O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

UNIVERSITY OF BUSINESS AND SCIENCE

“FARG‘ONA VODIYSI TARIXINING DOLZARB MUAMMOLARI”
mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari
***(2025- yil 15-16- may*)**

Материалы международной научно-практической конференции по
«АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ»
(15–16 мая 2025 года)

Materials of the International Scientific and Practical Conference on
“RELEVANT PROBLEMS OF THE HISTORY OF THE FERGANA VALLEY”
(May 15–16, 2025)

2

NAMANGAN – 2025

“Farg‘ona vodiysi tarixining dolzarb muammolari” / mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Namangan: , 2025. – 000 b.

Mas’ul muharrir: t.f.n., dots. A.A. Sarimsokov

Tahrir hay’ati: g.f.d., prof. K.M. Boymirzayev, t.f.d., prof. A.N. Rasulov, f.f.n., dots. O.V. Mamatov, t.f.n., dots. B.Ya. Tursunov, PhD., dots. I.A. Ubaydullayev, PhD., dots. U.U. Mansurov, PhD., dots. A.R. Nurmatov, PhD., dots. M.A. Maxmudov.

Muharrir: U.X. Gulmatov

Ushbu to‘plam University of Business and Scienceda nodavlat oliy ta`lim muassasasida Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirining 2024- yil 27-d ekabrdagi “490”- sonli buyrug‘iga asosan “2025- yilda xalqaro miqyosida o‘tkaziladigan ilmiy va ilmiy-texnik tadbirlar rejasi”da belgilangan “Farg‘ona vodiysi tarixining dolzarb muammolari” mavzuidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjumani materiallarini o‘zida jamlagan. Unda Farg‘ona vodiysi arxeologiyasi, etnologiyasi, o‘rta asrlar, Qo‘qon xonligi, Rossiya imperiyasi, sovet mustamlakachiligi, O‘zbekistonning eng yangi tarixi davri muammolariga oid dolzarb mavzular doirasidagi rang-barang maqolalar keng kitobxonlar ommasi e’tiboriga havola qilingan.

Umuman olganda, ushbu to‘plamdan O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi, respublikamiz oliy o‘quv yurtlari professor-o‘qituvchilari, talabalari, magistrlari, stajyor–tadqiqotchi–izlanuvchi, mustaqil izlanuvchi va tarixchi olimlarning so‘nggi ilmiy tadqiqotlari natijalari o‘rin olgan. To‘plamdan Farg‘ona vodiysi tarixi bilan qiziquvchi keng kitobxonlar foydalanishlari mumkin.

Ushbu maqolalar xolisona yoritilganligi, keltirilgan dalillar va ilmiy muomalaga kiritilgan manbalar asosli ekanligi, ishonchliligi bo‘yicha mas’uliyat mualliflar zimmasida. Maqolalarda ilgari surilgan fikr-mulohazalar anjuman tahrir hay’atining nuqtai-nazari bilan farq qilishi mumkin.

Mazkur to‘plam University of Business and Science nodavlat oliy ta’lim muassasasi ilmiy-texnikaviy Kengashining 2025- yil 12- maydagi navbatdan tashqari 10- sonli yig‘ilish qaroriga asosan nashrga tavsiya etilgan.

III SHO‘BA. ROSSIYA IMPERIYASI VA SOVET MUSTAMLAKACHILIGI DAVRIDA FARG‘ONA VODIYSI TARIXI MUAMMOLARI.

OZIQ-OVQAT TAQCHILLIGI YILLARIDA “QOPCHI SAVDOGARLAR” MUAMMOSI

ПРОБЛЕМА “МЕШОЧНИКОВ” В ГОДЫ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОГО ДЕФИЦИТА

THE PROBLEM OF ‘BAG TRADERS’ DURING THE YEARS OF FOOD SHORTAGE

Rasulov Abdulla Nuritdinovich.
Namangan davlat universiteti,
Tarix kafedrasi professori, tarix fanlari doktori.

Annotatsiya.

Ushbu maqolada birinchi jahon urushi yillarida Farg‘ona vodiysida yuzaga kelgan oziq-ovqat taqchilligi va unga sabab bo‘lgan siyosiy-iqtisodiy omillar ilmiy tahlil qilinadi. Ayniqsa, paxta yetishtirishga biryoqlama e’tibor berilishi, temir yo‘l aloqalarining uzilishi, 1916 yilgi mardikorlik harakati va Turkiston Muxtoriyatining qulatilishi natijasida vujudga kelgan inqiroz holati ko‘rib chiqiladi. Maqolada “qopchi savdogarlar” fenomeni ikki tomonlama – ya’ni ularning ocharchilik davridagi ijobiy va salbiy rollari bilan tahlil etiladi. Muallif arxiv hujjatlari asosida bolsheviklarning qattiq buyruqbozlik siyosati, musodara amaliyoti, bozorlardagi narx-navoning ko‘tarilishi va aholi farovonligining pasayishiga sabab bo‘lgan holatlarni ochib beradi. Xulosa o‘rnida, ocharchilik davrida kuchaytirilgan davlat nazorati va “qopchi savdogarlarga” qarshi noadolatli kurash aslida oziq-ovqat muammosini yengillashtirish o‘rniga uni yanada chuqurlashtirgani ta’kidlanadi.

Аннотация.

В статье рассматриваются социально-экономические последствия нехватки продовольствия в долине Ферганы в годы Первой мировой войны и первых лет Советской власти. Особое внимание уделено явлению “сумочных торговцев” – мелких посредников, занимавшихся скупкой и перепродажей зерна в условиях дефицита. Анализируются как положительные, так и отрицательные аспекты их деятельности. Автор показывает, что действия большевистской власти, основанные на административных методах, конфискациях и монополизации торговли, в конечном счёте усугубили продовольственный кризис и способствовали росту недоверия к новой власти.

Annotation.

This article examines the socio-economic consequences of food shortages in the Fergana Valley during World War I and the early Soviet period. Special attention is paid to the issue of “bag merchants”—small-scale traders who bought and resold grain in times of scarcity. The analysis highlights both the positive and negative aspects of their activity. The author argues that the Bolshevik administrative measures, including forced confiscation and trade monopolization, ultimately worsened the crisis and undermined public trust in the new regime.

Kalit so‘zlar.

Farg‘ona vodiysi, oziq-ovqat taqchilligi, qopchi savdogarlar, Birinchi jahon urushi, bolsheviklar siyosati, musodara, bozor iqtisodi, Turkiston Muxtoriyati, ocharchilik, paxta yakka hokimligi.

Ключевые слова.

Ферганская долина, голод, сумочные торговцы, продовольственный кризис, большевистская политика, конфискация, административное давление.

Keywords.

Fergana Valley, famine, bag merchants, food crisis, Bolshevik policy, confiscation, administrative coercion.

Asrlar davomida o‘zini-o‘zi boqib, kiyintirib, baholi-qudrat uy-joyini mustahkamlab, dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik bilan shug‘ullanib, ro‘zg‘orini bir amallab yurgizib kelayotgan Turkiston xalqi, ayniqsa Farg‘ona vodiysi aholisi XX-asr boshlaridan, xususan Birinchi jahon urushi (1914-1918) yillari ma’lum bir bir qiyinchiliklarga to‘qnashdi. Asosiy qiyinchilik – bu oziq-ovqat mahsulotlarining yetishmasligi bo‘lib, bunga bir necha sabablarni keltirish mumkin:

- Turkistonni Rossiya tomonidan zabt etilishi natijasida ekin maydonlarini keskin qisqarib, paxta yakka hokimligiga e’tibor kuchayib ketdi;
- Farg‘ona vodiysida, bog‘-rog‘, poliz mahsulotlari, g‘alla-don-dun ekinlarini yildan- yilga qisqartirib, asosiy ekin sifatida paxta ekilgani;
- 1915- yildayoq, Farg‘ona vodiysi o‘lka paxtasining yarmidan ko‘pini yetishtirib, asosiy paxta yetishtirish bazasiga aylantirilganligi;
- Birinchi jahon urushi boshlanishi, ayniqsa 1916- yilga kelib, Rossiyaning markaziy guberniyalaridan, Shimoliy Kavkazdan keltirilayotgan g‘alla miqdorini keskin qisqarib ketganligi;
-1916- yili butun Turkistondagi kabi, Farg‘ona vodiysidan ha minglab (taqsimotga ko‘ra 50 ming nafar bo‘lishi kerak edi. – mualliflar) 19-43 yoshli erkaklarni front orqasida ishlashga – mardikorlikka jalb qilinganligi;
- 1917- yildagi “inqilobiy jarayonlar”, xususan hokimiyat uchun kurash, Turkiston Muxtoriyatini qonga botirilishi, “kim-kimni deb” boshlanib ketgan qurolli qarshilik harakati;
- Turkiston va Markaz o‘rtasidagi temir yo‘l aloqalarini uzilib (1918-1919) qolganligi (“Orenburg tiqini”);
- Rossiyaning o‘zida, xususan Volgabo‘yi va Uraloldi hududlarida ocharchilikni vujudga kelishi;
- Farg‘ona vodiysi aholisining o‘zini “och holda ochlarni boqishga” jalb etilganligi v.b.

Yuqorida qyd etilgan sabablardan tashqari, Turkistonda ocharchilikni yanada kuchayishida bolsheviklarni boshqaruv tizimida olib borgan boshboshdoqlik siyosati ham ma’lum darajada o‘z ta’siriga ega bo‘lgan.

Xususan, bolsheviklar tomonidan har qanday “bozor iqtisodi”ni inkor etish, buyruqbozlikka, zug‘um-majburlashga moyillik, uzoqni ko‘ra olmasdan – narx-navoni oshib ketishga “hissa qo‘shishi” holatlari ko‘zga tashlanadi. Masalan, mavjud arxiv manbalari tahlili shuni ko‘rsatadiki, Farg‘ona vodiysida ocharchilik kundan-kunga avj olayotgan bir paytda, bolsheviklar rahbariyati tomonidan “qopchi savdogar”larga nisbatan munosabat bir tomonlama, ya’ni ularning faoliyatiga qarshi bo‘lishga qaratilgan. Holbuki, aslida “qopchi savdogarlar”, bozor

mo‘l-ko‘lligi ta’minotida ijobiy rol o‘ynashlari (albatta manfaatdorlik asosida – mualliflar) kerak bo‘lgan, amaldagi tadbirkorlar edi. Agar bu fikrga aniqlik kiritadigan bo‘lsak, ocharchilik yillari “qopchi savdorgar”lar ma’lum darajada ijobiy va qaysidir holatlarda salbiy rol o‘ynaganlar. “Qopchi savdogar”lar faoliyatining yaxshi tomoni shundaki, ular qayerda g‘alla bor bo‘lsa olib, uni g‘alla yetishmayotgan hududlarga yetkazib, albatta, qimmatroq narxda sotar edi. Agar bu Farg‘ona vodiysi hududi doirasida bo‘lsa, aholini g‘alla bilan ta’minlashga qaratilgan ijobiy sa’y-harakat deb tushunish mumkin edi. “Qopchi savdogar”lar faoliyatining salbiy tomoniga kelsak, ular o‘z faoliyatini nafaqat Farg‘ona vodiysi yoki butun Turkiston miqyosida, balk g‘allani Rossiyaga olib chiqib ketish harakatida ham bo‘lganlar. Boz ustiga “qopchi savdogar”lik bilan nafaqat mahalliy tadbirkorlar, balki “ishni ko‘zi”ni biladigan, Rossiyadan Turkistonga tashrif buyurib, shundoq ham oziq-ovqat muammosiga duchor bo‘lgan Farg‘ona vodiysidagi bozorlarni “ship-shiydon” qilib yurgan, rusiyzabon, “qopchi savdogar”lar ham bor edi. Bunday holatga chek qo‘ymaslik, Farg‘ona vodiysi aholisi ocharchiligini yanada avj olishiga, ommaviy tarzda o‘limiga sabab bo‘lardi. Shuning uchun ham, joylardagi rahbarlar, Turkistondan g‘allani “qopchi savdogar”lar orqali chiqib ketishiga yo‘l qo‘ymaslik chora-tadbirlarini ko‘rganlar. Masalan, 1918- yil iyulida Qo‘qon uyezdi oziq-ovqat komissari Мещуeryakov uyezdning “hamma bozorlarida yevropalik (rusiyzabon aholini nazarda tutilgan - mualliflar) hamda [uzoqdan]. kelgan kishilarga g‘allani oziq-ovqat bo‘limi ruxsati bilangina xarid qilinishi mumkinligi e’lon tariqasida osib qo‘yilsin...ruxsatnoma olish uchun oziq-ovqat komissarligi (uyezdnikini nazarda tutilgan – mualliflar)ga murojaat qilinsin.. [u yerda]. murojaat qilgan kishining Qo‘qon uyezdida yashashi, oila a’zolari tarkibi va keyin kishi boshiga yillik norma 10 puddan ortiq emasligidan kelib chiqib, g‘alla xarid qilishga ruxsat berilsin”, - deb “qopchi savdogar”lardan ehtiyot bo‘lishga chaqirad [*1. 96]*.

Farg‘ona vodiysida “qopchi savdogar”larga qarshi kurash nafaqat rusiyzabonlarga, balki bozor muvozanati uchun xizmat qilishi mumkin bo‘lgan mahalliy yoki yerli “qopchi savdogar”larga ham qaratilgan. Qo‘qon uyezd oziq-ovqat komimssari Мещуeryakov bu borada so‘z yuritib, o‘lkaning boshqa viloyatlaridan ham “qopchi savdogar” lar tashrif buyurayotganidan o‘z xavfsirashini bildirib, “qopchi savdogarlarni yopirilib kelishi [oziq-ovqat tayyorlashga] katta ziyon keltiryapti... Birgina Kanibodomga yakshanba kuni Toshkent va Sirdaryo viloyatidan ommaviy tarzda qopchi savdogarlar yopirilib kelib, ularning soni 10 ming kishiga yetmoqda... agar har bir qopchi savdogar 10 funt g‘alla xarid qilib – olib chiqib ketsa, [bu]. yuzming funtni [ya’ni]. 2,5 vagonni tashkil qiladi. Bunday holatni uchastka komissari sust nazoratidan deb bilaman. Qopchi savdogarlar tomonidan xarid qilingan g‘alla hech handay qarshiliksiz (erkin) uyezd va viloyat (Qo‘qon uyezdi va Farg‘ona viloyatini nazarda tutilgan – mualliflar) hududidan temir yo‘l orqali olib chiqib ketilmoqda”,- deydi [*2. 98]*. O‘rni kelganda yana shuni ta’kidlash joizki, Farg‘ona vodiysi bozorlarida g‘allani kamayib ketishi faqat “qopchi savdogar”lar faoliyati hisobiga deb o‘ylash noto‘g‘ri deyish mumkin. Aslida, Farg‘ona vodiysi bozorlarida, aholida bor g‘allani nafaqat

“qopchi savdogarlar”, balki joylardan bosqinchilik yo‘li bilan olib ketayotganlar ham bor bo‘lib, natijada aholi o‘z g‘allasini yashirishga majbur edi. Bu ham g‘allani keskin kamayishi va narx-navoni oshib ketishiga sabab bo‘lardi. Natijada “g‘allaga bo‘lgan ehtiyoj ko‘p, ammo taklif va keltirish sust” edi [*3. 96]*.

Turkistonda joylardagi bolsheviklar rahbariyati tomonidan “qopchi savdogar”larga qarshi kurash tizimli asosda olib borilmagan. Boz ustiga, bolsheviklarning o‘zlari aholini, qolaversa “qopchi savdogar”larni aldash, ularga zug‘um o‘tkazib, amalda “talash taqsimoti”ni o‘tkazganlar. Masalan, yana o‘sha Qo‘qon uyezdi oziq-ovqat komissari Мешуeryakov 1918- yil iyulida bozorlarda narx-navoni kundan-kunga ortib borayotganidan xavfsirab, “Isfarada 2 ta vagon quritilgan o‘rik xarid qilishga tushgan... Chunki Qo‘qon uyezdida qand yo‘qligidan qishga 20 vagon, ya’ni 200 ming pud quritilgan meva zaruriyati bor edi. Мешуeryakov keyin Isfaradan Kanibodomga kelib, uchastka komissari Molotkov va Butunrossiya matlubot jamiyati ittifoqi vakili I.A.Gorlov bilan yakshanba kuni “qopchi savdogar”larga quritilgan mevalarni xarid qilishga to‘la sharoit yaratib berib, keyin ma’lum bir vaqtda hamma xarid qilingan oziq-ovqat mahsulotlarini ro‘yxatga olish hamda davlat ixtiyoriga o‘tkazish – amalda musodara qilish amaliyotini amalga oshirilgan. Natijada 500 pud quritilgan o‘rik va 240 pud kishmish hamda boshqa mevalar “qopchi savdogar”lardan tortib olinib, musodara qilinib, ularni Qo‘qonga yuborilgan. Meshyeryakov ko‘rilgan bunday keskin choralar to‘g‘risida hisobot berib, “... bizga bozordan chayqovchi (“qopchi savdogar”larni nazarda tutgan – mualliflar) larni chiqarib yuborish imkoniyati bo‘ldi va [natijada]. deyarli hamma mevalar bozorini ikkita tashkilot – Butunrossiya matlubot jamiyati ittifoqi va oziq-ovqat bo‘limida markazlashtirishga... shunday qilib, bozornm monopollashtirishga erishdik” – deydi va endilikda “qopchi savdogar”lar tufayli ko‘tarilib ketgan narx-navo tushadi deb umid bildiradi [*4. 98]*.

Aslida, xalq farovonligi, ochlarni to‘ydirish, narx-navoni tushirish yo‘lida qilingan shunday sa’y-harakatlar amalda teskari natijaga olib kelgan. Bu bilan bolsheviklar ma’muriy choralarga suyanishni, amalda erkin oldi-sotdi operatsiyalarni olib borishga qarshi ekanliklarini ko‘rsatgan. Shuningdek, bolsheviklar birinchidan, ma’muriy buyruqbozlik, musodara, davlat ixtiyoriga zo‘rlik bilan o‘tkazish yo‘lini tutib, yangi hokimiyatga ishonchni yo‘qotgan bo‘lsalar, ikkinchidan, aholining o‘zi bor oziq-ovqat mahsulotlarini bozorga olib chiqib sotish va musodaraga tushib qolishdan cho‘chitilganlar. Uchinchidan, aholini tadbirkorlikka, bozor muvozanatini tartibga solish harakati o‘rniga loqaydlik, doimo qayerdandir yordam kutish, amalda boqimandalikka yo‘naltirilganlar. Ta’kidlash joizki, bolsheviklar tomonidan musodaraga asoslangan bunday chora-tadbirlar nafaqat “qopchi savdogar” va o‘rta hol yashayotganlarga, balki “o‘ziga to‘q” sinflarga nisbatan ham qo‘llanilgan. 1918-yil yozida Qo‘qon uyezdi oziq-ovqat komissari Kanibodom uchastkasi komissariga bergan topshirig‘ida “aholining o‘ziga to‘q sinflari zahiralaridan ikki vagon guruch tayyorlasinlar” deb ko‘rsatma beradi. Va bu topshiriq zudlik bilan bajarishga kirishiladi [5. 98*]*. Bu ham “yaxshi niyat” bilan amalga oshirilgan, ammo oxir-

oqibatda salbiy oqibatlarga sabab bo‘lgan “tadbir”lardan biri edi. Chunki har qanday zo‘rlikka, musodaraga asoslangan siyosat, oxir-oqibatda ijobiy natijalarni ko‘rsatmagan.

Albatta, Farg‘ona vodiysidagi oziq-ovqat muammosi yechimiga, “qopchi savdogar”larga yondashuv bir xil bo‘lmagan. Mazkur muammo yechimida, Andijon shahar, oziq-ovqat qo‘mitasi vakili Shermetyev “bozorlarda g‘alla bilan cheklangan miqdorda erkin savdo qilinishi.. [shuningdek]. g‘allani bozorlardan faqat oziq-ovqat tashkilotlari guvohnomasiga ko‘ra xarid qilishga ruxsat berilishi kerak” degan fikrga qarshi ekanligini bildirib, g‘alla kompaniyasi – avvalo savdo-sotiqqa oid ish va shuning uchun ham har qanday “ma’muriy bosimni hohlamaydi. Ozginagina ma’muriy bosim g‘alla yetishtiruvchilarni shubhaga solib, oqibatda narx-navo oshib ketib, bozorlardan g‘alla yo‘qoladi va [aholi g‘allasini]. yashira boshlaydi”, - deydi [*6. 98]*.

Qo‘qon uyezdida “qopchi savdogar”lar tomonidan yoppasiga g‘allani ko‘plab xarid qilishiga qarshi kurash ishida nazorat nafaqat uchastka komissarlari, balki joylardagi “Kredit o‘rtoqlik tashkiloti” tomonidan ham amalga oshirib turilgan. Chunki aynan “Kredit o‘rtoqlik tashkiloti”ning o‘zi ham joylarda oziq-ovqat mahsulotlarini tayyorlashga jalb etilgan edi. “Kredit o‘rtoqlik tashkiloti” o‘z tarkibidan maxsus odamlarni ajratib, ular bozorlarda yurib, g‘alla xarid qilayotganlarni, xususan “qopchi savdogar” larni ham kuzatib, ularning qo‘lida tegishli ruxsatnomasi bor-yo‘qligini aniqlashi kerak edi. Ayni paytda, “Kredit o‘rtoqlik tashkiloti”ning maxsus vakili ixtiyorida “qopchi savdogar”larni g‘alla xaridini cheklash uchun ma’lum bir miqdorda mablag‘i ham bor edi [*7. 96]*.

Umuman olganda, Farg‘ona vodiysidagi oziq-ovqat muammosi yechimida “qopchi savdorgar”lardan unumli foydalanish mumkin bo‘lishiga qaramasdan, amalda bolsheviklar musodara asosida taqsimot, har qanday manfaatdorlikni inkor etish yo‘lidan bordilar. Natijada, dehqon o‘z g‘allasini bozorga olib chiqib erkin sotishdan qo‘rqadigan, borini ham ko‘rsatmaydigan, boshqalar bilan baham ko‘rmaydigan bo‘lib qoldi. Bu oxir-oqibatda minglab odamlarni ochlikdan o‘lib ketishiga sabablardan biri bo‘lib xizmat qildi.

FOYDALANILGAN MANBALAR RO‘YXATI

1. O‘zR MDA, 31-fond, 1-ro‘yxat, 11-ish 96-varaq orqasi
2. O‘zR MDA, 31-fond, 1-ro‘yxat, 11-ish 98-varaq
3. O‘zR MDA, 31-fond, 1-ro‘yxat, 11-ish 96-varaq orqasi
4. O‘zR MDA, 31-fond, 1-ro‘yxat, 11-ish 98-varaq
5. O‘zR MDA, 31-fond, 1-ro‘yxat, 11-ish 98-varaq
6. O‘zR MDA, 31-fond, 1-ro‘yxat, 11-ish 98-varaq orqasi
7. O‘zR MDA, 31-fond, 1-ro‘yxat, 11-ish 96-varaq orqasi.

ANDIJON QO‘ZG‘OLONI MUZEYLARDA: MUSTAMLAKACHILIKKA QARSHI XALQ KURASHI

THE ANDIJAN UPRISING IN MUSEUMS: THE PEOPLE’S STRUGGLE AGAINST COLONIALISM

АНДИЖАНСКОЕ ВОССТАНИЕ В МУЗЕЯХ: БОРЬБА НАРОДА ПРОТИВ КОЛОНИАЛИЗМА

Mashhuraxon Adiljon qizi Darmonova
Madaniyatshunoslik va nomoddiy madaniy meros ilmiy-tadqiqot instituti bo‘lim mudiri, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
e-mail: mashxura.darmonova@gmail.com
Tel: +998 97 731 48 84

Annotatsiya

Mazkur maqolada 1898- yili sodir bo‘lgan Andijon qo‘zg‘oloni tarixiy jarayon sifatida tahlil qilinib, uning mustamlakachilikka qarshi xalq harakati sifatidagi o‘rni yoritiladi. Qo‘zg‘olon yetakchisi Dukchi Eshon boshchiligidagi harakat zamirida xalqning erkinlik va adolatga bo‘lgan intilishi yotgani ta’kidlanadi. Shuningdek, maqolada Andijon qo‘zg‘oloni xotirasi qanday shakllantirilayotgani, ayniqsa muzeylar faoliyatida bu tarixiy hodisaning qanday aks ettirilayotgani, hududiy muzeylarning tarixiy merosni asrash, targ‘ib qilish va yosh avlodga yetkazishdagi roli ilmiy jihatdan tahlil qilinadi.

Abstract

This article examines the Andijan uprising of 1898 as a historical process and highlights its role as a popular movement against colonialism. It emphasizes that the movement led by Dukchi Eshon was driven by the people’s aspiration for freedom and justice. Furthermore, the article provides a scholarly analysis of how the memory of the uprising has been shaped, particularly focusing on how this historical event is reflected in the activities of museums. Special attention is given to the role of regional museums in preserving historical heritage, promoting it, and transmitting it to future generations.

Аннотация

В данной статье рассматривается Андижанское восстание 1898 года как исторический процесс, а также освещается его роль как народного движения против колониализма. Подчеркивается, что в основе движения под руководством Дукчи Ишана лежали стремления народа к свободе и справедливости. Кроме того, в статье проводится научный анализ формирования исторической памяти о восстании, в частности, того, как это историческое событие отражается в деятельности музеев. Особое внимание уделяется роли региональных музеев в сохранении исторического наследия, его популяризации и передаче будущим поколениям.

XIX asrning oxirida Turkiston o‘lkasi chor Rossiyasi imperiyasi hukmronligida bo‘lgan. 1898- yili Andijonda Dukchi Eshon (Zubaydulloh ibn Sulton Muhammad) boshchiligida yerlik aholi томонидан mustamlakachilarga qarshi qo‘zg‘olon boshlangan. Bugungi kunda ushba qo‘zg‘olon O‘zbekiston muzeylarida turli shakllarda yoritilmoqda. Jumladan, O‘zbekiston tarixi davlat muzeyining VIII bo‘lim “Milliy ozodlik harakatlari” nomli ekspozitsiyasida asosan 3 yirik, jumladan, 1892- yil Toshkentdagi “Vabo” qo‘zg‘oloni, 1898- yil Andijondagi qo‘zg‘olonlar, Turkiston o‘lkasida 1916- yil xalq qo‘zg‘olonlariga katta e’tibor berilgan. “Milliy ozodlik harakatlari” ekspozitsiyasida Turkistonning Rossiya tomonidan bosib olinishi, milliy davlatchilik va mustamlakachilikning tugatilishiga qarshi ozodlik kurashlarining avj olishiga olib kelganligi, siyosiy, iqtisodiy va milliy zulm jamoa ahlining barcha toifalarini birlashtirib, mustabid hukumatga qarshi bosh ko‘tarishga majbur qilganligi, Turkistonda eng yirik

qo‘zg‘olonlardan hisoblangan 1892- yilgi “Vabo” qo‘zg‘oloni (Toshkent), 1898- yilgi Andijon, 1916- yilgi umum Turkiston xalq qo‘zg‘olonlari mustabid hukumatning mustamlakachilik siyosatiga qattiq zarba berganligi aks ettirilgan.

1898- yilgi Andijon qo‘zg‘oloni ekspozitsiyasida “Turkestanskie vedomosti” gazetasida Andijon qo‘zg‘oloni haqida e’lon qilingan maqola nusxasi [6], Andijon qo‘zg‘olonini bostirish uchun kelgan jazo otryadi surati [6], Dukchi Eshon kiyimi [8], 1898- yildagi qo‘zg‘olon ishtirokchilari ustidan chiqarilgan sud hukmi [9]. namoyish qilingan. 1898- yildagi qo‘zg‘olon ishtirokchilari ustidan chiqarilgan sud hukmiga ko‘ra, qo‘zg‘olonda ishtirok etgan 546 kishi tergov qilingan [10]. Shundan 380 kishi osib o‘ldirishga, 3 kishi umrbod surgunga, 147 kishi 20 yillik surgunga, 41 kishi 15 yillik surgunga, 1 kishi 13 yillik surgunga, 1 kishi 8 yillik surgunga, 147 kishi 7 yillik surgunga, 4 kishi 4 yillik surgunga, 3 kishi qamoqxonada saqlashga hukm qilingan.

Andijon viloyat tarixi va madaniyati davlat muzeyi manbalari asosida 1898-yil qo‘zg‘oloni yanada ochiqlanadi. Muzeydagi “XIX asr oxiri XX asr boshlarida Andijon: Dukchi Eshon qo‘zg‘oloni” ekspozitsiyada 1898- yil Andijon qo‘zg‘oloni yetakchisi Muhammadali xalfa Sobir o‘g‘li Dukchi Eshon (1856 – 1898) portreti, qo‘zg‘olon sodir bo‘lgan Andijon qal’asi, Dukchi Eshon hovlisi ko‘rinishi, Andijon qo‘zg‘oloni boshlangan Mingtepa qishlog‘i, qo‘zg‘olonchilarning kazarmaga hujumi, qo‘lga olingan qo‘zg‘olonchilar suratlari va ularning dorga osilishi, Turkiston general-gubernatori S.M. Duxovskiyni Andijon vokzalida kutib olish (1898- yil 23-avgust), Fozilbek Otabek o‘g‘li (1879 – 1938) surati va uning “Dukchi Eshon voqeasi” asari [5], shuningdek, Dukchi Eshon boshchiligidagi Andijon qo‘zg‘oloni yoritilgan ba’zi kitoblar [11], “Turkestanskaya vedemost” ro‘znomasining Andijon qo‘zg‘olonchilariga doir nashri aks ettirilgan.

Muzey ekspozitsiyalarida aks ettirilishicha, 1898- yil 17-may kuni Muhammadali Eshon xalqqa murojaat qilib, ularni mustamlakachilarga qarshi qo‘zg‘olon ko‘tarishga da’vat etgan. U qo‘zg‘olon ko‘tarish uchun ayrim tayyorgarlik ishlarini amalga oshirib borgan. Birinchi navbatda, “chaqiriq qog‘ozlari” bitilib, ishonchli jamoalarga tarqatilgan. Bunda Farg‘ona viloyatida istiqomat qilayotgan barcha tub aholi vakillari, xususan, o‘zbeklar, tojiklar va qirg‘izlar Mingtepaga taklif etilgan. Bundan tashqari, xalqqa qarata murojaatnoma qabul qilinib, musulmonlarni kofirlardan ozod etish Dukchi Eshon zimmasiga tushganligi bildirilgan va barcha musulmonlar yordamga chaqirilgan. Mulla Ahmad noyib Mulla Mirza o‘g‘li, Hayitboy To‘qsabo, Orziqulboy Ponsod, Umarbek dodxoh, Botir mingboshi, Sottiboy Mirza, Botir Normat o‘g‘li, Muhammad Ibrohim To‘qsabo, mulla G‘oyibnazar Ortiq o‘g‘li, Alibek dodxoh va boshqa nufuzli kishilar murojaatnomaga imzo chekkanlar [1].

Qo‘zg‘olonchilar Muhammadali Eshon boshchiligida Mingtepadan Andijon shahri tomon yo‘l olishgan. Yo‘l-yo‘lakay qo‘zg‘olonchilar safi ortib borib, shaharga yaqinlashganlarida ularning soni 2000 ga yetgan. Shahar yaqinida Muhammadali Eshon o‘z jangchilarini oxirgi marta ko‘rikdan o‘tkazgan. U qo‘zg‘olonchilarni 5 qismga bo‘lib, har qaysi qismga bittadan bayroq bergan. G‘arbiy lagerga qiladiga hujum oldidan so‘nggi nutqini so‘zlagan. U

qo‘zg‘olonchilarni oxirgi daqiqalargacha o‘z qasamyodiga sodiq qolishga, yurt ozodligi uchun muqaddas kurashga da’vat etgan. So‘ngra qo‘zg‘olonchilar Andijon harbiy lageriga hujum qilganlar. To‘qnashuv paytida harbiy gornizon jangchilaridan 22 kishi o‘ldirilgan, 24 askar yarador bo‘lgan. Yarim soat davom etgan qattiq jangdan so‘ng jangovar tayyorgarligi durust bo‘lmagan va qurol-yarog‘i nochor qo‘zg‘olonchilar guruhi to‘qnashuv joyida o‘lgan 11 nafar va yarador bo‘lgan 8 nafar odamlarini qoldirib chekinishgan [2].

Qo‘zg‘olonning ta’sir doirasi butun o‘lkani, ayniqsa, Farg‘ona vodiysini qamrab olgan. Qo‘zg‘olonda Mingtepa, Asaka, Qoratepachi, Quva, Shahrixon, Novqot, Oqbura, Buloqboshi, Aravon, Sezagin, Ichkilin, Yozyovon, Yakkatut, Kogot, Susamir, Kengko‘l, Qoragir, Xakand va boshqa Andijon, Namangan hamda O‘sh uezdlariga qarashli volostlarning aholisi faol qatnashganlar.

Andijondagi qo‘zg‘olondan xabar topgan chor Rossiyasi hukmdori Nikolay II qo‘zg‘olonchilarni shafqatsiz jazolashni buyurgan. Bu ishga rahbarlik qilish o‘ta shovinist sifatida dong taratgan Sirdaryo viloyati harbiy gubernatori A.I. Korolkovga topshirilgan. 1898- yil 19-mayda Farg‘ona viloyati harbiy gubernatori qo‘shin bilan Andijonga yetib kelgan. Shundan keyin Andijon uezdi bo‘ylab jazo otryadlari kezib, qo‘zg‘olonga daxldor kishilar kaltaklangan va hibsga olingan. Shaxsan uning o‘zi Andijon qamoqxonasida yotgan qo‘zg‘olon qatnashchilarini tepkilab urgan, oqibatda ikki kishi chiday olmay vafot etgan va bir necha kishi qattiq jarohatlangan.

Mustamlakachilar Andijon qo‘zg‘oloni bahonasi bilan butun Farg‘ona vodiysida dahshatli qatag‘on uyushtirganlar. Birinchi navbatda qo‘zg‘olon rahbari Muhammadali Eshon va uning yaqin maslakdoshlaridan 5 nafari 1898- yil 12-iyunda Andijon shahri markazida butun vodiy ahlining 8 mingga yaqin vakili oldida osib o‘ldirilgan, keyin boshqalar jazolangan. Qo‘zg‘olonchilardan 18 kishi osib o‘ldirishga hukm qilingan. 344 nafari 4 yildan 20 yilgacha muddatga, 3 nafari umrbod Katorgaga, 8 nafari turli muddatga qamoq jazosiga hukm qilinganlar, 18 kishi Sibirga surgun qilingan. Jami 388 kishi jazolangan. Qo‘zg‘olon markazi bo‘lgan Mingtepa, Qashg‘ar, Tojik qishloqlari uch kun to‘plardan o‘qqa tutilib, kultepaga aylantirilgan.

Andijon viloyat tarixi va madaniyati davlat muzeyida Dukchi Eshon qo‘zg‘oloni qatnashchilariga doir Sibir arxivlarida saqlanayotgan hujjatlardan namunalar keltirilgan. Hujjatlarga ko‘ra, uzoq Tobolsk qamoqxonasida Boyev Masoli Ismoil (33 yosh), Maznayev Sultonqul usta (27 yosh), Ne’matullayev mulla Izzatulla (36 yosh), Polvonov Madraim G‘oziy (38 yosh), Abduqodirov Abdusattor (26 yosh), Tojiboyev Yo‘ldoshboy (23 yosh), Toshmatov Ahmadali (23 yosh) kabi qo‘zg‘olon ishtirokchilari umrbod saqlangan [2]. Qamoqxona hujjatida nomlari ko‘rsatilgan kishilar hukumatga qarshi isyonda qatnashganliklari uchun jazolanganligi yozilgan. Ular eng xavfli kishilar sifatida nihoyatda qattiq nazorat va og‘ir sharoitda ushlab turilganligi, shuningdek, mahbuslarga berilgan o‘lim hukmi uzoq katorgaga almashtirilganligi ham qayd etilgan [3].

Muzey ekspozitsiyalaridagi arxiv manbalarida keltirilishicha, qo‘zg‘olon qatnashchilaridan jami 777 kishi hibsga olinib, tergov qilingan. Ko‘p kishilar

kaltaklashlar va qiynoqlarga chidolmasdan qamoqxonalarda o‘lganlar. Tergovdan so‘ng 415 kishi sud qilingan, ulardan 32 kishi oqlangan va 380 kishi o‘lim jazosiga hukm qilingan. Bir kishi umrbod qamoq jazosiga va 3 kishi tarbiyaviy lagerga tortilgan. Imperatorning “marhamati” bilan o‘limga mahkum etilgan 380 kishidan 18 nafari (boshqa bir ma’lumotlarga ko‘ra 21 kishi) osib o‘ldirilgan. Qolgan 362 kishi turli jazolar bilan almashtirilgan.

Sud, Qutchi, Tojik va Qashqar qishloqlaridan tub aholi ko‘chirilib, ularning xonadonlarini yer bilan yakson qilib, o‘rniga rus posyolkalarini bunyod etish haqida hukm chiqarilgan. Natijada, Tojik, Qashqar va Qutchi qishloqlaridagi unumdor yerlarda Rusiyadan ko‘chirib keltirilgan 200 rus oilasi o‘rnashtirilgan. Bundan tashqari, rus ma’muriyati Mingtepa va Andijon shahri oralig‘idagi qo‘zg‘olonchilarga qo‘shilgan 29 qishloqni yo‘q qilib tashlash haqidagi masalani ko‘targanlar. Oqibatda Xakand volostidagi 5 qishloq buzib tashlanib, 700 xonadon yo‘q qilingan [2]. Shu tarzda qo‘zg‘olon qatnashchilari jonidan ham, mol-mulkidan ham mahrum etilgan.

1898- yil 12-iyun kuni Andijon shahrida majburiy suratda aholi, jumladan, bolalar to‘planib, ularning ko‘z oldida Dukchi Eshon, G‘oyibnazar Ortiqxo‘ja o‘g‘li, Subhonqul Arabboyev, Rustambek Sotiboldiyev, Mirza Hamdam O‘smonboyev va Bo‘taboy G‘o‘nboyev singari qo‘zg‘olonning yetakchilari dorga osilib, shu yerga ko‘milgan. Bu mudhish voqeaning guvohi bo‘lib turgan bolalarning orasida qo‘rquvdan hushidan ketganlari va dardga chalinganlari bo‘lgan. Xalqning ko‘z o‘ngida qo‘zg‘olonchilarning ko‘k va qizil bayroqlari yondirilgan. Mustamlaka hukumati qo‘zg‘olonchilarni qattiq jazolash bilan birga, ular yashayotgan qishloqlarni yo‘q qilib, Tojik, Qashqar va Qutchi qishloqlaridan 680 oilani Qaqir degan dashtga haydagan. Ularning barchasini qirib tashlash yoki o‘lkadan surgun qilish haqidagi takliflar aytilgan. Biroq imperatorning “marhamati” bilan ularga o‘sha dashtda o‘rnashishga ruxsat berilgan. Shuning uchun ular o‘rnashgan joylarni Marhamat deyish odat tusiga kirib ketgan [3].

Andijon viloyat tarixi va madaniyati davlat muzeyida 1898- yilgi Andijon qo‘zg‘olonining oqibatlari bo‘yicha xotiralardan ham ekspozitsiyada yoritilgan. Jumladan, xotiralarda qayd etilishicha, “Qaqirga zo‘rlab ko‘chirilgan yuzlab kishilar, – deydi guvohlardan biri, – 2 – 3 yil mobaynida juda ko‘p azob-uqubatlar va qiyinchiliklarni boshidan kechirganlar. Ular g‘oyatda mashaqqatli mehnat evaziga sun’iy sug‘orish tarmoqlari, uy-joylar va bog‘larni yangidan bunyod etganlar. Chor hukumati qo‘zg‘olon natijasida halok bo‘lgan askarlarning oilasi va boshqa ziyon ko‘rgan kishilarga moliyaviy yordam tashkil qilgan. O‘z davri uchun katta mablag‘ hisoblangan 16095 so‘m xayriya puli to‘plangan. Buxoro xoni 1600 so‘m yuborgan. Bu mablag‘lar tegishli kishilarga tarqatilgan. Yordam puli qo‘zg‘olon qatnashchilarining mol-mulkini musodara etish hisobiga to‘ldirib borilgan [4].

Umuman olganda, Dukchi Eshon boshchiligidagi qo‘zg‘olon mustamlakachilikka qarshi yo‘naltirilgan milliy-ozodlik kurashi sifatida o‘zbek xalqi va davlatchilik tarixida muhim o‘rin tutadi. Bu tarixiy voqeaning muzeylar va ilmiy tadqiqotlarda munosib aks etishi – xalqning ozodlik va mustaqillik yo‘lidagi

intilishlari haqida to‘la tasavvur hosil qilishga xizmat qiladi. Shuningdek, bu kabi tarixiy merosni o‘rganish va uni kelajak avlodga yetkazish, milliy o‘zlikni anglash va tarixiy ongni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, hududiy muzeylar va tarixiy xotira joylarining roli ortib bormoqda. Dukchi Eshon qo‘zg‘oloni kabi milliy ozodlik harakatlarini chuqur o‘rganish va ularni keng jamoatchilikka yetkazish orqali tarixiy merosni asrab-avaylash va unga nisbatan xolis, ilmiy yondashuvni shakllantirish mumkin.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Andijon viloyat tarixi va madaniyati davlat muzeyi. XIX asr oxiri XX asr boshlarida Andijon: Dukchi Eshon qo‘zg‘oloni ekspozitsiyasi. Murojaatnoma bo‘yicha manbalar.
2. Andijon viloyat tarixi va madaniyati davlat muzeyi. XIX asr oxiri XX asr boshlarida Andijon: Dukchi Eshon qo‘zg‘oloni ekspozitsiyasi.
3. Andijon viloyat tarixi va madaniyati davlat muzeyi. XIX asr oxiri XX asr boshlarida Andijon: Dukchi Eshon qo‘zg‘oloni ekspozitsiyasi. Qo‘zg‘olonga doir Sibir arxivi hujjatlari.
4. Andijon viloyat tarixi va madaniyati davlat muzeyi. XIX asr oxiri XX asr boshlarida Andijon: Dukchi Eshon qo‘zg‘oloni ekspozitsiyasi. Qo‘zg‘olonga oid xotiralar.
5. Fozilbek Otabek o‘g‘li. Dukchi Eshon voqeasi.
6. O‘zbekiston tarixi davlat muzeyi. 1898- yil Andijon qo‘zg‘oloni ekspozitsiyasi. “Туркестанские ведомостюбь.ьи” gazetasi Andijon qo‘zg‘oloni haqida. 1898- yil.
7. O‘zbekiston tarixi davlat muzeyi. 1898- yil Andijon qo‘zg‘oloni ekspozitsiyasi. Andijon qo‘zg‘olonini bostirish uchun kelgan jazo otryadi. 1898- yil.
8. O‘zbekiston tarixi davlat muzeyi. 1898- yil Andijon qo‘zg‘oloni ekspozitsiyasi. Dukchi Eshon kiyimi. Matosi bo‘z, tikilishi o‘zbekcha, astarsiz.
9. O‘zbekiston tarixi davlat muzeyi. 1898- yil Andijon qo‘zg‘oloni ekspozitsiyasi. 1898-yildagi qo‘zg‘olon ishtirokchilari ustidan chiqarilgan sud hukmi**.**
10. Tergov qilinganlar 546 kishi deb ko‘rsatilgan, lekin hukm qilinganlar soni 724 kishi ekanligini ko‘rsatmoqda.
11. В.П. Салков. Андижанское восстание в 1898 г.

XX ASR BOSHLARIDA JADIDLARNING O‘ZBEK XALQ FOLKLORI MEROSINI ASRASHDAGI FAOLIYATI

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ДЖАДИДОВ ПО СОХРАНЕНИЮ НАСЛЕДИЯ ФОЛЬКЛОРА УЗБЕКИСТАНА В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

JADIDS’ ACTIVITIES TO PRESERVE THE HERITAGE OF UZBEKISTAN’S FOLKLORE AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Maxmudov Mansurjon Abdug‘opporovich
“University of Business and Science” universiteti
Ijtimoiy fanlar kafedrasi dotsenti, PhD.
Maxmudovmansur144@gmail.com
+998 97 375 27 79

Annotatsiya.

Ushbu maqolada mahalliy aholining ilm-ma’rifatli kishilari orasida sovet hukumatining mafkuraviy tazyiqlari oqibatida e’tibordan chetda qolayotgan asriy qadriyatlarning bebaho durdonalari bo‘lgan madaniy meros ob’ektlarini, ma’naviy merosni tadqiq etishga, avaylab asrashga qaratilgan chiqishlar, ma’ruzalar, ilmiy maqolalari tahlil etilgan.

Аннотация

В данной статье анализируются выступления, доклады и научные статьи, направленные на изучение и бережное сохранение объектов культурного наследия, являющихся бесценными жемчужинами вековых ценностей, которые оставались в тени из-за идеологического давления советского правительства на образованных представителей местного населения.

Abstract

This article analyzes speeches, reports, and scientific articles focused on the study and careful preservation of cultural heritage objects, which are invaluable gems of age-old values, that were neglected due to the ideological pressures of the Soviet government on the educated members of the local population.

Kalit so‘zlar

I. Akbarov, M. Ashrafiy, T. Sodiqov, Yu. Rajabiy, T. Jalilov, Gozi Olim Yunusov, Hodi Zarif, Abdulla Alaviy, press, spiritual heritage, culture, science, literature, newspaper, magazine, article, “folklore,” “folk oral artistic creativity.”

Ключевые слова

И. Акбаров, М. Ашрафий, Т. Садыков, Ю. Раджабий и Т. Джалилов, Гази Олим Юнусов, Ходи Зариф, Абдулла Алави, пресса, духовное наследие, культура, наука, литература, гаэта, журнал, статья, “фольклор”, “народное устное художественное творчество”.

Key words

I. Akbarov, M. Ashrafi, T. Sadykov, Yu. Radjabi and T. Djalilov, Gazi Olim Yunusov, Khodi Zarif, Abdulla Alavi, press, dukhovnoe nasledie, culture, science, literature, gaeta, magazine, article, “folklore”, “narodnoe ustnoe chudojestvennoe tvorchestvo”.

O‘zbek xalq folklori merosini to‘plash, yozib olish va targ‘ib etish ishiga mahalliy millat vakillari ham keng jalb etildi. Ushbu jarayonda I. Akbarov, M. Ashrafiy, T. Sodiqov, Yu. Rajabiy va T. Jalilov kabi yosh musiqashunos, bastakor milliy kadrlar yetishib chiqdi.

O‘zbek xalq og‘zaki ijodi namunalarini yig‘ish, tasnif va tadqiq etishda Abdurauf Fitrat, G‘ozi Olim Yunusov hamda Elbek (Mashriq Yusupov) singari millatparvarlarning o‘rni alohida. Ular o‘zbek folklori tabiati, janriy tizimi va tarkibi, badiiyatiga oid ilmiy qarashlar bildirib, xalq og‘zaki ijodi namunalarini to‘plab nashr etish hamda omma orasida targ‘ib qilish borasida o‘ziga xos nom qoldirgan olimlardandir.

1919- yilda Toshkentda badiiy musiqa etnografik komissiyasi tashkil etildi, uning xodimlari o‘zbek xalqining an’anaviy musiqasini o‘rganishga doir boy materialni yozib oldilar va qisman e’lon qildilar. Xalq og‘zaki ijodi (folklor) namunalarini to‘plash yuzasidan ham ba’zi ishlar olib borildi. 1919–1920- yillarda o‘zbek xalqi va O‘rta Osiyodagi boshqa etnoslarning etnografiyasi bo‘yicha materiallar to‘plash hamda o‘rganish yuzasidan ham ishlar olib borildi. Bu borada Turkistonning mahalliy aholisi turmushini o‘rganish ilmiy komissiyasi faoliyat ko‘rsata boshladi. Keyinchalik ushbu komissiya o‘lkaning etnografik xaritasini tuzishga asos solgan edi [6; B.150].

Nazir To‘raqulov raisligida, buxorolik taniqli adabiyotshunos va tilshunos Abdurauf Fitrat o‘rinbosarligida, Laziz Azizzoda kotibligida ish boshlagan ilmiy hay’at jiddiy ishga kirishdi. XX asrning boshlaridan e’tiboran o‘zbek tilida ham xalq og‘zaki badiiy ijod ma’nosini anglatuvchi turli-tuman atamalar qo‘llanib kelingan. Masalan, “Maorif” jurnalining 1918- yilning 1–2 sonlarida “Qalam ahillaridan o‘tinch” sarlavhasi ostida bir murojatnoma bosilgan bo‘lib, unda shunday deyilgan: “Xalq tilinda og‘izdan-og‘izga so‘ylanib yuradirg‘on turli hikoyalar, rivoyatlar, topishmoqlar, kulgu so‘zlar, maqollar, she’rlar va shunga o‘xshash xalqning e’tiqodi, urf-odat ham turmushiga oid qanday bo‘lmasin so‘zlarni va umuman... xalq adabiyotini yig‘ib, “Maorif” masalasi idorasiga yuborilsin” [4; B.8]. Bu o‘rinda “xalq adabiyoti” atamasi “folklor”, “xalq og‘zaki badiiy ijodi” ma’nosida qo‘llangan.

Xalq og‘zaki badiiy ijodi asarlarini to‘plash va o‘rganishga katta hissa qo‘shgan G‘ozi Olim Yunusov o‘z tadqiqotlarida “folklor” ma’nosida “el adabiyoti” atamasini ishlatgan edi. Ular turli shahar va qishloqlar aholisi qo‘lida saqlanib kelayotgan qo‘lyozma va bosma nusxadagi kitoblar-u xalq xotirasidagi folklor namunalarini yig‘ish harakatiga tushishdi. Buning natijasida ilk marta folklorni ilmiy maqsadda yozib olish va uni xalq boyliklari qatoriga kiritish ishiga tamal toshi qo‘yildi [9; B.30-32]. G‘ozi Olim Yunusov, Hodi Zarif, Abdulla Alaviy kabi olim va shoirlar tashabbusi bilan Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li, Ergash Jumanbulbul o‘g‘li, Muhammadqul Jonmurod o‘g‘li, Nurmon Abduvoy o‘g‘li, Berdi baxshi, Abdulla shoir, Xolyor Abdukarim o‘g‘li, Do‘styor Xo‘jayor o‘g‘li kabi atoqli dostonchilar aniqlandi. To‘plovchilik ishlariga mahalliy ziyolilar jalb qilindi.

Dastlab amaliy, keyin ilmiy-nazariy bosqichda ish boshlandi. Amaliy bosqichda xalq og‘zaki ijodi namunalarini yaxshi bilgan, ijro eta olgan insonlarni aniqlab, ulardan bilganlarini yozib olish, yozuvga tushirilgan folklor asarlarini nashrga tayyorlash va chop etish ishlari amalga oshirilgan bo‘lsa, ilmiy-nazariy bosqichda nashr qilingan xalq asarlarini jiddiy o‘rganib, ularning janriy tabiati, xususiyatlari haqida nazariy xulosalar berish ishlaridan iborat bo‘ldi.

XX asr 20- yillarning boshlarida G‘ozi Olim Yunusov Sirdaryo va Samarqand, Elbek Toshkent viloyati, G‘ulom Zafariy esa Farg‘ona vodiysiga uyushtirgan ekspeditsiyalari davomida bevosita xalq ijodchilari og‘zidan o‘zlari yozib olgan folklor asarlaridan namunalarni hamda ular haqidagi dastlabki ilmiy-axboriy maqolalarini 1922–1923- yillarda o‘sha davr matbuotida e’lon qila boshadilar [7; B.219]. Ular ikki yuzga yaqin qo‘shiq, yuzga yaqin lapar, ikki mingdan ortiq maqol va matallar (variantlari bilan), yuzdan ortiq topishmoq, bir necha o‘nlab ertaklar, xalq dramasi namunalari, bolalar o‘yinlari, urug‘lar haqidagi rivoyatlar va boshqalarni to‘plab, yozib kelishadi. G‘ulom Zafariy o‘zi to‘plagan materiallar asosida “Chig‘atoy-o‘zbek xalq teatrusi” (“Bilim o‘chog‘i” jurnali, 1923- yil, 2–3 qo‘shma son) maqolasi va “El ashulalari” (Elbek bilan hamkorlikda, 1925- yil) to‘plamini e’lon qiladi.

G‘ozi Olim Yunusov “O‘zbeklarda el tanish ishi” maqolasida folklor to‘plash bilan bog‘liq sayohatlari davomida o‘z maslahat va ma’lumotlari bilan

yordam koʻrsatgan Kattaqoʻrgʻonlik Bahrombek Davlatshoev, Zarif Qodirov, Samarqandlik Vadud Mahmudov va Mahammadjon Yusuf, Samarqand uyezdi Halvoyi boʻlusidagi sarchashmalik Mulla Islombek qozi nomlarini alohida tilga olib, ularga rasmiy minnatdorchilik izhor etadi [10; B.18]. Unda birinchi marta: "Oʻzbekning milliy eposi "Alpomish"dir. U Gomerning "Iliada"siga teng bir asardir", deya buyuk dostonimizga juda yuqori va haqqoniy ilmiy baho bergan edi.

Gʻozi Olim Yunusov 1922- yilda Sirdaryolik Hamroqul baxshi va bulungʻurlik Fozil shoirdan "Alpomish" dostonidan parchalar yozib olib, "Bilim oʻchogʻi" jurnalining 1923- yildagi 2–3-qoʻshma sonida e'lon qilgan. Tadqiqotchi "Yangi adabiyotimizga kuchli milliy asos bizning xalq adabiyotimiz boʻlishi kerak" ligini ta'kidlab, doston "Toshkent va Samarqand uyezdlarida yashayturgʻon oʻzbeklarning mashhur oqilari Hamroqul baxshi va Fozil Jirov Yoʻldosh oʻgʻlining ogʻzidan yozib olinganini" ta'kidlagan edi. Xususan, "Oʻzbek bilim hay'ati" tomonidan tashkil etilgan ekspeditsiyalar davomida yozib olingan folklor namunalari 1923 yilda "El adabiyoti" nomi bilan nashr etilgan.

Gʻozi Olim Yunusovning "Alla" toʻgʻrisida bir ikki ogʻiz soʻz" ("Maorif va oʻqitgʻuvchi". – 1926. – №6) "El adabiyotidan namunalar" ("Alanga". – 1928. – №6–7. – B. 3), "Ogʻiz adabiyotida sinfiy tuygʻular" ("Alanga", 1930, №5–6) kabi maqolalari xalq ogʻzaki ijodini ilmiy oʻrganish borasidagi ilk tajribalar sifatida folklorshunoslik tarixida muhim oʻrin tutadi [2; B.37-38].

Qayd etish kerakki, 1925- yilning oxirlaridan boshlab an'anaviy va zamonaviy xalq dostonlarining toʻla matnlari bevosita xalq shoirlari ogʻzidan yozib olina boshladi. Bu jihatdan, Zarif Qodiriy va Muhammadisa Ernazar oʻgʻli faoliyati alohida e'tiborga sazovordir. Jumladan, Oʻzbekiston xalq Maorif komissarligi Ilmiy markazining "Oʻzbeklarni oʻrganish komiteti" tomonidan 1926–1928- yillarda Samarqand viloyati boʻylab xalq dostonlarini toʻplash maqsadida olib borilgan ilmiy izlanishlarda Zarif Qodiriy 1927- yilda baxshi Nurmon Abduvoy oʻgʻlidan "Kuntugʻmish" dostonining oʻziga xos "Kuntugʻmish polvon" varianti bilan "Orzigul" dostonini yozib olgan boʻlsa, Muhammadisa Ernazar oʻgʻli Ergash Jumanbulbul oʻgʻlidan "Kunduz bilan Yulduz", "Alpomish" (poʻlkan shoir bilan birgalikda aytilgan) dostonlarini, "Shoirlarga rahbar Hodi", "Oxunboboyev", "Gʻozi Olim", "Otajon Hoshim" kabi termalarni, Fozil Yoʻldosh oʻgʻlidan "Malika Ayyor", "Murodxon", "Shirin bilan Shakar", poʻlkan shoirdan "Goʻroʻgʻlining Arab Rayhonning qizini olib qochib kelishi", "Qironxon" dostonlarini, Fotima ismli (familiyasi noma'lum) folklor fidoyisi esa Muhammadqul Jonmurod oʻgʻli poʻlkandan 1927- yilda "Avazxon", "Boʻtakoʻz" (1-boʻlak), "Misqol pari", "Yunusali" dostonlarini qogʻozga tushirgan. Muhammadisa Ernazar oʻgʻli oʻtgan asr boshlarida folklorni toʻplash ishida ayricha tashabbus koʻrsatib, 1926–1928- yillarda oʻzi yashagan Qirqshodi qishlogʻini oʻzbek dostonchiligining markaziga aylantirgan.

XX asr boshlarida folklorni toʻplovchi sifatida nom qoldirganlardan yana biri Namanganlik shoir Rafiq Moʻmin edi. U 1922–1925- yillarda izboskanlik Yormat bobodan "Yozi bilan Zebo" dostonini yozib olgan edi.

XX asr 30- yillari boshlarida Oʻzbekiston hukumati qarori asosida Madaniy

qurilish ilmiy-tekshirish institutining filologik bo‘limlari tashkil etildi. Undan so‘ng ushbu bo‘limlar asosida 1933- yil noyabr oyida Til va adabiyot institutiga asos solindi. 1934 - yilda mazkur institut huzurida “Lug‘atlar”, “Hozirgi o‘zbek tili”, “O‘zbek sho‘ro adabiyoti” bo‘limlari qatorida “Folklor” bo‘limi ham mustaqil faoliyat olib bordi. Til va adabiyot instituti tarkibida tashkil etilgan “Folklor bo‘limi”ga H. T. Zarifov boshchilik qildi. Aniqrog‘i, bo‘limning tashkiliy negizlari bevosita uning tashabbusi va ishtiroki bilan O‘zbekiston Respublikasi Maorif xalq komissarligi ilmiy sho‘rosining “O‘zbeklarni o‘rganish qo‘mitasi” huzurida 1928 yilda shakllantirilgan Etnografiya, folklor va arxeologiya bo‘yicha ilmiy-tekshirish kabinetidan boshlangandi [2; B.39].

O‘z o‘rnida qayd etish ham kerakki, ushbu davrda o‘zbek folklorshunoslari quyidagi yo‘nalishlarda ish olib bordi:

1. Xalq dostonchiligini kuzatib, xalq baxshilarining epik repertuarini aniqlash.

2. Xalq qo‘shiqchiligi bilan bog‘liq janrlar tizimi va tarkibini tadqiq etish.

3. Xalq ertakchiligi, uning taraqqiyoti, rivojlanish manbalari va mavzusini tekshirish.

4. Xalqning maqol va topishmoq singari janrlarini izlash.

5. Xalq teatrini o‘rganish [12; B.25].

Bebaho xalq og‘zaki badiiy ijodi namunalarini to‘plash va o‘rganish bilan bir qatorda uni xalqqa taqdim qilish borasida salmoqli ishlarni amalga oshirgan atoqli olim Hodi Zarif sanaladi [3; B.43]. Mazkur olim o‘zbek folklorshunosligi faniga asos solib, g‘oyat katta ilmiy meros qoldirgan edi. U birinchilardan bo‘lib, xalq ijodi asarlarini ilmiy asosda yozib olish, nashr etish va ilmiy tadqiq qilish ishini tashkil etgan ilk folklorshunosdir. Ushbu olim o‘zbek folklorshunosligining nazariy muammolariga doir ilmiy asarlar yaratgan edi.

O‘zbek folklorshunosligiga “folklor” atamasini 1932- yilda Hodi Zarif kiritgan va oliy o‘quv yurti talabalari uchun mo‘ljallangan birinchi kitobini “O‘zbek folklori “ deb atagan edi. Ungacha “folklor” atamasi o‘rniga “el adabiyoti”, “og‘zaki adabiyot”, “o‘zbeklarda og‘zaki adabiyot” kabi atamalar qo‘llanib kelingan [8; B.8].

Hodi Zarifning o‘zbek xalqi madaniyati xazinasiga qo‘shgan eng ulkan hissasi Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li, Ergash Jumanbulbul o‘g‘li, Islom shoirdek zo‘r san’atkorlarni aniqlab, ularning ijodiy merosini yozib olganligidir. Hodi Zarif xalq baxshilarining hayoti va ijodini o‘rganish o‘ziga xos ilm sohasi ekanligini asoslab berdi. Shuning uchun ham uning dastlabki maqolalari to‘g‘ridan to‘g‘ri “Xalq shoiri Muhammadqul Jonmurod o‘g‘li ‘o‘lkan” (“Maorif va o‘qitg‘uvchi” jurnali, 1927- yil 7–8-qo‘shma soni) va “O‘zbek el shoiri Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li” (“Alanga” jurnali, 1928- yil 10–11-qo‘shma soni), deb ataldiki, buning mohiyati keyinchalik V. M. Jirmunskiy bilan hamkorlikda yaratilgan “O‘zbek xalq qahramonlik eposi” monografiyasida har tomonlama ochib berildi [1; B.23].

Mualliflar ushbu fundamental monografiyada xalq poeziyasida va xalq qahramonlik dostonlarining bizgacha yetib kelishida xalq baxshilarining, doston ijrochilarining xizmati ayricha ekanligini alohida ta’kidlab, shunday yozgan edilar:

“Har qanday xalq poeziyasi, jumladan, xalq qahramonlik eposi, o‘ziga xos jonli og‘zaki an’ana sharoitida rivojlanadi, bunda yoddan ijro etish qisman ijodiy badihago‘ylik bilan bog‘liq. Shu tariqa, xalq baxshisi siymosida badiiy asar ijrochisi va uning ijodkori (yoxud, kamida, hammuallifi) gavdalanadi. Shu sababli, xalq poeziyasini tushunish uchun uning yashash sharoitlari va avvalambor, xalq ijodkorlari – bir vaqtning o‘zida muallif hamda qo‘shiq ijrochilari bilan tanishish katta ahamiyatga ega” [1; B.7].

Hodi Zarif o‘zbek baxshilari haqida ma’lumotlar to‘plab, ularning ijodi, hayoti, ustoz-shogirdlik an’analari va o‘zbek dostonlarining qaysi baxshi qay darajada ijro etganligiga ahamiyat bergan hamda chuqur tadqiq etgan. U ekspeditsiyalarga borgan joyida xalq baxshilari, shoirlari va qo‘shiqchilarini izladi, ularning ijodi hamda repertuarini yozib oldi. Ushbu ma’lumotlar folklorshunoslik ilmining eng kerakli qismi, og‘zaki ijodning yashovchanligiga ilmiy baho berishda kerakli hujjat ekanligini angladi.

Hodi Zarif o‘zbek baxshilarining ijodiga, ularning baxshi bo‘lish yo‘llariga, ular reperturidagi dostonlarning variantlariga ham ahamiyat berdi. Xalq dostonlarini keng omma orasida kuylash va avloddan-avlodga yetkazishda o‘tmishda ham, hozir ham eng asosiy va faxrli o‘rinda baxshilar bo‘lgan. Demak, baxshi dostonchilikda, ijodkorlik va ijrochilikni o‘zida mujassamlashtirgan san’atkordir. Olim har bir dostonchi yoki dostonchilar guruhining o‘ziga xos yo‘li, uslubi borligini aniqlagan olim uni shartli ravishda baxshilar maktabi deb atadi va Qo‘rg‘on, Bulung‘ur hamda Shahrisabz kabi dostonchilik maktablari va Xorazm dostonchiligi yo‘nalishlariga ajratgan edi [5; B.11].

Ammo, sovet qatag‘on yillarida bunday ezgu ishlarni davom ettirish g‘oyatda murakkab edi. Aksariyat ziyolilar bu yillarda jisman yo‘q qilib yuborildi. To‘plangan materiallarning juda oz qismigina nashr etildi, qolganlari arxivlarga topshirilmadi, keyinroq ayrim to‘plovchilarning (Fitrat, G‘ozi Olim Yunusov, Elbek, G‘ulom Zafariy va boshqalarning) qatag‘on qilinganligi tufayli ular bizgacha yetib kelmadi . E’lon qilingan materiallarning o‘ziyoq o‘zbek folklorining g‘oyatda boyligini namoyish qilish bilan birga, uni har tomonlama to‘plash va o‘rganish zarurligini ham ko‘rsatdi [11; B.4].

Totalitar tizim sharoitida boshqa badiiy asarlar kabi folklor asarlari ham diniy mazmundan, o‘tmishni va xonlarni ulug‘lash yoki ortiqcha maqtashlar, umuman olganda, sotsialistik mafkuraga mos kelmaydigan syujetlardan tozalanib, chop etilganini eslash joiz. Ushbu masalaga bolsheviklar partiyasi rahbariyati ilk bor safarbar qilgan siyosiy va adabiy tanqidchilar e’tiborini qaratgan.

Milliy ziyolilarimizning o‘lka tarixi, etnografiyasi, topografiyasi, osori-atiqalari tarixini o‘rganish, ularni kelajak avlodga yetkazishni o‘z maqsadlariga aylantirdilar. Ularning ushbu masaladagi ilmiy tadqiqotlari milliy tarixiy o‘lkashunoslikning vujudga kelishi va shakllanishida katta ahamiyatga ega bo‘lgan.

MANBA VA ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. – М.: ОГИЗ, 1947.

2. Жўраев М. Фольклоршунослик асослари. – Тошкент: Фан, 2009.

3. Мирзаев Т. Ҳоди Зариф суҳбатлари. – Тошкент: Shams-asa, 2013.
4. Маориф. – 1918. – №1–2.
5. Мирзаев Т. Ҳ. Т. Зарифовнинг илмий ижоди // Ўзбек халқ ижоди. – Тошкент: Фан, 1967.
6. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоВ. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Тошкент: Шарқ, 2000.
7. Шокир Сулаймон, Раҳим Али. Янги достонлар (Ўзбекни ўрганиш қўмитаси томонидан) “Алпомиш”, “Якка Аҳмад”, “Кун тувмиш” достонлари ёзиб тугатилган // Қизил Ўзбекистон. – 1926. – 17 июнь; Ҳоди Зариф суҳбатлари. – Тошкент: Shams-asa, 2013.
8. Эшниёзова Г. Фолклоршунослик ва этнографиянинг фан сифатида шаклланиш тарихи // Science and Education” Scientific Journal November. – 2020. – Volume 1, Issue 8.
9. Ғози Олим. Инқилоб ва ўлкани ўрганиш ишлари // Маориф ва ўқитғучи. – 1928. – № 9.
10. Ғози Олим (Юнус). Ўзбекларда эл таниш иши // Туркистон. – 1922 йил 18 декабрь.
11. Ғафур Ғулом. Фольклордан ўрганайлик // Ўзбек адабиёти ва санъати. – 1939. – №4.
12. Ҳошим О. Ўзбек фольклори тўғрисида // Совет адабиёти. – 1935. – №7–8.

“TARJIMON” GAZETASI SAHIFALARIDA QO‘QONDAGI MAKTABLARNING YORITILISHI VA TARIXIY TAHLILI

ОСВЕЩЕНИЕ И ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ/ИЗУЧЕНИЕ ШКОЛ ГОРОДА КОКАН НА СТРАНИЦАХ ГАЗЕТЫ “ТАРДЖИМОН”

EXPLANATION AND HISTORICAL ANALYSIS OF THE SCHOOLS IN THE CITY OF KOKAN ON THE PAGES OF “TARJIMON” NEWSPAPER

Isoqboyev Alisher Ahmadjonovich
Namangan davlat pedagogika instituti prorektori,
tarix fanlari nomzodi, dotsent,

Abdurazzaqov Shaxzodxo‘ja Shokirxo‘ja o‘g‘li
NamDU 2-bosqich magistranti
shaxzodxojaabdurazzaqov@gmail.com

Annotatsiya.

Mazkur maqolada Bog‘chasaroyda jadidchilik g‘oyalarini asoschisi, ma’rifatparvar Ismoil Gaspirinskiy tomonidan chiqarilgan “Tarjimon” gazetasida nashr etilgan maqolalar asosida Turkiston o‘lkasi shuningdek, Qo‘qon shahrida usuli jadid maktablarining paydo bo‘lishi, ularning faoliyati hamda o‘qitish tizimlari va boshqa masalalar yoritilgan.

Annotation.

In this article, based on the articles published in the “Tarjiman” newspaper issued by the founder of the ideas of modernism in Bogchasaray, the enlightener/educator Ismail Gaspirinsky, the emergence/appearance of new schools of method in the Turkestan region, as well as in the city of Ko‘kan, their activities and teaching techniques and other issues are covered.

Аннотация.

В данной статье на основе статей которые были опубликованны в газете “Тарджиман”, издаваемой основоположником идей модернизма в Богчасарае, просветителем Исмаилом Гаспиринским, рассматривается возникновение новых методических школ в Туркестанском крае, а также освещаются город Кокан, их деятельность и системы обучения, а также другие вопросы.

Kalit so‘zlar.

“millat otasi”, “uchinchi muallim”, “Rushdiy maktab”, “Muhammadiya” maktabi, “Yulduz” gazetasi, “Onisa”, “Iqbol”, Xalil Rahmon Sayfiddinov, Husayn mirzo To‘nqojiyev, Po‘lodjon Abdulqayyumzoda.

Key words.

“Father of the nation”, “The third teacher”, “Rushdi school”, “Muhammadiya” school, “Yulduz” newspaper, “Onisa”, “Iqbal”, Khalil Rahmon Sayfiddinov, Husayn Mirza Tonkojiyev, Polodjon Abdulqayumzada.

Ключевые слова.

“отец нации”, “третий учитель”, “Школа Рушди”, школа “Мухаммадия”, газета “Юлдуз”, “Ониса”, “Икбал”, Халил Рахмон Сайфиддинов, Хусейн Мирза Тонкоджиев, По Лоджон Абдулкаюмзаде.

“Tarjimon” gazetasi 1883-1917- yillarda Bog‘chasaroyda nashr etilgan bo‘lib, uning asoschisi mashhur ma’rifatparvar, turk-musulmon olamining “uchinchi muallimi” Ismoilbek G‘asprinskiy (1851-1914) hisoblanadi. “Tarjimon” gazetasi Rossiya imperiyasidagi turk-musulmon xalqlarini ma’rifat tarqatuvchisi sifatida 1883-1917- yillar oralig‘ida nashdan chiqqan gazetadir. Dastlabki yillarda haftada 1 marta, 1903- yildan 2 marta, 1905- yildan 3 marta chop etilgan bo‘lsa, 1912- yildan boshlab esa kundalik gazetaga aylangan.

“Tarjimon” gazetasini tahlil qilish asnosida shunga ishonch hosil qilish mumkinki, uning sahifalarida musulmon xalqlarining, shuningdek, Turkiston tarixi, iqtisodiyoti, madaniyati va maorifi masalalariga keng o‘rin ajratilgan. I.Gasprinskiy “Tarjimon” gazetasi orqali xalq orasidan uning yo‘lboshchilari – intelligensiya, ziyolilar sinfini yuzaga chiqarishga muvaffaq bo‘ldi. I.Gasprinskiy “Tarjimon”da ziyolilarni millat boshiga qo‘yadi va ularni *“millat otasi”*, deydi. Shuningdek, turkistonlik taraqqiyparvarlar ham “Tarjimon” gazetasi bilan mustahkam hamkorlikni yo‘lga qo‘ygan bo‘lib, ular tomonidan yuborilgan maqolalar gazetada muntazam chop etib borilgan.

Mazkur maqolada “Tarjimon” gazetasi sahifalarida chop etilgan Qo‘qon shahridagi maktablar tashkil etilishi va faoliyatiga doir muhim masalalar tahlil qilinadi.

“Tarjimon” gazetasida yozilishicha, Qo‘qon shahridagi birinchi jadid maktabi 1893- yilda ochilgan. Qo‘qonlik Husayn mirzo To‘nqojiyev tomonidan “Tarjimon” gazetasiga yozilgan maktubda “*...yerli no‘g‘oy munlolarindan Sharafiddin afandi Abdunofi o‘g‘li usul jadida uzra dars bermiya mubosharat qildi. Shahrimizda bu birinchi tajribadir. Inshaalloh soir yerlarda o‘ldig‘i kabi oz vaqtda rivoj bo‘lur*”, - deya qayd qilingan [1]. Mazkur maktab unchalik rivoj topmagan va mashhur bo‘lib ketmagan bo‘lsada, ammo nafaqat Qo‘qon shahri balki butun Farg‘ona vodiysidagi birinchi jadid maktabidir. Shuningdek, jadid

maktablarining ko‘plab ochilishiga dastlabki qadam bo‘ldi, desak aslo adashmagan bo‘lamiz.

“Tarjimon” gazetasining xabar berishicha, 1895- yilda Qo‘qon, Samarqand va Qarmoqchi shaharlarida yerli musulmon bolalari uchun rus tili maktabi ta’sis etiladi [2]. Yana bir maqolada bu shaharlarda yangi ochiladigan rus maktablari haqida “*Sirdaryo viloyatinda Qarmoqchi qasibasinda Xo‘qand va Samarqand shaharlarinda musulmon avlodi uchun bir rus maktabi ta’sisina qaror verildi. Bu maktablarning har biri 20 odamlik o‘lub o‘quyonlara xazinadan yotoq, osh va kiyum verilajakdir*”, - deya qayd etilgan [3].

Ushbu maktabning tashkil etilishi, unda ta’lim oladiganlarga xazinadan yotoq, ovqat va kiyim-bosh uchun pul ajratilishidan ko‘zlangan asosiy maqsad musulmon xalqlariga rus tili va madaniyatini mavjud hokimiyat tomonidan yoyishga qaratilgan sa’y-harakat sifatida baholash mumkin.

1902- yilda Turkiston viloyatining gazeti muallimlar majlisida Qrim va Qozon tatarlari tomonidan nashr etilgan usuli savtiya darsliklarini o‘zbek muallimlariga berishni munosib ko‘rishdi. Bu voqea juda juda yaxshi edi. Lekin Qo‘qon shahridan “Tarjimon” gazetasiga yuborilgan maktubda, Qo‘qon shahridagi tatar muallimlari va ba’zi mahalliy muallimlar usuli savtiya va jadid maktablariga hukumat tomonidan taftishlar kuchayganligi va muallim afandilar o‘quvchilarga ta’lim berishga qo‘rqishayotganligini haqida *“Dars vermak o‘g‘irliq kabi, yomonliq kabidir”* deya yozilgan [4].

Tadqiqotchi A.Isoqboyevning yozishicha, 1897- yilga kelib olingan maxfiy ma’lumotlarga ko‘ra, Turkiston o‘lkasi tasarrufidagi viloyatlarda tatar muallim va muallimalari tomonidan hukumat ruxsatisiz maktablar ochilayotgani ma’lum bo‘lgan. Bu masalani batafsil o‘rganish maqsadida Turkiston o‘quv yurtlari boshqarmasi viloyatlardagi harbiy gubernatorlarga maxsus xat yozib, o‘z hududlarida faoliyat yuritayotgan tatar muallimlari haqida ma’lumot berishlari so‘ragan. 1898- yil 29-yanvarida Qo‘qon uyezdi boshlig‘i tomonidan yubirilgan javob xatida Qo‘qon shahrida Ufa guberniyasidan kelgan tatar muallimi Muhammad Shokir Sulaymonov 7 nafar o‘zbek bolalarini o‘z uyida o‘qitayotganligi aniqlangan [5].

1906- yilda qo‘qonlik Yunus mirzo Idris o‘g‘lining “Tarjimon” gazetasiga yozishicha, qo‘qonlik mashhur boylardan Hoji Muhammad Olimboy himmati bilan ochilgan usuli jadid maktabida imtihon o‘tkazilib, unda 300 nafar bola ishtirok etgan. Mazkur maktab muallimi Penza guberniyasidan kelgan Habibillo afandi hisoblanadi [6].

1906- yil 3-iyunda Qo‘qonning Hojibek mahallasida qo‘qonlik muallim Xalil Rahmon Sayfiddinovning usuli savtiya maktabida bo‘lib o‘tgan imtihon haqida “Tarjimon” gazetasi sahifalarida: “ ... *iyun 3inchi sanasinda Xo‘qandning Hojibek mahallasinda Xo‘qandli muallim Xalil Rahmon Sayfiddinofning usuli savtiya maktabinda ikki yuza qariyb bololar imtihon edilub hisob, jug‘ofiya, qiroat, tarix fanlarinda ziyoda mahorat ko‘rsatmalari hozir bo‘lnon uchyuzdan ziyoda jamoating ziyodaja diqqatlarini jalb edarak favqolahad misrat va*

tashkiralarina bois o‘lmish va maktabing bonilari ila muallim afandiya duolar o‘linmishdir. Tabrik edariz”, - deya qayd etilgan [7].

Bu maktabning qachon ochilganini tahlil qiladigan bo‘lsak, o‘zini “Xo‘qand kishisi” deya qayd etgan muallif “Tarjimon” gazetasiga yozgan maqolasida 1903- yilda Qo‘qonning himmatli boylaridan mulla Abdurazzoq afandi o‘z kissai hamiyatindan Qo‘qonning Hojibek mahallasida bir maktab qurdirib, usuli savtiya o‘qishitish uchun Rossiyadan Xalil Rahmon Sayfiddonovni muallimlikka jalb qiladi. Shu yo‘sinda Abdurazzoq afandi ushbu maktabni yangidan ta’mir ettirib, muallim Xalil Rahmon Sayfiddonovga bir yordamchi tayin qilishini, rushdiy maktabi ochilishi va maktab hujrasini maktab uchun kutubxona qildirishini bildiradi. U maqolasida Abdurazzoq afandiga “*Alloh maqsadlarina muvofiq qilub imsollarini ortdirsun deb duolar qilub xidmatlarina oyruja tashakkurlar edariz*” [8], - deya o‘z minnatdorchiligini izhor etadi.

Bu maktab ta’miri bo‘yicha muallim Xalil Rahmon Sayfiddinovning “Tarjimon” gazetasi muharririga yozgan maktubida Abdurazzoq afandi Ziyoyev tomonidan ta’mirlashni boshlangani haqida 114-sonda xabar berilgani, mazkur maktab ta’miri tezda yakunlanishi, bu ishlarda g‘ayrat va shijoat ko‘rsatgan Miyon G‘ani hazrat bilan Abdurazzoq afandilarga alohida tashakkurlar izhor etishini bildirgan [9].

Demak, Qo‘qonning Hojibek mahallasidagi muallim Xalil Rahmon Sayfiddinovning usuli savtiya maktabi Abdurazzoq afandi Ziyoyevning himmati bilan ochilgan bo‘lsada, keyinchalik uning ta’mirida Qo‘qon boylaridan Miyon G‘ani ismli kishining ham sa’yi-harakatlari Qo‘qonda kattagina bir usul savtiya maktabi barpo etilganini guvohi bo‘lamiz.

Muhammad Voqif bin Nuriddin al-Hiloliyning Xalil Rahmon Sayfiddinovning maktabi haqida Ismoil Gaspirinskiyga yozgan maktubida “*Xalil Rahmon Sayfiddinofning maktablarini ziyorat qildim. Asli meni maqsadim madrsalarning nizomini va intizomini o‘rganish edi. Maktabda 100 nafar bola o‘qir ekan. Darslarni kuzatishim asnosida maktabda tahsil olayotgan shogirdarning imtihon qilib ko‘rdim, go‘zal tarzda javob berishdi. Qur’on, tajvid darsini mukammal darajada o‘qishlari bilan bir qatorda jug‘rofiya, tarix, hisob darslariga yuqori darajada ahamiyat berishlarini guvohi bo‘ldim. Imlo va xusni xatlaridan bir qusur ko‘rmadim. 3-boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini arabchada ravon so‘zlashlarini ko‘rib bag‘oyatda mamnun bo‘ldim*”, - deb yozadi [10].

“Tarjimon” gazetasining yozishcha, Qo‘qon shahrida 1909- yilda 10 ta usuli jadid maktabi mavjud bo‘lib. Ularning 4 – 5 tasi Rossiyadan kelgan musulmon tatarlarga, qolganlari esa mahalliy ziyolilarga tegishli bo‘lgan [11].

Qo‘qon shahridagi usuli jadida maktabi muallimi bo‘lgan Islom hoji Mir Husayn Mirrahimov 1909- yil sentabr oyida “Tarjimon” gazetasiga maktub yuborib, unda yangi usul o‘qitishni isloh qilishni, turkiy-musulmon xalqlarini alifbosidagi 10 harfni isloh qilish bo‘yicha taklif yuboradi. Bunga bir qancha sabablarni keltirib o‘tadi. Birinchisi, bu ravishda o‘qish va yozishni o‘rganish uchun ikki oy vaqt ketishini aytadi. Ikkinchisi, eski usulda o‘qitishda bolalarga bir harfni ikki yoki uch harakat bilan ifoda qilish qiyinchilik tug‘dirishi edi. Masalan,

a, i, u harflari alif bilan birga yozilganda, o‘qishda hijjalashga to‘g‘ri kelayotganini bildirgan. Uchinchisi, eski qiroat usulida hech bir bahs va munozaraga hojat yo‘qligi. To‘rtinchisi, bunday o‘qitish Qur’on tilovati uchungina kifoya qilishi. Beshinchisi, eski harflar orqali ta’lim berilsa, o‘qishda juda rasvo tabdil yozilishi. Oltinchisi, nun tanvin va harf maddalar va harakat va sukun va nuqtalar noto‘g‘ri joyda joylashishi. Ilova qilingan 10 harf va alomatlarini o‘rganishga 3-5 kun vaqt sarflanishiga to‘g‘ri kelishini, inobatga olgan holda agar mazkur 10 harf isloh qilinsa, o‘qishni o‘rganish yanada osonlashishi haqida o‘z taklifini yuborgan [12].

“Tarjimon” gazetasi tahririyati bu maktubga javoban, Islom hoji Mir Husayn Mirrahimovning takliflarini chuqur o‘rganib chiqib, unga munosabat bildirishini ma’lum qilgan [13].

1909- yilda Turkiston o‘lkasi o‘quv yurtlari inspeksiyasi qoshidagi maxsus komissiya yangi usul maktablari faoliyatiga doir farmoyish chiqargan [14]. Unga ko‘ra, maktablar faqatgina mahalliy ma’muriyatning maxsus ruxsatnomasi bilan ochilishi, maktablarni ochish va unda o‘qitish siyosiy jihatdan to‘la ishonchli bo‘lgan Rossiya fuqarolarigagina ruxsat etilishi, maktab qaysi millat bolalari uchun ochiladigan bo‘lsa, uning o‘qituvchilari ham o‘sha millatga mansub bo‘lishi shartligi, maktablarda faqatgina Rossiya syenzurasi ruxsati bilan chop etilgan kitoblar o‘qitilishi mumkinligi, ma’muriy politsiya idoralarida ishlovchi mas’ullar zimmasiga barcha mahalliy musulmon maktablarini aniq ro‘yxatga olib borish va ro‘yxatdan o‘tmagan maktablarni faoliyat ko‘rsatishiga yo‘l qo‘ymaslik, maxsus ruxsatsiz maktab ochgan shaxslar maktab ochish va o‘qituvchilik qilish huquqidan mahrum qilish, mahalliy maktablarda o‘qitish ishlari va ularga joriy etilgan tartib-qoidalarga rioya etilishi ustidan nazorat qilib turish mahalliy ma’murlarga hamda maktab nozirlariga yuklatilishi kabi bandlar mavjud edi [15].

Mana shu farmoyishdan so‘ng Turkiston o‘lkasining barcha hududlarida tatar muallimlari tomonidan mahalliy aholi bolalarini o‘qitishga chek qo‘yila boshladi. Turkistondagi mazkur holat “Tarjimon” gazetasida alohida mavzu sifatida muhokama qilinadi.

1910- yil 20-iyunda Qo‘qon shahridagi Salohiddin Mazidov maktabida sinov imtihoni yuqori saviyada o‘tkazilgan. Mazkur maktab nafaqat Qo‘qon shahri, balki butun Turkistonda juda mashhur bo‘lgan. “Yulduz” gazetasi muhbiri bu voqeani quyidagicha yozadi. “Imtihon tamom bo‘lganidan so‘ng pristav tatar muallimlarini huzuriga chaqirib: *“Tatar muallimlarining Turkistonda o‘qituvchilik qilishga ruxsatnomalari yo‘qligi uchun Binoi oliya siz bu kundan boshlab maktabingizni yopingiz*”, deya Turkiston o‘quv yurtlari inspeksiyasi qoshidagi maxsus komissiyasi farmoyishiga binoan, Turkiston bolalarini o‘qitishlari mumkin emasligini tushuntirib, maktabni yopishi buyurgan. Muallimlar bunga o‘z noroziliklarini bildirishgan. Bundan xabar topgan musulmon bolalarining otalari uyezd pristaviga buni sababini so‘rab murojaat qilganida, pristav *“man yop demadim, men maktabda nima o‘qitayotganlar ekan deya taftish etdim”* va ikkinchi kuni *“Maktab yopilishi xatolik bilan aytilganiga iqror bo‘ldim”* – deya maktabni yopish haqida ko‘rsatma bermaganini aytgan. “Tarjimon” gazetasining yozishicha, ayni shu vaqtda Qo‘qon shahrida 15 dan ortiq usuli jadid maktabi

mavjud bo‘lib, ulardan Salohiddin Mazidov va Shokir Muxtorovlarning maktablari juda mashhur bo‘lgani bilan bir qatorda, muntazam tarzda ishlab turgan edi [16].

1909- yilda chiqarilgan Turkiston o‘lkasi o‘quv yurtlari inspeksiyasi qoshidagi maxsus komissiya yangi usul maktablari faoliyatiga doir farmoyishiga asoslanib, 1910- yilning yoz oylarida ma’muriyat tomonidan o‘lkadagi tatar maktablarini yopish bo‘yicha ommaviy harakatlar bo‘lgan. Aholining jiddiy qarshiligi sababli bu biroz ortga surilgan. “Tarjimon” gazetasining 1910- yil noyabr oyida bergan xabariga ko‘ra, “*Xo‘qandda musulmon maktablari taftish o‘linub sort maktablarinda muallimlik edan tatar muallimlara “Sizning burada muallimlik etmaya haqqingiz yo‘q deyinilmish*” [17], – deya qayd qilingan.

Yuqoridagi xabarlar o‘z tasdig‘ini topgach, Qo‘qon pristavi shahardagi usuli jadid maktablari muallimlarini bir joyga to‘plab “O‘blostno‘y inspektor amri ila 1-yanvardan e’tiboran maktablaringizni yopajaqingi” haqida ularni ogohlantiradi. Bu xabarni eshitganliklarini tasdiqlash maqsadida imzo qo‘ydirib oladi. Bu voqeadan norozi bo‘lgan 15 nafar mahalliy savdogarlar Qo‘qon birja komiteti zalida ushbu masala yuzasidan takror va takror maslahatlashganlaridan so‘ng, bu masalaga izoh so‘rash uchun advokat orqali Toshkentga, markaziy hukumatga murojaat qilganlar. Ushbu masalaga munosabat bildirgan “Tarjimon” gazetasi “*Bu ish usul savtiya va tartibga qarshu dakil, no‘g‘oy ya’ni tatar muallimlarina qarshi bir tadbir o‘lsa kerakdir*”, – deya qayd qilgan. Nizom va qonunga e’tiboran qarasak, Rossiya tab’asi bo‘lgan musulmonlarning imperiyaning har tarafida ishlashi, tijorat qilishi, o‘qishi va o‘qitishi singari faoliyatlar bilan shug‘ullanishiga to‘la haqli ekanligini bildirgan. Turkistonda maktablar va madrasalar maorif inspeksiyasi nazoratida bo‘lib, agar yopilgan maktablarda bola qayd etilsa, bunga rasmiy ruxsat talab etadi. Maktablarga qo‘yilgan bu taqiqlar Turkiston o‘lka ma’muriyatining tatar muallimlarini faoliyati cheklash uchun vaqtinchalik chora-tadbir ekanligi, Qo‘qon boylarining bu himmatlarini ulkan tahsinga sazovor ekanligini bildirgan [18].

Turkiston o‘lkasida tatar muallimlari tomonidan ochilgan usuli jadid maktablari faoliyatini cheklash siyosati Ismoilbek G‘aspirinskiyni ham e’tiborsiz qoldirmagan. Ismoil G‘aspirinskiy: “*Maorif inspektorlarining hujumi maktaba yoki usul savtiyaya qarshu o‘lmiyub onjiq “Rusiyadan Turkistona kelmish muallimlara qarshi” o‘ldig‘i onglashildi. Mas’alaya shu nuqtadan nazar etmak lozim keliyur*”, – degan fikrni ilgari surgan. Ismoil G‘aspirinskiy “Turkiston o‘lkasini boshqarish to‘g‘risida” Nizomga muvofiq Rossiya va Kavkazdan kelgan musulmonlarning Turkiston o‘lkasidan ko‘chmas mulk va yer sotib olish huquqidan mahrum qilingani, bunday taqiqlar rusiyalik nemis, polyak, arman, gruzinlarga bunday cheklov o‘rnatilmaganiga, musulmonlar bilan yahudiylar bu huquqlardan mahrum etilganiga alohida e’tibor qaratgan. U Turkiston o‘lkasini boshqarish to‘g‘risidagi Nizomdagi ushbu moddani rusiyali musulmonlari bo‘lgan tatarlar (mahalliy aholi tabiricha no‘g‘oylar – Sh.A.)ning Turkistonda muqim o‘rnashib olishlarini oldini olishga qaratilgan deya izohlagan [19].

“Turkiston o‘lkasini boshqarish to‘g‘risidagi Nizom”ni milliy masala bo‘yicha tahlil qilish asnosida, yerli musulmon xalqlari orasida muhim masalalar xalq sudlari ya’ni qozixonalarda hal etilishi, Turkistonda qirg‘iz, qozoq yoki

musulmon tatarlar orasida shunday masalaga duch kelinganida, shariat qoidalari bo‘yicha qozixonaga murojaat etmay, rus qonunlari asosida hal etilishi qayd etilgan. I.G‘aspirinskiy buni mohiyatini izohlab: “*Bu qoidaning hukumati qirg‘izlara va rusiyali tatar no‘g‘oylara eng dekarindan tafriq etmak ila biri birina boshqa o‘ldiqlarini ko‘rsatmakdir*”, - deya ta’kidlagan. Eski qonun chiqaruvchilarning bu qarashlari xato bo‘lganligi sababli, Rossiya imperiyasi qonunlar imperiya hududida yashovchi barcha musulmonlar uchun bir xilda amal qilishi va ularni isloh qilish bo‘yicha Peterburgda ochilgan yangi nizom komissiyasiga murojaat qilishgan. Maktab masalasida aholi va muallimlarning e’tiborini ikki jihati ko‘rilgan. Birinchisi, Rossiya musulmonlariga ijara, tijorat, mardikorlik va ta’limdir. Ikkinchisi, ibtidoiy makablar va rusiyalik muallimlar osoyishtalikni ta’minlash maqsadida, mahalliy idoralarga ba’zi qoidalarni chiqarishda muxtoriyat berish kerakligi haqida “*Binoi oliya Xo‘qand maktablarindan o‘tari huquq ibodi muhofaza va ta’min etmak uchun yuqoru buyuk hukumata murojaat etmak farizai hol va maishatdir*” [20], - deya qayd qilingan. Bu masalalarni hal etish uchun Qo‘qondagi musulmonlar uyushib Turkiston general-gubernatoriga va Rossiya Davlat dumasiga murojaat etishlarini bildirganlar. Peterburgga mahalliy aholi o‘z vakillarini yuborishida yo‘l harajatlari uchun pul jamg‘arish lozimligi haqida tavsiya bergan. Bu masala yuzasidan pul jamg‘arish savobli ish ekanligini ta’kidlab: *“...huquq Ibodiya yo‘linda oqcha to‘kmak Hijoz yo‘linda sarf etmak kabidir”, - degan.*

I.G‘aspirinskiy Turkistonning maktab ishlaridan muhimroq ishlari borligi, graf Palenning taftishnomasi muhokamaga qo‘yilib, Turkiston uchun yangi nizom tartibi zarurligini, bu ishlarni amalga oshirish yo‘llarini yaxshroq o‘rganish, Turkiston no‘g‘oy (tatar)larini Turkistonlik musulmonlar bilan teng huquqli bo‘lishga haqli ekanligini, buning uchun kurashish lozimligini alohida ta’kidlagan [21].

“Tarjimon” gazetasi 1913- yilning bahorida Qo‘qon shahrida qozi Kamoliddin afandining mablag‘i bilan shaharda usuli jadida maktabi uchun 2 qavatli binoning qurilishiga rasman tamal toshi qo‘yilib, bino qurilishini boshlangan, deya ma’lumot bergan [22].

Bu maktab haqida qo‘qonlik F.Abdulqayumovning “Tarjimon” gazetasiga xabar berishicha, mulla Mahmudjon qorining usuli jadid maktabi juda eskirib, ta’mir talab holga kelib qolganligi uchun shu yilning qishida mahalliy inspektor tomonidan yopib qo‘yilgan edi. Mazkur maktabni qaytadan ta’mirlash uchun shahar qozisi Kamoliddin afandi tomonidan 7 ming rubl mablag‘ ajratilib, maktabga 2 qavatli bino qurish ishlari boshlanganligini izohlab “*Tujjorlarimiz ham bu kabi maorif sevar ulamomizdan ibrat olsalar edi*”, - qozi afaniga tashakkurlar aytgan. Undan tashqari shu yili Qo‘qon shahrida “Muhammadiya” deb nomlangan yangi islomiy maktab o‘z faoliyatini boshlagan [23].

Bunga javoban “Tarjimon” gazetasi olqishlab, “*Domla Kamoliddin afandining himmatina “Borakallo!” deriz. Undan kelan ulamomizning ham qulon va hamda falon millata xizmat ko‘rsatmasi taraqqiy yo‘llarini ham yaqin*

qilajaqdir. Na baxtlidir bo‘yla mullalara holik o‘lon millat va jamoat!”, - deya ulug‘lagan.

Qo‘qon shahridagi “Muhammadiya” deb nomlangan yangi islomiy maktabni ochilganini izohlab: “*Xo‘qandda yangi usul uzarina ochilmish “Muhammadiya” maktabining 9 moddali e’lomnomasida idoramiza keldi. Bu e’lomnomaya boqilirsa maktabning muassasalarinda omirqon g‘ayrati vorlig‘i ko‘rinmakdadir tabrik edariz*”, - deya qayd qilingan [24].

Qo‘qonlik muxbir Mir A’zam Ibrohimovning “Tarjimon” gazetasiga yozgan maktubida, 1913- yil 17-mayda Qo‘qon shahrining Beshariq mahallasida xalifa Solih xonaqosida ochilgan muallim Po‘lodjon Abdulqayyumzodaning usuli jadid maktabida bo‘lib o‘tgan imtihonda shaharning ko‘plab a’yonlari, 100 ga yaqin ulamolari ishtirok etgani haqida qiziqarli ma’lumotlarni qayd qilgan. Shu bilan birgalikda shahar qozisi domla Kamoliddin afandi tomonidan qurilishi boshlangan 2 qavatli maktab bitkazilib, “Kamoliya” nomi bilan faoliyatini boshlagani haqida qimmatli ma’lumotlarni bayon qilgan. Shuningdek, Kamoliddin afandi tomonidan xaroba holatiga kelib qolgan Aminjonboy madrasasini qayta ta’mirlab, shu madrasaning bir qismida “Rushdiy maktab” tashkil qilgan. Qayd qilinishicha, qozi afandi bu xayrli ishlarga 50 – 60 ming rubl xarajat qilgan. Kamoliddin afandining bu himmatiga muxbir M.Ibrohimov “*Bizim mamlakatimizda minal qadim har sinf o‘z g‘araz shaxsiyasi ila bari barini ko‘rmamakda ekon shamdi ulamomizdan bo‘yla oliy himmat bir janobning zuhur etdiki umum aholiya hushnud etdi... Aholi qozi janoblarindan hushnuddirmiz*”, - deya o‘z minnatdorchiligini izhor etgan [25].

“Tarjimon” gazetasiga Qo‘qon shahridan 1913- yil 1-iyun sanasida “Qishloqi” taxallusi bilan yuborilgan “Xo‘qandda imtihon munosabatila” nomli maqolada dunyoni ilm-ma’rifatdan ortda qolgan millatlar bu soha yuqorida darajada rivojlanganlariga tobe bo‘lishi haqidagi fikr yuritib, muallif Turkiston xalqini hazrat Nuh zamonida qanday bo‘lsalar, XIX asrda ham hech rivojlanmaganidan taajjublanadi. U Qo‘qondagi milliy uyg‘onishni boshlab bergan vaziyatga alohida to‘xtalib: *“...hamd o‘lsun XX asrning ta’siridanmi “Tarjimon”ning ijtihodidanmi har nadan esada 1900 sanasi ibtidosidanda turk qardoshlarimiz tarafidan Xo‘qandda birinchi o‘laroq usuli savtiya maktabi ochilmishdi*” [26], - deya qayd qilib, Qo‘qonda ochilgan yangi usul maktablarini 1910- yilga kelib hukumat tomonidan taqib ostiga olinib, yopilishidan chuqur qayg‘uda ekanligini yozgan.

Muallifning Turkiston o‘lkasida ilmli insonlar kam bo‘lishiga qaramay, buni chorasi sifatida imperiyaning boshqa shaharlariga yerli musulmon aholi yoshlarini o‘qishga yuborilmayotganidan havotir olib: “*Turkistonda har jihatcha munavvara va ma’lumot sohibi zotlarning qahat o‘ldig‘i har kasa ma’lum esada, tadorikina tashabbus edilmadi, chorasina boqilmadi. Buning uchun rusiyaning digar shaharlarina talaba ko‘ndarilmadi*”, - deya ta’kidlagan.

Muallif shu yilning 27-may kuni Qo‘qon shahrida faoliyat yuritayotgan “Maktabi vahobiya” nomli usuli jadid maktabida imtihon o‘tkazilib, o‘quvchilar yaxshi javob berganligini, yuqori darajada savodli bo‘lganliklarini qayd qilgan. O‘quvchilarning juda yaxshi savodi chiqqanligini izohlab, imtihonda

qatnashayotgan o‘quvchilardan biri nutq so‘zlab boshlang‘ich maktabdan so‘ng rushdiy maktabiga kirib, bilimini yanada ortirmoqchi ekan deya, muallim afandilarning xizmatlari yuksak baholagan. Imtihonda ishtirok etgan Sadriddin afandi tomonidan g‘ishli maktab binosi qurishga va qozi Kamoliddin afandi tomonidan esa rushdiy maktab binosini qurishga va’da berilganidan mamnuniyat bilan yozib, *“Xudo bunlarning imsolini ziyoda etsun”*, - deya duo qilgan. Imtihonda ishtirok etgan mulla Fayzillo ismli bir mudarris bu maktablarga e’tiroz bildirib, imtihondan ketib qolganligini qayd qilgan [27].

“Tarjimon” gazetasining yozishicha, 1914- yilda Turkistonda sayohatda bo‘lgan Muhammad Said afandining “Iqbol” sahifalariga yozgan so‘nggi maqolasi Turkistonda xususan, Farg‘ona vodiysidagi maktablariga oid qimmatli ma’lumotlar taqdim etgan. Muhammad Said afandi “Iqbol” sahifalariga yozgan maqolasida Farg‘ona vodiysidagi maktablar haqida to‘xtalib, *“Farg‘onada maktablar yildan yila ortmoqdadir. Yolg‘iz Xo‘qandda 23 dona usuli savtiya maktabi vor... Har holda usul savtiyaya istak vor”*, - deya qayd qilgan. Bu maktablarda usuli savtiya bilan o‘qitadigan muallimlar bo‘lmasada, Qozon va Kavkazdan kelgan muallimlardan ko‘rib o‘rganishgan. Muallifning yozishicha, qozi Kamoliddin afandi tomonidan yangi maktab qurilib, faoliyatini boshlaganligiga to‘xtalib, “*Ashob xayratdan Kamol qozi 3 ming rubla sarfila mazkur yozorinda go‘zal bir maktab bino etdirmish, bunda tartib va nizoma muhtoj bo‘liniyur*”, – deya qozi afandiga minnatdorchilik bildirgan. Shuningdek, Qo‘qon shahrida bu maktablardan tashqari, Nazir afandi, Tojiddin boy, yog‘ bozoridagi Po‘lot boy, Rahmon hoji, Mirzohid va Yunusxon hoji, Aminjon boy bacha afandilar tomonidan usul jadid maktablari ochilgan. Bu maktablarning har biri 2 qoida asosida ta’sis etilgan. Bu maktablarda o‘quvchilarga usul jadid asosida ta’lim berilgan. Muallif yangi usul maktablariga “aholi orasida usul savtiyaga rag‘bat kuchayganligi, faqat muallimlar masalasi isloh qilishga muhtojligini”, – qayd qilgan [28].

“Tarjimon” gazetasining ushbu maqolaga munosabat bildirib yuborgan javob xatida, *“Ot bo‘lunur maydon bo‘lunmas: maydon bo‘lunur ot bo‘lunmas” derlar. Turkistonda maydon vor, lekin mohir muallimlar yo‘q”*, – deya Turkistonda usuli savtiya o‘qitadigan muallimlar yetishmasligidan qayg‘uda ekanligini yozgan. Buning yechimi sifatida Orenburg, Qozon va Bog‘chasaroy shaharlariga muallimlarni 2 – 3 haftaga o‘qishga yuborish kerakligini aytgan. Bu ish bilan bir maktab orqali boshqa maktablar muallimlarini ham qayta o‘qish mumkinligini va usuli savtiya o‘qitadigan maktablar ko‘payishini ta’kidlab o‘tgan [29].

“Onisa” taxallusi bilan “Tarjimon” gazetasiga yozilgan maktubda, Qo‘qon shahrida ochilgan boshlang‘ich maktabining o‘quvchilari Ismoilbek G‘aspirinskiyning vafot etganidan chuqur qayg‘uda ekanligini yozib, *“Ey buyuk ustoz! Allohning rahmatinda o‘lsang”*, – deya uning haqqiga duo qilishgan [30].

“Tarjimon” gazetasining yozishicha, 1916- yilda Qo‘qon shahrida 4 nafar muallimdan iborat bir yangi usul maktabi ochilgan. Bu maktab Hirot tatarlarining yordami bilan ochilgan. Bu maktabda asosan xotin-qizlar o‘qitilgan. Qo‘qonlik ayollar o‘z xohishlari bilan maktablar rivoji uchun qimmatbaho buyumlarini usul

jadid maktablari uchun mablag‘ jamg‘arishgan. Faqat shahar boshlig‘ini jamg‘arilgan mablag‘ni musodara etganligi, ushbu xayrli ishni to‘xtab qolishiga sabab bo‘lgan [31].

Xulosa o‘rnida shuni qayd qilish joizki, “Tarjimon” gazetasini tahlil qilish asnosida Qo‘qon shahri nafaqat Farg‘ona vodiysi balki, butun Turkiston o‘lkasining boshqa shaharlaridagi yangi usul maktablarining faoliyatiga, balki jadidchilik g‘oyalarining o‘lkaning boshqa hududlariga tarqalishida muhim markazlardan biri bo‘lganligini alohida e’tirof etish kerak. Gazetada maktablar faoliyati bilan bog‘liq turli masalalar yoritib borilgan, ularning yutuqlari e’tirof etilgan. O‘lkada ma’rifatparvarlikni rivojlanishi uchun yangicha fikrlovchi shaxslar faoliyatiga yuqori baho berilgan va sharaflangan. “Tarjimon” gazetasi va Turkiston jadidlarining o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlik aloqalarini o‘rganish, va ochilmagan qirralarini tadqiq qilish Vatanimiz tarixini o‘rganishda muhim ahamiyatga egadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Xo‘qanddan maktub // Tarjimon. 1893- yil 14-avgust.
2. Axbori doxiliya // Tarjimon. 1895- yil 23-aprel.
3. Axbori doxiliya // Tarjimon. 1895- yil 13-avgust.
4. O‘rta Oziyo. // Tarjimon. 1902- yil 31-may.
5. Isoqboyev A. Farg‘ona vodiysida yangi usul maktablarini tashkil etishdagi hamkorlik aloqalari tarixidan // Farg‘ona vodiysi tarixi yangi tadqiqotlarda. – Farg‘ona, 2012. – № 2. – B. 196 – 197
6. Yunus mirzo Idris o‘g‘li. “Turli havodis” “Xo‘qanddan”. // Tarjimon, 1906- yil 4-avgust.
7. Xo‘qand // Tarjimon, 1906- yil 21-iyun.
8. Xo‘qand kishisi. “Biza yoziyurlar: “Xo‘qanddan” // Tarjimon, 1906- yil 9-oktabr.
9. Idoraya maktublar. “Xo‘qanddan” // Tarjimon, 1906- yil 22-dekabr.
10. Idoraya maktublar. “Xo‘qanddan” // Tarjimon, 1907- yil 7-mart.
11. Vaqt. Milliy g‘azetalarimizdan // Tarjimon, 1909- yil 28-avgust.
12. Islom hoji Mir Husayn Mirrahimuf. Qush qonod ila uchar. Idoraya maktublar. “Xo‘qanddan” // Tarjimon, 1909- yil 25-sentabr.
13. Islom hoji Mir Husayn Mirrahimuf. Qush qonod ila uchar. Idoraya maktublar. “Xo‘qanddan” // Tarjimon, 1909- yil 25-sentabr.
14. Dolimov U. Turkistonda jadid maktablari. – T.: Universitet, 2006. – B. 21
15. Isoqboyev A. Tarjmon gazetasi sahifalarida Farg‘ona viloyatidagi yangi usul maktablari faoliyatining yoritilishi // Farg‘ona vodiysi tarixining dolzarb muommolari. – Namangan, 2022. – B. 219
16. Milliy hol va maishat // Tarjimon. 1910- yil 16-iyul.
17. Milliy maishat // Tarjimon. 1910- yil 19-noyabr.
18. Milliy maishat. Xo‘qand. // Tarjimon. 1911- yil 14-yanvar.
19. Xo‘qand va Turkiston maktablari. // Tarjimon, 1911- yil 21-yanvar.
20. Xo‘qand va Turkiston maktablari. // Tarjimon. 1911- yil 21-yanvar.
21. Xo‘qand va Turkiston maktablari. // Tarjimon. 1911- yil 21-yanvar.
22. Milliy maishat. // Tarjimon. 1913- yil 29-mart.
23. F.Qayumov. Idoraya maktub. Xo‘qanddan.// Tarjimon. 1913- yil 26-aprel.
24. F.Abdulqayyumov. Idoraya maktub. Xo‘qanddan. // Tarjimon. 1913- yil 26-aprel.
25. Mir A’zam Ibrohimov. Xo‘qanddan maktub. // Tarjimon. 1913- yil 11-iyun.
26. Qishloqi. Xo‘qandda imtihon munosabatila: Idoraya maktub. // Tarjimon, 1913- yil 16-iyun.

27. Qishloqi. Xo‘qandda imtihon munosabatila: Idoraya maktub. // Tarjimon, 1913- yil 16-iyun.
28. Milliy matbuot. “Iqbol”. // Tarjimon, 1914- yil 5-mart.
29. Milliy matbuot. “Iqbol”. // Tarjimon, 1914- yil 5-mart.
30. Onisa. Ta’ziya teleg‘roflari. // Tarjimon, 1914- yil 7-oktabr.
31. Milliy maishat. Xo‘qanddan. // Tarjimon, 1916- yil 4-noyabr.

NAMANGANDA MAORIF MASALASI

ВОПРОС ПРОСВЕЩЕНИЯ В НАМАНГАНЕ

ISSUE EDUCATION IN NAMANGAN REGION

Nasretdinova Dilfuza Muxammadinovna
“University of Business and Science”“Ijtimoiy fanlar” kafedrasi dotsenti, tarix fanlari nomzodi.
e-mail: nasretdinova.dilfuza@mail.ru
Tel: +998 99 491 24 76

Annotatsiya.

Ushbu maqolada Rossiya imperiyasi davrida Tukistonda maorif sohasini yo‘lga qo‘yilishi, xususan, Namanganda maorif sohasini o‘ziga xosl tarzda shakllanishi rus-tuzem maktablari va an’anaviy maktablarning faoliyati, Namangandagi an’anaviy qizlar maktablarini tashkil etiliashi, masjidlar qoshida faoliyat yuritgan qizlar an’anaviy maktablari hamda sovet hokimiyatining dastlabki yillarida xotiq-qizlar maorifi masalasini qanday hal etilganligi, mazkur jarayonlarda tatar muallimalarining ishtiroki masalasi yoritib berilgan.

Аннотация.

В статье рассматривается становление сферы просвещения в Туркестане в период Российской империи, в частности, своеобразие формирования сферы образования в Намангане, деятельность школ русского образца и традиционных школ, создание традиционных женских школ в Намангане, традиционные женские школы при мечетях, а также то, как решался вопрос женское просвещение в первые годы советской власти и участие татарских учителей в этих процессах.

Annotation.

This article discusses the establishment of the education sector in Turkestan during the Russian Empire, in particular, the unique formation of the education sector in Namangan, the activities of Russian-style schools and traditional schools, the establishment of traditional girls’ schools in Namangan, traditional girls’ schools operating under mosques, and how the issue of education for girls was resolved in the early years of Soviet power, and the participation of Tatar teachers in these processes.

Kalit so‘zlar.

Rossiya imperiyasi, Turkiston, rus –tuzem maktablari, an’anaviy qizlar maktablari, Namangan, masjidlar qoshidagi qizlar maktablari, sovet hokimiyatining dastlabki yillari, qisqa pedagogik kurslar, pedagogika bilim yurtlari, muallimlar yetishmasligi, tatar muallimalari.

Ключевые слова.

Российская империя, Туркестан, школы русско-туземные школы, традиционные женские школы, Наманган, женские школы при мечетях, первые годы советской власти, краткосрочные педагогические курсы, педагогические училища, нехватка учителей, учителя-татарки.

Rossiya imperiyasi Turkistonni istilo qilgach, o‘lkada ruslashtirish siyosatini olib bordi. Maorif sahasida rus-tuzem maktablari va gimnaziyalari tashkil etildi. Ruslashtirish siyosatiga qarshi usuli jadid maktablari ham faoliyat yuritdi. Mazkur maktablar eski o‘qitish usulidan vos kechib, usuli savtiya asosida dars olib borishni yoqlab chiqdi. Turkistonnnig barcha hududlarida usuli jadid qizlar maktablari faoliyat olib borgan. Mazkur maktablarning dastlabki muallimalari tatar ayollari bo‘lgan. Olib borilgan izlanishlarimizdan ma’lum bo‘ldiki, o‘lkada otinoyi maktablari ham faoliyatini davom ettirib kelgan. Otinoyi maktablari masjidlar qoshida yoki muallimalarning o‘zlarning uylarida tashkil etilgan.

Masalan, Namanganning Chust uezdidagi 1879- yili ro‘yxatga olingan g‘ayrirus maktablari to‘g‘risidagi ma’lumotda Bog‘ishamol mahallasidagi qizlar maktabida 1 muallima 10 nafar qizlarni o‘qitgan. Ko‘k tunlik mahallasida 1 ta qizlar maktabida 1 muallima 15 nafar qizlarga saboq bergan [1,180]. Olmos ko‘cha mahallasida 1 ta qizlar maktabida 1 muallima 7 nafar qizlarni o‘qitgan. Sarimsoq tepa qishlog‘idagi qizlar maktabida 1 muallima 5 nafar qizlarga dars bergan. Morguzar qishlog‘idagi qizlar maktabida 1 muallima 9 nafar qizlarni o‘qitgan. Choduor qishlog‘ida ham qizlar maktabida 1nafar muallima 6 nafar qizlarga dars bergan [2.187].

1884- yili Namanganning Chust uezdidagi g‘ayrirus maktablari haqidagi berilgan ma’lumotda Chust shahridagi otinoyi Komila Bibining uyidagi qizlar maktabida 8 nafar qizlar ta’lim olgan. Qorixon masjididagi Umruya Bibi uyidagi qizlar maktabida 12 nafar qizlar o‘qigan [3,562]. Axsi volostiga qarashli Janjal qishlog‘ida 1ta qizlar maktabida 1 otinoyi 5 nafar qizlarga dars bergan [4,188]. Chust uezdidagi Qo‘rg‘oncha mahallasida Zabida Bibi uyidagi maktabda uning o‘zi 5 nafar qizlarga ta’lim bergan [5,178]. Kosonsoy volostining yuqori Koson Qishlog‘ida 6 ta qizlar maktabida 6 nafar otinoyi 30 nafar qizlarni o‘qitgan. Quyi Koson qishlog‘ida esa 4 ta qizlar maktabida 4 nafar muallima 16 nafar qizlarga saboq bergan [6,189]. Yuqori ko‘cha mahallasidagi qizlar maktabida 1 nafar muallima 18 nafar qizlarni o‘qitgan. Axsi qishlog‘idagi qizlar maktabida 1 muallima 8 nafar qizlarga dars bergan [7,569]. Mazkur maktablarda faqat qur’on oyatlari o‘rgatilib, dunyoviy fanlar esa o‘qitilmagan.

Oktyabr to‘ntarishi (1917) dan so‘ng bolsheviklar xotin-qizlar maorifiga yuqori e’tibor qaratdi. Bundan ko‘zlangan maqsad, hokimiyatni mustahkamlashda o‘z tarafdorlarini ulardan tayyorlash bo‘lgan. Mazkur maqsadni amalga oshirish uchun esa ularni ijtimoiy-siyosiy faolliklarini oshirish lozim edi. Hukmron firqa tomonidan madaniy inqilob rejalari ishlab chiqildi. Mahalliy millatning madaniy va diniy merosi inkor etildi. Jadidchilik nomoyandalariga esa dushmanlik kayfiyatidagi munosabat bildirildi. Turkistonning barcha hududlarida savodsizlikni tagatish maktablari tashkil etildi. Yuqoridagi ma’lumotlardan ma’lum bo‘ldiki, mahalliy millat xotin-qizlari savodsiz bo‘lmagan. Mahalliy maktablarda islohotlar o‘tkazilishi zamon talabi edi. Shunday talab bilan chiqqan jadidchilik nomoyandalariga esa “Begona unsurlar” sifatida qaraldi.

1918- yildan o‘lkaning barcha hududlarida qisqa muddatli pedagogik kurslar tashkil etildi. Namanganda ham bunday kurslar ochilib, unda dastlab tatar xotin-

qizlari ta’lim olganlar. Masalan, 1920- yilda Namangandagi №11-sonli Turk maktabi muallimalari Taneeva Zaynab, Yalisheva Nafisa, Kanalyamova Soralar 1918-19- yillarda shu yerda ochilgan qisqa muddatli pedagogik kurslarni tinglagan [8,17]. Savodsizlikni tagatish maktablarining dastlabki muallimalari rus hamda mahalliy millat tilini yaxshi bilgan tatar ayollaridan iborat bo‘lgan. Mazkur maktablarga muallimalarning yetishmasligi o‘sha davrning dolzarb muammolaridan biriga aylandi. Mazkur muammoni hal etish maqsadida pedagogik bilim yurtlari tashkil etilgan. Bunday bilim yurti Namangan shahrida ham ochilib,Turkiston xalq maorifi komissarligining 1919- yil 6-oktabrdagi burug‘iga ko‘ra, tatar muallimasi Izza-Nur Muhammedova mazkur bilim yurtiga o‘qituvchi etib tayinlanadi [9,152]. Mazkur bilim yurtlari va maktablarda muallimalarning faoliyat ko‘rsatishi osonlik bilan ko‘chmadi. Dastlab mahalliy millat vakillari bunday maktablarning faoliyat ko‘rsatishiga to‘sqinlik qildilar.

Jumladan, Ishtirokiyun gazetasining 1919- yil 23-iyulida chop etilgan maqolada Namangan uezdining Pop qishlog‘ida maktab muallimlari bosmachilar tomonidan vahshiyona o‘ldirilganligi qayd etiladi [10,1919.23]. Partiya tomonidan mahalliy millatning diniy va milliy qariyatlari hisobga olinmay turli qarorlar qabul qilingan bu esa mudhish holatlarning sodir bo‘lishiga sabab bo‘lgan. Xalq maorifi komissarligi tomonidan qabul qilingan 1919- yil 25-oktabrdagi qarorida xotin-qizlarning o‘qishiga qarshilik qilgan ota-onalar va erkaklar qattiq jazolanishi ta’kidlangan [11,4]. Namangan shahrida tashkil etilgan xotin-qizlar maktablarining dastlabki o‘qituvchilari tatar muallimalari edi. Masalan, Namangan shahrida №11-sonli maxsus qizlar maktabida 1920- yili Burnasheva Robiya, Abaeva Xanifa, Abdulqayumova Bibi-Nafisa va Klebleeva Aziza muallima vazifasida faoliyat ko‘rsatgan [12,29]. Hukmron firqa tatar-boshqird ayollaridan mahalliy milllat xotin-qizlarini maorif sohasiga tortishda foydalangan. Asrlar davomida saqlanib kelgan diniy qadriyatlar mahalliy millat ayollari orasidan yuqoridagi kabi muallimalarning yetishib chiqishiga to‘sqinlik qilardi.

Joylarda xotin-qizlar bo‘limlari, klublari, qizil choyxonalari, qo‘shchi uyushmalari tuzilib, ularning qoshida savodsizlikni tugatish kurslari, bichish-tikish va san’at hamda teatr havaskorlik to‘garaklari tashkil etildi. Partiya tomonidan qabul qilingan barcha qarorlarning joylarda bajarilishi katta qiyinchiliklar bilan amalga oshirildi. Joylarda tashkil etilgan maktablarga o‘quv qurollarining yetishmasligi muammosi ham mavjud edi. Namangan uezdi siyosiy madaniyat (Polit prosvet) bo‘limi boshlig‘i Dementevning 1924- yil 13-avgust Turk bosh siyosiy madaniyat bo‘limi(Turkglavpolitprosvet)ga yuborgan xatida joriy yilda mazkur hududda mavjud bo‘lgan savodsizlikni tagatish maktablariga musulmon tilidagi 500 ta o‘qish kitobi, mahalliy millat tilidagi arifmetika darsliklari hamda barcha zarur o‘quv qurollari yetishmasligi ta’kidlangan. Uning shaxsan o‘zi yuqori tashkilotlar shahar qo‘mita boshqarmasi (Ugorkom) va inqilob qo‘mita boshqrmasi (Urevkom) larga murojaat qilganligi lekin foyda bermaganligini aytib o‘tadi [13,16].

Qo‘shchi uyushmalari esa qishloqlardagi dehqonlarni savodini chiqarish ularni siyosiy madaniyatini oshirish ishlari bilan shug‘ullangan. Masalan, 1925- yil

Namangan uezdida tashkil etilgan qo‘shchi uyushmasida 9 ta savodsizlikni bitirish maktabi bo‘lib, unda 300 ta dehqonlar ta’lim olgan [14,1925.27].

Hulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, Namangan uezdida xotin-qizlar maorifi podsho hukumati hukmronligi davrida o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ldi. Mahalliy millat hukumatning olib borgan har qanday tayziqidan qat’iy nazar o‘z milliy urf-odatlarini saqlab qolishga harakat qildi. Har ikkala siyosiy hukmron doira manfaatlariga zid bo‘lganligi bois, usuli jadid maktablarining keng faoliyat olib borishiga yo‘l qo‘yilmadi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR. (REFERENCES)

1. O‘z.MA I.47-jamg‘arma,1-ro‘yxat, 150-ish, 180-varaq
2. O‘zMA I.47-jamg‘arma,1-ro‘yxat, 150-ish,180-187 varaqlar
3. O‘zMA I.47-jamg‘arma,1-ro‘yxat, 150-ish, 562-varaq va orqasi
4. O‘zMA I.47-jamg‘arma,1-ro‘yxat, 150-ish, 188-varaq va orqasi
5. O‘zMA I.47-jamg‘arma,1-ro‘yxat, 150-ish, 178-varaq va orqasi
6. O‘zMA I.47-jamg‘arma,1-ro‘yxat, 150-ish,189-varaq va orqasi
7. O‘zMA I.47-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 150-ish, 568-569 varaqlar
8. O‘zMA R.34-jamg‘arma,1-ro‘yxat, 531-ish,5-4-17 varaqlar
9. O‘zMA R-34-jamg‘arma,1-ro‘yxat, 114-ish, 152-varaq
10. Rafiqiy. Namanganda maorif ishlari // Ishtirokiyun, 1919, 23-iyul
11. O‘zMA R 34-jamg‘arma,1-ro‘yxat, 386-ish, 4-varaq va orqasi
12. O‘zMA R.34-jamg‘arma,1-ro‘yxat, 531-varaq, 6-14-18-29-varaqlar
13. O‘zMA R.34-jamg‘arma,1-ro‘yxat, 2019-ish, 15-16 varaqlar
14. Namanganda qo‘shchilar harakati //Qizil O‘zbekiston, 1925, 27-mart

“САДОИЙ ФАРҒОНА” ГАЗЕТАСИДА ФАРҒОНА ВОДИЙСИ ТАРИХИНИНГ ЁРИТИЛИШИ (XIX АСР ОХИРИ-XX АСР БОШЛАРИ)

COVERAGE OF THE HISTORY OF THE FERGANA VALLEY IN THE NEWSPAPER “SADOYI FERGANA” (LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURY)

ОТРАЖЕНИЕ ИСТОРИИ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ В ГАЗЕТЕ “САДОИ ФАРГОНА” (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА)

Рахимджанова Нигора

Фанлар академияси Тарих институти

катта илмий ходими, PhD

nigoramumtoz@gmail.com

Аннотация.

Ушбу мақолада 19-20 асрларда Туркистондаги бир қатор нашрлар, хусусан, “Садойи Фарғона” газетасида Фарғона водийсининг шу даврга оид тарихига алоҳида тўхталиб ўтилади.

Annotation.

This article focuses on the history of the Fergana Valley during the 19th and 20th centuries as reflected in several publications in Turkestan, particularly in the newspaper Sadoyi Fergana.

Аннотация.

В данной статье особое внимание уделяется освещению истории Ферганской долины в XIX–XX веках в ряде изданий Туркестана, в частности, в газете Садои Фаргона.

Kalit so‘zlar.

Садойи Фарғона, Шўро” журнали, Обиджон Маҳмудов, “Ҳўқанд хабарлари”, “Дохилия хабарлари”.

Keywords.

Sadoyi Fergana, Shuro journal, Obidjon Mahmudov, Khoqand News, Internal Affairs News

Ключевые слова.

Садои Фаргона, журнал Шуро, Обиджон Махмудов, Хокандские новости, Новости внутренних дел.

XX аср бошлари Туркистон тарихида миллий матбуотнинг вужудга келиши, жадидлар фаолиятининг кенгайиши билан боғлиқдир. 1906 йилдан бошлаб, Тошкент, Самарқанд, Фарғона каби шаҳарларда катта меҳнат ва таъқибларга қарамасдан бирин-кетин Мунавварқори Абдурашидхонов, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Маҳмуджон Обидов, Убайдулла Асадуллахўжаев ва бошқа маърифатпарвар жадидлар, тараққийпарвар зиёлар томонидан газета ва журналлар чоп этила бошланди. Миллий зиёлиларимиз миллатнинг юксалиш ва уйғониши учун илм-маърифат эгаси бўлиши лозимлиги, бунинг учун тўғри ва мақсадли таълим олиш, шу билан бирга дунё воқеаларидан, ўз ижтимоий аҳволи ва сиёсий янгиликлардан хабардор бўлиши зарурлигини тушуниб, газета-журнал ва бадиий-илмий тўпламлар нашр этишга катта эътибор бердилар. Хусусан, минтақа тарихи иқтисодий, ижтимоий, маърифий-диний ҳаётга доир маълумотлар, янгиликларни халққа етказиб боришда “Садойи Фарғона” газетасининг ўрни беқиёс эди. Газета Фарғона водийсида чоп этилган илк миллий газета бўлиб, унинг ноширн ва муҳаррири Обиджон Маҳмудов (Обид чатоқ), газета мусаҳҳиҳи Ашурали Зоҳирий эди. Газетада ўз даврининг илғор маърифатпарварларидан Усмон Нурий, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Чўлпон, Тавалло, Холид Саид, Саид Аҳмад Васлий, Иброҳим Даврон, Мулло Абдуллабек Мусабекҳожи ўғли ва Шокирали Мухторовлар мақолалари билан фаол иштирок этдилар.

“Садоий Фарғона” газетаси минтақа тарихи, хусусан Фарғона водийсининг мустамлака шароитидаги аҳволи, халқнинг турмуши, турли иқтисодий ва ижтимоий муаммоларни ёритишда Ўзбекистон тарихининг муҳим манбаларидан бири саналади. Газета 1914 йил 3 апрелидан 1915 йил 26 апрелига қадар чоп этилган бўлиб, 500–600 нусхада Обиджон Маҳмудовнинг шахсий босмахонасида босилган, ҳафтада 3 марта чиққан, 1915 йил 10 апрелига қадар босилган 123 та сони мавжуд. “Садои Фарғона” газетаси Россия мусулмонларининг машҳур матбуот органлари: “Вақт” ва “Юлдуз” газеталари ҳамда “Шўро” журнали таҳририятига икки нусхадан жўнатиб турилган [1, 7].

Газетада “Ҳўқанд хабарлари”, “Дохилия хабарлари”, “Туркистон ва Фарғона хабарлари”, “Уруш хабарлари”, “Хорижий хабарлар”, “Адабий мунозара”, “Эълонлар” рукнлар бериб борилган. Уларда дунё хабарлари, Фарғона водийси ва Туркистон минтақасига доир ижтимоий-иқтисодий, маданий-илмий ва адабий муаммолар доимий равишда ёритилган.Хусусан, газета саҳифаларида мустамлака шароитида кечаётган иқтисодий жараёнлар яхши ёритиб берилган бўлиб, савдо ишлари, бозордаги нарх-наво, аҳолининг иқтисодий аҳволига оид маълумотлар ҳам бериб борилган. Айниқса, Туркистон халқлари учун бегона бўлган биржа ва банкларнинг очилиши, фаолияти ва уларнинг Фарғона аҳолиси учун қай даражада фойдали ёки аксинча салбий оқибатлари кўрсатиб берилган. Масалан, газета муҳаррири Обиджон Маҳмудов ва унинг сафдошларини Фарғона вилоятида “Ака-ука Шлосберг”, “Кноп”, “Ака-ука Степан фирма”лари, айниқса, Москва банки, “Рус-Осиё банки” маҳаллий аҳолининг меҳнат маҳсулоти ва маблағини аждаҳодек ютиб юбораётгани ва ўзини аста-секин қарз бериш, судхўрлик воситасида қул қилишга интилаётгани ниҳоятда ташвишлантирган. “Ақча керак бўлса, Фарғонага кел ва юринглар” деб, – ёзади Обиджон Маҳмудов “Эски баракатлик савдогарчилик” мақоласида [7], – бир неча кунда 25 фирма, 10 банк, 5-10 комиссионний контўралар очилиб, ўн-йигирма тарафдан ақчани тортавердилар... банк ва фирмалар фақат низомга тўғри келтируб ишларини ўзлари хоҳлаган қилиб, қанча инсофсизлик қила билсалар, қилдилар”. Муҳаррирнинг бундай фикрга келишига сабаб, бир неча юзлаб, ҳатто минглаб пахтакор деҳонларни банклардан ниҳоятда катта қарздор бўлиб қолиб, хонавайрон бўлганликларини кўрганлиги, билганлигидир. 1914 йилга келиб бутун Фарғона вилояти банклардан бир неча миллион сўм қарздор бўлиб қолган эди. Бу қарздорлик сунъий равишда, судхўрлик, ва деҳқонларнинг юридик ҳуқуқлари чор ҳукумати қонунлари томонидан ҳимоя қилинмаганлиги оқибатида юзага келган [1, 7].

Дарҳақиқат, Қўқон хонлиги Россия империяси томонидан босиб олиниб, сиёсий ва иқтисодий мустамлакага айлантирилиши натижасида русийзабон аҳолининг кириб келиши кучайди. Маҳаллий аҳолига қараганда рус ва бошқа европаликларга эркин савдо қилишга берилган имтиёз ва эркинликлар, уларнинг молиявий барқарорлигини яна-да оширган бўлса, нафақат Фарғона балки бутун минтақа замонавий биржа, банк ва бошқа иқтисодий операцияларни бажаришга мўлжалланган турли идора ва фирмалар очиш учун фойдали бир макон сифатида хизмат қилди. Натижада, водий аҳли учун нотаниш бўлган кредитлар, фоизлар кириб келди. Бу каби иқтисодий тушунчаларни билмаганлар учун улар халқнинг фойдаси қолиб зарарига хизмат қилди, аҳоли яна-да қашшоқлашди. Бу ҳақда мақолада қуйидагича таърифланади: “ ... Фарғона музофотининг тамом ери мусулмонлардан экан. ... бу ҳолни кўрган банклар келуб, кредит очилуб, кредит номида ақча бермоқға бошладилар. Бу банкни кўриб, фирмалар “биз банкдан қолишмаймиз”, деб ҳар ерда савдо шўбалари очдилар. Бир одамға банк 5000 сўм кредит очкан бўлса, фирмалар 10000 сўм кредит очдилар [7].

Мақолада хулоса сифатида Фарғона аҳли шариатга хилоф иш қилган ҳолда ҳаракат қилганлари, илгари Қўқон хонлиги даврида фоизга пул олиш ва бериш таъқиқлангани ва бу каби иқтисодий амалиётлар халқ учун бегона бўлганлигини қайд этилган. Банк ва турли фирмалар фаолияти фақатгина мустамлака ҳукуматнинг ўлкани бошқариш бўйича низомга мувофиқ бўлгани билан мусулмон шариатига зид эканлиги, турли инсофсиз шартлар асосида ишлаганлиги, водий аҳолисини истаганча талганлиги таъкидлаб ўтилган.

Миллий зиёлилар, маърифатпарвар жадидлар халқнинг иқтисодий аҳволини кўриб, турли банк ва фирмалар фаолиятини яхшилаб ўрганиб, миллий ва диний қарашларга мос эмаслигидан огоҳ этиш учун матбуотда фаол бўлганлар. Халқни фойдаси қолиб зарарига ишловчи, содда халқни алдаб, уни бой қилишга ишонтиришга уринган фирмалар фаолиятини фош этишга ҳаракат қилиб, ҳунарманд, деҳқонлар каби ўрта табақа вакилидан бошлаб “қутидор” бойларни ҳам хонавайрон қилганини ибрат сифатида кўрсатиб, иқтисодий ҳаётда рўй бераётган янгиликларни таҳлил қилиб борганлар. Халқнинг иқтисодий саводхонлигини ошириш мақсадида биржа ва бозорга оид янгиликлар, турли хабарлар бериб борилган [10]. Хусусан, уларда пахта савдоси, деҳқонларга кредит бериш [14], бозорлардаги бирламчи озиқ-овқат ва турли махсулотларнинг кундалик нархлари [15], улгуржи ва кўтара савдо қилиш учун маҳсулотларни қаердан сотиб олиш ва сотиш [18]. ҳақида ҳам фойдали маълумотлар бериб борилган. Хўқанд ва бошқа шаҳарларнинг йиллик молиявий ҳисоботлари чоп этилиб, бунда шаҳардаги қурилиши, таъмирлаш ва бошқа сарф-ҳаражатлар эълон қилиб борилган [16]. Иқтисодий масалаларга ечим сифатида миллий сармоядорларни пулларини бирлаштирган ҳолда миллий хусусий банк, қарзхоналар очишга оид тавсиялар берилган. Империянинг турли банк ва фирмалари томонидан касодга учрамаслик, деҳқонлар ва водий аҳолисининг аҳволини яхшилаш учун ҳам ҳам миллий банклар зарурлиги таъкидлаб ўтилган [11].

Шунингдек, газета саҳифаларида водий халқининг иқтисодий аҳволи, турмуш даражаси қай даражада эканлигига оид материллар ҳам чоп этилган [9]. Бу каби маълумотлар Фарғона водийсининг Россия мустамлакаси давридаги иқтисодий аҳволи, савдо-сотиқ ишлари, қишлоқ хўжалиги, миллий сармоядорлар, мустамлака зулмининг халқ иқтисодий ҳаётига қай даражада таъсир қилганлигини кўрсатиб беради. Шу жиҳатдан “Садои Фарғона” газетаси Фарғона водийсининг XIX аср охири-XX аср бошларидаги иқтисодий ҳаётини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

Қайд этиш керакки, бу даврда миллий матбуот нашрларининг аксарияти маърифатпарварлик, ислоҳоткорлик ғоялари ва турли ижимоий масалаларни кенг ёритиб келган. “Садои Фарғона” газетаси ҳам жадидлар нашри қаторида ўз саҳифаларида энг кўп ёритган масала бу ижтимоий-маданий ҳаётга таалуқли бўлиб, жамиятда кечаётган жараёнларга танқидий ёндошув, миллий тараққиёт ғояларини халққа сингдириш асосий мақсад

бўлган эди. Ижтимоий масалаларга оид мақолаларнинг аксарият қисмини мавжуд таълим тизимини ислоҳ қилиш, турли муаммоларни ёритиш эди. Хусусан, миллатнинг юксалиш ва уйғониши учун илм-маърифат эгаси бўлиши лозимлиги, бунинг учун тўғри ва мақсадли таълим олиш, шу билан бирга дунё воқеаларидан, ўз ижтимоий аҳволи ва сиёсий янгиликлардан хабардор бўлиши зарурлиги ёрbтилган. Мақолаларда қолоқликка юз тутган эскича қарашлар қораланган, жамият ва ҳатто, халқнинг қарашларини ислоҳ қилиш тарғиб қилинган. Газета саҳифаларида усули жадид мактаблари фаолияти, уларнинг афзалликлари, имтиҳонлар ҳақида кўплаб маълумотлар берилган ҳамда аҳолини фарзандларини шу турдаги мактабларда ўқитишга тарғиб қилинган. Илм олиш, касб ўрганиш, турли тилларни билишга чорланган. Мадрасалар фаолиятига оид мақолаларда эса улар фаолиятини ислоҳ қилиш, дунёвий фанларни кўпайтириш, асосий фанлар қолиб уларга шарҳ ва изоҳ берувчи ҳошияларни йиллаб ўқитилиши мадраса таълимининг сифатини бузилишига катта таъсир қилганлиги ёритилган [8]. Газета саҳифаларида янги усул мактабларидаги имтиҳон жараёни ҳам ёритиб борилган бўлиб, унга кўра бу турдаги мактабларда имтиҳонлар май ойида бўлиб ўтган [4]. Бу каби маълумотларни кенгроқ берилишидан, “Садои Фарғона” газетаси Фарғона водийсидаги янги очилган жадид мактабларини ўз даврида мониторинг қилиб бера олган деб ҳисоблаш мумкин. Чунки унда Андижон, Намангон ва Фарғонадаги маърифатпарварлар ўзлари очган мактаблари, нашр қилдирган китоблари, очган кутутбхона ва дўконларини доимий тарзда эълон қилиб борганлар [6]. Шунингдек, қайси муаллим қандай дарс ўтаётгани тўғрисида ҳам бу даврда матбуотда эълон қилиб борилган. Газета саҳифаларида шу каби айнан маориф ва маърифатпарварликка бағишланган мақолалар 100 га яқиндир. Ушбу мақолаларни нафақат водий зиёлилари, балки минтақанинг турли ҳудудларида яшовчи, жадидлар, тараққийпарвар уламолар ҳам ёзганлар. Бундан кўриниб турибдики, “Садои Фарғона” газетасида нафақат Фарғона водийси ижтимоий ҳаёти балки, Туркистон ҳатто Бухоро амирлигига оид мактаб мадрасалар аҳволи бўйича ҳам мақолалар бериб борилган. Хусусан, самарқандлик Саид Аҳмад Васлийнинг “Садойи Фарғона” газетасида эълон қилиб борилган 15 дан ортиқ мақола ва шеърлари бунга мисол бўла олади. “Садойи Фарғона” газетасининг Самарқанддаги мухбири сифатида Самарқандда янги очилган жадид мактаблари ҳақида, у ерда дарс берган муаллимлар ҳақида маълумотлар бериб, газета муштарийларини хабардор қилиб борган. Жумладан, унинг берган маълумотларига кўра, 1914 йилгача Самарқанд шаҳрининг ўзида 2 та Шакурий ва “Ислоҳ” мактаблари мавжуд бўлган.

Шунингдек, газетада миллий матбуоти саҳифаларида мунозараларга сабаб бўлган жадидлар ва қадимчилар масаласи ҳам эътибордан четда қолмаган. Яъни миллат ривожи йўлида бирлашишга даъват этилган кўплаб мақолалар нашр этилиб, фақат иттифоқликда миллатни илм-маърифатли қилиш мумкинлигини тушунтиришга ҳаракат қилинган. Жадидлар газетаси бўлганлиги туфайли, янги усулдаги таълимга қарши чиқувчи қадимчи

уламолар танқид қилинган. Масалан, Васлий янги усулда таълим бериш учун жадидлар фаолиятига хайрихоҳ ҳолда “Садойи Фарғона” газетаси саҳифаларида жадидлар, янги усулда мактаб очувчи ва таълим берувчиларга қарши чиқувчи қадимчилар фаолиятига қарши чиқиб, Туркистон зиёлилари орасида 2 фирқа сифатида танила бораётган қадимчи ва жадидга бўлинишини афсус ила тилга олиб, “Агар қадимчилар тараққийни душман тутсалар ва жадидчилар изҳор ... қилмасалар ҳамма мусулмонларға тараққий қилмоқ учун мунфиқ (мунофиқ) бўлмоқ мумкиндур. Иттифоқ хоҳламак керак. Иттифоқ керак .. ихтилофдан қочмак лозим. Ани фикрим шул вассалом” [5].

Шунингдек, газета саҳифаларида турли ижтимоий муаммолар, иллатлар, халқ орасида диний ёки миллий урф-одат сифатида нишонлаб келинган маросим ва анъаналар танқид қилинган [3]. Хусусан, тўй ва аза маросимларидаги баъзи одатлар бидъат сифатида келтирилиб, улардан воз кечиш, уларга сарфланган катта маблағларни илм олишга йўналтириш тавсия қилиб борилган [12]. Ибрат сифатида 1914 йилда наманганлик бойлардан Исҳоқжон Мирсолиҳбой ўғил фарзандига хатна тўйи қилишда тужжорлар билан маслаҳатлашган ҳолда тўйга сарфланадиган пулдан 2000 рублини мактаб ўқувчилари учун мевалик боғ яратишга ва мактаб эҳтиёжларига сарфлашга қарор қилган. Хусусан, бу йилларда Наманганда тўйларда тўн кийдириш одати йўқотилганлигини газета маълум қилади [13]. Умуман олганда бу каби муаммолар ўз даврининг ижтимоий оғриқли нуқталари саналиб, бу каби одатлардан воз кечиш, тўй ва маросимлар учун қарзлар олиб, натижада уйсиз қолган тақдирлар ҳақида ҳам мисоллар бериб, халқни огоҳлантириб борилган.

Умуман олганда Фарғона водийсининг ижтимоий-маданий ҳаётига доир турли масалалар, масалан, янги очилган замонавий шифохоналар, шифокорлар фаолияти ҳақида шунингдек, кутубхоналар ва бошқа турли ижтимоий муассаларга оид маълумотлар мунтазам эълон қилиб борилган. Шунингдек, халқнинг маънавий дунёсининг ажралмас қисми бўлган диний ҳаёт ва унга оид мақолалар ҳам кўпчиликни ташкил қилади. Хусусан, уламолар фаолиятини ислоҳ қилиш, айниқса сохта тариқатчилар: эшон ва шайхлар масаласи бу давр матбуотида жуда долзарб масала саналган. Ҳаж зиёратига оид масалалар ҳам доимий тарзда чоп этилган. Фарғона водийсининг диндорлиги ва аҳоли зичлиги сабаб бу даврда умумий Туркистон минтақаси ҳисобидан энг кўп Ҳаж зиёратини амалга оширувчилар ҳам айнан водий аҳолиси бўлганлиги бу давр манбаларида ҳам акс этган. Шу жиҳатдан “Садои Фарғона” газетасида 25 та мақола айнан ҳаж зиёратига бағишланган бўлиб, уларда ҳожилар аҳволи, йўл тафсилотлари, ҳаж сафари муаммолари ва бошқа масалалар ўрин олган эди [17].

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, “Садои Фарғона” газетаси жадид миллий матбуотининг Фарғона водийси бўйича илк нашри бўлиб, унда ўз даврининг жадид зиёлилари, тараққийпарвар уламолари ўз мақолалари билан иштирок этдилар. Уларда Фарғона водийсининг Россия мустамлакаси

шароитида Туркистон генерал-губернаторлигининг бир вилояти сифатидаги ҳаёти акс этди. Мустамлака шароитида халқнинг иқтисодий аҳволи, ижтимоий муаммолари миллий зиёлилар томонидан таҳлил қилинди. Қўқон хонлиги Россия мустамлакасига айлантирилган шароитида табиийки газета кучли цензура остида сиёсий ҳаётни ёритиш, муаммоларни таҳлил қилишдан ожиз эди. Аммо шунга қарамасдан "Садои Фарғона" газетаси нафақат Фарғона водийси балки Туркистон ўлкасининг XIX аср охири-XX аср бошларидаги иқтисодий, ижтимоий-маданий тарихини ёритишда муҳим манба бўла олади.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. "Садои Фарғона" газетасига тузилган библиографик кўрсаткич (1914-1915 йиллар). Тузувчи Н.Зоитова.-Тошкент, 2017. 7-бет.

2. "Садои Фарғона" газетасига тузилган библиографик кўрсаткич (1914-1915 йиллар). С.Аҳмад. "Садои Фарғона" газетаси ва унинг муҳаррири.Тузувчи Н.Зоитова.-Тошкент, 2017. 7-бет.

3. Ароқга тутилмиш ақчалар // Садои Фарғона. 1914. 4 окт.; Наманганда тўйларнинг ислоҳи ва мактаб // Садои Фарғона. 1914. № 6.

4. Асимов Д. Муаллим афандиларга очиқ мактуб: Хўқанд хабарлари // Садои Фарғона. 1914. № 9; Имтиҳон мажлиси: Хўқанд хабарлари // Садои Фарғона. 1914. 7 май.

5. Василий. Иттиҳод ва инсоф / Василий // Садои Фарғона. 1914. № 94.

6. Ихё Қори. Шахрихонда усул жадид мактаби // Садои Фарғона. 1914. 16 май; Хўқандда янги очилмиш "Ғайрат" кутубхонасида // Садои Фарғона. 1915. № 120.

7. Маҳмудов О. Эски баракотлик савдогарчилик // Садои Фарғона. 1914. 23 май, № 22.

8. Мухторов Ш. Мо фи ислоҳ ул-ислоҳ // Садои Фарғона. 1914. №7.

9. Фарғона халқининг ва атроф аҳолининг ночорлигига сабаб // Садои Фарғона. – 1914. – 2 июль.

10. Фарғонада банк очмоқ // Садои Фарғона. 1914. 14 сент; Хўқанд биржаси // Садои Фарғона. 1914. 22 окт.; Хўқанд биржавуй комитетига ариза: Хўқанд хабарлари // Садои Фарғона. 1914. № 8.

11. Фарғонада бонка очмоқ //Садои Фарғона. 1914. № 59.

12. Хатна тўйидаги исрофот ўрнига // Садои Фарғона. 1914. № 17; Ҳамёнга зарарсиз хатна тўйи // Садои Фарғона. 1915. № 117.

13. Хатна тўйидаги исрофот ўрнига // Садои Фарғона. 1914. № 17.

14. Хўқанд биржасини хабарномаси // Садои Фарғона. – 1915. – 8 февр. Хўқанд 27 апрел: [дехқонларга кредит бериш ҳақида]. // Садои Фарғона. – 1914. – № 9.

15. Хўқанд бозорлари // Садои Фарғона. – 1915. – 14 март; Хўқанда ҳар хил...: Хўқанд хабарлари // Садои Фарғона. – 1914. – № 22.

16. Хўқанд шаҳрининг 1913 йил учун чиқим ва фойдалари : Хўқанд хабарлари // Садои Фарғона. – 1914. – 30 май.

17. Ҳожи Нурий Усмоний. Ҳожиларга раҳбар // Садои Фарғона. 1914. № 25,27, 34,35,36,37,40.

18. Эълон: Оптовая торговля А.А.Махмудова // Садои Фарғона. – 1914. – № 94 ; 19 дек. ; 22, 24, 30, 31дек. ; 5, 10, 13, 17, 22, 25, 29 янв. ; 4 февр.

ROSSIYA IMPERYASI DAVRIDA GEOGRAFIK TADQIQOTLAR

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ПЕРИОД РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ.

GEOGRAPHICAL STUDIES DURING THE PERIOD OF THE RUSSIAN EMPIRE

Tursunboyeva Maxsuda
“O‘zbekiston Respublikasi Qurolli kuchlar Akademiyasi” “Pedagogika va psixologiya” kafedrasi o‘qtuvchisi.
e-mail:maxsudatursunboyeva18@gmail.com
Тел: +998 95 908 61 18

Annotatsiya.

Mazkur maqola Farg‘ona Vodiysida Rossiya imperiyasi davrida qum tepaliklarining paydo bo‘lishi va yo‘qolishi jarayonlarini geografik va ekologik nuqtai nazardan tahlil qiladi. Farg‘ona vodiysining tabiiy sharoitlari, jumladan, qum bo‘ronlari va qum tepaliklarining shakllanishi, mintaqadagi ekologik muammolarni kuchaytirgan. Ushbu maqolada, ayniqsa, V. Nalivkinning kuzatishlari orqali, Farg‘onadagi qum tepaliklarining o‘zgaruvchan tabiati va ularning hududga ta’siri ko‘rsatilgan.

Аннотация.

Данная статья анализирует процесс формирования и исчезновения песчаных дюн в Ферганской долине в период Российской империи с географической и экологической точки зрения. Природные условия Ферганской долины, включая песчаные бури и формирование песчаных дюн, усугубляли экологические проблемы региона. В статье особое внимание уделяется наблюдениям В. Налипкина, через которые демонстрируется изменчивый характер песчаных дюн в Фергане и их воздействие на территорию.

Abstract.

This article analyzes the process of formation and disappearance of sand dunes in the Fergana Valley during the period of the Russian Empire from a geographical and ecological perspective. The natural conditions of the Fergana Valley, including sandstorms and the formation of sand dunes, aggravated the ecological problems of the region. The article particularly focuses on the observations of V. Nalivkin, through which the changing nature of the sand dunes in Fergana and their impact on the territory are demonstrated.

Kalit so‘zlar.

Farg‘ona Vodiysi,qum tepaliklari, Farg‘ona geografiyasi,Rossiya imperiyasi,geografik o‘zgarishlar, qum bo‘ronlari, V.Nalivkin, ekologik tahlil, geografik tadqiqotlar, Sharqiy Turkiston, qumningtarqalishi, qum tepaliklarining shakllanishi, Farg‘onadagi iqlim o‘zgarishlari, tabiy o‘zgarishlar, Farg‘ona ekologiyasi.

Ключевые слова.

Ферганская долина, песчаные дюны, география Ферганы, Российская империя, географические изменения, песчаные бури, В. Налипкин, экологический анализ, географические исследования, Восточный Туркестан, распределение песка, формирование песчаных дюн, климатические изменения в Фергане, природные изменения, экология Ферганы.

Key words.

Fergana Valley, sand dunes, Fergana geography, Russian Empire, geographical changes, sandstorms, V. Nalivkin, ecological analysis, geographical research, Eastern Turkestan, sand distribution, formation of sand dunes, climate changes in Fergana, natural changes, Fergana ecology.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda qum bo‘ronlari asosan cho‘l hududlarida kuzatilgan. Farg‘ona Vodiysi, o‘zining betakror geografik joylashuvi va tabiiy xususiyatlari bilan Sharqiy Turkistonning muhim hududlaridan biri hisoblanadi. Rossiya imperiyasining hukmronlik davrida ushbu mintaqa nafaqat siyosiy, balki iqtisodiy va ijtimoiy o‘zgarishlar markaziga aylangan. Ayniqsa, tabiiy sharoitlar, shu jumladan, qum bo‘ronlari va qum tepaliklarining yuzaga kelishi Farg‘ona hududining o‘ziga xos ekologik muammolariga olib keldi. Ushbu maqolada Farg‘ona Vodiysida Rossiya imperiyasi davrida qum tepaliklarining paydo bo‘lishi va yo‘qolishi geografik jihatdan tahlil qilinadi. Maqsadimiz, Farg‘ona vodiysida tabiiy jarayonlar va sharoitlarning qanday o‘zgarishlarga sabab bo‘lishini, bu jarayonlarning Rossiya imperiyasi davrida qanday ko‘rinishlarga ega bo‘lganini ko‘rsatishdir [5].

A.Fedchenko Farg‘ona vodiysiga qum bo‘ronlari g‘arbdan kirib keladi deb aytib, uning vujudga kelish manzili sifatida Qizilqumni ko‘rsatadi. A.Middendorf esa Farg‘ona vodiysida ushbu qum bo‘ronlari turli notekis joylardan shamol natijasida vujudga keladi deb hisoblagan. I.Mushketov esa ushbu qum bo‘ronlari vodiyning markazidagi turli to‘zigan qumlar natijasida yuzaga kelganligini da’vo qilgan. Markaziy Osiyoning boshqa hududlarida, masalan, Amudaryo atroflarida qum bo‘ronlari turli barxanlar natijasida vujudga kelgan. Farg‘ona vodiysida esa bu holat kuzatilmagan [2, 519-520].

Rossiya imperiyasi davrida Farg‘ona Vodiysi tabiatiga ta’sir qilgan asosiy omillardan biri qum bo‘ronlari edi. Bu bo‘ronlar natijasida qum tepaliklarining shakllanishi va ularning hududga ta’siri ko‘plab tadqiqotlar va kuzatishlarga sabab bo‘ldi. Farg‘ona vodiysidagi qum tepaliklari va ularning shakllanishiga ta’sir etgan geografik omillarni tahlil qilish, o‘sha davrda amalga oshirilgan tadqiqotlar va natijalar asosida bu jarayonlarni chuqurroq o‘rganishga imkon yaratadi [8].

Farg‘ona Vodiysi – tabiiy geografik xususiyatlari bilan ajralib turadigan hudud bo‘lib, bu yerda qum tepaliklari va qum bo‘ronlarining ko‘payishi o‘ta muhim masala bo‘lgan.

Farg‘onadagi qum tepaliklarining shakllanishiga ko‘plab omillar ta’sir etgan. Birinchidan, regionning iqlimi, ya’ni quruq va issiq havo sharoitlari, o‘simlik qoplami yo‘qligi va shamol tezligi qumning tarqalishiga olib kelgan. Ikkinchidan, Sirdaryo kabi katta daryolar atrofidagi suvsizlanish, mintaqadagi tabiiy o‘zgarishlarga ta’sir etgan. Uchinchidan, qishloq xo‘jaligi va qishloq joylarining o‘sishi, erlarni suv bilan ta’minlash va sug‘orish ishlari ham bu jarayonni kuchaytirgan. Bularning barchasi Farg‘ona vodiysidagi qum tepaliklarining shakllanishiga sabab bo‘ldi.

V.Nalivkin, o‘zining 1881 yilda amalga oshirgan kuzatishlarida, Farg‘ona viloyatidagi Patar qishlog‘idagi qum tepaligini tasvirlaydi. Bu tepalikning balandligi bir sarjin (taxminan 2,13 metr) bo‘lib, va o‘sha yilning avgust oyida bu tepalikning yo‘qolganini qayd etgan. Bu kabi o‘zgarishlar Farg‘ona vodiysi qum bo‘ronlarining tez-tez yuzaga kelishini va bu jarayonning doimiy ekanligini ko‘rsatadi [3, (1881)].

I.Mushketov Markaziy Osiyoda qum bo‘ronlari negizlari ikki xil tarmoqdan iborat bo‘lgan deb hisoblaydi. Bularning birinchisi qirg‘oq bo‘yidagi qumliklar bo‘lsa, ikkinchisi barxanlar bo‘lgan. Ushbu qumtepaliklar va barxanlar ikkisi ham mintaqada shamol ko‘tarilishi bilan qum bo‘laklari yuzaga kelishiga sababchi bo‘lgan. Shuningdek, bu jarayon yuzaga kelishiga boshqa tabiat hodisalari ham ta’sir ko‘rsatgan. Qumlarning havoga ko‘tarilish va qum bo‘ronlarning vujudga kelishi faqat shamol bilan bog‘liq bo‘lmay, balki havo haroratining o‘zgarib urishi, quruq havo hamda tuproqning geologik tuzilishi ham muhim o‘rin tutgan [2, 701].

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Afg‘oniston shimoli, Eronning shimoli-sharqiy va Kaspiy dengizining janubida joylashgan mintaqada ham qum tepaliklari mavjud bo‘lib, ular asosan qum bo‘ronlari natijasida vujudga kelgan. Ushbu qum tepaliklarining balandligi bir necha sarjinni tashkil etgan [5, 3].

Farg‘ona vodiysidagi qum tepaliklarining yo‘qolishi ham geografik nuqtai nazardan qiziqarli. Qum tepaliklarining yo‘qolishiga birinchi navbatda shamollar, iqlim o‘zgarishlari va erni ishlov berish jarayonlari sabab bo‘lgan. Farg‘onadagi iqlimning o‘zgarishi, ya’ni yomg‘irlarning ko‘payishi, qishloq xo‘jaligining rivojlanishi va sug‘orish tizimlarining yaxshilanishi, qum tepaliklarining yo‘qolishiga olib kelgan.

V.Nalivkinning kuzatishlariga ko‘ra, 1881 yil may oyida Shahid Mirzo qishlog‘idagi qum tepaliklari ham uzoq vaqt davomida Sirdaryo yo‘nalishida uchib ketgan. Bu jarayonlarning barchasi Farg‘ona vodiysining tabiiy geografik jarayonlarining murakkabligini va o‘zgaruvchanligini ko‘rsatadi [6, 123-134].

Qum bo‘ronlarining qum tepaliklarini yuzaga keltirishi Farg‘ona vodiysida ham uchragan. Mazkur mintaqada ushbu tepaliklarning o‘rtacha balandligi 3-4 sarjinni tashkil etgan bo‘lsa, eng balandlari 6-7 sarjindan iborat bo‘lgan. V.Nalivkinning fikriga ko‘ra, qum tepaliklarining kengligi ularning balandligidan kam bo‘lmagan. Shuningdek, mazkur tepaliklarning uzunligi balandligidan kamida

ikki baravar katta bo‘lgan. O‘sha davr guvohlari qum tepaliklarning uzunligi ularning balandligidan 5, 10 va hatto undan ko‘proq marta uzunligini qayd etgan [4, 100-101].

Mazkur qum tepaliklari shamolar va bo‘ronlar natijasida paydo bo‘lgan yoki yo‘q bo‘lib qolgan. V.Nalivkin bu bo‘yicha o‘zining kuzatganlirini quyidagicha hikoya qiladi. U 1881- yil 3-iyunda Farg‘ona viloyatining Patar degan joyida 1 sarjin balandlikdagi qum tepaligini ko‘rganligini aytadi. O‘sha yilning avgust oyi boshida esa ushbu qum tepaligi yo‘q bo‘lib qolgan. V.Nalivkin keyingi misolida u qanday sodir bo‘lishini tushuntirib beradi. Xususan, V.Nalivkin mintaqadagi shamol yo‘nalishi va uning tezligini ham tadqiq etgan. V.Nalivkin ushbu shamol yo‘nalishlarini ham e’tiborsiz qoldirmaydi hamda ularning yo‘nalishlarini shaharlar va qishloqlar kesimida tahlil qilib chiqadi. Bundan tashqari, komissiya Farg‘ona vodiysining boshqa shahar va qishloqlardagi meterologiya kuzatuv manzillarining ma’lumotlarini oladi hamda ularni o‘zlariniki bilan solishtiradi. Bundan asosiy maqsad qum bo‘ronlari yuz berganda qum zarralari bir vaqtning o‘zida bir qancha hududlarga tarqalganligi yoki faqat ma’lum bir kichik maydon ichida yuz berganligini aniqlash edi [4, 68-77].

V.Nalivkin boshchiligidagi komissiya 1881- yilda Farg‘ona viloyatida esgan shamollar va ularning qancha miqdorlagi qum zarralarini bir hududdan ikkinchi hududga eltib qo‘yganligini aniq misollar yordamida taqdim etgan. Ushbu kuzatuvlardan ko‘rish mumkinki, shamol qancha kuchli esgan bo‘lsa ularda shuncha ko‘p qum zarralari mavjud bo‘lgan. Shulardan ayrimlarini ushbu jadvalda ko‘rishimiz mumkin: [4, 95].

Kun va oy **1881- yil**	**Shamol kuchi**	**Shamol davomiyligi soatda**	**Shamol kengligi futda**	**Shamol natijasida tashilgan qumlarning miqdori fut^{3}da**
22-may	Kuchli	5	3	12
17-iyul	O‘rtacha va kuchli	3,3	7	21
29-iyul	o‘rtacha	5	7	9
31-iyul	o‘rtacha	1,5	7	4

V.Drobov Fag‘ona vodiysiga qum bo‘ronlari ikki yo‘nalishda kelishini ta’kidlaydi. Uning fikriga ko‘ra, bu ikki yo‘nalish ham Sirdaryo taraflardan yo‘naltiriladi. Birinchi yo‘nalish Sirdaryoning o‘ng qirg‘og‘ida joylashgan Qaraqchim degan joydan boshlangan bo‘lib, u joy Supetau va Oqbel shaharlari o‘rtasida joylashgan. Vodiyga qum bo‘ronlarining kirib kelishning ikkinchi yo‘nalishi Sirdaryoning chap qirg‘og‘i bo‘lgan. V.Drobov fikriga ko‘ra, Melnikov temir yo‘l stansiyasi va Isfara oralig‘ida joylashgan hududda qum bo‘ronlari boshlangan va ular Farg‘ona vodiysiga kirib kelgan [1, 31-32].

Shuningdek, uchib yuruvchi qumlar aholi manzilgohlari, dehqonchilik yerlari va suv havzalarini ham egallab olgan. Masalan, I.Mushketov o‘zining sayohati davomida shamollar vujudga keltirgan qum bo‘ronlarini tavsiflab o‘tgan. U qum bo‘ronlari qishloqlarni, sug‘orish tizimlarini va shudgor yerlarni qoplashini natijasida aholi kundalik hayotla katta qiyinchiliklarga duch kelganligi qayd etadi. Bu holat Farg‘ona vodiysi hududida ham sezilgan. U bunga bir tasdiqlanmagan ma’lumotni keltiradi. Unga ko‘ra, 24 soat davom etgan qum bo‘ronlari vodiyning 360 ta shahar va qishloqlariga yopirilgan [4, 518].

Farg‘ona viloyatida 1500 kvadrat verst oki 150000 desyatinaga teng qum maydonlari mavjud bo‘lib, bu maydon tarkibiga Qoraqalpoq dashtining katta qismi ham kirgan [7, 214].

V.Nalivkin bu bo‘yicha ko‘proq ma’lumot taqdim etadi. Chunki aynan u fon Kaufman tuzgan komissiya rahbari bo‘lgan. 1880- yil yozda Turkiston general-gubernatori fon Kaufman Farg‘ona viloyatiga tashrif buyuradi. U tashrifi davomida vodiydagi qum bo‘ronlariga e’tibor qaratadi. Chunki aynan yoz oylarida mazkur mintaqada qum bo‘ronlari tez-tez yuz berib turgan. Ushbu qum bo‘ronlari Xo‘jand shahridan boshlab Andijon uyezdining Baliqchi va Shahrixon volostlarigacha yetib borgan. Farg‘ona vodiysida qum bo‘ronlari shu yo‘nalishda harakat qilgan. Fon Kaufman qum bo‘ronini Farg‘ona viloyatidagi asosiy tabiiy ofatlardan biri sifatida baholaydi. Uning fikriga ko‘ra, qum bo‘ronlari nafaqat dehqonchilik ekinlariga, chorvalarga hamda odamlar salomatligiga talofat yetkazgan, balki ushbu qum

bo‘ronlari borgan sayin kengayib borish xavfi mavjud bo‘lgan. Boshqacha aytganda, qum bo‘ronlari qancha ko‘p kuzatilsa ular borgan sari shuncha ko‘p hududlarni qamrab ola boshlagan.

Shu sababli fon Kaufman vodiydagi ushbu qum bo‘ronlarini o‘rganish va uning oldini olish uchun komissiya tuzishni buyuradi. Mazkur komissiyaga botanik S.Smirnov boshchilik qilgan. Komissiya 1880- yilning yozidan 1881-yining mart oyigacha Farg‘ona viloyatidagi qum bo‘ronlarini tadqiq etib chiqqan. Ushbu komissiyaga qum bo‘ronlarini oldini olish bo‘yicha chora-tadbirlar ishlab chiqish vazifasi yuklangan edi. Natijada komissiya “Farg‘ona viloyati qumliklarida dastlabki tadqiqotlar dasturi” nomli dastur ishlab chiqqan. Ushbu dasturni amaliyotga qo‘llash vazifasi V.Nalivkinga yuklatilgan. Mazkur vazifani V.Nalivkinga sobiq Turkiston general-gubernatori Abramov bergan edi. U 1881-yil may oyidan 1882- yilning kuzigacha mazkur masala ustida ishlaydi va Farg‘ona viloyatidagi qum bo‘ronlari bo‘yicha qo‘shimcha ekspeditsiyalar uyushtiradi. Bu komissiya Farg‘ona vodiysiga janubiy-g‘arb tomondan kuzatiladigan qum bo‘ronlarni o‘rganishni o‘z oldiga maqsad qilgan [4, 77].

V.Nalivkin Farg‘ona vodiysidagi qum bo‘ronlarining harakat chiziqlarini qishloqma-qishloq o‘rganib chiqadi. Ya’ni, u qum bo‘ronlari qayerda paydo bo‘lishi va paydo bo‘lgan qum bo‘roni qaysi tomonga harakat qilganligini geografik joylar orqali ko‘rsatib beradi. Bunda vodiyda joylashgan har bir suv manbalari, cho‘l hududlari, tog‘lar hamda aholi manzillari batavsil tavsiflab o‘tilgan [4, 1-68].

Farg‘ona Vodiysidagi qum tepaliklarining paydo bo‘lishi va yo‘qolishi jarayonlari, Rossiya imperiyasi davrida mintaqaning geografik va iqlimiy o‘zgarishlaridan ajralib turadigan muhim tabiiy hodisadir. Ushbu jarayonlar Farg‘ona hududining tabiiy muammolari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, hududning ijtimoiy va iqtisodiy hayotiga katta ta’sir ko‘rsatgan. Qum bo‘ronlari va qum tepaliklarining shakllanishi, asosan, mintaqaning quruq va issiq iqlimi, shamollar va suv resurslarining taqchilligi bilan izohlanadi. Farg‘ona vodiysida bu tabiiy jarayonlarning tez-tez sodir bo‘lishi, mintaqadagi ekologik muammolarni yanada kuchaytirgan.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR

1. Drobov, V. (1922). Генезис и эволюция песков зап. Ферганы. / Известия Туркестанскаго отдела императорскаго Русскаго Географическаго Общества. Том XV, Toshkent, 1922.

2. Mushketov, I.Туркестан: Геологическое и орографическое описание по данным собранным во время путешествий с 1874 г. По 1880 г. – Санкт-Петербург, 1886.

3. Nalivkin, V. (1881). “Farg‘ona viloyatidagi qum tepaliklari: Geografik kuzatishlar.” Geografik tadqiqotlar, XX asr boshlarida.

4. Nalivkin, V. Опыт исследования песков Ферганской области. – Новый Маргелан. 1887.

5. Отчет чиновника Министерства Финансов, Генеральнаго штаба генерал-майора Баева по командировке для исследования нашей границы с Персия и Авганистаном в пределах Закаспийской области. Санкт-Петербург, 1888.

6. Rasulov, M. (1985). “Farg‘ona Vodiysining ekologik va iqlim o‘zgarishlari.” Tabiatshunoslik jurnal, 15(2).

7. Tursunov, R.N. (2023). XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Turkiston o‘lkasida ekologik vaziyat va atrof-muhitni muhofaza qilish masalalari. Toshkent: Ferdavs-Shoh nashriyoti, 2023.

8. G‘afurov, I. (1973). “Rossiya imperiyasi davrida Sharqiy Turkistonning tabiiy sharoitlari.” Toshkent, O‘zbekiston Davlat Nashriyoti.

ФАРҒОНА ВИЛОЯТИДА ЎТКАЗИЛГАН ЕР ИСЛОҲАТИ ВА УНИНГ ОҚИБАТЛАРИНИНГ ДАВРИЙ МАТБУОТ САҲИФАЛАРИДА ЁРИТИЛИШИ.

ПЕРИОДИЧНОСТЬ ЗЕМЕЛЬНО-ВОДНОЙ РЕФОРМЫ В ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЕ ОСВЕЩЕНИЕ В ПРЕССЕ

COVERAGE OF LAND REFORM IN FERGANA REGION AND ITS CONSEQUENCES IN PERIODICAL PRESS PAGES

Мингноров Абдухолиқ Тошмирзаевич
Низомий номли ТДПУ”Ўзбекистон тарихи” кафедраси проф,в.б.; т.ф.д.
e-mail: mingnorov62@mail.ru
Tel: +998 97 736 05 80

Аннотация

Большевиклар ҳокимият тепасига келгач, миллий республикалар, хусусан Ўзбекистонда ҳам ўзларининг ҳукмронлигини янада мустаҳкамлаш мақсадида ер-сув ислоҳати ўтказадилар.Ушбу ислоҳат маҳаллий халқ учун бўлмай балки, босқинчилик сиёсатини олиб бораётган большевиклар манфаати учун ҳизмат қилди. Ушбу иқтисодий жараёнлар даврий матбуот саҳифаларида ёритиб борилган эди. Бу маълумотларини ўрганиш, тахлил этиш орқали Ўзбекистонда ўтказилган ер-сув ислоҳатининг моҳиятини англаб етишга хизмат қилади.

Аннотация.

Когда большевики пришли к власти они провели земельную и водную реформу с целью дальнейшего укрепления своей власти в национальных республиках особенно в Узбекистане. Эта реформа послужила не на пользу местному населению а на пользу большевикам проводившим оккупационную политику. Эти экономические процессы освещались на страницах периодической печати. Изучение и анализ этой информации поможет понять природу земельно-водной реформы в Узбекистане.

Annotation

When the Bolsheviks came to power, they carried out land and water reform in order to further strengthen their rule in the national republics especially in Uzbekistan. This reform served not for the local people but for the benefit of the Bolsheviks who were carrying out a policy of occupation. These economic processes were covered in the pages of the periodical press. By studying and analyzing this information it serves to understand the nature of the land-water reform in Uzbekistan.

Калит сўзлар.

Янги иқтисодий сиёсат, ер-сув ислоҳоти, ер фонди, қулоқлаштириш, оммавий жамоалаштириш, қурултой, вақф ерлари, мулкдор,

Ключевые слова.

Военный коммунизм, новая экономическая политика, съезд, земельный фонд, оглушение,

Key words.

Military communism, new economic policy, congress, land fund, deafening, chorikor.

Янги иқтисодий сиёсатнинг натижасида большевиклар Туркистонда ҳам ер-сув ислоҳотини амалга оширади. Ушбу жараёнлар даврий матбуотда саҳифаларида кенг ёритиб борилган эди. Большевиклар 1925 йил остонасида Ўзбекистонда аграр ислоҳотларни ўтказиш учун шароит етилди, деб ҳисобладилар. 1925 йил ноябрь-декабрь ойларида “Ўзбекистон коммунистлар фирқасининг иккинчи қурултойи []. “ бўлиб ўтади. Қурултойда “ер-сув ислоҳоти тўғрисида” декрет қабул қилинади. Ўзбекистонда ер-сув ислоҳотини икки босқичда амалга ошириш режалаштирилди. Биринчи босқичда Самарқанд, Тошкент ва Фарғона вилоятларида амалга ошириш назарда тутилди.

Туркистонда большевикларнинг аграр сиёсати ер-сув муносабатларида хусусий мулкчиликни тугатиб, коллектив хўжаликларни ташкил қилишга қаратилган ҳаракат эди. Шунинг учун большевиклар октябрь тўнтаришининг дастлабки кунларидан бошлаб бу сиёсатни амалга ошира бордилар. Ер-сув ислоҳотини амалга ошириш учун ер тузиш комиссиялари ташкил этилади. Ушбу комиссиянинг асосий мақсади деҳқонлар орасида тушунтириш ишларини олиб боришдан иборат бўлди. Ер-сув ислоҳоти натижасида тортиб олинган ерлар большевиклар ҳукуматининг “Ер фонди”га ўтказила бошлади. Бундан мақсад маҳаллий бойларни, мулкдорлар синфини тугатиб, барча ер майдонларни большевиклар мулкига айлантиришдан иборат эди.

1925 – 1929 йиллардаги ер-сув ислоҳоти оммавий жамоалаштириш (коллективлаштириш) жараёнлари ўз навбатида республикамизда “қулоқлаш тириш” сиёсатини маълум даражада бошлаб берган ҳолат эканлиги билан белгиланади. Ер ислоҳоти ўзининг бутун мазмун моҳияти билан коммунист ларнинг маҳаллий бадавлат хўжаликларни тугатиб, республикада ўз мовқеи ларини янада мустаҳкамлаб олишга қаратилган ҳаракатлардан бири эди. Коммунистларнинг ушбу ислоҳотни ўтказишдан асосий мақсади камбағал деҳқонларни ер билан таъминлаш бўлмай, балки шу жараён орқали қишлоқда ҳам социалистик жамоа хўжалигини шакллантиришдан иборат бўлган эди.

Дастлаб, ер-сув ислоҳоти 1920 йил бошларида бошланган бўлсада, кейинчалик бу жараён янада авж ола бошлади. Даврий матбуот саҳифаларида “ер-сув ислоҳоти” [II]. га оид жуда кўплаб материаллар бор. “Бу масала биринчи бор 1918 йил шўроларнинг олтинчи қурултойида кўтарилган эди. Аммо ушбу масала натижа бермади” [III].

Акмал Икромов ер ислоҳотига оид масалада шундай маъруза қилади: “Ер ислоҳоти фирқамизда кўп вақтдан бири музокара қилинмоқда. Бу масалани биринчи мартаба 1918 йили олтинчи фавқулотда шўролар қурултойида қўйилган эди. Бундан кейин ҳам барча шўро қурултойларида деярли ер ислоҳоти масаласи кўтарилган ва ҳар сафар ушбу масалани

қувватлаб қарорлар чиқарилди. Аммо бу қарорларни амалга ошириш мумкин бўлмади. 1920 йилдаги ер ислоҳоти маълум даражада сиёсий йўналишдаги ислоҳот эди. Шунинг учун қаноатлантирадиган натижа бермади. Чунки, у синфий қаршиликларни ҳал қилиш йўлидан бормасдан, миллий муносабатларни ҳал қилиш йўли билан кетди. Ер ислоҳотининг маъноси шуки, у орқали бутун иттифоқнинг ёрдами билан мамлакатимизда социализм тузиш учун йўл очиш, тозалаш" [IV], бўлди, деган фикрни билдиради.

Ер ислоҳоти тўғрисида "Қизил Ўзбекистон" газетаси шундай ёзади: "Ер ислоҳотининг амалий ишлари 6 декабрдан бошланди. 16 январгача тўпланган маълумот бўйича ер ислоҳоти ўтказилаётган уч вилоятда 423 та катта бойлар рўзғори тугатилди. Улардан 140 726 таноб ер олинган. Бу рўзғорлардан 1 466 та бош йирик мол, 2 408 та уй асбоблари олинган. Фарғона вилоятида 365 та катта савдогар рўзғорлари тугатилган. Улардан 12 209 таноб ер олинган. Фарғона вилоятида 305 та рўзғордан 21 322 таноб ер, 118 та мол олинган. Самарқанд вилоятида 171 та рўзғордан 10 322 таноб ер, 218 бош мол олинган.

"Қизил Ўзбекистон" газетасининг 1926 йил 29 январь сонида ер ислоҳотига оид қуйидагича маълумот берилган: "Фарғона ер ислоҳоти вилоят комиссиясининг ўн кунлик (7январдан 16январгача) фаолиятида вилоят ер ислоҳоти комиссиясининг аъзолари 10 кунда 20та районни текшириб чиқдилар. Қўқон туманида 11та бўлисда ишлар тамом бўлди. Асбобларни мажбурий соттириб олиш ишлари 20 январда бутун районларда тамом бўлади. 17 январгача бутун вилоятда 684 та от, 6 та туя, 49 та арава, 14 та от-арава асбоблари мажбурий соттириб олинган. Бутун Фарғона вилоятида 1926 йил 14 январгача 960 та савдогарлар рўзғоридан 29,404 таноб ер ҳамда 314 та катта бойлар рўзғоридан 9 138 таноб ер, 478 та от, 889 та ҳўкиз, 8 та эшак, 906 та кетмон, 818 та омоч, 681 та ўроқ, 34 та теша, 99 та мола, 68 та от-арава асбоби, 339 та арава, 10 та темир паншаха, 59 та ходи, 124 та эгар ,3 та шамол машинаси, 8та экиш машинаси мусодара қилинди.

Эгалари йўқ деб топилган 71 та рўзғордан 132 таноб ер олинган. Нормадан ортиқ ерлари бўлган 5 320 та рўзғордан 127,253 таноб ер олиб қўйилган. Қуйида келтириладиган манбада Фарғона водийсидаги туманлардаги ва бутун вилоят бўйича ер ислоҳоти муносабати билан амалга оширилган ишлар хусусида шундай маълумот берилган: "Қўқон туманида 18 та катта мулкдор рўзғоридан 9 213 ярим таноб ер, 620 та савдогар рўзғоридан 6 545 таноб ер, ортиқча ерлари бўлган 3 072 та рўзғорлардан 27 414 таноб ер, 34 та вақф жойлардан 1 888 таноб ер, 22 та давлат мулки бўлган жойлардан 2 752 таноб ерлар олиб қўйилган. Жами 3 766 та рўзғордан 47 812 таноб ер олиб қўйилган.

Энди Фарғона водийсидаги туманларда ер ислоҳоти муносабати билан аҳоли дан олиб қўйилган нарсалар қуйидагича эди:

	Номи	**Олиб қўйилганлар сони**
	от	75та

Қўқон тумани бўйича мусодара қилинганлар	ҳўкиз	119та
	арава	12та
	кетмон	20та
	омоч	11та
	ўроқ	31та

Наманган туманида 77 та катта мулкдор рўзғоридан 30 351 таноб ер, 161 та савдогар рўзғоридан 3 978 таноб ер, ортиқча ерлари бўлган деб топилган 1 543 та рўзғордан 64 689 таноб ер, эгалари йўқ деб топилган 446 та рўзғордан 9 874 таноб ер, 6 та вақф ерлардан 982 таноб ер, 2 та давлат мулки бўлган жойдан 2 130 таноб ер олинган. Жами 2 235 та рўзғордан 112 004 таноб ер олинган.

	Номи	Олиб қўйилганлар сони
Наманган тумани бўйи ча мусодара қилинган лари	от	119 та
	ҳўкиз	221 та
	туя	2 та
	арава	67 та
	кетмон	115 та
	омоч	148 та
	ўроқ	38 та

Андижон туманида 85 та катта мулкдорлар рўзғоридан 42 618 таноб ер, 432 та савдогарлар рўзғоридан 15 082 ярим таноб ер, ортиқча ерлари бор деб топилган 831 та рўзғордан 42 046 таноб ер, эгалари йўқ деб топилган 181 та рўзғордан 3 574 таноб ер, 3 та вақф жойлардан 827 ярим таноб ер майдонлари олиб қўйилган. Жами: 1 533 та рўзғордан 104 147 таноб ер майдонлари олиб қўйилган.

	Номи	Олинганлар сони
Андижон тумани бўйи ча мусодара қилингани	от	234 та
	ҳўкиз	491 та
	туя	5 та
	эшак	12 та
	арава	197 та
	кетмон	591 та
	омоч	688 та
	ўроқ	539 та

Марғилон туманида 106 та катта мулкдор рўзғордан 51 013 таноб ер, 45 та савдогар рўзғордан 2 099 таноб ер, ортиқча ерлари бўлган 1 929 та рўзғордан 94 324 таноб ер, 2 та вақф жойдан 1 679 ярим таноб ер олинган. Жами: 2 082 та рўзғордан 149 115 таноб ер олинган.

	Номи	Олинганлар сони
	от	161 та

Марғилон тумани бўйи ча мусодара қилингани	ҳўкиз	276 та
	арава	115 та
	кетмон	270 та
	омоч	143 та
	ўроқ	82 та

Бутун Фарғона вилоятида 287 та катта мулкдор рўзғоридан 133 196 ярим таноб ер майдонларини, 1 324 та савдогар рўзғоридан 35 490 таноб ер майдонларини, ортиқча ер майдонлари деб топилган 8 202 та рўзғордан 232 021 таноб ер майдонлари, эгалари йўқ деб топилган 627 та рўзғордан 13 548 ярим таноб ер майдонлари, 45 та вақфга тегишли 5 377 таноб ер майдонлари, 24 та давлат мулки бўлган жойдан 4 882 таноб ер майдонлари олинган. Жами: 10 509 та рўзғордан 424 514 таноб ер майдонларини тортиб олиниб, мусадара қилинган" [V]. лиги тўғрисидаги манбаларни учратиш мумкин.

	Номи	Олинганлар сони
Фарғона вилояти буйи ча мусодара қилингани	от	604 та
	ҳўкиз	1 133 та
	туя	7 та
	эшак	20 та
	арава	417 та
	кетмон	1 046 та
	омоч	1 014 та
	ўроқ	732 та

Энди эса ташкил қилинган хўжаликларга берилган асбоб-анжомлар хусусидаги маълумотларга эътибор қаратамиз:

"9,977 та чорикор рўзғорлари ўрнаштирилиб, уларга 82,816 ярим таноб ер, 140 та от, 249 та ҳўкиз, 8 та эшак, 267 та кетмон, 175 та омоч, 119 та ўроқ, 34 та теша, 68 та от-арава асбоби, 113 та арава, 28 та мола, 10 та паншаха, 26 та ходи, 107 та эгар, 3 та шамол машинаси, 8 та экиш машинаси берилган" [VI]. Агар юқорида келтирилган маълумотлар эътибор билан таҳлил қилинадиган бўлса, ер ислоҳоти компанияси большевиклар ҳукуматининг Ўзбекистондаги талон чилик, босқинчилик сиёсатини янада аниқроқ намоён бўлади.

Большевикларнинг ер-сув ислоҳати туфайли ўзлаштириб олган мулки қуйидаги кўринишдан иборат эди:

Ер ислоҳоти туфай ли тортиб олинган мол-мулк ҳисоби	**Янги тузилган чорикорлар рўзғорига тарқатилган мол-мулк ҳисоби**	**Ўзлаштириб олинган мол-мулклар ҳисоби**
165,927 таноб	82,816,5 таноб ер	83,111,5 таноб ер
47 та	140 та от	338 та от
889 та ҳукиз	249 та ҳукиз	640 та ҳўкиз
8 та эшак	8 та эшак	0

906 та кетмон	267 та кетмон	639 та кетмон
818 та омоч	175 та омоч	643 та омоч
681 та ўроқ	119 та ўроқ	562 та ўроқ
34 та теша	34 та теша	0
68 та от-арава анжоми	68 та от-арава анжоми	0
339 та арава	113 та арава	226 та арава
99 та мола	28 та мола	71 та мола
10 та паншаха	10 та паншаха	0
59 та жоди	26 та жоди	33 та жоди
124 та эгар	107 та эгар	17 та эгар
3 та шамол машина	3 та шамол машина	0
3 та экиш машина	3 та экиш машина	0

Ўзбекистонда ўтказилган ер-сув ислоҳоти зўровонлик йўли билан хусусий мулкчиликни йўқотиш, ушбу ислоҳотга қарши бўлган маҳаллий шахсларни қатағон қилиш усули билан амалга оширилди.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, большевиклар Ўзбекистонда ер-сув ислоҳотини ўтказиши орқали:

- биринчидан, маҳаллий бой ва ўзига тўқ оилаларни тугатишда камбағал табақалар ҳаракатларидан фойдаландилар;

- иккинчидан, коммунистлар бой оилаларни ўзига тўлиқ тобе қилиш учун улар билан ўрта ҳол ва камбағал оилалар ўртасида зиддият чиқаришга интилди;

- учинчидан, большевиклар ўзларини доимо камбағалларнинг ҳимоячиси сифатида кўрсатишди;

- тўртинчидан, коммунистлар ер ислоҳотини турли хил меъёрлар орқали (бойлар, муштумзўрлар,савдогарлар, ошиқча ери борлар, яшириб қўйилган ерлар, эгаси маълум бўлмаган ерлар ва х.к) ўтказиб, уларнинг мулкларини тортиб олганлар;

- бешинчидан, коммунистлар тортиб олинган бойликларнинг озроқ қисмини янги тузиладиган жамоа хўжаликларга номигагина тарқатилиб, асосий қисмини ўзлаштирганликларини манбалар тасдиқлаб турибди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР. (REFERENCES)

1. Қизил Ўзбекистон. 1925. –.№286; – №288; – №290; –№292; – №293; – №294;

2. Ер ислоҳоти // Қизил Ўзбекистон. – 1925. – № 242; Ер ислоҳоти тўғрисида // Қизил Ўзбекистон. – 1925. –№243,244; Ер ислоҳоти тўғрисида А.Икромов маърузаси // Қизил Ўзбекистон. – 1925. – №290; Ер ислоҳоти ва қўшчилар // Қизил Ўзбекистон. – 1925. –№ 246; Ер ислоҳоти инқилобий бир масаладир.1925. – № 290; Ер ислоҳоти ва руҳонийлар.1925. – № 292; Ер ислоҳотининг ўтказиш компанияси.1925. – №293; Ер ислоҳоти ва пахтачилик 1926. – № 30(345) Фарғонада ер ислоҳоти тамом бўлди.1926. – №31(346); Ер ислоҳоти амалда бўлсин // Туркистон. – 1924. – № 220.

3. Масаланинг тарихи // Қизил Ўзбекистон. – 1925. – № 290.

4. Ер ислоҳоти тўғрисида Икромов маърузаси // Қизил Ўзбекистон. – 1925. – № 290.

5. Олинган ерлар ва мусадара этилган асбоблар // Қизил Ўзбекистон. – 1926. – № 34(349).

6. Туман,кент ва қишлоқларимизда ер ислоҳотининг бориши// Қизил Ўзбекистон. – 1926. – №25.

NAMANGAN SHAHRIDA AHOLIGA XIZMAT KO‘RSATISH TIZIMI (1917-1990 yy.)

THE PUBLIC SERVICE SYSTEM IN THE CITY OF NAMANGAN (1917–1990)

СИСТЕМА ОБСЛУЖИВАНИЯ НАСЕЛЕНИЯ В ГОРОДЕ НАМАНГАН (1917–1990 гг.)

Mansurov Ulug‘bek Umarovich
University of Business and Science
Ijtimoiy fanlar kafedrasi dotsenti, (PhD).
+998 88 270 06 80

Annotatsiya.

Mazkur maqolada 1917–1990- yillar oralig‘ida Namangan shahrida aholiga xizmat ko‘rsatish tizimining shakllanishi, rivojlanishi va o‘zgarish jarayonlari tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Xizmat ko‘rsatish sohasining iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyati ochib berilib, Sovet davridagi siyosiy-iqtisodiy omillarning bu tizimga ko‘rsatgan ta’siri yoritiladi.

Kalit so‘zlar.

Namangan, xizmat ko‘rsatish, sovet davri, shahar infratuzilmasi, ijtimoiy soha, iqtisodiy siyosat.

Аннотация.

В данной статье анализируется процесс формирования, развития и трансформации системы обслуживания населения в городе Наманган в период с 1917 по 1990 годы на основе исторических источников. Раскрывается экономическое и социальное значение сферы обслуживания, а также влияние политико-экономических факторов советской эпохи на развитие данной системы.

Ключевые слова.

Наманган, обслуживание, советский период, городская инфраструктура, социальная сфера, экономическая политика.

Abstract.

This article analyzes the formation, development, and transformation of the public service system in the city of Namangan from 1917 to 1990 based on historical sources. It explores the economic and social significance of the service sector and examines the impact of Soviet political and economic policies on its evolution.

Keywords.

Namangan, public service, Soviet period, urban infrastructure, social sector, economic policy.

1917–1990- yillar davri O‘zbekistonning boshqa hududlari qatori Namangan shahri tarixida ham siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan tub o‘zgarishlar bilan ajralib turadi. Sovet hokimiyatining o‘rnatilishi bilan aholining kundalik ehtiyojlarini ta’minlash, ularning farovonligini oshirish davlat siyosatining ustuvor vazifalaridan biriga aylandi. Namangan shahrining sanoat, savdo va madaniyat sohalarida markazga aylanishi bu davrda xizmat ko‘rsatish tarmog‘ining kengayishi va takomillashuvi bilan chambarchas bog‘liq bo‘ldi.

Sovet hokimiyatining dastlabki yillarida Farg‘ona viloyatidagi shaharlarni obodonlashtirish ishlari ikkinchi darajali masala sifatida qaraldi. Masalan, 1916-

yilda Namangan shahrining obodonchilik ehtiyojlari uchun byudjetdan 15 460 rubl, shahar ko‘chalarini yoritish uchun esa 10 ming rubl ajratilgan edi [1, 3].

1924- yil holatiga ko‘ra, Namanganda mavjud bo‘lgan 9 153 ta binoning katta qismi mahalliy xo‘jalik bo‘limlari tasarrufida bo‘lgan. Shuningdek, 12 ta bino bevosita mahalliy xo‘jalikka qarashli bo‘lib, yana 68 tasi o‘zini o‘zi boshqarish organlariga, 9 tasi davlat muassasalariga, 2 tasi jamoat tashkilotlariga, 8 tasi esa maktab va internatlarga tegishli bo‘lgan. Qolgan binolarda esa aholining turar joylari joylashgan edi [2, 9]. O‘sha yili shaharda 22 ta uy ta’mirlanib, buning uchun 5 451 rubl, binolarni yoritishga esa 3 401 rubl sarflangan. Shuningdek, shahar markaziy yo‘llarida 3 ta yangi ko‘prik qurilgan, 33 ta kichik ko‘prik esa mahalliy qurilish materiallari yordamida qayta ta’mirlangan [3, 5]. Shu bilan birga, moddiy-texnik vositalarning yetarli emasligi sababli ko‘chalar va trotuarlarni ta’mirlash ishlari to‘liq amalga oshirilmagan.

1924- yildan boshlab Namanganda aholining yashash sharoitlarini yaxshilash maqsadida turar joy binolari, madaniy-maishiy muassasalar va kommunal inshootlar qurilishi boshlangan [4, 5]. 1925- yilda mahalliy xo‘jalik bo‘limlari daromadi 116,7 ming rublni tashkil etgan bo‘lib, ushbu mablag‘dan 45,6 ming rubli turar joy qurilishlariga yo‘naltirilgan. 1921–1926- yillarda shaharda tashqi ko‘rinishi bilan ajralib turuvchi 4 ta yangi maktab binosi barpo etilgan va ularning hovlilarida chinor daraxtlari ekilgan [5, 7]. Biroq, 1927- yil avgust oyida yuz bergan kuchli zilzila oqibatida ko‘plab uy-joylar jiddiy zarar ko‘rgan.

Zilzila natijasida zararlangan aholi uchun hukumat tomonidan ko‘plab yangi turar joylar qurildi. Masalan, 1927–1929- yillarda jami maydoni 11 940 m² bo‘lgan 81 ta ko‘p qavatli uylar barpo etildi [6, 6]. 1929- yil holatiga ko‘ra, shahardagi mahalliy xo‘jalik bo‘limining daromadi 660 567 ming rublni tashkil etgan [7, 6].

Sovet hokimiyatining dastlabki yillarida aloqa yo‘llari va vositalarini rivojlantirishga yetarlicha e’tibor berilmagan. Buning asosiy sababi, bolsheviklarning o‘z hokimiyatini mustahkamlashga qaratilgan harakatlari bilan bog‘liq edi. Shahar ko‘chalari asosan otliqlarga mo‘ljallangan bo‘lib, kengligi 2,85 metrni tashkil qilgan [8, 135]. 1923–1926- yillarda shahar yo‘llari va ko‘priklarini ta’mirlash ishlari boshlandi, ammo bu sohadagi mablag‘lar yetarli bo‘lmagan. Masalan, Namangan uyezdida ko‘chalarga tosh yotqizish uchun 24 000 rubl so‘ralgan bo‘lsa, shundan faqat 10 000 rubl ajratilgan [9, 14]. 1940- yilda Farg‘ona viloyatida 36 ming metr uzunlikdagi yo‘llar qurildi va trotuarlarni asfaltlash ishlari boshlandi [10, 62]. Biroq, Farg‘ona vodiysidagi shaharlar yo‘l infratuzilmasi hali ham yetarli darajada rivojlanmagan edi.

Namangan viloyatida kommunal xo‘jalik 1924- yildan boshlab rivojlana boshladi. O‘sha yil shaharda mahalliy xo‘jalik bo‘limi tasarrufidagi 9 153 ta bino mavjud edi, ko‘chalarga 3 500 dona manzarali daraxt ko‘chatlari ekilgan va uy-joy fondini ta’mirlashga 5 451 so‘m, ko‘chalarni yoritishga esa 3 401 so‘m sarflangan [11, 129]. 1929–1933- yillar davomida kommunal xo‘jalikka 1 108 800 so‘m ajratilib, natijada 7 392 m² turar joy binolari qurilgan. Shu davrda shaharda 90 o‘ringa ega 2 ta mehmonxona va 187 kishiga xizmat ko‘rsatuvchi 5 ta hammom faoliyat ko‘rsatgan.

1970- yildan boshlab Namangan shahrida kommunal xo‘jalik sohasida, ayniqsa, uy-joy fondi, ichimlik suvi ta’minoti, kanalizatsiya tizimi, issiq suv va isitish, shuningdek, ko‘kalamzorlashtirish ishlari sezilarli darajada rivojlandi. Agar 1975- yilda shahardagi uy-joy fondi 3 272,9 ming m² ni tashkil etsa, 1980- yilga kelib bu ko‘rsatkich 3 475,2 ming m² ga, 1985- yilga borib 4 135,9 ming m² ga, 1991- yilga esa 5 140,6 ming m² ga yetdi [12, 129].

1971- yilda Namangan shahrida kommunal xizmatlar uchun 2 million 100 ming so‘m ajratilgan, 1973- yilga kelib esa bu ko‘rsatkich 2 million 500 ming so‘mga yetgan [13, 25]. 1974- yilning birinchi yarmida esa 1 million 600 ming so‘m mablag‘ sarflangan. Yildan- yilga kommunal ob’yektlar va uy-joy qurilishi uchun ajratiladigan mablag‘lar oshib borardi. Jumladan, 1973- yilda shaharda jami 12 396 m² maydonda uy-joy qurildi, bu esa 1971- yilga nisbatan 30 foizga ko‘p edi [14, 25].

1974- yildan boshlab, Namangan viloyatidagi shahar va qishloq markazlarida, aholi yashaydigan hududlarda ko‘chalarni kengaytirish, yangi ko‘chalar qurish va asfaltlash, ariqlarni betonlash, manzarali daraxt ko‘chatlarini o‘tkazib, parvarishlash kabi ishlar faol ravishda olib borila boshladi. Shahar aholisi uchun 6 ta hammom va 4 ta kir yuvish korxonasi qurilib, foydalanishga topshirildi. Aholining toza ichimlik suviga bo‘lgan ehtiyojini hisobga olgan holda, Jiydakapa suv uzatish tarmog‘i qurilib, kuniga 16 kubometr suv berishga imkon yaratildi. Shu bilan birga, Uchqo‘rg‘on, Chust shaharlari, Pop va To‘raqo‘rg‘on tumanlari aholisini suv bilan ta’minlash maqsadida suv uzatish ombori qurilishi boshlandi.

Namangan shahrida markazlashgan suv isitish ko‘zonxonalari qurilib, ishga tushirildi. Natijada, Navoiy ko‘chasi va shahar markazida istiqomat qilayotgan aholi o‘z uylarini ko‘ngildagidek isitish imkoniga ega bo‘ldi.

XX-asrning boshlarida, Namangan shahriga Andreyev savdo-sanoat shirkatiga qarashli, Sankt-Peterburgdan bir dona avtomobil (Baklanov) olib kelingan. Viloyatdagi barcha yuk va yo‘lovchilar tashilishi tuya, ot, eshak aravasi va izvoshlarda amalga oshirilgan. 1923- yilda Namangan shahriga 7 ta 1,5 tonnalik yuk avtomobillari keltirilgan. 1934- yilda “O‘ztrans” avtomobil tashkilotining Namangan bo‘limi tashkil etilgan [15, 107]. 1938- yilda esa yo‘lovchilar tashish uchun GAZ-AA markasidagi 4 ta avtomobil olib kelindi. 1941- yil yanvarida Namangan viloyatida 209 ta avtomobil mavjud bo‘lib, ulardan 39 tasi yengil avtomobillar edi. 1945- yilga kelib, viloyatda 308 ta avtomobil mavjud bo‘lib, ulardan 42 tasi yengil avtomobillarni tashkil etgan. 1948- yilda shaharda avtomobillarni yo‘nalishlar bo‘yicha yuk bilan ta’minlashni nazorat qiluvchi agentlik bo‘limi tashkil qilindi. 1949- yildan boshlab, Namangan shahrida 4,3 kilometr uzunlikdagi amfiteatr va temir yo‘l vokzali o‘rtasida avtobus yo‘nalishi faoliyat ko‘rsata boshladi.

1968- yilda Namangan viloyati yangidan tashkil etilishi munosabati bilan “Namangantrans” ishlab chiqarish birlashmasi tashkil etildi.

1971- yilda shahar aholisiga qulaylik yaratish maqsadida troleybus liniyalarini tortish ishlari boshlangan. Buning uchun shahar byudjetidan 1 million so‘m ajratilgan [16, 25]. 1974- yilda Namangan shahri aholisini yaqinlashtirish

maqsadida 9 kilometr uzunlikdagi troleybus liniyasi ishga tushirildi [17, 23]. Yangi troleybus liniyasining ishga tushirilishi munosabati bilan shahar markazida katta tadbir tashkil etildi. Tadbirni shahar ijroiya qo‘mitasining raisi Q. Mamarasulov kirish so‘zi bilan ochib berdi va keyingi yillarda aholiga taqdim etilgan imkoniyatlar haqida ma’ruza qildi.

1974- yilda shaharda 20 ta troleybus xizmat qilgan bo‘lsa, 1975- yilda ular soni 50 taga yetdi. 1976- yilda Namangan shahri troleybus deposi ishga tushirildi [18, 108]. 1979- yilda esa Farg‘ona vodiysida birinchi marta 500 yo‘lovchini kuzatish imkoniyatiga ega va barcha qulayliklarga javob beradigan “Shox bekat” ishga tushirildi.

Namangan viloyatida havo transportining rivojlanishi 1941- yilda shaharda aerodromning tashkil etilishi bilan boshlandi. Aerodrom 1948, 1949 va 1968- yillarda kengaytirilib, zamonaviy samolyotlarni qabul qilishga moslashtirildi. Ikkinchi jahon urushi yillarida bu aerodrom harbiy uchuvchilarni tayyorlash maktabi vazifasini ham bajargan.

1945- yilda Harbiy havo kuchlari aerodromi asosida Namangan aeroporti tashkil topdi [19, 114]. 1950- yildan boshlab Namangan-Toshkent-Namangan havo liniyasi ochildi va LI-2 samolyoti qatnovi yo‘lga qo‘yildi. 1970- yilda 1.200 metrlik qattiq qoplamaga ega uchish-qunish maydonchasi foydalanishga topshirildi, va shu yilning 6 noyabrida AN-24 samolyoti o‘zining birinchi parvozini amalga oshirdi. 1984- yildan boshlab, 3000 metrlik eng zamonaviy uchish va qunish maydoni ishga tushirildi, bu maydon eng zamonaviy havo laynerlari – TU-154, TU-134, IL-76, IL-86, AN-12, YAK-42 kabi samolyotlarga xizmat ko‘rsatdi [20, 114]. Moskva, Sankt-Peterburg, Ufa, Novosibirsk, Kiyev, Magadan, Yakutsk, Krasnoyarsk, Mirniy va Markaziy Osiyo davlatlari bilan muntazam havo aloqalari yo‘lga qo‘yildi.

Namangan viloyatida zamonaviy aloqa tizimi Rossiya imperiyasi tomonidan hududning bosib olinishi ortidan shakllana boshlagan. 1875- yilda Farg‘ona vodiysida – Qo‘qon, Andijon, Marg‘ilon va Namangan shaharlarida pochta bo‘limlari tashkil etildi. Namanganda to‘rtta pochta qutisi mavjud bo‘lgan bo‘lsa, Norin, To‘raqo‘rg‘on va Chustda bittadan pochta qutilari o‘rnatilgan edi. 1913- yilda esa Namanganda shaharlararo telefon aloqasi yo‘lga qo‘yildi. 1931–1940- yillarda bu aloqa Toshkent jadvali asosida sutkasiga atigi ikki soat faoliyat ko‘rsatgan [21, 115]. 1940- yilda Namangan shahri va tuman markazlarida telefon stansiyalari qurilib, 1945- yilda ularning soni 25 taga yetdi, umumiy raqamlar soni esa 1100 tani tashkil qilgan. 1990- yilga kelib telefon stansiyalari soni 286 taga yetdi.

Namangan shahrining obodonlashtirish ishlari uchun yildan- yilga ko‘proq mablag‘ ajratila boshlandi. 1974- yilda obodonlashtirish uchun shahar byudjetidan 2,5 million so‘m ajratilgan [22, 14]. Ushbu mablag‘ hisobiga shaharda ikkita yirik ko‘prik qurilib, G‘irvonsoy va Beruniy ko‘chalari, hamda aeroportga olib boruvchi yo‘llar rekonstruksiya qilindi. Yangiariq sohilida ko‘kalamzorlashtirish ishlari amalga oshirildi. Shu yili shaharga 250 ming tup manzarali daraxt va gul ko‘chatlari ekilgan.

Shahar hayotidagi eng muhim ijtimoiy muammolardan biri ichimlik suvi bilan ta’minot masalasi bo‘lgan. Ma’lumki, o‘zbek aholisi qadimdan ichimlik suvi sifatida ariqlar va quduqlardan foydalanib kelgan. Biroq XX-asr boshlariga kelib mutaxassislar bu manbalardagi suv ichish uchun yaroqsiz degan xulosaga kelishdi. Farg‘ona vodiysining yirik shaharlarida – Andijon, Farg‘ona, Namangan va Marg‘ilonda ichimlik suvi bilan ta’minot masalasi dolzarb ahamiyat kasb etdi.

O‘zbekistonda markazlashgan suv tarmog‘i (vodoprovod) birinchi marta 1929- yilda Buxoro shahrida ishga tushirilgan. Andijonda bu borada ishlar 1931-yilda, Qo‘qonda esa 1932- yilda boshlangani holda yakuniga yetkazilmagan [23, 174]. Shu sababdan, vodiyning barcha shaharlarida ariqlarni tozalash, ularni saqlab qolish bo‘yicha doimiy hasharlar tashkil etilib kelindi.

Namangan shahridagi aholi turar joylarini ichimlik suvi bilan ta’minlash borasida salmoqli yutuqlarga erishildi. 1985- yilda ichimlik suvi bilan ta’minlangan xonadonlar ulushi 91,3 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 1990- yilda bu ko‘rsatkich 95 foizga, 1991- yilda esa 96,6 foizga yetdi.

1917–1990- yillar oralig‘ida Namangan shahrining ijtimoiy infratuzilmasi va aholiga xizmat ko‘rsatish tizimi asta-sekinlik bilan shakllanib bordi. Dastlabki yillarda ushbu sohalarning rivojlanishi nihoyatda sust bo‘lib, aholining kundalik ehtiyojlarini to‘laqonli ta’minlashdan yiroq edi. Shahar infratuzilmasi va xizmat ko‘rsatish tizimi bosqichma-bosqich takomillashdi. Ammo bu jarayon ko‘plab tarixiy, siyosiy va iqtisodiy omillar bilan murakkab tarzda bog‘liq edi. Shu sababli an’anaviy shahar madaniyati izdan chiqib, ayrim hollarda chuqur inqiroz holatlariga yuz tutdi.

Biroq XX-asrning 1960–1980- yillarida xizmat ko‘rsatish tarmog‘ida sezilarli rivojlanish kuzatildi. Jumladan, sartaroshlik, tikuvchilik, poyabzal ta’miri, maishiy texnika ta’miri kabi yo‘nalishlar aholining ehtiyojlariga mos ravishda yo‘lga qo‘yildi. Mazkur xizmat turlari turmush farovonligini oshirishga xizmat qilgan bo‘lsa-da, tizimda byurokratik to‘siqlar, moddiy-texnik ta’minotdagi kamchiliklar, xizmat sifati bilan bog‘liq muammolar saqlanib qolgan edi.

Shunga qaramay, bu davrda yaratilgan infratuzilma, tashkilot tajribasi va boshqaruv mexanizmlari mustaqillik yillarida xizmat ko‘rsatish sohasini modernizatsiya qilish uchun muhim zamin yaratdi. Ushbu tarixiy tajribani chuqur o‘rganish va tahlil qilish bugungi kunda xizmat ko‘rsatish tizimini takomillashtirishda beqiyos amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. NVDA, 796-fond, 1-ro‘yxat, 97-ish, 3-varaq.
2. NVDA, 13-fond, 1-ro‘yxat, 17-ish, 9-varaq.
3. NVDA, 796-fond, 1-ro‘yxat, 97-ish, 5-varaq.
4. NVDA, 796-fond, 1-ro‘yxat, 97-ish, 5-varaq.
5. NVDA, 796-fond, 1-ro‘yxat, 97-ish, 4-varaq.
6. NVDA, 796-fond, 1-ro‘yxat, 97-ish, 6-varaq.
7. NVDA, 796-fond, 1-ro‘yxat, 97-ish, 6-varaq.
8. Shodmonova S.B. O‘zbekiston shaharlarida transformatsiya jarayonlari (1917-1941-yillar). – Toshkent., Adabiyot uchqunlari. 2015.
9. Farg‘ona viloyat davlat arxivi. 121-fond, 2-ro‘yhat, 447-ish, 14-varaq.

10. Raximov M. Istoriya Fergana. – Tashkent: Fan, 1984.
11. Abdullayev O. Namangan viloyati (tabiati, aholisi, xo‘jaligi). – Namangan., 1995.
12. Abdullayev O. Namangan viloyati…
13. Namangan haqiqati. 1974- yil 25 oktyabr.
14. Namangan haqiqati. 1974- yil 25 oktyabr.
15. Abdullayev O. Namangan viloyati (tabiati, aholisi, xo‘jaligi). – Namangan., 1995. – B. 107.
16. Namangan haqiqati. 1974- yil 25 oktyabr.
17. Namangan xaqiqati. 1974- yil, 23 oktyabr.
18. Abdullayev O. Namangan viloyati (tabiati, aholisi, xo‘jaligi). – Namangan., 1995.
19. Abdullayev O. Namangan viloyati...
20. Abdullayev O. Namangan viloyati...
21. Abdullayev O. Namangan viloyati...
22. Namangan xaqiqati. 1975- yil 14 avgust.
23. Shodmonova S. O‘zbekiston shaharlarida transformatsiya jarayonlari...

КОСИБ ВА ҲУНАРМАНДЧИЛИК ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНИ КООПЕРАТИВЛАШТИРИШ СИЁСАТИ ВА УНИНГ ОҚИБАТЛАРИ (ХХ АСР БОШЛАРИ)

КООПЕРИРОВАНИЯ РЕМЕСЛЕННО-КУСТАРНОГО ПРОИЗВОДСТВА И ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯ

COOPERATION IN HANDICRAFT PRODUCTION AND ITS CONSEQUENCES

Dadamirzayeva Gulchexra
Namangan davlat universiteti dotsenti, PhD
E-mail: gulichehrad@jmail.com

Аннотация

Ушбу мақолада ўлкада совет ҳокимиятининг косиб-ҳунармандларни кооперативлаштириш сиёсати ва унинг оқибатлари ҳақида сўз юритилади. Мавзу тарихшунослиги баён қилинган. Шунингдек совет ҳокимияти ўрнатилиши арафасида ҳунармандчилик ишлаб чиқаришининг хўжалик муносабатларида ўрни ва роли масалалари ёритилган. Ишлаб чиқаришдаги хусусий мулкчиликни тугатиш масаласи ва унинг оқибатлари таҳлил қилинган.

Аннотация

В данной статье говорится о политике советского правительства по кооперации ремесленников и ее последствиях в стране. Описана историография темы. Также накануне установления Советской власти освещаются вопросы места и роли ремесленного производства в экономических отношениях. Анализируется проблема прекращения частной собственности на производство и ее последствия.

Abstract

This article discusses the policy of the Soviet government in the country to cooperate with artisans and craftsmen and its consequences. The historiography of the topic is presented. The issues of the place and role of handicraft production in economic relations on the eve of the establishment of Soviet power are also covered. The issue of the abolition of private ownership in production and its consequences are analyzed.

Калит сўзлар

Кооператив, кооперативлаштириш, ишлаб чиқариш, ҳунармандчилик кооперацияси, ҳунармандчилик, фабрика-завод саноати, "Ҳарбий коммунизм" сиёсати, Халқ Хўжалиги Кенгаши.

Ключевые слова

Кооператив, кооперация, производство, промысловая кооперация, ремесло, фабричная промышленность, политика "военного коммунизма", Совет Народного Хозяйства.

Key words

Cooperative, cooperatization, production, handicraft cooperation, handicraft, factory industry, "military communism" policy, Soviet of the National Economy.

Мустақиллик йилларида ижтимоий-иқтисодий соҳадаги ислоҳотларни ҳаётга татбиқ этишда турли хил мулк шаклларини яратиш, уларни самарали қўллаш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, кооператив корхоналар аҳолини кенг истеъмол моллари билан таъминлашда ва ижтимоий муносабатларни барқарорлаштириш ҳамда юксалишда йилдан-йилга долзарб бўлиб бормоқда. Ислоҳотлар жараёнида "таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини изчил ривожлантириш, мамлакат озиқ-овқат хавфсизлигини янада мустаҳкамлаш, экологик тоза маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кенгайтириш, аграр секторнинг экспорт салоҳиятини сезиларли даражада ошириш" каби вазифаларни белгиланиши Ўзбекистонда кооперация тизимини ривожлантиришга асос бўлди. Бу борада амалга оширилаётган ўзгаришлар, хусусан, ташкил этилаётган қишлоқ хўжалиги бирлашмаларида мустақил ва ўзаро боғлиқ корхоналар, фермер, деҳқон хўжаликлари ҳамда томорқа ер эгаларининг кооперацион бирлашиши институтини яратиш, маҳсулотлар ишлаб чиқарувчиларнинг кооперациясини ривожлантириш каби масалаларни ҳал этишда тарихий тажриба муҳим аҳамият касб этади. Совет ҳокимияти йилларида ишлаб чиқариш кооперативлари фаолияти ва уларнинг ҳудуд ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги ўрни ва роли масалаларини янги методологик нуқтаи назардан тадқиқ этилиши қўйилган вазифаларни амалга оширишга хизмат қилиши билан аҳамиятлидир.

ХХ асрнинг 70-йилларигача ишлаб чиқариш кооперативлари фаолияти тарихчилар томонидан алоҳида объект сифатида ўрганилмаган. Иқтисодчилар томонидан ушбу соҳада олиб борилган тадқиқотларда ҳунармандчилик кооперацияси ишлаб чиқариш корхоналарининг молиявий тузилиши, уларнинг иқтисодий аҳволи ва хомашё таъминоти каби масалалар ёритилган. Мазкур жараёнда тадқиқотчилар томонидан ўрганилаётган даврда кўплаб иқтисодий режа кўрсаткичлари таҳлил қилинди. Шунингдек, кенг истеъмол молларини ишлаб чиқаришда ҳунармандчилик кооперативларининг ролини ошириб бориш зарурияти кўрсатиб берилди [9,10]. Умуман олганда ушбу изланишларда масалалар ҳукмрон тузум нуқтаи назаридан тадқиқ қилиниб, кооператив ишлаб чиқаришга йирик давлат ишлаб чиқаришининг ёрдамчиси сифатида қаралган эди.

Ҳуқуқшунос ва иқтисодчилар томонидан ушбу даврда эълон қилинган ишларда кооператив корхонани ташкил этиш, унинг тузилиши, ҳуқуқий мақоми, хўжалик юритиш фаолияти ёритилган [1,2,3,4,7]. Улар асосан, мазкур тизимдаги иш юритиш ҳамда кооператив техникум ва олий ўқув юртлари учун қўлланма вазифасини бажарган. Мазкур қўлланмалар ҳам ҳунармандчилик кооперацияси тугатилиши билан нашр этишдан тўхтатилган. Ушбу изланишлар ишлаб чиқариш кооперативларининг тарихий ривожланиши ҳамда унга нисбатан давлат сиёсатини аҳамиятини очиб бера олмайди. Бу ўринда косиб ва ҳунармандларни кооперативлаштирилиши масаласи тадқиқ этилиши лозим бўлган мавзулардан бири саналади.

Ишлаб чиқариш кооперативлари Европа ишчилари томонидан XIX асрнинг ўрталарида тузила бошлаган. Туркистон ўлкасидаги дастлабки кооперациялар эса хўжалик юритиш шакли сифатида матлубот ва кредит кооперациялари бўлиб, XX аср бошларида вужудга келган эди. Туркистон маҳаллий аҳолиси ўртасида энг кенг тарқалгани кредит кооперацияси бўлиб, ўзида жамиятнинг турли қатламларини бирлаштирган эди. Гарчи, дастлабки ширкат расман 1907 йил 6 майда Қўқонда ўз фаолиятини бошлаган бўлса-да, кооператив ҳаракатнинг оммавий бошланиши 1909 йилга тўғри келади. Худди шу йили расман рўйхатдан ўтган ширкатлар сони 10 тага етди [6,35-51].

И.Балков ўзининг “Ўрта Осиё ҳунармандчилик саноати” асарида келтирган маълумотларига кўра, 1917-йилда Туркистон ўлкасининг кичик саноатида 108 мингдан ортиқ киши банд бўлган, улар асосан ҳунармандчилик тармоқларидан иборат бўлиб, бу ўлка саноатида банд бўлганлар умумий сонининг 80 фоизигача бўлган ҳиссасига тўғри келган. Ўрта Осиёда икки миллиондан ортиқ майда деҳқон хўжаликлари ва 50 мингдан ортиқ ҳунармандчилик устахоналари мавжуд бўлса, 2 мингга яқин йирик корхоналар мавжуд эди. Инқилобдан олдинги йилларда Ўрта Осиёдаги йирик саноатда ишчилар сони 28-30 минг кишидан ошмаган [10,29]. Бу даврга келиб Туркистонда ҳам аҳолининг асосий қисми деҳқончилик билан банд бўлиб, уларнинг баъзилари ҳунармандчилик билан қўшимча равишда шуғулланиб келган. Лекин маълум бир қатлам учун ҳунармандчилик яшашнинг ягона воситаси эди. Ҳунармандлар қимматли ва юқори сифатли гиламчилик, заргарлик буюмлари, кулолчилик, ипакчилик, зардўзлик, каштачилик буюмлари ҳамда кундалик эҳтиёж билан боғлиқ бўлган саноатнинг темирчилик, тўқимачилик, бўяш, кўнчилик, эгар, арава, қоғоз каби маҳсулотлар ишлаб чиқардилар. Ўлка аҳолиси учун ҳунармандлар томонидан кийим-кечак, поябзал ҳамда озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш катта аҳамиятга эга эди. Ҳунармандчилик маҳсулотлари табиийки, савдо-сотиқ муносабатларида муҳим рол ўйнади.

Туркистонда фабрика-завод саноатининг айрим тармоқлари ривожлана бошлаганда ҳам, Европа Россиясидан минтақага товарлар кириб келишига қарамай, ҳунармандчилик ўлка хўжалик ҳаётида муҳим ўрин тутиб, 20-25

миллион сўмдан кам бўлмаган маҳсулот ишлаб чиқарган [13,134]. Ўрта Осиёда кўплаб ҳунармандчилик тармоқлари мавжуд бўлиб, уларнинг айримлари нафақат маҳаллий, балки давлат аҳамиятига ҳам эга эди.

Шу ўринда қайд этиш керакки, пролетариат диктатураси шароитида меҳнаткашлар ташкилотининг кооператив шакли ғолиб кучлар қўлида кенг халқ оммасини социалистик қурилишга жалб этишнинг мустаҳкам қуроли бўлган эди. Хусусан, ўша даврдаги "Бизда ҳақиқатан ҳам давлат ҳокимияти ишчи синфининг қўлида экан, бу ҳукуматга барча ишлаб чиқариш воситалари тегишли экан, бизда фақат аҳолини кооперативлаштириш масаласи қолди холос" - деган тамойил асосида Туркистон ўлкасидаги майда ишлаб чиқарувчи косиб ва ҳунармандларнинг ҳам кейинги тақдири ҳал этилган.

Шаҳар ва қишлоқнинг майда буржуа қатлами, жумладан, косиб ва ҳунармандларни социалистик қурилишга жалб этиш дастлабки иккита беш йилликнинг энг муҳим муаммоларидан бири бўлган. Масалан, В.И.Лениннинг фикрича, "косиб ва ҳунармандларни социализмга йўналтиришнинг энг муҳим воситаси бу – ҳунармандчилик-ишлаб чиқариш кооперацияси" - эди [5,250]. Пролетариат диктатураси шароитида косиб ва ҳунармандларни кооперативлаштириш большевикларнинг асосий режаларидан бири эди. Ҳунармандларга давлат буюртмалари бериш ва иқтисодий қўллаб-қувватлаш орқали майда товар ишлаб чиқарувчиларни аста-секинлик билан якка хўжаликдан жамоавий хўжалик юритишга ўтказиш зарур деб ҳисобладилар. Бу ўринда ишлаб чиқариш кооперативларига алоҳида эътибор қаратилди.

Совет давлати саноат ишлаб чиқаришининг умумий ҳажмида пролетариат диктатураси ўрнатилишининг дастлабки йилларида ҳунармандчилик саноати ялпи маҳсулотининг улуши 15 фоизгача бўлган. Ўрта Осиёда шу йилларда саноат ишлаб чиқаришининг умумий ҳажмида ҳунармандчилик ялпи маҳсулоти 30 фоиздан зиёдни ташкил этди. Кимё саноати, пахта, ипакни қайта ишлаш, чарм поябзал ва бошқаларда кичик саноатнинг улуши 100 фоизни ташкил этарди [10,31]. Худди инқилобдан олдинги даврда бўлгани каби, совет шароитида ҳам ўлка ҳунармандчилиги аҳолининг истеъмол эҳтиёжларини қондириш билан бирга, ишлаб чиқариш маҳсулотларига бўлган эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилган. Масалан, пахта майдонларини парвариш қилиш учун зарур ишлаб чиқариш қуролларини маҳаллий ҳунармандлар ясадилар.

"Ҳарбий коммунизм" сиёсати ўз моҳиятига кўра фақат йирик саноатнигина эмас, балки ўрта корхоналар ва ҳатто майда корхоналарни ҳам давлат қўлида умумлаштиришни тақозо қилар эди. Шуни таъкидлаш керакки, ҳунармандчилик саноатида социалистик ўзгаришларни завод ва фабрика саноатидаги каби усуллар орқали амалга ошириб бўлмаган. Бу даврда ҳунармандлар ўлканинг нафақат хўжалик, шу билан бирга ижтимоий-сиёсий ҳаётида ҳам муҳим роль ўйнаган. Ҳунармандларнинг ўлка ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги аҳамиятини ҳисобга олган ҳолда ҳамда унинг кенг

истеъмол моллари, мудофаа маҳсулотлари тайёрлашда саноатнинг майда товар ишлаб чиқариш секторига бўлган эҳтиёжни ўсиб боришини инобатга олиб, ҳукумат ҳунармандчилик ишлаб чиқаришини миллийлаштиришдан бутунлай воз кечмаган. Бу пайтга келиб асосий эътибор майда ишлаб чиқаришни давлат томонидан бошқарилишини кучайтиришга қаратилган эди.

Маълумки, 1918 йил июлдаёқ Туркистон Республикаси Саноат Халқ Комиссарлигида ҳунармандчилик ишлаб чиқариш бўлими, 1919 йил ёзига келиб эса Туркистон Республикаси Халқ хўжалиги кенгашида махсус ҳунармандчилик кооператив бўлими ташкил этилган эди. Унинг раҳбарлигида 1919 йилнинг кузига келиб 33 минг, яъни ўлкадаги ҳунармандларнинг ¼ қисми давлат буюртмаларини бажарган [8,256-257]. Ушбу рақамларга таяниб, Туркистон ҳунармандлари орасида кооператив ҳаракатнинг ўсишидаги яна бир муҳим омил сифатида “ҳарбий коммунизм” сиёсати давридаги мавжуд бошқарув тизимининг таъсирини кўрсатиш мумкин.

Умуман олганда, тарихий жараёнда ишлаб чиқаришдаги хусусий мулкчиликни тугатиш масаласи асосан икки йўналишда– бир томондан хусусий мулкни бутунлай йўқ қилиш, иккинчи томондан эса–майда хусусий мулкдор бўлган косиб ва ҳунармандларни ижтимоий ҳолатини тубдан ўзгартириб, кооперативлаштириш йўлидан борилди [11,5]. Бу ўринда кооперативлар пролетар бўлмаган қатламни социалистик қурилишга жалб этиш воситаси эканлигини кейинги тарихий жараёнларда ўз исботини топди.

Лекин, аслини олганда кооперативлаштирилаётган майда мулкдор ва ишлаб чиқарувчилар ўз мулклари билан бирга социализм қурилишининг ишчиларига айлантирилган. Оқибатда мулкка эгалик ҳиссининг секин-асталик билан камайиб бориши, ҳар бир жараёнга давлатнинг кескин аралашуви, ишлаб чиқариш натижаларидан манфаатдорликнинг сўниб бориши, ҳунармандчилик кооперациясининг кейинги тараққиётига ўз салбий таъсирини кўрсатди. Бу ўринда кооперация ва давлат ишлаб чиқариши халқ хўжалигидан хусусий капитални сиқиб чиқаришда ҳал қилувчи рол ўйнаганлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Бироқ, 1920-йилларнинг охирларида болшевиклар кооперация тизимини партия-давлат аппаратига бирлаштириш, назорат қилиш ва деярли бутунлай таъсирига олиш масаласида муваффақиятга эришдилар.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР (REFERENCES)

1. Евенко И.А. Кооперативная промышленность СССР и ее роль в производстве товаров народного потребление. – Москва, 1954.
2. Кадников И.А. Финансирование и кредитование организации промысловой кооперации. – Москва: Всесоюзное кооперативное издательство, 1958.
3. Киселев А.И. Трудовые права членов артелей промысловой кооперации. – Москва, 1955.
4. Колесников С.И. Кооперация как социалистическая форма хозяйствования и её роль в становлении социалистических производственных отношений в СССР. Дисс. ... канд. экон. наук. – Москва, 1984.

5. Ленин В.И. Полное собрание сочинений изд.5. Т. 43. – Москва, 1970.
6. Мирзаев Ж. Развитие кооперативной формы хозяйствования в условиях рыночных отношении в Туркестане: опыт и проблемы:.дисс.канд.ист. наук–Ташкент, 1994.
7. Соболев В.А. Промысловая кооперация (основы экономики, организация и планирования промышленной деятельности). – Москва, ¬1976.
8. Туркестан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости. / Коллектив авт.: Р.М.Абдуллаев, С.С.Агзамходжаев, И.А.Алимов и др. – Ташкент: Шарк, 2000.
9. Цыпкина М. А. Сырьевая база промкооперации Узбекистана. Дисс. ... канд. эконом .наук. – Ташкент, 1948.
10. Цыпкина М. А. Развитие промысловой кооперации Узбекистана. Дисс. … канд. эконом. наук. – Ташкент, 1953.
11. Шакирова С. Социалистическое преобразование ремесленно-кустарного производства в Советском Туркестане.(1917-1924) : дисс.. канд .ист. наук. – Ташкент, 1978.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли, 2 жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.
12. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли, 2 жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.
13. ЎзМА, И-27-фонд, 1-рўйхат, 173-йиғма жилд.

XX ASRNING 50-60- YILLARIDA QISHLOQ O‘QITUVCHILARINING UY-JOY BILAN TA’MINLASH IMTIYOZLARIDAN FOYDALANISH DARAJASI (FARG‘ONA OBLASTI MISOLIDA)

УРОВЕНЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЛЬГОТ ПО ЖИЛЬЮ СЕЛЬСКИХ УЧИТЕЛЕЙ В 50-60-Е ГОДЫ XX ВЕКА (НА ПРИМЕРЕ ФЕРГАНСКОЙ ОБЛАСТИ)

THE LEVEL OF USING HOUSING CONVENTIONS FOR RURAL TEACHERS IN THE 50-S AND 60-S OF THE 20 TH CENTURY (THE EXAMPLE OF THE FERGANA REGION).

Sharipova Nargizaxon Abduqaxxorovna
Qo‘qon Davlat Universiteti dotsenti, PhD
e-mail: (nar. kokand@gmail. com)
Tel: +998 91 141 13 03

Annotatsiya

Sovet hokimiyati yillarida xalq ta’limi sohasini rivojlantirish uchun o‘qituvchilarga turli imtiyozlar yaratildi. Kommunal to‘lovlar uchun mablag‘ o‘tkazish, uy-joy berish va dam olish uchun imtiyozlar shular jumlasidandir. Ikkinchi jahon urushidan keyingi iqtisodiy qiyinchiliklar davrida Farg‘ona viloyati qishloq pedagoglarining uy-joy bilan ta’minlanish darajasi va yuzaga kelgan muammolar arxiv manbalari va davriy nashrlar, ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qilingan.

Аннотация

В годы советской власти для развития сферы народного образования были созданы различные льготы для учителей. К ним относятся перечисление средств на оплату коммунальных услуг, предоставление жилья и льготы на отдых. На основе архивных источников и периодических изданий, научной литературы проанализированы

уровень обеспеченности жильем сельских педагогов Ферганской области в период экономических трудностей после Второй мировой войны и возникшие проблемы.

Abstract.

During the years of Soviet rule, various benefits were created for teachers to develop the field of public education. These include transferring funds for utility payments, providing housing, and benefits for recreation. Based on archival sources and periodicals, scientific literature, the level of housing provision of rural teachers in the Fergana region during the economic hardships after the Second World War and the problems that arose were analyzed.

Kalit so‘zlar.

qishloq, o‘qituvchi, maktab, nafaqa, qaror, yoqilg‘i, uy-joy, kredit.

Ключевые слова.

село, учитель, школа, пособие, решение, топливо, жилье, кредит.

Keywords.

village, teacher, school, benefit, decision, fuel, housing, loan.

O‘zbekistonda yillar davomida qishloq o‘qituvchilariga yaratilgan imtiyozlar va ulardan foydalanish darajasining yuqoriligi bevosita ta’lim sifatiga ta’sir ko‘rsatmay qolmadi. Masalani o‘rganish bugungi kunda ta’lim sifatini ko‘tarish uchun qaratilayotgan e’tibor va islohotlarni amalga oshirishda manba bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

O‘zbekistonda urushdan keyingi yillarda qishloq aholisi savodxonligini oshirish, ta’lim sifatini ko‘tarish maqsadida maktablar sonini ko‘paytirish va moddiy-texnik bazasini kuchaytirishga ahamiyat qaratildi. O‘quv yurtlarini bitirib yo‘llanma asosida maktablarga jo‘natilgan o‘qituvchilarda turar-joy muammolari yuzaga kelgan. Maktablar va o‘qituvchilar soni kam bo‘lganligi va o‘qituvchilar uzoq masofadan kelib ishlashga qiynalganliklari sababli ularga maktab yaqinidan uy qurib berish masalasi ko‘tarilgan. Imkon darajasida o‘qituvchiga yengillik yaratish, yashash sharoitlarini yaxshilash davr talabi edi. SSSR Ministrlar Sovetining 1948- yil 10-fevral, O‘zbekiston SSR Ministrlar Komitetining 1948- yil 25-martda qabul qilgan “Boshlang‘ich va yetti yillik maktablarining o‘qituvchilari uchun yengillik va imtiyozlar berish to‘g‘risida”gi qarori qishloq o‘qituvchilari turmushini ancha yaxshiladi [21, 131-136]. Qaror asosida qishloq sovetlariga maktab o‘qituvchilari o‘z oilasi bilan yashashi uchun maktab binosiga yaqin hududlarga uy qurib berish, ularni isitish va yorug‘lik bilan ta’minlash majburiyati yuklatildi. Kommunal uy-joylar bo‘lmagan taqdirda xonadonlardan kelishuv asosida uy topib, ijara pulini to‘lab berilishi lozim edi. O‘qituvchilarga isitish uchun pechka, o‘tin, kerosinni 1 sentabrdan kechikmagan holda uylariga tushirib berilishi ma’suliyati ham yuklatildi. Maktab xodimining xonadonidagi pechkaga har kun uchun 8 kilogrammdan–100 kun uchun yoqilg‘i hisoblangan. Elektr chirog‘i har bir xonaga 40-elektr lampa hisobidan berilgan. Elektr chirog‘i bo‘lmagan taqdirda har bir xona uchun kerosin lampasining har liniyasiga soatiga 2 grammdan kerosin sarflab, o‘rtacha kuniga 4 soat yondirish sharti bilan kerosin berilgan [12, 133]. Bepul uy xodimning o‘zi va oila a’zolariga taqsimlanganda kishi boshiga 4,5 m. kvdan kam bo‘lmasligi, yoxud 9. 1m. kvdan oshib ketmasligi kerak edi. Bu imtiyozlarga qo‘shimcha tarzda o‘qituvchilarga o‘zini mahsulot bilan ta’minlash uchun 0,25 gadan ko‘p bo‘lmagan tomorqa yer ajratib berish ham

belgilandi. Dastlab qishloq o‘qituvchilarini uy bilan ta’minlash chora-tadbirlari 1950- yillar oxirigacha tugatilishi ko‘zda tutilgan [17, 81]. Imtiyozlar haqidagi qaror faqat qishloq maktablarida faoliyat yuritayotgan kishilargagina tegishli bo‘lgan. Xalq ta’limining boshqa sohalari vakillari ushbu imtiyozdan foydalana olmaganlar [20, 61-66]. Respublika hukumati tomonidan qaror ijrosi viloyatlarda qanday olib borilayotganligi doimiy nazorat qilingan. Davriy nashrlarda o‘qituvchilarni ulug‘lovchi, ularning imtiyozlardan foydalanish darajalarini yorituvchi ijobiy va yo‘l qo‘yilgan kamchiliklarni fosh qiluvchi tanqidiy maqolalar chop etilgan. “O‘qituchilar” gazetasi bu borada eng yaqin ko‘makchi edi. Qisqa xabarlarda quyidagicha yangiliklar uchraydi: 1948- yilda Toshkent viloyati Yangiyo‘l rayon kasaba uyushmasi tashabbusi bilan qishloq o‘qituvchilarining barchasi yer uchastkasi bilan ta’minlandilar. Kolxoz pravlenielari tomonidan o‘qituvchilarning tomorqa yerlariga ekin ekishlari uchun yordam berildi [24, 4]. Farg‘ona viloyatida ham yuqoridagi qaror asosida qishloq o‘qituvchilariga ko‘rsatiladigan yordam kuchaytirilgan. Buvayda rayon Kirov nomli o‘rta maktabning barcha o‘qituvchilari 1948- yilda yangi ta’mirlangan turar-joyga ega bo‘lgan. Shu rayonning Jalaer qishloq soveti tomonidan yangi kelgan o‘qituvchilar uchun maxsus uylar ajratib berilgan. 1948- yildan maktab binosi oldida o‘qituvchilar uchun turar-joy qurilishi boshlangan. O‘qituvchilarning hammasi yer uchastkasi va yoqilg‘i bilan ta’minlangan. Matbuot qishloq sovetidagi kolxoz a’zolari tomonidan Pushkin nomidagi maktab o‘qituvchilari uchun 7 xonali uy qurib berilgan [23, 1]. Yutuqlar bilan birga kamchiliklar ham ko‘rsatib o‘tilgan. 1948- yili viloyatdagi 1148 nafar qishloq o‘qituvchilarining uy-joylari bepul ta’mirlanishi rejalashtirilgan. Amalda esa atigi 638 o‘qituvchining uyi ta’mirlangan. Maktablarda o‘qituvchilar uchun tayyorlanadigan 2297 kubometr o‘tindan o‘quv yili boshlanguncha 30 % yetkazib berilgan xolos. Qo‘qon rayonidagi kolxozlarda ham 1948- yildan o‘qituvchilar uchun turar-joy qurish ishlari boshlangan. Guliston kolxozi a’zolari maktab o‘qituvchilari uchun bir necha xonali uylar qurib berishgan. Shuningdek Kommunizm kolxozida 24-maktab o‘qituvchilari uchun, O‘zbekiston qishloq sovetidagi Stalin bayrog‘i kolxozida o‘qituvchilar uchun 4 xonali yangi uy qurib berilgan [20, 4]. Bu uylarda bir necha o‘qituvchi yashashi mumkin bo‘lgan. Umumiy ma’lumotlar bilan birga alohida shaxslar faoliyati ham yoritilgan. Masalan, Farg‘ona rayon Yuqoriqo‘rg‘on qishloq sovetidagi “Partizan”kolxozining raisi Vahobov, “Guliston” kolxozining raisi Qosimovlar Engels nomidagi maktabni otaliqga olishgan. Ular boshchiligida maktabda ishlovchi 9 ta o‘qituvchining uylari ta’mirlanib, qish uchun zarur o‘tin yetkazib berilgan. Bundan tashqari o‘qituvchilarning hammasiga tomorqa yer ajratilib, kuzgi bug‘doy ekib berilgan [3, 154]. Farg‘ona viloyatining qishloq rayonlarida 1948- yilning o‘zida 3419 o‘qituvchidan 2910 tasiga 493,77 gektar yer uchastkasi ajratib berilgan. Nafaqat qishloq, balki shahar maktablarining barcha o‘qituvchilari ham yer uchastkalari bilan ta’minlangan. Yozgi ta’til davrida kasaba uyushma qo‘mitalari o‘qituvchilar uylarini ta’mir qilish va ularni yoqilg‘i bilan ta’minlash ishlarini olib borgan. Viloyatdagi o‘qituvchilarga hayvon(sigir) sotib olish uchun davlat tomonidan 40 ming rubl ajratib berilgan. 1948- yilda 16

o‘qituvchi sigirli bo‘lgan. Ikkita o‘qituvchiga xususiy uy qurish uchun 10 ming rubldan pul berilgan [17, 81]. Qaror ijrosi bo‘yicha o‘qituvchilarga qurib beriladigan uylarga ajratiladigan summa muhokamalarga sabab bo‘lmasligi uchun alohida qo‘llanma chiqarilgan. SSSR Moliya Ministrligining 1950- yil 27 iyundagi 905-sonli qo‘llanmasida maktab o‘qituvchilarini bepul uy-joy bilan ta’minlash va kommunal xizmatlar ko‘rsatishga ajratiladigan mablag‘lar miqdori belgilab berilgan [4, 56]. SSSR Ministrlar Komitetining 1951- yil 4-iyuldagi qaroriga muvofiq O‘zbekistonda qishloq o‘qituvchilariga turar-joylar qurish muddati 1953-yilgacha uzaytirilgan [18, 78]. Respublika budjetidan viloyatlar talabiga qarab qishloq o‘qituvchilari uchun quriladigan uylarga mablag‘ ajratib borilgan.

1951- yilda qishloq o‘qituvchilari uchun qurilishi mo‘jallangan uylar rejasi

1-jadval [7, 27].

Viloyatlar	**Uylar soni**
Andijon	80
Buxoro	70
Qashqadaryo	100
Namangan	100
Samarqand	125
Surxondaryo	100
Toshkent	125
Farg‘ona	100
Xorazm	100
Qoraqalpog‘iston	100
Jami	1000

Farg‘ona viloyatida 1950-1951-o‘quv yillariga kelib qishloq o‘qituvchilarining 2969 nafari tomorqa bilan ta’minlangan bo‘lib, ularga jami 317 gektar yer berilgan. Berilgan tomorqa yerlardan foydalanish natijasida o‘qituvchilarning turmush tarzi yaxshilanib borgan. Quvasoy tumanida qishloq o‘qituvchisi Mamajonov 0,08 ga yeridan 800 kg kartoshka, 0,04 ga yeridan 400 kg sholi olgan. Farg‘ona viloyati Zarkent tumani Stalin kolxozi tomonidan maktab o‘qituvchilari uchun 4 ta uch xonali uylar qurib berilgan. Uylar o‘sha davr uchun juda sifatli qurilgan. Tomlari shiferlanib, poliga taxta, shiftiga faner qoqilgan. O‘quv yili boshlanguncha o‘qituvchilarga 2809 metr kub yoqilg‘i, 5307 metr kub o‘tin, 854 tonna ko‘mir ajratilgan. Maktabda ta’lim sifatini o‘sib borishida o‘qituvchining moddiy jihatdan rag‘batlantirish katta ahamiyatga ega. 1948- yilda qabul qilingan qaror sekin-astalik bilan dolzarbligini yo‘qotib bordi. Kolxoz pravlenielari tomonidan qaror ijrosiga sovuqqonlik bilan qarash tez-tez uchrab turdi. Ular tomonidan qurilish, ta’mirlash uchun zarur mablag‘ ajratilmasligi oqibatida ko‘pgina ehtiyojmand o‘qituvchilar uysiz qoldi. Farg‘ona viloyatida viloyat, tuman xalq ta’limi bo‘limlari, kasaba uyushmalari tomonidan tegishli chora-tadbirlar ko‘rilmaganligi, uy-joyga muhtoj o‘qituvchilar soni oxirigacha

aniqlanmaganligi oqibatida qishloq o‘qituvchilarining ko‘pchiligi o‘zlari uchun yaratilgan imtiyozlardan foydalana olmagan. Viloyatning ba’zi hududlarida o‘qituvchilar uchun ajratilgan uylar yashash uchun moslashmagan bo‘lib, poli yo‘q, elektrlashtirilmagan, pechkasiz, yomg‘irda chakka o‘tgan. 1950-1951-o‘quv yilida 1270 ta o‘qituvchilar uyidan faqat 987 tasi ta’mirdan chiqarilgan. 283 ta uy umuman ta’mirlanmagan. Viloyat qurilish bo‘limio‘qituvchilar uchun 80 ta uy qurishni rejaga kiritgan. Lekin qurilish materiallari yetishmasligi oqibatida uylarning 29 tasi qurilmay qolgan [6, 15]. Ba’zi hududlarda kommunal uylar ajratilmaganligi bois o‘qituvchilar xususiy uylarda ijarada yashagan. Ijara haqi oyiga 50-100 rubldan to‘g‘ri kelgan. Ijara pulini kolxoz pravlenielari tomonidan to‘lanishi majburligiga qaramay, ular tomonidan ijara pulini to‘lab berishdan bosh tortish holatlari ko‘p uchragan. O‘qituvchi oylik ish haqini to‘lig‘icha o‘zi va oilasiga sarflay olmaganligi uning ish unumdorligiga salbiy tasir ko‘rsatishi mumkinligi qayd etilgan. 1952- yilda 70 ta uy qurish rejalashtirilgan bo‘lsada, amalda 43 tasi qurib foydalanishga topshirilgan. Ta’mirlanishi lozim bo‘lgan 2301 ta uydan, amalda 735 tasi ta’mirlab berilgan. Respublika tomonidan o‘qituvchilarning kommunal xarajatlarini qoplash uchun ajratilgan mablag‘ to‘lig‘icha sarflanmagan. Masalan Farg‘ona viloyatida 1951- yilda 1 mln, 1952-yilda 270 ming rubl ishlatilmay qolgan [8, 157]. Partiya yig‘ilishlarida ham o‘qituvchilar orasida kadrlar qo‘nimsizligini tugatish, ularga imtiyozlar va yengilliklar berish masalalari ko‘tarilgan. Jumladan, birinchi navbatda ularga uy-joylar ajratish kerakligi ta’kidlangan. Armiya safidan bo‘shab kelganlarni, tashkiliy ishlarda o‘zini ko‘rsatgan yoshlarni, bilim yurtlari bitiruvchilarini, ishlab chiqarishdagi iqtidorli yoshlarni komsomol yo‘llanmasi bilan pedagogika institutlariga yuborish ko‘zda tutilgan [1, 2]. Keyingi yillarda ham shunday holatlar ko‘p uchragan. Kolxozlar borgan sari yashash uchun sharoit yaratishni o‘qituvchini o‘ziga tashlab qo‘ygan. Aksari hollarda qishloq o‘qituvchilari o‘zlari tug‘ilib o‘sgan joyga qaytib kelar va ota-onasi bilan birga yashashda davom etardi. Ular oilali bo‘lganlaridan keyin alohida uy qurish ota-ona zimmasiga tushgan. SSSR Ministrlar Kengashi 1954- yil 26-martda “Qishloq o‘qituvchilari uchun xususiy uy-joy qurish imkoniyatlari”haqida qaror qabul qildi. SSSR Moliya Ministrining 1954- yil 6-apreldagi 117-son qarori asosida respublika Selxozbankiga o‘qituvchilarga uy-joy qurish uchun 10 yil muddatga beriladigan kredit ajratish topshirilgan. Bu kredit 10 ming rublgacha berilib, yiliga 3 foizni tashkil qilgan. O‘qituvchilarga yengillik yaratish maqsadida kredit summasi olingan vaqtdan 1 yil o‘tib to‘lash boshlangan [19, 1]. Mazkur qaror bo‘yicha Farg‘ona viloyat xalq ta’limi boshqarmasi viloyatdagi qishloq o‘qituvchilariga uy-joy qurish krediti uchun 500 ming rubl ajratishni so‘rab 482-sonli aloqa xati chiqargan [9, 73]. Lekin bank tomonidan rad javobi olingan. Selxozbankning viloyat bo‘limi boshqaruvchisi limitda mablag‘ yo‘qligi sababli kreditga pul ajrata olmasligini bildiramiz degan mazmunda javob bergan. Demak, qaror asosida kredit olish har doim ham muvaffaqiyatli bo‘lmagan deb xulosa qilish mumkin. Hukumat tomonidan o‘qituvchilarga imtiyozlar berish davom etdi. O‘zbekiston SSR Ministrlar Kengashining1960- yil 8-iyundagi 519-sonli qarori bilan har bir oilaga,

shu jumladan qishloq o‘qituvchilariga ham tomorqa va uy-joy qilish uchun sug‘oriladigan yerlardan 0,08 ga, lalmi yerlardan 0,15 ga yer berilgan. O‘qituvchilarga yerni to‘g‘ri ajratilib berilishini xalq ta’limi bo‘limlari tomonidan nazorat qilingan [18, 78]. SSSR Davlat banki Farg‘ona viloyat bo‘limi 1961- yilda qishloq o‘qituvchilari xususiy uy qurishi uchun 80 ming rubl miqdorida kredit ajratdi. Viloyat tumanlaridagi 4-6 tadan o‘qituvchi 10 yil ichida qaytarish sharti bilan ming rubldan pul olgan [14, 4]. Qishloq o‘qituvchilariga uy-joy berish bilan birga mol-hayvon saqlash uchun ham ruxsat berildi. Lekin uyda saqlanadigan ortiqcha hayvonlar uchun soliq to‘langanligi uchun hayvonlar sonini oshirish mumkin emas edi. O‘zbekiston SSR Oliy Soveti Prezidiumining 1965- yil 7-yanvardagi qaroriga muvofiq qishloq joylarda yashab turgan ishchi, xizmatchilar, shu jumladan o‘qituvchilar ham shaxsiy mulk sifatida bir oila uchun quyidagi hayvonlarni saqlash mumkin bo‘lgan: bir bosh sigir, uni buzog‘i, bitta cho‘chqa, 3 bosh qo‘y, bir yoshdan oshmagan echki. Agar ro‘zg‘orda sigiri bo‘lmasa besh bosh qo‘y, bir yoshdan oshmagan echki saqlashga ruxsat berilgan [25, 194-199]. Qishloq o‘qituvchilarini uy-joy bilan ta’minlash haqidagi qaror ijrosini bajarish davom etgan. O‘qituvchilar uylarini ta’mirlab berish, ularni ko‘mir va o‘tin bilan ta’minlash an’anaga aylangan. Agar 50- yillarda yorug‘lik uchun kerosin va fonarlar yetkazib berilgan bo‘lsa, endi yorug‘lik elektr ta’minoti bilan almashtirilgan. Farg‘onada 1966- yil yozining o‘zida 20 ta uy qurib, 338 ta uy ta’mirdan chiqarilgan [11, 4]. Oltiariq tumanida maktablarni kapital ta’mirlash uchun ajratilgan pul hisobidan o‘qituvchilar uchun 2 xonali uy qurilgan [10, 15]. Yangiqo‘rg‘on tumanida 1967-1968-o‘quv yili boshlanishiga qadar 68 nafar o‘qituvchining uyi ta’mirdan chiqarilib, yil davomida 18 nafar o‘qituvchi uchun yangi uy qurib berilgan. O‘qituvchi va tarbiyachilar uchun 1750 tonna ko‘mir va o‘tin keltirib berilgan [23, 1]. Oila qurgan yosh o‘qituvchilarga ham arizalari asosida alohida turar joylar berilgan. 1967- yilda 350 yosh o‘qituvchilarga uy ajratilgan [13, 5]. 1970- yilga kelib viloyatdagi deyarli barcha qishloq o‘qituvchilari uy-joy bilan ta’minlangan. Uylar yoqilg‘i va yorug‘lik bilan ta’minlangan. Dehqonchilik bilan shug‘ullanishni hohlaganlarga yer ajratib berilishi davom etgan. Viloyatdagi 4627 mingta o‘qituvchidan 2989 tasi umumiy maydoni 317 gektar yer bilan ta’minlangan [24, 4]. Farg‘ona viloyatida 1972-1973-o‘quv yilida 18433 nafar maktab o‘qituvchilari faoliyat olib bordi. Ularning14500 nafari ota-onalarining uyida, 3095 nafari kommunal uylarda,202 nafari-maktab ixtiyoridagi uylarda, 236 nafari xususiy uylarda ijarada yashaganlar [22, 4]. O‘qituvchilar uchun 1972-1973-o‘quv yilida 23836 tonna ko‘mir keltirib berish rejalashtirilgan. O‘quv yili boshigacha 22600 tonnasi berilgan. 1972- yilda o‘qituvchilar uchun 69 ta uy qurish rejalashtirilgan bo‘lib, yil oxirigacha 56 tasi qurib topshirilgan [3, 67]. Arxiv hujjatlarida “O‘qituvchilarni uy-joy bilan ta’minlash” haqidagi qarorga qaramay, xususiy uylarda ijarada yashab, ishlayotgan o‘qituvchilarning arizalari saqlanib qolgan [1, 4]. Kolxozlar ijara pulini to‘lab bermaganligi oqibatida ular ijara pulini oylik maoshidan to‘lashga majbur bo‘layotganligi, oqibatda oilaning moddiy yetishmovchiligiga sabab bo‘layotganligi yozilgan. Masalan, rus tili o‘qituvchisi Tambovsova O yiga 150

rubldan to‘lab, ikki yildan beri xususiy uyda ijarada yashagan. 1973-1974-o‘quv yilida Farg‘ona viloyatida xayriya jamg‘armasi hisobidan o‘qituvchilarga 57 kv. m uy qurib berilgan. Kolxozlar hisobidan 74 ta, bankdan ssuda olish hisobiga 110 ta shaxsiy uy qurilgan [1, 2]. Viloyat qurilish bo‘limi rejasiga 1974-1980- yillar davomida viloyatning 11 ta tumanida joylashgan qishloq joylarda umumiy maydoni 26200 kv. metrga teng 590 ta uy-joy qurib berish kiritilgan [10, 79]. Farg‘ona viloyatining 1979-1980-o‘quv yiliga tayyorgarlik bo‘yicha tayyorlagan hisobotida ham viloyatda mahalliy sovetlar mablag‘i hisobidan maktab o‘qituvchilari uchun 3860 m. kv uy-joy foydalanish uchun topshirilganligi, kolxozlar tomonidan o‘qituvchilarga tegishli 125 ta kvartirada ta’mirlash ishlari amalga oshirilganligi, 10 ming tonna ko‘mir yetkazib berilganligi aytiladi [12, 47]. Lekin aksar hollarda ta’mirlash tugallanmasdan, bajarildi deb topshirib yuborish holatlari uchragan. Respublikada yillar davomida pedagogik kadrlarga zarur uy-joy, yaxshi turmush sharoiti, qo‘shimcha imtiyozlar yaratish borasida tadbirlar amalga oshirilib borilgan. Qishloq maktablarining o‘qituvchilari uchun 342 ming kvadrat metr uy-joy qurilgan. Viloyat uy-joy fondidan ko‘p qavatli uylardan xonadonlar ajratilgan. Lekin ayrim qishloq maktablarining o‘qituvchilari ijaraga olingan, noqulay uylarda yashagan. Ma’lumotlarga qaraganda respublikada ijara uylarda yashayotgan o‘qituvchilar ikki yarim mingdan ortiqni tashkil qilgan. Ular uchun yetarli sharoit yaratilmaganligi oqibatida o‘qituvchilar qo‘nimsizligi paydo bo‘lgan. 1981- yilda maktablar va xalq maorifining boshqa muassasalaridan turli sabablarga ko‘ra 4,5 ming pedagog ishdan ketib qolgan [16, 5]. “Qayta qurish” yillarida imtiyozlardan foydalanish darajasi pasayib borgan. Iqtisodiy qiyinchiliklar kuchaygan sari imtiyozlarni amalga oshirishga mablag‘ ajratilmay qo‘yildi. Davriy nashrlarda qishloq o‘qituvchilariga 1988-1989-o‘quv yilida ko‘mir berilmagani yozilgan. O‘qituvchilar talabiga qaramay qishga ko‘mir bir necha yillar davomida berilmagan. Ko‘mir yetkazib berishga ma’sul kolxoz raislario‘qituvchilarning talabini qondirmagan. Oqibatda o‘qituvchilar gazetaga xat yozishga majbur bo‘lganlar [26, 3]. O‘zbekiston SSR Respublikasi Prezidentining 1990- yil 13-noyabrda “Barcha tipdagi maktab o‘qituvchilariga, bolalar uylari tarbiyachilariga qo‘shimcha imtiyozlar berish, yuqori sinf o‘qituvchilarini oylik maoshini oshirish”haqidagi farmoni e’lon qilindi. Farmonda turar-joylar bo‘yicha quyidagi imtiyozlar belgilangan: Maktab o‘qituvchilari va bolalar uyining tarbiyachilariga ular yashab turgan davlat hamda idoralarga qarashli uylar va kvartiralarni shaxsiy mulk sifatida bepul berilishi, qishloq joylarida va shahar tipidagi qo‘rg‘onlarda istiqomat qilayotgan maktab o‘qituvchilari va bolalar uylarining tarbiyachilari kvartira haqidan va kommunal xizmat(suv ta’minoti, gaz, elektr va issiqlik energiyasi) haqini to‘lashdan ozod qilinishi, shaharda yashovchi maktab o‘qituvchilari va bolalar uylarining tarbiyachilariga kvartira haqining va kommunal xizmat haqining 50 foizi imtiyoz berilishi, markaziy isitish sistemasiga ega bo‘lmagan uylarda yashovchilarga belgilangan normalar doirasida sotib olinadigan yoqilg‘i haqi berilishi belgilangan [29, 3]. Ushbu farmonga muvofiq respublikadagi 2,5 million fuqaroning turmush darajasi yaxshilangan. O‘qituvchilar tomonidan sotib olinayotgan kooperativ uylar narxining ma’lum

qismini moddiy yordam sifatida to‘lab berilgan [15, 17]. Lekin yuqorida aytib o‘tilganidek, farmon ijrosini ta’minlashda hamma yerda birday yondashilmagan. O‘qituvchilarga berilgan imtiyozlardan foydalanishda Sirdaryo, Jizzax, Toshkent viloyatlarining bir qator shahar va qishloqlarida o‘qituvchi va tarbiyachilarga uyxonadonlar berishdan, yer maydonlari berishdan bosh tortishga harakat qilingan. Jizzax shahrida 1534 nafar o‘qituvchi uydan foydalanish va maishiy xizmat haqlarini 100 foiz miqdorida o‘zlari to‘laganlar [30, 3]. Farg‘ona viloyatida ham mazkur farmon imtiyozlaridan foydalanishda muammolar yuzaga kelgan [5, 53]. O‘qituvchilar yer olish uchun navbatda turib, so‘ralgan qog‘ozlarni to‘plash uchun vaqtlari ketayotganligini aytib arz-hol qilishgan. Qog‘ozbozlik ishlariga chalg‘ib ta’limga e’tibor ma’lum darajada pasaygan. Yugur-yugurlardan so‘ng qishloq o‘qituvchilariga yakka tartibda uy-joy qurish uchun 6-8 sotixdan yer berilgan. Marg‘ilon shahrida ham 1991- yilda 64 nafar xalq ta’limi xodimiga sug‘oriladigan yerlardan yakka tartibda uy-joy qurish uchun olti sotixdan yer ajratib berilgan [2, 4].

4. Xulosalar: Xulosa qilib aytganda, o‘qituvchilarni uy-joy bilan ta’minlash, ularni moddiy jihatdan rag‘batlantirib borish uchun katta ishlar amalga oshirilgan. Dastlab bu imtiyozlar oliy o‘quv yurtlarini bitirib, yo‘llanma asosida olis hududlarga borib ishlayotgan o‘qituvchilarni turar-joy bilan ta’minlash, ish joyini tashlab ketib qolmasligi maqsadida berilgan. Keyinchalik kadrlar qo‘nimsizligiga yo‘l qo‘ymaslik, o‘qituvchilar miqdorini ko‘paytirish, ularni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash uchun imtiyozlar yaratilgan. Lekin bu imtiyozlarni bir xilda ijroga qo‘yilmaganligi, sovuqqonlik bilan qaralganligi oqibatida o‘qituvchilar orasida norozilik, o‘z ishidan qoniqmaslik kuchayib borgan. Yillar davomida yashirin bo‘lgan norozilik kayfiyati 80- yillar oxiriga borib, o‘z mevalarini bera boshladi. Ta’lim sifatining pasayishiga, o‘qituvchilarni o‘z kasbini tashlab boshqa ishlarga o‘tib ketishiga sabab bo‘ldi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR.

1. Botirov Z. O‘qituchi va o‘quvchilarga g‘amxo‘rlik // O‘qituvchilar gazetasi. – 1948- yil 13-avgust.
2. Ergashev Ya. O‘qituvchilar uchun g‘amxo‘rlik. // O‘qituvchilar gazetasi. – 1948- yil 27-oktabr.
3. Farg‘ona Viloyat Davlat Arxivi (FVDA), Partiya arxivi, 1-jamg‘arma, 7-ro‘yxat, 63-ish.
4. FVDA, 1125-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 205-ish.
5. FVDA, 1125-jamg‘arma, 5-ro‘yxat, 157-ish.
6. FVDA, 1125-jamg‘arma, 5-ro‘yxat, 159-ish.
7. FVDA, 1125-jamg‘arma, 5-ro‘yxat, 24-ish.
8. FVDA, 1125-jamg‘arma, 5-ro‘yxat, 27-ish.
9. FVDA, 1125-jamg‘arma, 6-ro‘yxat, 244-ish.
10. FVDA, 1125-jamg‘arma, 6-ro‘yxat, 264-ish.
11. FVDA, 1125-jamg‘arma, 6-ro‘yxat, 367-ish.
12. FVDA, 1125-jamg‘arma, 6-ro‘yxat, 374-ish.
13. FVDA, 1125-jamg‘arma, 6-ro‘yxat, 826-ish.

14. FVDA, 1125-jamg‘arma; 5-ro‘yxat, 10-a-ish.
15. FVDA, 716-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 48-ish.
16. FVDA, 716-jamg‘arma, 2-ro‘yxat, 1-ish.
17. FVDA, 716-jamg‘arma, 3-ro‘yxat, 12-ish.
18. FVDA,1125-jamg‘arma, 6-ro‘yxat, 242-ish.
19. Mahkamov M. O‘qituvchilarning normal ishlashlari uchun yaxshi sharoit yarataylik. // O‘qituvchilar gazetasi. 1948- yil 1-dekabr.
20. Sharipova Nargizakhan Abduqaxxorovna. A look at the history of building schools in Uzbekistan (50-70 years of the 20th century) //World Bulletin of Social Sciences (WBSS) Available Online at: https://www. scholarexpress. net. – 2023- yil sentabr.
21. Sharipova Nargizaxon Abduqaxxorovna. XX asrning 40-80- yillarida Farg‘ona vodiysi o‘qituvchilarining jismoniy hordiq chiqarish imkoniyatlari//Educational Research in Universal Sciences. – 2023- yil dekabr.
22. Tojiyev A. Shahar o‘qituvchularining qishloq o‘qituvchilariga yordami//O‘qituvchilar gazetasi. – 1948- yil 28-iyun.
23. Tursunov A. O‘qituvchilar uchun yangi turar-joy. // O‘qituvchilar gazetasi. – 1967- yil 9-iyun.
24. Valizoda A. O‘qituchilarga g‘amxo‘rlikni kuchaytiraylik. // O‘qituvchilar gazetasi. – 1948- yil 28-sentabr.
25. Шарипова Наргиза Абдукаххаровна. Реформы народного образования в Узбекистане в годы советской власти. // CENTRAL ASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HISTORY. – 2023- yil may.

RUS GENERALI G.A.KOLPAKOVSKIYNING QO‘QON XONLIGIDAN YIG‘IB OLGAN QO‘LYOZMA KITOBLARI XUSUSIDA

О РУКОПИСЯХ, СОБРАННЫХ РУССКИМ ГЕНЕРАЛОМ Г.А.КОЛПАКОВСКИМ ИЗ КОКАНДСКОГО ХАНСТВА

ON THE MANUSCRIPTS COLLECTED BY THE RUSSIAN GENERAL G.A.KOLPAKOVSKY FROM THE KOKAND KHANATE

Abdullayev Ravshanjon Inomjon o‘g‘li
Qo‘qon universiteti katta o‘qituvchisi
tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori
kokand1709@mail.ru

Annotatsiya

Mazkur maqolada Rossiya imperiyasining Qo‘qon xonligi hududlarini egallashi arafasida qo‘lga kiritgan qo‘lyozma kitoblar to‘plami haqida ma’lumotlar keltirilgan bo‘lib, bu borada genral G.A.Kolpakovskiyning faoliyatiga e’tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar

Qo‘qon xonligi, qo‘lyozma kitoblar, K.P.Kaufman, G.A.Kolpakovskiy, O‘zbeksiton Milliy arxivi.

Annotation

This article provides information about the collection of manuscript books acquired by the Russian Empire on the eve of its occupation of the Khokand Khanate's territories, with a particular focus on the activities of General G.A.Kolpakovsky.

Keywords

Khokand Khanate, manuscript books, K.P. Kaufman, G.A. Kolpakovsky, National Archive of Uzbekistan.

Аннотация

В данной статье приводится информация о собрании рукописных книг, приобретенных Российской империей накануне захвата территорий Хокандского ханства, с особым вниманием к деятельности генерала Г.А. Колпаковского.

Ключевые слова

Кокандское ханство, рукописные книги, К.П. Кауфман, Г.А.Колпаковский, Национальный архив Узбекистана.

Rossiya imperiyasi Qo‘qon xonligi hududlarini birin-ketin ishg‘ol etar ekan, istelochilar o‘z tasaruffiga olgan yerlardagi ko‘plab boshqa qimmatli boyliklar qatorida qo‘lyozma kitob jamg‘armalarini ham qo‘lga kiritgan edilar. Aytish joizki, imperiya ma’muriyati xonlikdagi kitoblarni yig‘ib olish masalasini hali bu hududlarni egallamasdan oldin rejalariga kiritgandilar deyishga asos bor, agarda bunday maqsadlari bo‘lmaganda edi sharqshunos A.L.Kunga K.P.Kaufman tomonidan hali to‘liq bosib olinmagan Qo‘qon xonligi hududlaridan qo‘lyozma kitoblarni yig‘ib olish topshirig‘i [5, 59-60]. berilmagan bo‘lar edi.

Sharqshunos A.L.Kun bilan birga Qo‘qondan qo‘lyozma kitoblarni yig‘ib olish ko‘rsatmasi genral G.A.Kolpakovskiyga ham aytilgan edi. G.A.Kolpakovskiy rus bosqinchilarining Qo‘qon xonligi hududlarini bosib olishga qaratilgan harbiy harakatlari ishtirokchisi va qo‘shin qo‘mondoni bo‘lib, bir muddat Turkiston general-gubernatorligini ham boshqargan.

Genral G.A.Kolpakovskiy boshliq rus harbiylari Qo‘qonni egallash uchun harbiy harakatlarni amalga oshirar ekan, bu orada K.P.Kaufman general G.A.Kolpakovskiyga quyidagi mazmundagi telegramma yuboradi: “Birinchi imkoniyatdanoq Qo‘qon, Marg‘ilon va Andijondan sharq qo‘lyozma asarlar va turkiy tilda daftar deb nomlangan yozuvlarni talab qilib oling” [1, 319].

Ushbu topshiriqqa asosan genral G.A.Kolpakovskiy Qo‘qondan fiqh, huquqshunoslik, tibbiyot, geografiya, tilshunoslik va tarixga oid sharq tillaridagi asarlarni yig‘ib oladi va ularni ro‘yxatini tuzgan holda Toshkentdagi Ommaviy kutubxonaga yuboradi. Bir muddat Toshkentda saqlangan mazkur kitoblar K.P.Kaufmanning so‘rovi bilan Sank-Peterburgga yuboriladi va u yerdagi imperator Ommaviy kutubxonasiga topshiriladi. Ta’kidlanganidek genral G.A.Kolpakovskiy qo‘lga kiritgan kitoblar jamg‘armasining ro‘yxatini ham tuzgan edi. O‘zbeksiton Milliy arxivi fondida saqlanuvchi ushbu ro‘yxatda nomi keltirilgan 119 ta kitoblarning o‘zbek tilidagi nomlanishi va ularning taqdiriga oid ma’lumotlar mazkur mavzuga oid arxiv xujjatlarini tadqiq etish orqali N.Mirzayev, M.Isaqovalar tomonidan o‘rganilgan [1, 319-325; 4, 269-277].

Genral G.A.Kolpakovskiy bilan birgalikda Qo‘qon xonligidan kitob jamg‘armalarini yig‘ib olishda rus sharqshunos olimi N.Pantusov ham ishtirok etgan edi. N.Pantusov Qo‘qonda qo‘lga kiritgan manbalari va o‘zi guvohi bo‘lgan

voqealar asosida Turkiston general-gubernatorligining nashri “Туркестанские ведомости” gazetasining bir nechta sonlarida xonlik tarixiga oid qator maqolalarni e’lon qiladi. Qo‘qon xoni arxivi, Tarixi Shohruxiy asari, xonlik soliq tizimi, aholi mashg‘ulotlariga oid mazkur maqolalar orasida “Туркестанские ведомости”ning 28-37-sonlarida “General-leytenant G.A.Kolpakovskiy Qo‘qon shahrida qo‘lga kiritgan ajoyib sharq qo‘lyozmalarining tavsifi” nomli maqolasi ham bor edi. Maqolaga ko‘ra 1876- yilning fevral oyida Qo‘qon shahrida Janobi oliylari (G.A.Kolpakovskiy) topshirig‘i va mablag‘lari hisobidan N.Pantusov ko‘plab sharq asarlari to‘plamini qo‘lga kiritadi va olingan asarlar orasida ilm-fan uchun muhim deb hisoblagan 4 ta asarning tavsiviy belgilari haqida to‘xtalib o‘tadi.

Dastlab Muhammad Vafo Karmanagiyning hijriy 1180- yilda ko‘chirilgan “Тухфетуль-хани или Тарихи-Рахимъхани” (“Tuxfatul xoniy” yoki “Tarixi Rahimxon”) asari mazmuni haqida qisqacha ma’lumotlar berib o‘tiladi va bu asarni N.Pantusov Qo‘qonda qo‘lga kiritganligi, shuningdek Sankt-Peterburgda uning yana boshqa nusxalari ham mavjudligi ta’kidlanadi [6].

Ikkinchi asar katta hajmli, fors tilida yozilgan Faxruddin Aliy Safiy bin Husayn Voiz Koshifiyning “Решхатъ’” (“Rashahot aynu-l-hayot” (“Hayot bulog‘i tomchilari”) [9]. asari bo‘lib, unda islom olamida mashhur bo‘lgan tasavvuf tariqatidagi avliyo zotlarning tarjimayi hollari, ular bilan sodir bo‘lgan voqealar yoritilgan. Kitob Qo‘qon bozoridan sotib olingan [6].

Uchinchi asar fors tilidagi “Тарихче” (“Tarixcha”) asari bo‘lib, 1243- yilda Buxoro shahrida Nasrulloxon davrida yaratilgan. Unda Amir Temurdan boshlab yana ko‘plab mashhur kishilarning tarjimayi holiga oid ma’lumotlar uchraydi. Ushbu asarning yana bir nusxasi Toshkent shahridan ham topilgan [6].

To‘rtinchi manba “Тарихи Мириъ-Сеиди-Шерифъ-Мевляна-Рокимъ” asari bo‘lib, ushbu asar “Tarixiy tomm”, “Tarixi Roqimiy, “Tarixi Roqim”, “Tavorixi Mir Sayyid Sharif Roqim”, “Tarixi kasira” nomlari bilan mashhur va ma’lum [11, 4]. Asarning qo‘lyozma va toshbosma nusxalari keng tarqalgan bo‘lib, unda Amir Temur va temuriylar, shayboniylar, ashtarxoniylar davrida yashagan hukmdor va allomalar, ularning hayoti va faoliyati, ulkan bunyodkorlik ishlari haqida tarixiy faktlar mavjud [2]. G.A.Kolpakovskiy qo‘lga kiritgan asarning nusxasi katta hajmli, xati chiroyli, matndagi sanalari rangli siyohlar bilan bitilgan [6]. “Туркестанские ведомости”ning 28-sonida nomlari keltirilgan kitoblar yuqoridagilardan iborat bo‘lib, bu N.Pantusov maqolasining birinchi qismi edi, maqolaning ikkinchi qismida yana 8 ta qo‘lyozma haqidagi ma’lumotlar berilgan bo‘lib, nashrning 32-sonida e’lon qilingan.

Beshinchi manba balxlik tarixchi olim Muhammad Yusuf Munshiy ibn Xo‘ja Baqoning “Тарихи Мукимъ-хани” (“Tarixi Muqimxoniy”) asari. Asar Balx xoni Abu Muzaffar Said Muhammad Muqimxon(1702-1704)ga bag‘ishlab yozilgan [7]. Qo‘qon shahrida N.Pantusov tomonidan sotib olingan ushbu kitob nusxasi Abul Hasan Xalilullohning “Rusumul muluk” (“Podshohlarning odatlari”) [3]. asari bilan bir muqovaga olingan edi.

Oltinchi asar qomusiy harakterdagi Aminiddinxon Hirotiyning “Рашахатуль-фунунъ” (“Rashonax ul-funun”) asari bo‘lib, asar Abu Zafar

Muhiyiddin Muhammad Avrangzeb davrida Hindistonda fors tilida yozilgan. Kichik hajmda 284 varaqadan iborat ushbu asarning boblari ilohiyot, hadis ilmi, fiqh, falsafa, tibbiyot va katta qismi 93-284-sahifalari umumiy tarixga bag‘ishlangan [7].

Yettinchi asar “Тарихи-Джеганъ-Нюмай” (“Ta’rixi Jahonnamoyi”) asari bo‘lib, 131 varaqdan iborat, fors tilida nasx xatida bitilgan. Muallifi noma’lum. Asarda G‘arb mamlakatlari, Xitoy, Hindiston va yana boshqa davlatlar tavsifi berilgan bo‘lib, ayniqsa Hirot shahri haqidagi ma’lumotlar ko‘proq bayon etiladi. Hirot haqidagi ma’lumotlar ko‘proq joy olganligiga ko‘ra asar muallifini hirotlik deb taxmin qilish mumkin [7].

Sakkizinchi asar “Тарихи-Джегангири” (“Ta’rixi Jahongiriy”) asari bo‘lib, asar Hindiston va Qobul hukmdori Nuriddin Muhammad Jahongirga atab shunday nomlangan. Unda avg‘on xalqi tarixi, Ko‘histon va Sulaymon tog‘i haqidagi ma’lumotlar bor. Asar katta hajmli 3 qismdan iborat, tugallanmagan. 1178- yil jumadul avval oyining 19-kunida kitobat bo‘lgan [7].

To‘qqizinchi diniy mazmundagi “Тарихи-Заркумъ” (“Tarixi Zarqum”) asarining bayoni bo‘lib, u Iroq podishosi Zarqum haqidagi hikoyalardan iborat [7].

O‘ninchi “Тухфетуль-хани” (“Tuxfatul xoni”) fors tilidagi tibbiyotga oid asar. Muallifi Mahmud ibn Muhammad. Kitob 4 bob, 1 bo‘lim, 249 varaqdan iborat, tugallanmagan [7].

O‘nbirinchi fors tilidagi “Хаввосуль-ашья” “Xavosul ashyo” tibbiyotga oid kitob bo‘lib, muallifi noma’lum ekanligi kitobni boshi va oxirgi qismlari yo‘qligi bayon etiladi [7]. Taxminimizcha mazkur kitob 1990- yilda Mahmud Hasaniy tomonidan nashrga tayyorlangan “Xavosul ashyo” (“Ashyolarning hosiyatlari”) [10]. asarining nusxasi bo‘lgan.

Maqoladagi oxirgi o‘n ikkinchi “Дурджь-уль дуреръ ва дарджуль-Гурарь” asari bo‘lib, islom tarixiga bag‘ishlangan. Muallifi Abdullabek Abdurahmon Husayn Shafiiy, 1063- yilda yozilgan [7].

N.Pantusovning mazkur maqolasi Qo‘qon xonligi davri kitob tarixi masalalarini yoritishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Maqolada keltirilgan 12 ta asarga oid tavsiflardan ma’lum bo‘lmoqdaki ularning aksari xonlikdan tashqari hududlarda yaratilgan qo‘lyozmalar edi. Demak, bu asarlar Qo‘qonga xonlik savdogarlari orqali olib kelingan va maxsus kitoblar xaridi amalga oshiriladigan bozorlarda ularning savdosi yo‘lga qo‘yilgan. Mazkur xulosamizni N.Pantusovning boshqa bir maqolasidagi ma’lumot ham tasdiqlaydi, unga ko‘ra muallif xonlikdagi soliqlar masalasini yoritar ekan kitob bozoridan olinadigan soliq miqdori haqida ham ma’lumotlar berib o‘tadi [8].

Ushbu maqolani tadqiq etish jarayonida e’tiborimizni tortgan yana bir jihat shuki, G.A.Kolpakovskiy Qo‘qonda qo‘lga kiritgan kitoblari ro‘yxatini tuzganligini yuqorida ta’kidlab, ushbu ro‘yxat tadqiqi bo‘yicha amalga oshirilgan ishlarni ko‘rsatib o‘tgan edik. Endilikda ushbu ro‘yxat va N.Pantusovning maqolasidagi 12 ta asarni solishtirish imkoni mavjud. Har ikki manbadagi ma’lumotlar tahliliga ko‘ra gazeta sahifasida nomlari ko‘rsatilgan “Rashahot aynu-l-hayot”, “Tavorixi Mir Sayyid Sharif Roqim”, “Tarixi Muqimxoniy”, “Rashonax

ul-funun”, “Tarixi Zarqum”, “Xavosul ashyo”, “Дурджь-уль дуреръ ва дарджуль-Гурарь” kabi asarlar Rossiyaga yuborilgan kitoblar ro‘yxatida uchramaydi. Bundan bilish mumkinki, istelochilar Qo‘qonda qo‘lga kiritgan qo‘lyozma kitoblari soni ular ko‘rsatgan raqamlardan anchayin ko‘p bo‘lgan.

Xonlik hududlaridan qo‘lyozma kitoblarni tashib ketishga oid tadbirlar shu bilan yakunlanmaydi, rus sharqshunoslari keying yillarda ham sobiq Qo‘qon xonligi hududlariga kelib, shaxsiy kutubxonalarda, masjid va madrasalarda saqlangan yana ko‘plab kitoblarni qo‘lga kiritadilar.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston tarixi VI jild. O‘zbekiston tarixi va manbalari. 1860-1917- yillar / mas’ul muharrir D.H.Ziyoyeva. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023. – 488 b.

2. Qushshaqov I. “Tarixi tomm” o‘tmishning muhim sanalaridan so‘zlaydi. https://www.bukhari.uz/?p=16448&lang=oz

3. Абул Ҳасан Халилуллоҳ. Русумул мулук (Подшоҳларнинг одатлари). Қадимий ёзма манбалар давлат реестри: https://manbalar.uz/ky/?page=109&

4. Исакова М.С. Қўқон хонлиги маҳаллий қўлёзма асарлари тарихидан. “Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарих тадқиқотлари методлари ва методологиясининг долзарб масалалари” // Республика XII илмий-амалий конференция материаллари. 12–илмий тўплам [Тошкент давлат шарқшунослик университети. Масъул муҳаррир тар.ф.д., проф. М.М.Исҳоқов]. Тошкент: 2020.

5. Кун А. Очерк Коканского ханства // Туркестанский сборник. Т. 149. – СПб.: 1876.

6. Пантусов Н. О. Описание наиболее замечательных восточных рукописей из числа приобретённых Генерал-Лейтенантом Г.А.Колпаковским в г. Коканде // Туркестанские ведомости. 1876. – № 28.

7. Пантусов Н. О. Описание наиболее замечательных восточных рукописей из числа приобретённых Генерал-Лейтенантом Г.А.Колпаковским в г. Коканде // Туркестанские ведомости. 1876. – № 37.

8. Пантусов Н. Податные сборы в г. Коканде // Туркестанские ведемости. 1876. – №13.

9. Умурзоқов Б. “Рашаҳот айну-л-ҳаёт” асарининг автограф нусхаси топилди / https://uza.uz/uz/posts/rashahot-aynu-l-hayot-asarining-avtograf-nusxasi-topildi_235463

10. Хавосул ашё / нашрга тайёрловчи, таржимон ва изоҳлар муаллифи Маҳмуд Ҳасаний. – Тошкент: Меҳнат, 1990. – 48 б.

11. Шарафуддин Роқимий. Тарихи томм. – Тошкент: Маънавият, 1998. – 156 б.

ЛУТФУЛЛА ОЛИМИЙНИНГ “ОЛИЯ” МАДРАСАСИДАГИ ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТИГА ДОИР

ABOUT LUTFULLA OLIMI’S CREATIVE ACTIVITY AT THE “OLIYA” MADRASA

О ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЛУТФУЛЛЫ ОЛИМИЙ В МЕДРЕСЕ “ОЛИЯ”

Йўлдашев Абдували Абдумуталибович
Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Маданиятшунослик ва номоддий маданий мерос
илмий-тадқиқот институти, бўлим бошлиғи
e-mail: Dengiz-85@mail.ru
Tel: +998 97 770 21 99

Аннотация.

Мақола Туркистон жадидчилик ҳаракатининг йирик вакили наманганлик Лутфулла Олимийнинг ҳаёти ва ижодига бағишланган. Унда Лутфулла Олимийнинг "Олия" мадрасасидаги таълими даврида матбуотда нашр қилинган мақолалари таҳлилга тортилган.

Аннотация.

Статья посвящена жизни и деятельности Лутфуллы Олими из Намангана, крупного представителя туркестанского джадидистского движения. В статье анализируются статьи Лутфуллы Олими, опубликованные в прессе в период его обучения в медресе "Олия".

Abstract.

The article is devoted to the life and work of Lutfulla Olimi from Namangan, a major representative of the Turkestan jadidist movement. It analyzes Lutfulla Olimi's articles published in the press during his studies at the "Oliya" madrasa.

Калит сўзлар.

Жадидчилик, Наманган, янги усул мактаби, "Олия" мадрасаси, "Шўро" журнали.

Ключевые слова.

Джадидизм, Наманган, новая методическая школа, медресе "Олия", журнал "Шоро".

Key words.

Jadidism, Namangan, new method school, "Oliya" madrasa, "Shuro" journal.

Туркистон жадидчилик ҳаракатининг XX аср бошларидаги тараққий этишида наманганлик кўплаб жадид намаоёнлари амалий фаолиятлари ва ғоялари билан ўз хиссаларини қўшганлар. Жадидчилик ҳаракати масаласи кўтарилиб наманганлик жадидлар ҳақида сўз кетганда биринчи навбатда ҳар бир кишининг ҳаёлига Исҳоқхон тўра Ибрат ва Муҳаммадшариф Сўфизоданинг номлари келади. Мустақиллик йилларида жадидчилик ҳаракатига оид кўплаб тадқиқотлар олиб борилиб, бу борада кўплаб наманганлик жадидлар ва уларнинг фаолиятига доир маълумотлар илмий муомалага киритилди. Бу тадқиқотларни ўрганиш орқали Наманганда жадидчилик ҳаракати кенг тараққий этганлиги, ушбу ҳудудан кўплаб жадидлар етишиб чиққанлиги аён бўлиб бормоқда. Уларнинг ҳаёти ва ижоди, фаолиятлари янги тадқиқотлар натижасида бойитилмоқда.

Ана шундай наманганлик жадид зиёлиларидан бири Лутфулла Олимий ҳам ўзининг кенг кўламли фаолияти билан жадидчилик ҳаракатида алоҳида из қолдирган. Лутфулла Олимийнинг педпгог ва журналистик фаолияти билан кўп тилга олинади. У 1893 йил Наманганда туғилган. Дастлаб отасининг қўлида савод чиқариб, Наманган ва Қўқондаги мактаб ва мадрасаларда таҳсил олган. Россия империясининг мустамлакаси остида бўлган Туркистоннинг озодлиги тараққиёти учун кураш, халқнинг ижтимоий

турмушини яхшилаш, маданий ислоҳотлар йўлидаги ҳаракатлари унда ана шу даврлардан пайдо бўла бошлади. Миллий таълим муассасаларида таълим олиш билан бирга бир муддат рус-тузем мактабида ҳам ўқиган. Ўз даврида рус тилига бўлган эҳтиёж мавжуд бўлиб, ушбу тилни билиш фойдадан ҳоли бўлмаган. Жадид зиёлилари ҳам XX аср бошларида рус тилининг билишликнинг аҳамиятлари борасида миллий матбуотдаги мақолаларида кўб бор баён қилганлар.

Лутфулла Олимий Қўқондаги таълимини тамомлаб Наманганга қайтгач наманганлик жадидлар фаолиятида иштирок этиб ўзи ҳам 1914 йилда янги усул мактаби очиб муаллимлик қилади. Ўша даврда жадидлар ўз ислоҳот ғояларини кенгайтириб матбуот нашр этишни, театрни йўлга қўйишни ҳамда янги усул мактабларини янада кенгайтириш, камбағал болаларни ўқитиш ва уларга муаллимлар тайёрлаш йўлида хайрия жамиятлари ташкил қилган эдилар. Бундай жамиятлар Туркистон минтақасининг кўплаб ҳудудларида ташкил этилган. Лутфулла Олимий жадидларнинг ана шу соҳадаги фаолиятларида ҳам иштирок этади. Матбуотда ўз мақола ва шеърлари билан қатнашди. Бу орқали биз унинг лирик ижод билан шуғулланганлигини ҳам билишимиз мумкин. Унинг Тошкентда нашр этилган “Садойи Туркистон” газетасининг 1914 йилдаги 21-сонида чоп этилган “Миллатим” номли шеърини мисол қилиб келтириш мумкин. Ушбу шеърида у миллатнинг фидоий фарзанди бўлишга, унга жону танини беришга тайёрлигини ифода этади ва илм-маърифатни тарғиб этади.

“Кеча-кундуз тилда зикримдур садои миллатим,
Хизматимдур бир танимда жон фидои миллатим” [7].

Жадидчилик ҳаракати намоёндалари ёшларга таълим бериш билан бирга Туркистон учун миллий кадрлар тайёрлаш учун сармоядорлар билан бирга хайрия жамиятлари ташкил этиб, ушбу жамиятлар орқали ёшларни хориж мамлакатларига юборишни йўлга қўйдилар. Бу жараёнда айрим ёшлар ана шу жамият ёрдами билан, айримлари эса оиласининг ёрдами билан қўшни мамлакатлар ва хориж давлаьларига бориб таълим олдилар. Лутфулла Олимий ҳам ўз билмини ошириш мақсадида 1915 йил Уфадаги “Олия” мадрасасига боради. Бу мадраса 1906 йилда татар маърифатпарварларидан бўлган Зиё Камол (Зиёвуддин Жамолиддинович Камолиддинов) томонидан Уфада ташкил этилган. Мадрасанинг дастлабки дарслари “Мулла Зариф” масжидида ўтилган. Мадрасага талабалар имтиҳон асосида қабул қилиниб, талабгорнинг ўқув ва билим савиясига қараб синфларга ажратилган. “Олия” мадрасаси ўша вақтдаги ислоҳ қилинган мадрасалардан хиссобланган. Мадраса таълими 5 босқичли бўлиб, 2 таси бошланғич (таҳзирийя) ва 3 таси олий (олия) синфларига бўлинган. Мадрасада диний фанлар билан бирга география, тарих, илми ашиё, ҳисоб, рус тили, кимё, ҳандаса, иқтисод, адабиёт каби йигирмага яқин фанлар ўқитилган [8, 31-39].

Туркистон талабалари 1908 йилдан бошлаб “Олия” мадрасасига бориб таълим ола бошлаган [6, 139]. Кейинги йилларда уларнинг сони ортиб борган. 1915 йилга келиб ушбу мадрасада кўплаб туркистонлик ёшларни

кўриш мумкин бўлган. Лутфулла Олимий ҳам ана шу даврда мадрасада таҳсил олди. Мадрасадаги таълим ва яшаш учун сарф ҳаражатлар ёшларнинг таҳсил олишида муаммолар туғдирган. Ўша даврда Россия империяси мустамлакаларининг сиёсий мавқеи ва ижтимоий-иқтисодий қийинчиликлар мадраса талабаларини бир-бирига яқинлаштирди. Уфа шаҳридаги "Олия" мадрасасининг туркистонлик талабалари ўзаро бирлашиб бир-бирларига моддий ва маънавий кўмак бериш учун 1917 йилда "Уфадаги туркистонлик ўқувчилар жамияти"ни туздилар [2, 5]. Жамият ўз "Низомнома"сига эга бўлган. Ушбу Низомнома: "Жамият мақсади", "Жамият аъзолари", "Умумий йиғилиш", "Тафтиш комиссияси", "Жамиятнинг шўъбалари ҳақида", "Жамиятнинг молияси" каби бўлимларга бўлинган. Бу жамият туркистонлик талабаларнинг Уфадаги таълими жараёнида иқтисодий ва маданий фаолиятини йўлга қўйиш, юзага келадиган муаммолар ва қийинчиликларни биргаликда бартараф этишга қаратилган эди.

Лутфулла Олимий "Олия" мадрасасида таҳсил олиш билан бирга татар матбуотида ўз мақола ва шеърлари билан иштирок этган. Унинг мақола ва шеърлари Оренбургда нашр этилган "Шўро" журналида босилган.

"Шўро" журнали 1908 йилдан 1918 йилгача Оренбургда ҳар ойда икки маротаба чиқиб, жами 240 сон чоп этилган. Ҳажми 32 бет бўлган бу журналнинг муҳаррири Ризоуддин ибн Фахриддин журналнинг биринчи сонида ушбу ҳаракатнинг мақсадини шундай изоҳлайди: " "Шўро" миллатни илмли маърифатли этмак ҳақинда машварат мажалласи ўлароқ чиқадир" [1,1]. Ушбу журналнинг 10 йил давомида нашр этилган 240 сонида Туркистон ҳаётига оид 323 та мақола, хабар, ҳикоя ва суратлар босилган. Шундан мақолалар-138 та, хатлар-90 та, бадиий асарлар-71 та, хабарлар-21 та, фотосуратлар-3 тани ташкил қилган. Журналдаги Туркистонга оид мақолалар тарих (38 та), таълим-тарбия (25 та), ижтимоиёт (23 та), дин (4 та), сиёсат (6 та) ,матбуот (13 та), адабиётшунослик (12 та), кабиларни қамраб олган" [3, 56].

Ана шу мақола ва шеърлар орасида Лутфулла Олиймийнинг ижоди ҳам киритилган. У журналдаги мақолаларига "Лутфулла Олимий Намангоний "Олия" мадрасаси" имзоси билан нашр этилган. Лутфулла Олимий ўз мақола ва шеърларида Туркистондаги ижтимоий, маданий муаммоларга уларни ҳал этига қаратилган ғояларини илгари сурган. Хусусан, "Шўро" журналининг 1915 йил 20-сонида босилган "Турон қизларина" [5, 28-36]. номли шеърида Туркистон ҳотин-қизларини илм-маърифатга тарғиб қилганлигини кўрамиз. Қуйида ушбу шеърнинг тўла матнини ҳавола этилади:

Ҳоним! Илм, фнун боғинда бошинг тождор улсун!
Йўлунг узра сочилсун ғунчалар зарлар насор улсун!
Миниб чиқсанг агар ҳаритинг "таёра" отина,
Жиловингда музаффарлик ёнингда чорёр улсун!
Танфис илалиг арфон ҳавосин бахт-ёр улсун!.
Ниқоб ҳусн астадодинг оч дунё қуёшина!
Онинг ҳусниндан олсун нурлар, кун тобдар улсун!

Агар рашк иласа ҳуснинг нурина ой юлдузлар,
Яна кўрсат закок нурини одлар бимдар улсун!
Тушур ғафлат, жаҳолат чодирин маскина! Бошингдан:
Мавриф офтобин партуй сочингға ёр улсун!
Азир ҳаритинг ҳорут, морута фидо этма!
У....лар шу фисқон зиндонда хор, зор улсун!
Чиқиб зуҳро сҳат ҳарит афкор самосина
Намоён айла фикринг ҳуснини ким ёйдор улсин!
Эсиз хоним! Юзунг, эсиз ул қобилят Оҳ!!!
Олиҳи санга жабр, золм ойдинлар тор мор улсун!
Санга ҳолинг тарсад ила юр "лутфи" кузи доим
Даҳо айл: худойим дурбинмга мадор улсун!

Бундан ташқари Лутфулла Олимий "Олия" мадрасасидаги талабалик чоғидаги бир нечта мақолалари "Шўро" журналида нашр этилган. "Олия" мадрасасини тамомлаб Туркистонга қайтгач ҳам унинг фаолияти тўхтаб қолмади. У янги усул мактабларида таълим беришда давом этди. Туркистон жадидларининг ислоҳотчилик ғояларини амалга ошириш йўлида фаол ҳаракат қилди.

У Наманганда ташкил этилган "Намуна" мактабида 1918–1923 йилларда ўқитувчилик қилади. 1918 йили Наманган шаҳрининг Қўқон кўчасида Нуриддин афанди уйида "Турон" мактаби ташкил этилган. Л. Олимий ушбу мактабда ҳам муаллимлик қилган. Л. Олимий Гулҳаний ижодини ўрганган дастлабги ижодкорлардан бўлган. "Билм ўчоғи" журналининг 1923 йил сонида у ҳақида мақола ёзган. Шунингдек, ўзбек мумтоз адабиётининг йирик вакили Нодирабегим фаолиятини ҳам ўрганган ҳолда у ҳақида ўз даври матбуотида мақола эълон қилган [4, 28-36].

Лутфулла Олимий шаҳар халқ маориф бўлими, маданий оқартув муассасида мудир, шаҳар ижроия қўмитасида 1924 йилда котиб бўлиб ишлаган. Айни пайтда "Нашри маориф" жамияти вилоят бўлимининг котиби (1921–1923)вазифасида ҳам фаолиятини олиб борган. Ўша вақтда бўлимнинг фаол ҳаракати билан халқдан ионалар йиғилиб Туркистон давлат университети, Боку ва Россиянинг марказий шаҳарларида ўқиётган туркистонлик ёшларга ёрдам сифатида юборилган.

Унинг кейинги фаолияти Қўқон шаҳрида кечган. У Қўқонга кўчиб бориб, 1930 йилга қадар "Фарғона" ("Янги Фарғона") газетасида 1925–1927 йилларда муҳаррир ўринбосари ва 1928–1930 йиллари эса муҳаррир лавозимларида хизмат қилган. 1928 йилнинг 31 январида Ўзбекистон Марказий Ижрокуми Хайъати Раёсатининг йиғилишида Янги алифбе марказий комитасининг 47 кишилик таркибига Лутфулла Олимий ҳам киритилган. Бу унинг тил-имло борасида ўлка зиёлилари орасида юксак нуфузга эга эканлигини билдиради.

У ўлка осори-атиқаларини тўплаш, келгуси авлодга етказиш ишларида ҳам фаол бўлган. Бу ташаббус 1919 йилда Тошкентда ташкил этилган Абдурауф Фитрат бошчилигида тузилган "Чиғатой гурунги"да йўлга

қўйилган эди. Лутфулла Олимий XX асрнинг 30-йиллари бошларида Абдурауф Фитрат билан биргаликда Наманган нусхаси деб юритилган Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари қўлёзмасини аниқлаб Тошкент кутубхонасининг Шарқ бўлимига топширилган [9].

Аммо Лутфулла Олимийнинг ватан тараққиётига садоқат билан хизмат қилиши совет ҳукумати томонидан муносиб баҳоланмади. Уни 1930 йили “Миллий иттиқод” ташкилотининг аъзоси сифатида қамоққа олинган. 1931 йилнинг 25 апрелида 18 кишини отишга ҳукм қилинади ва уларнинг 15 нафари отиб ташланади. Улар орасида Лутфулло Олимий ҳам бор эди. Кейин Олимийга нисбатан чиқарилган суд ҳукми 10 йил қамоқ жазоси билан алмаштирилади.

Совет давлати бу билан чекланиб қолмади. Уни 1937 ва 1949 йилларда қайта қайта қатағон гирдобига тортди. Туғулиб ўсган ерига йўлатмади. 3-маротаба қатағон этилган миллат ойдини XX асрнинг 50-йилларидан кейингина қаттиқ тақибладан ҳоли бўлади. Аммо назорат мавжуд эди. Шу боис ҳам Л.Олимий умрининг кейинги даврини хўжалик ишларида ва боғбончиликда ўтказади.

Хулоса қилиб айтганда Лутфулла Олимийнинг фаолияти ва у қолдирган мерос орасида “Олия” мадрасасида ўқиб юрган вақтларида нашр эттирган мақолалари алоҳида қимматга эга. Унинг фаолияти ва асарларини кенгроқ тадқиқ этиш ва бугунги авлодга таништириб бориш олдимизда турган масалалардан хисобланади.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. “Шўро” журнали. 1908 йил. 10 июн. Биринчи сон. 1 бет.
2. Агзамхўжаев С. Бирлашмоқ маслагидаги толиблар // “Ёш куч” журнали. – 1991. – № 5.
3. Б. Қосимов. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидоийлик. – Тошкент: “Маънавият”.
4. Лутфулла Олимий “Намангони”. “мадрасаи Олия”. Туркистон қизларина // “Шўро” журнали. 1915. №20.
5. Лутфулла Олимий. Нодира // “Билим ўчоғи” журнали. 1923. 2-сон.
6. Мўминжон Муҳаммаджон ўғли. Турмуш урунишлари. – Б.139.
7. Олимий Л. Миллатим // “Садойи Туркистон” газетаси. 1914. №21.
8. Тузбекова Л.С. Медресе “Галия” – высшее мусульманское учебное заведение Башкортостана (1906-1919). – Уфа, 2007. – С. 31-39.
9. У. Долимов. Буюк шоир, олим ва жамоат арбоби // Янги Ўзбекистон” газетаси. 2020 йил 30 сентябр.

FARG‘ONA VODIYSI VILOYATLARINING II JAHON URUSHI YILLARIDAGI TARIXINI YORITISHDA MATBUOT MATERIALLARINING AHAMIYATI

THE IMPORTANCE OF PRESS MATERIALS IN COVERING THE HISTORY OF THE FERGANA VALLEY REGIONS IN THE YEARS OF WORLD WAR II

ЗНАЧЕНИЕ МАТЕРИАЛОВ ПРЕССЫ В ОСВЕЩЕНИИ ИСТОРИИ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Akbarov Raxmatillo Murtozali o‘g‘li
Namangan davlat pedagogika instituti Falsafiy va tarixiy fanlar kafedrasi o‘qituvchisi, Tarix fanlari bo‘yicha PhD
E-mail: Saidakbar01@mail.ru
Tel: +998 93 057 43 20

Annotatsiya.

Mazkur maqolada Farg‘ona vodiysida 1941 – 1945- yillarda nashr qilingan gazetalarning Farg‘ona, Andijon va Namangan viloyatlarining urush yillaridagi tarixini yoritishdagi manbaviy ahamiyati tahlil qilingan.

Abstract.

This article analyzes the source importance of newspapers published in the Fergana Valley from 1941 to 1945 in covering the history of the Fergana, Andijan and Namangan regions in the war years.

Аннотация.

В данной статье анализируется ресурсное значение газет, издававшихся в Ферганской долине в 1941-1945 гг. в освещении истории Ферганской, Андижанской и Наманганской областей в годы войны.

Kalit so‘zlar.

Ikkinchi jahon urushi, Ikkinchi jahon urushi matbuoti, Kommuna gazetasi, Kommunist gazetasi, Stalin haqiqati gazetasi.

Keywords.

World War II, World War II press, Commune newspaper, Communist newspaper, Stalin Truth newspaper.

Ключевые слова.

Вторая мировая война, пресса Второй мировой войны, газета “Коммуна”, газета “Коммунист”, газета “сталинская правда”.

Ikkinchi jahon urushi insoniyat tarixidagi eng dahshatli va keng ko‘lamli harbiy to‘qnashuvlardan biri bo‘lib, uning ta’siri butun dunyo bo‘ylab haligacha sezilmoqda. Fashizm ustidan qozonilgan g‘alabada butun O‘zbekiston, xususan, Farg‘ona vodiysi viloyatlarining salmoqli hissasi bor. Mazkur viloyatlarning front va frontortidagi jang va mehnat sohasida ko‘rsatgan qahramonlik tarixini chuqur o‘rganishda matbuot materiallari bebaho manba sifatida xizmat qiladi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida Farg‘ona oblastida “Kommunizm”, Andijon oblastida “Kommuna”, Namangan oblastida “Stalin haqiqati” gazetalari faoliyat yuritgan. Bundan tashqari mazkur viloyatlarda rayon gazetalari ham faoliyat yuritgan. Jumladan:

Farg‘ona oblasti bo‘yicha: Oltiariqda – “Ilgariga”, Bog‘dotda – “Avangard”, Kaganovich (hozirgi O‘zbekiston tumani)da – “G‘alaba”, Qo‘qonda – “Yangi Farg‘ona”, Kirov (hozirgi Beshariq)da – “Kommunizm yo‘li”, Quvada – “Lenin

yo‘li”, Kuybishev (hozirgi Rishton)da – “Paxta uchun”, Marg‘ilonda – “Marg‘ilon haqiqati”, Molotov (hozirgi Uchko‘prik)da – “Kolxoz udarnigi”, Toshloqda – “Sovet paxtachisi”, Frunze (hozirgi Dang‘ara)da – “Kommunizm yo‘li” [1]. ;

Andijon oblasti bo‘yicha: Oyim rayonida – “Bolshevik kolxozlar uchun”, Baliqchida – “Paxta g‘alabasi”, Oltinko‘lda – “Bolshevik kolxozlar uchun”, Voroshilov (hozirgi Qo‘rg‘ontepa)da – “Paxta uchun kurash”, Jalaquduqda – “Uchqun”, Izboskanda – “Bolshevik”, Lenin rayoni (hozirgi Asaka)da – “Leninchi”, Marhamatda – “Stalinchilar ovozi”, Paxtaobodda – “Bolshevik surati”, Stalin rayoni (hozirgi Shahrixon)da – “Stalinchi”, Xo‘jabodda – “Bolshevik kolxozlar uchun” [2]. ;

Namangan oblasti bo‘yicha: Kosonsoyda – “Stalinchi”, Norinda – “Paxtachi”, Popda – “Kolxoz yo‘li”, To‘raqo‘rg‘onda – “Xosilot uchun”, Uychida – “Sotsializm uchun”, Uchqo‘rg‘onda – “Stalin yo‘li”, Chustda – “Stalin yo‘li”, Yangiqo‘rg‘onda – “Lenin yo‘lidan” [3]. nomida rayon gazetalari nashr qilingan.

Namangan oblasti Kosonsoy rayonidagi O‘rta To‘qay (Kosonsoy) suv ombori qurilishining markaziy agitatsiya punkti ham qurilishda ming sentnerchilar harakatini rivojlantirish uchun “Stalincha qurilish” nomli devoriy gazetani muntazam ravishda chiqarib turgan [4]. Namangan oblastida paxtachilik ishidagi kamchiliklarni tugatish uchun “Stalin haqiqati” tahririyati tomonidan 1945- yil boshida “Paxta uchun” nomli sayyor gazeta tashkil etilgan. Gazetaning birinchi soni dala ishlarida ortda qolayotgan Uchqo‘rg‘on rayonida chiqarilgan. Unda ayrim orqada qolayotgan brigadalarni tanqid qilingan, unumli ishlayotgan eng yaxshi taraktorchilarning ish tajribalari yoritilgan [5].

Respublikadagi barcha gazetalarning hammasi ham ijobiy faoliyat yuritmagan. Urush davrida gazetaning qon tomiri deya e’tirof etilgan targ‘ibot va tashviqot ishlari bir xil darajada yo‘lga qo‘yilmagan. Ayniqsa, bu jarayon rayon gazetalarida ko‘zga tashlangan. Xususan, “Stalin haqiqati” gazetasining 1943- yil 14-yanvar sonida Namangan oblastidagi Yangiqo‘rg‘on rayonidan K. To‘raboyev muharrirligida chiqadigan “Lenin yo‘lidan” gazetasida targ‘ibot va tashviqot ishlari yaxshi yo‘lga qo‘yilmaganligi ta’kidlanadi. Gazetada 1942- yil davomida targ‘ibot va tashviqot ishlariga bag‘ishlangan 2 ta oddiy maqola chiqarilgan xolos [6]. Kolxozchilarning tajribalari ommalashtirishga qaratilgan bitta ham maqola chop etilmagan.

Ikkinchi jahon urushi yillarida nashr qilingan gazetalarda berilgan materiallarni quyidagi turlarga ajratish mumkin:

– sovet informatsion byurosi xabarlari – dushman ustidan qozonilgan g‘alaba yohud mag‘lubiyat, egallangan hudud, o‘lja qilib olingan qurol-aslaha, buyumlar, asirlar soni va boshqalar haqidagi xabarlar;

– Oliy bosh qo‘mondon buyruqlari, qonunlar va hukumat qarorlari;

– Xorijiy mamlakatlarda yuz berayotgan voqealar;

– qishloq xo‘jaligidagi yutuq va kamchiliklar – urush ehtiyojlari uchun zarur bo‘lgan qishloq xo‘jaligi ekinlari paxta, qand lavlagi, g‘alla, tamaki va boshqa ekinlarni yetishtirishdagi erishilayotgan yutuqlar, yo‘l qo‘yilayotgan kamchiliklar haqidagi tanqidiy maqolalar;

– mahalliy resurslardan foydalanish masalasi – urush sharoitlari tufayli O‘zbekistonga keltiriladigan mahsulotlarni to‘xtab qolishi, oziq-ovqat resurslarini Qizil Armiya uchun qaratilishi natijasida sanoatda yetishmayotgan mahsulotlar va oziq-ovqat bazasini ko‘paytirish uchun mahalliy imkoniyatlardan unumli foydalanish borasidagi xabarlar;

– gazetalar sahifalarida harbiy sohaga oid ma’lumotlar va jangohlardagi qahramonliklarga alohida o‘rin ajratilgan. Xususan, bevosita harbiy qurollarni ishlatish va ularning jangovar imkoniyatlari, tankga qarshi jang olib borish taktikasi va boshqa ma’lumotlar, shuningdek, jangchilar tili bilan yozilgan jang tajribalari;

– qishloq xo‘jaligiga oid bilimlar: ekinlarni ekish vaqti, unga ishlov berish, xosildorligini oshirishga qaratilgan bilimlar qishloq xo‘jaligi olimlari, ilmiy xodimlar va mutaxassis agronomlarning ilmiy xulosalari;

– sanoatlashtirishga oid xabarlar – O‘zbekistonda qurilgan yangi sanoat korxonalar, belgilangan rejalarning bajara olmayotgan yoki oshirib bajargan korxonalar haqidagi ma’lumotlar;

– madaniy hayotga oid xabarlar – respublikadagi teatr jamoalarining faoliyati va repertuarlari, g‘alaba uchun xizmat qiladigan hikoya va Felyetonlar, she’rlar;

– har xil e’lonlar va reklamalar.

Ikkinchi jahon urushi yillaridagi gazetalarda davlat muassasalari va aholining mudofa fondini mustahkamlash uchun ko‘rsatgan moddiy ko‘magi to‘g‘risida ko‘plab materiallar chop etilgan. Xususan, “Stalin haqiqati” gazetasining 1941- yil 5-avgustdagi “Mudofaa fondiga”, 6-avgustdagi “Xalq tashabbusi”, “Zayom pullari tez to‘lanmoqda”, “Bizni maqsadimiz – dushman ustidan g‘alaba qozonishdir”, 13-avgustdagi “Mudofaa fondiga”, “Vatanparvarlik namunasi”, “Kolxozchilarning birdamligi”, “Armiyamiz qudratini oshiramiz”, 17-avgustdagi “Vatanparvarlar” va shu kabi maqolalar shular jumlasiga kiradi.

Urush yillaridagi gazeta materiallarining yana bir muhim jihati qishloq xo‘jaligi, sanoat va xalq xo‘jaligining barcha tarmoqlarida xotin-qizlarning salmog‘i va rolini yoritishning muhim o‘rin egallashidir.

Misol uchun, “Stalin haqiqati” gazetasining 1941- yil 185-sonida “Qiz-juvonlardan mehanizatsiya kadrlari tayyorlanmoqda” sarlavhali maqolada Namangan oblastidan frontga ketgan traktorchi erkaklar o‘rnini xotin-qizlar hisobiga to‘ldirish masalasi haqida muhim ma’lumotlar beriladi. Bunnga ko‘ra, urush boshlanganidan so‘ng ilgari traktorchi bo‘lib ishlagan Qumrixon G‘oyibova, Mamadaliyeva, Badalova singari 45 nafar xotin-qizlar traktorchilikka qaytarilgan. Xotin-qizlar asosiy ishlaridan ajralmagan holda MTSlarda tashkil etilgan 3 oylik kurslarda o‘qitilgan. Chustdagi mehanizatsiya maktabida ochilgan 2 oylik kursda 102 nafar, 6 oylik kursda 63 nafar xotin-qiz jalb etilgani, Namangan qishloq xo‘jaligi texnukumida esa 2 oylik traktorchilar tayyorlangani xabari beriladi [7]. Gazetaning 1941- yil 8-avgustdagi “Xotin-qizlardan malakali kadrlar”, 9-avgustdagi “Ayollar tayyorligi” kabi maqolalarda ham shu kabi muhim ma’lumotlar uchraydi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida amalga oshirilgan irrigatsiya va melioratsiya ishlari to‘g‘risida ham gazeta sahifalarida ko‘plab materiallar uchraydi. 1941- yil 24-avgust sonida “Momoxon kollektor qurilishi”, 1-noyabr sonida Kosonsoy tumanidagi O‘rta to‘qay suv ombori to‘g‘risidagi “Qurilish kolxozchilari o‘rtasida ko‘tarilish” kabi maqolalar shular jumlasidandir.

Amalga oshirilgan tadqiqot natijalaridan kelib chiqib quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

Ikkinchi jahon urushi yillarida matbuot tizimida front gazetalari vujudga keldi hamda front orti matbuoti urush ehtiyojlaridan kelib chiqib qayta tashkil etildi. Urush yillarida bir tomondan fashistlarning kuchli g‘oyaviy kurashiga qarshi tura olish, ikkinchi tomondan sovet hukumatidan hafsalasi pir bo‘lgan Ittifoq xalqlarini dushmanga qarshi birlashtirish uchun kuchli matbuot tizimini yarata oldi. Bu borada o‘zbek matbuoti ham katta o‘rin tutdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Ўз МА, Р-1619-фонд, 11-рўйхат, 883-иш, 2 – 3-варақлар.
2. Ўз МА, Р-1619-фонд, 11-рўйхат, 883-иш, 4 – 5-варақлар.
3. Ўз МА, Р-1619-фонд, 11-рўйхат, 883-иш, 3 – 4-варақлар.
4. Маҳмудов Б. Сув омбори қурилишида сиёсий агитация // Сталин ҳақиқати. – №.1 (2140). 1942, 1 январь.
5. “Сталин ҳақиқати” редакцияси “Пахта учун” деган сайёр газета ташкил этди // Сталин ҳақиқати. – №.70 (3321). 1945, 7 апрель.
6. Агитация ишларини унутган газета // Сталин ҳақиқати. – №.11 (2452). 1943, 14 январь.
7. Хайров А. Қиз-жувонлардан механизация кадрлари тайёрланмоқда // Сталин ҳақиқати. – №. 185 (2012), 1941, 6 август.
8. Akbarov Rahmatillo Murtozali O‘G‘Li, . (2023). COVERAGE OF THEATER ACTIVITIES IN UZBEK NATIONAL PRESS DURING WORLD WAR II. International Journal Of History And Political Sciences, 3(06), 21–28. https://doi.org/10.37547/ijhps/Volume03Issue06-05
9. Акбаров, Р. (2023). Ikkinchi jahon urushi yillarida o‘zbek milliy matbuotida sog‘liqni saqlash masalasi. История и культура центральной Азии, 1(1), 485–490. извлечено от https://inlibrary.uz/index.php/history-culture/article/view/17209
10. Акбаров, Р. (2023). Вопрос электрификации Узбекистана в годы Второй мировой войны (по данным узбекской национальной прессы). Актуальные проблемы истории Узбекистана, 1(1), 443–455. извлечено от https://inlibrary.uz/index.php/history-of-uzbekistan/article/view/16527

IS’HOQXON IBRAT MA’RIFAT FIDOIYSI

IS’HOQXON IBRAT THE GOD OF ENLIGHTENMENT

ИСХАКХАН ИБРАТ ПРИВЕРЖЕНЕЦ ПРОСВЕЩЕНИЯ

Xaydarov Zaxriddinbobir Umarovich

Namangan davlat pedagogika instituti Falsafiy va tarixiy fanlar kafedrasi dotsenti, tarix fanlari nomzodi

E-mail: zaxriddinbobirxajdarov@gmail.com
Tel: +998 94 155 35 56

Annotatsiya.

Ushbu maqolada nafaqat Farg‘ona vodiysi, balki butun O‘rta Osiyo mintaqasidagi ma’rifatparvarlik harakatining buyuk namoyondalaridan biri Is’hoqxon Ibratning tarjimai holi hamda ta’lim, matbuot, adabiyot sohalaridagi salmoqli faoliyati bayon qilingan.

Abstract.

This article describes the biography of one of the great exponents of the Enlightenment movement not only in the Fergana Valley, but throughout the Central Asian region, Isahak Khan Ibrat, as well as his significant work in the fields of Education, press, literature.

Аннотация.

В этой статье рассказывается о биографии Исхак-хана Ибрата, одного из великих деятелей просветительского движения не только Ферганской долины, но и всего Среднеазиатского региона, а также о его плодотворной деятельности в области образования, печати, литературы.

Kalit so‘zlar.

Is’hoqxon to‘ra Ibrat, jadidchilik, ma’rifatparvarlik, namanganlik jadidlar, “Kutubxonai Is’hoqiya”, usuli savtiya maktabi.

Keywords.

Is’hoq Khan Tora Ibrat, jadidism, enlightenment, Namangan jadids, “Librariai is’hoqiya”, usuli savtiya school.

Ключевые слова.

Исхак Хан Тора Ибрат, джадидизм, просвещение, джадиды Намангана, “библиотека Исхакия”, методическая школа.

Is’hoqxon Junaydullaxo‘ja o‘g‘li Ibrat XIX asrning ikkinchi yarmida va XX asrning birinchi yarmida yashab ijod etgan ma’rifatparvar shoir, tarixshunos olim, ilk o‘zbek matbaatchilaridan biri, sayyoh, mohir naqqosh, otashin notiq va muallimdir. … Milliy uyg‘onish davrining yetuk nomoyondalaridan biri, vatan va xalq istiqboli uchun jonini fido qilgan ulug‘ bobomiz Isxoqxon Ibrat 1862- yilda Qo‘qon xonligi kasabalaridan biri bo‘lgan Namangan viloyati To‘raqo‘rg‘on tumanining markazida tug‘ildi [1, 74]. U shajara jihatidan Ahmad Yassaviy avlodlaridan hisoblanadi. Ibratning o‘z qo‘li bilan go‘zal va chiroyli qilib, yirik xatlada yozilgan avlodlar shajarasining uzunligi bir qulochdan ortiqroq, eni esa 30-35 sm. hajmda. Shajaraning boshlang‘ich qismi jimjimador mayda o‘simliksimon naqshlar bilan rangdor qilib ziynatlangan. To‘rt yoniga boshdan-oyoq oltin halli yo‘g‘on chiziqlar tortilgan, rom shakli hosil qilingan hamda ular orasida qora rangda xat yozish uchun ingichka chiziqlar mavjud [2, 56].

Is’hoqxon Ibrat mazkur shajarada avlodlarining Turkiston tomonlaridan kelib, Namangan, To‘raqo‘rg‘on tumanlari hududida o‘rnashib qolish haqida mufassal ma’lumotlar beradi. Ibrat o‘z avlodlari shajarasini Payg‘ambarimiz Muhammad Mustafo Sallallohu alayhi vasallamdan boshlaydi. Chunki bu avlod vakillari Hazrati Alini Rum malikasi Bibi Hanifadan tug‘ilgan og‘illari, hazrat imom Muhammadga borib taqaladi. Shuning uchun ular janob Payg‘ambarimiz (s.a.v) avlodlaridan bo‘lishadi” [3].

Ibratning otasi Junaydullaxo‘ja Sunnatullaxo‘ja o‘g‘illlari ancha bilimli, o‘qimishli, sohibkor bog‘bonlardan bo‘lgan. Junaydullaxo‘ja adabiyotga, ayniqsa

she’riyatga ancha ixlos qo‘ygan va “Xodim” taxallusi bilan she’rlar ham yozgan.

Is’hoqxonning onasi Hurbibi o‘z davrining o‘qimishli, oqila ayollaridan bo‘lib, o‘z uyida qishloq qizlarini o‘qitar edi. Otadan yosh qolgan Is’hoqxon dastlabki ma’lumotni onasidan oladi. Shuning uchun ham Is’hoqxon onasini ko‘p o‘rinlarda ustozi sifatida hurmat bilan tilga oladi.

U yoshlik yillarida ayniqsa xusnixatga qiziqadi, bo‘sh vaqtini bu san’at sirlarini o‘rganishga bag‘ishlaydi. Adabiyot va san’atga zo‘r muhabbat qo‘ygan Is’hoqxon ancha mukammal savodga ega bo‘lgach, o‘qishni davom ettirish uchun uni Qo‘qonga yubordilar. U XIX asr boshlarida barpo etilgan Muhammad Siddiq Tunqator madrasasiga 1878- yilda o‘qishga kiradi [4, 192].

Is’hoqxonnig Qo‘qon madrasasida taxsil ko‘rgan yillari (1878-1886) ijtimoiy va madaniy hayotda, maorifda tub sifat o‘zgarishlar sodir bo‘layotgan davrga to‘g‘ri keladi. Uning bu adaby-madaniy hayotdan bahramand bo‘lganligi shubhasiz. Is’hoqxon Ibratni yaqindan bilgan, Qo‘qon va Namanganda uyushtirilgan ko‘p adabiy yig‘ilishlarda, mushoira va munozaralarda u bilan birga bo‘lgan shogirdi Iskandar domla Abduvahob o‘g‘li (1880-1972) ning aytishiga qaraganda, Is’hoqxon Qo‘qonda o‘qib yurgan vaqtidayoq bu adabiy muhit bilan va uning yirik namoyondalari Muqumiy, Furqat, Zavqiy, Nodim, Haziniylar bilan yaqin aloqada bo‘lgan, adabiy mushoiralarda ishtirok etgan.

Is’hoqxon Ibrat 1886- yilda madrasani tugatib o‘z qishlog‘i To‘raqo‘rg‘onga qaytadi va o‘z ijodini qishloqqa ma’rifat tarqatish bilan boshlaydi. Isxoqxon Ibrat 1886- yilda eski maktablarga nisbatan bir muncha ilg‘or bo‘lgan maktablardan butunlay farq qilgan, qishloq kambag‘al bolalari uchun bepul yangi usuli savtiya maktabi ochdi [5, 168]. Is’hoqxon Ibrat o‘z maktabida darslik va qo‘llanmalar sifatida o‘zining “Lug‘ati-sitta al-sina”, “San’ati Ibrat qalami Mirrajab Bandiy” asarlaridan, Turkistonda rus-tuzem maktablar darsliklarining asoschisi va bunday maktablar darsliklarining muallifi S.M.Gramenskiyning uch qismdan iborat “Книга для чтения” (O‘qish kitobi), rus-tuzem maktablarining birinchi o‘zbek o‘qituvchisi va bu maktablar uchun maktablar uchun birinchi darslik yaratgan Saidrasul Saidazizovning “Ustozi avval”, M. Abdurashidxonovning “Adabi avval”, Ali Asg‘ar Ibn Bayramali Kaleninning “Muallimi-Soniy”, Namangan rus-tuzem maktabining o‘qituvchisi M.M.Oraqulovning 1887- yilda nashr qilingan “Самоучитель русского яазика для русско-мусулманских школ” kabi qo‘llanma va darsliklar “Kutubxonai Is’hoqiya” da bir necha nusxalarda saqlanar edi. Is’hoqxon Ibrat ilg‘or maktablaridan biri sifatida haftalik dars jadvalini joriy qildi. U ilg‘or pedagog sifatida bolalarni maktabdan bezdiruvchi, ularda o‘qituvchilarga hurmat emas, nafrat uyg‘otuvchi tan jazosiga birinchilardan bo‘lib qarshi chiqdi. Is’hoqxon faqat maktabda emas, oilada ham bolani kaltaklab tarbiyalash o‘ta noto‘g‘ri usul ekanligini alohida ta’kidlaydi.

Qishloqda ochgan maktabi mahalla maktablaridan ancha farq qilar edi. U maktabiga nisbatan ilg‘or bo‘lgan usuli savtiya, ya’ni tovush usulini tatbiq etadi, buni usuli qadimiya tarafdorlaridan himoya qiladi. Lekin u o‘z maktabida uzoq ishlay olmadi. Ba’zi bir johil ulamolar, mutaassib ruhoniylar uning maktabini “kofirlar maktabi” deb e’lon qildilar, xalq bolalarini bu maktabdan qaytarishga

harakat qildilar va chor hukumati amaldorlarining yordamda yoptirdilar. Bu Is'hoqxonning qora guruhlar hamda chor hukumati amaldorlari bilan birinchi to'qnashuvi edi.

1887- yilda 25 yoshli Ibrat onasining iltimosiga ko'ra, u bilan birga haj safariga chiqadi. Safarda Hurbibi ona Jidda shahrida vafot etadi. Is'hoqxon onasini Jidda shahriga dafn etib, Janubiy-sharqiy Osiyo mamlakatlari bo'ylab sayohatini davom ettiradi. Sayohat vaqtida Is'hoqxon o'zi borib ko'rgan mamlakatlar, xalqlarning hayoti va madaniyati bilan, bu mamlakatlardagi Ovropa tipida qurilgan shaharlar hamda ularda yashayotgan ovropaliklar ilmiy-madaniy hayoti bilan yaqindan tanishadi.

XX asr o'zbek xalq ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy hayotida buyuk o'zgarishlar, istiqlol, milliy mustaqillik uchun kurash asri bo'lib kirib keldi. Istiqlol, mamlakat, xalq istiqboli qayg'usi ta'lim-tarbiyaning tub mohiyatini belgilab berdi. O'z ijodini XIX asrning so'nggi o'n yillarida boshlagan. XX asr boshlari ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy hayotida muhim ahamiyat kasb etgan istiqlol fidoyilari avlodi yetishib chiqdi. Jadidchilik harakati deb nom olgan, mamlakat, xalq mustaqilligi uchun kurashgan bu mutafakkirlar, birinchi navbatda maorifni tubdan o'zgartirish, millatni maorif sari, istiqlol sari undash shiori bilan chiqdilar. Mutafakkir Is'hoqxon Ibrat faoliyat ko'lamining kengligi, Vatan, xalq istiqboli uchun jon fidoiyligi bilan nomlari tilga olinganlar orasida e'tiborli o'rinni olishga loyiq edi.

Is'hoqxon Ibrat publisistika janrida qalam tebratdi va hajm, mazmun, mavzu e'tibori bilan diqqatga sazovor publisistik maqolalar, she'rlar yaratdi. Uning maqolalari 45 dan ortiq bo'lib, shulardan 35 tasi "Turkiston viloyatining gazetasi" sahifalarida bosilgan. Is'hoqxon Ibrat publisistikaning asosini ma'rifatparvarlik g'oyalari tashkil qiladi. U dastlabki maqolalaridan boshlab mehnatkash xalq boshidagi og'ir mustamlaka zulmini fosh etishga, xalqni ma'nan uyg'otishga harakat qildi. Shuning uchun ham har bir "usuli savtiya", "usuli jadid" maktablarining ochilishi va bu maktablar uchun darsliklar va qo'llanmalar yaratilishi buyuk fidoyilik na'munasi edi.

Ilg'or pedagoglar XIX asr oxiri XXasr boshlariga kelib zamon talablariga javob bera oladigan, davrning ilg'or fan yutuqlari bilan qurollangan "usuli savtiya"-"usuli jadid" maktablarini vujudga keltira boshladilar, xotin-qizlarni ma'rifat nuridan bahramand qilsih g'oyalari bilan chiqdilar, bu g'oyalarni o'z amaliy faoliyatlatlariga ham tadbiq qildilar. Davr o'tishi bilan ma'rifatparvarlik g'oyasining doirasi kengaydi, yangi-yangi fikrlar kashf etdi.

Ma'rifatparvar pedagog Is'hoqxon Ibrat "usuli savtiya" maktablarini olqishlabgina qolmay, ularni eski ta'lim tarbiya "usuli qadim" tizimi tarafdorlaridan, mutaassiblardan qattiq turib himoya qildi. Is'hoqxon Ibrat jamiyatning ravnaqi, istiqbolini belgilovchi kasb sifatida muallimlar faoliyatiga butun ma'naviy hayotini, umrini bag'ishladi.

1902- yilda To'raqo'rg'on qishlog'ida rus-tuzem maktabi ochildi. Lekin bu maktabdan cho'chigan yerli aholi o'z farzandlarini o'qishga bermaydi. Mana shunday sharoitda Is'hoqxon Ibrat ma'rifat kuychisi sifatida birinchilar qatori o'z

o‘g‘li Abbosxonni rus-tuzem maktabiga o‘qishga berdi.

Is’hoqxon Ibrat ilg‘or pedagoglar guruhi orasida birinchi bo‘lib 1914- yilda To‘raqo‘rg‘onda rus maktabi ochdi va uni “Учитель” nomi bilan atadi [6, 99]. Bu maktabda To‘raqo‘rg‘onda va qo‘shni qishloqlardan 30 nafar o‘quvchi 1916-yilgacha tahsil ko‘rdi. Ibrat bu maktabga rus o‘qituvchilarini ham jalb qildi. Maktab 1916- yilda general-gubernatorlik ma’muriyati ruxsatisiz ochilgani uchun yopildi.

Is’hoqxon Ibrat o‘zining ilg‘or g‘oyalaridan, maslagidan bir qadam ham chekinmadi. Har qanday og‘ir sharoitda ham o‘zining ma’rifatparvarlik faoliyatini davom ettirdi. Zamondoshi Ibrohim Davron guvohlik berishicha, Is’hoqxon Ibrat aqli komil inson sifatida, “dunyoning sonsiz mehnat va anduhlarindin va guruhi kajraftor ta’nalaridin bir zarra qadar o‘lsada, ranjish hosil etmadi” [7].

Is’hoqxon Ibrat ilmiy-adabiy va amaliy faoliyatida yetakchi g‘oya ma’rifatparvarlikdir. Is’hoqxon ma’rifatparvarligining tub mag‘zi shundaki, uning xoh ilm ma’rifatga chorlovchi she’rlarida, xoh publisistik, xoh ilmiy asarlarida, xoh amaliy faoliyatida bo‘lsin, inson taqdiri birinchi o‘rinda turadi.

Yuqorida amalga oshirilgan tadqiqot natijalaridan kelib chiqib quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

– Is’hoqxon xalqni ilm ma’rifatli, madaniyatli qilishda gazetaga alohida ahamiyat berdi. U o‘zi yashab turgan ijtimoiy hayotda yuz berayotgan eng dolzarb, muhim masalalarni ko‘tarib chiqdi.

– Dunyoning ijtimoiy voqea-hodisalarining, fan-texnikaning rivojlanish manbai sifatida dunyoviy fan va madaniyatni tushundi.

– U o‘z xalqining farovon hayotga, vatanning yuksak taraqqiyotiga erishishini chin qalbdan orzu qildi. Ibrat ma’rifatparvarligining yuksak g‘oyalar bilan sug‘orilgan xalqining, vataning porloq kelajagiga zo‘r ishonch bilan qaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017.

2. A.Ubaydulloh va boshqalar. Namangan tumanining o‘tmishi va buguni. Toshkent: Universitet, 1996.

3. Mirzaliyev E. Matbaai Is’hoqiya // Xalq irodasi. -1998.-29 iyun.

4. Xalilbekov A. Namangan adabiy gulshani. Namangan, 2007.

5. Qosimov B. va boshqalar. Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti. – Toshkent: Ma’naviyat, 2004.

6. Hasanboyeva O. Pedagogika tarixidan xrestomaniya. – Toshkent: O‘qituvchi, 1993.

7. Dolimov U. Istiqlol fidoyilari. – Toshkent: Sharq, 1994.

ФАРҒОНАДА ТЕМИР ЙЎЛЛАР ҚУРИЛИШИГА МИЛЛИЙ ЗИЁЛИ ВА ТАРАҚҚИЙПАРВАРЛАР МУНОСАБАТИ

THE ATTITUDE OF NATIONAL INTELLECTUALS AND REFORMISTS TOWARDS THE CONSTRUCTION OF RAILWAYS IN FERGANA

ОТНОШЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ И ПРОГРЕССИВНЫХ ДЕЯТЕЛЕЙ К СТРОИТЕЛЬСТВУ ЖЕЛЕЗНЫХ ДОРОГ В ФЕРГАНЕ

Тоғаева Анора Зайниддиновна
Тарих фанлари номзоди, катта илмий ходим
Фанлар академияси Тарих институти
e-mail: anora.togaeva@mail.ru
tel: +998 90 902 65 85

Annotatsiya.

Ushbu maqolada Farg‘ona vodiysi temir yo‘l transportining vujudga, kelishi, uning tarixiy shart-sharoitlari, islohotdan ko‘zlangan asosiy maqsadlar hamda mazkur qurilishga milliy ziyoli va taraqqiyparvarlarning munosabatlari haqida so‘z ketadi.

Abstract.

This article discusses the emergence of railway transport in the Fergana Valley, the historical conditions that led to its development, the main objectives of the reform, and the attitudes of national intellectuals and reformists toward the construction of the railway.

Аннотация.

В статье рассматриваются возникновение железнодорожного транспорта в Ферганской долине, исторические условия его появления, основные цели реформы, а также отношение национальной интеллигенции и прогрессивных деятелей к строительству железной дороги.

Kalit so‘zlar.

Temiryo‘l, O‘rta Osiyo temir yo‘li, Turkiston, Samarqand-Andijon yo‘nalishi, Qo‘qon-Namangan yo‘nalishi.

Keywords.

Railway, Central Asian Railway, Turkestan, Samarkand–Andijan route, Kokand–Namangan route.

Ключевые слова.

Железная дорога, Среднеазиатская железная дорога, Туркестан, маршрут Самарканд–Андижан, маршрут Коканд–Наманган.

Туркистондаги илк темир йўл тармоқлари XIX асрнинг сўнгги чорагидан бошлаб барпо этилган. Хусусан, 1880-йилларда Россия империясининг ҳарбий-стратегик вазияти Каспий денгизи қирғоқларидан бошланиб, Туркистоннинг ичкари қисмигача давом этган Ўрта Осиё темир йўлини қуришни тақозо этган. Ўрта Осиё темир йўли Туркистонда Россия империясининг ҳарбий-стратегик ва сиёсий ҳолатини мустаҳкамлашга хизмат қилиш билан бирга, ўлкадаги иқтисодий-ижтимоий жараёнларга таъсир кўрсатган.

Ўрта Осиё темир йўли (дастлаб Каспийорти темир йўли деб номланган) ва у олдиндан ишлаб чиқилган ҳамда тасдиқланган яхлит лойиҳа асосида эмас, балки кичик-кичик лойиҳалар асосида бунёд этилган. Жумладан, Каспий бўйларидан Самарқандгача бўлган масофадаги темир йўл қуриб битказилмасдан илгари йўлни Тошкент ва Фарғона водийсига етказиш лозимлиги ҳақидаги таклифлар илгари сурила бошлаган. Чунки Туркистоннинг сиёсий-маъмурий, савдо ва маданий маркази бўлган Тошкент

ҳамда ўлканинг пахта етиштирувчи асосий ҳудуди ҳисобланган Фарғона вилоятини темир йўл тармоқлари орқали Россиянинг марказий қисмлари билан боғлаш империянинг иқтисодий манфаатлари учун ўта муҳим эди. Империянинг сиёсий ва ҳарбий-стратегик эҳтиёжлари ҳам ушбу ҳудудларда темир йўл қурилишини талаб этар эди. Тошкент ва Фарғонага ўтказиладиган темир йўлни қуришга кўплаб чет эл компаниялари ва тадбиркорлари ўз маблағларини таклиф этган бўлсалар-да, ушбу йўлни давлат хазинаси ҳисобидан қуришга қарор қилинган. Бу масалада айниқса Туркистон генерал-губернатори А. Вревский қатъийлик билан ёндашган эди [1].

1895 йилнинг 27 майида Самарқанд – Андижон йўналишини Тошкент шохобчаси билан қуришга қарор қилинди, 21 сентябрда эса бу ерда қурилиш ишлари бошланди. 1897 йилда Қўқонга биринчи поезд келди. 1899 йилда Тошкентгача темир йўл қуриб битказилди. Самарқанд – Тошкент йўналишининг узунлиги 357 кмни, Урсатьевдан Андижон станциясигача бўлган масофа эса 325 кмни ташкил этди [2]. Шу тариқа, 1895-1899 йилларда қурилган Самарқанд – Андижон – Тошкент йўналишидаги темир йўл тармоғи Фарғона водийсини Туркистон минтақасининг бошқа ҳудудлари билан боғлашга хизмат қилди. Ўрта Осиё темир йўли қурилиши давлат хазинаси ҳисобига барпо этилган эди. Кейинчалик, 1901-1906 йилларда Тошкентдан Оренбурггача бўлган масофада темир йўл қурилиб, Туркистон минтақаси билан Россия империяси ҳудуди тўғридан-тўғри боғланди.

Темир йўллар ўз даврининг энг муҳим ва замонавий транспорт воситаси бўлиб, Туркистонда темир йўллар қурилиши масаласига кўпчилик зиёлилар ўз муносабатларини билдириб ўтганлар. Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳам темир йўллар қурилишини ижобий баҳолаган ҳолда, уларнинг мустамлакачилик моҳиятини ҳам яхши англаган эди. 1899 – 1900 йилларда Ўрта Осиё темир йўли орқали ҳаж зиёратига отланган Маҳмудхўжа Беҳбудий сафари давомида темир йўлнинг афзалликларини баён этар экан, уларни “маданият белгиси” сифатида баҳолаганини бир неча ўринда кўриш мумкин. Хусусан, туркман ерларидан ўтаётганида таассуф билан: “Йўл устиндаги туркманларни ... ҳануз белида аксарият ила ханжари бордур. Аммо алар ханжар ўрниға қалам тутуш замони келганини билмайдурлар. Кўз олдидаги маданият асари бўлган шаҳар ва оташ аробадан ибрат олмайдурлар [3; 58]. ..”, – дейди.

Шунингдек, Истамбулда поездга ўтирганида мазкур темир йўлларнинг “соҳиби” Австрия насоролари эканлигини қайд этар экан: “Бечора мусулмонлар беш юз йилдан бери Оврупода ўлтуруб, Оврупо одати, либоси ва ямон ишларини одат қилиб, аммо илм ва ҳунаридан керагинча ҳисса олмабдурлар. Бул ҳар ерда шундайдир. Бу кунғача бир чақирим темур йўлни бино қилмоқға бутун мусулмонларнинг илм ва иқтидори йўқдур” [3; 72], – деб афсус билан ёзган эди. Дарҳақиқат, бу даврда аксарият ислом мамлакатлари Ғарб давлатлари мустамлакачилиги остида бўлиб, уларнинг аксариятига темир йўллар метрополиялар ташаббуси билан олиб келинаётган эди.

Фарғонанинг мустамлака давридаги тарихини ўрганиб, бу борада ўз кўрган-кечирганларини ёритган Муҳаммад Азиз Марғилоний [4]. темир йўл ўлка аҳолиси ҳаётига салбий таъсир кўрсатаётганини очиқ-ойдин қайд этиб ўтгани эътиборга лойиқдир. У "...тарихи 1898 эдики, Фарғонага вагон, яъни оташароба, темир йўл бу ҳангомаларни олиб келди. Бу оташароба келгандан сўнг Фарғонага ҳар хил ва ҳар ранг ва ҳар дин, миллатдаги одамлар кўп келиб, шаҳарлар одамга тўлди, еру мулкларнинг нархлари неча ҳисса қиммат бўлди" [5; 73], деб ёзар экан, шундан сўнг иморатлар мармартош ва ғиштлар билан бино этила бошлагани, мармар ва тошкўмир маъданларини қидириш ишлари авж олиб кетганини таъкидлаган. Муаллифнинг қайд этишича, бу пайтда "Пахта ва пилла баҳоси жуда кўтарилиб, ҳамма ерларга пахта экадиган бўлиб, қора ғалла зироатини экмайдиган бўлдилар. Шу учун атроф мамоликлардан ҳар қанча вагонда ғаллот келса, каппонда бир ҳафта, икки ҳафтадан ўтмасдан туриб, ҳаммаси сотилиб кетар ...эди". Муҳаммад Азиз Марғилоний ҳар қанча ғалла келса ҳам, одамларнинг кўплигидан арзончилик бўлмаётганлигини, нархлар қиммат эканлигини таъкидлар экан, "Оташароба бойлар ишига ривож ва камбағалларга зарар етказиб турибди", деган фикрларни билдиради. Шунингдек, у "вагон" келиши билан маъдани равған, яъни нефт топилган жойлар – Чимён ва Олтиариққа "машина ва усталар олдириб келиб", корхоналар бино этилганини маълум қилади [5; 74].

XX аср бошларига келиб, рус ҳукумати минтақада ички темир йўл тармоқларини қуриш ишига хусусий маблағларни жалб этишга қарор қилади. Худди шундай йўллар Туркистон генерал-губернаторлигининг Фарғона вилояти ва Бухоро амирлиги ҳудудида барпо этилади. Бунга бир қатор омиллар сабаб бўлган эди.

Империянинг мустамлакачилик манфаатлари доирасида Фарғона водийси ўзига хос ўрин тутган бўлиб, ҳудуднинг пахтачилик учун энг қулай майдонларга эга эканлиги, ипак, тошкўмир ва нефт сингари табиий бойликлари, арзон ва кўп сонли ишчи кучи мустамлакачиларнинг алоҳида эътиборини тортган эди [6]. Ўрта Осиё темир йўлининг Самарқанд – Андижон йўналиши қурилиши минтақанинг асосий пахта манбаи бўлган Фарғона вилоятини Россия саноат минтақаларига яқинлаштириб, бу ерда пахта етиштиришнинг янада кучайишига сабаб бўлди. Бироқ вилоятнинг Андижон, Наманган, Ўш каби муҳим ва бой ҳудудлари темир йўл тармоғидан четда қолиб кетган эди. Шу сабабли ушбу ҳудудларни темир йўллар воситасида ўзаро боғлаш масаласи кўрила бошланган ва бу борада турли таклифлар берилган. Жумладан, темир йўл муҳандиси ва йирик сармоядор А.Ковалевский давлат ғазнасидан эмас, балки хусусий маблағ ҳисобига Қўқон – Наманган йўналишида темир йўл қуриш таклифини киритади. Таклиф Туркистон генерал-губернаторлиги маъмурияти томонидан маъқулланган, 1903 йили тадқиқот ишларини олиб борган А.Ковалевский темир йўл лойиҳасини яратади. Аммо тез орада бошланиб кетган рус-япон уруши унинг амалга оширилишини бирмунча вақт ортга суради [7; 33].

1908 йилга келиб мазкур лойиҳа император томонидан тасдиқланади ва унинг асосчиси Қўқондан Намангангача бўлган 86 верст узунликдаги темир йўлни қуриш учун Қўқон – Наманган пайчилик жамиятини тузади [8; 309]. 1910 йили керакли маблағ йиғилгач, 1911 йил 9 майдан темир йўл муҳандиси. Ф. Кригер раҳбарлигида қурилиш ишлари бошланади ва у Фарғона темир йўли қурилишига бошчилик қилади.

Фарғона водийсида темир йўлларнинг ишга туширилишини Исҳоқхон Ибрат мамнунлик билан қарши олган. 1912 йил декабр ойининг охирларида Қўқон-Наманган йўналиши фойдаланишга топширилган. Ушбу жараёнларга гувоҳ бўлган Исхоқхон Ибрат Наманганга темир йўл қурилиши натижасида манзилга осонлик билан етиб бориш имкони пайдо бўлганидан мамнун бўлиб: “Бул биз Наманган халқига ниҳоятда фойдалик иш бўлиб, ҳамма халқ, алалхусус савдогар ва саёҳат қиладургон кишига зарурдир, иншооллоҳ”, – деб таъкидлаган эди [9].

Исхоқхон Ибрат темир йўл қатновларининг бирин-кетин очилганлиги ҳақида маълумот бериб, айрим станцияларда, хусусан Наманганда очилиши маросими тантанали равишда ўтказилганлигини тасвирлаб берган [10].

1913 йили Наманган-Қўқон жамияти Фарғона темир йўли жамияти номини олади. Бу даврда ўлка маъмуриятига темир йўлни Фарғона водийсининг қолган ҳудудлари билан ҳам боғлаш ҳақидаги турли таклифлар киритилган. 1913 йили империя ҳукумати темир йўл қурилишини Наманган – Жалолобод йўналишида давом эттиришга рухсат беради. Қурилиш ишлари 1914 йилнинг 1 май кунидан бошланиб, 1916 йили юк ва йўловчилар қатнови йўлга қўйилади [7; 37].

Шу тариқа, Туркистоннинг ўта салмоқли деҳқончилик ўчоқларидан бири, империянинг пахта ва пилла етиштириш бўйича энг муҳим хомашё манбаси, табиий маъданларга бой Фарғона вилоятида хусусий маблағ эвазига бунёд этилган илк темир йўл тармоғи рус давлати ва сармоядорлари манфаатлари йўлида фойдаланиш имкониятларини янада кенгайтириб берган эди.

Фарғона темир йўлини Туркистон халқларининг миллий манфаати нуқтаи назаридан баҳолаган Абдулҳамид Чўлпон халқни темир йўллар қурилишининг зиддиятли жиҳатларини ҳам эътиборга олиш ва диққатлироқ бўлишга ундаб, жумладан, шундай ёзганди: “Бул темир йўлларнинг кўп экин жойларини босуб ўтмоғи, масжид ва хоналарни вайрон қилуб ўтмоғидек зарарлари бўлса ҳам, фойдаси яна кўпроқдур. Йўл босмачилари ва бошқа ўсолларнинг ҳужумидан қутилмоқға фойдаси тегар, қишлоқлар яқинлашар, обод бўлуб маъмурлашар, арзон ерлар қиймат бўлур” [11]. Шу билан бирга, “темир йўлларнинг бормоғи билан таноби 100 сўмлик ерлар албатта 1000 сўмгача чиқар”, деб таъкидлар экан, халқни пулга қизиқиб, асло ерни сотмасликка ундайди: “Ўзимиз дунёга яланғоч куюнча келуб, онамиз, ватанимиз, тупроғимиз бизни боқар, ризқ берар, катта қилар. Дунёда яшатар ул онани сотганлар албатта неъматнинг қадрини билмаган куфрони неъмат қилган бўларларки, кўп ёмон гуноҳга ботарлар” [11].

Абдулҳамид Чўлпон темир йўл қурилишидан келадиган фойда ҳам “ғайри миллат”ларга насиб бўлаётганидан куюнади, темир йўл қурилишида ўз маблағи билан иштирок этаётган миллат вакилларини қўллаб-қувватлайди: “Мана шул Фарғона темир йўлида бир суюнадурғон иш бордурки, 700 танобча ерга истанса вокзал ва искалад қилмоқ ишини Намангандан туруб асли тошкентлик муҳтарам мулла Абдуллоҳ Афанди Ҳамидуллоюф олмишдур”. Темир йўл вокзалини кўришга борган Чўлпон Абдуллоҳ афандининг укаси Абдулазиз афанди билан учрашиб, ундан: “...шундоғ катта муассасаларнинг фойдасини оврўпалилар кўриб, онларнинг кунлариға ўтаётганиға ичимиз очишуб, “Наманган” истонсасини бино қилмоқға ҳам олган эдик. Энди мана Андижон катта истонсасини ҳам олдик”, деган фикрларни эшитган [11]. Бундан ифтихор қилган миллат ойдини “...ватанимизнинг бойлигини, тижоратимизнинг фойдаларини четлар чўнтагига солмасдан ва бермасдан, ўз чўнтагимизда олуб юрмагимиз керакдур...”, деб қайд этади. Шу асосда Чўлпон темир йўллар қурилиши ва унинг фаолияти энг аввало Туркистон аҳлига фойда келтириши ҳақида қайғуриб, бу борадаги маълумотларни ва ўз қарашларини даврий матбуотда кенг ёйишни ўз бурчи деб билган.

Кўриб ўтилганидек, миллий зиёли ва тараққийпарвар жадидлар ўз даврининг иқтисодий жараёнларини теран ҳис қилиш билан бирга, уларнинг мустамлакачилик моҳиятига эътибор қаратганлар ва баъзида очиқ, баъзан эса нозик ишоралар орқали халқни бундан огоҳ бўлишга ундаганлар. Мустамлака чекловлари (цензура) кучли бўлган шароитда ўша давр тузумидан норозиликларини даврий матбуот орқали баён этибгина қолмай, балки халқни ҳам онгли равишда иш тутишга чақирган зиёлилар миллат ривожини тилаб иш тутган эдилар.

ФОЙДАЛАНГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР

1. Ўз МА, И-1 жамғарма, 13-рўйхат, 5-йиғмажилд, 83-варақ.
2. Ходжаев С. Развитие транспорта в Узбекистане. – Ташкент: Госиздат Уз ССР, 1957.
3. Маҳмудхўжа Беҳбудий. Саёҳат хотиралари. Танланган асарлар. Тузатилган ва тўлдирилган 2-қайта нашри. – Тошкент, 1999.
4. Муҳаммад Азиз ибн Муҳаммад Ризо Марғилоний – тарихчи, XIX асрнинг сўнгги чорагида Туркистон генерал-губернаторлиги тасарруфидаги Фарғона вилояти Марғилон уезди маҳкамасида хизмат қилган.
5. Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий. Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари: т.ф.д., профессор Ш.Воҳидов, Д.Сангирова. – Тошкент, 1999.
6. Газета “Туркестанские ведомости”. 1904. № 1.
7. Ахмаджанова З.К. Железнодорожное строительство в Средней Азии и Казахстане (конец XIX – начало XX вв.) – Ташкент: Фан, 1984. – 127 с.
8. Гафурджанова И. Из истории строительства Ферганской железной дороги (1990 – 1917). Научные работы и сообщения. Кн. 2. Ташкент. 1961.
9. Исҳоқхон Ибрат. Наманган темир йўли. Туркистон вилоятининг газети. 1911 йил, 13 октябр. 77-сон.
10. Исҳоқхон Ибрат. Қўқон – Наманган темир йўлининг очилиши. Туркистон вилоятининг газети. 1912 йил, 15 июл. 54-сон.

11. Чўлпон. Ватанимиз Туркистонда темир йўллар. “Садойи Фарғона” газетаси. 1914 йил 6 июн. 26-сон.

СОВЕТ ТУЗУМИ ДАВРИДА ҚАТАҒОН ОРГАНЛАРИ

КАРАТЕЛЬНЫЕ ОРГАНЫ В ПЕРИОД СОВЕТСКОГО РЕЖИМА

REPRESSIVE ORGANS DURING THE SOVIET REGIME

Абдуллаев Анвар
Ажиниёз номидаги НДПИнститути “Тарих факультети”, “Тарих ўқитиш методикаси” кафедраси доценти, т.ф.ф.д. (PhD)

R.Xusainov
Magistratura bo‘limi 70111101-ijtimoiy-gumanitar fanlarni o‘qitish metodikasi (Tarix) mutaxassisligi 1-kurs magistri.

Аннотация.

Мазкур маколада қатағон органлари ичида халқни аёвсиз террор қилган инқилобий трибуналлар, Олий инқилобий трибунал ва унинг қошида ташкил этилган фавкулодда тергов комиссиялари алоҳида рол ўйнаган. 1918 йил 18 ноябрда Туркистон марказий ижроий қўмитасининг инқилобий трибунали ташкил этилган ва улар қошида тергов комиссияси ва айбловчилар хайъати ташкил этилган.

Аннотация.

В этой статье среди репрессивных органов особую роль играли революционные трибуналы, Верховный революционный трибунал и созданные при нем чрезвычайные следственные комиссии. 18 ноября 1918 г. был учрежден Ревтрибунал ЦИК Туркестана, при нем учреждена следственная комиссия и суд присяжных заседателей.

Abstract.

In this article, the revolutionary tribunals, the Supreme Revolutionary Tribunal and the extraordinary investigation commissions established under it, played a special role among the repressive bodies. On November 18, 1918, the revolutionary tribunal of the Central Executive Committee of Turkestan was established, and under them, an investigative commission and a jury of accusers were established.

Калит сўзлар.

Совет ҳокимияти, қатағон органлар, инқилобий трибунал, тергов комиссия, Амударё бўлими, низом, суд палатаси, тергов комиссияси.

Ключевые слова.

Советская власть, репрессивные органы, революционный трибунал, следственная комиссия, Амударьинское управление, устав, судебная палата, следственная комиссия.

Key words.

Soviet power, repressive bodies, revolutionary tribunal, commission of inquiry, Amudarya administration, charter, judicial chamber, commission of inquiry.

Мустабид совет ҳокимияти ўз мавқеини сақлаш учун ҳар хил сиёсий органлар ташкил этишда давом этган. XX асрнинг 20-йилларида ўлка сиёсий-ижтимоий ҳаётида, суд-ҳуқуқ тизимида ягона ҳуқуқий асос зарурлиги сезила бошланган.

1919 йил 7-ноябрда 73-сонли Туркистон Руспубликаси Марказий Ижроий Қўмитаси Совети декретига биноан, 1917-йил 25-октябргача жиноят ишлаганларнинг барчаси суд ва жазодан озод этилган, шунингдек тугатилган қози ва бий судлари томонидан жазога тортилганлар ҳам жазодан озод этилган. Мазкур қарор эълон қилингунга қадар, жиноятга ўлим жазоси берилган, қарордан сўнг умрбод қамоқ билан алмаштирилган. Аммо трибуналлар ташкил этилган.

“Марказ”нинг декрет ва қарорлари асосида Аму-Дарё вилоятида совет ҳокимиятига хос бошқарувни такомиллаштириш, аҳолини бўйсундириш, советча яшашга мажбурлаб кўндириш учун маҳаллий аҳолига қарши жиноятнинг дастлабки жазо ва айблов органлари ташкил этилган. Аму-Дарё вилоятида Фавқулодда комиссиялар (ЧК), Давлат сиёсий бошқармаси (ГПУ), Инқилобий трибуналлар, Адлия бўлими қошида Жазо бўлимлари, сон-саноқсиз қамоққа олинганларни қамоқхоналарга жойлаштириш билан шуғулланадиган Ички ишлар халқ комиссариати қамоқхона бошқармаси таркибида Тақсимловчи комиссиялар, партия судлари, ўртоқлик судлари ва бошқалар ўлкада кенг қамровли айблов ва қатағон ишларини амалга оширганлар.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, бутун бир шаҳар ва уездлардаги аҳоли тақдири келгинди уч-тўрт одам томонидан ҳал этилган. РСФСР Конституциясининг 8-моддасидаги, Туркистон Конституциясининг 27-моддасидаги Туркистон халқларининг ҳуқуқ ва эркинликлари [1]. амалда террор йўли билан бўйсундириш, оммавий қатағонлар шаклида амалга оширилган.

Аҳвол шу даражага етганки, халқ судлари ва улар қошидаги тергов комиссиялари, Инқилобий трибуналлар ва улар қошида фавқулодда комиссиялар ташкил этилишига қарамасдан ҳокимият органлари ҳамда айрим шахсларнинг қамоққа олишга ҳуқуқи бўлмаса ҳам ўзбошимчалик билан одамларни оммавий равишда қамоққа олиш билан шуғулланган, хохлаган орган, хохлаган кишини қамоққа олган, қамоқхоналар ҳам ҳеч қандай қарорсиз одамларни қамоқда ушлаб турган [2].

Фавқулодда комиссиялар тугатилиб, унинг ҳуқуқ ва имкониятлари Давлат сиёсий бошкармасига берилган. 1922 йил 6 февралда РСФСР Ички ишлар халқ комиссариати қошида Фавқулодда комиссия ўрнига махфий Давлат сиёсий бошкармаси ташкил этилган. У 1923 йил 15 ноябрда “Бирлашган давлат сиёсий бошқармаси” бўлиб қайта ташкил этилган. РСФСР “Ички ишлар халқ комиссариати ҳақида Низом”га биноан Бутунроссия Марказий Ижроия Қўмитаси томонидан тасдиқланган, “Давлат сиёсий бошқармаси ҳакидаги Низом”да Давлат сиёсий бошкармаси олдига чекланмаган имкониятлар берилган.

Давлат сиёсий бошкармаси суддан ташқари, судсиз жазолаш органи сифатида фаолият юритган. Унинг таркиби Давлат сиёсий бошкарма вакилидан, партия қўмитаси секретари ва прокурордан иборат бўлган. Улар советларга қарши бўлганларни маъмурий, яъни бир ҳудуддан иккинчи

ҳудудга кўчирган, бадарға қилган, концентрацион лагерларга юборган. 1924 йил 31 январда қабул килинган собиқ СССР Конституциясида ҳам Давлат сиёсий бошкармаларининг вазифаларига эътибор қаратилган ва унинг имкониятлари қонун билан мустаҳкамлаб қўйилган. 1921 йил апрел ойида ВКП(б) сиёсий бюросида Давлат сиёсий бошкармаси фаолияти муҳокама қилинган. 1922 йил июн ойида эса, ВКП(б) Марказий қўмитаси кўрсатмасига биноан, Давлат сиёсий бошкармаси таркибида Шарқий бўлим ташкил этилган. Шарқий бўлимга Ўрта Осиё, Кавказорти, Татаристон, Бошкирдистон, Крым киритилган [3]. Ўрта Осиё ва Ўрта Шарк бўйича Ф.И.Эйхманс шуғулланган. Шундан кейин Туркистон, шу жумладан, Аму-Дарё вилояти аҳолисига нисбатан назорат ва қатағон яна ҳам кучайган.

Амударё вилоятида ҳам “Вилоят давлат сиёсий бошқармаси” ташкил этилган. Кимки ишдан бўшатилса, ишини ўзгартирса ёки ишга кирадиган бўлса, Давлат сиёсий бошқармаси ўша одам ҳақида 7 хил аниқ далилларни икки нусқада, уч кун муддат ичида тайёрлаган. Агар кўрсатилган вақтда сўровномалар топширилмаса ёки хато тўлдирилса, жиноят кодексининг барча талаблари бўйича бошқарма вакиллари ҳам жазоланиши ҳақида огоҳлантирилган [4].

РСФСР Ички ишлар халқ комиссариати қошида 1922 йил 6 февралда Фавқулодда комиссиянинг ўрнига махфий Давлат сиёсий бошкармаси ташкил ташкил этилган. 1923 йил 15 ноябрда Бирлашган давлат сиёсий бошқармаси бўлиб қайта ташкил этилган. (1934 йилгача фаолият юритган).

Унинг олий маъмурий ташкилий органи ҳайъат ҳисобланган. Махфий тезкор бошқарма 10 та бўлимдан иборат бўлган. Махфий бўлим таркиби 8 бўлимчалардан иборат бўлган. Улар фаолиятини асосий бўлим назорат килган. Жойларда уларнинг бўлимлари ташкил этилган. Умуман олганда, Бирлашган давлат сиёсий бошкармаси 3 та бошқарма, 1 та ҳарбий бош инспекция, 14 та бўлимдан ташкил топган. Давлат сиёсий бошқармаси фаолиятини РСФСР Адлия халқ комиссариати назорат қилган.

Давлат сиёсий бошкармаси барча ижроий қўмиталар қошидаги сиёсий бўлим фаолиятини назорат қилган. Бутун худудни назорат қилувчи Марказий бошқарма ҳисобланган. РСФСР “Ички ишлар халқ комиссариати ҳақида Низом” ва Бутун Россия Марказий Ижроий Қўмитаси томонидан тасдиқланган, “Давлат сиёсий бошқармаси ҳакида Низом” да Давлат сиёсий бошкармасига олдига чекланмаган имкониятлар берган.

Давлат сиёсий бошкармалар суддан ташқари, судсиз жазолаш органи сифатида фаолият юритди. Таркиби Давлат сиёсий бошкарма вакилидан, партия қўмитаси секретари ва прокурордан ибарат бўлган. Улар маъмурий кўчириш, бадарға қилиш, концлагерга юбориш билан шуғулланганлар

1924 йил 31 январда қабул килинган собиқ СССР Конституциясида ҳам Давлат сиёсий бошкармаларининг вазифаларига эътибор қаратилган ва унинг имкониятлари қонун билан мустаҳкамлаб қўйилган.

Бутун Россия Марказий Ижроий Қўмитасининг 6 февралда қабул этилган Декретининг 7 моддасига биноан жиноятчилик ҳаракатларини очиш,

тергов ишларини олиб бориш ва эшитиш учун суд органларига юбориш ҳуқуки белгиланган. 1923 йилдан 1934 йилгача Давлат сиёсий бошкармаси Бирлашган Давлат сиёсий бошкармаси деб аталган, аммо уларнинг маҳаллий органлари Халк комиссарлари совети кошида Давлат сиёсий бошкармаси деб аталишда давом этган.

1924-йил май ойидан бошлаб Давлат сиёсий бошкармаси [5]. покурорлар билан биргаликда суддан ташқари тартибда ҳам бандитлик хақидаги жиноий ишларни биргаликда қараб чиққан ва тегишли ҳукм чиқарган [6].

Агар кўрсатилган вақтда сўровномалар топширилмаса ёки хато тўлдирилса, жиноят кодексининг барча талаблари бўйича жазоланган.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Конституция Туркестанской Республики Российской Советской Федерации, принятая на 9-м Туркестанским съездом Советов 24 сентября 1920 года. // Сборник декретов, постановлений и распоряжений правительства ТССР. За 1917-1922 гг. Изд.Комиссии СНК. Т. 1923. -С. 3-4.

2. ҚРМДА. 113-жамғарма, 1-рўйхат, 1-йиғма жилд, 1-варақ.

3. WWW.drankc.ru/voctok.

4. ҚРМДА. 113-жамғарма, 1-рўйхат. 19- йиғма жилд. 3-варақ.

5. Милиция ва жиноят қидирув органлари ССР ички ишлар ҳалқ комиссиярияти ва “Бирлашган давлат сиёсий бошқармаси”нинг Маҳсус кўрсатмасига (инструкциясига) биноан уларга бўйсунган.

6. ҚРМДА. 116-жамғарма, 1-рўйхат. 21- йиғма жилд. 73-73-ворақнинг орқаси.

DEPORTATSIYA QILINGAN XALQLARNING MAXSUS MANZILGOHLARDAGI HUQUQIY HOLATI.

THE LEGAL STATUS OF DEPORTED PEOPLES IN THEIR SPECIAL SETTLEMENTS

ПРАВОВОЙ СТАТУС ДЕПОРТИРОВАННЫХ НАРОДОВ В ИХ СПЕЦИАЛЬНЫХ ПОСЕЛЕНИЯХ

Shavkatbek Mahamadyunusov
Andijon Davlat Universiteti,
tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), v.b.dotsent.
e-mail: beklarbegi0@gmail.com
Tel: +998 93 441 10 08

Annotatsiya.

Mazkur maqolada Ikkinchi jahon urishi yillarida SSSRda deportatsiya qilingan xalqlar joylashtirilgan maxsus manzilgohlarni tashkil etish xususiyatlari va ularni boshqaruv-nazorati, Sovet davlatining jazo tizimi tomonidan deportatsiya qilingan xalqlar huquq va erkinliklarining cheklanishi, majburiy ko‘chirilganlarga nisbatan maxsus komendaturalar tomonidan o‘rnatilgan ma’muriy to‘siq va cheklovlarning og‘ir oqibatlari masalalari tahlil etilgan.

Аннотация

В статье анализируются особенности организации и управления спецпоселениями, где размещались депортированные народы в СССР в годы Великой Отечественной войны, ограничения прав и свобод депортированных народов уголовно-исполнительной системой Советского государства, серьезные последствия административных барьеров и ограничений, устанавливаемых спецкомендатурами в отношении принудительно перемещенных лиц.

Kalit so‘z

Deportatsiya, maxsus manzilgohlar, boshqaruv nazorati, jazo tizimi, maxsus komendaturalar, “mehnat uchun ko‘chirilganlar”, “majburiy ko‘chirilganlar”, “surgun qilinganlar”, “badarg‘a qilinganlar”, “ma’muriy ko‘chirilganlar”, OGPU, GULAG, NKVD, rayon ichki ishlar bo‘limi, katta tezkor vakil, tezkor vakil, “agentura-axborot apparati”.

Ключевые слова

Депортация, спецпоселение, управление и контроль, уголовно-исполнительная система, спецкомендатуры, “выселенные”, “принудительно перемещенные”, “сосланные”, “высланные”, “административно перемещенные”, ОГПУ, ГУЛАГ, НКВД, райотдел внутренних дел, старший оперативный уполномоченный, оперативный уполномоченный, “агентско-информационный аппарат”.

Abstract.

This article analyzes the features of the organization and management of special settlements where deported peoples were settled in the USSR during World War II, the restrictions on the rights and freedoms of deported peoples by the penal system of the Soviet state, and the serious consequences of administrative barriers and restrictions imposed by special commandants’ offices on forcibly displaced people.

Keywords.

Deportation, special settlements, management and control, penal system, special commandants’ offices, “removed for labor”, “forced displaced”, “exiled”, “expelled”, “administratively displaced”, OGPU, GULAG, NKVD, district internal affairs department, senior operational representative, operational representative, “agency-information apparatus”.

Ikkinchi jahon urishi (1939-1945 y.) yillarida SSSRda deportatsiya qilingan xalqlar joylashtirilgan maxsus manzilgohlarni tashkil etish xususiyatlari va ularni boshqaruv-nazorat masalalari bilan bog‘liq jihatlarini tahlil etish, maxsus manzilgohlarning majburan ko‘chirib keltirilgan xalqlarning yangi ijtimoiy, iqtisodiy muhit, shuningdek, iqlim sharoitlariga moslashishidagi ta’siri va ahamiyatini o‘rganish sovet davlati qatag‘on siyosatining og‘ir oqibatlarini tushunib yetishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Sovet davlatining jazo tizimi tomonidan deportatsiya qilingan xalqlarning huquq va erkinliklarining cheklanishi, majburiy ko‘chirilganlarga nisbatan maxsus komendaturalar tomonidan o‘rnatilgan ma’muriy to‘siq va cheklovlar og‘ir oqibatlarga olib keldi, natijada maxsus manzilgohlar aholisining ma’lum bir qismi bevaqt hayotdan ko‘z yumdi.

Maxsus manzilgohlar “quloqlar surguni” davridan boshlab o‘zining me’yoriy-huquqiy tartibga soluvchi, xo‘jalik-ishlab chiqarish, iqtisodiy va ijtimoiy infratuzilmalariga ega bo‘lgan maxsus tizimni tashkil etgan edi. Maxsus manzilgohlarning asosiy tushunchasi fuqarolik huquqlari cheklangan va “maxsus ko‘chirilganlar” (“mehnat uchun ko‘chirilganlar”) maqomiga ega bo‘lgan, o‘zining azaliy yashash joylaridan majburan ko‘chirilgan minglab kishilarning mamlakatning uzoq va kimsasiz hududlaridagi hayotini belgilaydi [1.C.151].

Rossiyalik tadqiqotchi V.N.Zemckov qayd etadiki, XX asrning 30–50-yillarida maxsus ko‘chirilganlar (mehnat ucnun ko‘cnirilganlar) nomi vaqti- vaqti bilan o‘zgarib turgan bitta organ tasarruvida bo‘lgan: 1931–1933 yillarda – Birlashgan davlat siyosiy boshqarmasi (ruscha- ОГПУ), Lagerlar bosh boshqarmasi (ruscha - ГУЛАГ). Maxsus ko‘chirilganlar bo‘yicha bo‘limi; 1934–1940 yillarda – Ichki ishlar xalq komissarligi (ruscha- СССР НКВД ГУЛАГ) Mehnat manzilgohlar bo‘limi; 1940–1941 yillarda – (СССР НКВД ГУЛАГ) Mehnat – tuzatuv koloniyalari va mehnat manzilgohlari boshqarmasi; 1941–1944 yillarda – (СССР НКВД ГУЛАГ) Mehnat va maxsus manzilgohlar bo‘limi; 1944–1950 yillarda Ichki ishlar ministrligi (ruscha – СССР НКВД-МВД) Maxsus manzilgohlar bo‘limi; 1950–1953 yillarda Davlat xavfsizligi ministrligi (ruscha – СССР МГБ)ning 9-boshqarmasi; 1953–1954 yillarda SSSR MVD “P” (ruscha – СССР МВД “П”) bo‘limi; 1954 yil oktyabiridan – SSSR MVD 4-maxsus bo‘limi.

SSSRdagi maxsus manzilgohlar tizimini batafsil o‘rgangan rus tadqiqotchisi I.V. Berdinskix o‘z tadqiqotida qayd etib o‘tganidek, deportatsiya qilinganlarning ma’lum bir qismi maxsus ko‘chirilganlar bilan bir qatorda “majburiy ko‘chirilganlar”, “surgun qilinganlar”, “badarg‘a qilinganlar”, “ma’muriy ko‘chirilganlar” nomi bilan maxsus rejimda saqlangan. Bu kontingentlar ichida “majburiy ko‘chirilganlar” kontingenti (“josuslar”, “diversantlar”, “troskiychilar”, va boshqa “ijtimoiy xavfli unsurlar”) ustidan eng qattiq rejim va nazorat o‘rnatilgan va ular ko‘pgina fuqarolik huquqlaridan to‘la mahrum etilgan edi. Bulardan farqli ravishda “maxsus ko‘chirilganlar” kontingenti SSSRning to‘liq fuqarolari maqomini rasman saqlab qolgan, faqat davlat tomonidan belgilangan yashash joylarini tark etish huquqiga ega emas edilar. Deportatsiya qilingan ma’lum bir toifalarning huquqiy holatidagi ayrim farqlarga qaramay, ular siyosiy, ijtimoiy-demografik nuqtai nazardan umumiy xususiyat kasb etdi. Chunki, ularning hammasi majburan ko‘chirilgan, majburiy yashash joylarida nazorat ostiga olingan va bu joylarni tashlab ketish huquqiga ega emas edilar [2.C.4].

Deportatsiya qilingan barcha xalqlar amalda totalitar rejimning tahqirlash, ta’qib qilish va qatag‘on qilish dahshatini boshdan kechirgan. Shimoliy Kavkazdan deportatsiya qilinganlarni joylashtirish uchun O‘zbekiston SSRda 1944 yilning sentyabr oyida 34 ta rayon va 79 ta posyolka komendaturalari tashkil etildi. Tezkor-chekist xizmatini tashkil etish uchun 7262 kishidan iborat “agentura-axborot apparati” tuziladi. Ularning 123 nafari rezidentlar, 215 nafari agentlar, 6924 nafari ma’lumot yetkazib beruvchilar edi. NKVD rayon bo‘limlari tarkibida maxsus manzilgohlar bo‘limi tashkil etilib, bu bo‘yicha rayon ichki ishlar bo‘limi o‘rinbosari, katta tezkor vakil, tezkor vakil lavozim shtatlari kiritildi [3.C.557].

NKVD organlari birinchi navbatda surgun joylarida surgun qilinganlar orasidan agent va ma’lumot yetkazuvchilarni yollashga uringan. Masalan, O‘zbekiston SSRda 1945 yilning mart oyida qrim tatarlari orasidan 15 nafar rezident, 82 nafar agent va 2633 nafar ma’lumot yetkazuvchi yollangan. NKVD organlari bunday kishilarni ko‘proq dindor-ruhoniylardan yollashga harakat qilgan. Vaholanki, “jazolangan xalqlar”ning aksariyati musulmonlar bo‘lib, xufiya ma’lumot yetkazuvchilarni aynan musulmon ruhoniy vakillaridan tanlashga e’tibor

berilgan. 1945 yilning oxirlariga kelib O‘zbekiston SSRning o‘zida maxsus ko‘chirilganlarning musulmon ruhoniylaridan iborat NKVDning 16 ta agenti va 23 ma’lumot yetkazuvchisi bor edi [4.C.109].

Mazkur agentlar va ma’lumot yetkazuvchilarning chaquvlari bilan ko‘pgina maxsus ko‘chirilganlar qamoqqa olingan va sudlangan. 1944 yildan 1945 yilning oktyabr oyigacha butun mamlakat bo‘yicha 13 mingdan ortiq maxsus ko‘chirilganlar jinoiy javobgarlikka tortilgan, ulardan 3394 nafari posyolkalardan qochib ketgani uchun, 1575 nafari sovetlarga qarshi tashviqot uchun, 818 nafari xoinlik va sotqinlik uchun, 566 nafari banditlik uchun, 81 nafari josuslik uchun, 49 nafari terrorchilik uchun, 19 nafari zararkunandalik uchun, 12 nafari diversiya, qolganlari esa boshqa jinoyatlar uchun jazolangan [4.C.109-110].

Deportatsiyaning butun davri davomida maxsus ko‘chirilganlar barcha huquqlar bo‘yicha cheklandi va kamsitildi. Bunday holatlar maxsus ko‘chirilganlar yashash sharoitlarining og‘irligi ular orasidagi o‘lim darajasining yuqoriligi bilan ham tasdiqlangan, bu haqda arxiv hujjatlari ham guvohlik beradi: SSSR NKVD Maxsus manzilgohlar bo‘limi boshlig‘i M. V. Kuznesovning axborotida O‘rta Osiyo respublikalariga deportatsiya qilingan chechen, ingush, qorachoy, qrim tatarlardan o‘rmon xo‘jaligida ishlash uchun tashkil etilgan mehnat armiyachilarining yashash sharoitlari juda og‘ir ekani alohida ta’kidlangan. Deportatsiyaning dastlabki besh yilida begona iqlim sharoitlariga ko‘nika olmaslik, og‘ir turmush tarzi, turli kasallik va ochlik oqibatida minglab maxsus ko‘chirilganlar hayotdan ko‘z yumgan. 1945 yil bo‘yicha maxsus ko‘chirilganlar o‘rtasidagi tug‘ilish va o‘lim ko‘rsatkichlari haqidagi ma’lumotda keltirilishicha, yil davomida maxsus manzilgohlarda 8039 kishi tug‘ilgani holda, 89659 kishi vafot etgan. E’tiborli tomoni shundaki, 1945 yilda vafot etganlarning 44652 nafarini yoki 49,8 foizini Shimoliy Kavkazdan deportatsiya qilinganlar kontingenti vakillari tashkil qilgan bo‘lib, o‘lim darajasi tug‘ilishga nisbatan (2230 nafar) 20 baravar yuqori bo‘lgan [5.C.128].

SSSR NKVD maxsus komendaturalari komendantlari maxsus ko‘chirilganlar nazoratini amalga oshirishda juda katta huquqiy vakolatlarga ega edi: maxsus ko‘chirilganlar orasida qochqinlikni oldini olish va ular orasida sovetlarga qarshi jinoiy unsurlarni aniqlash uchun ularning doimiy hisobini yuritish; maxsus posyolkadan qochib ketgan maxsus ko‘chirilganlar bo‘yicha qidiruv ishlarini tashkil etish va amalga oshirish; maxsus ko‘chirilganlar joylashtirilgan manzillarda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan tartibsizliklarni oldini olish; maxsus ko‘chirilganlarning xo‘jalik va mehnat faoliyatini nazorat qilish, maxsus ko‘chirilganlardan berilgan ariza va shikoyatlarni birlamchi ko‘rib chiqish va bu bo‘yicha o‘z vakolati doirasida zarur tadbirlarni ta’minlash; maxsus ko‘chirilganlarga o‘zlari joylashgan rayon hududini vaqtincha tark etish huquqini beruvchi ruxsatnomalar berish [6.C.77-80].

SSSR NKVD GULAG Maxsus manzilgohlar bo‘limining 1944 yil 8 martdagi “Maxsus ko‘chirilganlarning xo‘jalik va mehnat faoliyatini tashkil etish qoidalari”ga ko‘ra, jinsi va yoshidan qat’iy nazar, maxsus kontingentning barcha mehnatga yaroqli aholisi qisqa vaqt davomida ish bilan ta’minlanishi shart edi.

NKVD Maxsus manzilgohlar bo‘limi, shuningdek, NKVDning rayon bo‘limlari “Maxsus ko‘chirilganlarning xo‘jalik va mehnat faoliyatini tashkil etish qoidalari”ga muvofiq maxsus ko‘chirilganlarning xo‘jalik tuzilishi va mehnat faoliyatini kuzatib borishlari shart edi [7.C.35].

Mazkur chora-tadbirlar quyidagi maqsadga qaratilgan edi: a) maxsus ko‘chirilganlarning bir ish joyidan boshqa joyga ruxsatsiz o‘tishiga yo‘l qo‘ymaslik; b) ishlab chiqarish korxonalari va muassasalarning talabiga binoan maxsus ko‘chirilganlarni bir korxonadan ikkinchisiga qayta yo‘naltirish; v) maxsus ko‘chirilganlarning xo‘jalik jihatdan uyushtirish va mehnat faoliyatini tashkil etishda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan barcha kamchiliklarni bartaraf etish [7.C.35].

Shunga qaramay, ayrim joylarda xo‘jalik organlari rahbarlari bu borada e’tiborsizlik qilganlar, tegishli rayon ijroiya qo‘mitalari esa yuqorida qayd etilgan qoidalarni amalga oshirish uchun tegishli chora-tadbirlar ko‘rmagan. Mehnat unumdorligi va ishlab chiqarishda band bo‘lgan maxsus ko‘chirilganlar umumiy sonining foizi sog‘liq holatining tibbiy ko‘rsatmalariga bog‘liq bo‘lib, bu juda ko‘p narsalarni talab qilardi. Jumladan, qishda issiq kiyim va poyabzallarning taqchilligi, yosh bolalar uchun bog‘cha-yaslilarning yetishmasligi mehnat bilan band bo‘lganlar sonining qisqarishiga ta’sir ko‘rsatar edi.

1945 yil 8 yanvarda SSSR XKSning №35-son “Maxsus ko‘chirilganlarning huquqiy holati to‘g‘risida” qarori e’lon qilindi. Bu qaror maxsus ko‘chirilganlarni majburiy mehnat faoliyatiga biriktirilishi va erkin harakatlanishi cheklanishini qonunan mustahkamladi. Qarorga ko‘ra, maxsus ko‘chirilgan – oila boshlig‘i oilada sodir bo‘lgan o‘zgarishlar (farzand tug‘ilishi, o‘lim va boshqalar) haqida uch kun ichida NKVD maxsus komendaturasiga xabar berishi shart edi. Maxsus manzilgohlardagi rejim va jamoat tartibini buzganligi uchun maxsus ko‘chirilganlarga 100 rublgacha jarima ko‘rinishidagi ma’muriy jazo va 5 sutkagacha bo‘lgan qamoq jazosi qo‘llanilishi mumkin edi [8.C.113].

SSSR XKSning 1945 yil 8 yanvardagi “NKVD maxsus komendaturalari to‘g‘risidagi Nizom”ni tasdiqlagan № 34-14s qaroriga binoan maxsus manzilgohlarda maxsus ko‘chirilganlarning qochib ketishini oldini olish va ularning xo‘jalik, mehnat faoliyatini nazorat qilish uchun maxsus komendaturalar tashkil etilishi ko‘rsatildi [9.C.80].

Ushbu hujjatning “Umumiy qoidalar” bo‘limida keltirilishicha, maxsus komendaturalar o‘zining ma’muriy va operativ faoliyatida amaldagi qonunlarga, SSSR XKSning “Maxsus ko‘chirilganlarning huquqiy holati to‘g‘risida” qaroriga, shuningdek, SSSR NKVDning buyruq va yo‘riqnomalariga qat’iy amal qilishi zarur edi.

Deportatsiya qilinganlarning yangi yashash manzilgohlaridagi hayotini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlar ko‘rsatadiki, majburan ko‘chirilganlarning turmush tarzini, ularning bir-biri bilan aloqa qilish imkoniyatlarini cheklashga qaratilgan huquqiy normalar juda shafqatsiz bo‘lgan. Yuzlab oilalar bir-biridan ajralib qolgan, ota-onalar va bolalar boshqa-boshqa

rayonlarga tarqatib yuborilgan va uzoq yillar davomida ularning bir-birlari bilan uchrashish imkoniyati bo‘lmagan.

Bu kabi holatlarni bartaraf etish choralari ko‘rilib, 1944 yil 21 iyulda SSSR NKVDning “Qrim tatarlarning tarqoq oilalarini birlashtirish to‘g‘risida”, 9 avgustda “Qrim bolgar, grek va arman tarqoq oilalarini birlashtirish to‘g‘risida”, 9 sentyabrda “Qolmiqlarning tarqoq oilalarini birlashtirish to‘g‘risida” direktiv ko‘rsatmalari chiqarildi. 1944-1945 yillarda Shimoliy Kavkaz, Qrim, Gruziyadan surgun qilinganlar va qolmiqlarning ro‘yxatga olingan tarqoq holatdagi 31209 ta oilasidan 27810 tasi birlashtirildi [4.C.108-109].

Maxsus ko‘chirilganlar uchun belgilangan rejimga rioya qilishning asosiy sharti komendantlik idorasining barcha ko‘rsatmalari va buyruqlariga so‘zsiz itoat etish edi. Ularning davlat organlari faoliyatiga va jamiyat hayotiga aralashishi qat’iy taqiqlangan edi. Hokimiyat vakillarining deportatsiya qilinganlarga qarshi noqonuniy sanksiyalarni qo‘llashga doir har qanday harakati davlat manfaatlari bo‘yicha oqlangan, bu esa maxsus posyolkalar komendantlarining maxsus ko‘chirilganlar ustidan zo‘ravonligi va o‘zboshimchaligini yanada avj olishiga yo‘l ochib bergan.

SSSR XKSning 1945 yil 28 iyuldagi №1927-son “Maxsus ko‘chirilganlar uchun imtiyozlar to‘g‘risida” qarori diqqatga sazovordir. Hujjatda maxsus ko‘chirilganlar surgun joyida xo‘jalik faoliyati davomida foydalanishi mumkin bo‘lgan imtiyozlar ko‘rsatib berilgan. Jumladan, ular 1945-1946 yillarda qishloq xo‘jalik mahsulotlarini davlatga majburiy yetkazib berish majburiyatidan, qishloq xo‘jalik solig‘ini to‘lashdan, shahar posyolkalarida qishloq xo‘jalik faoliyatidan olingan daromad solig‘idan ozod qilindilar [10.C.55].

SSSR XKSning 1948 yil 24 noyabrda qabul qilingan “Ko‘chirilganlar to‘g‘risida”gi qarori maxsus manzilgohlardan qochib ketganlik uchun jazo choralarini yanada kuchaytirdi. Xususan, unda SSSR Oliy Soveti Prezidiumining 1948 yil 2 iyuldagi “Qishloq xo‘jaligida mehnat faoliyatidan qasddan bo‘yin tovlagan va jamiyatga yot bo‘lgan mehnatsiz hayot tarzi bilan mashg‘ul bo‘lgan shaxslarni chekka hududlarga surgun qilish to‘g‘risida” Farmoni maxsus manzilgohlar bo‘yicha taqdim etilgan edi. Bu farmonda SSSR Ministrlar Soveti tomonidan tuziladigan ro‘yxat bo‘yicha muayyan o‘lka va oblastdan boshqa hududlarga 8 yil muddatga surgun qilish jazosi nazarda tutilgan. Maxsus komendaturalarda maxsus ko‘chirilganlarning oilaviy va individual hisobi tashkil etildi. Ushbu hujjat deportatsiya qilingan xalqlarning to‘liq huquqsizligini ta’minladi. SSSR Oliy Soveti Prezidiumining 1948 yil 26 noyabrdagi “Ulug‘ Vatan urushi davrida Sovet Ittifoqining chekka hududlariga ko‘chirilgan shaxslarning majburiy va doimiy yashash joylaridan qochib ketgani uchun javobgarlik to‘g‘risida” Farmonida maxsus ko‘chirilganlarning surgun joylarida abadiy qolishlari qonunan tasdiqlandi [7.C.36].

SSSR Ichki ishlar ministrligi va SSSR Prokuraturasining 1948 yil 22 dekabrdagi №001475/279ss “Maxsus manzilgohlardan qochganlik va ijtimoiy-foydali mehnatdan bo‘yin tovlaganlik uchun maxsus ko‘chirilganlarni jinoiy javobgarlikka tortish tartibi to‘g‘risida” buyrug‘ida Ikkinchi jahon urushi yillarida

SSSR Oliy organlari tomonidan surgun qilinganlar bo‘yicha maxsus manzilgohlardagi rejimni kuchaytirish maqsadida chechen, qorachoy, ingush, bolqor, qolmiq, nemis, qrim tatarlari va boshqa deportatsiya qilinganlarning surgun muddati abadiy ekani, ular avvalgi yashash joylariga qaytish huquqiga ega emasligi ko‘rsatildi. Shuningdek, bu buyruqda maxsus manzilgohlarni so‘roqsiz tashlab ketgan yoki qochib ketgan maxsus ko‘chirilganlar jinoiy javobgarlikka tortilishi va 20 yillik katorga ishlariga hukm etilishi ko‘rsatib o‘tildi [11].

Xuddi shu buyruqda maxsus manzilgohlardan qochib ketganlarni yashirishda yoki ularning qochishiga yordam bergan, maxsus ko‘chirilganlarning surgun joyidan ketishiga ruxsat bergan shaxslar, qochib ketgan maxsus ko‘chirilganlarga avvalgi yashash joylarida o‘rnashishi uchun ruxsat bergan shaxslar jinoiy javobgarlikka tortilishi va 5 yil muddatga ozodlikdan mahrum etilishi ham ko‘rsatildi [12.C.182].

Maxsus ko‘chirilganlarga nisbatan tatbiq etilgan navbatdagi o‘ta og‘ir chora SSSR Oliy Soveti Prezidiumining 1951 yil 9 oktyabrdagi nemis, chechen, qolmiq, ingush, bolqor, qorachoy, grek va qrim tatarlarini surgun joylarida abadiy joylashtirish to‘g‘risidagi Farmoni bo‘ldi. Bu farmon har bir maxsus ko‘chirilganlarga shaxsan yetkazilib, bu haqida ulardan tilxat olindi. Hukumat qarorlari bilan abadiy ko‘chirilgan maxsus ko‘chirilganlarning farzandlari oilalari bilan birga qolishi va ular 16 yoshga to‘lgach, alohida hisobga olinishi ko‘rsatildi [13.C.124].

1955 yil 23 martda chiqarilgan KPSS MKning “Maxsus ko‘chirilganlar ayrim toifalarini harbiy hizmatga chaqirish to‘g‘risida”gi qarorida esa 1936 yilda tug‘ilgan maxsus ko‘chirilganlar farzandlarini SSSR fuqarolarining umumiy harbiy majburiyat to‘g‘risidagi qonunga binoan 1955 yildan e’tiboran harbiy xizmatga safarbar etilishiga ruxsat berildi. Harbiy xizmatga chaqirilganlar maxsus manzilgohlar hisobidan chiqarilib, Sovet armiyasi Bosh shtabining ko‘rsatmasi bo‘yicha xarbiy xizmatni o‘tash uchun tegishli harbiy qismlarga yuborilar edi [14.C.206-207].

SSSR Ministrlar Sovetining 1954 yil 5 iyuldagi “Maxsus ko‘chirilganlar huquqlaridagi ayrim cheklovlarni bekor qilish to‘g‘risida” qaroriga muvofiq 16 yoshga to‘lgan bolalar maxsus manzilgohlar hisobidan chiqarildi, ularga o‘qishga kirish uchun boshqa shaharlarga, shuningdek, mamlakatning barcha hududlariga jo‘nab ketishlariga ruxsat berildi. Ularga nisbatan rejimni buzganlik uchun ma’muriy jazo ham bekor qilindi. Yoshlarni ozod qilish ma’lum darajada shartli edi, ularning aksariyati 16 yoshga to‘lganidan keyin ham ota-onalari bilan birga yashaganlar [9.C.263-264].

Bu borada SSSR Ministrlar Sovetining 1955 yil 10 martdagi № 449-272s-son “Maxsus ko‘chirilganlarga pasport berish to‘g‘risida” qarori muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Biroq, ushbu qarorning qabul qilinishi bilan ham maxsus ko‘chirilganlarning huquqlari to‘liq tiklanmadi, chunki pasportlar ularning yashash joylarini cheklash to‘g‘risidagi belgilar bilan berilgan [15.C.53].

Deportatsiya qilinganlarni komendantlik nazoratidan ozod qilishga qaratilgan navbatdagi hujjat KPSS Markaziy Komiteti Prezidiumining 1955 yil 24

noyabrdagi “Maxsus ko‘chirilganlar ayrim toifalarini ro‘yxatdan chiqarish to‘g‘risida” qaroridir. Qarorda maxsus manzilgohlar hisobidan chiqariladiganlar ro‘yxatiga Ikkinchi jahon urushi ishtirokchilari, urushda halok bo‘lganlarning oila a’zolari, o‘qituvchilar, mahalliy erkin fuqarolarga turmushga chiqqan ayollar, erlari bilan birga deportatsiya qilingan, lekin ushbu qaror chiqqan paytda maxsus ko‘chirilgan bilan nikohda bo‘lmagan rus, ukrain va boshqa millatlarga mansub ayollar, yolg‘iz va mehnatga yaroqsiz nogironlar kiritilgan edi [16].

SSSRda o‘tgan asrning 30–40- yillarida amalga oshirilgan aholini majburiy ko‘chirish siyosati bir tomondan, sovet rejimining o‘zboshimchaligi va zo‘ravonligini mustahkamlaydigan, ikkinchi tomondan esa SSSR Konstitutsiyasining asosiy qoidalariga tamoman zid bo‘lgan normativ-huquqiy bazaning yaratilishiga sabab bo‘ldi. Maxsus ko‘chirilganlar amalda SSSR Konstitutsiyasi bilan kafolatlangan barcha asosiy fuqarolik huquqlaridan mahrum etildilar. Ularda faqat mehnat qilish majburiyati bor edi, xolos. Maxsus ko‘chirilganlarning huquqlari va majburiyatlarini belgilab beruvchi davlat hokimiyati organlari tomonidan qabul qilingan farmon va qarorlarda ularning joylashuvi, yashash sharoitlari, maishiy ahvoliga doir ko‘plab masalalar hal etilmagan edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Земсков В.Н. Заключенные, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные. (Статистико-географический аспект) //История СССР. 1991. №5. – С. 151.

2. Бердинских И.В. Особенности формирования инфраструктуры системы спецпоселений в СССР в 1930-1940-х гг. Автореф. дисс. ...канд. ист. наук. – Киров, 2007.

3. Сталинские депортации. 1928-1953. Под общ. Ред. Акад. А.Н. Яковлева; Сост. Н.Л. Поболь, П.М. Полян. – Москва: МФД: Материк, 2005.

4. Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР 1930 – 1960. – Москва: Наука, 2003.

5. Бугай Н.Ф. 40–50-е гг.: последствия депортации народов (свидетельствуют архивы НКВД – МВД СССР). // История СССР, 1992. №1. – С. 128.

6. Депортации народов СССР (1930–1950-е годы). Ч. 1: Документальные источники Центрального государственного архива Октябрьской Революции, высших органов государственной власти и органов государственного управления (ЦГАОР) СССР. / Сост. О.Л. Милова; Предисл. Т.Ф. Павловой. – Москва: 1992.

7. Лиджиева И.В. Правовой статус спецпереселенцев в СССР в 40–50-е гг. XX в. // Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН. №3. 2013. – С. 35.

8. Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. / Сост. ЕА. Зайцев. – Москва: Республика, 1993.

9. Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий: в 2-х ч. / Сост. Г.Ф. Весновской, В.А. Щепакова. – Курск: ГУИПП Курск, 1999.

10. Бугай Н.Ф. Турки из Месхетии: долгий путь к реабилитации (1944-1994). – Москва: Изд. дом “РОСС”, 1994.

11. https://forum.awd.ru/files/11/52/

12. Edward A. Allworth, The ‘Tatars of Crimea Return To The Homeland Studies and Documents Second Edition, Revised and Expanded, london: 1998.

13. Полян П. Не по своей воле _ История и география принудительных миграций в СССР. – Москва: ОГИ- Мемориал, 2001.

14. Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. В 3-х томах. Том 1. Март 1953 – февраль 1956. Сост. Артизов А.Н.. Сигачев Ю.В., Хлопов В.Г., Шевчук И.Н. – Москва: МФД, 2000.

15. Павлова Т.Ф. Репрессии против народов. Документы Государственного Архива Российской Федерации свидетельствуют // Народы России: проблемы депортации и реабилитации / под ред. Д. Х. Микулова. Майкоп: Меоты, 1997.

16. https://istmat.info/node/57952

O‘ZBEKISTON TARIXINI O‘RGANISHDAGI MADANIY MEROS OBYEKTLARINING O‘RNI (FARG‘ONA VILOYATI MISOLIDA)

РОЛЬ ОБЪЕКТОВ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ УЗБЕКИСТАНА (НА ПРИМЕРЕ ФЕРГАНСКОЙ ОБЛАСТИ)

THE ROLE OF CULTURAL HERITAGE SITES IN THE STUDY OF THE HISTORY OF UZBEKISTAN (ON THE EXAMPLE OF FERGANA REGION)

Rasulov Ma’murjon Foziljonovich
Farg‘ona davlat universiteti Jahon tarixi kafedrasi dotsenti,
tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD).
E-mail: mf.rasulov@pf.fdu.uz
Telefon: +998 93 043 19 72

Annotatsiya.

Mazkur maqolada O‘zbekiston tarixini o‘rganishda madaniy meros obyektlarining o‘rni Farg‘ona viloyati misolida tadqiq etilgan.

Аннотация

В статье рассматривается роль объектов культурного наследия в изучении истории Узбекистана на примере Ферганской области.

Annotation

This article examines the role of cultural heritage sites in studying the history of Uzbekistan using the example of the Fergana region.

Kalit so‘zlar.

Farg‘ona viloyati, madaniy meros, me’moriy yodgorliklar, maktab, madrasa, qorixona, masjid, maqbara, o‘rda, minora, kaptarxona, xonaqoh, chillaxona.

Ключевые слова

Ферганская область, культурное наследие, архитектурные памятники, школа, медресе, каряхона, мечеть, мавзолей, орда, минарет, голубятня, ханака, чилляхона.

Keywords

Fergana region, cultural heritage, architectural monuments, school, madrasa, qaryakhona, mosque, mausoleum, horde, minaret, pigeon house, khanaqoh, chillakhona.

O‘zbekiston, jumladan, Farg‘ona viloyati tarixini o‘rganishda yozma manbalar bilan bir qatorda moddiy manbalar, ya’ni me’moriy yodgorliklarning ahamiyati g‘oyat kattadir. Hozirgi kunda Respublikada 8210 ta madaniy meros obyektlari davlat muhofazasiga olingan bo‘lib, shundan 2266 tasi me’morchilik,

4797 tasi arxeologik yodgorliklar, 617 tasi mahobatli san’at (monumental) obyektlari, 530 tasi diqqatga sazovor joylardir [13]. Shuningdek, 4000 dan ortiq moddiy-madaniy yodgorliklar YUNESKO ro‘yxatiga kiritilgan.

Farg‘ona viloyatda esa 381 ta [11]. tarixiy-me’moriy, arxeologik, monumental yodgorliklar madaniy meros sifatida ro‘yxatga olingan. Shulardan 64 tasi Qo‘qon shahri va uning atrofida, 42 tasi Marg‘ilon shahri va uning atrofida joylashgan. Bu obyektlarning ko‘pchiligi qimmatli tarixiy ahamiyatga ega bo‘lib, XVII–XX asr boshlariga oid me’moriy inshootlardir [9].

Shu o‘rinda ta’kidlab o‘tish jozki, nima uchun Farg‘ona viloyati yoki vodiyda qadimgi va o‘rta asrlar me’moriy inshootlari kam uchraydi? Chunki, vodiy Markaziy Osiyodagi o‘rta asr davlatlari (Somoniylar, Qoraxoniylar, Xorazmshohlar, Amir Temur va temuriylar va boshqalar)ning markazidan ancha yiroqda, chegara hududlarida joylashgan bo‘lib, bu hududga shimoliy-sharqdan ko‘chmanchi xalqlar, mo‘g‘ullar, keyinchalik xitoylar tomonidan tahdidlar ko‘p bo‘lgan. Shuning uchun, bu hududlarga Buxoro, Samarqand, Xiva, Toshkent shaharlaridagi kabi yirik inshootlar qurilmagan. Me’moriy inshootlarning katta qismi, asosan, Qo‘qon xonligi (1709- yilda) tashkil topgandan keyin qurila boshlangan. Aynan XVIII–XX asr boshlarida qurilgan me’moriy inshootlar Farg‘ona vodiysi, xususan, Farg‘ona viloyati tarixini o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

1875- yilda Farg‘ona vodiysida 182 ta madrasa, 1709 ta maktab, 235 ta qorixona, 6154 ta masjid bo‘lgan. Masalan, “Turkiston viloyati gazeti”ning 1897-yil 21 noyabr sonida muxbir Yusufjon Mirzo imzosi bilan Qo‘qondagi madrasalar ro‘yxati beriladi. Bu ro‘yxatga qaraganda, muxbir 38 ta madrasani nomma-nom sanab chiqadi. Umuman, shu soha mutaxassislarining hisoblariga ko‘ra, Qo‘qondagi madrasalar soni muntazam o‘sib, XX asrning 20- yillarida 50 tadan oshgan [3].

Marg‘ilon shahridagi me’moriy yodgorliklar haqida hujjatlarga asoslangan dastlabki ma’lumotlar Farg‘ona viloyati harbiy gubernatorligining statistik ma’lumotlarida keltiriladi. Jumladan, 1899- yilda Eski Marg‘ilon (hozirgi Marg‘ilon) shahrida 50 ta maktab (shundan 9 tasi ayollarniki), 37 ta madrasa, 23 ta qorixona [7], 254 ta masjid [8]. mavjudligi haqida xabar beriladi. Mazkur raqamlar XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Qo‘qon va Marg‘ilon shaharlaridagi ma’naviy-ma’rifiy holat, bu yerdagi ilmiy salohiyat haqida ma’lumot beradi.

Qo‘qon shahri va uning atrofidagi tarixiy obidalarning eng qadimiysi arablar bosqini davriga borib taqaladi. Bunga Poshsho Pirim, Bibi Ubayda, Chomoch bobo, Bastom buva va Qorayozi bobo kabi me’moriy yodgorliklar misol bo‘la oladi. Bu yodgorliklar, asosan, Qo‘qon shahriga qo‘shni bo‘lgan Buvayda, Dang‘ara, O‘zbekiston va Uchko‘prik tumanlarida joylashgan. Qo‘qon shahrining o‘zidagi tarixiy me’moriy obidalar esa, asosan, xonlik davrida qurilgan. Qo‘qon xonlik poytaxti bo‘lganligi uchun ham bu davrga oid me’moriy obidalar ko‘proq shu yerda joylashgan. Jumladan, Xudoyorxon O‘rdasi va Qo‘qon xonlari dafn etilgan “Dahmai Shohon”, “Modarixon” maqbaralari, Norbo‘tabiy madrasasi, “Hojibek”, “Zinbardor”, “Hurjum” majmualari, Mavlonboy, Mulkobod masjidlari,

chor Rossiyasi hukumati tomonidan qurilgan inshootlar – Rossiya davlat banki binosi, “G‘isht ko‘pirik” kabilar Qo‘qon xonligi va chor Rossiyasi hukmronligi davridan darak beruvchi tarixiy obidalar sifatida viloyat tarixini o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xuddi shunday qimmatli va qiziqarli tarixiy ahamiyatga ega bo‘lgan Buvayda tumanidagi “Poshsho Pirim” (“Podsho Pirim” – M.Rasulov) majmuasi, “Bibi Ubayda” hamda “Bastom buva” maqbaralari o‘z davrining qurilish an’analari, iqtisodiy, madaniy-ma’naviy holatini aks ettiradi.

Qo‘qon shahrining eng katta tarixiy obidasi bu – Xudoyorxon o‘rdasi bo‘lib, Xudoyorxon davri ijtimoiy-siyosiy ahvoli, xususan, me’morchiligi, amaliy san’ati va boshqa ko‘plab jihatlari haqida ma’lumot beradi.

Obidaning tarixchilar uchun yana bir muhim jihati shundaki, uning qurilishidan tortib to hozirgi kungacha bo‘lgan davrda majmua haqida batafsil ma’lumot beruvchi tarixiy manbalar va arxiv hujjatlari mavjud. Saroy XIX asrdagi Markaziy Osiyo tarixiy-me’moriy yodgorliklarining eng yiriklaridan biri hisoblanadi. O‘rda 1863–1873- yillarda Xudoyorxon tomonidan barpo etilgan [6]. Saroy 4 gektarga yaqin maydonni egallagan. Uning qurilishida bir necha ming kishi qatnashgan. Qurilishga rahbarlik qilish uchun Qo‘qon xonligi va Buxorodan eng tajribali ustalar taklif etilgan. Masalan, Mir Ubaydullo usta-me’morboshi, Usta Soli hoji, Mullo Suyarqul, Fozilxo‘jalar devor va gumbazlarni qurganlar. Usta So‘fi Yo‘ldosh o‘ymakor, usta Fozilxo‘ja esa naqqosh ustalar edilar. Qurilishni Qo‘qon xonligining turli shaharlaridan keltirilgan 80 nafar ustalar boshqargan.

Mazkur tarixiy yodgorlik dastlab 3 ta qism va 114 xonadan iborat bo‘lgan. Hozirgi kunda faqatgina so‘nggi qismi va 19 ta xona saqlanib qolgan, xolos. Saroyning darvozaxona peshtoqiga arab imlosida yirik harflar bilan “Arki oliy Sayyid Muhammad Xudoyorxon” so‘zlari yozilgan.

Qo‘qon shahrining bu tarixiy inshootini ko‘plab sayyohlar va olimlar ko‘rib hayratlarini yozib qoldirganlar. Masalan, rus geograf sayyohi A. P. Fedchenko 1871- yili Qo‘qon shahriga kelib, O‘rdani ko‘rgan: “Ulkan soydan o‘tib, biz qal’a oldidagi katta maydonga kirib qoldik. Bu yerdan, bundan ham yaxshiroq, go‘zal saroy ko‘rki ochiladi. Saroy binosi balandlikka qurilgani bois qal’a devori orqasidan ham ko‘rinadi”, deb qayd etgan edi.

Xudoyorxon o‘rdasi bizga o‘sha davrda Farg‘ona viloyatida binolarning qurilish uslubi, bezak berish va qanday qurilish ashyolaridan foydalanganligi haqida ma’lumot beradi.

Qo‘qon shahrida joylashgan yana bir o‘ziga xos tarixiy yodgorlik bu – “Dahmai shohon”dir. Bino Nodirabegim farmoniga binoan, Umarxonga atab, XIX asrning birinchi yarmida qurilgan. Dahma yonida gulzor va mevazor bog‘ bo‘lib, shu yerda “Chalpak” madrasasi ham qurilgan edi [2].

Mazkur me’moriy ansambl uch qism: gumbazli xona, ikki ustunli ayvon – masjid va hovliga o‘xshash xonalar, qabristondan iborat. Dahmada Norbo‘tabiy, Sayyid Olimxon, Sayyid Muhammad Umarxon, Sayyid Muhammad Aminxonning qabrlari bor. Umarxonning qabr toshi ustiga Qur’oni karim va o‘zining she’rlaridan parchalar yozilgan [14].

Qo‘qon shahrining XVIII asr oxirlariga oid yana bir tarixiy obidasi – Norbo‘tabiy madrasasidir. Madrasa 1799- yilda Chorsu maydoniga yaqin joyda qurilgan. Uni barpo etishda qo‘qonlik ustalar bilan birga buxorolik Muhammad Solih Usta Qosim ham qatnashgan.

Madrasa qurilishida buxorolik ustalar ishtirok etganliklari sababli, Buxoro me’morchilik maktabining ta’siri seziladi. Madrasa o‘zining tuzilishi va peshtoqi bilan Buxoroda joylashgan yodgorliklar – Ko‘kaldosh, Mir Arab va Abdulazizxon madrasalariga o‘xshab ketadi [1].

Qo‘qon shahrida XIX asrda ko‘plab masjidlar bo‘lgan. Bularning ichida Jome masjidi kattaligi, me’moriy tuzilishi, naqshi va koshinlari bilan haqiqiy san’at yodgorligi darajasiga ko‘tarilgan.

Qo‘lyozma va arxiv ma’lumotlariga qaraganda, masjidning qurilishini Olimxon boshlab qo‘ygan edi. Uning farmoni bilan joy belgilanib, g‘ishtlari ham olib kelingan. Ammo, Olimxon o‘ldirilgandan keyin, g‘ishtlar eski O‘rdaning ta’mirlanishiga ishlatib yuboriladi.

Umarxonning buyrug‘iga binoan, 1817- yilda o‘sha joyga Jome masjidi quriladi. Mula Olim Mahdum hoji “Tarixi Turkiston” nomli asarida Jomening qurilishiga doir quyidagi ma’lumotni keltiradi: “Olimxon mundin muqaddam Masjidi Jome o‘rniga Madrasai oliy bino qilmoq bo‘lub, devorini odam bo‘yi barobar ishlagandan keyin biror mone ilan to‘xtalib qolib, Olimxondan keyin Umarxon avvalo binoni buzub, o‘rniga ikkinchi marotaba Masjidi Jome sharif va madrasa bino qilgan ekan” [5].

1857- yilda Xudoyorxon farmoniga ko‘ra, masjid qaytadan ta’mirlanadi. Masjid ulkan xonaqoh hamda 98 yog‘och ustun qo‘yib ishlangan uch tomonli keng ayvondan iborat. Masjidning yonida qad ko‘targan minora 1852- yilda pishgan g‘ishtdan qurilgan. Minoraning balandligi 22 metrdan balandroq [1]. Farg‘ona me’morchiligining bezaklarga boy hashamatli binosi bo‘lmish mazkur Jome masjidi hozirgi kunda davlat muhofazasiga olingan.

Qo‘qon xonligi Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingandan keyin Farg‘ona vodiysida yangi uslubdagi, ya’ni Yevropa me’morchiligi an’analari asosida binolar qurila boshlandi.

Tarixdan yaxshi ma’lumki, Qo‘qon shahri XIX asr oxirlarida ham Farg‘ona vodiysining asosiy savdo-sotiq markazi edi. Qo‘qon shahri XIX asr oxiri – XX asr boshlarida ikki qismga: yangi va eski shaharga bo‘lingan. Shaharning yangi qismida tijorat binolari, banklar va savdogarlar uylari joylashgan edi. Banklar shaharning markaz qismida va eng katta binolarida joylashar edi. Qo‘qon shahri yangi binolarining qurilishiga avval shahar bosh me’mori F. A. Mauer, keyin esa K. A. Xachaturyanlar boshchilik qilganlar [4].

1913- yilda me’mor I.A.Markovich boshchiligida Rus–Osiyo bankining zamonaviy binosi qurib bitkazildi. Qurilish ishlarida yaponiyalik va xitoylik ustalar qatnashgan [4]. Shaharda Rus–Osiyo bankiga qarashli 11 ta filial faoliyat ko‘rsatgan. Bularga Rossiya oliy savdo banki, Moskva tijorat banki, Azov–Don tijorat banki, Volga–Kama banki, Sibir tijorat banki va yer oldi-sotdi bilan shug‘ullangan uchta bankni misol qilish mumkin.

Marg‘ilon shahrida turli davrlarda bunyod etilgan me’moriy inshootlardan faqatgina bir nechasi hozirgacha saqlanib qolgan. Ular orasida Pir Siddiq majmuasi (XVIII asr o‘rtalari), Xo‘ja Mag‘iz maqbarasi (XVIII asrning birinchi yarmi), Saidahmad Eshon madrasasi (XIX asr oxiri), Chokar va Toronbozor masjidlari (XX asr boshlari) muhim o‘rin tutadi [10].

O‘z davrida Marg‘ilon shahrining ko‘rki bo‘lgan Pir Siddiq (Kaptarxona) majmuasi maqbara, masjid, kaptarxona, minora va darvozaxonadan iborat bo‘lgan.

Marg‘ilonda yashab o‘tgan qariyalarning aytishlaricha, majmuada birinchi bo‘lib islom targ‘ibotchisi – Siddiq dafn etilgan sag‘ana ustiga maqbara qurilgan. Shu sababli bu maqbara “Pir Siddiq” maqbarasasi degan nom olgan. Davrlar o‘tishi bilan maqbaraning atrofida masjid, darvozaxona, kaptarxona, minora kabi binolar qurilib, yaxlit bir me’moriy majmua paydo bo‘lgan. Me’moriy tuzilishiga ko‘ra, majmuadagi masjid binosining qurilishi taxminan XIX asrning ikkinchi yarmiga to‘g‘ri keladi.

Marg‘ilonliklar orasida “Pir Siddiq” maqbarasi nomi bilan bog‘liq quyidagicha rivoyat ham mavjud. Unga ko‘ra, bir kuni avliyo Pir Siddiq uni ta’qib qilayotgan dushmanlardan qochib, bir g‘orning ichiga yashirinadi. Shunda kaptarlar bu g‘orning og‘ziga o‘z inlarini qurib, g‘orga kiradigan yo‘lni yopadilar. Pir Siddiqni ta’qib qilib, g‘orgacha kelgan dushmanlar g‘or og‘zida kaptarlar uya qurib yashayotganini ko‘rib, “bu yerda odamzod bo‘lishi mumkin emas, bo‘lmasa, kaptarlar bunday tinch o‘tirmagan bo‘lardi”, – deb bu yerdan jo‘nab ketishadi. Kaptarlar shunday aqlli harakatlari bilan Pir Siddiqni dushmanlardan qutqarib qolgan ekan.

Majmuadagi kaptarxona binosi masjid binosi bilan deyarli bir vaqtda, ya’ni XIX asrning ikkinchi yarmida qurilgan. Masjid binosi oldida joylashgan minora esa, 1920- yilda qurilgan. Bu haqda kirish eshigining tepasiga g‘ishtdan terilgan yozuv-sana dalolat beradi. Shu yerlik aholi hamda me’mor Veronika Leonidovna Voroninaning “Farg‘ona viloyati xalq me’morchiligi” (1940-y.) asaridagi ma’lumotlarga ko‘ra, minora marg‘ilonlik Usta-Kichik degan shaxs tomonidan qurilgan [12].

Sovet tuzumi davrida majmuaning darvozaxonasi orqasidagi ikki qavatli bino buzib tashlandi, natijada darvozaxona peshtoqi ham zararlanib, yarim vayrona holatiga tushib qoldi. Majmuaning saqlanib qolgan binolari esa omborxona sifatida foydalanildi. Ikkinchi jahon urushi yillarida esa bu binolarga Rossiyadan evakuatsiya qilingan aholi joylashtirilgan.

Majmuada oxirgi qurilish ishlari 1956- yilda bajarilgan. 1990- yillarga kelib majmuada dastlabki ta’mirlash ishlari boshlangan. Hozirgi kunda Pir Siddiq majmuasi davlat muhofazasiga olingan.

Marg‘ilon shahridagi me’moriy yodgoliklardan yana biri Xo‘ja Mag‘iz majmuasidir. Bu yodgorlik Marg‘ilon shahrining janubi-sharqiy qismida joylashgan bo‘lib, Xo‘ja Mag‘iz maqbarasi, Mo‘yi Muborak xonaqohi, chillaxona, Marg‘ilon beklari dahmasi, masjid, darvozaxona, Hidoyatilloh Oppoq Xo‘ja xonaqohi kabi inshootlar majmuidan iborat. Marg‘ilonliklar majmuani “Hasti Mag‘iz” (Hasti – Hazrat) deb atashgan.

V. N. Nastich va B. D. Kognevlarning “Shoh Fozil maqbarasi” maqolasida Muiz Abbos ad-davla nomi uchraydi. Muiz – arab tilidagi so‘z bo‘lib, turkcha Mag‘iz deb talaffuz qilinadi.

Mag‘iz Abbos ad-davla 1027–1057- yillarda Farg‘ona vodiysini boshqargan (aslida bu davrda Qoraxoniy hukmdorlar – Mansur Eloqxon (1012–1025 yy.), Muhammad ibn Nasr (1029–1032) va boshqalar boshqargan). Uning otasi “Shoh Fozil”(Sayf ad-davla) maqbarasiga dafn etilgan. Shoh Fozilning o‘g‘li Shoh Jarir Farg‘ona vodiysida umrining oxirigacha islom dinini targ‘ib qilib yashagan. Shundan kelib chiqib, Mag‘iz Abbos ad-davla va Xo‘ja Mag‘iz bir kishi bo‘lgan – deb taxmin qilish mumkin.

Xo‘ja Mag‘iz majmuasidagi Chillaxonada olib borilgan arxeologik tadqiqotlar xulosasiga ko‘ra, binoning pastki qismi ilmiy adabiyotlarda “qoraxoniylar g‘ishti” deb nomlanadigan g‘ishtlardan qurilgan. Yana shu shakldagi g‘ishtlar qadimiy Axsikent shahrining arxeologik qazilmalarida IX – X asr qatlamlarida ham uchragan. Yuqorida keltirilgan misollardan kelib chiqib, Chillaxona binosining pastki qismidagi qoldiqlar X – XII asrlarga oid binoning qoldiqlari, deb hisoblashga asos bor. Demak, “Hasti Mag‘iz” majmuasi joylashgan yerlar qadim zamonlardan beri e’tiborli qadamjolardan bo‘lgan. Shuning uchun ham, majmuaning tarixiy-me’moriy rivojlanish jarayonida vujudga kelgan binolar – Mo‘yi Muborak xonaqohi, Marg‘ilon hukmdorlarining daxmalari shu qadamjo atrofida shakllanganligini ko‘ramiz. Majmua hududini obodonlashtirish, bu yerda ziyorat masjidi (hozirgi kunda qadimgisi o‘rnida qayta qurilgan) qurilishi, madrasa, maktabxona, kutubxona va alohida-alohida darvozaxonalar bino qilinishi tarixiy jarayon mobaynida uzluksiz davom etgan. Bu yerning diniy-ma’rifiy markaz bo‘lganligini va bu yerdan bir qancha ulamolar yetishib chiqqanligini mahalliy oqsoqollar faxr bilan esga oladilar.

Shu bilan birga, ular sovet tuzumi davrida, aniqrog‘i 40- yillarda Xo‘ja Mag‘iz qabristonidagi juda ko‘p naqshinkor marmar toshlar, yozuvlar, qayroq toshlar qabrlar ustidan ko‘chirib olinib, maydalanganligini va ko‘mib tashlanganligini chuqur iztirob bilan hikoya qilib berganlar.

1939- yilda Xo‘ja Mag‘iz yodgorligi fotosurati Ye. N. Yuditskiy tomonidan suratga olingan bo‘lib, bular hozir ham O‘zbekiston Madaniy meros departamenti arxivida saqlanadi. 1954- yilda Farg‘ona vodiysining me’moriy yodgorliklarini tekshirish ishlari vaqtida arxitektor I. F. Borodin tomonidan Xo‘ja Mag‘iz yodgorligi o‘rganildi [12].

1991- yildan majmuada dastlabki ta’mir ishlari boshlandi. Hozirgi kunda Xo‘ja Mag‘iz yodgorligi davlat muhofazasiga olingan.

Marg‘ilonning eski shahar qismida XIX asr oxiri – XX asr boshlariga oid Qo‘sh madrasa majmuasi mavjud bo‘lib, u uchta – Said Ahmad Eshon, G‘oziyon, Qozi Kalon madrasalaridan iborat bo‘lgan [12].

Said Ahmad Eshon madrasasi XIX asrning oxirlarida qurilgan. Madrasa yirik davlat amaldori va Rossiya III Davlat Dumasi deputati Said Ahmad Eshon mablag‘iga qurilgan. Madrasaning nomi shundan kelib chiqqan. Madrasa 1917-yilgi voqealardan so‘ng ham birmuncha vaqt faoliyat ko‘rsatib kelgan, keyinchalik

yopib qo‘yilgan. Madrasa binosidan ma’lum vaqt turar-joy sifatida ham foydalanilgan va inshoot o‘zining dastlabki ko‘rinishini anchagina yo‘qotgan. 1984 – 1986- yillarda madrasa binosi O‘zSSR Madaniyat vazirligining Madaniy yodgorliklar ilmiy ishlab chiqarish bosh boshqarmasi (hozirgi Madaniy meros departamenti) topshirig‘iga asosan tomonidan qayta ta’mirlangan. Keyinchalik madrasa binosida viloyat o‘lkashunoslik muzeyi filiali va mahalliy aholini eski o‘zbek yozuviga o‘rgatuvchi o‘quv-kooperativ muassasa faoliyat ko‘rsatdi.

G‘oziyon madrasasi 1906- yilda qurilgan bo‘lib, uning darvozaxonasi va uncha katta bo‘lmagan minorasi XX asrning 20- yillarida butunlay vayron bo‘lgan. G‘oziyon madrasasi va shu nomdagi masjid binolariga 1917- yilgi voqealardan keyin bir necha oilalar joylashtirilgan va asosan turar-joy sifatida foydalanilgan. XX asrning 60- yillarida inshootning bir qismi, asosan masjid binosi shahar avtomaktabiga foydalanish uchun berilgan va 90- yillargacha uning tasarrufida bo‘lgan. Madrasaning qolgan qismida ikkita oila va shahar advokatlik idorasi joylashgan [12].

Majmuadagi uchinchi obida Qozi Kalon madrasasidir. Bu madrasa taxminan 1857- yilda qurilgan. Madrasaning qurilishiga shaharning qozi kaloni (bosh qozisi) o‘z shaxsiy mablag‘larini sarflagan. Shuning uchun madrasa Qozi Kalon deb atalgan. Taxminan 1870- yilda madrasani qurdirgan qozikalon vafot etadi va madrasaning shimoliy qismidagi chekka xonalarning biriga dafn etiladi. Madrasa tasarrufida Qozi Kalon tomonidan qurdirilgan Go‘ri Vali (xalq tilida Go‘ri avval deb ataladi) nomli hammom ham bo‘lgan. Hamomdan tushgan pul madrasa ehtiyojlari uchun safrlangan.

Qozi Kalon madrasasi 1917- yilgi voqealardan keyin ham maktab sifatida birmuncha vaqt faoliyat ko‘rsatib kelgan. 1940–1947- yillarda madrasa binosida shahar militsiya bo‘limi va vaqtincha ushlab turish hibsxonasi joylashgan. Madrasa binosi 1956- yilda butunlay buzib tashlangan [12].

Yuqorida biz Qo‘qon va Marg‘ilon shaharlaridagi ayrim tarixiy-me’moriy yodgorlik haqida to‘xtalib o‘tdik. Bu me’moriy obidalar viloyat tarixini yoritishda o‘z davrining ta’lim tizimi, madaniyati, o‘ziga xos me’morchiligi va amaliy san’ati tarixi xususida ma’lumot beruvchi daliliy ashyo sifatida muhim ahamiyatga egadir.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki,

- Farg‘ona viloyatida mavjud bo‘lgan tarixiy me’moriy inshootlar viloyat tarixini yoritishda muhim moddiy manba sifatida ahamiyat kasb etadi;
- Me’moriy inshootlar, tarixiy-madaniy yodgorliklar Farg‘ona viloyatida ichki hamda xalqaro sayyohlikni rivojlantirishda muhim sayyohlik obyektlari hisoblanadi;
- Viloyatdagi mavjud tarixiy me’moriy inshootlar o‘zbek xalqining madaniy-ma’naviy, me’morchilik va qurilish an’analarini butun dunyoga namoyish qilishda va, o‘z navbatida, O‘zbekistonning jahon sivilizatsiyasida tutgan o‘rnini belgilashda daliliy asos bo‘ladi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR (REFERENCES).

1. Азимов И. Фарғона водийсининг архитектура ёдгорликлари. – Тошкент, 1986. – Б. 31.
2. Бобобеков Ҳ. Қўқон тарихи. – Тошкент: Фан, 1996. – Б. 211.
3. Комилов М. Таъмирлашдаги лоқайдлик // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1989. 19 май.
4. Мансуров У. XIX–XX аср Қўқон меъморчилиги // Мозийдан садо. – 2014. – №2. – Б. 25.
5. Мирзо Олим Маҳдум Ҳожи. Тарихи Туркистон. – Тошкент: Янги авлод, 2009. – Б. 86–85.
6. Набиев Р. Из истории Кокандского ханства. – Ташкент: Фан, 1973. – С. 218.
7. Обзор Ферганской области за 1899 год. – Новый Маргилан, 1900. – С. 31.; С. 246–247.
8. Обзор Ферганской области за 1900 год. Новый Маргилан. 1901. С. 122.
9. Фарғона вилоятидаги моддий маданий мерос сифатида рўйхатга олиш учун рўйхатга киритилган объектларни ўрганиш бўйича вилоят ишчи гуруҳи томонидан ўрганиш юзасидан маълумотнома (2017 йил).
10. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т. 5. Б. 496.
11. O‘zbekiston Respublikasi Madaniy meros agentligi huzuridagi Farg‘ona viloyati madaniy meros boshqarmasi moddiy madaniy merosning ko‘chmas mulk obyektlarining milliy ro‘yxati (2024- yil uchun).
12. O‘zbekiston Respublikasi Madaniy meros agentligi arxivi. Ф 7508/Я – 90.
13. https://www.toshvilstat.uz/uz/matbuot-markazi/qo-mita-yangiliklar / 6715-o-zbekiston-respublikasida-moddiy-madaniy-meros-obyektlari-soni-qancha
14. www. Tourstouzbekistan.com.

XIX ASRDA ROSSIYA VA QO‘QON XONLIGI O‘RTASIDA SAVDO ALOQALARINING TARIXIY AHAMIYATI.

THE HISTORICAL SIGNIFICANCE OF TRADE RELATIONS BETWEEN RUSSIA AND THE KOKAND KHANATE IN THE 19TH CENTURY

ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ТОРГОВЫХ СВЯЗЕЙ МЕЖДУ РОССИЕЙ И КОКАНДСКИМ ХАНСТВОМ В XIX ВЕКЕ.

Jumayev Abror Muzaffarovich
O‘zbekiston Finlandiya Pedagogika instituti “Tarix” kafedrasi o‘qituvchisi:
e-mail: abrorjumayev203@gmail.com
Tel: +998 93 998 94 96

Xalilova Sabrina Obid qizi
O‘zbekiston Finlandiya Pedagogika instituti *Tarix yo‘nalishi 1-kurs talabasi*
e-mail: xalilovasabrina084@gmail.com
Tel: +998 88 589 23 06

Annotatsiya.

Ushbu tadqiqotda XIX-asrda Qo‘qon xonligi bilan Rossiya o‘rtasidagi savdo aloqalari haqida ma’lumot berilgan. Bundan tashqari, mintaqaning iqtisodiy qiymati muhokama qilindi va Rossiyaning mintaqada hukmronlik qilish harakatlari ko‘rib chiqildi. XIX-asrda bu ikki davlat o‘rtasidagi savdo-sotiqni va bu savdo natijasida yuzaga kelgan ijobiy va salbiy omillarni

o‘rganishni maqsad qilganimiz sababli, kirish qismida ozgina bo‘lsada savdoga ta’sir qilgan siyosiy o‘zgarishlar haqida cheklangan tahlillar qilish zarurligini his qildik.

Qo‘qon shahri o‘zining geosiyosiy va geostrategik ahamiyati tufayli ko‘plab kurashlarga sahna bo‘lgan. Qo‘qon xonligi muhim savdo yo‘llarini ham nazorat qilgan. Qo‘qon xonligi Sharqiy va G‘arbiy Osiyo o‘rtasidagi savdo yo‘llari chorrahasida, Yaqin Sharq, Hindiston va Xitoyni bog‘lovchi Ipak yo‘lida joylashgani uchun nafaqat tarixiy o‘tmishi, balki geosiyosiy joylashuvi bilan ham muhim ahamiyatga ega.

Abstract.

This study provides information on trade relations between the Kokand Khanate and Russia in the 19th century. In addition, the economic value of the region was discussed, and Russia’s attempts to dominate the region were considered. Since we aimed to study the trade between these two countries in the 19th century and the positive and negative factors that emerged as a result of this trade, we felt the need for a limited analysis of political changes that affected trade, even if slightly, in the introduction.

The city of Kokand, due to its geopolitical and geostrategic significance, was the scene of many struggles. The Kokand Khanate also controlled important trade routes. The Kokand Khanate, located at the crossroads of trade routes between East and West Asia, on the Silk Road connecting the Middle East, India, and China, is important not only for its historical past, but also for its geopolitical location.

Аннотация.

В данном исследовании представлена информация о торговых отношениях между Канадским ханством и Россией в XIX веке. Кроме того, обсуждалась экономическая ценность региона и рассматривались усилия России по доминированию в регионе. Поскольку мы стремились изучить торговлю между этими двумя странами в XIX веке и положительные и отрицательные факторы, возникшие в результате этой торговли, мы почувствовали необходимость провести ограниченный анализ политических изменений, которые, пусть и незначительно, повлияли на торговлю во введении.

Из-за своего геополитического и геостратегического значения город Коканд был ареной многочисленных конфликтов. Канадское ханство также контролировало важные торговые пути. Канадское ханство, расположенное на перекрестке торговых путей между Восточной и Западной Азией, на Шелковом пути, соединяющем Ближний Восток, Индию и Китай, имеет важное значение не только своим историческим прошлым, но и своим геополитическим положением.

Kalit so‘zlar.

Qo‘qon xonligi, Ipak yo‘li chorrahasi, Sharqiy Turkiston, F.Nazarov, Rossiya, Savdo.

Keywords.

Kokand Khanate, Silk Road Intersection, East Turkestan, F. Nazarov, Russia, Trade.

Ключевые слова.

Кокандское ханство, перекресток Шелкового пути, Восточный Туркестан, Ф.Назаров, Россия, Торговля.

Qo‘qon xonligi bilan Rossiya o‘rtasidagi savo-iqtisodiy munosabatlar boshqa Xiva xonligi va Buxoro amirligiga nisbatan kechroq boshlangan. Chunki Qo‘qon xonligining Rossiyaning savdo va iqtisodiy markazlari bo‘lgan asosiy shaharlaridan uzoqda joylashganligi ham ta’sir ko‘rsatgan. Vaholanki, Qo‘qon xonligi O‘rta Osiyo xonliklari, qo‘shni Xitoy, Hindiston, Qirg‘iz dashtlari bilan jadal diplomatik va savdo-iqtisodiy munosabatlari o‘rnatgan. XIX asr boshlaridan Rossiya Qo‘qon xonligiga katta qiziqish bilan qaray boshlagan. Rossiya hukumati siyosiy maqsadlarni ko‘zlagan holda xonlikni o‘rganish uchun maxsus ekspeditsiyalar va sayyohlar tashkil qilgan [1, 94]. Mana shunday sayyohlardan

biri 1813-1814- yillarda mintaqaga tashrif buyurgan birinchi sayohatchi Fhilipp Nazarov edi. 1813-1814 yillarda borgan F.Nazarovning “Yozmalar”ida. Qo‘qon xonligida Toshkent, Qo‘qon, Andijon, Namangan va Marg‘ilonda paxta, jun va shoyi gazlamalar ishlab chiqarish rivojlanganligi, ular boshqa mamlakatlarga eksport qilinganligi ko‘rsatilgan. “Qo‘qon va Qo‘qon davlatida, deb yozgan F.Nazarov, paxta va tut daraxtlari ko‘p; hamma joyda paxta ekilgan dalalarni ko‘rasiz, undan qo‘qonliklar gazlamalar yasab, buxoroliklar bilan rus tovarlari: temir, sandal, mis sulfat, po‘lat, gazlamalar bilan almashishadi” [2, 46-51]. Uning fikricha, ipakchilik ommaviy xususiyatga ega edi. Ipak Buxoroga eksport qilinib, undan tayyorlangan mahsulotlar qirg‘izlarga sotilgan. Andijon, Namangan, Marg‘ilon shaharlari aholisi paxta va shoyi gazlamalar to‘qish bilan shug‘ullangan. Qashg‘ariya, Xiva va Buxoro xonliklari, Qorategin va qozoq dashtlariga gazlamalar eksport qilganlar. F.Nazarov shaharlar bo‘ylab yurar ekan, “aholisi... paxta qog‘ozi ishlab chiqarish va ipak qurti yetishtirish bilan shug‘ullanadigan doimiy tarqoq qishloqlar”ni qayd etgan [2, 62-72].

XIX-asrning ikkinchi yarmiga kelib Rossiya o‘z sanoatini ip ishlab chiqarishga jamladi. Amerikada ishlab chiqarilgan ip-kalava bir vaqtning o‘zida ancha yuqori bo‘lganligi sababli, Rossiya o‘zining raqobatbardosh kuchini Turkiston tomon yo‘naltirdi va u yerda paxta etishtirish uchun katta kuch sarfladi. Bunday vaziyatda Rossiya Turkistonda paxta yetishtirishni ko‘paytirish uchun barcha chora-tadbirlarni ko‘rdi va bu hududdan juda ko‘p paxta eksport qildi. Aytilishicha, ip ishlab chiqarish 53 foizga yetgan, bu esa Turkistondan eksport qilinadigan paxta miqdori qanchalik ko‘p bo‘lganini isbotlaydi [3,187]. Rossiyaning Turkiston bilan savdo aloqalarida tatarlar va no‘g‘aylar katta rol o‘ynagan. Rossiyaning eng katta maqsadi tatarlar va no‘g‘aylar orqali rivojlangan munosabatlarni Kaspiy sohiliga ko‘chirish edi. Asl maqsad tatarlar va no‘g‘aylarni yo‘q qilish va barcha munosabatlarni bevosita nazorat qilish edi. Buning uchun yangi portlar va markazlar tashkil etish zarur edi. Rossiyaning ushbu chegara hududlari tabiiy ravishda himoyalanmagan joylar bo‘lganligi sababli, ularni yangi qurilmalar bilan saqlashni osonlashtirish ko‘zda tutilgan.

Olimxon (1798-1810), Umarxon (1819-1822) va Muhammad Alixon (1822-1842) davrida Qo‘qon xonligi katta taraqqiyotga erishdi. Turkistonda (O‘rta Osiyo) ancha yirik shaharlar paydo bo‘ldi, ulardan biri Qo‘qondir. Uning iqtisodiyoti Markaziy Osiyodagi eng rivojlangan iqtisodiyotga aylandi. Xonlikda savdo juda tez rivojlangan. Shuning uchun ichki va tashqi savdoning rivojlanishi aholiga katta ta’sir ko‘rsatdi.XIX asrning 20- yillaridan boshlab Turkistonning ko‘p joylarida Qo‘qon xonligi savdogarlarini uchratish mumkin. Xitoy, Hindiston, Usmonlilar imperiyasi, Rossiya, Arabiston va boshqa xorijiy davlatlar bilan ham savdo-sotiq ishlari olib borilgan. Qo‘qon aholisi, ayniqsa, Qashqar bilan qizg‘in savdo-sotiq ishlari olib borgan. Bu masalada andijonliklarning o‘rni muhim edi. Ularning Qashg‘ardagi faoliyati shunchalik katta bo‘lganki, O‘rta Osiyodan u yerga borgan savdogarlar asosan andijonliklar nomi bilan mashhur bo‘lgan. Bu davrda xonlik savdogarlari asosan tayyor mahsulotlar bilan savdo qilganlar, bu esa vodiy hayotiga ijobiy ta’sir ko‘rsatgan.

Rus sharqshunosi N.Pontusovning yozishicha, Xudayorxon davrida markazdagi karvon yo‘llari, do‘konlar, hammom va boshqa savdo binolaridan soliq olinmagan. Chunki ularning aksariyati xonga tegishli deb hisoblangan. O‘nta mehmonxonadan beshtasidan tashqari markazdagi karvon yo‘llari, hammom va savdo muassasalari soliqdan ozod qilingan. Mehmonxona markazdan tashqaridagi do‘konlarni savdogarlarga ijaraga bergan va bu holatda savdogarlar 1874 yilgacha soliq to‘lashga majbur bo‘lgan Zohid Madrahimov Shaforovich, “Qo‘qon xonligida savdo munosabatlari tarixidan”, daromadga qarab soliqlar miqdori belgilanib, ularni undirish qoidalari yozib qo‘yilgan. Yig‘ilgan soliqlarning uchdan bir qismi Qo‘qon g‘aznasiga o‘tkazilgan bo‘lsa, uchdan ikki qismi Qo‘qon suverenitetini qabul qilgan qirg‘iz feodallariga qoldirilgan. Bu ularning Qo‘qon xonligiga qattiq bog‘lanishining eng muhim sababi edi. XIX-asrning ikkinchi yarmidan boshlab qudratli amaldorlar yig‘ilgan soliqlarni “Tarxon daftari” deb nomlangan hujjatlarga yozib qo‘yganlar. Yuqorida aytib o‘tganimizdek, Rossiya XIX-asrda Qo‘qon xonligini har tomonlama o‘rganib, imkoni boricha o‘z manfaatlarini hisoblab ish tutgan. Ruslar sayohatchilar orqali olgan ma’lumotlar asosida Turkiston (O‘rta Osiyo) hududiga ko‘plab ekspeditsiyalar uyushtirdilar. Garchi ruslar bu ekspeditsiyalarning asosiy sababi tijorat va davlatlararo adovatni yo‘q qilish edi, deb da’vo qilsalar ham, bu haqiqat emas.

Ruslar tomonidan olib borilgan ushbu ekspeditsiyaning eng muhim natijasi mintaqani qisman o‘rganish va Kaspiy dengizining sharqiy qirg‘oqlarini xaritaga tushirish edi [4,671].

Qo‘qon xonligi o‘zining geosiyosiy va geostrategik joylashuviga ko‘ra savdo yo‘llari chorrahasida joylashgan bo‘lib, mintaqada savdo uzluksizligini ta’minlagan. Xonlik poytaxti Qo‘qonning sanoat ishlab chiqarishi salmoqli bo‘lib, bu yerda hunarmandchilik usulida paxta matolari ishlab chiqarilgan. 1849- yilda chop etilgan “Qo‘qon xonligi to‘g‘risida”gi risolada anonim muallifning yozishicha, “Bizning rus qishloqlarimizda dag‘al paxta matolari ishlab chiqarish ham xuddi zig‘ir ishlab chiqarish kabi keng tarqalgan. Qo‘qon bu matolar bilan nafaqat o‘z aholisining quyi tabaqasini kiyintiradi, balki ularni har yili o‘zining sharqiy chegaralaridan shimolga o‘tib ketgan qirg‘iz ko‘chmanchilariga ham katta miqdorda beradi. Qo‘qonni Rossiya va Xitoydan ajratib turuvchi dashtlar, ko‘rpa-to‘shak va har xil matolarni qoramol, teri, cho‘chqa yog‘i, jun va mo‘ynaga ayirboshlagan [5,31].

Rossiya Hindiston, Eron va Afg‘oniston bilan ham savdo aloqalariga ega. U yerga turli gazlamalar, paxta, ipak va boshqa tovarlar olib ketilgan. Rossiyadan temir, quyma, teri, tunuka, tuvak, mis sulfat, shakar kabi mahsulotlar keltirildi. Bular orasida fabrikada to‘qilgan matolarni ham ko‘rish mumkin. Xususan, temir, po‘lat va boshqa metallarning kiritilishi nihoyatda foydali bo‘ldi. Chunki ulardan dehqonchilik va hunarmandchilik uchun zarur ishlab chiqarish qurollari tayyorlanar edi.

Qo‘qon xonligining XIX-asrdagi iqtisodiyoti va savdosiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, Qo‘qon bilan eng ko‘p aloqada bo‘lgan davlat Rossiya bo‘lganligini taxmin qilish qiyin emas. Bu davrda Qo‘qon xonligiga Rossiya

eksportining qiymati 174000 rubldan 2171000 rublgacha ko‘tarildi [6,185]. Rossiya bilan import-eksport faoliyati bilan bir qatorda turkmanlar, qoraqalpoqlar va qozoqlar bilan ham savdo aloqalari muntazam davom ettirildi. Ko‘chmanchi jamoa bo‘lgan bu turk xalqlari bilan savdo asosan hayvonlar importidan iborat edi. Qoramol, qo‘y, echki, jun va oziq-ovqat mahsulotlari sotib olinib, evaziga gazlama, kiyim-kechak, uy-ro‘zg‘or buyumlari, oziq-ovqat berildi. Nafaqat XIX-asrda, balki undan oldingi davrlarda ham ko‘chmanchi va o‘troq xalqlar o‘rtasidagi savdo-sotiq hayotlarini bir-biri bilan juda yaqin va uzilmas rishtalar bilan davom ettirgan. O‘troq va ko‘chib kelgan aholi har jihatdan bir-biri bilan chambarchas bog‘liq holda o‘z hayotlarini davom ettirgan [7,22].

Butun Turkistonda bo‘lgani kabi XIX-asr davomida Farg‘ona vodiysi va uning viloyatlarida paxta yetishtirildi. 1829- yilda Qo‘qonga borgan N.I.Potanin ham odamlar dehqonchilik, bog‘dorchilik va paxtachilik bilan shug‘ullangani, Qo‘qonda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar Toshkentnikidan sifatliroq ekanini aytadi. Bu yerda ishlab chiqarilgan gazlamalar Rossiya, Xitoy, Qashqar, Buxoro, Xiva va qirg‘izlarga sotilganini eslatib o‘tadi. Potanin ta’kidlaganidek, Farg‘onada bog‘dorchilik ancha rivojlangan edi [8, 256-289]. Norin daryosi, Isfayram, Shohimardon, So‘x va Isfara kabi daryolardan ham katta miqdorda foydalanilgan. Qo‘qon uchun sun’iy sug‘orishning boshqa muhim imkoniyatlari – Qoradaryo va Kurshob, Qoragulja, Tar, Yassi, Ko‘gart, Maylisoy va Chotqol tog‘laridan oqib o‘tuvchi Padshaata, Kosonsoy, Gavasoy daryolari dehqonchilikning rivojlanishida muhim omil bo‘lgan. Eng yirik suv manbai Sirdaryo bo‘lib, u Norin va Qoradaryoning birlashuvidan hosil bo‘lgan. Ayniqsa, Yerdonabey hukmron bo‘lgan davrda sun’iy sug‘orishga alohida ahamiyat berildi. So‘x daryosidan kanal qazish orqali ancha katta sug‘orish maydonlarini olish mumkin edi. Xuddi shunday, Hudayorxon davrida Ulug‘nohr kanalining qurilishi eski hududidagi keng maydonlarni yangi dehqonchilik yerlariga aylantirish imkonini berdi. Boshqa Turkiston xonliklarida ham keng tarqalgan bo‘lganidek, yerning katta qismi davlat tasarrufida bo‘lsa, ma’lum qismi xususiy shaxslar qo‘lida edi. Bulardan tashqari vaqf yerlari ham bor edi. Soliq solishda boshqacha usul qo‘llanilib, xonlar yerning katta qismini xususiy mulk sifatida xizmat qilganlarga taqsimlab, ularni soliqlardan ozod qilganlar. Bu usulni boshqa Turkiston xonliklarining birortasida uchratmadik [8, 256-289].

Xonlik chegaralarida hunarmandchilik, ichki va tashqi savdo katta ahamiyatga ega edi. Yuqori darajada rivojlangan dehqonchilik bilan bir qatorda charmsozlik, to‘quvchilik, kulolchilik, bo‘yash, tikuvchilik, misgarlik, duradgorlik va boshqalar ham rivojlangan. Hunarmandchilikning boshqa turlari Qo‘qon xonligining ichki va tashqi savdosida faqat talab qilinadigan mahsulotlar qatorida bo‘lgan. Potanin 1826 yilda Qo‘qonda porox va qog‘oz zavodlaridan boshqa zavod yo‘qligini eslatib o‘tadi.

Rus imperiyasi paxta savdosini o‘z nazoratiga olish uchun Amudaryo va Sirdaryo atrofidagi paxta maydonlariga yuzlandi. Shuyler Qo‘qondagi bozorlarni quyidagi jumlalar bilan ta’riflaydi:”Qo‘qondagi asosiy bozor men Turkistonda ko‘rgan eng yaxshi joy. Bu juda tartibli, ko‘chalari o‘tkir burchak ostida kesishgan,

ko‘plab do‘konlar pishiq g‘ishtdan qurilgan. Ko‘chalar keng va hamma uylar ustiga taxtalar bilan qoplangan tom bilan yopilgan. Shunday qilib, har tomondan toza havo keladi, hatto bozorning bir qismi haftaning payshanba kuni ham yaxshi bo‘ladi. Eng keng ko‘lamli savdo bo‘lishi uchun Qo‘qondagi bozorlar xonlikning boshqa ko‘plab shaharlari kabi xonning o‘ziga bog‘liqdir” [8, 345-349]. Xonlikda savdo juda tez rivojlangan. Shuning uchun ichki va tashqi savdoning rivojlanishi aholiga katta ta’sir ko‘rsatdi. Qo‘qon, Andijon, Marg‘ilon, Namangan va O‘sh yirik savdo va hunarmandchilik markazlariga aylanib, Buxoro, Toshkent, Samarqand, Xo‘jand, Xiva, hozirgi Qirg‘iziston va Qozog‘iston, ayniqsa, Xo‘ja Ahmat Yasavi vatani Turkiston (Yasi) bilan yaqin savdo aloqalari o‘rnatildi. Qo‘qon xonlari Turkistonda doimiy qolmoqchi edilar. Turkiston (Yasi) shahri Qo‘qon xonligi davrida qayta tiklangan. Uning atrofidagi devorlarga qo‘shimchalar kiritilgan. Minoralar soni ko‘payib, devorlari balandlashdi. Qo‘qonga sodiq odamlar shahardagi keng ko‘chalarning ikki tomoniga joylashtirildi. Qo‘qon xoni o‘zining savdo mavqiedan foydalanmoqchi bo‘lib, XVI-asrda ruslarga o‘lkani o‘z nazoratiga olishga buyruq beradi. O‘zi bir asrdan beri foydalanib kelgan Sibir-Buxoro savdo yo‘lini saqlab qolish uchun qirg‘izlarni o‘zi bilan olib, ruslar bilan kelishib oldi va shu tariqa Qo‘qon xoni Sirdaryoning iqtisodiy qudratini o‘z qo‘lida saqlab qoldi. Ayniqsa, Yesi (Turkiston), Qo‘qon xonligi Turkiston atrofidagi Evliyo ota, Ikan, Merke kabi qishloq xo‘jaligida muhim aholi punktlariga ko‘chmanchi jamoalarni olib kelib, bu yerlarning xo‘jaligini saqlab qolgan. Shahar aholisi boshqa Qo‘qon shaharlari kabi hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan shug‘ullangan. Bu yerda Qo‘qon tomonidan tashkil etilgan temir ustaxonalari butun Sirdaryoda qo‘llaniladigan qishloq xo‘jaligi asboblarini ishlab chiqarish va ta’mirlash bilan shug‘ullangan. Ayniqsa, Qo‘qon xonligi davrida Turkistonning tashqi savdodagi ahamiyati eng yuqori cho‘qqiga chiqdi. G‘arbiy Mo‘g‘uliston, Sharqiy Turkiston, Buxoro xonligi, Xiva xonligi va ruslar bilan yaqin savdo-sotiq ishlari olib borilgan. Toshkent bozori Qo‘qon, Buxoro va Marg‘ilon ipak fabrikalari uchun raqobatbardosh markazga aylandi. Toshkent Qo‘qon xonligining eng yirik bozor hududi edi. XIX-asr o‘rtalarida xonlikning iqtisodiy hayotida katta yutuqlar bo‘ldi. Bozorlar haftada uch kun, seshanba, chorshanba va yakshanba kunlari ertalabdan kechgacha ochiq edi. Savdogarlar xonlikning turli hududlaridan kelar edi.” [10, 97].

Bizning mavzuimiz bo‘lgan Qo‘qon xonligi o‘lkasi tarixini o‘rganar ekanmiz, uning doimo to‘qnashuv va kurashlarga duchor bo‘lganligi va buning oqibatida katta talofatlarga uchraganini ko‘ramiz. Albatta, tabiat qonuniga ko‘ra, odamlar ayniqsa unumdor yerlarga egalik qilishni va bu yerlarda hukmronlik qilishni xohlaydi. Biz buni tabiatning zarurati sifatida qabul qilamiz. Shuning uchun ham maqolamiz mavzusi bo‘lgan Qo‘qon shahri ham, Turkistonning butun geografiyasi ham yer osti va yer usti boyliklari, joylashuvi tufayli o‘zining geosiyosiy va geostrategik ahamiyati jihatidan baxtsiz geografiyaga aylangan. Chunki, savdo yo‘llari markazida joylashganligi va qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtirish jihatidan juda unumdor yerlarga ega bo‘lganligi sababli, u atrofdagi davlatlarning ishtahasini hamisha ochib turar, uni qo‘lga kiritish uchun doimo

to‘qnashuvlar bo‘lib turardi. Tadqiqotlarimizda Qo‘qon xonligining boyliklari va savdo yo‘llari bo‘lganiga guvoh bo‘ldik.

Tadqiqotlarimizda Qo‘qon xonligi o‘zining boyliklari va savdo yo‘llari jihatidan yuqori darajada rivojlangan hudud ekanligiga guvoh bo‘ldik. Achinarlisi shundaki, Qo‘qon xonligi barbod bo‘lgach, o‘z yerlarini, boyliklarini o‘zlashtira olmay qolgan holatda kapitalizmning ayovsiz bo‘yinturug‘i ostiga tushib qolgan edi.

Qo‘qon xonligi biz ko‘rib chiqayotgan asrdan oldin ham, XIX asrda ham mavjud bo‘lgan. Biz faqat Rossiya bilan savdo hajmini muhokama qildik, ayniqsa XX-asrda ruslar o‘zlarining shaxsiy manfaatlari uchun mintaqa bilan juda ko‘p munosabatlarga ega edilar. O‘z tarixi davomida Turkistondagi barcha xonlik va amirlik bilan siyosiy va savdo aloqalarida bo‘lgan Rus imperiyasi tomonidan Qozon va Astraxanning bosib olinishi uni mintaqa bilan bevosita aloqaga olib keldi. Rus imperiyasi Qo‘qonni yaqindan bilish maqsadida o‘lkaga doimiy ravishda rus delegatsiyalarini yuborib turdi. Avvaliga bu shunchaki do‘stona elchilik almashinuvi degan taassurot paydo bo‘lgan bo‘lsa-da, keyinchalik bu yurishlar Qo‘qon xonligining qo‘lga kiritilishiga olib keldi.

Nihoyat, men tadqiq qilgan shaharning iqtisodiy manbalari joylashgan geostrategik va geosiyosiy hududni hisobga oladigan bo‘lsak, kuchli Respublikalarga yo‘l faqat kuchli iqtisodiyot va savdo orqali o‘tishi mumkinligini aytish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Alimova.R. O‘rta Osiyo xonliklarining qo‘shni davlatlar bilan diplomatik va savdo-iqtisodiy munosabatlari. Toshkent. – 2017.

2. Назаров Филипл. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. М., 1968.

3. Wayne Vucinich ed, *The Peasant in Nineteenth-Century Russia*, Stanford University Press, California 1968.

4. Mehmet Yetişgin, “Rusların Türk Toprakları Üzerinde Yayılmasının Sebepleri Üzerine Bazı Düşünceler”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 16, Konya 2016.

5. Михалева Г. А. Узбекистан в XVIII первой половине XIX в. Ремесло, торговля и пошлины./Под редакцией академика Г. Пугаченковой. Ташкент, 1991.

6. Tuba Tombuloğlu, “Seyyahlara Göre Fergana’nın Ekonomik Durumu (18.ve 19. Yüzyıllarda)”, Seyyahların İzinde Türkistan, Ed. Mustafa Gökçe, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2019.

7. Hamid Ziyayev, Türkistan’da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele, TTK, Ankara 2007.

8. Потанин. Н. И, “Записки о Кокандском ханстве Хорунжего Потания”(Н.И. 1829-1830) Предисловие П. С. Савельева,” Весник Русского географического общества, Т. XVIII, 1856.

9. Eugene Schuyler, Türkistan, Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları, çev. Firdevs Çetin, Halil Çetin, Paradigma Yayınları, İstanbul 2017.

10. I. M. Matley, “Industrialization 1865-1914”, Central Asia: One Hundred Thirty Years of Russian Dominance, A Historical Overview, Ed.Edward A. Allworth, Duke University Press, Durham and London 1994.

QO‘QON XONLIGI HUDUDLARINING ROSSIYA TASARRUFIGA O‘TISHI TARIXIDAN

ИЗ ИСТОРИИ ПЕРЕХОДА ТЕРРИТОРИЙ КОКАНДСКОГО ХАНСТВА ПОД ВЛАСТЬ РОССИИ

FROM THE HISTORY OF THE RUSSIAN TAKEOVER OF THE TERRITORIES OF THE KOKAND KHANATE

Tursunov Bekzot Yandashevich
University of Business and Science, tarix fanlari nomzodi, dotsent
E-mail: Bek240977@umail.uz
Tel: +998 93 406 34 05

Annotatsiya.

Ushbu maqolada Rossiya harbiy kuchlari tomonidan xonlik hududini bosqichma bosqich bosib olinishi, Qo‘qon xonligi hukumdorlari va harbiy hamda ma’muriy boshqaruvda faoliyat yuritgan amaldorlarning ma’suliyatsizligi natijasida davlatning rasman tugatilisi haqida so‘z yuritiladi.

Аннотация.

В данной статье речь пойдет о поэтапном захвате территории ханства российскими военными, об официальной ликвидации государства в результате безответственности правителей Кокандского ханства и чиновников, осуществлявших военную и административную деятельность.

Annotation.

this article will talk about the gradual conquest of the territory of the Khanate by Russian military forces, the official liquidation of the state as a result of the irresponsibility of the governors of the Kokand Khanate and officials operating in military and administrative management.

Kalit so‘zlar.

Qo‘qon xonligi, Rossiya tajjovuzi, Oqmasjid qal’asi, qo‘zg‘olonlar, Toshkent istilosi, Aliquli amirlashkar, Chernyaev, Xudoyorxon, Po‘latxon, Sulton Murodbek, Abdurahmon oftobachi, Skobelev, Turkiston general-gubernatorligi.

Ключевые слова.

Кокандское ханство, российская агрессия, крепость Акмечить, восстания, завоевание Ташкента, Аликули амирлашкар, Черняев, Худоярхан, Пулатхан, Султан Муродбек, Абдурахман офтобачи, Скобелев, Туркестанское генерал-губернаторство.

Keywords.

Kokand Khanate, Russian aggression, Akmeshit fortress, uprisings, conquest of Tashkent, Aliquli amirlashkar, Chernyaev, Khudoyarkhan, Pulatkhan, Sultan Murodbek, Abdurakhman oftobachi, Skobelev, Turkestan General government.

XIX asrning birinchi yarmiga kelib, O‘rta Osiyoda uchta xonlik o‘rtasidagi to‘xtovsiz urushlar va kelishmovchiliklar mintaqadagi iqtisodiy hamda ijtimoiy-siyosiy vaziyatni tang ahvolga solib qo‘ydi, madaniy hayot izdan chiqdi. Ushbu vaziyat Rossiya imperiyasiga qo‘l keldi, chunki endi o‘lkada oldindan rejalashtirgan maqsadlarini amalga oshirishga sharoit pishib yetilgan edi.

Ma’lumki, XIX asr o‘rtalarida jahonning yirik davlatlari o‘rtasida yangi mustamlaka siyosati avj olgan edi. Ushbu “kurash”lardan Rossiya imperiyasi ham

chetda qolmadi. Shu jihatdan, XIX asr o‘rtalarida Turkistonda Angliya va Rossiya manfaatlari to‘qnash keldi. Rossiya imperiyasi siyosatchilari Buyuk Britaniyaning Turkiston hamda Kaspiy dengizining sharqiy tomonini egallab olishidan g‘oyat xavfsirayotgan edi. Bunga asos ham yetarli bo‘lib, Angliya o‘z tasarrufidagi Hindiston va Afg‘oniston orqali o‘zbek xonliklari bilan savdo-sotiq hamda diplomatik aloqalar olib borar edi. Asosiy maqsad esa, bosib olishga chog‘lanayotgan Rossiya rejalarini barbod qilib, uchchala xonlikni unga qarshi birlashtirish va O‘rta Osiyo bozorlarini egallash edi. Turli iqtisodiy va siyosiy sabablarning kun tartibida turishi oqibatida Rossiya imperiyasi dastlabki harbiy harakatlarini boshlab yubordi. Urush dastlab Qo‘qon xonligiga qaratilgan edi. Bosqinchilar zamonaviy qurol-aslahaga ega bo‘lib, ularga Yevropa janglarida tajriba orttirgan generallar rahbarlik qildi. Qo‘qonda esa ichki nizo va hokimiyat uchun urushlar avj olishiga qaramay, xonlik aholisi dahshatli yov bilan o‘z ona yurti, dini hamda g‘ururi uchun astoydil kurashga otlandi. 1850 yilda rus qo‘shinlari qo‘qonliklarning Ili daryosi sohilidagi To‘ychibek qal’asini bosib olish taraddudiga tushdi. 19 apreldagi birinchi urinishlar zoye ketdi. Biroq, 1851 yilda polkovnik Karabashev boshchiligidagi 500 otliq kazak guruhi ikki zambarak bilan qal’aga yaqinlashdi. Qo‘qonliklar kuchlarning teng emasligini inobat olib, istehkomdan chiqib ketdilar1. 1852 yilda Orenburg general-gubernatori Perovskiy 400 kishidan iborat polkovnik Blaramberg boshchiligidagi askarlarga Sirdaryo bo‘ylaridagi hududlarni o‘rganish, Oqmasjid qal’asini buzib tashlash chorasini ko‘rish rejalarini bajarish kabi majburiyatlarni yuklaydi [6, -B. 72]. O‘sha yili 18 iyulda Blaramberg Oqmasjid yaqinida joylashadi. Rus bosqinchilarining birinchi hujumi omadsiz yakunlandi. Ular qal’aning ikkinchi mudofaa devoridan o‘tolmay, orqaga chekinishga majbur bo‘ladi. Polkovnik Blaramberg chekinayotib, Qorao‘zak daryosining o‘ng oqimi bo‘ylab yurib, Qo‘shqo‘rg‘on, Chimqo‘rg‘on va Kumushqo‘rg‘on qal’alari himoyachilarining qarshiligini yengib, nomlari qayd etilgan qal’alarni buzib tashlaydi, shu tarzda Rossiya davlati Sirdaryoning o‘ng qirg‘og‘ida o‘z mavqeini ancha mustahkamlashga erishgan [2, -B. 105]. 1853 yilning iyul oyida diplomatiya va xalqaro huquq qoidalarini poymol qilgan Rossiya generallaridan Perovskiy katta kuch bilan Sirdaryo sohillari sari siljib, Oqmasjidni bir oyga yaqin qamal qiladi. Ushbu hujum haqida mahalliy manbalarda ham ma’lumotlar mavjud. Qamal jarayonida 13 iyul kuni general Perovskiy qal’a boshlig‘iga xat yuborib, unda: “Men Umumrossiya imperatori farmoniga binoan, bizning yerimizda qurilgan Oqmasjidni olish uchun keldim...

Bu yerga ruslar bir kunga yoki bir yilga emas, balki abadul-abadga kelganlar agar yashashni istasangizlar, rahm-shafqat so‘ranglar. Agar Oqmasjidda o‘lishni istasangizlar, bu sizlarning ixtiyoringizdadir. Men bu yerga urushish uchun kelganim yo‘q, ammo qal’ani olmasdan ketmayman” [2, -B. 99]. - deb dag‘dag‘a qiladi. Aleksandr Batirishkinning yozishicha, qo‘qonliklar qamal kunlarida ham, ruslarning hujumi vaqtida sodir bo‘lgan dahshatli portlashlardan keyin ham ruhiy tushkunlikka tushmay, mardonavor jang qildilar [3, -B. 132-133]. G‘arbiy Sibir general gubernatoriga 1853 yil 3 avgust kuni Oqmasjiddan yuborilgan xabarnomada yozilishicha, qal’a 28 iyul kuni zabt etilgan. Unda tirik qolgan

qo‘qonliklarning haqiqatan ham mardonavor jang qilganliklari qayd etilgan. Mahalliy muarrixlarning asarlarida xonlik kuchlarining Oqmasjidni qaytarib olish uchun qilgan harakatlari ham o‘z aksini topgan.

1853 yilda Xudoyorxon tomonidan Oqmasjid muhorabasiga jo‘natilgan Shodmonxo‘ja mingboshi Toshkent qo‘shini bilan harbiy harakatlar olib boradi. Biroq, harbiy harakatlardagi sustkashlik uchun Xudoyorxon Shodmonxo‘jani Salimsoq va Muhammadkarim dodhohlar bilan birga Toshkent o‘rda maydonida sazoyi qildirgan. Harbiy harakatlarni ta’minotiga e’tiborsiz bo‘lgani uchun Toshkent hokimi So‘fibek Davronbek bahodirboshi o‘z vazifasidan ozod qilinadi.

Rossiya qo‘shinlari Oqmasjidni bosib olgandan so‘ng Qo‘qon xonligiga nisbatan ochiqdan-ochiq zo‘ravonlik siyosatiga o‘tib ketadi va o‘z siyosatini ham shunga moslab boradi [8, -B. 140]. Oqmasjid urushlarida mag‘lub bo‘lgan Qo‘qon amirlashkarlari xon saroyi oldidagi maydonda xalq ommasi huzurida jazolangan vaziyatda, xon va uning yaqinlari qanday dushmanga duch kelganlarini hali tasavvur qila olmas edilar. Rossiya imperiyasi esa 1854 yili Perovskiy porti, 1-port, 2-port, 3-port va atrof joylarni o‘z ichiga olgan Sirdaryo chizig‘ini tashkil etdi. Ushbu liniya Rossiya va Qo‘qon xonligi o‘rtasidagi chegara hisoblanar edi [2, -B. 108].

Qrim urushi davri (1853–1855 yy.)da Rossiya Turkistonni bosib olishni biroz kechiktirishga majbur bo‘lgan. Rossiya imperiyasi urushda mag‘lub bo‘lib, Qora dengizdagi bandargohlarni qo‘ldan boy bergach, Turkiston yerlari orqali Afg‘oniston, Hindiston va Eron suv yo‘llariga o‘tishni maqsad qilgan edi. Bundan tashqari, rivojlanayotgan rus sanoati uchun bozorlar va xom-ashyo manbalari kerak edi. Shu va boshqa omillar Rossiyaning Turkistondagi harbiy harakatlarini qayta boshlashiga sabab bo‘ldi. Boshqa tomondan, Turkiston xonliklari o‘rtasidagi ittifoqsizlik, urush va nizolar ham Rossiya imperiyasi uchun qulay sharoitni yaratdi [1, -B. 148]. Darhaqiqat, Rossiya imperiyasi o‘zining tashqi siyosatida turli yo‘llar bilan O‘rta Osiyo xonliklaridagi millatlararo va qabilalararo urushlarni qo‘zg‘ash, qo‘llab-quvvatlash, hatto Rossiya fuqarolari bo‘lmish O‘rta osiyoliklar orasida ham nizo keltirib chiqarishga harakat qilardi. Masalan, Sibir okrugi komandiri G. Gosfordning Olatov okrugi boshlig‘iga yozgan xatida: “Biz, atabanlar va saribag‘ishlarning bir-biriga qilgan qaroqchilik (qo‘y, otlarni o‘g‘irlash)dan kelib chiqqan mojarolaridan foydalanib, so‘nggi kuchli zarbani berishimiz kerak. Buning uchun qo‘qonliklarni va qirg‘iz (qozoq) qabilalarini yomon ko‘radigan va ularning chorva mollariga qaroqchilik yurishlarini uyushtirib turgan mashhur Suranchining xizmatidan foydalanish kerak. Oxirida esa Suranchini Umbet-Aliga qarshi qilib qo‘yish kerak”, deyiladi.

H.N. Bobobekovning ma’lumotlariga ko‘ra, 1858 yilda Qo‘qon xonligida bir necha yirik qo‘zg‘olonlar bo‘lib o‘tgan. Ayniqsa, qozoqlarning g‘alayoni Qo‘qon-Rossiya munosabatlariga ham salbiy ta’sir etgan. Chunki, qozoqlar Qo‘qon xonidan norozi bo‘lib, rus hukumati tasarrufiga o‘tib ketmoqchi bo‘ldilar, ko‘pchiligi o‘tib ham ketdi. Shu munosabat bilan chegaradosh rus ma’muriyati nomiga Toshkent va Turkiston hokimlari maktublar yuborib turdi. Ushbu maktublarda chor ma’muriyatidan Qo‘qon xonligining ichki ishlariga

aralashmaslik, qozoqlarning Rossiya tasarrufidagi yerlarga o‘tib ketishiga yo‘l qo‘ymaslik va o‘tib ketganlarini Qo‘qon xonligiga qaytarish so‘ralgan edi. Ammo, chor ma’muriyati turli bahonalar bilan ushbu talablarni rad etgan.

1858–1859 yillarda Rossiya imperiyasi Buxoro va Xivaga polkovnik N.P. Ignatevni yuborgach, u qaytgandan keyin ushbu missiyaning natijasiga ko‘ra, O‘rta Osiyoni bosib olish rejasini takomillashtirgan [6, -B. 79-82]. Qrim urushi tufayli to‘xtab qolgan harbiy harakatlar 1860 yilning yozida yana jonlandi. O‘sha yili 26 avgustda polkovnik Simmermann boshchiligidagi guruh To‘qmoq istehkomiga hujum qilib, uni egalladi. 1860 yilning 5 sentyabrida Pishpak qal’asi taslim bo‘ldi, ko‘p narsalar o‘lja olindi. 1861 yilda Yangiqo‘rg‘on (general-leytenant Debu boshchiligida) bosib olindi [3, -B. 134]. Rossiya generallari diplomatik munosabatlarni poymol etib, 1862 yil may oyida Qo‘qon xonligiga qarashli Oqsuv, Pishtepa va Choldevor qal’alarini egalladi, 1863 yilning mayida esa Turkiston shahriga qo‘shin tortib borib, 8 iyunda Cho‘loq qo‘rg‘onini bosib oldi. 1864 yil 1 may kuni Verniy (Olma-Ota) istehkomidan yo‘lga chiqqan polkovnik Chernyaevning otryadi qattiq jangdan keyin Avliyoota qal’asini ham bosib oladi.

1847-1864 yillarda chor hukumati Qo‘qon xonligining hozirgi Qozog‘iston va Qirg‘iziston yerlaridagi mavqeiga zarba berib, ko‘p yerlarni qo‘lga kiritgan. 1864 yilning 12 iyulida Turkiston zabt etilib, Veryovkin Xo‘ja Ahmad Yassaviy maqbarasidagi noyob tarixiy asori-atiqalarni talon-taroj qilib, Rossiyaga jo‘natgan [8, -B. 353-400]. General Chernyaev boshchiligidagi qo‘shinlar Chimkentni qamal qilar ekan, bu yerda sarkarda Aliquli (ba’zi manbalarda Alimqul) zarbasiga uchradi. Nihoyat, 1864 yil sentyabrda Chimkent ostonasida shiddatli janglar boshlandi. Harbiy-texnik ustunlikka ega bo‘lgan dushman 22 sentyabrda shaharni egalladi [3, -B. 136]. Turkiston va Chimkentning bosib olinishi natijasida chor harbiy qo‘shinlari uchun bosqinchilik harakatlari yanada kengayib, endilikda mintaqaning eng katta va boy shaharlaridan bo‘lgan Toshkentni bosib olishga keng yo‘l ochildi. 1864 yil 1 oktyabrda general Chernyaev katta harbiy qo‘shin bilan birga Toshkent shahri sharqidagi Darvishak Qopqa degan joydagi Kaykovus arig‘idan o‘tib, Xo‘ja Ahrorning Oqqo‘rg‘ondagi vaqf yerlarida to‘xtadi. 2 oktyabrda Toshkentga dastlabki hujum boshlandi. Ammo, toshkentliklar shahar himoyasini tashkil etib, Toshkent hokimi Qo‘sh parvonachi qipchoq navkarlari bilan shaharning sharqiy qismi, Mirzo Ahmad qo‘shbegi Oqqo‘rg‘on darvozasi, Xayr Muhammad afg‘on yovar to‘pchiboshi esa o‘rdaga joylashib, shu darajada qarshilik ko‘rsatdilarki, general Chernyaev mag‘lubiyatga uchrab, Chimkentga qaytib ketishga majbur bo‘ldi. Rus bosqinchilari 80 nafarga yaqin askaridan ayrildi. M.G. Chernyaev Eski Qo‘qon yo‘li bilan Salor arig‘i ko‘prigidan o‘tib, Afrosiyob tepaligiga kelganda, Aliquli amirlashkar va Sulton Saidxonlarning kelayotganini eshitib, Bo‘zsuv ko‘prigi orqali Chimkentga qaytadi. Toshkentga kelgan Aliquli amirlashkar mudofaada jonbozlik ko‘rsatganlarni taqdirlaydi. Mag‘lubiyat o‘chini olish maqsadida general Chernyaev 1865 yilning 28 aprelida Niyozbek qal’asini egallashga buyruq beradi. Shuni ta’kidlash kerakki, Toshkent mudofaasini tashkil etishda Aliquli sarkardaning xizmatlari katta bo‘ldi. U 1865 yil 15–16 may kunlari Andijon, O‘ratepa, Namangan, Xo‘jand va Marg‘ilon

navkarlaridan iborat qo‘shini bilan Qo‘qondan Toshkentga yetib keladi hamda Afrosiyob tepaligidagi Mingo‘rik chorbog‘iga joylashadi. Toshkent shahri uchun bosqinchilar va shahar mudofaachilari o‘rtasida qattiq kurash bo‘lib o‘tganini mahalliy muarrixlar keng yoritgan.

Qo‘qon - Rossiya munosabatlari 1867 yildan boshlab asosan, Toshkentda hal qilinadigan bo‘ldi. O‘rta Osiyo xonliklari bilan o‘zaro bitimlarga imzo chekish vakolati Turkiston general-gubernatori K.P. fon Kaufmanga berildi. Shuning uchun xonliklarga ham Rossiya bilan emas, balki Turkiston general-gubernatorligi orqali shartnoma tuzish ma’qul edi. Bu – diplomatik va ma’naviy nuqtai nazardan qaralsa, mustaqil davlatlarning haq-huquqlarini kamsitishdan boshqa narsa emas edi. 1872 yilning boshlarida Qo‘qon xonligi taxtining valiahdi, shahzoda Nasriddinbek Toshkentga kelganida, fon Kaufman uning sharafiga berilgan ziyofatda Xudoyorxonni G‘arbga borib, ko‘p narsalarni o‘rganib qaytgach, o‘z mamlakatini bir necha pog‘ona yuksaklikka ko‘tara olgan Pyotr I ga o‘xshatgan, “Yashasin, Xudoyorxon!” deya qadah ko‘targan va eng to‘g‘ri yo‘ldan borayotgan rahnamo sifatida rosa ulug‘lagan edi. Qo‘qon xonligining so‘nggi yillarida Xudoyorxon toju taxt uchun kurash girdobida qolgan paytlarida fon Kaufman unga yordam berish o‘rniga “nasihat”dan nariga o‘tmaydi. U soxta Po‘latxon qo‘shinlariga bas kela olmagan Xudoyorxonga Toshkentga kelishini buyuradi. Uni qo‘riqlab kelish uchun 60 nafarlik kazak askarlarini yuboradi. Fon Kaufman xonning barcha qarshiliklariga qaramay, majburan Orenburgga jo‘natadi. Orenburg general-gubernatoriga maxsus xat yozib, Xudoyorxonni ushlab turishga erishadi. 1875 yil 16 oktyabrda Kaufman Namanganga general Skobelev boshchiligida 14 ta rota, 500 nafar kazak, 4 ta raketa stanogi va 16 to‘pdan iborat harbiy kuchni qoldirib, Xo‘jandga jo‘naydi. U Namangan bekligining Rossiya imperiyasi tarkibiga kiritilganligini e’lon qilib, xonlikka yana bir bor qaqshatqich zarba beradi. Skobelev bu vaqtda Namangan bo‘limining boshlig‘i etib tayinlangan edi. Vodiy xalqi qanchalik azob uqubatlar va misli ko‘rilmagan qirg‘inlarni ko‘rmasin, baribir, ozodlik kurashidan voz kechmadi. Aksincha, xonlikning turli hududlarida g‘alayonlar ko‘tarildi.

Hasan Kalla boshchiligida Yangiqo‘rg‘on va Bachqir qishloqlarining aholisi Qo‘qon shahriga bostirib kirib, xon saroyini taladilar hamda Sulton Murodbekni tutib, Po‘latxonga jo‘natdilar. Bu yerda uning kallasini tanasidan judo qildilar. Fayziobod jangida g‘olib kelgan Valixon o‘z atrofiga yangi kuchlarni to‘plab, Namanganni bosqinchilardan ozod etishni rejalashtiradi. Marg‘ilonliklar, qirg‘izlar va boshqa qishloqlarning odamlari Baliqchi tomon yo‘l olganda, Valixon ular bilan birgalikda Qoradaryo atrofida Skobelev soldatlariga qarshi jangda mag‘lubiyatga uchraydi. U Marg‘ilonga kelganda, halok bo‘lganlarning oilalari unga tashlanadilar. Pirovardida, jazodan qo‘rqqan Valixon shahardan qochib ketadi. Ushbu urushda ruslardan 1 kishi o‘ldiriladi, 10 kishi yaralanadi. 1875 yilning 18 oktyabrida polkovnik Pichugin Ashobaga borib, qo‘zg‘olonchilar bilan jang qilib, qishloqni butunlay xarobaga aylantiradi. Mazkur urushda 3 nafar bosqinchi o‘ldirilib, 11 nafari yaralanadi, qo‘zg‘olon qatnashchilari esa qattiq jazolanadi [4].

Sirdaryoning o‘ng qirg‘og‘ida Namanganning sobiq hokimi Botir To‘rabek ham atrofiga odam olib, bosqinchilarga qarshi bosh ko‘tardi. “Bul tarafda, Namanganda, - deb yozadi Ibrat, - Botura degan kishi chiqib, eski sipohlardan yig‘ib, muhoraba qilmoq bo‘lub, uchto‘rt ming odamni jamlab, Turaqurg‘onni g‘arb tarafidagi Sarsonchap degan qirg‘a askar yig‘ib ulamolar so‘zlariga quloq solmay harakatda erdilar”. Botir To‘ra qo‘li ostidagilar Xo‘jand va Namanganni birbiriga bog‘lovchi yo‘lda Svyatopolk Mirskiy boshchiligida 20 soldat qo‘riqlab ketayotgan yuk ortilgan bosqinchilar transportiga hujum qilib, ularni bitta qoldirmay o‘ldirganlar. Skobelev 1875 yil 23 oktyabrda To‘raqo‘rg‘on qo‘zg‘olonchilarini yengib, ko‘p odamlarni o‘ldirdi. Ayniqsa, qo‘zg‘olonda faol qatnashganligi uchun to‘raqo‘rg‘onliklarning ko‘pchiligi o‘limga mahkum etiladi. 23–27 oktyabrda To‘raqo‘rg‘onda bo‘lgan to‘qnashuvlarda bosqinchilardan 6 kishi o‘ldirildi va 50 kishi, jumladan, 3 nafar ofitser yarador qilindi.

Bu paytda Namanganda bosqinchilarga qarshi kayfiyat kuchaygan edi. Shu bois, barcha aholi qochib kelgan Botir To‘ra tarafiga o‘tib ketgan. Shundan keyin uning rahbarligida himoyachilar Namangan shahri biqinidagi rus harbiy qismiga hujum qildilar. Bundan xabar topgan Chustdagi Skobelev shoshilinch ravishda qaytib, 26 oktyabrda Namanganga kelib, ertasi kuni vatan himoyachilariga qarshi hujum boshladi va shaharning bir qismini ostin-ustun qildi. Uning farmoniga binoan, shahar shu darajada qattiq o‘qqa tutildiki, himoyachilardan 8800 kishi halok bo‘ldi. Ular orasida yaradorlar son-sanoqsiz edi. Bu gal ham bosqinchilar o‘zlarining vahshiyliklarini yana bir bor namoyish qildilar, ammo bunday qirg‘inbarotlar xalqni ozodlik kurashlaridan qaytara olmadi [4].

1875 yil 25 dekabrda general Skobelev Namanganda 4 ta rota, 40 nafar kazak va 10 to‘p, Chustda 2 ta rota, 20 nafar kazak, 6 ta to‘p, Oqjarda 2 ta rota, 100 nafar kazak hamda 2 to‘p qoldirib, 2800 kishi va 12 ta to‘pdan iborat qo‘shin bilan Andijonga yo‘l oladi. “Shundan keyin Skobelev, - deyiladi rus manbasida, - Norin daryosi orqali Qoradaryoning o‘ng qirg‘og‘i bo‘ylab qipchoqlarning eng katta qishlog‘i Poytug‘gacha bordi. U keta turib, yo‘lning ikki tomonidagi O‘zgan shahri va daryoning chap qirg‘og‘iga qochib ketgan aholining qishloqlarini yondirib, yo‘q qilib tashladi. Shundan keyin general Skobelev Qoradaryoni kechib o‘tib, 1876 yil 3 yanvarda o‘zining barcha harbiy qismlarini Andijondan 5 chaqirim masofadagi Mirravot degan joyga o‘rnashtirdi. Bu vaqtda Andijonda Abdurahmon oftobachi 20 ming qurollangan xalq lashkari, 5000 nafar sarboz va 10 ming otliqni to‘plagan edi”.

1876 yil 13 yanvarda general Skobelev Asakaga yaqinlashib, uni har jihatdan o‘rganadi. Ruslar 18 yanvarda 2 ta rota piyoda askar, 240 nafar otliq, 500 nafar kazak, raketa batareyasi va 4 ta to‘p bilan Asakaning himoyachilar o‘rnashgan sharqiy tomoni hamda o‘rdani to‘plardan o‘qqa tutadilar. So‘ngra soldatlar hujumga o‘tib, tepaliqdagi himoyachilar qarshiligini yengib, chekinishga majbur etadilar. Bosqinchilar Margilon yo‘lida chekinayotgan himoyachilarni ortidan hujum qilib, 800 kishini o‘ldiradilar. Ushbu mag‘lubiyat yuqori tabaqa vakillarini shu darajada vahimaga tushirganki, 20 yanvarda Abdurahmon oftobachi o‘zining 12 safdoshi, shu jumladan, Botir To‘ra, Isfandiyor, Xoliqul Parvonachi,

Normuhammad dodxoh va boshqalar hamda 700 yigiti bilan Skobelevga taslim bo‘ladi [7, -B. 61].

Oradan ko‘p o‘tmay, Qo‘qon xonligi ichki nizolar, Rossiya ma’muriyatining buzg‘unchiligi va va’dasiga xilof harakatlari oqibatida bo‘hron girdobiga tushib qoladi. Toju taxt uchun olib borilgan nizolar, amaldorlarning xiyonatlari, davlat arboblarining kaltabinligi, xurofot va jaholat Qo‘qon xonligini zaiflashtiradi. Rossiya ma’muriyati Turkiston general-gubernatorining sharqiy chegaralarida tinchlik o‘rnatish bahonasida Farg‘ona vodiysini bosib oladi. 1876 yil 19 fevralda Qo‘qon xonligiga shu tariqa rasman barham beriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI (REFERNCES)

1. Брежнева С.Н. Проблема присоединения Средней Азии к России в отечественной историографии 1920-1950-х годов // Отечественная история. 2005. – № 1. – С. 148.
2. Зиёев Ҳ. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. – Т.: Шарқ, 1998.
3. Зиёев Ҳ. Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи (Милоддан олдинги асрлардан то 1991 йил 31 августигача). – Тошкент: Шарқ, 2001.
4. Зиёев Ҳ. Қўқон хонлигининг тугатилиши. Худоёрхон ва Россия тажовузига қарши халқ ҳаракатлари // http: // xorazmiy.uz /oz/ pages /view/ 274.
5. Исақов Ф. Национальная политика царизма в Туркистане (1867-1917 гг.). – Тошкент: “ART FLEX”, 2009.
6. Исхаков Ф. Центральная Азия и Россия в XVIII–XX вв. – Ташкент: O‘zDAVMATBUOTLITI, 2009.
7. Nabiyev A. Mustaqillik uchun kurash yoxud parchalangan Turkiston tarixi. – Toshkent: Yozuvchi, 1998.
8. Тарих шоҳидлиги ва сабоқлари. (Чоризм ва совет даврида Ўзбекистон миллий бойликларининг ўзлаштирилиши). – Тошкент: Шарқ, 2001.
9. Юдин М.А. Взятие Ак-Мечети в 1853 году как начало завоевания Кокандского ханства. – Москва: Издание Владимира Балашева, 1912.

FARG‘ONA VODIYSIDAGI IRRIGATSIYA MASALASI.

ВОПРОС ИРРИГАЦИИ В ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЕ.

THE ISSUE OF IRRIGATION IN THE FERGANA VALLEY

Ravshanqulov Firdavs Mashraf o‘g‘li
Toshkent viloyati Yangiyo‘l shahar Ixtisoslashtirilgan maktab-internati
Tarix fani o‘qituvchisi Mustaqil tadqiqotchi
e-mail: firdavsravshanqulov598@gmail.com
tel: +998 97 609 69 67

Annotatsiya

Ushbu Maqolada Farg‘ona vodiysi suv resurslarining shakllanishi va ulardan samarali foydalanish, yer osti suvlarining joylashuvi, chuchuk suv muammosi va uni bartaraf etish masalalari hamda Farg‘ona vodiysida sug‘orish va sug‘orishning boy tarixi, uni o‘rganishda qiziqarli tarixiy faktlar bayon etilgan.

Аннотация

В данной статье изложены вопросы формирования и эффективного использования водных ресурсов Ферганской долины, размещения подземных вод, проблемы пресной воды и ее устранения, а также богатая история орошения и ирригации в Ферганской долине, интересные исторические факты при ее изучении.

Annotation

This article describes the formation and effective use of water resources in the Fergana Valley, the location of groundwater, the problem of freshwater and its elimination, as well as the rich history of irrigation and irrigation in the Fergana Valley, and interesting historical facts in its study.

Kalit so‘zlar.

Farg‘ona vodiysi, Markaziy Osiyo, suv muammosi, suvga bo‘lgan talab, daryolar, suv resurslari, chuchuk suv muammosi, daryolar, kanal, suv ombori, yer osti suvlari, sug‘orish, drenaj, kollektor, quduq.

Ключевые слова.

Ферганская долина, Центральная Азия, проблема воды, потребность в воде, реки, водные ресурсы, проблема пресной воды, реки, канал, водохранилище, подземные воды, орошение, дренаж, коллектор, колодец.

Keywords.

Fergana Valley, Central Asia, water problem, water demand, rivers, water resources, freshwater problem, rivers, canal, reservoir, groundwater, irrigation, drainage, collector, well.

Markaziy Osiyoning markazi bo‘lmish, Farg‘ona vodiysi nafaqat O‘zbekiston uchun muhim o‘rinni egallaydi. Farg‘ona vodiysi O‘rta Osiyoning boshqa hududlariga nisbatan ko‘plab tabiiy afzalliklarga ega mamlakat bo‘lgan va hozir ham shundaydir. Bu yerning iqlimi suvliligi bo‘yicha eng yaxshi unumdor tuproqlarning mavjudligi bilan ajralib turadi, sababi bu qadim zamonlardan sug‘orma dehqonchilikning barqaror rivojlanishini ta’minlagan hisoblanadi [1, 292]. Xususan, XIX asrdan boshlab Farg‘ona viloyatining sharqiy tumanlarida sug‘orish va dehqonchilik sezilarli darajada rivojlandi. Eng yirik sug‘orish inshootlari ham shu yerda paydo bo‘lgan. Shuningdek, Vodiyning sharqiy qismi sug‘orish jihatidan janubi-g‘arbiy qismiga qaraganda tezroq rivojlanmoqda [6, 48-49]. Farg‘ona viloyatining sug‘orish tarixida shuni alohida ta’kidlash joizki, sug‘orish uchun ko‘rilgan chora-tadbirlar hech qanday sharoitda, hatto Qo‘qon xonligining so‘nggi yillarida ham to‘xtab qolmagan [13, 29].

Bugungi kunda ham Farg‘ona vodisiydagi sug‘orish tizimi nafaqat mustaqil O‘zbekiston Respublikasi uchun balki qo‘shni davlatlar bo‘lmish, Qirg‘iziston va Tojikiston uchun ham muhim hisoblanib kelmoqda. U yerda Farg‘ona kanallidan foydalanish va boshqa suv yo‘llaridan har uchala davlat ham o‘z holicha unumli foydalanishni ko‘zda tutib kelishmoqda. Katta Farg‘ona kanali (to‘liq nomi: Usmon Yusupov nomidagi Katta Farg‘ona kanali) – Farg‘ona vodiysidagi eng yirik gidrotexnik inshootlardan biri bo‘lib, O‘zbekiston (283 km), Tojikiston (62 km) va Qirg‘iziston (13 km) orqali o‘tadi. U vodiyni shimoli-sharqdan janubi-g‘arbga kesib o‘tadigan bo‘lsa, asosiy daryoning uzunligi 350 km hisoblanadi. Bu kanalning qurilishidan jami 160 ming kishi qatnashgan bo‘lib, undan O‘zbekiston, Qirg‘iziston, Tojikistonda 500 ming gektar sug‘oriladigan yerlarning suv bilan ta’minlanishi yaxshilandi, yangi yerlar o‘zlashtirilishi mumkin bo‘ldi [1, 294]

kanalda 1000 dan ortiq gidrotexnik inshoot (ulardan 50 tasi yirik), jumladan, 9 ta to‘g‘on, maksimal umumiy suv olish hajmi 162 m3/s bo‘lgan 258 ta suv chiqarish inshooti, 7 ta suv chiqarish inshooti va 8 ta suv o‘tkazgich qurilgan [10, 253]. Yana shuni takidlash joizki Farg‘ona Vodiysidagi daryo va soylar ham uning muhim tabiiy resurslari hisoblanib, Ushbu tabiiy resurslardan samarali foydalanish maqsadida vodiyda Shimoliy Farg‘ona (uzunligi 133 km, sug‘oriladigan maydoni 70 ming km), Janubiy Farg‘ona (uzunligi 93 km, sug‘oriladigan maydoni 71 ming), Katta Andijon (uzunligi 109 km, sug‘oriladigan maydon 140 ming km²) sug‘oriladigan yerlar, Farg‘ona (Quvasoyda 216,5 mln.m3 suv) va Kosonsoy (160 mln.m3 Kosonsoy) suv omborlari qurilgandir [10, 554]. Shunindek, Suv resurslaridan samaraliroq foydalanish maqsadida Qoradaryoning Kampirrovot darasida Andijon suv ombori, Poshshaota daryosida Zarkat suv ombori qurildi. Vodiyda Chortoq, Chimyon, Janubiy Olamushuk, Polvontosh, Shirmonbuloq kabi shifobaxsh va mineral suvlar mavjud bo‘lib, ular uchun sanatoriy va davolash muassasalari barpo etilgan [11, 268].

Ammo dunyoda ekologik muhit yomonlashib boryotganligi sababli tabiiy va chuchuk suvlarning kamayishi kuchayib bormoqda shu sababli Birlashgan Millatlar Tashkiloti 2003 yilni Xalqaro toza suv yili deb e’lon qilgani ham ekologik vaziyat yomonlashib borayotganligini bildiradi. Mamlakatimizda chuchuk suv muammosini hal etish borasida keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, O‘zbekiston 2003- yil 6-mayda MDH davlatlarida birinchilardan bo‘lib “Suv va suvdan to‘g‘ri foydalanish to‘g‘risida”gi qonunni qabul qildi. O‘zbekistonda chuchuk yer osti suv resurslariga boy hududlardan biri hisoblanadi. Shundan Farg‘ona vodiysida (34,5%) tashkil qiladi [16, 31-34]. Vodiyda oqadigan daryo suvi nisbatan toza va deyarli ifloslanmagan. Biroq, pastga qarab oqishi davom etar ekan, suvning sifati keskin yomonlashishiga olib kelishi mumkin bo‘ladi. Markaziy Farg‘ona yer osti suvlariga juda boy va kuchli bosimga ega. Shuning uchun, agar u burg‘ulangan bo‘lsa, u o‘z-o‘zidan portlashi mumkin. Shu bois bu yerda 400 dan ortiq artezian quduqlari qazilgan [14, 29-31]. Gidrogeologlarning ma’lumotlariga ko‘ra, Farg‘ona vodiysidagi yer osti suvlarining dinamik zahiralari katta bo‘lib, sekundiga 257 m3. Lekin hozircha sekundiga atigi 13,0 m3 foydalanilmoqda. Issiq mineral suvlar Farg‘ona vodiysidagi 1500-3000 m chuqurlikdan keladi, xususan Chortoq, Chust, Gurtepa, Qiziltepa. Bu erda termal er osti suvlarining harorati 40-75 °C ga etadi. Minerallar miqdori juda katta (turli xil). Tarkibida yod, brom, sulfid, radon va boshqa moddalar mavjud. Bu vodiyning yer osti suvlaridan nafaqat sug‘orish, shahar va ishchi posyolkalari, qishloqlar, kommunal suv ta’minoti, balki tozalash uchun ham foydalanish imkonini beradi [10, 253-255].

Sovet hokimiyati davrida Farg‘ona daryosining yuqori oqimidagi mamlakatlar (Tojikiston va Qirg‘iziston) ning tog‘li hududlarida birinchi navbatda sug‘orish maqsadlarida, ikkinchi navbatda esa gidroenergetika ishlab chiqarish uchun yirik to‘g‘onlar va suv omborlari qurilishi boshlandi. Aksincha, daryoning quyi oqimidagi mamlakatlar (O‘zbekiston, Qozog‘iston va Turkmaniston) yerlari sug‘orma dehqonchilik qilish va suvni ko‘p talab qiladigan qishloq xo‘jalik

ekinlari (paxta, sholi, boshoqli ekinlar va boshqalar) yetishtirish uchun qulay bo‘lgan. Natijada, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi uchun sug‘oriladigan yerlar, ayniqsa vodiyning O‘zbekiston qismida, asosan paxta monokulturasi uchun tez kengaydi [8]. Bu kengayishlar natijasida Markaziy Farg‘ona yerlari o‘zlashtirildi [9]. va Katta Farg‘ona kanali (KFK), Janubiy Farg‘ona kanali (JFK) va Shimoliy Farg‘ona kanali (SHFK), shuningdek, Oxunboboyev kanali, Katta Andijon kanali (KAK) va Katta Namangan kanali (KNK) qo‘mondonlik hududida bir qator yirik magistral kanallar qurilishiga turtki bo‘ldi. Bular sug‘orish inshootlarining yaxshilanishiga va Sirdaryoning oqim rejimiga bog‘liq bo‘lishiga olib keldi. Bu inshootlar tufayli Sirdaryo oqimining 92 foizi tartibga solindi [12].

Vodiydagi xo‘jaliklararo kanallarning uzunligi 10474 km, shundan 5010 km filtratsiyani kamaytirish uchun qoplangan. Xo‘jalik ichidagi tarmoqning umumiy uzunligi 53 ming 570 km, shundan atigi 18 foizi qoplamali. Sug‘orish infratuzilmasi yomon ahvolda va uning ko‘p qismi eskirgan. FVda sug‘orish tizimining samaradorligi pastligini hisobga olib, Farg‘ona viloyatida 55% dan Namangan viloyatida 63% gacha, magistral va xo‘jaliklararo kanallar rekonstruksiya va filtratsiyaga qarshi tadbirlarni talab qiladi. Mavjud tartibga solish inshootlarini reabilitatsiya qilish va yangilarini qurish kerak, shuningdek, chiqish inshootlari va oqimlarni o‘lchash stansiyalarini qurish kerak. Irrigatsiya infratuzilmasidan foydalanish va uni boshqarish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari ham zarur. Ichki xo‘jalik tarmog‘i juda murakkab bo‘lib, aholi punktlari orqali o‘tadi va ko‘pincha daraxtlar bilan qoplangan, bu esa qurilish va rekonstruksiya ishlarini murakkablashtiradi [4, 97-107].

Vodiydagi sug‘oriladigan yerlarning 1932- yildagi 675 ming gektardan 2010- yilda 1 572 970 gektargacha kengayishi asosiy daryolardan suv olishning ko‘payishiga olib keldi va yerlarning degradatsiyasi va Sirdaryo daryosi suv resurslarining ifloslanishi muammolarini keltirib chiqardi. Tabiiy holatda bu yerlarning ko‘pchiligi yaxshi quritilmagan [2, 5]. Shuning uchun XX asrning ikkinchi yarmida sug‘oriladigan yerlarni jadal o‘zlashtirish sun’iy quritilgan sug‘oriladigan yerlarni qariyb 685834 gektarga oshirdi. Taxminan 70% umumiy uzunligi 31654 km bo‘lgan KDT (Kollektor-drenaj tarmog‘i) fermer xo‘jaligida joylashgan. Vodiyda jami 2861 ta ishlayotgan vertikal drenaj quduqlari, shu jumladan ortiqcha suvni chiqarib yuborish uchun nasoslar va yer usti drenajlarini o‘tkazish uchun zaxiralar yer osti suvlari sathini pasaytirish uchun tarmoq sifatida qurilgan. Bunday drenaj quduqlari asosan tuproqning suv o‘tkazuvchanligi yuqori bo‘lgan va yaxshisi yer osti chuchuk suvlari sug‘orish uchun qayta ishlatilishi mumkin bo‘lgan maydonlarda o‘rnatiladi. Binobarin, ushbu tizimdan foydalanish va texnik xizmat ko‘rsatish intensiv bo‘lib, uzluksiz elektr ta’minotini talab qiladi. Shuning uchun murakkab muhandislik kompleksi bo‘lgan vertikal drenaj Sovet Ittifoqi parchalanganidan keyin to‘liq quvvat bilan ishlatilmagan.

Vodiyda qishloq xo‘jaligining rivojlanishi va qishloq aholisining farovonligi transchegaraviy kichik daryolarning (TKD) suv ta’minoti va Sirdaryoning oqim rejimiga bog‘liq. Qishloq xo‘jaligi sektori vodiydagi eng yirik (iste’molchi) suv iste’molchisini tashkil etadi. Duxovniy va hammualliflarning ma’lumotlariga

ko‘ra, so‘nggi o‘n yillikda vodiydagi yerlarni sug‘orish uchun KDT (Kollektor-drenaj tarmog‘i)dan suv olish ulushi mos ravishda o‘rtacha 26 va 2,7% ni tashkil etadi [15]. Vodiyning O‘zbekiston qismidagi sug‘oriladigan yerlarning 62 foizi O‘zbekiston viloyatlari hissasiga to‘g‘ri kelganligi sababli bu yerlardan suv olish darajasi 86 foizni tashkil etadi [7, 45-53]. Vodiydagi KDT (Kollektor-drenaj tarmog‘i)dan suv olishning eng yuqori ulushi daryoning quyi oqimida joylashgan viloyatlarga to‘g‘ri keladi.

Farg‘ona vodiysida irrigatsiya-drenaj infratuzilmasini boshqarish juda murakkab. Kollektor-zovur tizimlaridan vaqtincha suv olish suv hisobini murakkablashtirayotgan bo‘lsa-da, gidrografik birliklarda sug‘orish suvlarini boshqarish daryo havzasining morfologiyasiga mos keladi. Yaxshilangan suv xo‘jaligi kanalning boshqaruv hududidagi barcha suv iste’molchilariga ishonchli (eng kam o‘zgarishlar bilan) va boshqariladigan suv sarflarini ta’minlashi kerak. Hozirgi vaqtda qishloq xo‘jaligini qayta qurish jarayoni tugallanmagan, shuning uchun qishloq va suv xo‘jaligidagi moliyaviy-iqtisodiy masalalar hali rivojlanish bosqichida turibdi [15].

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, inson tabiatan evolyutsiya natijasida yaxshi yashashga intilgan. Buning uchun tabiatdan foydalanish muhim edi. Buni Farg‘ona misolida, ayniqsa, suv misolida ko‘rishimiz mumkin. Suv hayotning ildizi, deb bejiz aytilmagan. Farg‘ona vodiysida suv qadimdan muhim ahamiyatga ega bo‘lib, yuqoridagilardan suv qudrat timsoli ekanligini angladik. Shu tariqa odamlar azaldan suvni nazorat qilib, o‘z ehtiyojlari uchun foydalanishga intilib kelinayotganini, bu yo‘lda ko‘plab izlanishlar, bunyodkorlik ishlari olib borilganini ko‘ramiz. Demak, xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, suv va sug‘orish azaldan hayotning ajralmas qismi bo‘lgan va shunday bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES).

1. Akhmedov M. I. History of Irrigation in the Fergana Valley. 2022. 292-page. *Qo‘shimcha ma’lumot uchun qarang:* International Journal for Research in Applied Science & Engineering Technology (IJRASET) ISSN: 2321-9653; IC Value: 45.98; SJ Impact Factor: 7.538 Volume 10 Issue IV Apr 2022- Available at www.ijraset.com
2. CAWATERinfo (2012) Regional information system on water and land resources in the Aral Sea Basin (CAWater-IS). http://www.cawater info.net/bd/index_e.htm. Accessed 11 Feb 2015.
3. Dukhovny V, Stulina G (2012) Implementation IWRM in Ferghana Valley. Paper presented at the 5th international scientific conference BALWOIS, Balkan Institute for Water and Environment, Ohrid, 28 May–2 June 2012.
4. Ikramov R (2007) Underground and surface water resources of Central Asia and impact of irrigation on their balance and quality. In: Lal R, Suleimenov M, Stewart B et al (eds) Climate change and terrestrial carbon sequestration in Central Asia. Taylor & Francis, London, pp 97–107.
5. Irrigation of Uzbekistan (1975) Present condition and perspectives of irrigation development in the Syrdarya Basin, vol II. Fan, Tashkent (in Russian.
6. Jalilov S. Farg‘ona vodiysida sug‘orish tarixi. (Fargona vodiyining tarixiy tarixi). Fan nashriyoti, -T.: 1997, B, 48-49.

7. Jaloobayev A (2007) IWRM financial, economic, and legal aspects: the example of the “IWRM-Ferghana” project. In: Wouters P, Dukhovny V, Allan A (eds) Implementing integrated water resources management in Central Asia. Springer, Dordrecht, pp 45–53.

8. Kandiyoti D (ed) (2005) The cotton sector in Central Asia: economic policy and development challenges. The School of Oriental and African Studies, London.

9. Laktaev N, Ermenko G (1979) Development of some ameliorative measures to develop lands in Central Fergana. SANIIRI, Tashkent.

10. Meliboyeva F.S. Abdinazarova X.O. Otajonova F.K. Fergana Valley Water Resources and their Importance in the National Economy. 2023. 253-255 pages. *Qo‘shimcha ma’lumot uchun qarang:* “Экономика и социум” №11(113)-2 2023 www.iupr.ru

11. Muhitdinov I.I. Farg‘ona vodiysidagi ayrim kichik tog‘ daryolariga gidrologik tavsif // Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. -Termiz. -2020. - 266- 268 b.

12. Toryanikova R, Kenshimov A (1999) Current status of water quality in the Syr Darya River Basin. Environmental Policies and Institutions for Central Asia (EPIC), Almaty.

13. В.Наливкин. Краткая история Кокандского ханства. Казань, 1886, стр 29.

14. Бердиев, Ғ. Х., and Мелибоева Ф. С. “Сув Ресурсларидан Фойдаланишнинг Трансчегаравий Муаммолари”. *Интернаука* 10-4 (2017): 29-31**.**

15. Қаюмов А.А., ЯкубовЎ.Ш., РаҳимовА.К. “Табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш” Т., 2011 й.

16. Мелибоева, Ф. С., and Бердиев Ғ. Х. “Сув Тақчиллигида Суғориш Учун Оқава Сувидан Фойланиш Имкониятларини Бахолаш”. *Интернаука* 10-4 (2017): 31-34.

JADIDCHILIK G‘OYALARINI YANGI O‘ZBEKISTON SHAROITLARIGA UYG‘UNLASHTIRISH TAJRIBASI VA ISTIQBOLLARI
ОПЫТ И ПЕРСПЕКТИВЫ АДАПТАЦИ АДМИНИСТРАТИВНЫХ ИДЕЙ К НОВЫМ УСЛОВИЯМ УЗБЕКИСТАНА

EXPERIENCE AND PROSPECTS OF ADAPTATION OF THE IDEALS OF JADIDISM TO THE CONDITIONS OF THE NEW UZBEKISTAN

Xaydarova Dilorom Abduxamidovna
Namangan davlat universiteti ilmiy tadqiqotchisi
xaydarovad2112@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada O‘zbekistonda mustaqillikdan keyingi davrda amalga oshirilgan islohotlar va yangilanishlar kontekstida jadidchilik g‘oyalarini zamonaviy sharoitga moslashtirish tajribasini tahlil qiladi. Tadqiqot jadidchilik g‘oyalarining asosiy tamoyillari, ularning zamonaviy O‘zbekiston rivojlanishida tutgan o‘rni, shuningdek, jadidchilik g‘oyalarini davlat siyosati, ta’lim, madaniyat va ijtimoiy hayotga tatbiq etishning istiqbollari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar*: jadidizm, jadidizm g‘oyalari, globallashuv, modernizatsiya, ijtimoiy ong, demokratik yondashuvlar, gumanistik qadriyatlar*

Аннотация

В данной статье анализируется опыт адаптатsiи идей модернизма к современным условиям в контексте реформ и обновлений, реализованных в Узбекистане в период после обретения независимости. В исследовании основное внимание уделяется основным

принципам идей модернизма, их роли в развитии современного Узбекистана, а также перспективам применения идей модернизма в государственной политике, образовании, культуре и общественной жизни.

Ключевые слова: *джадидизм, идеи джадидизма, глобализatsiя, модернизatsiя, общественное сознание, демократические подходы, гуманистические ценности.*

Abstract

This article analyzes the experience of adapting the ideas of Jadidism to modern conditions in the context of reforms and renewals carried out in Uzbekistan after independence. The study considers the main principles of Jadidism, their role in the development of modern Uzbekistan, as well as the prospects for implementing Jadidism in state policy, education, culture, and social life.

Key words: *Jadidism, Jadidism ideas, globalization, modernization, social consciousness, democratic approaches, humanistic values*

O‘zbekistondagi jadidizmning tarixiy istiqboli, jadidizm harakat sifatida XIX asr oxirida o‘rta Osiyoda, shu jumladan O‘zbekiston hududida musulmon jamiyatining ta’lim, ijtimoiy va madaniy tuzilmalarini isloh qilish maqsadida paydo bo‘lgan. Bobning muhim qismi jadidizm g‘oyalari amalga oshirilgan tarixiy kontekstni, shuningdek, ularning O‘zbekistonda ta’lim tizimi, ijtimoiy tuzilishi va ta’lim faoliyati rivojiga ta’sirini tahlil qilishdir. Dissertatsiyaning ushbu qismida Markaziy Osiyoda jadidizm rivojlanishining asosiy bosqichlari, asosiy shaxslar va ularning ta’lim va madaniy siyosatda yangi yondashuvlarni shakllantirishdagi roli ko‘rib chiqiladi. Jadidizmning ijtimoiy tuzilmalarga ta’siri, uning modernizatsiya qilingan ta’lim va ma’rifatni rivojlantirishga qo‘shgan hissasi tahlil qilinadi, bu esa o‘z navbatida ijtimoiy ong va ijtimoiy harakatchanlikni o‘zgartirishga yordam berdi.

O‘zbekistonning zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy sharoitlari, bobning ikkinchi qismi zamonaviy jamiyatda jadidizm g‘oyalarini moslashtirish jarayoniga ta’sir ko‘rsatadigan O‘zbekistonning hozirgi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy sharoitlarini tahlil qilishga bag‘ishlangan. Mustaqillikdan keyingi o‘zgarishlar, jumladan, ta’lim, iqtisodiyot, shuningdek, mamlakat siyosiy hayotidagi islohotlar ko‘rib chiqilmoqda. Ta’lim tizimidagi ta’lim jarayonlarini modernizatsiya qilish va demokratlashtirishga, shuningdek, ta’lim sifatini oshirishga qaratilgan islohotlarga alohida e’tibor qaratilmoqda. Shu munosabat bilan O‘zbekiston hukumatining ta’lim infratuzilmasini yaxshilash, yangi o‘quv yurtlarini tashkil etish, Islom ta’limi doirasida dunyoviy va ilmiy fanlarni joriy etish borasidagi sa’y-harakatlari muhokama qilinmoqda.

Jadid g‘oyalarini zamonaviy muammolar kontekstida moslashtirish, jadid g‘oyalarini O‘zbekistonning yangilanish sharoitlariga moslashtirish istiqbollarini ko‘rib chiqish muhim jihatdir. Mamlakat jahon hamjamiyatiga integratsiyalashishda davom etayotgan, shuningdek, globallashuv va texnologik taraqqiyot muammolariga duch kelayotgan sharoitda ta’limning rolini oshirish, inklyuziv ta’lim tizimlarini yaratish, gender tengligi, inson huquqlarini yaxshilash kabi jadidizm tushunchalarini joriy etish imkoniyatlari muhokama qilinadi. An’anaviy Islomni zamonaviy ilmiy bilimlar bilan birlashtirish kabi jadidistik g‘oyalarni qo‘llash moslashuvchan va barqaror ta’lim va ijtimoiy modelni yaratishda muhim rol o‘ynashi mumkin. Bundan tashqari, jadidizm tamoyillarini

madaniyatni rivojlantirish siyosatiga, ayniqsa modernizatsiya sharoitida madaniy o‘ziga xoslikka rioya qilish nuqtai nazaridan kiritish imkoniyati ko‘rib chiqilmoqda.

Zamonamizdagi ijtimoiy munosabatlarni tarixiy tahlil qilish va baholash asosida ushbu bobda jadidizm g‘oyalarini O‘zbekistonning zamonaviy sharoitlariga tatbiq etish bo‘yicha amaliy tavsiyalar bayon etilgan. Dunyoviy bilimlar va diniy ta’limotlarni birlashtirgan ta’lim tizimini rivojlantirish, shuningdek madaniy almashinuv va ilmiy ochiqlikni targ‘ib qiluvchi dasturlarni qo‘llab-quvvatlash. Jadidlar tomonidan faol qo‘llab-quvvatlangan tenglik va ijtimoiy adolat tamoyillarini qo‘llash, shuningdek, ayollar huquqlarini kengaytirish. Ijtimoiy barqarorlik va madaniy uyg‘unlikni mustahkamlashga yordam beradigan bag‘rikenglik va turli madaniyatlarga hurmat kabi gumanistik qadriyatlarni joriy etish. Demokratik yondashuvlar va ta’lim va ijtimoiy adolat orqali fuqarolarning farovonligini oshirishga intilishni o‘z ichiga olgan jadidizm tamoyillari asosida davlat institutlarini modernizatsiya qilish.

Behbudiyning ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, matbuotni rivojlantirish, ayollar huquqlari va milliy o‘zlikni anglash haqidagi g‘oyalari bugungi kunda ham muhim bo‘lib qolmoqda. Mazkur g‘oyalar yangilanayotgan O‘zbekistondagi amalga oshirilayotgan islohotlari uchun asos bo‘lib, ma’rifatli jamiyatni barpo etishga, uning madaniy an’analarini saqlab qolishga yordam berishi mumkin.

Jadid g‘oyalari va zamonaviy ta’lim siyosatining qiyosiy tahlil natijalari:

Mezonlar	**Jadidchilik (XIX-XX asr.)**	**O‘zbekistondagi yangi islohotlar**
O‘qitish uslubiyotida	“Usul-i-jadid” - yangi usullar, yodlashni soddalashtirish, dunyoviy ta’lim	Raqamlashtirish, zamonaviy texnikalar, STEM-ta’limi
Til siyosatida	Ona tilida o‘qitish, chet tillarini o‘rgatish	Ingliz tilidagi dasturlarni joriy etish, ikki tilli(billingval) ta’limni rivojlantirish
Ta’limdagi ayollarning rolini mustahkamlashda	Ayollar ta’limini qiritilishi	Ilm-fan va ta’lim sohasidagi ayollarni qo‘llab-quvvatlash dasturlari
Xalqaro aloqalarda	Jadidlar Evropa va Usmonli imperiyasi tajribasini o‘zlashtirishga intildilar	Dunyoning etakchi OTMlari bilan hamkorlikni o‘rnatish
Diniy va dunyoviy ta’lim integratsiyalashuvida	Diniy va dunyoviy ta’lim o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlash	Islom merosini zamonaviy fan taraqqiyoti bilan uyg‘unlashtirish

Abdulla Avloniy (1878-1934) - taniqli ma’rifatparvar, pedagog, yozuvchi va jamoat arbobi, uning g‘oyalari yangi O‘zbekistondagi zamonaviy modernizatsiya va ijtimoiy transformatsiya jarayonlarida dolzarb bo‘lib qolmoqda. Bugungi kunda asosiy g‘oyalar va ularning ahamiyati quydagilargan iborat:

- Ta’lim va ta’limni isloh qilishda Avloniyning: *“Tarbiya biz uchun hayot yoki o‘lim masalasidi [*1, 5]. - degan so‘zlari katta ahamiyat kasb etadi. U ta’lim

tizimini yangilash, zamonaviy pedagogik usullarni joriy etish, bolalarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida o‘qitish tarafdori edi. Bugungi kunda ta’lim sohasidagi islohotlar sharoitida uning bilimlarning o‘rni, yoshlarni vatanparvarlik va insonparvarlik ruhida tarbiyalash va tarbiyalashning ilg‘or usullari haqidagi g‘oyalari ta’lim va fanni rivojlantirish bo‘yicha davlat siyosatida aks sado beradi.

- Gender tengligi va ayollarning ozodligini ta’minlash yo‘lida Avloniy [2,68], ayniqsa, ta’lim va ijtimoiy faollik masalalarida ayollar huquqlarini kengaytirishni faol qo‘llab-quvvatladi. U ayollar o‘rtasida savodsizlikni yo‘q qilish va ularga o‘zini o‘zi anglash imkoniyatini berish tarafdori edi. Yangi O‘zbekistonda adolatli jamiyat barpo etish sharoitida Avlonining ayollar uchun teng imkoniyatlar haqidagi tamoyillari inklyuziv siyosatni ilgari surish, gender tengligini ta’minlash va ayollarning ijtimoiy hayotdagi ishtirokini oshirish uchun muhim ahamiyatga ega.

- Ilmiy-texnik taraqqiyot va ijtimoiy sohani modernizatsiyalashuvida Avloniy tomondan ilg‘or ilmiy yutuqlar va texnologiyalarni joriy qilmasdan jamiyatni rivojlantirish mumkin emas deb hisoblagan. U yangi bilimlarni o‘zlashtirishga va global modernizatsiya jarayonlariga qo‘shilishga chaqirdi. Raqamli transformatsiya davrida uning ilmiy taraqqiyot zarurligi haqidagi g‘oyalari O‘zbekistonning innovatsion rivojlanishi, iqtisodiyotni raqamlashtirish va yangi texnologiyalarni joriy etish uchun dolzarbdir.

- Madaniy boyliklarni yo‘qotmasdan milliy o‘ziga xoslikni saqlab qolishda Avloniy tomonidan milliy an’analarni ommaviy madaniyat tendentsiyalari bilan birlashtirishga intilib, ilmiy taraqqiyot madaniy o‘ziga xoslikni yo‘qotishiga olib kelmasligi kerakligini isbotladi. U milliy meros va progressiv o‘zgarishlar o‘rtasidagi uyg‘unlikni qo‘llab-quvvatladi. Mazkur qarashlar O‘zbekistonning milliy madaniyatni saqlash, til siyosatini rivojlantirish va islohotlar fonida an’anaviy qadriyatlarni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha davlat siyosatida o‘z aksini topmoqda.

- Ijtimoiy adolat va fuqarolik jamiyatini qaror toptirishda Avloniy adolat, tenglik va mas’uliyat tamoyillariga asoslangan ongli jamiyatni shakllantirish muhimligini ta’kidlagan edi. U korrupsiyaga qarshi kurashish, axloqiy asoslarni mustahkamlash va faol fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish tarafdori edi. Demokratlashtirish va huquqiy islohotlar kursi doirasida Avlonining g‘oyalari fuqarolik jamiyatini rivojlantirishga, demokratiya institutlarini mustahkamlashga va fuqarolarning huquqlarini himoya qilishga yordam beradi.

Abdulla Avlonining ma’rifat, modernizatsiya, gender tengligi, ijtimoiy adolat va milliy o‘ziga xoslik haqidagi g‘oyalari yangi O‘zbekistonni isloh qilish jarayonida dolzarb bo‘lib qolmoqda. Uning qarashlari kuchli, ilg‘or va adolatli jamiyat qurishga qaratilgan strategik islohotlar uchun intellektual asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Uning ta’lim, modernizatsiya, ijtimoiy adolat va milliy o‘ziga xoslik tushunchalari zamonaviy falsafa, jumladan pragmatizm, germenevtika, postkolonial nazariya va ijtimoiy konstruktivizm g‘oyalari orqali qayta talqin qilinishi mumkin.

Ta’lim-tarbiyani mustahkamlash ijtimoiy modernizatsiyaning asosi sifatida korilgan edi. Avloniy ta’limni ijtimoiy rivojlanishning asosiy vositasi sifatida ko‘rib, *“Tarbiya biz uchun hayot yoki o‘lim masalasidir,”* [3,379]. - deb ta’kidlaydi. Uning g‘oyalari jamiyatni demokratlashtirish va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda ta’limning rolini ta’kidlagan Jon Dyui falsafasiga yaqin [4,873].

“Umr davomida uzluksiz ta’lim” (Lifelong Learning) konsepsiyasi O‘zbekistonning ta’lim siyosatining asosiy jihatiga aylanib bormoqda, bu Avlonining qarashlariga mos kelishi bilan izohlanadi.

Stem fanlarini (fan, texnologiya, muhandislik, matematika) gumanitar bilimlar bilan birlashtirish Avlonining an’anaviy qadriyatlar va zamonaviy ilm-fan sintezi haqidagi g‘oyalarini eslatadi.

Pragmatizm falsafasi ruhida bilim nafaqat o‘zlashtirilishi, balki dolzarb ijtimoiy va iqtisodiy muammolarni hal qilishda ham qo‘llanilishi kerak.

Gender tengligi va ijtimoiy adolat Avloniy ayollarning ijtimoiy hayotda ishtirok etishi jamiyat taraqqiyoti uchun zarur deb hisoblagan, bu liberal feminizm g‘oyalari bilan kesishini anglatadi (Simona de Bovuar [5, 336], Marta Nussbaum) [6, 509]. O‘zbekistonning o‘zgarishi sharoitida dolzarb bo‘lgan ayollarning savodsizligini yo‘q qilish va ularning huquqlarini kengaytirish tarafdori edi.

Gender tengligi xalqaro barqaror rivojlanish standartlarining (BMT SDG) bir qismi bo‘lib, bu o‘z navbatida O‘zbekiston sharoitida teng imkoniyatlar siyosatini faol amalga oshirmoqda.

Adolat falsafasi g‘oyalari nuqtai nazaridan (Jon Roulz), [7, 272]. ayollar huquqlarini kengaytirish tenglik va erkinlik tamoyillariga asoslangan jamiyat yaratish uchun zarur sharti hisoblanadi.

Ijtimoiy germenevtikaning qo‘llanilishi orqali (Pol Rikyer) [8,378]. gender rollarini ijtimoiy jihatlarga tayanadi deb ko‘rish imkonini beradi, bu esa ayollar huquqlari sohasidagi islohotlar zarurligini ta’kidlaydi.

Ijtimoiy modernizatsiya va milliy o‘ziga xoslikni saqlashda Avloniy an’anaviy qadriyatlarni ilmiy-texnikaviy taraqqiyot bilan birlashtirishga intildi, bu postkolonial falsafani aks ettiradi (Edvard Said [9, 197], Homi Baba [10, 267].). Ushbu g‘oyalarni “gibrid o‘ziga xoslik” tushunchasi prizmasi orqali talqin qilish mumkin, bu erda an’ana va zamonaviylik bir-biriga qarama-qarshi emas, balki bir-birini to‘ldiradi.

O‘zbekistonda globallashuv jarayonlarida milliy o‘ziga xoslikni mustahkamlash jarayoni davom etmoqda. Taniqli faylasuv va jamiyatshunos olim, Entoni Giddensning [11, 267]. nuqtai nazaridan modernizatsiya mahalliy va global identifikatorlar o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlashni talab etadi.

Madaniy konstruktivizm (Per Bourdieu) [12, 463]. ijtimoiy institutlarning o‘ziga xoslikni qanday shakllantirishini tushuntiradi va bu o‘z navbatida Avloniy tomonidan XX asrning boshlarida ta’limning milliy o‘ziga xoslikni shakllantirishdagi rolini ijtimoiy-falsafiy jihatdan ifodalaydi.

Modernizm falsafasi doirasida Avloniy an’analarni buzmaydigan, balki ularni yangi sharoitlarga moslashtiradigan “o‘zaro manfaatli modernizatsiya” tarafdori sifatida ko‘rish mumkin.

Fuqarolik jamiyati va huquqiy islohotlar sohasida ham Avloniy tomonidan adolat va mas’uliyat tamoyillariga asoslangan ongli jamiyatni shakllantirish muhimligini ta’kidlangan. Mazkur g‘oyalar, Frankfurt-nemis maktabi vakili Yurgen Xabermasning demokratik jamiyat nazariyasi bilan kesishadi, unga ko‘ra ochiq muloqot va fuqarolarni jalb qilish demokratik jarayonlarning asosi hisoblanadi. O‘zbekistonda fuqarolik jamiyatini rivojlantirish huquqiy tizimni isloh qilish va fuqarolik erkinliklari institutlarini mustahkamlash orqali amalga oshirilmoqda. Xabermasning “kommunikativ harakat” nazariyasiga ko‘ra, davlat va fuqarolar o‘rtasidagi muloqot O‘zbekistonni demokratlashtirish uchun muhim bo‘lgan barqaror rivojlanishning asosi sifatida ko‘riladi.

“Institutsional modernizatsiya” (Duglas Nort) kontseptsiyasi doirasida huquqiy institutlarni mustahkamlash Avloniyning islohotchi qarashlariga mos keladigan ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashga yordam beradi.

Abdulla Avloniyning falsafiy g‘oyalari pragmatizm va germenevtikadan tortib ijtimoiy adolat va modernizatsiya nazariyalarigacha bo‘lgan zamonaviy fikrning asosiy yo‘nalishlari bilan kesishini kuzatamiz. Uning konsepsiyalari yangi O‘zbekistonda inklyuziv, demokratik va innovatsion jamiyatni shakllantirish uchun dolzarb va ustuvor bo‘lib qolmoqda. Mazkur g‘oyalar zamonaviy falsafa nuqtai nazaridan qayta ko‘rib chiqish ularning ahamiyatini chuqurroq tushunishga va ularni davlat rivojlanish strategiyasida qo‘llashga imkon beradi.

Jadid g‘oyalari bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q va bugungi ta’lim, umuman ijtimoiy islohotlarda o‘z aksini topmoqda. Raqamlashtirish, xorijiy tillarni o‘rganish va IT-yo‘nalishidagi bilimlar ommalashtirish kabi zamonaviy ta’lim islohotlari asosan jadid tamoyillariga mos keladi. O‘zbekiston milliy o‘ziga xoslik va madaniy qadriyatlarni saqlab qolgan holda, jadid ruhidagi ta’limni modernizatsiya qilishga intilmoqda. Shunday qilib, jadid g‘oyalari nafaqat tarixiy meros, balki yangi O‘zbekistonning ta’limni rivojlantirish strategiyasida ham faol foydalanilmoqda.

Ijtimoiy sohadagi o‘zgarishlarga, jadidizm ijtimoiy islohotlarni, shu jumladan jinslar tengligi va demokratik qadriyatlarni targ‘ib qilishni qo‘llab-quvvatladi. Yangi O‘zbekiston rivojlanish strategiyasiga amal qilib, jadid ideallariga mos keladigan fuqarolik jamiyatini mustahkamlash, inson huquqlarini himoya qilish va gender tengligini ta’minlashga e’tibor qaratmoqda.

O‘zbekistonda keyingi davrda amalga oshirilayotgan ijtimoiy islohotlar jamiyatni demokratlashtirish, iqtisodiy rivojlanish va milliy o‘ziga xoslikni mustahkamlashga qaratilgan murakkab modernizatsiya jarayonidir. Mazkur o‘zgarishlarni ijtimoiy-falsafiy kontekstda modernizatsiya, ijtimoiy harakatchanlik va fuqarolik jamiyatini qurish prizmasi orqali ko‘rish mumkin. Tarixiy jihatdan o‘xshash jarayonlar XX asr boshida jadid harakati doirasida sodir bo‘lgan, uning ishtirokchilari ta’lim, madaniyat va ijtimoiy sohadagi islohotlar orqali jamiyatni yangilashga intilishgan. Jadidchilik g‘oyalarini Yangi O‘zbekiston sharoitlariga moslashtirish natijasida davlat va jamiyat rivojlanishining yangi bosqichi shakllanmoqda. Ushbu jarayon ta’lim islohotlari, innovatsiyalarni joriy etish, demokratik tamoyillarni rivojlantirish va milliy ma’naviyatni mustahkamlash

orqali yanada chuqurlashmoqda. Shu sababli, jadidchilik g‘oyalarining zamonaviy talqini va amaliy qo‘llanilishi Yangi O‘zbekistonning barqaror rivojlanishi va global raqobatbardoshligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdulla Avloniyning. Turkiy Guliston yoxud Axloq. - Toshkent: Hilol nashr, 2022. - B. 5-10.

2. Бурдьё Пьер. Воспроизводство: элементы теории системы образования (Пьер Бурдьё, Жан-Клод Пассрон; пер. Н.А.Шматко; Моск. высш. шк. социал. и экон. наук.) - Москва: Просвещение, 2007. - С. 267.

3. Гафуров У. *Абдулла Авлони и его педагогические идеи*. - Ташкент: Фан, 2002. - С. 68.

4.Джон Дьюи. Демократия и образование. (перевод Ю.Турчанинова, Э.Гусинский, Н.Михайлов) - Москва: АСТ, 2000. - С. 379.

5. Джон Ролз. Теория справедливости. - Санкт-Петербург: ЛЕНАНД, 2018. - С. 509.

6.Edward W. Said. ORIENTALIZM. - New York: Vintage Books A Division of Random House, 1979. - P. 378.

7. Simone de Beauvoir. The second sex (translated by Constance Borde and Sheila Malovany Chevallier.) published in hardcover in the United States by Alfred A. Knopf, a division of Random House, Inc., New York, in 2010. - P. 873.

8. Martha C. Nussbaum. Women and human development (The Capabilities Approach - The University of Chicago) - Cambridge University Press: 2001. - P. 336.

9. Поль Рикёр. Герменевтика и психоанализ. (пер. с франц. И.С.Вдовина) - Москва: Исскуство, 1996. - С. 272.

10. Homi K. Bhabha. The Location of Culture. - London end New York: Routledge, 1994. - P. 197.

11. Habermas Jiirgen. The theory of communicative action. (Translated by Thomas McCarthy) - Boston: Beacon Press, 1987. - P. 463.

URUSHDAN KEYINGI YILLARDA O‘ZBEKISTONDA MAKTABGACHA TARBIYA MUASSASALARINING FAOLIYATI

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ДОШКОЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ В УЗБЕКИСТАНЕ В ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ

ACTIVITIES OF PRESCHOOL INSTITUTIONS IN UZBEKISTAN IN THE POST-WAR YEARS

Tishabayeva Irodaxon Rasulovna

Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Farg‘ona filiali O‘zbek tili va gumanitar fanlar kafedrasi dotsenti, PhD

e-mail: tishabayevairodahon@gmail.com

Tel: +998 91 651 51 36

Annotatsiya:

Ushbu maqolada ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda O‘zbekistonda maktabgacha tarbiya muassasalari tarixi ilmiy, tarixiy adabiyotlar va manbalar asosida yoritib berilgan. Shuningdek, hududiy farqlar, aholi joylashuvi yoki mahalliy hokimiyat tomonidan bolalar bog‘chalariga e’tibor haqidagi ma’lumotlar tadqiqot doirasiga tortilgan. Bundan tashqari, qishloq joylaridagi maktabgacha tarbiya muassasalarini kengaytirish masalalari ham bayon qilingan.

Аннотация:

В данной статье на основе научной, исторической литературы и источников освещена история дошкольных учреждений в Узбекистане в годы после Второй мировой войны. Кроме того, информация о территориальных различиях, населении или внимании к детским садам со стороны местных властей была взвешена в рамках исследования. Кроме того, были затронуты вопросы расширения дошкольных учреждений в сельской местности.

Annotation:

This article covers the history of preschool institutions in Uzbekistan in the years after World War II on the basis of scientific, historical literature and sources. Also, information about territorial differences, settlement or attention to kindergartens by local authorities has been drawn into the scope of research. In addition, issues of expanding preschool institutions in rural areas are also described.

Kalit so‘zlar:

kolxoz, inspektor, tahlil, bolalar bog‘chalari, qishloq, bolalar maydonchasi, muassasa, tarbiyalanuvchi, lavozim, dala yasli-bog‘cha.

Ключевые слова:

колхоз, инспектор, анализ, детские сады, поселок, детская площадка, учреждение, воспитанник, должность, поле ясли-сад.

Keywords:

collective farm, inspector, analysis, kindergartens, village, playground, institution, educator, position, field-kindergarten.

Urush boshqa ittifoqdosh respublikalar kabi, O‘zbekiston ijtimoiy va iqtisodiy hayotiga katta zarar etkazdi. Boshqa sohalar bilan bir qatorda, maktabgacha ta’lim tizimida ham qator muammolarlardan biri qamrov darajasi urushdan oldingi holatdan pasayib ketdi. Mazkur ma’lumotlar 1946- yilda O‘zbekistonda maktabgacha tarbiya muassasalariga qamrab olish holati va uning 1940- yilga nisbatan o‘zgarishini tahlil qilishda yordam beradi. 1940- yilda Qoraqalpog‘iston ASSR da urushdan oldin 1033 nafar bolalar tarbiyalangan bo‘lsa, 1946- yilda bu ko‘rsatkich 794 nafarni tashkil etib, 25 foizga kamaydi. Bu kabi kamayish Surxondaryo oblastida ham kuzatilgan. Ushbu oblastda 1940- yilda 493 nafar bola maktabgacha ta’lim muassasalarida tarbiyalangan bo‘lsa, 1946- yilda bu raqam 421 nafargacha kamaygan [4.250]. Bu holat 16,2 foizga qisqarish demakdir. Bunday xolat boshqa hududlarda ham qayd etilgan.

Shunga qaramay, ayrim hududlarda aksincha, qamrov ortganligini arxiv manbalarida qayd etilgan. Masalan, Xorazm oblastida, 1940- yil - 47 nafar bola maktabgacha tarbiya muassasalarida tarbiyalangan bo‘lsa, 1946- yilda - bu ko‘rsatkich 388 nafarga yetgan, ya’ni 17,6 foizlik o‘sish kuzatilgan [4.250].

Buning sabablari hududiy farqlar, aholi joylashuvi yoki mahalliy hokimiyatning bolalar bog‘chalariga ko‘proq e’tibor qaratishi bilan bog‘liq.

1948- yilda ham bolalarni maktabgacha tarbiya muassasalariga jalb qilish talab darajasida bo‘lmagan. Respublika bo‘yicha vodiy oblastlarida bolalarning doimiy bolalar bog‘chalariga qatnov ko‘rsatkichi boshqa oblastlarga nisbatan ancha yuqori edi, shunga qaramay maktabgacha yoshdagi bolalar umumiy soniga nisbatan hisoblaganda, foiz ko‘rsatkichlari juda past edi. Xususan, Andijon oblastida jami maktabgacha yoshdagi bolalar 11379 nafarni tashkil etgan bo‘lsa-da, 2 ta bolalar bog‘chasi qurilgan va unga 145 nafar bola qatnagan xolos (1,27 foiz), Namangan oblastida 1 ta bolalar bog‘chasi foydalanishga topshirilgan va una 10 ming nafar bolalarning 140 nafari jalb etilgan (1,4 foiz), Farg‘ona oblastida 8944 nafar bolalarning 180 nafari 1 ta doimiy bolalar bog‘chasiga qamrab olingan (2,0 foiz). Bu holat boshqa viloyatlar va shaharlar bilan qiyosiy tahlil qilinganda quyidagi holat ko‘zga tashlanadi, jumladan, Toshkent shahrida 2 ta doimiy maktabgacha ta’lim muassasasiga 500 nafar bolalar jalb qilingan (10,2 foiz), Samarqand oblastida 1 ta bolalar bog‘chasida 120 nafar bolalar qamralgan (4,6 foiz), Buxoro oblastida 2 ta bolalar bog‘chasida 260 nafar bolalar tarbiyalangan (11,9 foiz)) [5.27].

1948-1949- yillarda Qashqadaryo oblast Koson rayoni markazida 2 ta yasli, 3 ta bolalar bog‘chalari, 58 ta mavsumiy bolalar bo‘g‘chalari tashkillangan [2.92].

Urushdan keyingi yillarda respublika qishloq joylaridagi maktabgacha tarbiya muassasalarini kengaytirish masalalari ham e’tibordan chetda qolmadi. Bu nafaqat o‘sib kelayotgan yosh avlodning ta’lim-tarbiya manfaatlari uchun, balki mehnat kuchiga talab ancha kuchli bo‘lgan qishloq xo‘jaligini rivojlantirish uchun zarur bo‘lgan. Paxta dalalari va chorvachilik fermalarida asosiy mehnat ayollar, ya’ni onalar tomonidan bajarilgan. Xotin-qizlarni ishlab chiqarish va ommaviy-siyosiy ishlarda yanada faol qatnashishlarini ta’minlashda bolalar yaslisi hamda bog‘chalarining roli katta edi. Shu munosabat bilan O‘zbekiston SSR Ministrlar Soveti tomonidan 1948- yil 16-martda “Kolxoz bolalar maydonchalari ahvolini yaxshilash to‘g‘risida”gi va 1949- yil 25-fevralda “Ekin ekish davrida kolxozchilarga madaniy, tibbiy-sanitar xizmat ko‘rsatish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorlari qabul qilingan [1.93]. Bu qarorlar ijrosini ta’minlash maqsadida kolxozlarda mavjud bolalar maydonchalarini obodonlashtirish va yangi bolalar bog‘chalarini barpo etish ishlari jadal boshlab yuborilgan.

Statistik ma’lumotlar bu kabi bog‘chalar qancha bolalarni qamrab olganligi haqida aniq raqamlar beradi. 1948- yilda Samarqand oblastida 22 ta rayon bo‘lib, har bir rayonda bolalar bog‘chalari tashkillangan. Arxiv hujjatlarida 1946- yil 1-yanvar holatiga 96 ta bog‘chalari mavjudligi hamda 6181 nafar bolalar qamrab olinganligi haqidagi ma’lumotlar berilgan. Oblast kolxozlarida 800 ta bolalar bog‘chalari bo‘lib, 25000 nafar bolalar jalb qilingan. Bu davrda maktabgacha tarbiya inspektor lavozimi faqat oblastdagi boshqarmada bo‘lgan. Shahar va rayon Xalq ta’limi bo‘limlarida bu lavozim bo‘lmagan [3.1].

1950- yil 7-aprelda O‘zbekiston SSR Maorif Ministrligi tomonidan 328-son “Kolxozchi ayollarga madaniy-maishiy xizmat ko‘rsatish uchun kolxozlarda

bolalar muassasalari tarmog‘ini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori qabul qilindi. Bu qaror ijrosini ta’minlash maqsadida joylarda yangi maktabgacha tarbiya muassasalari tashkil etilgan. Xususan, 1950- yilda Namangan oblasti shaharlarida 466 ta, qishloqlarida 316 ta, jami 782 ta maktabgacha tarbiya muassasalari faoliyat olib borgan. Andijon oblastida shaharlarda 349 ta, qishloqlarida 331 ta, jami 680 ta bolalar bog‘chalari va yaslilari bo‘lgan. Farg‘ona oblastida esa shu yili shaharlarda 730 ta, qishloqlarda 314 ta, jami 1044 ta maktabgacha tarbiya muassasalari faoliyat yuritgan. Shu yili mavsumiy bolalar bog‘chalari va yaslilari Namanganda 77 ta, Farg‘onada 50 tani tashkil etgan. Sanatoriy tipdagi bog‘chalar Andijonda 65 ta, Namanganda 77 ta, Farg‘onada 130 ta bo‘lgan. Bundan tashqari, Farg‘ona oblastida 25 ta, Namanganda 77 ta kechayu-kunduz ishlaydigan bolalar bog‘chalari faoliyat olib borgan. Andijon oblastida mavsumiy va kechayu-kunduz ishlaydigan bolalar bog‘chalari bo‘lmagan [6.16].

XX asrning 50- yillarida Farg‘ona vodiysi kolxozlarida deyarli bir xil sharoit bo‘lgan. Shunga qaramay, Andijon oblastida mavsumiy maktabgacha tarbiya muassasalari tashkillanganligi haqida ma’lumotlar berilmagan. Chunki, har bir kolxoz eng kamida 10 ta brigadalardan tashkil topgan bo‘lib, bu brigadalarning har birida eng kamida 30 nafar ayol ishlagan. Bu ayollarning farzandlari brigadalarga qarashli shiyponlarda tashkil qilingan bolalar mavsumiy bog‘chalari va yaslilarida tarbiyalangan. Kolxozchi ayollar shiyponlardan uzoqroq yerlarga ishlagani borganda ularning bolalari uchun brigada yaslilari tashkillangan. Bu yaslilar dalalar chetidagi tutqatorlarga osilgan belanchaklardan iborat bo‘lgan.

1950- yilda Farg‘ona vodiysi kolxozlarida bolalarni maktabgacha tarbiya muassasalariga qamrab olish jarayoni nisbatan yaxshilandi. Jumladan, 1950- yilda Farg‘ona oblastida 50 ta doimiy kolxoz bolalar bog‘chalari bo‘lib, ularda 1410 nafar bola tarbiyalangan. Andijon oblastida 75 ta doimiy bolalar bog‘chalari bo‘lib, ularga 1954 nafar bolalar qatnagan. Namangan oblastida 68 ta bolalar bog‘chalari bo‘lib, 1289 nafar bolalar qamrab olingan [7.145]. Bunday bog‘chalar tashkil etilishining eng yuqori ko‘rsatkichlari Farg‘ona vodiysi oblastlarida kuzatilsa-da, bu boradagi reja o‘z vaqtida bajarilmagan.

Bu davrda qishloqlarda xotin-qizlarni dala ishlariga yanada ko‘proq jalb etish maqsadida yasli va bog‘chalar zo‘r berib ko‘paytirilgan. 1950- yili Namangan oblastining barcha kolxozlarida maktabgacha tarbiya muassasalari mavjud bo‘lib, 13 ta kolxozdagi bolalar bog‘cha va yaslilari namunali deb topilgan. Shu yili 3360 nafar kolxozchi ayollarning bolalari yasli va bog‘chalarga joylashtirilgan, onalar yalpi paxta yig‘im-terimiga jalb etilgan [8. 16]. Uychi rayonida reja bo‘yicha 51 ta bolalar maydonchalari 1635 nafar bolalarni qamrab olishi ko‘zda tutilib, amalda 35 ta bolalar maydonchalari tashkil etilgan va 1140 nafar bola jalb etilgan, xolos [9.2]. Pop rayonida esa klub, teatr kabi madaniy-maishiy binolar bilan bir qatorda bog‘cha, maktab binolari ham yetishmagan, sog‘liqni saqlash idoralarining faoliyati aholi ehtiyojini qondira olmagan [10.73].

Ko‘p hollarda kolxoz ma’muriyatlari maktabgacha tarbiya muassasalari uchun binolar ajratishda mas’uliyatsizlik bilan yondashgan. Aksariyat bog‘chalar foydalanishga yaroqsiz binolarda, bir-ikki xonali moslashtirilgan binolarda

joylashgan edi. Xususan, Farg‘ona oblastidagi maktabgacha tarbiya muassasalari joylashgan 271 ta binosidan faqat 13 tasida 5 ta xona bo‘lgan, xolos. Natijada bog‘cha tarbiyalanuvchilari tarbiyachilar, oshpazlar yoki kolxozchilarning uylarida tarbiyalangan. Bog‘cha uchun ajratilgan binolar kolxoz raislari tomonidan boshqa maqsadlarda – omborlar, pilla saqlash xonalari kabilarda ishlatilgan. Masalan, 1950- yilda Farg‘ona oblasti Quva rayonidagi “Kaganovich” nomli kolxoz bolalar bog‘chasi binosida ipak qurti boqilgani uchun bolalar ma’lum vaqt ko‘chada tarbiyalangan. Vodil rayoni “Hosilot” kolxozining bolalar bog‘chasi esa otxona hovlisida joylashgan. Farg‘ona oblasti Kuybishev rayonidagi “Kirov” nomli kolxoz hamda Qo‘qon rayonidagi “Stalin” nomli kolxoz bolalar bog‘chalari kolxozchilarning uyida, Andijon oblasti Lenin rayonidagi “Stalin” nomli kolxoz bolalar bog‘chasi oshpazning uyida, Namangan oblast To‘raqo‘rg‘on rayonidagi “Kalinin” nomli kolxozning bolalar bog‘chasi kolxoz hisobchisining uyida tashkil etilgan edi. Andijon shahridagi 8-bolalar bog‘chasi podvalli binoda joylashgan, podval yonuvchi mahsulotlarga to‘la bo‘lganligi bois, bino yong‘in xavfsizligi qoidalariga javob bermagan [11.39]. Farg‘ona oblasti Frunze rayonidagi bolalar bog‘chasi bitta xonadan iborat bo‘lgan, xolos. Oxunboboyev rayonidagi bolalar bog‘chasi hududida esa begona shaxslar ham yashagan [12.3].

Bu kabi bog‘chalar keyingi yillarda ham faoliyat ko‘rsatishda davom etgan. 1960-1970- yillarda Andijon oblast Qo‘rg‘ontepa rayonidagi “Kuybishev” nomli kolxozda bolalar bog‘chasi qurilgandan so‘ng, yarim yil davomida shifoxona faoliyat olib borgan, keyin ipak qurti boqiladigan binoga aylantirilgan. 1970- yilga kelib bino ta’mirga muhtoj bo‘lganda, unda 50 o‘rinli mavsumiy bolalar bog‘chasi joylashtirilgan. “Oyim” sovxozi, “Navoiy”, “Pobeda”, “Ilich”, “Qahramon”, “To‘qtagul” kabi kolxozlarda ham ahvol shu tarzda edi [13.19].

1950- yilda Namangan shahrida 9 ta doimiy va 1 ta sanatoriy tipdagi maktabgacha tarbiya muassasalari bo‘lgan. Ularga jami 539 nafar bolalar qatnagan. Bu maktabgacha tarbiya muassasalarida 1 tadan 4 tagacha guruhlar faoliyat yuritib, umumiy hisobda bitta guruhda 25 nafar tarbiyalanuvchi bo‘lgan [14.16]. Shuningdek, boshqa tashkilotlar qoshida 8 ta doimiy bolalar bog‘chalari bo‘lib, ular 310 nafar bolalarni qamrab olgan. 14 ta rayonning har birida 1 tadan doimiy bolalar bog‘chalari bo‘lib, ularda 396 nafar bolalar tarbiyalangan. Shu yili Farg‘ona oblastining Farg‘ona shahrida 4 ta doimiy bolalar bog‘chasida 250 nafar bola, Marg‘ilon shahridagi 6 ta doimiy bolalar bog‘chasida 235 nafar bola, Qo‘qon shahrida 3 ta doimiy bolalar bog‘chasida 225 nafar bola tarbiyalangan. Gorchakov (Marg‘ilon shahrining tarkibiy qismi) posyolkasida 1 ta doimiy bolalar bog‘chasi bo‘lib, unda 20 nafar bola tarbiyalangan. Farg‘ona oblasti rayonlarida esa 17 ta bog‘chalar bo‘lib, ularda 370 nafar bola tarbiyalangan. Oblast bo‘yicha jami 47 ta doimiy bog‘chalar bo‘lib, ular 1100 nafar tarbiyalanuvchilarni qamrab olgan [7.6].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ишанходжаева О. Педагогические основы становления и развития общественного дошкольного воспитания в Узбекской ССР (1924-1980 гг.) Дисс. на соиск. уч. степ. докт. пед. наук. – Ташкент, 1990.

2. QVDAning Qarshi filiali, 31-fond, 1-ro‘yxat, 271-ish, 92-varaq.

3. O‘zMA, 2591-fond, 1-ro‘yxat, 109-ish, 1-varaq.
4. O‘zMA, 94-fond, 5-ro‘yxat, 4781-ish, 250-varaq.
5. O‘z MA, R.94-fond, 5-ro‘yxat, 5117-ish, 27–37-varaq.
6. O‘z MA, R.94-fond, 8-ro‘yxat, 5-ish, 16-varaq.
7. O‘z MA, R.94-fond, 5-ro‘yxat, 5497-ish, 6, 107,145-varaq.
8. Турсунмуҳамедова А. Болалар муассасалари ишларини йўлга қўйиш мўл ҳосил гаровидир //Ўзбекистон хотин-қизлари. 1951. – №6.
9. O‘z MA, R.94-fond, 5-ro‘yxat, 5500-ish, 2-varaq.
10. Namangan VDA, 275-fond, 1-ro‘yxat, 580-ish, 73-varaq.
11. Andijon VDA, 505-fond, 1-ro‘yxat, 291-ish, 39-varaq.
12. O‘z MA, R.94-fond, 5-ro‘yxat, 5491-ish, 3-varaq.
13. Andijon VDA, 505-fond, 1-ro‘yxat, 501-ish, 19-varaq.
14. Namangan VDA, 12-fond, 2-ro‘yxat, 47-ish, 16-varaq.

IKKINCHI JAHON URUSHI DAVRIDA NAMANGAN VILOYATIDA SANITARIYA VA EPIDEMIOLOGIYA XIZMATI

ОРГАНИЗАЦИЯ САНИТАРНО-ЭПИДЕМИОЛОГИЧЕСКОЙ РАБОТЫ В НАМАНГАНСКОЙ ОБЛАСТИ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

ORGANIZATION OF SANITARY AND EPIDEMIOLOGICAL WORK IN THE NAMANGAN REGION DURING WORLD WAR II

Botirjonova Gulshoda Umidjon qizi
Namangan Davlat Universiteti O‘zbekiston tarixi yo‘nalishi tayanch doktaranti
e-mail: gulshodabotirjonova@gmail.com
Tel: +998 93 494 77 96

Anotatsiya

Ushbu tezisda Ikkinchi jahon urushi yillarida Namangan viloyati tibbiyot xodimlarining fidokorona mehnati, sanitariya va epidemiologiya xizmatining qanday tashkil etilganligi xususida so‘z yuritiladi. Sobiq ittifoq urush maydonlariga aylangan hududlaridan mamlakatimizga, xususan, Namangan viloyatiga tibbiyot muassasalarining ko‘chirilishi, evakogospitallar barpo etilishi va bu jarayonlarning viloyat ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga ta’siri haqida mulohaza yuritiladi.

Аннотация

В данной дипломной работе рассказывается о самоотверженной работе медицинских работников Наманганской области в годы Второй мировой войны, о том, как была организована санитарно-эпидемиологическая служба. Рассмотрены перевод медицинских учреждений с территорий бывшего Советского Союза в зоны боевых действий, в частности в Намангскую область, создание эвакогоспиталей, а также влияние этих процессов на социально-экономическую жизнь региона.

Abstract

This thesis discusses the selfless work of medical workers in the Namangan region during the Second World War, how the sanitary and epidemiological service was organized. The relocation of medical institutions from the war-torn territories of the former Soviet Union to our country, in particular to the Namangan region, the establishment of evacuation hospitals, and the impact of these processes on the socio-economic life of the region are discussed.

Kalit so‘zlar

Sanitariya, epidemiologiya, gospital, evakogospital, tibbiyot xodimlari, profilaktik chora-tadbirlar, vaksina, umumiy emlash, epidemiyalarga qarshi kurash.

Ключевые слова

Санитария, эпидемиология, госпиталь, эвакогоспиталь, медицинский персонал, профилактические мероприятия, вакцина, общая вакцинация, борьба с эпидемиями.

Keywords

Sanitation, epidemiology, hospital, evacuation hospital, medical personnel, preventive measures, vaccine, general vaccination, fight against epidemics.

Ikkinchi jahon urushining boshlanishi Sovet ittifoqi mamlakatlarida davlat va jamiyat hayotini keskin burilishiga olib keldi. Mamlakat hayoti harbiy izga o‘ta boshladi. Ishlab chiqarish front uchun xizmat qila boshladi. Bu davrda front uchun eng muhim jabhalardan biri bu tibbiyot sohasi bo‘ldi va O‘zbekistonda 120 dan ortiq gospitallar faoliyat ko‘rsatdi. Harbiy gospitallarda 1942- yil oktyabrdan 1945-yil iyulgacha 164 ming 382 nafar yarador askar va ofitserlar davolangan [8,13]. Tibbiy yordamni tashkil etish urush davrining asosiy vazifalaridan biri bo‘ldi. Buning uchun yetarli tibbiyot xodimlari bazasini shakllantirish lozim edi. Urush davrida tibbiyot kurslari ko‘paytirildi, ularda o‘qish muddati qisqartirildi. Kurslar bitiruvchilari turli jarohatlar uchun birinchi tibbiy yordam ko‘rsatish, harbiy harakatlarda jabrlanganlarni tashish, og‘ir bemorlarni parvarish qilish kabilar bo‘yicha o‘qitildi. O‘z davrining siyosiy tuzumi talablaridan kelib chiqqan mehnatkash xalqimiz frontga otlandilar. Jang maydonlarida qahramonliklar ko‘rsatib, o‘z xalqi, yurti, oilasi tinchligi uchun dushman bilan jon olib jon berib kurashdilar [5,120].

O‘zbekistonda Ikkinchi jahon urushi davrida shifokorlar fidokorona mehnat qildilar, ayniqsa frontdagi tibbiyot xodimlari kuch va jonini ayamay yordam ko‘rsatdilar, yarador askarlarning jonini saqlab qoldilar. Shu bilan birga, shifokorlar frontga turli yuqumli kasalliklar va infeksiyalarning tarqalishini oldini olish maqsadida joylarda ko‘plab muhim ishlarni amalga oshirdilar. Namangan viloyatining butun tibbiyot xodimlari jamoasi yuqumli kasalliklarga qarshi kurashga safarbar etildilar. Urush yillari mamlakatimiz sanitariya-epidemiologiya xizmati xodimlari uchun juda muhim davr bo‘ldi. Soha xodimlari o‘z faoliyatini butunlay o‘zgartirishi lozim bo‘ldi [3,11].

Ikkinchi jahon urushi davrida, O‘zbekiston, shu jumladan Namangan viloyati, turli xil ijtimoiy va iqtisodiy qiyinchiliklarga duch keldi. Sanitariya va epidemiologiya xizmati bu davrda juda muhim ro‘l o‘ynadi, chunki urush davrida epidemiyalar va kasalliklarning tarqalishi tahdid solgan. Namangan viloyatida sanitariya va epidemiologiya xizmati oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash, sanitariyani yaxshilash bo‘yicha ishlash bilan birga, urushga mobilizatsiya qilingan aholi orasida kasalliklarning oldini olishga qaratilgan dasturlarni ishlab chiqqan. Sog‘liqni saqlash muassasalari, shifokorlar va sanitariya xodimlari infeksiyalarga qarshi kurashish va ularni kamaytirish uchun tinimsiz mehnat qildilar [4,12]. Epidemiya xavfi ostida bo‘lgan sharoitda, vaksinalar va profilaktik chora-tadbirlar ham muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Bunday sharoitlarda, insonlarning salomatligini saqlab qolish, sanitariya-gigiyena qoidalarini bajarish juda muhim edi. Bu vaqt ichida, urush sharoitidagi qiyinchiliklarga qaramay, sanitariya va

epidemiologiya xizmati xodimlari aholi salomatligini saqlab qolishga, kasalliklarning tarqalishini oldini olishga harakat qildilar [4,2].

Sobiq Ittifoq Davlat Mudofaa Qo‘mitasi qarori bilan 1941- yil oxirlaridan boshlab hududlarimizga evakogospitallar tarmoqlari joylashtirila boshlandi. Eng sara binolar ajratilib, askarlarga tibbiy yordam ko‘rsatilishi uchun minglab o‘rinlar yaratildi. Bu shifoxonalarda minglab insonlar hayoti saqlab qolindi. Ikkinchi jahon urushi yillarida, ko‘plab shaharlar va viloyatlar hududida evakuatsiya kasalxonalari, yoki evakogospitallar tashkil etildi. Bu yerda bemorlar har jihatdan e’tiborda bo‘ldilar, hattoki ovqatlanish jarayonlari ham imkon qadar sifatli bo‘lishi uchun harakat qilingan. Taniqli sovet gigiyenisti G.V. Xlopin uning ahamiyatini quyidagicha ta’riflagan: “To‘g‘ri ovqatlanish aholi salomatligining asosidir, chunki u organizmning patogen ta’sirlarga chidamliligini oshiradi va odamlarning aqliy va jismoniy rivojlanishi, mehnat qobiliyati va jangovar kuchi bunga bog‘liqdir” [2,39].

1941-1945- olovli urush yillarida butun mamlakatimiz va viloyatimiz xalqi fidokorlik ko‘rsatib, tun-u kun tinim bilmay mehnat qilib, yaradorlarga malakali tibbiy xizmat ko‘rsatdilar hamda ularning o‘ksigan ko‘ngillariga taskin bergan tibbiyot xodimlarining hududimizga joylashtirilgan harbiy evakogospitallarda ko‘rsatgan jasoratlari avlodlar xotirasida mangu qolajak. Namangan viloyati ham bu jarayonda o‘ziga xos ahamiyatga ega bo‘ldi, chunki urush sababli frontlardan evakuatsiya qilingan harbiylar va aholi uchun tibbiy yordam ko‘rsatish zarurati tug‘ildi. Namangan viloyati hududida qurilgan evakogospitallar asosan mahalliy maktablar, madaniyat markazlari va boshqa jamoat binolarida tashkil etildi. Bu yerda harbiy xizmatchilar uchun shifoxonalar, operatsiya xonalari va yotoq joylari yaratildi. Tibbiy yordam, dori-darmon yetkazib berilishi va shifokorlarning tayinlanishi orqali, ko‘plab harbiy xodimlar va fuqarolar yordam oldi. Evakogospitallarni tashkil etish jarayoni urush davomida qiyinchiliklarga to‘la edi. Biroq, ushbu kasalxonalarning samaradorligi va ularning aholi va harbiylar salomatligi uchun ahamiyati katta bo‘ldi [5,231].

Tarixga nazar tashlasak, urush davrlarida ko‘plab yuqumli kasalliklar avj olgani, minglab insonlar yostig‘ini quritgani ma’lum. Asosan vabo, o‘lat, keyingi davrlarda tifo-paratifoz, virusli gepatit, dizenteriy, ulardan keyingi o‘rinlarda toshmali va qaytalama tif, zoonoz kasalliklar, tabiiy-o‘choqli infeksiyalar, iqlim-geografik o‘zgarishlar natijasida kelib chiquvchi kasalliklar, nihoyat, oxirgi o‘rinda aerozol antroponoz va boshqa kasalliklar turibdi. Urushning alohida davrlarida ba’zi qo‘shinlarda o‘ta xavfli infeksiyalar va gripp (Birinchi jahon urushi vaqtida “ispan” pandemiyasi), Rossiyadagi Fuqarolar urushi davrida parazitar tifar, ba’zi tabiiy o‘choqli infeksiya va parazitozlar epidemiologik ahamiyatga ega bo‘lgan. 1943- yilda G‘arbiy frontda kechgan sovet va nemis jangchilari o‘rtasidagi urush vaqtida tulyaremiya kuzatilgan. 1944- yilda Belorussiyada esa, nemis jangchilari orasida paydo bo‘lgan toshmali tif infeksiyasining harbiy asirlar tomonidan rus qo‘shinlariga kirib kelishi va buning natijasida rus qo‘shinlarida ham toshmali tif kasalligi tarqalganligi aniqlangan [4,122]. Oxirgi o‘n yillikdagi statistik tadqiqotlar, 1941-1943- yillarda bo‘lib o‘tgan urushning ilk yillarida toshmali tif,

vabo, gemorragikisitma, leptospiroz va boshqa turdagi o‘ta xavfli infeksiyalarning epidemiyasi kuzatilganligi bilan bog‘liq bo‘lgan ma’lumotlarni inkor qilishga imkon bermadi. Shuningdek, urush vaqtida anaerob infeksiyalar (qoqshol, gazli gangrena) va jarohatlanganda kuzatiluvchi yiringli-septik asoratlarni ham nazardan chetda qoldirmaslik kerak. Ikkinchi jahon urushi vaqtida qoqsholga qarshi emlash choralari ko‘rilganligi samara berganligi bu infeksiya tibbiyotda asosiy muammoligini yo‘qotganligiga qaramay, boshqa turdagi infeksiyalar hatto bugungi kunda ham jarrohlik shifoxonalari uchun jiddiy muammo bo‘lib qolgan [2,13-15]. Epidemiyalar doimo mahalliy urushlar va yirik harbiy qarama-qarshiliklar kelib chiqishiga sabab bo‘lgan, ularning asosiy qismini lkkinchi Jahon Urushi va undan keyingi davr misolida kuzatish mumkin. Urushning dastlabki kunlaridanoq SSSR Sog‘liqni saqlash xalq komissarligi yuqumli kasalliklar tarqalishining oldini olish uchun favqulodda choralar ko‘rdi. 1941- yilning 30-iyunidayoq Temir yo‘l xalq komissarligi bilan birgalikda “Xavf ostidagi hududlardan evakuatsiya qilingan aholiga tibbiy-sanitariya xizmati ko‘rsatish to‘g‘risida Nizom” e’lon qilindi. Unda hududiy sog‘liqni saqlash organlari va tibbiy-sanitariya transport xizmati tomonidan epidemiyaga qarshi chora-tadbirlarning butun majmuasi ko‘zda tutilgan [2,123-124].

Nizomga ko‘ra, yirik shaharlar aholisi va chaqiruv kontingentlarini o‘tkir ichak infektsiyalariga qarshi universal emlashni amalga oshirish, yuqumli kasalliklarga chalinganlarni o‘z vaqtida tashxislash va tezkor kasalxonaga yotqizish ko‘zda tutilgan edi. Shu maqsadda ko‘chma epidemiologik otryadlar tashkil etish, tuman sog‘liqni saqlash bo‘limlari huzurida sog‘liqni saqlash bo‘yicha instruktorlar institutini tashkil etish taklif etildi. Farmonda mahalliy kengashlar raislari, Sog‘liqni saqlash xalq komissarligi, Ichki ishlar xalq komissarligi, garnizonning harbiy boshqaruv organlari, armiya sanitariya xizmati va partiya organlari vakillaridan iborat favqulodda epidemiyaga qarshi komissiyalar tuzish belgilandi [11,202].

Urush yillarida Ukraina va Belorussiya kabi respublikalardan mamlakatimizga minglab aholi evakuatsiya qilingan. Harbiy akademiyalar ko‘chirib olib kelingan. Bularning barchasini uy-joy bilan ta’minlash, tibbiy-sanitariya xizmat ko‘rsatish, kiyim-kechak yetkazib berish kabi murakkab vazifalar jamoatchiligimiz va aholining faol ishtirokida o‘z yechimini topgan edi [2,144].

Urush yillarida viloyatlarimizda bezgak kasalligi bilan kasallanish o‘zining yuqori nuqtasigacha ko‘tarilib, Respublika sog‘liqni saqlash Xalq Komissarligidan bu borada shoshilinch choralar ko‘rishni tibbiyot xodimlari talab qilgan edi. Kasallangan bemorlar orasida tropik bezgak kasalligining og‘ir, ko‘pincha o‘lim bilan tugaydigan shaklining ko‘payishi hukumatni ularning oldini olish uchun bir qator tashkiliy choralar ko‘rishga majbur etdi. Jumladan, bemorlarni yotqizib davolash, epidemiyaga qarshi kurash choralarini kuchaytirish zaruriyati shifoxonalar va ulardagi o‘rinlar sonini ko‘paytirishni taqozo qilar edi. Ko‘rilgan shoshilinch chora-tadbirlar natijasida va tibbiyot xodimlarining fidokorona mehnatlari tufayli epidemik kasalliklarning oldini olish imkoniyati yaratildi. Yuqumli kasalliklarga qarshi kurashda emlash katta ro‘l o‘ynadi [8,15-19]. Urush

yillarida ichak infeksiyalarining oldini olish uchun formol vaksinasi bog‘langan dori (trivaktsin - tif, paratif A va B yoki pentovatsin - ikkita dizenteriya antijeni bilan birgalikda bir xil komponentlar) shaklida ishlatilgan va 1941- yilda N.I. Aleksandrov va N.E. Gefen kimyoviy vaksinasi bilan bog‘liq. 1942- yilda N. A. Gayskiy va B. Ya. Elbert tulyaremiyaga qarshi jonli vaksina tayyorlash texnologiyasini ishlab chiqdi. Kasallangan oq sichqonlarning o‘pkasidan tayyorlangan tifga qarshi emlash (M.M.Mayevskiy va M.K.Krontovskaya), kuydirgiga jonli vaksina (N.N. Ginsburg), vaboga qarshi jonli vaksina (N.N.Jukov-Verejnikov, M.P.Pokrovskaya, Fakrovskaya, M.M.Ich va b.) ishlatilgan [2,154]. Urush yillarida sanitariya-epidemiologiya xizmati mutaxassislari mamlakatning sanitariya-epidemiologik osoyishtaligini ta’minlashga katta hissa qo‘shdilar. Urush yillarida mamlakatda aholi salomatligini muhofaza qilishni sanitariya-epidemiologiya xizmati bilan ta’minlashda harbiy tibbiyot xizmati alohida o‘rin tutgan bo‘lib, u tibbiy ish bilan bir qatorda sanitariya-epidemiologiya tadbirlarini amalga oshirish bilan ham shug‘ullanishi kerak edi. Shunday qilib, urush davomida harbiy gigiyenistlar qo‘shinlarning oziq-ovqat va suv bilan ta’minlanishini, qo‘shinlarni aholi punktlarida va dala sharoitida joylashtirishni nazorat qildilar. Aholi punktlarida sanitariya tekshiruvlarini o‘tkazdilar va qo‘shinlarning turli transport turlarida (temir yo‘l, avtomobil, suv) harakatlanishini sanitariya qoidalariga muvofiq tashkil etdilar, shaxsiy gigiyena qoidalariga rioya qilinishini nazorat qildilar. Harbiy sanitariya-gigiyena xizmati tomonidan front ortidagi aholi o‘rtasida yuqumli kasalliklarning oldini olish borasida keng ko‘lamli ishlar amalga oshirildi [2,145-149].

1942- yil boshida Sog‘liqni saqlash xalq komissarligining buyrug‘i bilan barcha ittifoq va avtonom respublikalarning Sog‘liqni saqlash xalq komissarlari, viloyat va hududiy sog‘liqni saqlash boshqarmalari boshliqlari o‘n kun ichida sanitariya-epidemiologiya ishlarini kuchaytirish bo‘yicha eng shoshilinch choralarni ko‘rishlari shart etib belgilandi. O‘zbekistonning boshqa hududlari singari Namanganda ham tibbiyot xodimlari bu qarorlar ijrosini bajarishda bor kuchlarini safarbar etdi. Shuningdek, sog‘liqni saqlash organlari qochoqlar ko‘p harakatlanadigan yirik temir yo‘l vokzallarida yuqumli kasalliklar mavjudligini ogohlik bilan kuzatib borish, aholini ommaviy yuqumli oshqozon-ichak kasalliklariga qarshi immunizatsiya qilish vazifasini yukladi [11,186]. Temir yo‘l xalq komissarligining sanitariya xizmatiga ham xuddi shunday ko‘rsatmalar berildi, unga yuqumli kasallarni aniqlash bo‘yicha hududiy sog‘liqni saqlash organlari bilan birgalikda yirik temir yo‘l vokzallarida sanitariya nazorati punktlarini tashkil etish taklif qilindi. SSSR Sog‘liqni saqlash xalq komissarligining 1942- yil 22-maydagi buyrug‘i barcha hududlarimizda, xususan Namangan viloyatida har bir poliklinikada 10 kunlik muddat ichida bosh shifokorning epidemiologik ishlar bo‘yicha o‘rinbosari lavozimi joriy etildi. Uyma-uy yurib, barcha isitmasi ko‘tarilgan bemorlarni kasalxonaga yotqizish, yuqumli kasalliklar o‘choqlarida dezinfeksiya ishlarini olib borish bo‘yicha faollar – sanitar inspektorlar o‘quv mashg‘ulotlari tashkil etildi. Bularning barchasi askarlarning sog‘lig‘ini himoya qilish va ularning jangovar samaradorligini

oshirishda muhim ro‘l o‘ynadi [2,138-140]. Armiyadagi sanitariya-gigiyena tadbirlarining ro‘li shunchalik katta ediki, urush boshida doimiy gigiyena tashkiloti tuzildi va urushning ikkinchi yilida front va armiya sanitariya inspektorlari-gigiyenistlari lavozimlari joriy etildi. Buning uchun dala sharoitida suvni tozalash va zararsizlantirishning barcha ma’lum usullari va vositalarini, uning sifati va iste’mol me’yorlariga qo‘yiladigan gigiyenik talablarni bilish, ulardagi suv sifatini baholash bilan suv manbalarining sanitariya holatini dastlabki tekshirish, quduqlardagi suvni dezinfeksiya qilish, shuningdek, individual suv ta’minotini dezinfeksiya qilish kerak edi. Bu masalani hal etish harbiy sanitar shifokorlar zimmasiga alohida mas’uliyat yuklagan bo‘lib, ular oziq-ovqat zaharli infeksiyalarining oldini olish maqsadida oziq-ovqatning kaloriyaliligi, uning vitaminli qiymati, shuningdek, mahsulotlarni qayta ishlash jarayonlarini har kuni nazorat qilishlari kerak edi. Bu masalalarning barchasi 1942- yil noyabr oyida armiyada tashkil etilgan sanitariya inspektor- lari institutining diqqat markazida edi [11,2]. Armiya tibbiy xizmatining eng muhim vazifasi qo‘shinlarning sanitariya-epidemiologik osoyishtaligini ta’minlash bo‘lib qoldi. Bu vazifa muvaffaqiyatli bajarildi. Qo‘shinlarning epidemiologik farovonligi shundan dalolat beradiki, yuqumli kasalliklar umumiy kasallanishning atigi 9,0% ni, jumladan dizenteriya - 4,4%, tif - 2,7%, tif va paratif - 0,6% ni tashkil qildi. Bularning barchasi armiyada olib borilgan barcha profilaktika va epidemiyaga qarshi chora-tadbirlar yuqori samaradorlikdan dalolat berdi. Yaradorlar va bemorlarning hayotini saqlab qolish, salomatligini tiklash uchun kurashda sezilarli natijalarga erishildi. Urush yillarida yaradorlarning 72,3%, kasallarning 90% dan ortig‘i xizmatga qaytarildi. Buning uchun mahalliy tibbiyot ilmining hissasi bor. N.N. Burdenkoning ta’kidlashicha, o‘tmishda ham, hozir ham dunyoning hech bir armiyasida bunchalik ko‘p olimlar bevosita frontda ishlamagan. Yangi ilmiy tadqiqotlar yaradorlar va bemorlarni davolash samaradorligini oshirish, yuqumli kasalliklar epidemiyasining oldini olish, sanitariya-gigiyena ta’minotining bir qator masalalarini hal qilishga qaratilgan edi. 1944- yilda tibbiyot fanini yanada muvaffaqiyatli rivojlantirish maqsadida hukumat mamlakatning yetakchi olimlarini birlashtirgan SSSR Tibbiyot fanlari akademiyasini tashkil etishga qaror qildi. Uning birinchi prezidenti N.N. Burdenko edi [2,135-138].

Umuman olganda, Ikkinchi jahon urushi davrida Namangan viloyatidagi sanitariya va epidemiologiya xizmati sog‘liqni saqlash tizimini yanada mustahkamlashga, kasalliklar va epidemiyalarga qarshi kurashishga qaratilgan sa’y-harakatlar bilan muhim xizmat ko‘rsatdi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Mamatkulov B.M. Jamoat salomatligi va sog‘liqni saqlashni boshqarish. Ilm-ziyo. Toshkent, 2013y. 576 b.

2. Mirtazayev O.M, Matnazarova G.S, Zuyeva L.P. Harbiy epidemiologiya. Toshkent. “Ijod-Press” nashriyoti. 2019y. 160 b.

3. Namangan viloyat arxivi. 125-fond, 1-ro‘yxat, 19-yig‘ma jild, varaq-11, 12, 17, 18, 19, 20

4. Namangan viloyat arxivi. 561-fond, 1-ro‘yxat, 4-yig‘ma jild, varaq-2, 3, 4, 5, 6, 18

5. Shadmanova S.B. Ikkinchi jahon urushi yillarida O‘zbekistonda gospitallar faoliyati. / Ikkinchi jahon urushi va O‘zbekiston xalqi: tadqiqotlar. Ilmiy maqolalar to‘plami. 2-jild. –T.: “O‘zbekiston” nashriyoti, 2022. 240 b

6. Shamsutdinov R. Ikkinchi jahon urushi va front gazetalari. 2-kitob. –T.: Akadem. nashr, 2017. 196 b

7. Xodjayev N.I, Aminov Z.Z. Tibbiyotda islohotlarning yangi davri. SamarqandDTI. Samarqand. 2021y. 300 b.

8. Xodjayev N.I, Bulayev Z.K. Davlat sanitariya va epidemiolgiya xizmati mustaqillik yillarida. Samarqand. “Turon nashriyoti”, 2022. 120 b

9. Безгакка қарши кураш чоралари ҳақида // Сталин ҳақиқати –№ 66 (3317). 1945, 24 апрель. 4 б

10. Белый В.А. Влияние демографических факторов на формирование социальных конфликтов (на примере Ферганской долины) // Актуальные проблемы гуманитарных и социально- экономических наук, 2017. № 3. 388 с

11. Наманган шаҳрида юқумли касалликларга қарши кураш тадбирлари ҳақида Наманган шаҳар совети ижрокомининг мажбурий фармойиши. //Сталин ҳақиқати. –№.291 (2430). 1942, 18 декабр. 4 б

12. Тепкили терлама ва унга карши кураш чоралари. //Сталин ҳақиқати. –№.3 (4024). 1948, 3 январь. 4 б.

MULLA SHAMSIDDIN SHAVQIY VA UNING TARIXIY ASARLARI –TARIXCHILAR NIGOHIDA

МУЛЛА ШАМСИДДИН ШАВКИЙ И ЕГО ИСТОРИЧЕСКИЕ ТРУДЫ – ГЛАЗАМИ ИСТОРИКОВ

MULLA SHAMSIDDIN SHAVQIY AND HIS HISTORICAL WORKS – THROUGH THE EYES OF HISTORIANS

Xolmirzayev Xayrullo Lutfillojon o‘g‘li
Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti
e:mail: xayrullohxolmirzayev93@gmail.com
Telefon: +998 93 924 43 37

Annotatsiya

Ushbu maqolada Qo‘qon xonligi davridagi taniqli namoyondalaridan biri Mulla Shamsiddin Shavqiy asarlari boshqa tarixchi va olimlarning u haqidagi fikrlari misolida muhokama qilingan. Shuningdek, yoshlar o‘rtasida vatanparvarlik g‘oyalarining rivojlantirishda tarix fanini o‘rni qisqacha tahlil qilingan.

Аннотация

В данной статье рассматривается творчество одного из выдающихся представителей Кокандского ханства – Муллы Шамсиддина Шавкии Намангани. Его произведения и исторические взгляды анализируются на основе мнений других историков и ученых. Также кратко рассмотрена роль исторической науки в формировании патриотических идей среди молодежи.

Abstract

This article explores the works of Mulla Shamsiddin Shavqiy Namangani, one of the prominent figures of the Kokand Khanate period. His writings and historical perspectives are

analyzed through the views of other historians and scholars. The paper also briefly examines the role of historical science in fostering patriotic ideas among youth.

Kalit so‘z

Shavqiy Namanganoniy, Qo‘qon xonligi, Jome’ ul-havodis, qipchoqlar, Musulmonqul, belletristik asarlar.

Ключевые слова

Шавкий Намангани, Кокандское ханство, Джами уль-хавадис, кипчаки, Мусульманкул, беллетристические произведения.

Keywords

Shavqiy Namangani, Kokand Khanate, Jome’ ul-havodis, Qipchaqs, Musulmonqul, belletristic works.

Bugungi globallashuv jarayoni kuchaygan bir davrda millat ruhini, milliy ma’naviy boylikni asrab qolish muammoga aylandi. Mazkur muammoga yechim topish uchun talaba-yoshlar o‘rtasida yurtimiz tarixiga bo‘lgan qiziqishni oshirish va vatanparvarlik ruhida tarbiyalash asasiy vazifalardan biri hisoblanadi. Ushbu masalani dolzarbligini hozirgi kunga kelib yurtimiz tarixini o‘rganishni hukumat darajasiga ko‘tarilganligini ham misol qilish mumkin. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyevning 2022- yil 28-yanvardagi “2022–2026- yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-sonli Farmoni [8]. ning 73-maqsadida: “Buyuk ajdodlarimizning boy ilmiy merosini chuqur o‘rganish va keng targ‘ib qilish”, 77-maqsadda esa “O‘zbekiston tarixini o‘rganish va targ‘ib qilishni yanada rivojlantirish” vazifasi qo‘yilgan. Bu bejiz emas! Chunki tarix darslari talaba-yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda noyob imkoniyatga ega.

Prezidentimizning 2021- yil 19- yanvar kungi nutqlarida ham aynan yoshlar o‘rtasida o‘z yurti tarixini o‘rganishga bo‘lgan qiziqishni oshirish va bu sohani yanada rivojlantirish ta’kidlab o‘tilgan. Xususan, yurtboshimiz “Biz yoshlarimizni tarixdan saboq olish, xulosa chiqarishga o‘rgatishimiz, ularni tarix ilmi, tarixiy tafakkur bilan qurollantirishimiz zarur” [7]. deb ta’kidlagan edilar. Tarix darslarida bevosita o‘rganilayotgan davr manbalari orqali berilayotgan ma’lumotlar to‘ldirilib borilsa tinglovchilarning mavzuga bo‘lgan qiziqishi bir necha barobar ortishi hamda fanga bo‘lgan munosabati o‘zgarishiga olib keladi.

Tariximizni o‘rganish jarayonida ma’lum bir davrga ajratilgan holda o‘rganish albatta tabiiy holat hisoblanadi. Ajratib olingan tarixiy davrni o‘rganishda esa bevosita ushbu davrda yaratilgan tarixiy adabiyotlarga murojaat qilinishi esa o‘rganilayotgan davrni yanada to‘liqroq ochib berishga imkon beradi.

Tarixiy davrni o‘qitishda foydalaniladigan badiiy adabiyotlarni ikki guruhga bo‘lish mumkin:

– o‘rganilayotgan davrning adabiy yodgorliklari;

– tarixiy belletristik asarlar.

Adabiy yodgorliklariga tarixiy hodisa va voqealarni o‘z zamondoshlari yozib qoldirgan asarlar kiradi. Bu guruhga kirgan asarlar tarix fani uchun o‘tmishning o‘ziga xos manbai bo‘lib xizmat qiladi. Badiiy adabiyot yodgorliklari yozib olingan og‘zaki ijodiyot asarlarini: afsonalar, dostonlar, qo‘shiqlar, masallar

va boshqalarni o‘z ichiga oladi. Bunday asarlarning juda ko‘pida voqelik qayta-qayta ishlangan, xalq fantaziyasi bilan boyitilgan va bezatilgan bo‘ladi.

Belletristik asarlarga tarixiy romanlar, tarixiy mavzularda yozilgan povestlar, o‘rganiladigan davr haqidagi badiiy asarlar, hikoyalar kiradi. Bunday asarlar tarixiy manbalar, memuarlar va hujjatlar, ilmiy tekshirish ishlari va monografiyalarni o‘rganish asosida yozilgan bo‘lib, ularda o‘tmish voqealari badiiy tasvirlar va badiiy obrazlar orqali ifodalanadi. Belletristika tarix fani uchun hujjatli manba bo‘la olmasada, o‘quvchilarga o‘tmishni aniq tushuntirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Tarixiy roman va povestlarni o‘qish natijasida o‘quvchilarda tarixga qiziqish uyg‘onadi [3].

Ko‘pchilik tarixchilar turg‘unlik davri yoki boshqa izohlar bilan atovchi so‘ngi o‘rta asrlar davri tarixshunosligi ancha yaxshi o‘rganilgan bo‘lsa ham haligacha o‘rganilishi kerak bo‘lgan ma’lumotlar yetarlicha. Xususan Qo‘qon xonligi va uning Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi ham hali to‘liq ochib berilmagan. Shuning uchun ham ushbu davrni o‘rganish haligacha o‘z dolzarbligini yo‘qotgani yo‘q. Mavzuni o‘rganish uchun esa albatta ushbu davrda yozilgan tarixiy asarlarni tadqiq etish muhim hisoblanadi. Chunki, ushbu davr tarixiga oid tarixiy asarlar o‘zining xilma-xilligi hamda nisbatan arxiv hujjatlari bilan taqqoslab o‘rganish imkoni mavjudligi bilan ham ajralib turadi.

Masalan, Qo‘qon tarixnavislik maktabiga mansub asarlar she’riy yoki qisman she’riy yo‘lda yozilganligi bilan ajralib turadi. Bunday asarlar qo‘qonlik tarixchilarning adabiyotni yaxshi bilganliklaridan dalolat beradi. Shunday adiblardan biri arab, fors, o‘zbek tillarini mukammal bilgan tarixchi va shoir Mulla Shamsiddin Shavqiydir.Uning asarlari o‘zining realistik g‘oyalari va saroy shoirlariga nisbatan hayotni aniqroq yoritganligi bilan ajralib turadi, bu esa tarixchilarga davr tarixini o‘rganishda katta yordam beradi.

Mulla Shamsiddin Shavqiy asarlariga qiziqishning yuqoriligini uning asarlarini XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning boshlarida Farg‘ona vodiysida tuzilgan majmua va to‘plamlarning aksariyat qismida kiritilganligi uning naqadar mashhur bo‘lganligidan dalolat beradi.Olimning hayot yo‘li va ijodini o‘rganish jarayonida bunga yana bir bora amin bo‘lish mumkin. Mulla Shamsiddin Shavqiy va uning asarlarini Is’hoqxon Ibrat, V. P. Nalivkin, Charlz Ambrouz Stori, Zaki Validiy To‘g‘on, G‘. Karimov, F. Ahmadjonova, A. Xalilbekov, R. Nabiyev, Sh. Vohidov, H. Bobobekov, B. Bobojonov, O. Nosirov, N. Abdulahatov, Sh. Qo’ldoshev, S. Jo‘raboyeva kabi olimlar o‘z asarlari va maqolalarida keltirib o‘tishgan. 2021- yilga kelib, Nodirjon Abdulahatov va Sherali Qo’ldoshevlar muallifligida “Mulla Shamsiddin Shavqiy” deb nomlangan kitob chop etildi. Ushbu kitobda olimning hayot yo‘li va ijodi batafsil bayon etildi.

Mulla Shamsiddin Shavqiy Qo‘qon xonligi hamda mustamlaka davrida yashab ijod qildi. Keng qamrovli ijodiy faoliyati bilan ushbu ikki davr o‘zbek adabiyotini bir-biriga bog‘ladi. 1840–1842-, 1845–1858- va 1868–1876- yillarda Qo‘qon xonlaridan Muhammad Alixon (1806–1842, hukmronlik davri 1822–1842) va Xudoyorxon (1830–1881, hukmronlik davri 1844–1858, 1862–1863, 1865–1875) saroyida xizmat qilgan paytida Qo‘qon xonligi adabiy muhitiga anchagina

yaqin va aloqador bo‘lganligi uning asarlarini tarixiy ahamiyatini yanada oshiradi [6.17].

Mulla Shamsiddin Shavqiyning tarixiy asarlarining yurtimiz tarixini yoritishda muhim manbalardan biri ekanligini uning birgina “Jome’ ul-havodis” dostoni misolida ko‘radigan bo‘lsak: ushbu asarda Qo‘qon xonligini Amir Nasrullo boshliq buxoroliklar bosqini va qo‘qonliklarning ozodlik uchun kurashi, mustaqillik tiklangandan so‘ng boshlanib ketgan ichki kurashlar va ularda Musulmonqul boshchiligidagi qipchoq zodagonlarining g‘olib chiqishi, mahalliy zodagonlarning muxolifatga birlashib amalga oshirgan ishlari kabi ma’lumotlar katta mahorat bilan tasvirlanganini ko‘rishimiz mumkin. Shuningdek adibning asarlaridan yurtimiz tarixini o‘rganishda o‘z asarlari bilan katta hissa qo‘shgan chet ellik olimlarni ham katta qiziqishiga sabab bo‘lgan. Masalan, V. P. Nalivkin o‘zining “Qo‘qon xonligini qisqacha tarixi” nomli mashhur asarini yozishda Shavqiyning ikki asaridan foydalanganligini ta’kidlaydi: Birinchisi: “Shohnoma” dostoni, Qo‘qon xonligi tarixini Xudoyorxonni taxtga chiqishigacha bo‘lgan davrni o‘z ichiga oladi. Farg‘ona viloyati Chust uyezdining Kalvak qishlog‘idagi istiqomat qiluvchi Mulla Shavqiy taxallusi bilan ijod qilgan Mulla Shamsning asaridir. Doston turk tilida Xudoyorxonning buyrug‘iga binoan yozma manbalar asosida yozilgan.

Ikkinchisi: “Jangnoma” dostoni, Sheralixon va Xudoyorxon davrida yuz bergan qipchoqlar qo‘zg‘olonlari tarixiga bag‘ishlangan. Rus sharqshunosi V. P. Nalivkinda Mulla Shams Shavqiyning asarlari shu qadar katta ta’surot qoldirganki, u o‘z asarida “Shohnoma” dostonidan parchalar keltirgan:

Alar ketdi tashlab dil abgor bo‘lib,
Qolib bu o‘g‘ul giryada zor bo‘lub [4. 49].

Shavqiyning tarixiy asarlari mashhur ingliz sharqshunosi Charlz Ambrouz Stori (1888–1967)ning 1935- yida Angliyada chop etilgan “Fors adabiyoti” nomli bibliografik asarida ham qayd etilgan. Charlz Stori Shavqiyning yana bir asari haqida ma’lumot beradi. “Tarixi Shavqiy” asari hijriy 1291-, milodiy 1874–1875-yilda yozilgan bo‘lib, Farg‘ona hududining ruslar tomonidan bosib olinishi voqealariga bag‘ishlangan. Ushbu asarning aynan shu Ch. Stori tavsiflagan qo‘lyozma nusxasi jahonga ma’lum va mashhur boshqird sharqshunosi Zaki Validiy To‘g‘on (1890–1970) qo‘lida bo‘lgan. 1915- yilda Petrogradda chop etilgan “Farg‘ona viloyatidagi sharq qo‘lyozmalari” nomli maqolasida Zaki Validiy To‘g‘on “Tarixi Shavqiy” asariga izoh berar ekan Shavqiyni Chor Russiyasi bosqinchilariga nafrat bilan qaraganligini bayon etadi [5. 45]. Aynan ushbu asarni tadqiq qilinganda uning fikrlari o‘z tasdig‘ini topdi.

Is’hoqxon Ibrat ham o‘zining “Tarixi Farg‘ona” asarida Shamsiddin Shavqiy asarlaridan bevosita foydalanganligini ta’kidlab o‘tadi. U Shavqiy bilan bevosita tanish bo‘lib u bilan madrasada o‘qib yurgan paytlarida uchrashgan. Bu haqida K.Vohidova o‘zining “Ih’hoqxon Junaydullaxo‘ja o‘g‘li Ibrat va uning tarixiy-ilmiy merosi” nomli tadqiqot ishida shunday yozadi: “Mulla Yo‘ldosh To‘robboy o‘g‘li Xilvatiy, Is’hoqxon Ibrat, Mulla Shams Shavqiy Namangoniy, Muhammad Sharif So‘fizoda kabi qalamkashlar va Nizomxon, Abdulla Taroq kabi sozanda va

xonandalar ko‘pincha Nodim uyida to‘planganlar” [1. 26]. deb ta’kidlaydi. Shuningdek Is’hoqxon Ibratning “Tarixi Farg‘ona” asarida Mallaxon va Xudoyorxon munosabatlarini yoritishda Shavqiyning “Pandnoma” asaridan foydalanganini ta’kidlab ushbu asardan bir parchani keltiradi [2. 18–20].

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Mulla Shamsiddin Shavqiy o‘zining zamondosh tarixchi va shoirlari kabi voqealarni real tasvirlashga harakat qilganligi uning asarlari qiymatini tarixiy manba sifatida yanada oshiradi. Buning isboti sifatida uning asarlaridan ko‘plab olim va tarixchilar o‘z asarlarida foydalanganliklarini keltirishimiz mumkin. Mazkur asarlar shoirning xalq, adabiyot tarixi va taraqqiyoti uchun qilgan katta xizmatlaridir.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Воҳидова К. А. Исҳоқхон Жунайдуллахўжа ўғли Ибрат ва унинг тарихий-илмий мероси. Тарих фан. номзоди дисс. – Тошкент, 2002. – Б. 26.

2. Исҳоқхон Тўра Ибрат. Тарихи Фарғона / Нашрга тайёрловчилар, изоҳ муаллифлари: У. Долимов, Н. Жабборов. – Тошкент: Маънавият, 2005. – Б. 18.

3. Mirfayozov M. Tarix fanini o‘qitishda tarixiy-badiiy adabiyotlardan foydalanishning mazmuni va mohiyati. Academic research in educational sciences. 2020.

4. Наливкин В. Н. Краткая история Кокандского ханства. – Казань, 1886. – С. 49.

5. Кулдашев Ш. Т. Тарихи Шавки – важное произведение о Кокандском ханстве // Вестник ОшГПУ. – 2022. – №2 (20). – С. 45.

6. Qo‘ldoshev Sh. Qo‘qon xonligi tarixi ilmiy manbalarda. – Toshkent: Akademnashr, 2016. – B. 17.

7. https://lex.uz/docs/5841063.

8. https://daryo.uz/2021/01/20/shavkat-mirziyoyev-ijtimoiy-gumanitar-fanlar-rivoji-zamondan-ortda-qolmoqda.

XIX ASRDA BUYUK BRITANIYANING BUXORO AMIRLIGIDAGI SIYOSIY HARAKATLARI VA UNING STRATEGIK AHAMIYATI.

THE POLITICAL ACTIONS OF GREAT BRITAIN IN THE BUKHARA EMIRATE IN THE 19TH CENTURY AND ITS STRATEGIC IMPORTANCE.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ДЕЙСТВИЯ ВЕЛИКОБРИТАНИИ В БУХАРСКОМ ЭМИРАТЕ В XIX ВЕКЕ И ИХ СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ.

Tojiyev Bobur Toshpoyonovich

O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti 3-bosqich tayanch doktoranti.

e.mail: ***bobur_tojiyev@bk.ru***

Tel: +998 91 958 35 32

Annotatsiya.

Mazkur maqolada XIX asrda Buyuk Britaniyaning Buxoro amirligida olib borgan siyosiy faoliyati, elchilik aloqalari,amirlikni o‘z tasarrufiga olishga bo‘lgan harakatlari muhokama

qilingan. Buxoro amirligining inglizlar bilan olib borgan munosabatlar haqida fikrlar keltirib o‘tilgan

Abstract.

This article discusses the political activities of Great Britain in the Bukhara Emirate in the 19th century, its diplomatic relations, and its attempts to take control of the emirate. It also discusses the relations of the Bukhara Emirate with the British.

Аннотация.

В статье рассматривается политическая деятельность Великобритании в Бухарском эмирате в XIX веке, ее дипломатические отношения и попытки взять под контроль эмират. Рассуждается об отношениях Бухарского эмирата с англичанами.

Kalit so‘zlar.

Hindiston, Amudaryo, U.Murkfort, Zotli otlar, Amir Nasrulloh, Qo‘shbegi, Ark, Rossiya, Xiva, Qo‘qon, Xudayorxon, Aleksandr Byorns.

Keywords.

India, Amu Darya, W. Murkfort, Thoroughbred horses, Amir Nasrullah, Qoshbegi, Ark, Russia, Khiva, Kokand, Khudayorkhan, Alexander Burns.

Ключевые слова.

Индия, Амударья, В. Муркфорт, Чистокровные лошади, Амир Насрулла, Кошбеги, Арк, Россия, Хива, Коканд, Худаёрхан, Александр Бернс.

XIX asrda Yevropaning industrial davlatlari tomonidan bosib olingan mustamlakalarda mustahkamlanib olish va yangi mustamlakalar egallab olish uchun kurash yanada avj olib ketdi. Yevropaning: Buyuk Britaniya, Fransiya, Germaniya, Italiya, Ispaniya, Portugaliya, Gollandiya, Belgiya va Rossiya kabi yirik mustamlakachi davlatlari o‘zlarining mustamlakalari va ta’sir doiralarini zo‘r berib himoya qila boshladi. Bu davlatlarning manfaatlari savdo yo‘llari, dunyoning boy mintaqalarida to‘qnash keldi. Bu siyosiy kurash ba’zan diplomatik, ba’zida urush yo‘li bilan hal etildi. Ana shunday yirik manfaatlar to‘qnashuvlaridan biri Buyuk Britaniya va Rossiya imperiyalari o‘rtasida O‘rta Osiyo xonliklarini o‘z ta’sir doiralariga kiritish uchun kurash bo‘ldi. Bu kurash ko‘plab siyosiy bahs-munozaralarga sabab bo‘ldi. Rossiya imperiyasining maqsadi O‘rta Osiyo davlatlari: Buxoroi Sharif, Xiva va Qo‘qon xonliklarini o‘zining mustamlakasiga aylantirib, Hindiston hududiga ham ega chiqmoqchi edi. “Rossiya imperatori Aleksandr I 1807- yilda Fransiya imperatori Napaleon I bilan imzolagan “Tilzat” shartnomasida G‘arbiy Yevropa Fransiyaga, Hindiston esa Rossiyaga tegishi kerakligi kelishib qo‘ygan edi” [1, 33]. “Tilzat” shartnomasining yashirin bandalaridan inglizlar ham tez orada xabar topadi. 1830- yillarda Peterburg Xiva xonligini bosib olish uchun harbiy harakat boshlaydi va bu muvafaqqiyatsizlikka uchraydi. Rossiya imperiyasi tomonidan amalga oshirilgan bu harakatlar inglizlarni jiddiy tashvishga solib qo‘ydi agarda O‘rta Osiyo xonliklari Rossiya tomonidan bosib olinsa ruslar uchun Hindistonga yo‘l ochilar edi. Afsonaviy boyliklar yurti deb ta’riflangan Hindistonni Buyuk Britaniya aslo qo‘ldan chiqarishni xohlamas edi. Inglizlar Hindistonda mustahkam o‘rnashib olgan va u yerdan juda kata daromad ko‘rayotgan edi. Inglizlar nima qilib bo‘lsa ham Hindistonning dahlsizligini saqlab qolish va rus bosqinining oldini olishga qaratilgan harakatlarini boshlab yubordi. Ularning asosiy maqsadi Buxoroi Sharif, Xiva va Qo‘qon xonliklari ittifoqini tuzib, Rossiyaga qarshi qo‘yish orqali ruslarni

O‘rta Osiyoning shimoliy chegaralari bo‘ylab ushlab turishdan iborat edi. Bu maqsadni amalga oshirish uchun ingliz savdogarlari va josuslari O‘rta Osiyo davlatlari haqida ma’lumotlar to‘plash uchun xonliklarda faoliyat olib boradi va ayrimlari hukumdorlar bilan uchrashishga ham muvaffaq bo‘ladi. Buyuk Britaniya bu davlatlarning ittifoqini yuzaga keltirish uchun asosiy e’tiborini Buxoroi Sharif davlatiga qaratadi. Chunki Buxoroi Sharif Xiva va Qo‘qon xonliklariga qaraganda harbiy, siyosiy jihatdan ustun va inglizlar uchun strategik ahamiyatga ega edi. Inglizlar Hindistondagi hukumatlari orqali o‘z vakillarini Buxoroi Sharifga yubora boshladi. Dastlab 1819-1825- yillarda Hindistondan Buxoroga Britaniya hukumati tomonidan maxsus topshiriqlar bilan Uilyam Murkroft va Jorj Trebek ekspeditsiyasi yuboriladi. Ekspeditsiyaning rasmiy maqsadi Ost-Indiya kompaniyasining otliq askarlari uchun “zotli otlar axtarishdan” iborat edi. Haqiqatda esa, u Amudaryo vodiysiga inglizlarning kirishi mumkinligini aniqlash uchun yuborilgan ekspeditsiya bo‘lgan. Ingliz vakillarini O‘rta Osiyoning hech qanday “zotli otlar”i emas, balki uning bozorlarida mutlaq Angliya hukmronligini o‘rnatish masalasi qiziqtirardi [2, 52]. Murkfort boshchiligida ekspeditsiya 1824-yil Hindistondan chiqib, 1825- yil fevral oyida Buxoroga yetib keladi. Ekspeditsiya tarkibida 70 kishi bo‘lib, ular olib kelgan 80 sandiqdan ortiq turli mollar qo‘shbegiga taqdim etilgan. Inglizlar Buxoro xonligini har tomonlama o‘rganishga mahalliy hukmdorlar orasida inglizlarga tarafdor guruhni shakllantirishga muvaffaq bo‘ldi [3, 360]. Murkfort otryadi O‘rta Osiyoga kelishdan oldin yaxshi tayyorgarlik ko‘rib kelgan. Jumladan uning ekspeditsiyasining tarkibida yaxshi qurollangan qo‘shin hamda 2 ta pushka ham bor edi. 1825- yil dastlabki ekspeditsiyasi natijasida Buxorodan tashqari Hisor, Qorategin, Shahrisabz O‘ratepa kabi shaharlarda bo‘ladi. 1831-1833- yillarda Hindistondan Aleksandr Byorns Buxoroga yuboriladi. A. Byornsga harbiy va geografik ma’lumotlar to‘plash va Kobul hamda Buxoro hukumron doiralari bilan savdo va diplomatik aloqalar bog‘lash topshiriladi. U o‘zini arman savdogari deb tanitdi. Qo‘lida hind va afg‘on savdogarlarining tavsiyanomalari bo‘lgan bu “tadbirkor” Buxoro Sharif qo‘shbegisi bilan aloqa bog‘laydi [4, 135]. Aleksandr Byorns mamlakat hududida qimmatli razvedka ma’lumotlarini ham to‘play olgan. U o‘zidan “Travels into Bukhara” nomli asar qoldiradi. Britaniya hukumati 1838- yilda tobora yaqinlashib kelayotgan rus tahdidiga qarshi ehtiyot choralarini ko‘rishga qaror qildi. Britaniya tashqi ishlar vaziri Lord Palmerston, Buyuk Britaniyaning Tehrondagi elchisi Ser Joh Mak Nilga 1838- yil 18-mayda xat yubordi. Xatda Buxoro davlati ahvolini tekshirish uchun ishonchli odam yuborish va o‘zlarning rejalari haqida Buxoro amirini ogohlantirish kerakligi haqida ko‘rsatma beradi [5,201]. Ser Jon Mak Nil polkovnik Charlz Stoddartni Buxoroga yubordi. Stoddartdan Buxoro va boshqa Turkiston xonliklari o‘rtasida yaxshi munosabatlar o‘rnatish so‘ralgan. Polkovnik Stoddartning Buxorodagi vazifalari orasida Rossiyaning xavfidan Buxoroni ogohlantirish ham bor edi. Amir Nasrulloga (1827-1860) bosqinchilik rejasi haqida xabar berish va xavfning oldini olish uchun rus mahbuslarining ozod etilishini ta’minlash. Undan amirga bu masalada rahbarlik qilish, Turkiston xonliklari o‘rtasidagi kelishmovchiliklarni hal qilishda vositachilik qilish, harbiy masalalar

bo‘yicha ma’lumot yoki ta’lim berish talab qilinsa, bunga yordam berishi kerakligi ham bor edi. Bularga qo‘shimcha ravishda Amirga Britaniya tomonidan Buxoroi Sharifga tahdidi yo‘q ekanligi, Angliyaning amir va uning xalqiga xayrixohligi va Angliyaning Rossiya tajovuziga qarshi Buxoro tomonida ekanligi lekin Buxoro amiriga harbiy harakatlarda yordam berishi haqida hech qanday ishora qilmasligi haqida ko‘rsatma berildi. Qo‘qon tarixchisi Mulla Olim Mahdum Hojining “Tarixi turkiston” asarida bayon qilishicha, Buxoroga ular elchi sifatida kelganligi va yomon maqsadda kelmay, balki Rossiyaning bu yerga qasd va tajovuzi haqida aytish uchun kelganligini aytib o‘tadi. “Elchi bo‘lub kelgon Sutud Doratning maslak va muddaosi inglislar tarafidin biror turlik yomon niyat va yo zarar kelturmaslikga amirni ishonturub, boshqa davlatning, ya’ni Rusiyaning bu mamlakatlarga qasd va tajovuzidin saqlamoq va mudofaa etmakni xohlagandin iborat edi. Muning ila barobar, agar amir xohish qilib, munosib ko‘rsa, Buxoro askarini jadid va tezotar to‘plar ila silohlanturmak va askariy muallimlar bermak va Rusiyaning xufya harakat muddaosidin Buxoro hukumatini xabardor etmak edi. Amir Nasrulloh inglis elchisini ikki martaba huzuriga qabul qilib, yaxshi muomala ko‘rsatib, ba’d ul yaxshi muomalasini tabdil qildi. Polkovnik Sutud Dorat mirzoxona va kotibxona tarbiyasidin olgan yumshoq siyosiyunlarda bo‘lmay, askariy tarbiya olmish to‘g‘ri, jasur, qattig‘ va o‘tkur bir odam edi. Muning uchun Buxoroning eski usuli rusumlariga ortuq darajada diqqat qilib, zehn solmagan edi. Doimo elchixonadin chiqib, Buxoro bozorlarini tomosho qilur edi. Aksar otliq yurub, Arki oliy maydonidin, ya’ni Registondin o‘tar vaqtda ahli shahar odati bo‘yincha otdin tushmas edi. Vaholanki, amir turadigan Arki oliy oldidin o‘tarda amirga e’zoz yuzasidin otdin tushub o‘tar edilar. Inglis askari ma’muri Buxoroning bu tarifa eski odatlaridin g‘ofil bo‘lur edi va yoki bu tartiblarga lozim darajada ahamiyat bermas edi. Har nima bo‘lub amir Nasrulloh elchiga g‘azablanib, zindonga solmoqga farmon berdi. Amir Nasrulloh shul darajada qahru g‘azablik edikim, hech bir vazir ro‘baro‘siga kelib ishning noma’qulini aytolmas edi. Ul vaqtlarda Buxaro umarolari orasida Rusiyaning va inglisning va ahvoli olamning nima ekanligini bilgan kishi yo‘q edi. Balki inglis elchisining hibs bo‘lganiga xursand bo‘lub “bizim amir shul tarifa ulug‘durkim, bu tariqa shavkatlu inglis elchisini zindonga band qildi” [6, 249]. Ular o‘zlarini ismini o‘zgartirib, yashirincha kelmaganliklari ma’lum. Lekin ular o‘zlarini Buxoro amiriga yaxshilab, Buyuk Britaniya va Buxoro orasidagi munosabatlarni mustahkamlash ekanligini aytib, Rossiya bilan munosabatlarini yomonlashtirib, asta-sekinlik bilan Angliya ta’siriga, ya’ni qaram davlatga aylantirish niyatlari borligini sezdirmaslikka harakat qilganlar. Haqiqatda esa, Stoddartning asosiy vazifasi Buxoroning hokim amaldorlari bilan Rossiyaga qarshi birgalikda kurash olib borish uchun shartnoma tuzishdan iborat edi. U o‘zining maxfiy rejalarini sir saqlashga harakat qilgan. Keyingi uchrashuvda u Amirga harbiy ko‘mak taklifini bildiradi. Amir buni o‘z shaxsiga nisbatan haqorat deb hisoblaydi. Uchrashuvlar chog‘ida ingliz polkovnigi hudud taomiliga ko‘ra muzokaralarini tiz cho‘kmay olib boradi. Bu esa uning taqdirini hal qiluvchi bahonalarini ko‘paytiradi. Shu sabab Amir Nasrullo uni zindonband etishga hukm qiladi. Artur Konolli va uning

“Kundaligida Britaniya josusi kasbi yuzasidan turli davlatlarda bo‘lganligi qayd qilingan. U o‘z kundaligida Qo‘qon yaqinida faoliyat yuritgani chunki bu davrda Afg‘onistonda qo‘zg‘olonlar avj olgan bir paytda Buxoroga yaqinlashmaslik buyrug‘ini olgan edi. 1841- yilda Stoddartni qutqarish uchun yangi umid paydo bo‘ldi. 1841- yilda Xivada o‘z missiyasini muvaffaqiyatli yakunlagan kapitan Artur Konnoli Qo‘qonga yo‘l oldi. Ayni paytda unga polkovnik Stoddartni amir Nasrullo qamoqqa tashlanganligi haqida xabar yetib keldi. Yo‘lda qandaydir tarzda Stoddart bilan bog‘lanishga muvaffaq bo‘lgan Konolli agar Buxoroga kelsa, amir uni qabul qiladi, degan xabar oladi. Kapitan Konolli bu xabarga olgach, Stoddartni qutqarish uchun Buxoroga qarab yo‘lga chiqadi. Amir Nasrullo Konollining xonliklardagi faoliyatidan boshidanoq xabardor edi. Biroq bu zobit haqidagi ba’zi ma’lumotlar amirga noto‘g‘ri yetkazilgan. Razvedka ma’lumotlariga ko‘ra, Konolli uni taxtdan tushirish uchun Xiva va Qo‘qon xonlari bilan hamkorlik qilishga kelishgan. Shuning uchun ham Nasrullo uning Buxoroga kelishini qo‘llab-quvvatlab, majlis o‘tkazdi [7, 140, 152]. Uzoq safardan so‘ng Artur Konolli 1841-yil 9-noyabrda Buxoroga yetib keldi. 1841- yilning dekabrida amir Stoddart bilan Konollini saroyga chaqirib, Konolliga murojaat qildi. U o‘z hukumatidan hech qanday xat olib kelmaganini va shuning uchun ular josus ekanligini aytdi. Bundan tashqari Britaniyaning Kobuldagi falokati amirda yomon taassurot qoldirdi. Bu zobitlar taqdirida muhim omil bo‘ldi, Amir Nasrulla Angliya endi uning uchun xavf tug‘dirmaydi degan xulosaga keldi va ikki zobitni hibsga oldi. Bu zobitlarni Buxoro amiri qamoqqa olishi inglizlarni juda ranjitdi va jahlini chiqardi. Britaniya hukumati Xiva xoni orqali zobitlarini qutqarmoqchi bo‘lib ko‘rdi ammo bu muvaffaqiyatsizlikka uchragach, Usmonli hukumatiga murojaat qildilar. Usmonli hukumati Buxoro amiriga ikkita maktub yozib, ingliz zobitlaridan qanday maqsadni ko‘zlayotganini so‘radi. Shuningdek, u do‘st mamlakat vakillarini qamoqqa olish xalqaro nizolarga sabab bo‘lishini ta’kidlab, xalqaro qonunlarga rioya qilishligini tushuntirib, zobitlarni ozod qilishni so‘ragan. Bu xatlarga qaramay, Nasrulloxon ingliz zobitlarini ozod etishdan bosh tortdi [5, 206]. Konolli va Stoddart 1842- yil iyun oyida Buxoro amiri Nasrulloxon tomonidan qatl ettiriladi. 1843- yilda Stoddart va Konollini taqdirini aniqlash uchun O‘rta Osiyoga inglizlar Jozef Volf ismli vakillarini jo‘natadilar. Jozef Volf “Wolf J. Narrative of a mission to Bokhara in the years 1843-1845 to ascertain the fate of Colonel Stoddart and Capitann Connolly” deb nomlangan asarida o‘z faoliyati va O‘rta Osiyo haqida ma’lumotlarni yozib qoldirgan. Unga ma’lumotlarni to‘plashda Buxoroning kuchli qo‘mondalaridan biri yordam beradi. O‘zining maktubida u qo‘mondonni Britaniya xalqining samimiy va ajoyib do‘sti va yordami uchun undan Britaniya xalqi nomidan minnatdor ekanligini alohida ta’kidlab o‘tadi. U bu xatni Kapitan Groverga yuboradi va o‘z yurtiga qaytib ketishi uchun izn so‘raydi. Ser, men bu xatni Noyib samitchan uyida yozyapman. Stoddart va Konollining amir tomonidan o‘ldirilishiga sababni sizga ma’lum qilaman. Stoddart o‘ldirilishiga sabab, Buxoro amiriga hurmatsizlik qilganligi, Musulmon dinini qabul qilib, yana xristian diniga o‘tganligi, Angliyaga yashirin maktublar yuborib turganligi sababli, Konolli Xiva va Qo‘qon

xonliklarini Buxoroga hujum qilishga undaganligi uchun ular qatl qilingan. Volf aniqlagan sabablar hammasi haqiqat edi. 1869- yilgacha Buyuk Britaniya Vazirlar Mahkamasi O‘rta Osiyoda rus armiyasi va ta’sirining rivojlanishi haqida hech qanday tashvish bildirmagan edi. 1836-1841- yillarda Buyuk Britaniyaning Afg‘onistonni Hindistonning tub joy hududlari kabi o‘zining vassaliga aylantirishiga bo‘lgan muvaffaqiyatsiz urinishidan so‘ng, Londonning siyosati Hind vodiysidan tashqaridagi yerlarga aralashmaslikdan iborat edi. 1864- yildan Hindiston noibi va aralashmaslik siyosatining ashaddiy himoyachisi ser Jon Lourens 1864-1867- yillarda bir necha bor Xudoyorxon va amir Muzaffarning Ruslarga qarshi harbiy yordam so‘rashlarini rad etdi. Buyuk Britaniyaning asosiy maqsadi Afg‘onistonni mustaqil chegara davlat sifatida saqlab qolish edi. 1869-1873- yillardagi Angliya-Rossiya muzokaralari natijasida Buxoro va Afg‘oniston o‘rtasidagi chegara to‘g‘risida kelishuvga erishildi va bu ikki davlat o‘z ta’siridan – Rossiyaning Buxoroga va Angliyaning Afg‘onistonga ta’siridan bu chegarani har ikki tomonning buzilishidan himoya qilish uchun foydalanishi to‘g‘risida kelishuvga erishildi. Har bir kuch Amudaryoning narigi qirg‘og‘idan boshlab bir-birining ta’sir doirasini amalda tan oldi. Shu tariqa Angliya Rossiyaning Afg‘oniston chegarasini kesib o‘tmaslik haqidagi vadasini oldi, Rossiya esa uning Buxoro va Qo‘qonga ta’sirini Markaziy Osiyodan manfaatdor yagona imperialistik davlat tomonidan tan olinishiga erishdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Peter Hopkirk “The Great Game” – London. 1990.

2. Moorcrroft and G. Trebeak. Travels is Himalayan provinces of Hindustan and the Panjab; in Ladakh and Kashmir; in Peshawar, Kabul, Kunduz and Bokhara from 1819 to 1825. Volume I. – London, 1841.

3. Z.A.Ilhomov. “O‘zbekiston tarixi” o‘quv qo‘llanma. – T. 2020.

4. G.B.To‘rayeva, X.G.Elmurodova XVII-XIX asrlarda O‘rta Osiyo masalasida ingliz-rus raqobati. БУХОРО ТАРИХИ МАСАЛАЛАРИ мавзусидаги Республика илмий-амалий (онлайн) конференция. –Buxoro, 2021.

5. ÇELİK, Muhammed Bilal. *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*. Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya. - Istanbul 2009.

6. Мирзо Олим Маҳдум ҳожи. Тарихи Туркистон. – Т.: Янги аср авлоди, 2009.

7. ÇELİK, M. Bilal, YAZICI, Serkan. (2013). Büyük Oyunun İki Aktörü ve Osmanlı Devleti. Ümit Ekin (Ed.). *Prof. Dr. Özer Ergenç’e Armağan*. İstanbul: Bilgi Kültür Sanat Yayınları.

SHAMSIDDIN SOMIYNING “QOMUS UL-A’LOM” ENSIKLOPEDIYASIDA FARG‘ONA VODIYSINING XIX ASRGA OID MA’LUMOTLAR TAHLILI

ANALYSIS OF INFORMATION ABOUT THE FERGANA VALLEY IN THE 19TH CENTURY IN SHAMSIDDIN SOMIY’S ENCYCLOPEDIA “QOMUS UL-A’LOM”

АНАЛИЗ СВЕДЕНИЙ О ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЕ XIX В. В ЭНЦИКЛОПЕДИИ ШАМСИДДИНА СОМИЯ “КОМУС УЛ-АЛОМ”

Mansurov Isroiljon G‘ofur o‘g‘li
Turan International University Gumanitar fanlar va pedagogika kafedrasi o‘qituvchisi
e-mail: isroilmansurov12@gmail.com
Tel: +998 94 066 16 61

Annotatsiya.
Tadqiqotda “Qomus ul-a’lom” ensiklopediya orqali Farg‘ona vodiysida joylashgan shaharlarning XIX asrdagi hududi hamda ijtimoiy hayoti haqida ma’lumotlar taqdim etadi. Shu bilan birga bu davrdagi iqlim holati, aholisi haqida ham tahlillar mavjud.

Abstract
The study provides information about the territory and social life of cities located in the Fergana Valley in the 19th century through the encyclopedia “Qomus ul-A’lom”. At the same time, there is an analysis of the climate and population of this period.

Аннотация
В исследовании представлены сведения о территории и общественной жизни городов, расположенных в Ферганской долине в XIX веке посредством энциклопедии “Комус ул-Аълом”. В то же время проводится анализ климата и населения в этот период.

Kalit so‘zlar
Farg‘ona viloyati, Andijon, Qo‘qon, Marg‘ilon, Namangan, Sayhun.

Keywords
Fergana region, Andijan, Kokand, Margilan, Namangan, Sayhun.

Ключевые слова
Ферганская область, Андижан, Коканд, Маргилан, Наманган, Сайхун.

Farg‘ona viloyati Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyodagi kichik bir hududi bo‘lib, ruslar ta’siridan oldin Qo‘qon xonligi hududi bo‘lgan. Farg‘ona viloyati shimoli-sharqiy tarafdan Semirichensk bilan, shimoli-g‘arbiy tarafdan Sirdaryo yohud yarim Turkiston viloyatlari bilan, g‘arbi-janubiy tarafdan Buxoro xonligi bilan, janubdan Pomir mustaqil yerlari bilan, janubi-sharqiy tarafdan esa Xitoyga qarashli Sharqiy Turkiston viloyati bilan ya’ni eski Qoshg‘ar xonligi bilan o‘ralib chegaralangandir. Umumiy maydoni 73.113 kv.km [1, 3393].

Farg‘onaning yerlari balandlik bo‘lib, shimol va janub tarafdan katta Oloy tizmasi ulangan ikkita tizma tog‘lar davom etadi, shimoldagisi Chutkal hozirgi Chotqol tog‘i va janub tarafdagi Oloy tog‘lari. Ikkinchisining balandliklari 5000 metrdan yuqori. Bu ikki tizma tog‘larning orasidagi Sayhun vodiysi bo‘lib, u yerlarda Norin nomi olgan bu irmoq Farg‘onani sharqdan g‘arbga o‘tib, o‘ng va chapidan bir qancha soylar qo‘shilib, ancha kattalashgandan so‘ng Farg‘onadan chiqib Toshkent tekislariga tushar. Farg‘ona ichidan o‘ngdan asosiy quyiluvchilar: Uzun Ahmad va Qozonsuv, chapdan Tar, Qorakulcha, Yassi soylaridan iborat Qoradaryo. Oqbo‘ri, Iskijan, Isfriyon, Shohmardon, So‘x va Isfara daryolaridir. Bulardan ko‘pchiligining suvlari faqat qishda Sirdaryo(Sayhun)ga ulanib, yozda aholi tomonidan kanallar bilan yerlani sug‘orishda foydalaniladi. Bu suvlar bilan mamlakatning qumloq yerlari ekin maydonlari bilan bog‘lar holatiga keladi. Alalxusus, Sayhun(Sirdaryo) bilan Qoradaryo orasida bir joy bo‘lib, ikki suv orasi

nomini olgan boshqacha bog‘ ko‘rinishadadir. Isfara bilan So‘x daryolarining orasida bir ikkinchi qism yer tashkil etilgan. Birinchisidek go‘zal bo‘lmasa-da, ob-havosi mo‘tadil, ekinlar va hayvonlar yetishtirish uchun qulayroq. Obod yerning uchinchi qismi ham bor. Shimol, sharq va janub tomoni tog‘ etaklaridan iborat bo‘lib, yaylov va o‘rmonlarga to‘la. Bir-biridan qumli va toshloq unumsiz joylar bilan ajralib turadigan bu uch qismda uch millatli aholi yashaydi. Birinchi qismda o‘zbeklar, ikkinchi qismda tojiklar, uchinchi qismda qora qirg‘izlar. Qora qalpoqlar, lo‘lilar, turk qabilalari va boshqa ba’zi ko‘chmanchilar ham Sayhun qirg‘oqlarida va boshqa joylarda o‘z chodirlarini quradilar [2, 3393].

Farg‘onaning havosi xilma-xil bo‘lib, tog‘lari qishda qorli va bahorda va yozda yomg‘irlarning ko‘pligidan uzun o‘tlar bilan qoplangan bo‘lib, bu yerlarning havosi doimo biroz sovuk, shamollari shiddatlidir. Tekislik va chuqurlik yerlarida, shuningdek Sayhun(Sirdayo) vodiysida yoz issig‘i juda yuqori bo‘lib, havo harorati 40 ºCgacha chiqqani kabi, qishi ham juda sovuq va shamollar bilan esar, havo harorati -15 ºC va ba’zan -20 va -25 ºCgacha tushar. Qo‘qonda bu davrda barobar havo juda quruq. Tus shaharchasida yozning issiq shamoli qum zarralarini olib kelib, bir necha kunlar davomida quyosh ko‘rinmay qoladi. Faqat tog‘ etaklarida, shamollar ta’sirida qolgan vodiy va tog‘ yonbag‘irlarida yozda ham, qishda ham havo mo‘tadil bo‘lib, bular mamlakatning eng go‘zal va obod joylaridir.

Sayhun(Sirdaryo) vodiysi baland bo‘yli o‘tlar va qamishlar bilan qoplangan bo‘lib, boshqa taraflarining pasttekisliklarida va tekis yerlarida terak, tol, chinor, qayrag‘och va boshqa daraxtlar bilan olma, nok, shaftoli, o‘rik, pista, bodom, anjir, anor va mevali daraxtlari juda ko‘p. O‘n olti navdagi shirin uzum bilan juda katta va totli qovunlar ham hosil berar. Bug‘doy, arpa va boshqa boshoqli ekinlardan sholi, paxta, beda va boshqalar ham ko‘p yetishtiriladi. Hatto shirin donalarni chiqaradigan supurgining bir turi ham shunchalik ko‘p o‘sadiki, otliq unga berkinadigan darajada uzun. Shimol tarafidagi tog‘larda uzun qarag‘ay o‘rmonlari bor. Ham ko‘p.

Hayvonlari ko‘p va turlari chiroyli bo‘lib, qo‘y, echki, sigirlari katta. Sutlari xushta’m va lazzatli. Qorabayir deb nomlangan zotli baland otlari tekisliklarga, kichik jismga ega bo‘lgan qirg‘iz otlari tog‘ga mos keladi. Qo‘ylari katta va dumli, ya’ni bizning karaman deb atalgan zotimizga mansub. Qushlari va yovvoyi hayvonlarining turlari ko‘p bo‘lib, suv qushlari ham ko‘pdir. Tog‘larda kiyiklarning turlari ko‘p. Farg‘ona tog‘larida temir, qo‘rg‘oshin, kumush, oltingugurt, ko‘mir, billur va boshqa foydali qazilmalar bor. Andijon shahrida juda yaxshi neft quduqlari va issiq mineral suvlar mavjud.

Ruslar eski Marg‘ilon shaharchasidan 15 kilometrlik masofada Yangi Marg‘ilon nomli bir shaharcha ta’sis etib, viloyat markazi etib belgilandi. Farg‘onani 7 ta tuman yoki sanjoqqa bo‘lishdi: Qo‘qon, Marg‘ilon, Vodil, O‘sh, Andijon, Namangan, Tus. Eng katta tuman Andijan, eng ahamiyatli tuman Marg‘ilon shaharchasidir.

Viloyatning markazi bo‘lgan Marg‘ilon Toshkentdan 237 kilometr janubi-sharqda, Qo‘qondan 65 kilometr sharqi-janubda va ShohiMardan daryosi bo‘yida

joylashgan shahar. Havosi toza, go‘zal uzumzorlari va bog‘lari, tuya juni va nafis ipakdan tayyorlangan nafis matolar mavjud. U devorlar bilan o‘ralgan, 12 ta darvoza va bir qancha qadimiy yodgorliklarga ega [3, 3264].

Hukumat binolari va rus mahallalari shahardan 16 kilometr janubda tashkil etilgan bo‘lsa-da, bu yangi Marg‘inon va eski Marg‘inon o‘rtasidagi masofa binolar bilan to‘ldirilmoqda va oxir-oqibat ikkalasi birlashadi. Yevropaliklar tomonidan Marghilan nomi bilan atalganligi sababli, bu nomda tilga olingan bo‘lsa ham, uning to‘g‘ri imlosi Marg‘ilon [4, 3264].

Eng katta tuman bo‘lgan Andijon Qo‘qondan 40 kilometr sharqda va Sayhun(Sirdaryo) daryosi irmog‘ining chap sohilida joylashgan bo‘lib, zamonasida Farg‘onaning markazi bo‘lgan va Umarshayx Mirzo ibn Bobur tarafidan bir muddat poytaxt qilingan. Shahar atrofi ko‘p bog‘ va bog‘chalar bilan o‘ralgan bo‘lib, mevalari mashhurdir. Sifatli ipak ko‘p chiqar va aholisi ba’zi paxta matolarini tayyorlashadi.

Andijon tumaniga qarashli Asaka 5º9’8’’ sharqiy kenglik va 40º38’5’’ shimoliy uzunlikda joylashgan kichik bir shahar [5, 420].

Shaxrixon ham Andijon tumaniga qarashli bir shahar bo‘lib, Qo‘qondan 100 kilometr sharqi-shimoliy qismida bo‘lib, Sayhun(Sirdaryo) suv yo‘lidan 35 kilometr masofadadir. Shahrixon pasttekislikdagi shahar bo‘lib, bundan 1824-yillar Qo‘qon amiri Umarxon tarafidan zarur yerda tashkil etilgan. Qashg‘ar xitoylar tomonidan qo‘lga kiritilgandan so‘ng 80.000 Qoshg‘ar muhojiri kelib, vatan qilib, o‘z o‘zidan kengayib, rivojlanib ketgan [6, 2888].

Qo‘qon shahri Toshkentdan 167 kilometr janubi-sharqida va Sayhun(Sirdaryo)ga tegishli Qorasuv daryosi sohilida bo‘lib, 31º 38’ shimoliy kenglik bilan 68º 26’ 48’’ sharqiy uzunlikda joylashgan. Eski shaharcha bo‘lsa-da, so‘nggi asrlarda markaz kasb etib, butun Farg‘onaning markazi va mustaqil bir xonlikning poytaxti bo‘ldi. 1292-hijriy yilda ruslar xonlarning oxiri bo‘lgan Xudoyorxonni mag‘lub etib, Farg‘ona o‘lkasi bilan barobar Qo‘qonni ham zabt etib, boshqa bir viloyat shaklida Farg‘onaga markaz qilishsa-da, undan so‘ng markazni Marg‘ilon shaharchasiga ko‘chirishdi. Qo‘qon go‘zal shahar bo‘lib, keng va toza ko‘chalari, mukammal bozori, go‘zal jome’larning sharifi bilan boshqa binolari, go‘zal ko‘prigi, qimmatli toshlari, kiyimlar va gazlamalar va ko‘p sanoat mollari bo‘lgan savdosi bor [7, 2066].

Viloyat tarkibiga kirgan yana bir shahar Namangan Qo‘qondan 80 kilometr shimol-sharqda bo‘lib, Sirdaryo vodiysining yuqori tomonidadir. Tuman markazi bu shahar mustahkam bo‘lib, yaqinlarida turli mevali daraxt bog‘lari, neft va ko‘mir madanlari bordir [8, 4600].

Namangan tumaniga qarashli Koson (yohud Kesan) Qo‘qondan 85 kilometr shimoli-sharqda joylashgan Sayhun(Sirdaryo)ga quyiladigan Koson nomli bir soy atrofida joylashgan bir shahar bo‘lib, atrofida bir qal’asi, serhosil va go‘zal yerlari bor [9, 3808].

Farg‘ona viloyatining 800.000 aholisi bor. Aholisi o‘zbek, tojik, qirg‘iz, qoraqalpoq va lo‘lilardan tarkib topgan bo‘lib, rus, afg‘on, hind, qoshg‘ariy kabi ba’zi boshqa millat vakillari ham bor. Ko‘pchilik sartlar bo‘lib, o‘zbeklar bilan

tojiklarning aralashuvi va nikohlaridan dunyoga kelganlardir. Hatto, ko‘chmanchilikdan o‘troqlashgan o‘zbek va qoraqirg‘izlarga ham bu nom beriladi. Tojiklar bilan nikohlanishdan mo‘g‘ul siymoli shaklini ham olgan. Tojiklar asl eroniyliklar bo‘lib, bir guruhlari mamlakatning qadimiy aholisidandir. Bularning ichida moviy ko‘zli, sariq sochli bo‘lib, asosan kashtan ranglilardir [10, 3394].

Tojiklarning bir qismi o‘zbeklar Erondan olib keltirilgan asirlarining avlodlari, bir qismi esa turli davrlarda mamlakatga kelib o‘rnashib qolgan eronlik muhojirlarning avlodlaridir. O‘zbeklarning bir qismi hozirgi vaqtda ko‘chmanchi bo‘lib, bir qismi o‘rnashib, dehqonchilik bilan shug‘ullana boshlagan bo‘lsa-da, eski odatlarini unutmagan, bog‘-u dalalarida tikkan chodirlarida kun kechirmoqda. Qirg‘iz xalqi tog‘larda yolg‘izlikda yashab, cho‘ponlik va chorvachilik bilan mashg‘uldirlar. Ular faqat qishda pastroq joylarga tushishga majbur bo‘lishadi. Bular juda jasur va mohir otliqlardir. Qoraqalpoqlar tinch va osoyishta bo‘lib, Sirdaryo vodiysida istiqomat qilishadi [11, 3395].

Farg‘onaning asosiy shahar va shaharlari hamda uy-joylar, do‘konlar, masjidlar, madrasalar va maktablar soni quyidagicha:

Shahar	Xonadonlar	Do‘konlar	Jome’ va masjidlar	Madrasa va maktablar
Qo‘qon	10.000	2.000	300	140
Marg‘ilon	6.000	1.000	300	90
Andijon	4.000	1.000	200	66
Namangan	4.000	1.000	200	100
O‘zgand	1.000	100	10	24
Baliqchi	1.000	100	50	13

Marg‘ilonda 26 ming aholi istiqomat qilgan. Aholis savdo-sotiq hamda dehqonchilik bilan shug‘ullangan. Ko‘pgina ulamolar va boshqa olimlarning kelib chiqishi shu yerdan bo‘lgan [12, 3264].

Katta shaharlaridan biri Qo‘qonning 35.000 aholisi bor. Katta bozori, go‘zal jome’larning binolari, go‘zal ko‘prigi, qimmatli toshlari, kiyimlar va gazlamalar va ko‘p sanoat mollari bo‘lgan savdosi bor.

Viloyatning yana bir shahri hisoblangan Namangan shahrining 16000 aholisi, chorsuni o‘rab olgan 1000 ta do‘koni, paxta tola fabrikalari, yilliga 300000 dan oshiq qo‘ylar sotilgan gavjum hayvon bozori mavjud. Butun u taraf aholilarining tijorat markazi bo‘lib, mahalliy va sanoat mahsulotlarini daryoda kemalarga ortadilar. Ruslar tarafidan bosib olish asnosida, tub aholisi xonavayron bo‘lib, bir islom mahallasi binosi, zamonaviy bir rus mahallasi tashkil bo‘lmoqda.

Namangan tumanining Koson shahrida esa 10.000 aholi istiqomat qiladi. Shaharda muhtasham masjidi, juda gavjum bozori, atrofida bir qal’asi, serhosil va go‘zal yerlari, Sad pir nomli mashhur ulamolarning xaroba mozori bor. Juda eski bir shahar bo‘lib, juda ko‘p mashhur ulamolarning vatani hisoblanadi. Yoqut Hamaviy o‘z zamonida turkiylar g‘alabasi bilan vayron bo‘lganini aytganini hisobga olsak, undan so‘ng qayta tiklangani tushuniladi. Uning hozirgi aholisi Eronning shimoliy tomondan kelib chiqqan tojik jinsiga mansub va ular fors tilini yaxshi bilishadi.

Ensiklopediya XIX asr-XX asr boshlarida yozilishiga qaramay, Farg‘ona vodiysining ning XIX asr ikkinchi yarmi tarixi haqida ham atroflicha ma’lumot bergan.

E’tiborli tarafi shundaki ma’lumotlarning qaytarilishiga yo‘l qo‘yilmagan. Maqolalar birlashtirilsa umumiy bir tavsif taqdim etilgan. Shu bilan birga, ma’lumot qaytarilishi lozim bo‘lgan qismga avvalgi taqdim qilingan maqolaning nomi ilova sifatida yozib o‘tilgan.

XIX asrda Farg‘ona hududida yuzaga kelgan ma’muriy birliklar ham alohida ta’kidlanib, bu haqida dastlabki umumiy ma’lumotlar ko‘rsatilgan.

Aholi soni, etnik tarkibi va ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatiga oid ma’lumotlar aniq sonlar misolida berilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Şemseddin Sami. Kâmûsu’l-alam. Istanbul: Mihran, 1896. V C.
2. Şemseddin Sami. Kâmûsu’l-alam. Istanbul: Mihran, 1896. V C.
3. Şemseddin Sami. Kâmûsu’l-alam. Istanbul: Mihran, 1896. V C.
4. Şemseddin Sami. Kâmûsu’l-alam. Istanbul: Mihran, 1896. V C.
5. Şemseddin Sami. Kâmûsu’l-alam. Istanbul: Mihran, 1889. I C.
6. Şemseddin Sami. Kâmûsu’l-alam. Istanbul: Mihran, 1894. IV C.
7. Şemseddin Sami. Kâmûsu’l-alam. Istanbul: Mihran, 1891. III C.
8. Şemseddin Sami. Kâmûsu’l-alam. Istanbul: Mihran, 1894. VI C.
9. Şemseddin Sami. Kâmûsu’l-alam. Istanbul: Mihran, 1894. IV C.
10. Şemseddin Sami. Kâmûsu’l-alam. Istanbul: Mihran, 1896. V C.
11. Şemseddin Sami. Kâmûsu’l-alam. Istanbul: Mihran, 1896. V C.
12. Şemseddin Sami. Kâmûsu’l-alam. Istanbul: Mihran, 1896. V C.

SAYD MUHAMMED XUDIYARXON “OQ UYLIK” DAVRIDA ORENBURGNI TARK ETISHI: ERKINLIKKA INTILGAN MA’NAVIY MARDLIK NAMUNASI.

SAID MUHAMMAD KHUDOYARKHAN’S DEPARTURE FROM ORENBURG DURING THE ‘WHITE PALACE’ PERIOD: AN EXAMPLE OF SPIRITUAL COURAGE IN THE PURSUIT OF FREEDOM

ОТЪЕЗД САИДА МУХАММЕДА ХУДОЯР-ХАНА ИЗ ОРЕНБУРГА В ПЕРИОД “БЕЛОГО ДВОРЦА”: ПРИМЕР ДУХОВНОГО МУЖЕСТВА В СТРЕМЛЕНИИ К СВОБОДЕ

Dosmaganbetov S., Yusupov. O.
Ajiniyoz nomidagi *NDPI*
“Tarix o‘qitish metodikasi” kafedra katta o‘qituvchisi
Tel: +998 91 389 41 77
Dosmaganbetov@mail.ru

Annotatsiya.

Maqolada tarixiy-ilmiy adabiyotlar, arxiv manbalari va xalq ogʻzaki ijodi namunasi-rivoyatlar asosida Sayd Muhammed Xudiyarxonning "oq uyli" davrida Orenburg surgunidan qochishi ozodlikka tashlagan qadam ekanligiga, ma'naviy qullikdan erkinlikka intilishlari haqida yangicha qarashlar berilgan.

Kalit soʻzlar.

Sayd Muhammed Xudiyarxon obrazi, Orenburgdagi "oq uylik hurmatli tutqun" xon, Orenburglik yirik boy B.Jangeldin, Ustyurt platosi, Eset botir oqsoqol Koʻtibar oʻgʻli, katta oʻgʻli Ernazar, "Quyi" Amudaryo frontiri, "Talliq" ariq, Azbergen biy Mungʻaytmas oʻgʻli, Marie de Ujfalvy-Bourdon va boshqalar.

Аннотация.

В статье на основе историко-научной литературы, архивных источников и образцов устного народного творчества - преданий представлены новые взгляды на то, что побег Саид Мухаммед Худийархана из оренбургской ссылки в период "белого дома" был шагом к свободе, его стремление к свободе от духовного рабства.

Ключевые слова.

Образ Сайд Мухаммуд Худийархана, хан в Оренбурге "почетный пленник белого дома", крупный оренбургский богач Б.Жангельдин, плато Устюрт, Есет батыр сын аксакала Кутибар, старший сын Ерназар, НижнийАмударьинский фронтир, русло "Таллык" реки Амударьи, Азберген бий сын Мунгайтмас, Мари де Уйфальви-Бурдон и другие.

Abstract.

Based on historical and scientific literature, archival sources, and examples of oral folk art - legends, the article presents new perspectives on Said Muhammad Khudayar Khan's escape from exile in Orenburg during the "white house" period. It argues that this escape was not only a step towards freedom but also a manifestation of his desire to liberate himself from spiritual bondage.

Key words.

The image of Sayd Muhammed Khudiyarkhan, the "honored prisoner of the 'white house'" khan in Orenburg; the wealthy Orenburg magnate B.Zhangeldin; the Ustyurt plateau; Eset batyr, son of the elder Kutibar; the eldest son Ernazar; the "Lower" Amu Darya frontier; the "Tallyk" channel of the Amu Darya; Azbergen biy, son of Mungaitmas; Marie de Ujfalvy-Bourdon and others.

Kirish. Markaziy Osiyo tarixi va madaniyatida Orolboʻyi bilan Qoʻqon xonligi oʻrtasidagi tarixiy aloqalarning muhim masalalaridan biri, mashhur tarixiy shaxslar umrin iilmiy oʻrganish zarur masala hisoblanadi. Asrlar ohangiga e'tibor berganimizda, soʻnggi oʻrta asrlar va erta yangi davrdan boshlab Orolboʻyi qoraqalpoqlarining Qoʻqon yerlari bilan turli tarixiy-madaniy simbiozli aloqalarda boʻlganligi, hozirgi vaqtda ham Fargʻona sakral geolandshaftida "yuqori" qoraqalpoqlarning etnik guruhlari yashab turganligining guvohi boʻlamiz [1].

Oʻtmishga nazar: folklor manbalari. Sharqiy Orol Sirdaryo boʻyi qoraqalpoqlari azaldan Buxoro, Qoʻqon yerlari bilan siyosiy-iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy munosabatlarda boʻlgan. Bu haqda qoraqalpoq folklorining tarixiy qoʻshiq va toʻlgʻovlarida, xalq ogʻzaki shajarasida va etno-dostonlarida yaxshi ta'riflangan. Qoraqalpoq xalq etno-dostoni "Alpomish"da:

"Ot boʻlibdi Miyon koʻlning toylari,
Qoʻyin sotib qoʻzi olar boylari,
U yogʻi Turkiston, bu yogʻi Qoʻqon,
Hazratimning qadam qoʻygan joylari"

- deb o‘tmish sadosini yaqqol beradi. Qoraqalpoq xalqining ijtimoiy xotiralari va afsonalarida el-yurtning obro‘li tarixiy shaxslari sanalgan: Asan botir-biy-otaliq, Amangeldi botir-biy-otaliqning Qo‘qon hukmdorlariga halol xizmat etgani, so‘ng saroy fitnalari oqibatida shahid bo‘lganligi ta’riflanadi. Berdaq (1827-1900) shoir o‘zining etno-poetik she’riy satrlarida Qo‘qon hukmdorlari obrazlarini mohirona ta’riflagan edi [2].

Asosiy tarixiy syujetlar: “O‘ZBEKISTON TARIXI ENSIKLOPEDIYASI, XIX asr O‘zbekiston diplomatiyasi tarixi kontekstida Janubiy Orolbo‘yi va Xiva xonligi hududida yashagan tarixiy shaxslar-intellektual etno-klan vakillarining jahon diplomatiyasi madaniyatidagi o‘rni, qo‘shni mamlakatlar bilan aloqalarda qoraqalpoq elitasi vakillari elchilik xizmatlarida bo‘lgani ilmiy jihatdan o‘rganilib yangi tarix sahifalariga kiritilishi lozim. Orolbo‘yi quyi Amudaryo frontirida yashagan “O‘n to‘rt urug‘li” qoraqalpoq biylari, beklar-begilari va hokim-xo‘jalarining O‘rta Osiyoning mustaqil uch (davlat) xonliklari o‘rtasida elchilik va “madaniy diplomatiyalik” xizmatlari, Qo‘qon, Buxoro va Toshkent bilan aloqalarda Qoraqalpoq ulusi etno-elitalarining faol xizmatlari, Xiva xoni Farmoni bilan bajarilgan davlat safarnomalari samarali bo‘lib tarixiy-siyosiy muhitda sezilarli darajada yuqori bo‘lgan. XIX asrning 70-80- yillaridagi Qo‘qon xonligi taqdiri, Qo‘qon xoni Xudo-yorxon obrazi o‘sha zamonga tegishli g‘oyaviy qarash mazmunida yozilgan edi. Orenburg shahridagi “oq uy”ning hurmatli mahbusi bo‘lgan Xudiyar tarixiga oid ko‘plab arxiv ish qog‘ozlarini ko‘rish nasib etdi. Jasorat timsolida 1877- yil 12-noyabrda sobiq hukmdor Xudo-yor so‘nggi sodiq sheriklari bilan oldinnan puxta o‘ylab, “soatlarni solishtirish” shartiga bo‘ysunib va tavakkal qilib surgundan qochishni tashkil qiladi [3]. U insonning Orenburgdagi surgunlik “oq uyi”dan yashirincha qochib ketishiga kimlar va qanday vaziyatlar motivatsiya bergan?. Xudiyarxon Orenburgdan qochib bepoyon Ustyurt kengligi orqali, Janubiy Orolbo‘yi va quyi Amudaryo deltasi manzilgohlarda yashoshi qozoq va qoraqalpoq biylari boshqargan ovullarda vaqtincha boshpana topadi.

Tarixiy angishvona, maxfiy tark etish: Qo‘qon xoni hukmdor Sayd Muhammed Xudiyarxon “oq uy”li surgunlik paytida Orenburgdan qochib ketishiga kimlar yordam bergan ?. Hukmdor xon obrazini kimlar yozgan?. 1876-1877-yillarda mashhur fransuz tadqiqotchisi va sayyohi Mari Uyfalvi-Burdon (1842-1904) umr yo‘ldoshi, mashhur franko-venger etnografi Sharl Ejen Uyfalvi de Mezekevezd (1842-1904) bilan birga1876-1878- yillarda Sibir va Markaziy Osiyo bo‘ylab katta fransuz ekspeditsiyasi davomida yozilgan “Sayohat daftari” sahifalariga quyidagilarni yozib qoldirgan edi. Mari Uyfalvi-Burdon fikricha: “Xudi-yarxon “tiranning”ning Orenburgdan qochish sabablari: o‘zining avvalgi xonlikni boshqarganini o‘ylab, siyosiy hokimiyatini qayta tiklashga harakat qilgan [4].

Tarixnoma: Sayd Muhammed Xudiyarxon haqidagi ma’lumotlar D.Dolgorukov, N.Terentev, M.Divaev, A.Z.Validov tomonidan tarixiy ilmiy asarlarda ko‘plab yozilgan [5]. Xonning hukmronlik obrazi har zamonda, har xil mazmunda ta’riflangan. Masalan tarixchi t.f.d. R.N. Nabiyev XIX-asr oxiri-XX-asr boshidagi davriy nashrlarda Xuda+yar shaxsining ijobiy baholanganiga e’tibor

qaratadi. “Niva” jurnali Xuda yarxon haqida: - “Hozirgi vaqtda O‘rta Osiyodagi “eng ajoyib” hukmdorlarning biri sifatida...” deb yozgan [6]. U inson Rossiya imperiyasi qo‘l ostida “hurmatli qul-xon, siyosiy jihatdan xo‘rlangan” bo‘lishni istamadi. Xon boshiga tushgan og‘ir qismat, orzu-armonlar, ozodlik yo‘lida harakat qilgan kurashlari tarixi yangicha nuqtai nazardan o‘rganilishi shart. Markaziy Osiyo, O‘rta Osiyo xalqlari boshidan kechirgan o‘tmish tarixiy-taqdiriy sahifalarda, ayniqsa, Qo‘qon xonligi tarixining tarixiy geografiyasi, ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli, etno-madaniyat namunalari, musulmon me’morchiligi uslubida bunyod etilgan ko‘p sonli inshootlar hamda qo‘shni mamlakatlar bilan diplomatik, ichki va tashqi savdo-sotiq munosabatlarida o‘chmas chuqur iz qoldirgan Qo‘qon hukmdori Sayd Muhammed Xuda yarxon (1835-1856)ning hayot yo‘llari, kelajak avlodga yozdirib qoldirgan bebaho meroslari haqida bizlar nimalarni bilamiz ?!.

Mavzuning dolzarbligi: XIX asrning 70-80- yillarida Markaziy Osiyo intellektual elitalari kontekstida Qo‘qon xoni, tarixiy shaxs Xudo-yorxonning hayoti, xonlikning qurilish tarixida qoldirgan an’anaviy me’moriy binolari, tangalarni tayyorlashda yarim mahsulotni ishlab *chiqarish* va tanga *zarb* qilish merosi, elining obod, farovon va xonlik hududida tinchlik hukm surgan vaqtlarida kelajakka meros bog‘u-bo‘stonga aylantirgani haqida qo‘lyozmalarda, tarixiy kitoblarda va badiiy adabiyotlarda, folklor-og‘zaki tarixda o‘z aksini topgan.

U insonning haqiqiy obrazi, tarixga to‘la taqdiri, jamiyatda tutgan o‘rni va xizmatlari haqida bir necha ilmiy tadqiqot ishlar yozildi, lekin u insonning Orenburg o‘lkasida o‘tgan ikki yillik “oq uyli hurmatli surgunlik” davrida, qanday sharoitda kun kechirgani arxiv manbalar orqali maxsus va tizimli o‘rganilmay qolgan edi. Xudi-yarxonning hukmdor sifatidagi taqdiri yangi tarixda yangicha nuqtayi nazardan o‘rganilishi, og‘zaki va yozma tarixiy manbalardan aniqlanishi, ma’naviy-ma’rifiylik va tarixiylik jihatidan xolis baholanishi darkor. U inson sakral raqam - “O‘n olti” yoshidan boshlab karyeraga erishish manfaatida davlat darajasidagi boshqaruv ishlariga aralashgan, chorak asr mobaynida el-yurtni boshqarib, siyosiy-tarixiy kurashlarni, “siyosiy angishvona”larni, hayotning achchiq va shirin peshona terli saboqlarini boshidan kechiradi. Sayd Muhammed Xuda+yarxon 1875- yil 12-avgustida Orenburg shahriga “Oq uy”ga safarga (surgunga) jo‘natilgan. U Ural (Yoyiq) daryosi bo‘ylarida ikki yilga yaqin “Vatan gadoyi” bo‘lib yashadi va musulmonchilikning besh farzlaridan biri Ka’baga ziyoratni bahona va sabab qilib, eng yaqin do‘st-yoronlari bilan maxfiy tarzda o‘ylab, surgundan qochishga qattiq tayyorlanadi. Buning uchun ular, olis Orenburg o‘lkasidan boshlaganda dastlab, “Ulug‘ dasht” - Aranglar qirlari - Ustyurt tekisligi - Quyi Amudaryo - Qoraqum cho‘li - Turkman (Shovdir, Taka urug‘lari) yerlari - Hirotgacha cho‘zilgan uzoq va xatarli yo‘llarning yo‘lboshlovchilari va qo‘riqchilari kimlar ekanligini aniqlaydilar ?!. Orenburglik yirik boy B.Jangeldin qurol-yarog‘ sotish bilan shug‘ullanib Xudiyar bilan oradan qil o‘tmas chinakam do‘st bo‘lib, xon bor boyligidan kumush quyma bo‘laklarini sovg‘a qilgan. “Ulug‘ Dala” Ustyurt kengligi katta oqsoqoli Eset Ko‘tibar o‘g‘li manfaatlarini va ko‘ngil xushini topgan. Esetning katta o‘g‘li Ernazar uyezdlik izquvar-tergovchilarga

aytgan so‘zidan parcha: -”Xuda yar xon Eset botirga zarli to‘n yopgan, tajribali yo‘l boshlovchilarni kuch-ulov ot, tuya bilan ta’minlab bergan.”

Arxiv manbalari: 1878- yil 26-mart kungi tergov jarayonining stenografik hujjatlarida: “o‘zlarini amnistiya etib” maxfiy tarzda qochgan “xonning” yor-do‘stlarining bir guruhi, quyi Amudaryo frontiri “Talliq” daryo bo‘yidagi Azbergen biy Mung‘aytpas o‘g‘lining qishlov manzil-qo‘rg‘oniga kelgan. Amudaryo bo‘limi boshlig‘ining bergan ma’lumotida: “Xudiyar xan poymon” degan qisqa maxfiy xabar tezkor harbiy telegraf aloqa yo‘li orqali Orenburg guberniyasi poytaxti Orenburg shahriga yuborilgan [7].

Tarixiy angishvonalar: Orenburg “oq uylik” surgunidan qutulish maqsadida puxta o‘ylanib, avval oila a’zolarining bir guruhini yashirincha qochirib yuborib, keyinchalik o‘zi va qo‘shdoshlari bilan boshqa aylanma maxfiy yo‘l orqali qochib ketadi. Xudiyarxon ishonchiga kirgan va yo‘ldosh bo‘lgan so‘nggi kichik guruh a’zolari qoraqalpoq-qipchoq biy-botirlari yordamida Amudaryodan eshkakli qayiqlarda, chap qirg‘oqqa o‘tkazilib turkman-shovdir oqsoqoli va serdarlariga “omonat xon”ni olib keladi. Shovdirlar Qizilqumning ichi bilan turkman-taka dashtini yaylov qilgan serdarlarga “omonat”ni topshiradi.

Turkman-taka dashti orqali qiyin va xavfli uzoq yo‘llardan otliq, tuyali eson-omon o‘tib xon va uning kichik guruhi Hirot shahriga yetib keladi.. [8]. Qo‘qon hukmdori sakral “to‘qqiz” yil davomida siyosiy angishvonalarga duch kelib, oxir-oqibat tug‘ilgan yurtiga bo‘lgan sog‘inch to‘la orzu-armonlari bilan Hirot shahrida mangu uyquga ketgan edi [9].

Xulosa: Sayd Muhammed Xuda+yar Bahodirxonning mardlikka to‘la siymosi, orzu-armonlar bilan erkinlikni orzu qilishi, o‘z hayoti davomida ko‘zlagan maqsadlari uchun fidokorona, mardlarcha kurashib oldinga intilishi, to‘g‘ri yechim topib safdoshlari yordamida “hurmatli asirlik”dan ozodlikka chiqishi, mustaqil davrga erishishi, qullik va xo‘rlikdek hayotni tark etishga qaror qilishi bu har bir insonning o‘zligini anglashiga, ma’naviy jasoratga qadam qo‘yadigan kelajak avlodlar uchun ibratli yodnoma bo‘lib mangu esda qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA MANBALAR RO‘YXATI. (REFERENCES)

1. Абдуллаев У.С. Межэтнические процессы в Ферганской долине (XIX – начало XX века): Автореф. д-ра ист. наук. – Ташкент, 2006.

Абдуллаев У.С.Отражение межэтнических связей в материальной культуре народов Ферганской долины в конце XIX – нач. XX века // O‘zbekiston tarixi. -Тошкент. - 1999 - № 4.

Abdullayev U.S. Farg‘ona vodiysida etnolingvistik jarayonlar // Markaziy Osiyoda an’anaviy va zamonaviy etnomadaniy jarayonlar. - Toshkent. 2005 - 2-qism //.

2.BERDAQ. Tanlangan asarlari. QQ MB. Nukus. 1950.

3. Архив Оренбурга. / ГААОО Фонд. 6. Опись17.Дело 224. Дело 227. Дело 229. Дело 231. “Побег Худа-йар хана”/.

4. Marie Ujfalvy-Bourdon, De Paris à Samarkand, le Ferghanah, le Kouldja et la Sibérie occidentale. Impressions de voyage d’une parisienne // Paris, 1880, p. 57-59.

5. Диваев А. Последние дни Худо-йархана // Туркестанские ведомости. – 1916. – № 20, 26 января / 8 февраля. – с. 120–134.

6. Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства (феодальное хозяйство Худояр-хана). Ташкент: Фан, 1973. 388 с.
7. ГАОО. Фонд.6.Опись-17.Дело: 224/
8. Константин. А. Абдирахманов. “Побег из ОРЕНБУРГА Кокандского хана Худияра в 1877 году”. // Вестник Вол ГУ. Серия 4, История. Регионоведение. Международные отношения. 2025. Т. 30. № 1.
9. O.Yusupov. “Xudoyorxonning qochishi va sheriklari”. www /facebook com https m facebook com home php /532472164255630. 24.12.2023.

FARG‘ONA VODIYSI VA TOSHKENT JADIDLARI

ДЖАДИДЫ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ И ТАШКЕНТА

JADIDS OF THE FERGANA VALLEY AND TASHKENT

Nabijanov Umidjon Abdug‘ani o‘g‘li
University of Business and Science
Tarix yo‘nalishi talabasi
umidjonkak@gmail.com
+998 97 571 05 08

Annotatsiya.
Ushbu maqolada yurtimizning Farg‘ona vodiysi, ya’ni Andijon, Namangan va Farg‘ona viloyatlari hududidan yetishib chiqqan jadidchilik harakati namoyondalarining hayoti, ilmiy faoliyati va jadidchilikda biz uchun qoldirgan meroslari haqida ma’lumot berilgan.

Аннотация.
В данной статье представлена информация о жизни, научной деятельности и наследии, оставленном нам в джадидизме представителями джадидского движения, выросшими в Ферганской долине нашей страны, а именно в Андижанской, Наманганской и Ферганской областях.

Abstract.
This article provides information about the life, scientific activities, and legacy left to us in Jadidism by representatives of the Jadid movement who grew up in the Fergana Valley of our country, namely in the Andijan, Namangan, and Fergana regions.

Kalit so‘zlar.
Turon, Ismail Gaspirinskiy, Ishoqxon Junaydullaxo‘ja o‘g‘li Ibrat, Husayn Makayev, Abdulrauf Shagidullin, Azim Qodirov.

Ключевые слова.
Турон, Исмаил Гаспиринский, Исхоккон Джунайдуллаходжа угли Ибрат, Хусайн Макаев, Абдулрауф Шагидуллин, Азим Кодиров.

Keywords.
Turon, Ismail Gasprinsky, Is’hoqxon Junaydullaxo‘ja o‘g‘li Ibrat, Husayn Makayev, Abdulrauf Shag‘idullin, Azim Qodirov.

Mamlakatimiz mustaqillik yillarida ijtimoiy-siyosiy hayotning hamma jabhalarida: o‘zlikni anglash, ma’naviy – ma’rifiy qadriyatlarni chuqur idrok etish va xalqqa yetkazish, yoshlarni Vatanga, xalqqa muhabbat ruhida tarbiyalashda ulkan ishlar amalgam oshirildi. Ma’naviy hayotni yuksaltirishda yoshlarning ta’lim-tarbiyasi, dunyoqarashi, tarixiy o‘tmishimizni, milliy qadriyatlarimizni

anglash davlat ahamiyatiga ega bo‘lgan masalalar sirasiga aylandi. Jadidlarning ilmiy faoliyatidan ko‘zlangan asosiy maqsad – bu xalqimizni, yoshlarni bilimli va fikrli kadrlar tayyorlashga harakat qilishgan. Buning uchun dastlab ular o‘zlarining yonidan yangi usul maktablari ochishgan, yangi darsliklar yaratishgan. Keyinchalik esa, maktabda o‘quvchilar soni ortganda maktab o‘quvchilarining ota-onalari tomonidan to‘lanadigan pullar evaziga maktablar faoliyat yuritgan. Rossiya imperiyasi tomonidan bu maktablar uchun hech qanday yordam berilmagan. Yangi usul maktablari ochilishi ham ularni ancha tashvishga solib qo‘ygan. Yangi usul maktabi dastlab Qrimning Boqchasaroy shahrida 1884- yil ma’rifatparvar Ismoilbek Gasprinskiy tomonidan tashkil etilgan va u “usuli savtiya tadrijiya” (“rivojlanuvchi tovush usuli”) maktabi deb atalgan. Mazkur maktab - musulmon maktablarining ta’lim usuli va dasturlarini isloh qilib, bolalarga ona tilida xat-savod o‘rgatgan va yangilik g‘oyalarini ilgari surgan o‘quv yurti hisoblangan. Shundan so‘ng yurtimiz hayotida ham tub o‘zgarishlar amalga oshgan. Gaspirinskiy tomonidan chiqarilgan “Tarjimon” gazetasi yurtimizda jadidchilik harakati namoyondalarini yetishib chiqishiga sabab bo‘lgan. Nafaqat yurtimiz, balki Farg‘ona vodiysida ham jadidchilik harakatlari, yangi usul maktablarini ochilishi, darsliklar yaratilishiga sabab bo‘lgan.

Aynan bunga misol qilib shuni aytsak bo‘ladiki, Namangan hududida 1907-yilda yangi usul maktabi tashkil etilib, bevosita mashhur o‘zbek ma’rifatparvari Ishoqxon Junaydullaxo‘ja o‘g‘li Ibrat nomi bilan bog‘liq bo‘lgan. To‘raqo‘rg‘onga taklif etilgan Husayin Makaev Ibrat tomonidan tashkil etilgan yangi usul maktabida mahalliy aholi bolalarini o‘qita boshlagan. Yangi usulda tashkil etilgan maktabda uning faoliyati tezda o‘z samarasini berib, mahalliy aholi bolalarining savodi chiqqan. Bu hol uning obro‘sini yanada oshishiga sabab bo‘ladi. Isoqxon Ibrat Husayin Makaevning faoliyatiga quyidagicha baho beradi: “Qozon tarafindan bir muallim jalb etub, maktab qilib berdim. Maktabning qushodig‘a (tashkil bo‘lganiga) uch oy bo‘lg‘ani yo‘q, yigirmadan ziyoda kichik bolalar, o‘n beshta odamlar “alif nima?” degan savolina “kaltak” deb javob beruvchilar tamom savodi chiqib, har narsani yozadurg‘an bo‘ldilar” deya fikr bildirgan. Husayn Makayev va Abdulrauf Shagidullin birgalikda Namanganda maktab uyushtirib, o‘zbek va tatar bolalarini o‘qitib, ta’lim sohasiga katta hissa qo‘shgan.

Namanganlik marifatparvarlar ta’lim berish sohasida yuqori natijalarga erishgan. Bu haqida o‘sha yillarda o‘qituvchilik qilib nafaqaga chiqqan Yo‘ldosh Najmiddinov o‘z esdaliklarida quyidagilarni yozib qoldirgan: “1910- yillarda Namanganda yangi maktab tashkil bo‘ldi. Dastavval Husayn Makayev degan tatar kishi kelib, yangi usuldagi maktab ochganda, shaharda duv-duv gap tarqaydi: Makayev degan tatar kelib, yangi usulda maktab ochib, to‘rt yilda o‘qish va yozishni, hisobni o‘rgatib, mulla qilayotganmish. O‘qigan bolalardan bir so‘m pul olar emish. Bolalarni urmasdan, odobli qilib o‘qitarmish” deya ma’lumotlar keng yoyilgan. 1911- yilga kelib o‘lkada Yangi usul maktablar soni 63 taga, ular o‘qiydigan bolalar 4100 nafarni tashkil etgan.

Andijondagi Azim Qodirov maktabi 3 sinfli bo‘lib, 1-sinfda bolalarga o‘qish va yozish, 2-sinfda tajvid, hisob, 3-sinfda esa ibodati islomiya, sarfi turkiy

o‘rgatilgan. 1900- yil may oyida Otabek qozi ishtirokida ushbu maktab o‘quvchilaridan imtihon olingan [1.73]. O‘quvchilar imtihonlarni muvaffaqiyatli topshirganlar. Imtihon ishtirokchilaridan Tojiddinbek Otabekovning yozganidek: “...Eski zamon maktablari birlan usuli jadid maktabini farqi nihoyat darajada ma’lum va ravshan bo‘ldi. Usuli jadid maktabi birlan eski zamon maktablarini bir joyga bormoq uchun otash aroba birlan piyoda odimga misol qilsak ham to‘g‘ridur...”.

Abdulla Avloniy – 1878- yil 12-iyulda Toshkentda hunarmand oilada dunyoga kelgan. Dastlab eski maktabda, keyinchalik madrasada tehsil olgan. Uning she’rlari 15 yoshligida matbuotda chop etila boshlangan. “Jadidchilik harakati namoyondalaridan biri bo‘lgan Abdulla Avloniy 1904- yilda Toshkentning Mirobod mahallasida jadid maktabini, 1909- yilda “Jamiyati xayriya” uyushmasini tashkil etgan” [2.38]. Abdulla Avloniy (1878-1934) ham jadidchilik harakatining faol ishtirokchilaridan biri bo‘lib tanildi. U o‘zining zamondosh jadidlari, izdoshlari kabi yangi usul maktablari ochib, ularga o‘zi mudarrislik qildi va darsliklar yozdi. Uning “Birinchi muallim”, “Ikkinchi muallim”, “Turkiy Guliston yoxud axloq”, “Maktab gulistoni” singari darslik, “Adabiyot yoxud milliy she’rlar” to‘plamlari, ayniqsa, yuqori sinf o‘quvchilariga darslik sifatida yozilgan “Turkiy guliston yoxud axloq” asari (1913- yil)ham yozilgan. Abdulla Avloniyning Hijron, Nobil, Indamas, Shuhrat, Surayyo, Shapaloq, Chol, Ab, Chegiboy degan taxalluslari bo‘lgan. U 1934- yil 24-avgustda Toshkentda vafot etgan.

Munavvarqori Abdurashidxonov – 1878- yilda Toshkentning Shayhontohur dahasida Darxon mahallasida dindor ziyoli oilasida dunyoga kelgan. Otasi Abdurashidxon madrasada mudarris, onasi Xosiyatxon esa mahallaning otin oyisi bo‘lgan. Dastlabki ta’limni ota-onasidan, mahalladagi maktabdan, keyin esa Toshkentdagi Yunusxon madrasasida va Buxoro madrasasida o‘qishni davom ettirgan. U 1903- yilda jadid maktabi ochgan va dars bergan. Aynan bu maktablar uchun qo‘llanmalar ham yaratgan. Jadidlar yangi usul maktablarida o‘quvchilarga faqat chet-eldan keltirilgan o‘quv adabiyotlaridan tashqari o‘zlari tomonidan ham o‘quv qo‘llanma va darsliklar chop etilgan. Bulardan Munavvarqori Abdurashidxonov “Adibi avval” (1907), “Adib us-soniy” (1907), “Usuli hisob”, “Tarixi qavm turk”, “Tajvid” (1911), “Havoyiji diniya”, “Tarixi anbiyo”, “Tarixi islomiya” (1912), “Yer yuzi” (1916-1917) darsliklari muhim hisoblangan [3.18]. U jadidchilik maktabidagi faoliyatidan tashqari 1917-1924- yillarda “Sho‘royi islom, Ittihod va taraqqiyot, Milliy ittihod” tashkilotining ideologi va rahbari bo‘lib ishlagan [4.115]. 1929- yilda millatchilikda ayblanib qamoqqa olingan va 1931- yilda otib tashlangan. Uni qabri Moskvadagi Vagankavo qabristonida joylashgan.

Hamza Hakimzoda Niyoziy (6-mart, 1889- yil, Qo‘qon, Qo‘qon uyezdi, Farg‘ona viloyati, Turkiston general-gubernatorligi, Rossiya imperiyasi – 18-mart, 1929- yil, Shohimardon, Farg‘ona viloyati, O‘zbekiston SSR, SSSR) – o‘zbek sovet adabiyotining taniqli namoyandasi, shoir, yozuvchi, pedagog, teatr va jamoat arbobi. O‘zbekiston SSR xalq yozuvchisi (1926- yil). Birinchi o‘zbek dramaturgi va zamonaviy o‘zbek musiqa shakllarining asoschisi. U G‘afur G‘ulom, Abdurauf

Fitrat, Abdulhamid Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy va Mahmudxo‘ja Behbudiylar bilan bir qatorda zamonaviy o‘zbek adabiyoti ilk rivojining yetakchi namoyandalaridan biri sifatida ko‘riladi. Hamza óz ijodini 1905–1906- yillarda boshlagan. Uning asarlari, odatda, ayollar huquqlari, ijtimoiy tengsizlik va xurofotning tarqalishi kabi ijtimoiy muammolarga bag‘ishlangan. Niyoziy Shohimardonda vafot etgan [5.212-219].

Jadidlar tomonidan tashkil etilgan yangi usul maktablari xalqimizning ziyoli bo‘lishi yo‘lida o‘z ta’sirini ko‘rsatgan. Yangi usul maktablaridagi o‘qituvchilarning ko‘pchiligi madrasalarda tahsil olgan bo‘lib, ba’zilari esa huddi shunday maktablarni tamomlagan kishilar edilar. Darslar o‘quv jadvali asosida, senzura ko‘rigidan o‘tgan darsliklar bo‘yicha olib borilgan. Maktablarda o‘quvchilar soni 50 tadan 145 tagacha etgan. Barcha maktablarda har oyiga o‘qish uchun 50 tiyindan 1 so‘m 50 tiyingacha haq olingan. Kambag‘al oilalarning bolalari esa ba’zan to‘lovdan ozod etilganlar. Yangi usul maktablarda quyidagilarga e’tibor qaratilgan edi:

1. Sinfda bolalar 30 dan oshmasligi;
2. Martda yoz va qishda bolalarni maktabga qabul qilish;
3. Muallimda 3-4 sinf bo‘lishi;
4. Dars 5 soatdan oshmasligi, har darsdan so‘ng 10 daqiqa tanaffus;
5. Juma va bayram kunlari dam olinishi, yozda ta’til bo‘lishi;
6. Dars zerikarli bo‘lmasligi, bolalarni urish, so‘kish mumkin emas.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, Farg‘ona vodiysi va Toshkentdan yetishib chiqqan jadidchilik namoyandalari Turkiston xalqining milliy uyg‘onishi, ma’rifatparvarligi va ozodlikka intilishida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ldilar. Ularning ibratli hayoti va faoliyati bugungi kunda ham yosh avlod uchun milliy g‘urur va vatanparvarlik tuyg‘ularini shakllantirishda muhim o‘rin tutadi. Ularning merosini o‘rganish va qadrlash mustaqil O‘zbekistonning kelajagi uchun zarurdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Қосимов Б. Маслакдошлар (Бехбудий, Ажэий, Фитрат). –Т.: Шарк, 1994.
2. Quvonova F. Jadid adabiyoti namoyondalari. Toshkent. “Yoshlar matbuoti”. 2023.
3. Ахмедов С. Йулбошчи. Мунаввар қори Абдурашидхонов. Танланган асарлар. – Т.: “Маънавият”, 2003.
4. Xolnazarova Sh, Xolnazarova F, Xolnazarov N. Tarixiy shaxslar hayotidan lavhalar. “Farg‘ona nashriyoti”. 2014.
5. Malcolmson, Scott. Empire’s Edge: Travels in South-Eastern Europe, Turkey and Central Asia. Verso, 1995.

IJODKOR ZIYOLILAR VA MADANIY-MA’RIFIY MUASSASALARNING DUSHMAN USTIDAN QOZONILGAN G‘ALABAGA QO‘SHGAN HISSASI

THE ROLE OF CREATIVE INTELLECTUALS AND CULTURAL-EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN ACHIEVING VICTORY OVER THE ENEMY

РОЛЬ ТВОРЧЕСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ И КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ В ДОСТИЖЕНИИ ПОБЕДЫ НАД ВРАГОМ

Vaxobov Dostanbek Abdumannob o‘g‘li
University of Business and Science,
Ijtimoiy fanlar kafedrasi o‘qituvchisi.

Annotatsiya.

Ushbu maqolada Ikkinchi jahon urushi yillarida ijodkor ziyolilar va madaniy-ma’rifiy muassasalarning front ortida olib borgan faoliyati yoritiladi. Jumladan, ularning xalq orasida ruhiy ko‘tarinkilikni saqlash, vatanparvarlik tuyg‘ularini mustahkamlash va dushmanga qarshi kurashda madaniy-ma’naviy frontni mustahkamlashdagi o‘rni tahlil qilinadi. Farg‘ona vodiysi shaharlaridagi ijodiy va ma’rifiy hayot misolida bu jarayonning xususiyatlari ochib beriladi.

Kalit so‘zlar.

Ijodkor ziyolilar, madaniy-ma’rifiy muassasalar, Ikkinchi jahon urushi, Farg‘ona vodiysi, ruhiy ko‘tarinkilik, ma’naviy front, vatanparvarlik.

Аннотация.

В данной статье освещается деятельность творческой интеллигенции и культурно-просветительных учреждений в тылу в годы Второй мировой войны. Особое внимание уделяется их роли в поддержании морального духа среди населения, укреплении патриотических чувств и культурно-духовного фронта в борьбе против врага. На примере городов Ферганской долины раскрываются особенности культурной и просветительской жизни в этот период.

Ключевые слова.

Творческая интеллигенция, культурно-просветительные учреждения, Вторая мировая война, Ферганская долина, моральный дух, духовный фронт, патриотизм.

Annotation.

This article explores the activities of creative intellectuals and cultural-educational institutions on the home front during World War II. It highlights their role in maintaining public morale, fostering patriotic sentiments, and strengthening the cultural and spiritual front in the struggle against the enemy. The study examines these dynamics through the example of cities in the Fergana Valley, revealing the specific features of cultural and educational life during the war period.

Keywords.

Creative intellectuals, cultural and educational institutions, World War II, Fergana Valley, public morale, spiritual front, patriotism.

Ikkinchi jahon urushi insoniyat tarixidagi eng mudhish va halokatli urushlardan biri sifatida nafaqat harbiy, balki siyosiy, iqtisodiy va madaniy jabhalarda ham keng qamrovli ta’sirga ega bo‘lgan. Urush maydonlaridagi g‘alabani ta’minlashda front orqasidagi mehnatkashlar, ziyolilar va madaniy-ma’rifiy muassasalarning tutgan o‘rni alohida ahamiyatga ega. Xususan, O‘zbekistonda, jumladan Farg‘ona viloyatida madaniyat va ma’rifat sohasida amalga oshirilgan faoliyatlar urush sharoitida jamiyat ongini shakllantirish, aholi ruhiyatini ko‘tarish va umummilliy birdamlikni ta’minlashda muhim omil bo‘lib xizmat qilgan.

Mazkur maqolada Farg‘ona viloyati misolida urush davridagi madaniy-ma’rifiy jarayonlar, xususan adabiyot, teatr, tasviriy san’at, kutubxona va kino ishi, ommaviy axborot vositalari hamda madaniy muassasalarning ijtimoiy-psixologik va g‘oyaviy vazifalarni qanday amalga oshirganligi ilmiy tahlil etiladi. Shu bilan birga, evakuatsiya qilingan ijodkorlar va mahalliy ziyolilar o‘rtasidagi ijodiy hamkorlik, ularning ma’naviy-madaniy frontdagi ishtiroki ko‘rib chiqiladi.

Urush yillarida O‘zbekistonda o‘zbek yozuvchilari va shoirlarining ijodiy salohiyati to‘la kuch bilan namoyon bo‘ldi. Hamid Alimjon, Sabir Abdulla, G‘afur G‘ulom, Aibek, Uyghun, A. Qahhor, M. Shayxzoda, P. Tursun, Zulfiya kabi ko‘plab iste’dod sohiblari milliy adabiyot xazinasiga munosib hissa qo‘shdilar. Urush davrida turli millat vakillaridan iborat yozuvchilar o‘rtasidagi ijodiy hamkorlik yanada mustahkamlandi.

Farg‘ona viloyatida urush yillarida adabiyotga ancha yillar avval kirib kelgan bir qator sovet yozuvchilari faoliyat olib borgandilar. Ular qatorida filologiya fanlari doktori, G‘arb Yevropa adabiyoti tarixi bo‘yicha mutaxassis Abarbanel, shoir va tarjimon Bobrov kabi adiblar bor edi [*1. 13]*.

Farg‘ona viloyati yozuvchi va shoirlari Qizil Armiya askarlarining qahramonliklariga bag‘ishlangan asarlar yaratib, vatanga muhabbat va dushmanga nisbatan nafrat ruhini targ‘ib qildilar. 1942- yil may oyining ikkinchi yarmida Farg‘onada yozuvchilarning tashkilotchilik yig‘ilishi bo‘lib o‘tdi va unda ijodiy rejalar muhokama qilindi [*2. 24]*. Buyuk vatan urushi voqealari yozuvchilarga ilhom manbai bo‘lib xizmat qildi.

Ikkinchi jahon urushi o‘zbek adabiyotining yetishganlik darajasini sinovdan o‘tkazdi. O‘zbek yozuvchilari ushbu sinovni sharaf bilan engib o‘tdilar.

Yozuvchilar faqatgina urush voqealarini aks ettiruvchi asarlar yaratish bilan cheklanib qolmadilar. Ular mehnatkashlarni tarbiyalash, adabiy kechalar uyushtirish, ishchilar, kolxozchilar va ziyolilar oldida ma’ruzalar qilish orqali ham faol ish olib bordilar. Aholi o‘rtasidagi tashviqot va targ‘ibot ishlarida rassomlar ham muhim o‘rin tutdilar. Bu davrda viloyatda 15 nafar rassom faoliyat yuritgan [*3. 7]*. Urush yillarida Farg‘onada Sovet Ittifoqining taniqli rassomlari – V.I. Kozlinskiy, M.S. Rodionov, E.M. Rodionova, E.V. Ausberg, M.M. Knore, N.S. Birmanlar faoliyat ko‘rsatgan [*4. 13]*.

Urush davrida Farg‘ona viloyati tumanlarida 7 ta rassomlar brigadasi ishlab, qizil choyxonalar va targ‘ibotpunktlarni bezash bilan shug‘ullangan [*5. 24]*. Viloyat rassomlar uyushmasi tuzilgan, 2300 ta plakat nashr etilgan, sanoat va qishloq xo‘jaligining ilg‘or namoyandalari portretlari va urush mavzusidagi ko‘rgazmalar tashkil etilgan [*6. 14]*.

Farg‘ona viloyat tarixiy-o‘lkashunoslik muzeyida rassomlar faol ishtiroki asosida urushlar tarixiga bag‘ishlangan maxsus stend-vitrena tashkil etildi. Shuningdek, “Farg‘ona viloyati Buyuk Vatan urushi davrida” nomli ko‘rgazma ochildi. Ko‘rgazmaning 6-bo‘limi sanoat va qishloq xo‘jaligi faoliyati, shuningdek, mehnatkashlarning Qizil Armiya bilan bog‘liq vatanparvarlik g‘amxo‘rligini yoritib berdi [*7. 1]*.

Urush yillarida tasviriy san’at va badiiy adabiyot bilan bir qatorda teatr san’ati ham katta rivoj topdi. Urush boshlangan paytda viloyatda 5 ta teatr truppasi faoliyat yuritgan. Ularning 2 tasi shahar teatri, 2 tasi qishloq teatri va 1 tasi esa bolalar teatri bo‘lgan [*8. 12]*. Urushning dastlabki davrida viloyatga evakuatsiya qilingan teatr jamoalari keltirilgan. Farg‘ona shaxriga – Taras Shevchenko nomidagi Ukraina dramatik teatri va Moskva teatri, Qo‘qon shaxrigaga – Maksim Gor’kiy nomidagi Rostov teatri hamda K.S. Stanislavskiy nomidagi davlat opera-dramatik studiyasi joylashtirildi [*9. 66]*.

Mazkur teatr jamoalari mehnatkashlar va mahalliy ziyolilar tomonidan samimiy va iliq qabul qilindi [*10. 27]*. Teatrlarning kelishi viloyatning madaniy hayotida muhim siyosiy ahamiyatga ega voqea bo‘ldi va unda tub o‘zgarishlarni boshlab berdi. Teatr jamoalari o‘z faoliyatlarini urush sharoitiga mos ravishda qayta qurdi va asosiy mavzular sifatida harbiy-vatanparvarlik yo‘nalishlarini tanladilar. Ular tomonidan K. Yashinning “Nemis bosqinchilariga o‘lim”, S. Abdulllaning “Qo‘chqor Turdiyev”, Uyqunning “Jazo” asarlari sahnalashtirildi.

Farg‘ona viloyatining A.M. Gor’kiy nomidagi teatri repertuarini o‘zbek tiliga tarjima qilingan bir qator asarlar bilan boyitdi. Jumladan, Bender va Yusupovning “Leytenantlar”, K. Trenevning “Muhabbat Yarovaya” asarlari va boshqa pyesalar sahnalashtirildi [*11. 31]*.

Teatr jamoalari ko‘plab chiqishlar bilan qishloq xo‘jaligi hududlariga, dalalardagi stansiyalarga borib, aholi ongiga va qalbiga kuchli ta’sir ko‘rsata oldilar. Bu davrda viloatda 5 ta kontsert-estrada jamoasi tashkil etildi [*12. 8]*. 1943- yil davomida Farg‘ona va Qo‘qon teatrlari jami 1034 ta spektakl namoyish etdilar [*13. 65]*.

Farg‘ona viloyatida madaniy-ma’rifiy ishlarning samarali tashkil etilishida kutubxonalar, klublar, madaniyat uylar va qizil choyxonalar muhim o‘rin tutgan. 1944- yilda viloyatda 3 ta madaniyat uyi, 17 ta klub, 21 ta tuman va 82 ta qishloq kutubxonasi, 12 ta sayyor o‘qish xonalari, 7 ta “qizil burchak”, 316 ta qizil choyhona, 7 ta shahar kutubxonasi faoliyat yuritar edi [*14. 8]*. Ushbu muassasalarda 6,5 mingdan ortiq tashviqotchilardan iborat 831 ta jamoa tashkil qilingan bo‘lib, ular rejali va tizimli ishlar olib borishgan. Shuningdek, 18 ta ko‘chma kutubxona aholi xizmatiga ko‘rsatilgan [*15. 21]*.

Viloyatdagi yirik madaniy markazlardan biri – Farg‘ona viloyat kutubxonasi bo‘lgan. Kutubxona 300 mingdan ortiq kitob fondga ega bo‘lib, urush mavzusiga bag‘ishlangan kitob-illlyustrativ ko‘rgazmalar tashkil etgan. Shu bilan birga “Jangovar maydon – yagona front”, “Fashizm – madaniyat dushmani”, “Front qahramonlari” kabi mavzularda foto asarlar yaratildi. Kutubxonaning o‘qish zalida har kuni siyosiy axborotlar, maslahatlashuvlar o‘tkazilib, “Fashizmga qarshi kurashda partizanlar”, “Ayollar – Vatan urushida”, “Front she’riyati”, “Harbiy xizmatchilar oilalariga yordam” kabi mavzularda albom va to‘plamlar tayyorlangan.

Jihozlangan kutubxonalar, qizil choyxonalar, klublar mehnatkashlar tomonidan faol ravishda tashrif etilar edi. 1943- yilning birinchi yarmida viloyat

kutubxonasi o‘qish zaliga 16 mingdan ortiq kishi tashrif buyurib, 28,6 mingta gazeta va 17,2 mingta kitob hamda jurnal mutoala qilingan [*16. 67]*.

Bu davrda aholini kino xizmatlari bilan ta’minlash borasida ham keng ko‘lamli ishlar amalga oshirildi. Kino – ommabop va ta’sirchan san’at turi sifatida kolxoz, sovxozlar, dala ishlari payti va sanoat korxonalariyada ko‘chma kinoapparatlar orqali namoyish etilgan.

Viloyatdagi kinoteatrlar uzluksiz ishlab turgan. 1943- yilning 9 oyida ularga 1,2 milliondan ziyod tomoshabin tashrif etgan, shundan 197,5 ming nafari qishloq aholisi bo‘lgan [*17. 67]*. Barcha kinoteatrlar va kinoapparatlar frontdagi qahramonliklar va orqa fonddagi mehnat ko‘tarinkiligini aks ettiruvchi shiorlar, plakatlar, fotoko‘razmalar bilan bezatilgan.

Madaniy-ma’rifiy ishlarning umumiy tizimida radio va gazeta ham katta o‘rin egallagan. Ular mahalliy va markaziy yangiliklarni ommaga yetkazib, korxonalar, kolxoz va sovxozlardagi faoliyat, dam olish kunlaridagi hasharlari, mudofaa fondiga homiylik ishlari, frontdan kelgan xabarlarni muntazam yorıtib borishgan.

Urush yillarida viloyatda 35 ta radioselektor stantsiyasi [*18. 1],* 7015 ta radionuqta faoliyat yuritgan, shundan 3247 tasi qishloq joylarda joylashgan edi [*19. 11]*. Jamoaviy radiotinglash nuqtalari ko‘p bo‘lib, ular markaziy radiotarqatuv bilan bog‘langan edi.

Viloyatda 14 ta gazeta chop etilgan bo‘lib ularning 2 tasi viloyat, 2 tasi shahar va 10 tasi tuman gazetalari edi [*20. 122]*.

Farg‘ona viloyati misolida ko‘rib chiqilgan Ikkinchi jahon urushi yillaridagi madaniy-ma’rifiy faoliyat tahlili shuni ko‘rsatadiki, urush sharoitida madaniyat va ma’rifat soxasi jamiyatdagi ijtimoiy birdamlikni ta’minlash, vatanparvarlik g‘oyalarini shakllantirish va aholını harbiy-siyosiy mobilizatsiyaga jalb etishda hal qiluvchi rol o‘ynagan.

Adabiyot, teatr, tasviriy san’at, kitobxonlik, kino va ommaviy axborot vositalari orqali targ‘ibot-tashviqot ishlarining samarali yo‘lga qo‘yilishi mehnatkashlar ongida urush g‘alabasiga bo‘lgan ishonchni mustahkamlashga xizmat qilgan. Farg‘ona viloýatidagi kutubxona, klub va teatrlar, shuningdek, qizil chayxonalar, front orqasida xalq ongini siyosiy va ma’naviy jihatdan safarbar etishda multifunktsional platforma sifatida faoliyat ko‘rsatgan.

Ziyo‘lar va madaniyat arboblari nafaqat ijodiy faoliyat, balki ijtimoiy-ma’rifiy va tashviqot ishlarida ham ishtirok etib, jamiyatning ma’naviy barqarorligini ta’minlashda muhim omilga aylangan.

Urush davrida viloýatda tashkil etilgan madaniy tadbirlar, ko‘rgazmalar, teatr tomoshalari va radiodasturlar fuqaronı ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga jalb qilishning samarali vositasi sifatida namoyon bo‘lgan. Shu tariqa, Farg‘ona viloýatidagi madaniy-ma’rifiy muassasalar faoliyati Ikkinchi jahon urushi davridagi milliy ruhni mustahkamlash, jamiyatning ichki konsolidatsiyasi va milliy madaniyatning barqarorligini ta’minlashda strategik ahamiyatga ega bo‘lgan. Bu tajriba jahón tarixi kontekstida madaniy siyosatning urush davridagi funksiyalari

va imkoniyatlarini chuqur o‘rganish uchun muhim empirik asos bo‘lib xizmat qilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI (REFERENCES).

1. Ферганская правда. 1942 год, 13 сентябр.
2. Ферганская правда. 1942 год, 24 июня.
3. ФВДА. 1-фонд, 99-рўйҳат, 43-иш, 7-варақ.
4. ЎзР МА. 2087-фонд, 1-рўйҳат, 98-иш, 13-варақ.
5. Ферганская правда. 1944 год, 24 апрел.
6. Ферганская правда. 1944 год, 14 июля.
7. Ферганская правда. 1944 год, 1 август.
8. ФВДА. 121-фонд, 4-рўйҳат, 237-иш, 12-варақ.
9. ФВДА. 121-фонд, 8-рўйҳат, 4-иш, 66-варақ.
10. Правда Востока. 1942 год, 27 декабря.
11. Ферганская правда. 1941 год, 31 август.
12. ФВДА. 1-фонд, 99-рўйҳат, 43-иш, 8-варақ.
13. Вавилов Ф.И. Ферганская область в Великой отечественной войны. – Ташкент: Фан, 1988. – С. 65.
14. ФВДА. 1-фонд, 99-рўйҳат, 43-иш, 8-варақ.
15. Ферганская правда. 1944 год, 21 июня.
16. Вавилов Ф.И. Ферганская область в Великой отечественной войны. – Ташкент: Фан, 1988. – С. 67.
17. Вавилов Ф.И.... – С. 67.
18. ФВДА. 1-фонд, 99-рўйҳат, 60-иш, 1-варақ.
19. ФВДА. 1-фонд, 122-рўйҳат, 50-иш, 11-варақ.
20. Узбекистан в годы Великой Отечественной войны. – С. 122.

JADIDLARNING TA’LIM TIZIMIDAGI ISLOHOTLARI

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ РЕФОРМЫ ДЖАДИДОВ

EDUCATIONAL REFORMS OF THE JADIDS

Begmatov Xayrullo Xabibullayevich
University of Business and Science Tarix mutaxassisligi magistranti.
e-mail: xayrullobegmatov87@gmail.com
Тел: +998 93 405 14 77

Annotatsiya

Ushbu maqolada Rossiya imperiyasi davrida Turkiston o‘lkasida faoliyat ko‘rsatgan madrasa, masjid, qorixona singari ta’lim muassasalari faoliyati hamda jadidlar tomonidan tashkil etilgan yangi usul maktablaridagi ta’limning ahamiyati haqida ma’lumot berilgan.

Аннотация

В статье представлена информация о деятельности образовательных учреждений, таких как медресе, мечети и карихана, действовавших в Туркестане во времена Российской империи, а также о важности образования в школах нового образца, созданных джадидами.

Annotation

This article provides information about the activities of educational institutions such as madrasas, mosques, and qarikhanas that operated in Turkestan during the Russian Empire, as well as the importance of education in new-style schools established by the Jadids.

Kalit so‘zlar.

Jadidlar, Rossiya imperiyasi, Turkiston, madrasa, masjid, ta’limning ahamiyati, yangi usul maktablari, tarixni anglash.

Ключевые слова.

джадиды, Российская империя, Туркестан, медресе, мечеть, значение образования, новометодные школы, понимание истории.

Keywords.

Jadids, Russian Empire, Turkestan, madrasa, mosque, importance of education, new method schools, understanding of history.

Tarix bu hayot madrasasi, o‘tmishning ko‘zgusi va kelajakning ustozi. O‘tmishga tarix orqali nazar tashlaymiz. Har bir davrning o‘z qahramonlari bor. Yutuqlari va kamchiliklari bor. Yutuqlaridan foydalanish va yo‘l qoyilgan kamchiliklardan oqilona xulosa chiqarish, oqil jamiyatning, unda yashayotgan insonlarning burchi hisoblanadi. O‘zbek xalqi o‘zining boy va shonli tarixiga ega. Uni holis o‘rganish, hamda millat yoshlarining qalbiga singdirish, bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Bu borada tarixchi olimlar, jamiyatning ziyoli qatlam vakillari tomonidan bir qator ilmiy ishlar, izlanishlar olib borilmoqda. Natijada o‘z tariximiz, dinimiz va milliy qadriyatlarimiz haqida yangidan yangi ma’lumotlarga ega bo‘lmoqdamiz. Mustaqillikdan so‘ng Turkiston ozodligi uchun kurashgan juda ko‘plab jadid ziyolilarimizning nomlari qayta tiklandi. Asarlari chop etilib, ular haqida hujjatli va badiiy filmlar yaratildi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020- yilning 24-yanvar kuni Oliy Majlisga Murojaatnomasida Jumladan: “Umuman, biz jadidchilik harakati, ma’rifatparvar bobolarimiz merosini chuqur o‘rganishimiz kerak. Bu ma’naviy xazinani qancha ko‘p o‘rgansak, bugungi kunda ham bizni tashvishga solayotgan juda ko‘p savollarga javob topamiz. Bu bebaho boylikni qancha faol targ‘ib etsak, xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimiz bugungi tinch va erkin hayotning qadrini anglab yetadi”, degan edi. Shuningdek, 2020- yilning 8-oktyabrida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Qatag‘on qurbonlarining merosini yanada chuqur o‘rganish va ular xotirsini abadiylashtirishga doir qo‘shimcha chora tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-5598-son Farmoyishi elon qilindi (1) Farmonning ijrosini taminlash maqsadida yurtimizda keng ko‘lamli ishlar amalga oshirildi. Buxoro shahrida “Jadidlar merosi davlat muziyi tashkil etildi”.

Jadidlar kim? Jadidchilik yoki jadidizm atamasi “Arabcha: jadid – yangi” XIX asr oxiri XX asr boshlarida Turkiston, Kavkaz, Tatariston va Qrim ziyolilari hayotida muhim ahamiyat kasb etgan ijtimoiy-siyosiy, ma’rifiy harakat (1). O‘z xalqining mard o‘g‘lonlari, o‘z davrining asl qahramonlari. XiX-asrning ohiri, XX-asrning boshlarida Turkiston hududida og‘ir bir ijtimoiy inqiroz hukm surar edi. Bir tomondan qotib qolgan konservatizm vaziyatni isloh qilishni istamas edi. Ikkinchi tomondan esa milliy va diniy qadriyatlarimizni, o‘zligimizni yo‘qotishni istovchi Rossiya Impiriyasi edi. Tabiiyki ular o‘zligimizni saqlashga parvarish qilishga imkoniyat bermasdi. Mana shunday og‘ir bir davrda jadidlar maydonga

chiqdi. Ularning bosh maqsadi jamiyatni isloh qilish, zamonaviy davlat qurish, Ilm ma’tifat, adabiyot, ayniqsa, ta’lim tizimiga alohida e’tibor qaratish edi. Ular bor e’tiborini, qo‘llaridan kelgan barcha imkoniyatlarini millatning tafakkurini o‘zgartirishga qaratgan edi. Jadidlar tom ma’noda Turkistonda salohiyatli tizimli faoliyat olib bordi. Jadidlar o‘zligimizdan voz kechmagan holda, ayni damda o‘zliklarimiz asosida yangi, zamonaviy islohotlarni amalga oshirishga intilgan edi. Lekin bu intilish Turkiston axolisi uchun qanchalik ahamiyatli bo‘lmasin, o‘z davrida Rossiya imperiyasi uchun tahlikali va hatarli edi.

Jadid bobolarimizning tarixini o‘rganish bizga nima beradi? Avvalo ona vatan mustaqilligini qadriga yetish, vatan mustaqilligini asrab-avaylash, vatanparvarlik ilm-marifat bilan, vatanga sadoqat esa, unga muhabbat, birlik bilan bo‘lishi lozimligini o‘rgatadi. Bu tuyg‘ularni shakllantirish uchun avvalo inson yoshligidan barkamol qilib tarbiyalangan bo‘lishi lozim. O‘z davrida jadidlar ko‘targan muammolar, ayni damda bugungi kundagi muammolar bilan hamohangdir. Ular millatning mustaqilligi, taraqqiyotini bilimli yoshlar qo‘lida deb bilganlar. Buning uchun eng avvalo ta’lim tizimini isloh qilish, diniy bilimlar bilan bir qatorda, dunyoviy bilimlarni ham o‘zlashtirish, zamonaviy ilm-fan va texnika yutuqlarini qo‘lga kiritish lozimligini teran anglaganlar. Chindan ham Rossiya imperiyasi O‘rta Osiyoni bosib olishida yuqorida keltirilgan omillarning yetishmasligi yaqqol ko‘zga tashlandi. Natijasida Turkiston hududida joylashgan uchta xonlik o‘z erkidan, mustaqilligidan mahrum bo‘ldi. Bir paytlar dunyoni o‘ziga qaratgan, ilm-ma’rifat maskani bo‘lgan, “Qubbatul islom” nomini olgan zamin, zamonaviy ilmlarning yetishmasligi, mansabparastlik va birlikning yo‘qligi natajasida mustamlaka hududga aylantirildi. Bu voqealar qalbida vatan tuyg‘usi bor millat ziyolilarini, jadidlarni chuqur qayg‘uga soldi. Turkistonda dastlabki jadid guruhlari XIX asr ohiri, XX asrning boshlarida vujutga keldi. Jadidlarning taniqli vakillari milliy ziyolilarning o‘zagini tashkil etgan kishilar edi. Munavvar qori Abdurashidxon o‘g‘li, Sadriddin Ayniy, Maxmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Zaki Validiy, Toshpo‘lat Norbo‘tabekov, Abdurauf Fitrat va boshqalar shular jumlasidandir. Taraqqiyotning negizi ilmda ekanligini anglab yetgan ziyolilar, jamiyatdagi mavjud muammolarning yagona yechimi ma’rifat ekanligini bilganlar. Shuning uchun bor imkoniyatlarini yangi usul maktablarini ochish, axolining xat savodini chiqarish va millat yoshlariga zamonaviy ilm-ma’rifat sirlarini o‘rgatishga qaratganlar.

Rossiya imperiyasi bosqiniga qadar o‘lkada eski maktab, masjid, qorixona va madrasalar keng tarqalgan edi. Rossiya imperiyasi mamurlari maktab va madrasalar faoliyatini isloh qilish mustamlakachilik manfaatlariga zid ekanligini allaqachon tushunib yetgan edi. Imperiya rahbarlarining tub joy aholisiga bo‘lgan munosabati masalasida asosiy e’tibor ularni ilm-ma’rifatdan chetda ushlab turishga qaratilgan. Turkiston general -gubernatori, K. P. fon Kaufman (1867 – 1882) o‘lkada milliy maorifga nisbatan ruslashtirish siyosatini qo‘llab quvvatladi. U maktablardan ham ko‘ra ko‘proq madrasalar xavfli deb bilgan. Ma’lumot o‘rnida shuni ta’kidlash kerakki, Farg‘ona viloyati hududida 1898- yilda 182 ta madrasa faoliyat ko‘rsatgan bo‘lib, ularda 10391 ta talaba ta’lim olgan. General-gubernator

madrasalar faoliyatiga quyidagicha beho beradi: “Madrasalar musulmon diniy zodagonlari kuchi va imtiyozlarini muhofaza qiluvchi muassasalar sifatidagi muhim siyosiy vazifadan tashqari, bugungi kunda ham musulmon targ‘ibotining markazi va o‘chog‘i sifatida asosiy rolni bajarib kelmoqda” [6]. Natijada masjid, madrasa va ta’lim dargohlarining moddiy – moliyaviy ta’minoti uchun zarur bo‘lgan vaqf mulklarini tortib ola boshladi. Bu holat Turkiston o‘lkasida ilm - ma’rifat, ziyo tarqatuvchi ta’lim maskanlarining faoliyatini pasayishiga olib keldi.

Turkistonning deyarli barcha hududlarida ilgor fikrli ziyolilar XIX asrning ohiri XX asrning boshlariga kelib, ozodlik va taraqqiyotga ta’lim tizimini isloh qilish bilan erishish mumkinligini anglab yetdilar. Natijada o‘lkaning barcha hududlarida jadidlar tomonidan yangi usul maktablari joriy qilina boshladi. Yangi usul maktablari xususiy tashabbus bilan yuzaga keldi. Tez orada mahalliy aholining muhabbatini qozondi. Bu vaqtda Rossiya imperiyasi tomonidan rus-tuzem maktablari ham joriy qilingan edi. Ota-onalar farzandlarini rus-tuzem maktablarida bepul o‘qitishdan ko‘ra, ko‘proq yangi usul maktablarida pul to‘lab o‘qitishni afzal ko‘rdilar (2). Yangi usul maktablarda bolalarga diniy fanlar bilan bir qatorda adabiyot, matematika, geografiya, tarix, fizika, kimyo fanlari ham o‘rgatilgan. Jadidlar tomonidan o‘quvchilar uchun maxsus o‘quv qo‘llanmalar, darsliklar yaratilgan. Jumladan Saidrasul Saidazizovning “Ustodi avval”, Munavvar Qorining “Adibi avval”, Abdulla Avloniyning “Birinchi Muallim”, shular jumlasidandir. Dars jarayonlarida o‘quvchilar ongiga ma’rifat, milliy o‘zlikni anglash, yangicha fikrlash, zamon bilan hamnafas yashash g‘oyalari singdirilgan. 1917- yil fevral inqilobi boshlariga kelib, Rossiya imperiyasi tomonidan Turkistonda 4 mingdan ortiq bola o‘qiydigan 100 ga yaqin yangi usuldagi maktablar ro‘yxatdan o‘tkazilgan. Shulardan 39 tasi Sirdatyo, 30 tasi Farg‘ona, 18 tasi Ettisuv, 5 tasi Samarqand viloyatlarida joylaashgan (3). Ularning berchasi xususiy mablag‘lar hisobidan faoliyat olib borgan. O‘qish pullik bo‘lib, oyiga 50 tiyindan 3 so‘mgacha bo‘lgan. To‘g‘ri, dastlab o‘quv dasturlari bir biridan qisman farq qilgan, lekin yangi usul maktablarining maqsadi bir bo‘lgan. Rossiya imperiyasi Rus tuzem maktablarini ochish orqali, Turkiston hududida rus tilini ommalashtirishga harakat qilgan. Jadidlar o‘z ona tilini saqlab qilish, umuman til mustaqilligi muammosida ham bir hil fikrda edilar. Jumladan Ashurali Zohiriy: “Qachonki bir millat tilini yo‘qotsa, ul vaqt dinini va millatini ham yo‘qotur”, degan bo‘lsa, Abdulla Avloniy: “Har bir millatning dunyoda borligini ko‘rsatadurg‘on oinai hayoti tili va adabiyotidur” (4), degan edi. Rossiya imperiyasi jadidlar faoliyatini imperiyaning siyosatiga zid ekanligi va kelajakdagi faoliyatiga jiddiy xavf ekanligini juda yaxshi anglagan. Natijada puxta o‘ylangan reja asosida jadidlar faoliyatiga chek qo‘ydi. Toskentning shahidlar maydoni jadid bobolarimiz qatl qilingan joy hisoblanadi. Bugun O‘zbekiston xalqi, millati va davlatining oldida turgan eng muhim bo‘lgan vazifalardan biri o‘z tariximizni anglash, vatan ozodligi, millat ravnaqi uchun kurash olib borgan ajdodlarimizning nomlarini ulug‘lash, xizmatlarini munosib qadrlashdir. Xulosa qilib aytganda tarixni bilish o‘zlikni anglashga yordam beradi. Biz kimmiz, bizning do‘stlarimiz kim, dushmanlarimiz kim degan savollarga javob beradi. Ziyolilar, tarixchilar

milliy ongimizning memorlari bo‘lmishi lozim. Qodiriy tili bilan aytganda: “Moziyga qarab ish qilish juda ham ko‘plab savollarga javob beradi”.Jadidlar faoliyatini bilishimiz bugungi milliy zehniyatimizga siyosiy qarashlarimizga va mustaqillik ulug‘ ne’mat ekanligini anglab yetishimizga yordam beradi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Ahmedov S., Rajabov Q. “Jadidchilik” // O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2000.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Qatag‘on qurbonlarining merosini yanada chuqur o‘rganish va ular xotirsini abadiylashtirishga doir qo‘shimcha chora tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-5598-son Farmoyishi
3. A’zamxo‘jayev S. Turkiston muxtoriyati. – T.: Ma’naviyat, 2000.
4. O‘z RMDA, F.I-1, op, 1,d. 955, 1230
5. Abdulla Avloniy. O‘ son millat. Istiqlol fidoyilari seriyasi. – Toshkent: Sharq, 1993.
6. Tarix shohidligi va saboqlari. – T.: “Sharq”, 2001.

O‘ZBEKISTONDA SOVET DAVRIDA YUQUMLI KASALLIKLARNI KELTIRIB CHIQARGAN OMILLAR

FACTORS OF INFECTIOUS DISEASES IN UZBEKISTAN IN THE SOVIET PERIOD

ФАКТОРЫ ИНФЕКЦИОННЫХ ЗАБОЛЕВАНИЙ В УЗБЕКИСТАНЕ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

Nuritdinov Azizxon Usmanovich.
Uneversity of Business and Sciance
ijtimoiy fanlar kafedrasi o‘qituvchisi
e-mail: nuritdinov2025@mail.com
Tel: +998 94 498 11 13

Annotatsiya.

Jahon sog‘liqni saqlash va tibbiyot sohasining rivojlanishiga muayyan hududning iqlimi, tabiiy sharoiti, ekologiyasi, sifatli kommunal xizmatlar ko‘lami, toza ichimlik suvi va kanalizatsiya omillari jiddiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Bularga, sanitariya-epidemiya ta’minot holati, inson salomatligining 17-20 foizi iqlim va tabiiy sharoit bilan bog‘liq. Shaharlar sonining ko‘payishi kabi omillar, sanoat sektorining rivojlanishi, shuningdek, avtomobillar sonining ko‘payishi atrof-muhit havosining ifloslanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Abstract.

The development of global health and medicine is significantly influenced by the climate, natural conditions, ecology of a particular region, the scope of quality public utilities, clean drinking water and sanitation. These include the state of sanitary and epidemiological security, 17-20% of human health is associated with climate and natural conditions. Factors such as the increase in the number of cities, the development of the industrial sector, as well as the increase in the number of cars have a negative impact on ambient air pollution.

Аннотация.

На развитие мирового здравоохранения и медицины существенное влияние оказывают такие факторы, как климат, природные условия, экология, объем качественных государственных услуг, чистая питьевая вода и санитария конкретного региона. К ним относится состояние санитарно-эпидемиологической безопасности, а здоровье человека на 17–20 процентов связано с климатом и природными условиями. Такие факторы, как рост числа городов, развитие промышленного сектора, а также увеличение количества автомобилей, оказывают негативное влияние на загрязнение атмосферного воздуха.

Kalit so‘zlar

Atrof-muhit, sanitariya, ekologiya, zaharli pestitsidlar, mineral o‘g‘itlar, yuqumli kasalliklar, ekologiya, grbitsidlar, paxta monopoliyasi, axoli salomatligi.

Keywords.

Environment, sanitation, ecology, toxic pesticides, mineral fertilizers, infectious diseases, ecology, herbicides, cotton monopoly, public health.

Ключевые слова.

Окружающая среда, санитария, экология, токсичные пестициды, минеральные удобрения, инфекционные заболевания, экология, гербициды, хлопковая монополия, общественное здравоохранение.

Ekologik muammolar va tabiatning ifloslanishi axoli salomatligini saqlash rivojiga kata to‘siq bo‘ldi. XVII- asrdan boshlab atrof-muxitda keng ko‘lamli salbiy o‘zgarishlar boshlangan bo‘lsa XX- asrga kelib ekologik tizimlarning 20 % vayron qilingan. XX- sarning II-yarmiga kelib koinot tizimining 63% qisman va to‘liq shikastlangan. Nufuzli xalqaro tashkilotlar bunday muammolarga qarshi kurashish uchun xarakat qilishdi. Stokgolmda 1972 yil 5 iyun kuni atmosfera havosi muammosiga bag‘ishlangan Birlashgan Millatlar Tashkilotining Butunjahon konferensiyasida 113 davlat vakillari ishtirok etdi. Konferensiyada ekologik yo‘naltirilgan ijtimoiy- iqtisodiy g‘oyalar ilgari surildi. Ushbu anjumanda 5- iyun Xalqaro tabiatni muhofaza qilish kuni deb e’lon qilindi. 1978 yil BMT Bosh Assambleyasida Jahon tabiatnimuhofaza qilish strategiyasi qabul qilindi.

BMT tomonidan 1982- yilda Tabiatni muhofaza qilishning Umumjahon Xartiyasi qabul qilindi. Bu xartiyada tabiatni muhofaza qilish tamoyillari va uzoq yillarga mo‘ljallangan asosiy yo‘nalishlar belgilab berilgan edi. Rivojlangan g‘arb mamlakatlarida atrof-muhitning ifloslanishiga qarshi kuchli jamoatchilik harakatlarini yo‘lga qo‘ydi, avvalo ekologik qonunlar qabul qilindi, ekologiya va rivojlanish masalalari bilan shug‘ullanuvchi mingga yaqin tashkilotlar tuzildi. XX-asrda global iqlim isishi inson hayoti uchun eng jiddiy tahdidlardan biriga aylandi. Dengiz sathi 17 dan ko‘proq pasaydi [1].

XX asrning II-yarmidan boshlab Markaziy Osiyoda ekologik vaziyat yildan-yilga yomonlashdi. Sovet hukumatining qo‘riq yerlarni o‘zlashtirish, paxta yakkahokimligini kuchaytirish borasidagi siyosati tufayli O‘zbekiston tabiatida jiddiy o‘zgarishlar ro‘y berdi. Orol dengizining qurishi XX-asrning 60- yillarida boshlangan bo‘lib Irlandiya hududichalik qurigan yerdan millionlab tonna tuz, qum va chang ko‘tarilib, 500-700 km atrofga tarqab mintaqani zaharladi. Bu esa sog‘liqni saqlash sohasiga jiddiy salbiy ta’sir ko‘rsatdi.

Paxta monopoliyasi yakkahokimligi siyosatidan keyin paxta maydonlari yildan yilga miqdori ortib bordi. Masalan, 1966- yilda O‘zbekistonda 1625 ming

gektar paxta ekilgan bo‘lsa, 1980- yilda bu ko‘rsatkich 1969 ming gektarni tashkil qildi [2].

XX-asrning 60- yillaridan boshlab “Biz tabiat talablariga bo‘ysunmaymiz, maqsadimiz uni yengish” shiorlari bilan paxta yakkahokimligiga keng yo‘l ochildi. 1954 yildagi statistik ma’lumotlarga ko‘ra, SSSRda yetishtirilgan paxta xomashyosining 63 foizi O‘zbekiston hissasiga to‘g‘ri kelgan [3].

Sobiq Sovet Ittifoqi KP MKning 1956 yil 6 avgustdagi “O‘zbekiston SSR va Qozog‘iston SSRda paxta yetishtirishni ko‘paytirish uchun Mirzacho‘l qo‘riq yerlarini sug‘orish va o‘zlashtirish to‘g‘risida” va SSSR Ministrlar Sovetining Mirzacho‘lni o‘zlashtirish to‘g‘risida”gi 1958 yildagi qarori, [4]. “O‘zbekiston SSR, Qozog‘iston SSR va Tojikiston SSRda sug‘orishni yanada kengaytirish va cho‘llarni o‘zlashtirishni jadallashtirish” to‘g‘risida qarorlari natijasida yangi yerlar 1960- yillarda 300 ming gektar qo‘riq yer o‘zlashtirildi [5].

Shuningdek, paxta yakkahokimligi siyosati natijasida Markaziy Farg‘ona, Qarshi va Sherobod cho‘llari yerlari o‘zlashtirildi [6]. SSSR Vazirlar Soveti va O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining 1963- yil 1-avgustdagi 431-sonli “Muhofaza etiladigan yerlarni o‘zlashtirish va sug‘orish to‘g‘risida”gi qarori va

qabul qilindi. Qarshi cho‘lining jadal o‘zlashtirilishi va yangi yerlarning o‘zlashtirilishi 1966- yilda 1965- yilga nisbatan 1172 gektar ko‘proq yerga paxta ekish imkonini berdi [7].

Amudaryo va Sirdaryodan Orol hududlaridagi yangi o‘zlashtirilayotgan paxta maydonlarini sug‘orish uchun 50 km3 suv olindi [8]. Sovet hokimiyatining so‘nggi yillarida O‘zbekistonda sug‘oriladigan maydonlar 1970- yilga nisbatan 56 foizga ko‘paydi.Bu jarayonlar qo‘shni respublikalarda ham davom etdi. Amudaryo va Sirdaryo suvlari Orol dengizigacha yildan yilga kamayib bordi [9]. Yo‘riqnomada zaharli kimyoviy moddalarni qo‘llashda maxsus kiyim kiyish va qo‘llash sohalarini aniqlash zarurligi ta’kidlangan [10]. Ammo bu qoidalar faqat qog‘ozda qoldi. Mineral o‘g‘itlar va zaharli pestitsidlar ochiq havoda saqlangan saqlash qoidalari buzilgan, respublikadagi mineral o‘g‘itlar va zaharli pestitsidlar saqlanadigan 993 ta omborning atigi 336 tasi yoki 40 foizi sanitariya talablariga javob bergan [11].

Aholi salomatligini muhofaza qilish va atrof-muhitni pestitsidlarning zararli ta’siridan himoya qilishning muhim yo‘nalishlaridan biri zararkunandalarga qarshi kurashning biologik usulini ishlab chiqish va joriy etishdir. 1981 yilda 1993,6 ming gektar biologik usulda ishlov berildi. 1982 yil 1981 yilga nisbatan pestitsidlar 1877,3 tonnaga kamaydi va 1 ga maydonga 10 kg pestitsidlar ishlatilgan, ekin maydoni (ilgari 25 kg edi). Amalga oshirilgan chora-tadbirlar tufayli tuproq va o‘simlik mahsulotlarining pestitsidlarning qoldiq miqdori bilan ifloslanish darajasi 1980 yilga nisbatan qisman kamaydi.

Viloyatlarda yirik o‘g‘it omborlari bo‘lgan. Masalan, Toshkent viloyati kolxozlarida 1270 tonna namunaviy mineral o‘g‘itlar ombori va 10 ta biologik laboratoriya, 7 ta 4270 tonnalik omborxona (rejada 4 ta 2 ming tonnalik omborxona), 7 ta chiziqli biologik laboratoriya foydalanishga topshirildi. 107 ta

namuna bor edi Viloyatda 90,5 ming tonnalik omborlar, 94,5 ming tonnalik 33 ta, 65,8 ming tonnalik 128 ta shiypon, 77 ta namunaviy zaharli o‘g‘itlar saqlash omborlari mavjud [12].

Qoraqalpog‘iston ASSR Oliy Soveti va Vazirlar Soveti 1988 yilda “Amudaryoning ikki tomonida suvni muhofaza qilish zonalarini tashkil etish to‘g‘risida” qaror qabul qildi. Bunday tadbirlar bog‘larning o‘sishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin edi. Lekin bu yerlar yangi ekin maydonlari sifatida ajratilgan.

G‘o‘za hosildorligini oshirishda mineral o‘g‘itlardan foydalanishga e’tibor qaratildi. Masalan, 1951 yilda respublikada 0,9 million tonna mineral o‘g‘it ishlatilgan bo‘lsa, 1980 yilda uning miqdori 5 million tonnadan oshdi. G‘o‘za barglarini to‘kish va zararkunandalarga qarshi kurashda kuchli zaharli kimyoviy moddalar qo‘llanildi. Mineral o‘g‘itlar miqdori yildan- yilga ko‘payib bormoqda yildan yilga aholi salomatligiga jiddiy salbiy ta’sir ko‘rsatdi. O‘zbekistonda har gektar yerga 600 kg gacha kimyoviy moddalar ishlatilgan. Bu dunyoda qabul qilingan me’yorlardan 20-30 baravar yuqori edi [13].

O‘zbekiston hukumati zaharli kimyoviy moddalarni qo‘llash bo‘yicha 1963-1964 yillarda bir qancha qarorlar qabul qildi.. 1965- yil 15-yanvarda O‘zbekiston Sog‘liqni saqlash vazirligi kollegiyasi bu masalani muhokama qildi. 1967- yil 10-aprelda O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti va Vazirlar Sovetining 156-sonli O‘zbekiston SSR “Havoda pestitsidlardan foydalangan holda mehnat qilishda aholi salomatligini muhofaza qilish chora-tadbirlarini amalga oshirish to‘g‘risida”gi qabul qilindi. SSSR Bosh sanitariya shifokori 1965 yil 10 iyulda saqlash, tashish va foydalanish bo‘yicha maxsus qoidalarni qabul qildi va qishloq xo‘jaligida qo‘llaniladigan zaharli kimyoviy moddalarning miqdori shu munosabat bilan hududlarda qishloq xo‘jaligi kimyoviy moddalari va mineral o‘g‘itlardan foydalanishni joriy etish bo‘yicha ishlar amalga oshirildi.

1967- yil aprel oyida O‘zbekiston SSR Vazirlar Sovetining bo‘lib o‘tgan majlisida qishloq xo‘jaligi rayonlarida zaharli kimyoviy moddalarning ko‘payishi munosabati bilan aholi salomatligini muhofaza qilish bo‘yicha ko‘rilayotgan chora-tadbirlar qoniqarsiz deb topildi. Natijada 1983 yilda pestitsidlarni saqlash, tashish va ulardan foydalanishda sanitariya me’yorlari va qoidalarini buzganlik uchun 614 ta jarima undirildi, 126 ta ob’ekt ishga tushirildi, 396 nafar shaxs ishdan chetlashtirildi, 9 ta ish tergov organlariga topshirildi. 87 ta omborga pestitsidlarni olib kirish taqiqlandi. Bunday ekanligi chora-tadbirlar qisman rost bo‘lsa-da, ekin maydonlarining ekologik xavfsizligini ta’minlashga xizmat qildi. Ammo shu davrda ham O‘zbekiston paxta dalalarida zaharli kimyoviy moddalardan foydalanishning davom etishi natijasida aholi o‘rtasida turli kasalliklarning ko‘payishi kuzatildi [15].

Sovet hokimiyatining so‘nggi yillarida O‘zbekiston havo ifloslanishi bo‘yicha mamlakatda birinchi o‘rinda edi. Bundan tashqari, O‘zbekistondagi sanoat korxonalaridan chiqayotgan zaharli havo kasalliklarning tarqalishiga salbiy ta’sir ko‘rsatgan. Respublikadagi sanoat korxonalarining atigi 1,4 foizi ekologik talablarga javob berdi. Sanoat korxonalari atmosferaga 1,3 million tonnaga yaqin zaharli moddalarni chiqargan. Toshkent, Angren, Olmaliq, Andijon, Qo‘qon,

Navoiy, Farg‘ona, Chirchiq, Qarshi, Muborak, Nishon kabi tuman va shaharlarda havoning ifloslanish darajasi sanitariya me’yorlariga umuman javob bermadi. O‘zbekistonda tabiatni asrashga va atrof-muhit tozaligiga jiddiy ahamiyat berilmagan. Faqat 1988 yilga kelibgina Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi tuzilgan edi [16].

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, tadqiqotlar natijasiga ko‘ra O‘zbekistonda yuqumli kasalliklar tarqalishining asosiy omili iqlim, ekologiya, kommunal xizmatlar sifati va sog‘liqni saqlash sohasidagi kamchiliklar bo‘lgan.

Sanitariya-epidemiya xizmati va tibbiy madaniyatning past darajasi O‘zbekiston sobiq ittifoqdagi eng yirik epidemiya markazlaridan biriga aylandi.

XX-asrning 80- yillariga kelib, biologik usullsrdan foydalanish tufayli zaharli kimyoviy moddalar o‘rniga tuproq va o‘simlik mahsulotlarining pestitsidlarning qoldiq miqdori bilan ifloslanish darajasi bir oz pasaytirishga erishildi, biroq bu davrda O‘zbekistonda zaharli havo chiqaradigan sanoat korxonalari ham kasallikning tarqalishiga salbiy ta’sir ko‘rsatib, uni eng yuqori ko‘rsatkichga aylantirdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. “Nature and Resources” – “Природа и ресурсы”.”. – 1999 yil. –№2.
2. Shayxov E.T. va boshqalar. Paxtachilik. – Toshkent: “Mehnat”, 1990. – B.189.
3. Shleyxer A.I. Paxtachilik. 1-qism. – Toshkent: O‘zbekiston SSR davlati nashriyoti, 1958. – B.44.
4. Kurbanov Sh.S. Из истории создания материально-технической базы для орошения и освоения земель голодной степи (1956-1961 годы). // O‘zbekistonda ijtimoiy fanlar. –T.: O‘zSSR FA nashriyoti, 1964. – №1. –.19; Об орошении освоении Голодной степи // Сборник материалов. - Ташкент : Госиздат У36зССР, 1956. С. 9-10.
5. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР, 6 августа 1956 г. Об орошении и освоении целинных земель Голодной степи в Узбекской ССР и Казахской ССР для увеличения производства хлопка/ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. В 5 т.: Сб. док. за 50 лет. Т. 4. 1953- 1961 гг. – М.: Политиздат, 1968. (92)
6. Jo‘rayev N. O‘zbekistonda xotin-qizlarga munosabat (XX asrning 20-80- yillari misolida). –Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2013. – B.201
7. Jabborova I.X. Qashqadaryo vohasida yangi yerlarning o‘zlashtirilishi va sug‘orish tizimi tarixi (XX asrning 50-80- yillari misolida).: Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) diss.avtoreferati. – Qarshi, 2023.– B.15-18.(55)
8. Камалов С.К.Аральский кризис и некоторые проблемы социальноэкономического развития Каракалпакстана//Сб.Медико-экологические проблемы Приаралья и здоровье населения.- Нукус,1991.– С.3.
9. Трешкин С.Е. Аметов М.Б. Современная состояние тугаев Каракалпакстана и их охрана. – Нукус: Каракалпакстан, 1994.– С. 6.
10. Буркацкая С.И. Гигиена труда женщин при работе с ядохимикатами. – Москва: Медицина,1980.–С.24.
11. Shodmetova Y.Ijtimoiy ekologiyaga kirish.– Toshkent: O‘qituvchi,1994.–B.172.
12. O‘z ITTH MA, R-837-fond, 41-ro‘yxat, 5950-ish, 30-varaq.
13. O‘z ITTH MA, R-837-fond, 41-ro‘yxat, 6238-ish, 1-varaq.

14. Аметов М.Б. Деградация природной среды низовьев Амударьи и пути её преодоления // Вестник ККО АН РУ, №3, 2001. С. 5.

15. Murtazayeva R. O‘zbekiston tarixi. II – jild (XIX asr II yarmi – 1991 yil avgust). – T.: O‘zMU, 2015. –B.363

16. Маматқулов А. Региональная экономическая политика Советского Союза в 60-80 года XX века и роль Узбекистана в ней // Вестник науки и образования. – М., 2017. –№ 10(34). – С.14.

NAMANGANDA 1916- YIL QO‘ZG‘OLONI

1916 UPRISING IN NAMANGAN

ВОССТАНИЕ 1916 ГОДА В НАМАНГАНЕ

Abdullayev Ilhomjon Ikromjonovich
University of Business and Science oliy ta’lim muassasasi,
Ijtimoiy fanlar kafedrasi o‘qituvchisi.

Annotatsiya.

1916- yilgi Namangan qo‘zg‘oloni, o‘zbek xalqining mustamlakachilikka qarshi kurashidagi muhim voqealardan biridir. Rossiya imperiyasining Turkistondagi ishchi kuchlarini majburiy tarzda mardikorlikka safarbar etish qaroriga qarshi o‘tkazilgan bu isyon, Namangan shahridagi aholi tomonidan keng miqyosda qo‘llab-quvvatlandi. Maqola ushbu qo‘zg‘olonning sabablari, rivojlanishi, isyonchilarning aksilimperialistik kurashi, shuningdek, Chor hukumatining bu voqeaga nisbatan ko‘rsatgan javob choralari va xalqning milliy ozodlikka bo‘lgan intilishlarini o‘rganadi. Namangan qo‘zg‘oloni, nafaqat Turkiston, balki butun Rossiya imperiyasida keng tarqalgan qashshoqlik va mustamlakachilikka qarshi kurashning bir qismi sifatida tarixda muhim o‘rin tutadi.

Abstract.

The 1916 peasant uprising in Namangan is one of the significant events in the Uzbek people’s struggle against colonialism. This rebellion, aimed at opposing the decision of the Russian Empire to mobilize the labor force of Turkestan for forced labor, was widely supported by the population of Namangan city. The article examines the causes of the uprising, its development, the anti-imperialist struggle of the rebels, as well as the response of the tsarist government and the people’s desire for national liberation. The Namangan uprising holds an important place in history as part of the broader fight against poverty and colonialism, which affected not only Turkestan but also the entire Russian Empire.

Аннотация.

Крестьянское восстание в Намангане 1916 года является одним из ключевых событий в борьбе узбекского народа против колониализма. Этот мятеж, направленный против решения Российской империи мобилизовать рабочую силу Туркестана для принудительного труда, был широко поддержан населением города Намангана. Статья исследует причины восстания, его развитие, антипемпериалистическую борьбу восставших, а также реакцию правительства царской России и стремление народа к национальному освобождению. Восстание в Намангане занимает важное место в истории как часть борьбы против бедности и колониализма, которая охватила не только Туркестан, но и всю Российскую империю.

Kalit so‘zlar.

Namangan, 1916- yil qo‘zg‘oloni, Farg‘ona vodiysi, Turkiston, mustamlakachilik, mardikorlik, xalq isyoni, Rossiya imperiyasi, milliy ozodlik harakati, chor hukumati, agrar

inqiroz, ro‘yxat tuzish, mardikorlar, ijtimoiy adolatsizlik, iqtisodiy qarshilik, o‘lkadagi ijtimoiy vaziyat, sovet davri, tarixiy tahlil.

Keywords.

Namangan, 1916 uprising, Fergana Valley, Turkestan, colonialism, forced labor, peasant revolt, Russian Empire, national liberation movement, tsarist government, agrarian crisis, list compilation, workers, social injustice, economic resistance, regional social situation, Soviet period, historical analysis.

Ключевые слова.

Наманган, восстание 1916 года, Ферганская долина, Туркестан, колониализм, принудительный труд, крестьянское восстание, Российская империя, национально-освободительное движение, царское правительство, аграрный кризис, составление списков, рабочие, социальная несправедливость, экономическое сопротивление, социальная ситуация в регионе, советский период, исторический анализ.

Birinchi jahon urushi yillarida Farg‘ona viloyatining barcha uyezdlarida dehqonlarning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli keskin yomonlashdi. Ayniqsa, yersiz va qashshoq dehqonlar soni kundan-kunga ortib bordi. Paxta narxining markaziy hukumat tomonidan qat’iy belgilanishi esa bu muammolarni yanada chuqurlashtirdi. Masalan, bozorda bir pud paxta 30 so‘mdan sotilayotgan paytda, rasmiy narx 24 so‘m etib belgilandi [*1, 29]*. Bu holat Rossiyadagi to‘qimachilik fabrikalariga katta daromad keltirgan bo‘lsa-da, paxtakor dehqonlarning iqtisodiy ahvolini og‘irlashtirdi.

Asosiy tirikchilik manbai paxtachilik bo‘lgan Farg‘ona viloyatida aholi hayot darajasi sezilarli darajada pasaydi. Dehqonlar zamonaviy texnika vositalaridan foydalanmagan holda tinimsiz mehnat qilsalar-da, iqtisodiy nochorlikdan chiqolmadilar. Olingan daromadlar avvalo qarzlarni to‘lashga, qolgan qismi esa oila ehtiyojlariga yetarli bo‘lmay qolardi. Natijada ko‘plab dehqonlar qarzga botib, mavjud yerlarini sotishga majbur bo‘ldilar.

Katta yer egalari esa texnik modernizatsiya uchun sarmoya kiritish o‘rniga, arzon ishchi kuchi – yersiz dehqon va mardikorlardan foydalanishga intildilar. Bu esa boylarning yerlarida ishlovchi chorikor dehqonlar sonining ortishiga olib keldi. 1907- yilda Farg‘ona viloyatidagi yersiz dehqonlar soni 150 ming nafarni tashkil etgan bo‘lsa, 1910- yilga kelib bu ko‘rsatkich 200 ming nafarga yetdi [*2, 101]*. Urush yillariga kelib, bu raqam yanada oshdi va aholining taxminan 30 foizi yersiz dehqonlardan iborat bo‘ldi.

Shu og‘ir sharoitlarga qaramasdan, dehqonlar davlat oldidagi soliq va majburiyatlarni ham bajarishda davom etdilar. 1914–1917- yillar mobaynida Farg‘ona viloyati aholisi tomonidan urush ehtiyojlari uchun jo‘natilgan mablag‘ 1 million so‘mdan oshdi [*3, 40]*.

1914–1916- yillar davomida Namangan shahri bo‘yicha urush ehtiyojlari uchun majburiy tartibda 3360 ta ot va 119 640 so‘m miqdorida pul yig‘ib olingan edi [*4, 66]*. Bu holat Birinchi jahon urushi ta’sirining o‘lka iqtisodiy va ijtimoiy hayotiga qanchalik salbiy ta’sir ko‘rsatganini ko‘rsatadi.

Urush yillarida paxta yakkahokimligi yanada kuchaytirildi. Paxta ekin maydonlarining kengayishi evaziga g‘allachilik va chorvachilik kabi an’anaviy xo‘jalik tarmoqlari orqaga chekina boshladi. Natijada, Farg‘ona vodiysi, jumladan

Namangan tumanida ham don mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyoj ta’minlanmay qoldi. 1916- yilda Farg‘ona viloyatida odatdagidan 12–14 pudga kam g‘alla olinib, jiddiy taqchillik yuzaga keldi. Narxlar keskin oshib ketdi: ilgari 50 so‘m turadigan otning bahosi 80–85 so‘mga chiqdi, g‘alla va non narxlari esa yanada ko‘tarildi [*5, 402]*.

Bunday og‘ir vaziyatda 1916- yil 25-iyun kuni imperator Nikolay II tomonidan e’lon qilingan, mahalliy aholini front ortidagi ishlar uchun mardikorlikka jalb qilish haqidagi farmon katta noroziliklarga sabab bo‘ldi. Namanganda bu noroziliklar ommaviy norozilik aksiyalari, amaldorlarning uylarini yoqish va hatto ularni o‘ldirish kabi keskin shakllarda namoyon bo‘ldi.

Ushbu farmon asosida Turkiston general-gubernatori 1916- yil 23-avgustda Farg‘ona viloyatidan 51 233 kishini mardikorlikka safarbar qilish bo‘yicha buyruq chiqardi. Unga ko‘ra, harakatdagi armiya rayonidagi harbiy inshootlar hamda mudofaa uchun zarur bo‘lgan korxonalarga tub aholini jalb etish ko‘zda tutilgan edi [*6, 86]*.

General-gubernator Yerofeyev barcha viloyat gubernatorlariga mardikorlikka olinadiganlar ro‘yxatini tuzish haqida topshiriq berdi. Umuman olganda, butun Turkiston o‘lkasi bo‘yicha 250 ming kishi mardikorlikka safarbar etilishi belgilandi [*7, 1]*. Bu ko‘rsatkich o‘lka erkak aholisi umumiy sonining 8 foizini tashkil etardi [*8, 48]*. Faqat Farg‘ona viloyatidan 50 ming, shundan Namangan shahridan esa 11 300 nafar erkak mardikorlikka jalb etilishi rejalashtirildi [*9, 48]*.

Mazkur farmonning kutilmaganda e’lon qilinishi nafaqat aholi, balki chor hukumati va mahalliy ma’muriyat uchun ham tayyorgarliksiz holatda qarshi olingan bo‘ldi. Bu esa viloyatdagi ijtimoiy tanglikni yanada kuchaytirib yubordi.

1916- yil 25-iyun farmonining mazmuni mahalliy ma’muriyat uchun ham noaniq bo‘lganligi sababli, uni aholiga qanday tushuntirish borasida jiddiy muammolar yuzaga keldi. Natijada xalq orasida turli xil mish-mishlar tarqaldi. Davlat Dumasining a’zosi A. Kerenskiy ta’kidlaganidek, ayrim hududlarda odamlar mardikorlar front ortida okop qazish ishlariga safarbar qilinadi, deb o‘ylagan bo‘lsalar, boshqa joylarda ular jangchilarning oldingi safiga qo‘yiladi, biroq ularga qurol berilmaydi – ya’ni dushman bilan askarlar o‘rtasida “jonli devor” bo‘lib qoladilar, degan xavotirli fikrlar keng tarqalgan edi.

Bu turli vahimalar natijasida xalq orasida umumiy sarosima kuchaydi. Aholi noroziligini kuchaytirgan yana bir muhim omil – mahalliy ma’muriyatdagi poraxo‘rlik va adolatsizlik bo‘ldi. Chor hukumati tayanchi sifatida faoliyat yuritgan mahalliy boshqaruv idoralari mardikorlikka olinuvchilar ro‘yxatini tuzishda ko‘plab suiste’molliklarga yo‘l qo‘ydilar. Ayniqsa, boy qatlam vakillari bu majburiyatdan pul evaziga osonlik bilan qutilib qolgan. Ayrim hollarda ular o‘rniga boshqa ishchilarni yollashgan, ba’zilar esa mardikorlik o‘rniga belgilangan pulni to‘lash orqali ozod bo‘lishgan [*10, 30]*.

Dastlabki davrda mardikorlik o‘rniga ishchi yollash narxi 75–100 so‘m atrofida bo‘lgan bo‘lsa, vaqt o‘tgan сайин бу сумма 200–300 so‘mgacha oshdi [*11, 320]*. Biroq so‘nggi davrda bu pulga ham ishchi topish mushkul masalaga

aylandi. Shuningdek, bu ijtimoiy tengsizlik va adolatsizlik xalqqa qattiq ta’sir qildi, natijada g‘azab va norozilik harakati avj oldi.

Farg‘ona viloyatining ko‘plab hududlarida, jumladan Namanganda ham xalq qo‘zg‘olonlari boshlandi. 1916- yil 9-iyul kuni uyezd boshlig‘i Kreshkov 600 ga yaqin mahalliy aholi va boshqaruv vakillarini yig‘ib, podsho farmonining mazmuni va talqinini tushuntirishga harakat qildi [*12, 41]*. Yig‘ilganlar farmonni pul to‘lovi bilan almashtirish taklifini bildirdilar, biroq uyezd boshlig‘i bunday imkoniyat mavjud emasligini qat’iy ta’kidladi. Shundan so‘ng aholi boshqa yirik shaharlar – Toshkent, Xo‘jand, Qo‘qondagi vaziyatga qarab harakat qilishga qaror qilib, tarqaldi [*13, 47]*.

Qo‘zg‘olonlar ayniqsa Namangan shahrida erta boshlangan edi. 1916- yil 2-iyul kuni ertalab soat 7 da Kurashxona maydoniga katta miqdorda aholi, jumladan ko‘plab ayollar to‘plandi. Ayollar “Hech kimni mardikorlikka bermaymiz!” deb ovoz chiqarib norozilik bildirganlar [*14, 6]*.

1916- yil yozida Namanganda yuzaga kelgan norozilik to‘lqinlari asta-sekin ochiq qo‘zg‘olonlarga aylandi. Qo‘zg‘olonchilar mardikorlikka olinuvchilar ro‘yxatini tuzishni to‘xtatishni qat’iy talab qildilar. Voqealar avjiga chiqqan bir paytda, kapitan Rumyansev olomonni tinchlantirish maqsadida ro‘yxat tuzilmaydi, deb yolg‘on ma’lumot berdi. Biroq xalq bunga ishonmadi va undan bu haqda yozma tilxat talab qildi. Shunda Rumyansev askarlarga olomonga qarata o‘t ochishga ruxsat berdi. Natijada ikki nafar fuqaro halok bo‘ldi, 64 kishi jarohatlandi [*15, 9]*. Vaholanki, xalq orasida qarshilik kayfiyati saqlanib qolgan edi. “Mayli, baribir o‘z aytganimizni qilamiz”, degan hayqiriqlar g‘alayonning susaymaganini ko‘rsatdi. Bu voqea ikki soat davom etdi.

Xuddi shu kuni Namanganga yaqin joylashgan Sho‘rqo‘rg‘on qishlog‘ida ham xalq harakati boshlandi. Aholi volost boshqaruvchisi Tojiboyxo‘ja Jaloliddin Ma’so‘movning uyi oldida yig‘ilib, ro‘yxatlar taqdim etilishini talab qildilar. Uyning ichkarisida bo‘lgan ro‘yxat oluvchilardan biri olomonga qalbaki hujjatlar tashladi. Savodli kishilar bu qog‘ozlarni o‘qib, ularning soxta ekanligini aniqladilar va g‘azablangan olomon boshqaruvchining uyiga bostirib kirib, tartibsizlik sodir etdi. Ma’so‘mov do‘pposlab o‘ldirildi [*16, 6]*. Ro‘yxatchi Petroyev esa barcha hujjatlarni yoqishga majbur qilindi [*17, 21]*. G‘alayon bostirilgach, chor ma’muriyati 16 kishini hibsga oldi [*18, 21]*.

Farmon e’lon qilinganidan so‘ng Namangan shahrida avj olgan navbatdagi g‘alayonlardan birida qo‘zg‘olonchilar harbiy kuchlar tomonidan pulemyotlar bilan o‘qqa tutildi. Natijada 69 kishi halok bo‘ldi yoki yaralandi [*19, 9]*. Shu kuni Norinkapa volostining Elatan qishlog‘ida ham shunga o‘xshash hodisa ro‘y berdi – g‘azablangan olomon qishloq oqsoqolini do‘pposlab, hujjatlar va veksellarni olib qo‘yishdi. Bu voqealar chor ma’muriyatini hushyor torttirdi. Namangandagi voqealarning Chust va boshqa hududlarga tarqalishidan cho‘chigan rus amaldorlari zudlik bilan Toshkentga harbiy garnizonni kuchaytirish haqida telegramma yubordi [*20, 42]*.

1916- yil 12-iyul kuni Farg‘ona viloyati harbiy gubernatori, general-mayor Gippius Namanganga kelib, mahalliy ma’muriyat vakillari bilan uchrashdi. U

ro‘yxatga olish jarayonini vaqtincha to‘xtatish va har oltita hovlidan bittadan kishini mardikorlikka olish tizimini joriy qilish haqida farmon chiqardi [*21, 43]*.

Biroq, uyezd boshlig‘i bu qarorning ma’muriyatning obro‘siga putur yetkazishi mumkinligini va aholining oldida uning zaifligini ko‘rsatishi mumkinligini ta’kidladi. Shu sababli ro‘yxatga olishni davom ettirishga ruxsat so‘radi. Natijada Namangan shahrida va uyezdning ayrim joylarida ro‘yxatga olish umuman to‘xtatildi. Biroq, ba’zi hududlarda bu jarayon davom etar edi. Gippius ro‘yxatni to‘xtatish orqali norozilikni bartaraf etishga umid qildi, ammo bu chora samarali bo‘lmadi.

Shunday qilib, 12-iyul kuni Namangan shahrining ba’zi hududlarida hali ham g‘alayonlar davom etdi [*22. 41]*. Qo‘zg‘olonlarning avj olishidan xavotirga tushgan Gippius, yana bir marta nayrang ishlarni amalga oshirdi. U mahalliy va rus tillarida xalqqa mardikorlikka ixtiyoriy olinishi haqida murojat tarqatdi. Biroq, bu harakat ham natijasiz bo‘ldi. Ixtiyoriy ravishda front orqasiga jo‘novchilarning soni bir necha yuz kishidan oshmadi. Shundan so‘ng, Gippius Farg‘ona viloyatining shahar va qishloqlarida aholiga tashviqot olib borishni davom ettirdi. Biroq, Namangandagi qo‘zg‘olonlar davom etdi.

13-iyul kuni Namangandan o‘n to‘rt chaqirim uzoqlikda joylashgan Uychi qishlog‘ida ro‘yxat tuzishda ishtirok etgani uchun ellik boshini do‘pposlab o‘ldirdilar [*23. 41]*. Xo‘jaobod, Uyg‘ur, Ma’shad, Toshqo‘rg‘on qishloqlaridagi aholi g‘alayon ko‘tarib, ro‘yxatni yoqib tashladilar [*24. 8]*. Varzik qishlog‘ida aholi volost boshqaruvchisining uyiga bostirib kirib, uni o‘ldirmoqchi bo‘ldilar va unga yordam bermoqchi bo‘lgan soqchini do‘pposladilar [*25. 8]*.

Ertasi kuni xuddi shunday voqea Uychi volostining Qizilravot qishlog‘ida sodir bo‘ldi. Peshinda, masjid yonida 400 dan ortiq aholi to‘plandi va ular qishloq oqsoqoli To‘xtanazar Qulboyev uyiga yo‘l oldilar. To‘plangan kishilar Oqsoqolni uyida yo‘qligini bilib, uning rafiqasi Tursinbibi Munisa Norqulovadan oilaviy ro‘yxatlarni talab qildilar. Shundan so‘ng, o‘zlari uy jihozlarini osongina tortib oldilar, veksel va ro‘yxatlarni olishdi [*26. 49]*.

Qo‘zg‘olon bostirilgach, ishtirokchilardan 9 kishi shu kuni hibsga olindi. Qishloq oqsoqollarini, volost boshqaruvchilarini va ellikboshilarni aholi tomonidan kaltaklanishi va o‘ldirilishi mahalliy ma’muriyatni vahimaga solib qo‘ydi. Ularning ko‘pchiligi o‘z uylaridan qochib, boshqa joylarga berkinib yurishga majbur bo‘ldilar.

17-iyul kuni Quyi Asht qishlog‘ida kuchli xalq g‘alayoni bo‘lib o‘tdi. Shu kuni bu qishloqda yigilgan 100 ga yaqin aholi volost boshqaruvchisini uyiga bostirib kirib, uning akasi Matmusa Toshmuhammedov, amakisi usta Mirza Sharif Adinaboyev va yuqori Asht qishlog‘i oqsoqoli Rahmatnazar Aminboyevlarni o‘ldirdilar. Butun hujjatlar, veksellar, qo‘zg‘olonchilar tomonidan yo‘q qilib tashlandi. Qo‘zg‘olon bostirilgach, ulardan 46 kishi hibsga olindi [*27. 9]*.

Quyi Asht qishlog‘idagi qo‘zg‘olondan so‘ng, ko‘plab ayollar ham hibsga olindi va Turkiston harbiy sudiga topshirildi. Ular orasida qo‘zg‘olonda ishtirok etgan Uchul bibi Toshmatova, Norinisa Tursunova, Xamrobibi Muhammadinova kabi ayollar bor edi [*28. 5]*.

Huddi shunday qo‘zg‘olon Namangan shahrining Sardoba dahasida sodir bo‘ldi. Bu yerda aholi oqsoqol Abdunazar Xolmatovning uyiga bostirib kirib, veksellarni yo‘q qilib, uning uyiga o‘t qo‘ydilar, o‘zini esa kaltakladilar. Ro‘yxatni tuzishda ishtirok etgan ellikboshi Mullaboy Muhammad Sobirov va oqsoqolning mirzasi mulla Abdumo‘min Sharipovlarni o‘ldirdilar [*29. 9]*.

Keyin ellikboshini uyiga o‘t qo‘ydilar. Qo‘zg‘olonchilardan 21 kishi hibsga olindi va Turkiston harbiy okrugi sudiga topshirildi [*30. 9]*.

G‘alayonlarning shu tariqa davom etishi Chor hukumatini va mahalliy amaldorlarni tashvishga solib qo‘ydi. Gippius esa o‘zining navbatdagi nayrangini ishga soldi. U mahalliy ruhoniylarga Qur’onlarni yig‘ib qo‘yishni va shu bilan birga, undagi o‘z hokimiga bo‘ysinish haqidagi surani ko‘z - ko‘z qilishni buyurdi. 23-iyul kuni Namangandagi Jom’ye masjidi oldida minglab aholi yig‘ildi. Gippius qo‘liga Qur’onni olib, o‘qimoqchi bo‘lganida, ruhoniylardan biri Qur’onni sala va to‘nsiz jamoaga o‘qib bo‘lmaydi, - degan ma’noda ishora qildi. Gippius biroz ikkilandi va o‘zini tiklab turib, aholi oldida o‘z obrusini yo‘qotmaslik uchun indamay boshiga sala va egniga to‘n tashlab o‘qishga kirishdi. Rus generalining bu ahvolda turib Qur’on suralarini o‘qib, bir yo‘la mahalliy tilga tarjima qilib berishi mahalliy aholini hayratga solgan bo‘lsa-da, hyech qanday natija bermadi. Chunki podsho farmonini har qanday yo‘l bilan bo‘lsa-da, amalga oshirish chor ma’muriyatining birdan-bir maqsadi bo‘lib, bu maqsad mahalliy aholi uchun sir emas edi [*31. 34]*.

Qo‘zg‘olonlarda ko‘plab ayollarning ishtirok etishi alohida ahamiyat kasb etadi. O‘zbek ayollari qo‘zg‘olonlarning oldingi saflarida turib “mardikorlikka hech kimni bermaymiz”, - deb xitob qilganlar. Ana shunday g‘alayonlardan biri Namangan uyezdining Chodak qishlog‘ida sodir bo‘ldi. 15-iyul kuni g‘azablangan qishloq aholisi yig‘ilib, volost boshqaruvchisi Mulla Qozi Xudayberdiyevning uyiga bostirib kirdilar va uni do‘pposlab o‘ldirdilar. Uyini osongina talon-toroj qilib, ustun-ustun qilib tashladilar. Ro‘yxatni tuzishda ishtirok etgan ellikboshini va yana bir necha kishilarni kaltakladilar. Qo‘zg‘olonda ishtirok etganlardan 90 kishi hibsga olindi. Ular orasida ayollardan Asal bibi Mirza Ulug‘ova, Gulchan bibi Bobojanova, Norbibi Usta Roziqovalar ham bor edilar [*32. 11]*.

Qo‘zg‘olonda ayollarni ishtirok etishini jiddiy sabablari mavjud. Birinchidan, uy bekasi oilasiga ro‘zg‘orni ta’minlovchi erkak, ya’ni oila boshlig‘ining begona yurtga noma’lum muddatga jo‘natilishi natijasida oila boqimandasiz qolar edi. Ikkinchidan, ayni dala ishlari qizib turgan paytda asosiy ishchi kuchi hisoblangan erkaklarning mardikorlikka olinishi juda katta zarar keltirardi. Uchinchidan, ro‘yxatga olishda talab qilinadigan shartlar, masalan, har olti hovlidan bir kishini berish, aholi orasidagi beva va qariyalarni hisobga olmasdan amalga oshirildi. Shu sababli bechora beva ayollar ishchi kuchi o‘rniga pul to‘lash yo‘li bilan qutulishiga majbur bo‘lganlar, pul to‘lash uchun esa bir parcha yerini sotishga majbur bo‘lganlar. Ana shunday jiddiy muammolar, qiyinchiliklar mahalliy ayollarni erkaklar bilan bir qatorda bosh ko‘tarib chiqishga majbur etdi.

Chor hukumati xalq g‘alayonlarini kuch bilan bostirishga harakat qildi va jazo otryadlarini kuchaytirdi. Qo‘zg‘olonda ishtirok etgan kishilar qattiq jazolandilar. Ular osib o‘ldirishga, surgun va qamoq jazolariga mahkum etildilar.

Mustamlakachilar qo‘shimcha ravishda Namangan, Skobolev, Qo‘qon va boshqa shaharlarda harbiy dala sudlarini tashkil etdilar. 1917- yil yanvar oyining o‘zidayoq Turkiston harbiy okrugi sudida o‘lka bo‘yicha 44 ta ish ko‘rib chiqildi. Shundan 24 tasi Farg‘ona viloyatidagi qo‘zg‘olonchilarning ishi edi [*33. 75]*.

Namangan uyezdi bo‘yicha 9 ta ish ko‘rib chiqildi va 290 kishi ustidan hukm chiqarildi. Ulardan 71 kishi osib o‘ldirishga, 17 kishi uzoq muddatli surgunga, 39 kishi axloq tuzatish kaloniyasiga, 17 kishi qamoq jazosiga mahkum etildi, 104 kishi esa oqlandi [*34. 75]*.

Ulardan 22 kishi Uychi volostidan bo‘lib, qo‘zg‘olonchilarning ishlarini sudda ko‘rishdi. Qo‘zg‘olonchilardan Donbegijon Boyboboyev va Yo‘ldosh Ashirboyev 12 yil muddatga surgunga, Abdug‘affor Iso Chumakov va Mirzaboy Nodirbolevlar esa ikki yarim yil muddatga qamoq jazosiga, yana 9 kishi esa turt yarim oy muddatga qamoqqa mahkum etildilar [*35. 185]*.

Sud Namangan uyezdining Sho‘rqo‘rg‘on qishlog‘ining aholisi ustidan ham (20 kishi) hukm chiqardi. Otamirza Noybobo Xojiyev, Mulla Ko‘shak Rahimboyev, Muhiddin Matkarimboyev va boshqalar jami 8 kishi osib o‘ldirildi. 12 kishi turli muddatlar bilan surgunga hukm qilindi [*36. 5-6]*.

Shu tariqa, 1916- yilgi xalq qo‘zg‘olonida ishtirok etgan qo‘zg‘olonchilar Chor hukumati tomonidan ayovsiz jazolandilar. Front orqasida xizmat qilgan mardikorlar ham og‘ir sharoitlarda yashashga majbur bo‘ldilar. Rossiyaning turli burchaklaridagi sanoat korxonalari, harbiy istexkomlar va temir yo‘llarda xizmat qilgan mardikorlar sovuq iqlim, og‘ir mehnat va ochlik natijasida ko‘plab qurbonlarga aylanib, kasalliklarga chalinishdi.

Rossiyadagi turli tashkilotlar va jamiyatlar Turkiston general-gubernatori nomiga turli nomalar jo‘natib, Turkistondagi ozodlik harakatiga o‘z baholarini berdi. Jumladan, 1914- yil tashkil etilgan “Rossiya uchun” jamiyatining Bosh Kengashi tomonidan Turkiston general-gubernatori A.Ye. Kuropatkinga yuborilgan nomada quyidagi so‘zlar keltirilgan edi: “...bu fojiali voqealarning asosiy aybdorlari o‘z vaqtida qarshi tadbir ko‘rmagan mahalliy oliy ma’muriyatdir. Shunga qaramay, Jamiyat Bosh Kengashi kelgusida rus aholisini muhofaza qilish va rus nomini nufuzini ko‘tarish uchun isyonning asosiy va bosh aybdorlarini shafqatsiz ravishda jazolashni, isyonda u yoki bu darajada ishtirok etgan, xayrihohlik bildirgan mahalliy aholi vakillarining katta qismini Sibiriyaning chekka o‘lkalariga surgun qilishni, ularning mol-mulkini urushning rus qahramonlari, ko‘proq Kazaklar foydasiga musodara qilishni ruxsat berishingizni qattiq iltimos qilib so‘raydi,” – deb yozilgan edi [*37. 220]*.

Albatta, bunday nomalar mustamlakachilarni yanada shafqatsizroq tarzda qo‘zg‘olonchilardan o‘ch olishga undagan, shu bilan birga, qo‘zg‘olonchilarni yanada ko‘proq qattiq jazolashga ilhom bergan. Mustamlakachilarning shovinistik ruhlari o‘sha davrda aniq namoyon bo‘lgan. Mahalliy aholi ruslar oldida, ularga nisbatan hurmat ko‘rsatish maqsadida, ikki bukilib salom berishga majbur etilgan.

Bu holat mahalliy xalqlarga nisbatan hukumatning qudratini va ulug‘vorligini namoyish etishdan iborat edi [*38. 29]*.

Biroq, bu milliy ozodlik harakatida jadid-ziyochilar boshqacha yo‘l tutdilar. Ular qo‘zg‘olonlarni tinchlantirishga, aholini zo‘rlikdan saqlashga, va to‘qnashuvlardan oldin tutib qolishga harakat qildilar. Jadidlar, hatto mardikorlikka safarbarlikning barbod bo‘lishi, shuningdek, jazo otryadlarining shafqatsizligini his qilib, bu kompaniyani ma’naviy va amaliy jihatdan qo‘llab-quvvatlashga qaror qildilar. “Turkiston viloyati gazeti”da shu kunlarda ular imperatorni olqishlab maqolalar e’lon qilgan va mardikorlikka safarbarlikni qo‘llab-quvvatlash uchun xitobnomalar tarqatganlar [*39. 4]*.

Jadidlar kurashning siyosiy va madaniy yo‘llarini tanlab, avvalgi xalq isyonlarining achchiq tajribasidan saboq olishgan edi. Fitrat aytganidek, “Zotan qurol kuchi bilan miltiqni yo‘q etmak qulay, bor etmak mumkin emasdir. Qurol kuchi bilan hyech bir jamoatni madaniyat sari jo‘natib bo‘lmaydi...” [*40. 4]*. Jadidlar o‘z aqidalariga sodiq qolgan holda, bu kurashni ma’naviy yo‘llar bilan olib borganlar.

Chor mustamlakachilari qo‘zg‘olonchilardan shafqatsizlarcha o‘ch olishdi: o‘lka bo‘yicha uch mingdan ortiq kishi sudga berilib, ulardan 347 tasi osib o‘ldirilgan [*41. 228]*.

Xulosa qilib aytish mumkinki, 1916- yilgi xalq qo‘zg‘oloni katta tarixiy ahamiyatga ega bo‘ldi. Bu qo‘zg‘olon chor mustamlakasi yillarida ezilgan xalqning o‘z kuchini, qudratini va jasoratini namoyon etdi. Ushbu ozodlik harakati xalqimizning qalbida mustaqillik uchun kurash timsoli sifatida o‘chmas iz qoldirdi, va xalq o‘zining erkinlikka intilish kuchiga ishondi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Ismoilova J. Namanganda 1916- yil qo‘zg‘oloni // O‘zbekistonda ijtimoiy fanlar. -1997. - № 5.
2. Понятовский С. Опыт изучения хлопководства в Туркестане Закаспийской области. 1913.
3. Валиев А.Х. Положения дехканства Фергани в конце XIX начале XX вв. 1958.
4. O‘zR MA I-fond, 31-ro‘yxat, 1101-ish, 66-varaq.
5. Ziyayev H. Turkistonda Rossiya hukmronligi va hukmronligiga qarshi kurash. - T.: Sharq, 1998.
6. Восстание 1916 год в Средней Азии и Казакстане. – М. 1960.
7. O‘zR MA F.I-I, 31-ro‘yxat, 1145-ish, 1-varaq.
8. O‘zR MA F.I-I, 31-ro‘yxat, 1145-ish, 48-varaq.
9. O‘zR MA F.I-I, 31-ro‘yxat, 1145-ish, 48-varaq.
10. Ismoilova J. Ko‘rsatilgan asar. – B. 30.
11. O‘zR MA F.I-I, 31-ro‘yxat, 1000-ish, 320-varaq.
12. O‘zR MA F.I-276, 1-ro‘yxat, 905-ish, 41-varaq.
13. O‘z MA F.I-276, 1-ro‘yxat, 905-ish, 47-varaq.
14. O‘z MA F.I-21, 31-ro‘yxat, 250-ish, 6-varaq.
15. O‘z MA F.I- 476, 1-ro‘yxat, 905-ish, 9-varaq.
16. O‘z MA F.I-1, 32 ro‘yxat, 350-ish, 6-varaq.
17. O‘z MA F.I-276, 1-ro‘yxat, 905-ish, 21-varaq.
18. O‘z MA F.I-276, 1-ro‘yxat, 905-ish, 21-varaq.
19. O‘z MA F.I-276, 1-ro‘yhat, 905-ish, 9-varaq.

20. O‘z MA F.I-276. 1-ro‘yxat, 905-ish, 9-varaq.
21. O‘z MA F.I-276. 1-ro‘yxat, 905-ish, 43-varaq.
22. O‘z MA F.I-1, 31-ro‘yxat, 1100 - ish, 41-varaq.
23. O‘z MA F.I-1, 31-ro‘yxat, 1100- ish, 41-varaq.
24. O‘z MA F.I-1, 32-ro‘yxat, 350- ish, 8-varaq.
25. O‘z MA F.I-1, 32-ro‘yxat, 350- ish, 8-varaq.
26. O‘zR MA F.I-276, 1-ro‘yxat, 902-ish, 49-varaq.
27. O‘zR MA F.I-276, 1-ro‘yxat, 905-ish, 9-varaq.
28. O‘zR MA F.I-461, 1-ro‘yxat, 1888-ish, 5-varaq.
29. O‘zR MA F.I-276, 42-ro‘yxat, 250-ish, 9-varaq.
30. O‘zR MA F.I-276, 42-ro‘yxat, 250-ish, 9-varaq.
31. Ismoilova J. Namanganda 1916- yilgi halq qo‘zg‘oloni // O‘zbekistonda ijtimoiy fanlar. 1997. -№ 7.
32. O‘zR MA F.I-723, 1-ro‘yxat, 367-ish, 11-varaq.
33. O‘zR MA F.I-1, 31-ro‘yxat, 1101-ish, 75-varaq.
34. O‘zR MA F.I-1, 31-ro‘yxat, 1101-ish, 75-varaq.
35. O‘zR MA F.I-723, 1-ro‘yxat, 369-ish, 185-varaq.
36. O‘zR MA F.I-72, 1-ro‘yxat, 368-ish, 5-6-varaqlar.
37. O‘zR MA F.I-1, 31-ro‘yxat, 1128-ish, 220-varaq.
38. Suyunova O. 1916- yilgi Turkistondagi halq qo‘zg‘oloni tarixidan // O‘zbekistonda ijtimoiy fanlar. 1997.
39. Rizayev Sh. Jadidlar va 1916- yil qo‘zg‘oloni // Ma’rifat. 1996. 4-may.
40. Rizayev Sh. Jadidlar va 1916- yil qo‘zg‘oloni. Ma’rifat.1996. 4-may.
41. O‘zR MA F.I-1, 31-ro‘yxat, 1128-ish, 228-varaq.

1953–1990 YILLARDA FARG‘ONA VODIYSI SHAHARLARIDA IJTIMOIY VA IQTISODIY VA MADANIY O‘ZGARISHLAR

СОЦИАЛЬНЫЕ, ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И КУЛЬТУРНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ В ГОРОДАХ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ В 1953–1990 ГОДАХ

SOCIAL, ECONOMIC, AND CULTURAL CHANGES IN THE CITIES OF THE FERGANA VALLEY IN 1953–1990

Abduraxmonov Adxamjon Saxodilla o‘g‘li,
Namangan Davlat Universiteti tayanch doktoranti.

Аннотация.

1953–1990 yillarda Farg‘ona vodiysi Sovet Ittifoqining iqtisodiy, siyosiy va madaniy o‘zgarishlaridan chuqur ta’sirlandi. Ushbu maqolada Farg‘ona, Andijon, Namangan va boshqa shaharlarda iqtisodiy rivojlanish, sanoatlashuv, qishloq xo‘jaligi modernizatsiyasi va ichki migratsiya jarayonlari tahlil qilinadi. Sovet siyosatining, ayniqsa paxta ishlab chiqarishga oid siyosatning ijtimoiy va ekologik oqibatlari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, Farg‘ona vodiysidagi millatlararo totuvlik, ta’lim va madaniyat sohasidagi o‘zgarishlar, diniy qadriyatlar va jamiyatning shakllanishi hamda shaharlardagi ijtimoiy tengsizlik masalalari tahlil etiladi. Maqola Sovet Ittifoqi davridagi murakkab jarayonlarning Farg‘ona vodiysi shaharlariga ta’sirini yoritadi.

Kalit so‘zlar.

Farg‘ona vodiysi, Sovet Ittifoqi, iqtisodiy rivojlanish, paxta ishlab chiqarish, sanoatlashuv, migratsiya, ekologik muammolar, millatlararo totuvlik, ta’lim, madaniyat, ijtimoiy tengsizlik.

Аннотация.

В период с 1953 по 1990 год Ферганская долина претерпела глубокие изменения в результате влияния советской политики в экономической, социальной и культурной сферах. В статье рассматриваются процессы экономического развития, индустриализации, модернизации сельского хозяйства и внутренней миграции в таких городах, как Фергана, Андижан и Наманган. Особое внимание уделено последствиям советской политики, в частности, в сфере хлопководства, а также экологическим и социальным проблемам. Анализируются межэтнические отношения, изменения в сфере образования и культуры, религиозные ценности и процессы формирования общества, а также вопросы социальной несправедливости в городах. Статья освещает влияние сложных процессов советской эпохи на города Ферганской долины.

Ключевые слова.

Ферганская долина, Советский Союз, экономическое развитие, хлопководство, индустриализация, миграция, экологические проблемы, межэтническое согласие, образование, культура, социальная несправедливость.

Abstract.

Between 1953 and 1990, the Fergana Valley underwent significant changes due to the influence of Soviet policies in the economic, social, and cultural spheres. This article examines the processes of economic development, industrialization, agricultural modernization, and internal migration in cities such as Fergana, Andijan, and Namangan. Special attention is given to the consequences of Soviet policies, particularly in cotton production, as well as ecological and social issues. The article also analyzes interethnic relations, changes in education and culture, religious values, and the formation of society, as well as social inequality in the cities. The article highlights the impact of complex processes during the Soviet era on the cities of the Fergana Valley.

Keywords.

Fergana Valley, Soviet Union, economic development, cotton production, industrialization, migration, ecological issues, interethnic harmony, education, culture, social inequality.

1953–1990 yillar oralig‘ida Farg‘ona vodiysi Sovet Ittifoqi tarkibida bo‘lib, bu davrda hududda chuqur iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy o‘zgarishlar yuz berdi. Sovet siyosatining ta’siri ostida Farg‘ona vodiysi nafaqat iqtisodiy rivojlanish bosqichlariga o‘tdi, balki uning ijtimoiy va madaniy tuzilmalari ham qayta shakllandi. Bu davrda paxtachilikning markaziy rol o‘ynashi, sanoatning rivojlanishi, shaharlarda urbanizatsiya jarayonining kuchayishi, shuningdek, ekologik inqirozlar va ijtimoiy tengsizlik kabi muammolar o‘z aksini topdi. Farg‘ona vodiysi o‘zining strategik ahamiyati bilan, ayniqsa, qishloq xo‘jaligi va sanoat sohalarida rivojlanishning markazlaridan biriga aylangan bo‘lsa-da, bu o‘zgarishlarning salbiy oqibatlari ham kuzatildi.

Sovet Ittifoqi davrida Farg‘ona vodiysi, Markaziy Osiyoning eng rivojlangan hududi sifatida o‘zining iqtisodiy va madaniy ahamiyatini saqlab qoldi. 1953–1990 yillar orasida bu hududda sodir bo‘lgan o‘zgarishlar, ayniqsa, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va ekologik sohalarda chuqur iz qoldirdi. Farg‘ona vodiysi o‘sha davrda sanoatlashuv va urbanizatsiya jarayonlarining markazlaridan biri sifatida rivojlandi. Ushbu jarayonlar, bir tomondan, shaharlarning iqtisodiy ahamiyatini

oshirib, yangi ish o‘rinlarini yaratgan bo‘lsa, boshqa tomondan, ekologik muammolar va ijtimoiy tengsizlikni kuchaytirdi [1. 92].

Sovet davrida Farg‘ona vodiysidagi iqtisodiy o‘zgarishlarning asosi paxta yetishtirishga qaratilgan siyosat edi. Nikita Xrushchyovning boshchiligida amalga oshirilgan paxta plantatsiyalarining ko‘paytirilishi va intensiv paxta yetishtirish strategiyasi o‘z mevasini berdi. 1950- yillardan boshlab, Sovet Ittifoqi mamlakatdagi paxta ekinlariga talabni oshirgan va bu o‘z navbatida, Farg‘ona vodiysida yangi paxta plantatsiyalarining tashkil etilishiga olib keldi. Paxta yetishtirish uchun mo‘ljallangan sovxozlar va kolxozlar tashkil etilib, hududda mehnat bozorining o‘zgarishiga sabab bo‘ldi [2. 92].

Biroq, intensiv paxta ekinlari, ayniqsa, suvning haddan tashqari sarflanishi, sho‘rlanish va tuproq unumdorligining pasayishiga olib keldi. Farg‘ona vodiysi daryolarining va Orol dengizining suvlari ortiqcha foydalanish natijasida, ekinlar uchun zarur bo‘lgan suv manbalari kamaydi. Bu ekologik inqirozga sabab bo‘ldi va regionning kelajakdagi rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatdi. Shu bilan birga, paxta ishlab chiqarish bilan bog‘liq sanoat sektori, jumladan paxta tozalash va paxtachilik sohasidagi fabrikalar faoliyat ko‘rsata boshladi, ammo bu jarayonning ekologik narxi juda baland bo‘ldi [3. 165].

Shaharlar sanoatlashuv jarayonida ham rivojlandi. Farg‘ona, Namangan va Andijon shaharlarida neftni qayta ishlash zavodlari, oziq-ovqat sanoati korxonalari va yengil sanoat korxonalari qurildi. Bu o‘zgarishlar shaharlarda yangi iqtisodiy va ijtimoiy tuzilmalar shakllanishiga olib keldi. Yangi ish o‘rinlari yaratildi, ammo shaharlar tez rivojlanishi natijasida ko‘plab qishloq aholisi shaharlarga ko‘chib keldi, bu esa yangi ijtimoiy muammolarni yuzaga keltirdi.

Farg‘ona vodiysi shaharlarida intensiv urbanizatsiya jarayoni amalga oshirildi. Farg‘ona, Namangan va Andijon kabi shaharlar aholisi ortib borishi bilan, yangi arxitektura va infratuzilma loyihalari amalga oshirildi. Shaharlar obodonlashtirilib, yangi turar joylar, maktablar, kasalxonalar, madaniyat uylari va sport inshootlari qurildi [4. 56]. Bu jarayon shaharlarda yangi ijtimoiy guruhlarning shakllanishiga olib keldi. Qishloqdan ko‘chib kelgan aholining shaharga moslashishi, o‘z navbatida, yangi ijtimoiy qatlamlar va ko‘plab muammolarni keltirib chiqardi. Bu davrda, ayniqsa, ishsizlik va yashash sharoitlarining pastligi kabi ijtimoiy masalalar dolzarb bo‘ldi [5. 74].

Farg‘ona vodiysining shaharlarida madaniy hayot ham rivojlandi. Madaniyat uylari, kutubxonalar va teatrlar qurildi. Farg‘onada yangi o‘quv yurtlari tashkil etilib, ta’lim sohasida yangiliklar kiritildi. Ta’lim muassasalari o‘rtasida pedagogika va texnik mutaxassisliklar ko‘paydi. Madaniy va ilmiy markazlarga aylangan shaharlar aholisi uchun yangi imkoniyatlar yaratildi, lekin bu imkoniyatlar, ko‘pincha, barcha qatlamlarga teng ravishda taqsimlanmagan.

Sovet Ittifoqining madaniy siyosati, asosan, ateizmni targ‘ib qilish va diniy faoliyatni cheklashga qaratilgan edi. Shunga qaramay, Farg‘ona vodiysida, ayniqsa, qishloq joylarida, musulmon aholi orasida diniy an’analar yashirin ravishda davom etdi. Mahalliy xalqlarning Ramazon va Hayit bayramlarini nishonlashlari, diniy marosimlarni o‘tkazishlari sovet davrida rasmiy tarzda

cheklangan bo‘lsa ham, amalda ular ommalashgan edi. Shaharlar va qishloqlarda madaniy va diniy hayotni nazorat qilish jarayoni, ko‘pincha, mahalliy aholi tomonidan yashirin tarzda amalga oshirilgan.

Sovet davrida madaniyat va san’at sohasida ham o‘zgarishlar ro‘y berdi. Ijodkorlar va san’atshunoslar tomonidan yangi milliy, xalq an’analariga asoslangan ijodiy yondashuvlar ko‘paydi. Shu bilan birga, sovet madaniyati va san’ati, Markaziy Osiyo xalqlarining milliy identifikatsiyasini zaiflashtirishga qaratilgan edi.

Sovet Ittifoqining paxta ishlab chiqarish siyosati va intensiv qishloq xo‘jaligi faoliyati Farg‘ona vodiysining ekologik tizimiga katta zarar yetkazdi. Suv manbalarining haddan tashqari foydalanilishi, tuproqning sho‘rlanishi va havoning ifloslanishi hududning ekologik salomatligiga tahdid solgan. Orol dengizining qurishi, daryolar va yerlar resurslarining noto‘g‘ri taqsimlanishi barcha Markaziy Osiyo davlatlari uchun jiddiy muammo bo‘lib qoldi. Farg‘ona vodiysi ekosistemasining yomonlashishi va suv resurslarining tanqisligi, nafaqat qishloq xo‘jaligi, balki hududning ijtimoiy va iqtisodiy barqarorligiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatdi [6. 174].

1953–1990 yillar davomida Farg‘ona vodiysi Sovet Ittifoqining iqtisodiy va madaniy rivojlanishining markazlaridan biriga aylandi. Shaharlar sanoatlashuv, urbanizatsiya, ta’lim va madaniyat sohalarida o‘zgarishlar yuz berdi. Biroq, bu jarayonlarning ekologik va ijtimoiy narxi katta bo‘ldi. Paxta yetishtirishning intensivlashtirilishi va suv resurslarining noto‘g‘ri taqsimlanishi hududning ekologik salomatligini o‘zgartirdi, shuningdek, ijtimoiy tengsizlik va ishsizlik kabi muammolarni keltirib chiqardi. Farg‘ona vodiysi Sovet davrining murakkab, ko‘p qirrali rivojlanishining namunasi bo‘lib, shu bilan birga, ekologik va ijtimoiy inqirozlarni ham yuzaga keltirdi.

1953–1990 yillar oralig‘ida Farg‘ona vodiysi Sovet Ittifoqining iqtisodiy va ijtimoiy siyosati ta’sirida chuqur o‘zgarishlarga duch keldi. Sanoatlashuv va qishloq xo‘jaligining modernizatsiyasi jarayonlari shaharlarda iqtisodiy faollikni kuchaytirdi, ayniqsa paxtachilik va sanoat sektorlari rivojlandi. Shu bilan birga, shaharlarda aholi sonining ortishi, yangi turar joylar qurilishi va migratsiya jarayonlari ijtimoiy tuzilmani o‘zgartirdi. Biroq, bu o‘zgarishlar ekologik muammolar, masalan, Orol dengizining qurishi va yerlarning sho‘rlanishi kabi salbiy oqibatlarga olib keldi. Farg‘ona vodiysidagi ijtimoiy va madaniy sohalarda ham sezilarli o‘zgarishlar yuz berdi; yangi ijtimoiy qatlamlar shakllandi, millatlararo totuvlik mustahkamlandi, ta’lim va madaniyat sohalarida rivojlanish kuzatildi. Shu bilan birga, shahar markazlaridagi aholining farovonligi bilan chekka hududlardagi shaharlar o‘rtasida farqlar saqlanib qoldi, bu esa ijtimoiy tengsizlik va noroziliklarga sabab bo‘ldi. Farg‘ona vodiysi tajribasi, Sovet Ittifoqidagi modernizatsiya jarayonlarining murakkab va qarama-qarshi oqibatlarini o‘zida aks ettiradi, bu davrni o‘rganish esa bugungi kunda ham muhim ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR:

1. Рўзибоев Т., Ҳожимирзаев М. Наманган вилояти: Справочник. – Тошкент: Ўзбекистон, 1981. – Б. 92.
2. Рўзибоев Т., Ҳожимирзаев М. Наманган вилояти... – Б. 92.
3. Набиев Ф.Х. Проблемы и противоречие социальной политики в Туркестане (1917–1924 гг). Дисс.... док. ист. наук. – Т., 1995. – С. 165.
4. Мўминова Г. Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш тизими тарихи (1917–1991 йиллар). – Тошкент: Yangi-nashr, 2015. – Б. 55-56.
5. Алиев М. М. Роль русских врачей в развитии здравоохранения в Ферганской долине // Советское здравоохранение. – М.: Медицина, 1986. – №9. – С. 74.
6. Шодмонова С. Ўзбекистон шаҳарларида трансформация жараёнлари... – Б. 174.

NAMANGANDAGI MULLA QIRG‘IZ MADRASASI TARIXI

ИСТОРИЯ МЕДРЕСЕ МУЛЛА-КИРГИЗ В НАМАНГАНЕ

THE HISTORY OF THE MULLA QIRG‘IZ MADRASA IN NAMANGAN

Ilyosov A’zamxon Saidmahmudovich.
University of Business and Science
oliy ta’lim muassasasi tadqiqotchisi.

Annotatsiya.

Ushbu maqolada Namangan shahrining Chorsu maydonida joylashgan Mulla Qirg‘iz madrasasining tarixiy va me’moriy ahamiyati yoritib berilgan. Mazkur madrasa 1910–1912-yillar oralig‘ida mahalliy homiy va me’mor Mulla Qirg‘iz Mashrabboy o‘g‘li tomonidan o‘z mablag‘i hisobiga barpo etilgan. Maqolada madrasaning qurilishi, arxitekturasi hamda mintaqaning ma’naviy hayotida tutgan o‘rni tahlil qilinadi. Shuningdek, ushbu obidaning tarixiy meros sifatidagi ahamiyati va uni asrash masalalariga ham e’tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar.

Mulla Qirg‘iz madrasasi, Namangan, Chorsu maydoni, me’moriy obida, Mulla Qirg‘iz Mashrabboy o‘g‘li, tarixiy meros, arxitektura.

Аннотация.

В данной статье освещается историческое и архитектурное значение медресе Мулла-Киргиз, расположенного на площади Чорсу в городе Наманган. Это медресе было построено в 1910–1912 годах на средства местного мецената и зодчего Муллы Киргиза Машраббоя угли. В статье рассматриваются история строительства, архитектурные особенности медресе, а также его роль в духовной жизни региона. Особое внимание уделяется значимости объекта как историко-культурного наследия и вопросам его сохранения.

Ключевые слова.

Медресе Мулла-Киргиз, Наманган, площадь Чорсу, архитектурный памятник, Мулла Киргиз Машраббой угли, историческое наследие, архитектура.

Abstract.

This article explores the historical and architectural significance of the Mulla Qirg‘iz madrasa, located in the Chorsu square of Namangan city. The madrasa was constructed between 1910 and 1912 with the personal funds of local patron and architect Mulla Qirg‘iz Mashrabboy ogli. The article examines the construction history, architectural features, and the role of the madrasa in the spiritual life of the region. Special attention is given to its value as a historical heritage site and issues related to its preservation.

Keywords.

Mulla Qirg‘iz madrasa, Namangan, Chorsu square, architectural monument, Mulla Qirg‘iz Mashrabboy ogli, historical heritage, architecture.

Mulla Qirg‘iz madrasasi Namangan shahrining Chorsu maydonidagi me’morchilik obidasi bo‘lib, u 1910-1912- yillarda usta Mulla Qirg‘iz Mashrabboy o‘g‘li mablag‘i hisobiga barpo etilgan [1. 71].

Madrasa binosi tarxda notekis besh qirrali ko‘rinishga ega bo‘lib, uning bunday shaklda loyihalanishiga u joylashgan er maydoni notekisligi sabab bo‘lgan. Yodgorlikning bosh fasadi ikki qavatli, qolgan qismi esa bir qavatli qilib qurilgan. Hovliga kirilgach, o‘ng tomonida gumbazli darsxona hamda masjid joylashgan. Madrasa binosini bezatishda asosiy e’tibor bosh fasadga qaratilib, u ikki qavatli qilib, o‘rtasida baland va ko‘rkam peshtoq, uning ikki yonida ikki qavatli ravoqli hujralar, burchagida esa aylana shaklidagi guldastalar tartibli joylashtirilgan. Peshtoq timpani, yarim sakkiz qirrali ravoq ichi, guldastalari turli rangdagi koshinlar bilan bezatilgan. Peshtoq ravog‘i ichiga esa: “Zabarjat toqu zag oltin bila bu xat yozilmishdir. Karam ahlining ehsonidan o‘zga qolmagay boqiy”. Ya’ni, “Har kim o‘zi ketsa ham, uning ehsoni abadiy qoladi”. Uning yoniga esa: “Boniy Mulla Qirg‘iz ibn Mashrabboy tijoriy. Usta Mulla Qirg‘iz ibn Ibroximboy me’moriy” ya’ni Mulla Qirg‘iz Mashrabboy savdogar o‘g‘li. Usta Mulla Qirg‘iz Ibroximboy me’morning o‘g‘li” deb, madrasani qurdirgan odamning nomi hamda me’mori qayd etilgan.

Peshtoq yuzasi hamda uning ichiga choksiz qilib terilgan sirkorlik usuli qo‘llanilgan bo‘lib, u Farg‘ona vodiysi yodgorliklariga xos bo‘lgan oq, zangori, havorang, sariq, ko‘k va och ko‘k rangdagi koshinlarni tashkil etadi [2. 75].

Ayniqsa, madrasaning o‘ng tomonida joylashgan darsxona hamda masjidning qurilish usuli, tashqi hamda ichki me’moriy ko‘rinishi diqqatga sazovordir. Ular ustiga bahaybat gumbazlar ishlanib, gumbazlar ustiga esa, xona ichkarisiga yorug‘lik tushib turishi uchun hashtaklar o‘rnatilgan. Ularni hovli fasad devorlari yuqorisiga hamda gumbaztag ostiga g‘ishtlardan bo‘rttirib arabiy yozuvda Qur’on oyatlari kufiy uslubda bitilgan [3. 59].

Mulla Qirg‘iz madrasasining tiklanishida Mirzadadavoy va Toshboltaboy degan ustalar tomonidan tayyorlangan to‘g‘ri burchak shaklidagi g‘ishtlar ishlatilgan bo‘lsa, madrasa peshtoqiga yopishtirilgan barcha koshinlarni Mulla Mamasidiq, Abdurahmon, Abduqahhor va Mamadali kulollar yodgorlik hovlisida xumdon qurib pishirib tayyorlaganlar.

Tarixiy manbalarga, arxiv fotosuratlariga, nuroniy qariyalarning bergan ma’lumotlariga qaraganda, o‘z davrida madrasa tevarak-atrofida ko‘plab me’moriy inshootlar: madrasa, masjid, karvonsaroy, hammom, minora, savdo rastalari, hovuz, maqbara va boshqa ko‘plab obidalar mavjud bo‘lgan. XX asrning 30-yillarida boshlangan yodgorliklarga qarshi kurash, mamlakatdagi siyosiy ahvol shaharni qayta tiklash, zilzilalar va boshqa turli sabablarga ko‘ra, Mulla Qirg‘iz madrasasi ro‘parasidagi ko‘p gumbazli mahobatli madrasa binosi butkul buzib tashlandi. Keyinchalik esa, madrasa binosiga qarashli va unga tutash bo‘lgan vaqf hovli, hammom, hovuz, minora, masjidlar turli idora va tashkilotlarga foydalanish uchun berib yuborildi. Ulardan to‘g‘ri foydalanmaslik, o‘zboshimchalik bilan

qo‘shimcha qurilishlar, o‘zgartirishlar qilish uzoq vaqt mobaynida qarovsiz holda yotishi natijasida yaroqsiz holga kelib qolgan bu yodgorliklarning ba’zilari buzib tashlandi, qolganlari esa yarim vayrona holga keldi. Madrasa hovlisidagi sardoba esa shu yillari buzib tashlandi [4. 79].

Andijon temir yo‘li qurilishi munosabati bilan Namangan viloyatida mahsulot bozorini kengaytirish maqsadida Paxta tozalash zavodlari qurilishi keskin ko‘payib bordi. 1903- yilga kelib, Namangan va uning atrofidagi tumanlarda 16 ta paxta tozalash zavodlari qurildi. Shunday zavodlardan birining xo‘jayini Mulla Qirg‘iz Mashrabboy o‘g‘li bo‘lgan. O‘sha paytlarda badavlat kishilar, katta mulk egalari, amaldorlar, savdogarlar o‘z mablag‘lariga masjid, madrasa, ko‘prik kabi turli-tuman binolar bunyod ettirganlar. Mulla Qirg‘iz Mashrabboy o‘g‘li aslida O‘sh viloyati, Aravon tumanidan Namanganga kelib qolgan bo‘lib, o‘sha yillari Namanganda yirik paxta tozalash zavodi xo‘jayini va shu bilan birga, katta er hamda mulk egasiga aylangan edi. U savobli ish qilishni mahalliy xalq orasida katta hurmatga, obro‘-e’tiborga erishishni niyat qilib biron bir ko‘zga ko‘rinarli ish qilish maqsadida o‘ziga yaqin kishilardan bo‘lmish Mullaboy hoji, Mulla Qozoqoxun, Qozoqboyvachcha, Otakarvon va Mulla Madamin Oxunlar bilan yig‘ilishib, maslahat tarzida kengash o‘tkazib, madrasa qurmoqchi ekanligini aytadi. Ma’lumki, bu fikr o‘z yaqinlariga ma’qul bo‘ladi.

Madrasa shaxsan usta Mulla Qirg‘izning chizgan loyihasiga asosan qurilgan bo‘lib, Chorsu maydonidagi hozir buzib tashlangan “Ayritosh-(t)” masjidi yonida qo‘sh ko‘rinishida joylashadi. Madrasani qurgan me’mor usta Mulla Qirg‘iz Namangan shahrining Mag‘zum eshon mahallasidagi xonadonlardan birida usta Ibrohim oilasida 1846- yilda tug‘ilgan. Ungacha tug‘ilgan farzandlarining hammasi nobud bo‘lavergach, ota-onasi unga ko‘z tegmasin degan maqsadda Qirg‘iz deb ism qo‘yishadi. Usta Qirg‘izning bobosi va otasi ham taniqli ustalar bo‘lishiga qaramay, Qirg‘izboyni Ismatullo Oxund degan taniqli me’morga shogirdlikka beradilar. Qirg‘izboy yoshligidanoq bir so‘zlik, serg‘ayrat edi. 15-16 yoshlaridanoq binokorlik kasbi sirlarini o‘rganish bilan diniy va dunyoviy ilmlarni ham o‘zlashtirgan.

Mulla Qirg‘iz me’mor Ismatullo Oxund bilan turli imoratlar qurishda qatnashib, xalq me’morlari asrlar davomida erishgan yutuqlari, ajoyib me’moriy obidalarni qurilish uslubini qunt bilan o‘rgandi. U ko‘pchilik o‘zbek ustalari kabi quriladigan bino tarhini chizib, shu asosda zarur qurilish materiallari va qancha ishchi kuchi zarurligini hisoblab aniqlar, binokorlik chizmalarini yaxshi bilgani uchun osonlik bilan murakkab me’moriy obidalar loyihasini yaratar edi.

U qurgan gumbazli binolar odatda qulay, mustahkam, ko‘rkam va arzon, ichkari xonalari esa yorug‘ hamda qulay bo‘lgan. Bunday binolar qurish san’atini uning shogirdlari hamon davom ettirib kelmoqdalar. Shuning uchun ham usta qo‘li bilan qad ko‘targan arxitektura yodgorliklari hamon xal-qimizga xizmat qilib kelmoqda.

Usta Mulla Qirg‘iz charxi gumbaz, balxi gumbaz, chortark gumbaz, chorkunjak qobirg‘ali, “Mirzoy”, “Shalg‘amiy” kabi gumbazlarning tuzilish

konstruktiv xususiyatlarini, gumbaz ostidagi ravoq, gajak va hoshiyalarning o‘rni va turlarini amalda qo‘llagan [5. 78].

U Farg‘ona vodiysidagi me’morchilik uslubining eng yirik vakillaridan biri, me’mor san’atining murakkab qurilish texnika sirlarini X1X asr oxiri XX asr boshlarida keng ommaga tatbiq qilgan binokor usta, gumbazlar bog‘lashda, ganchkor bezaklar ishlashda juda mashhur ijrochi bo‘lgan.

Mulla Qirg‘iz yoshi ulg‘aygan chog‘ida ham ilm olish, izlanishni tark etmadi, mumtoz adabiyot sarchashmalaridan doim bahramand bo‘lib, undan zavq-shavq ruhiy quvvat olib, kishilarni hayratga soladigan ulug‘vor me’moriy obidalar yaratdi. Uzun qish kechalari usta tengdoshlari, qadrdonlari, ukalari, o‘g‘illari, shogirdlari hamda o‘ziga yaqin kishilar bilan birga Firdavsiyning “Shohnoma” asarini mutolaa qilar, ul zotning mehmonxonalarida o‘tadigan Mashrabxonlik, Bedilxonlik kechasiga yaqin atrof qishloq hamda shahardagi o‘qimishli kishilar, shoirlar va mashhur ulamolar ham taklif qilinar edi. Mahalliy aholi orasida usta Mulla Qirg‘izning mahorati haqida ko‘pdan ko‘p afsonalar yuradi. Shulardan biri madrasa qurilishi jarayonidagi tushlik paytida usta Mulla Qirg‘iz choy ichib o‘tirib, o‘z shogirdlaridan birining devor ko‘tarayotganini zimdan kuzata turib, shogird terayotgan g‘ishtining joyini topaolmay qiynalayotganini darrov sezadi. Shogirdi terayotgan devordan ma’lum bir uzoqlikda o‘tirgan usta, o‘tirgan joyidan ko‘tarilayotgan devor tarafga g‘ishtini ustalik bilan otadi, g‘isht esa to‘ppa-to‘g‘ri borib o‘z joyiga o‘rnashib qoladi.

Usta Qirg‘iz o‘z ishining mohir ustasi sifatida xalq orasida mehr hurmat va obro‘ga ega bo‘lgan. Uning yuksak ijod mahsuli bo‘lgan Mulla Qirg‘iz madrasasining ajralib turishi o‘zining me’moriy tarh echimi, tashqi va ichki ko‘rinishi bilan boshqa madrasalardan tubdan farq qilishidadir.

Mulla Qirg‘iz ayni kuchga to‘lib, qurilish sir-asrorlarini egallagan o‘sha davrda Farg‘ona vodiysida qurilayotgan deyarli barcha madrasa, masjid, maqbara, minora, hammom va boshqa obidalar qurilishiga taklif etishar, maslahatlar olib, loyihalar chizdirishar edi. Uning ijod mahsuli hisoblanmish Namangan shahridagi “Atoulloxon” masjidi o‘zining me’moriy tuzilishi, gumbazning umumiy hajmi, qurilish uslubi bilan boshqa shaharlardagi obidalardan aslo qolishmaydi. Usta yaratgan Namangandagi “Mulla Qirg‘iz”, To‘raqo‘rg‘ondagi “G‘oyibnazar Qozi” madrasasi, Chust shahridagi “Mavlono Lutfillo” me’moriy ansambli tarkibiga kiruvchi minora, masjid va maqbaralari, Andijon viloyatining Paxtaobod tumanidagi “Otaqo‘zi” madrasasi, unga yaqin erda joylashgan hammom binosi va boshqa biz o‘rganmagan, bilgan va bilmagan ko‘plab obidalarning har qaysisi o‘z tarixiga ega.

Shuni alohida ta’kidlab o‘tish kerakki, shu kunlarda Mulla Qirg‘iz madrasasi qurilish tarixini, me’morchilik uslubini o‘rganishda bir qator tadqiqotchi olimlar samarali izlanishlar olib borishmoqdalar. Jumladan: Iskandar Azimovning “Farg‘ona vodiysini arxitektura yodgorliklari”, Umarxon Samatovning “Usta Qirg‘iz izlari, izdoshlari” nomli risolalarida obida haqida qimmatli va o‘ta muhim ma’lumotlar berilgan.

Mulla Qirg‘iz madrasasining o‘ta nafis did, hamda zo‘r mahorat bilan milliy me’morchilik uslubida qurilganligi, uning an’anaviyligi bilan emas, balki bino o‘rni, tabiiy sharoitga qarab loyihalanishi, tarx echimining o‘ziga xosligi bilan diqqatga sazovorligi me’morning yuksak mahorat mahsuli desa bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI.

1. “Ўзбекистон: ислом обидалари”, Тошкент, “Ўзбекистон” нашриёти, 2002. – Б. 71.
2. “Ўзбекистон: ислом обидалари”, Тошкент, “Ўзбекистон” нашриёти, 2002.- Б. 75.
3. Нозилов Д. Халқ меъморчилиги. – Т., 1982. – Б. 59.
4. “Ўзбекистон: ислом обидалари”, Тошкент, “Ўзбекистон” нашриёти, 2002. – Б. 79.
5. “Ўзбекистон: ислом обидалари”, Тошкент, “Ўзбекистон” нашриёти, 2002. – Б. 78.

MAMADALI TOPIVOLDIYEV (KAZBEK) NING II JAHON URUSHIDAGI QAHRAMONLIKLARI

ГЕРОИЧЕСКИЕ ДЕЙСТВИЯ МАМАДАЛИ ТОПИВОЛДИЕВА (КАЗБЕКА) ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ

HEROIC ACTIONS OF MAMADALI TOPIVOLDIEV (KAZBEK) IN WORLD WAR II

Kamolov Diyorbek Jamoldin o‘g‘li
University of Business and Science
Tarix mutaxasisligi bo‘yicha 1-kurs magistranti
E-mail: kamolovdiyorbek02@gmail.com

Annotatsiya.

Ushbu maqolada o‘zbek o‘g‘loni Mamadali Topivoldiyev haqida yaqindan ma’lumot beriladi. Uning Ikkinchi jahon urushidagi ishtiroki, qahramonliklari, faoliyati haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar.

Mamadali Topvoldiyev, Farg‘ona, Rishton, Kazbek, Osiyo yo‘lbarsi, chekist, ikkinchi jahon urushi, partizanlar, Belarus, Gitler.

Аннотация.

В статье дается подробная информация об узбекском мальчике Мамадали Топиволдиеве. В нем рассказывается о его участии во Второй мировой войне, его героизме и его деятельности.

Ключевые слова.

Мамадали Топволдиев, Фергана, Риштон, Казбек, Азиатский тигр, чекист, Вторая мировая война, партизаны, Белоруссия, Гитлер.

Abstract.

The article provides detailed information about the Uzbek boy Mamadali Topivoldiyev. It tells about his participation in the Second World War, his heroism and his activities.

Keywords.

Mamadali Topivoldiyev, Fergana, Rishton, Kazbek, Asian Tiger, Chekist, Second World War, partisans, Belarus, Hitler.

Ikkinchi jahon urushi (1939-1945) tarixdagi eng katta urush bo‘di. Jahon sanoatiga ulkan zarar keltirdi. Millionlab go‘daklar otasiz, ayollar beva qoldi. Turar joylar, yashsh obyektlari misli ko‘rilmagan darajada vayrona bo‘ldi. Urush asoratida ocharchilik yuz berdi. Shunday qilib ikkinchi jahon urushi insoniyatga eng katta talofat yetkazdi. Qariyb 60 million insonni yostig‘ini quritdi. Urushda eng ko‘p zararni g‘olib davlatlardan bo‘lgan SSSR ko‘rdi. SSSR ikkinchi jahon urushida 27 mln aholisidan ayrildi. Ular ichida o‘zbekistonlik jangchilar ham bo‘lib, ulardan 263 000dan ziyod odam halok bo‘ldi, 132 670 kishi bedarak yo‘qoldi, 60 452 nafar vatandoshimiz nogiron bo‘lib qaytdi. Shu bilan birgalikda qator o‘zbek jangchilari yuksak qahramonliklar ham ko‘rsatishdi. Ular orasida Mamadali Topivoldiyev alohida o‘rin tutadi. Mamadali Topivoldiyev Ikkinchi jahon urushi qahramonlaridan biri. Mamadali urush vaqtida “Kazbek” nomi bilan shuxrat qozondi. Adolf Gitler e’tiboriga tushdi. Belorusiyada o‘zining ikkinchi oilasini topdi. Yaqin do‘sti Ivan Rilkov va onasi Anna Vasilyevna Rilkova xonadonidan boshpana topdi. Ivan Rilkov bilan partizanlar safida juda ko‘p qahramonliklar qildi.

Mamadali Topivoldiyev 1919- yil 20-sentyabrda Farg‘ona viloyati, Qo‘qon uyezdi, Rishton volosti, Pandigon qishlog‘i dehqon oilasida tavallud topgan. Millati o‘zbek. Otasi Topvoldi (Topivoldi, Boldi) dehqonchilik bilan shug‘ullangan, onasi Melibuva uy bekasi bo‘lgan. Oilada 4 nafar farzand bo‘lishgan, to‘ng‘ich farzand Mamadali, undan so‘ng esa Yigitali, Mahmudjon, Oyimchaxon. Maktabda boshlang‘ich ta’limni (7 yillik) tugatgandan so‘ng, 1934-yildan Rishton tumani aloqa bo‘limida pochtachilik qilgan, Oq yer qishlog‘idagi 1-mashina-traktor stansiyasi qoshidagi traktorchilik kursida o‘qib, kolxozda traktorchi bo‘lib ishlagan.

Mamadali Topivoldiyev1939- yilda harbiy xizmatga safarbar etilgan. Dastlab Lomja shahri (ba’zi manbalarda esa Bobruysk shahri) yonida joylashgan 130-artilleriya polkida mexanik haydovchi vazifasida xizmat qilgan. 1940- yilda Belostok shahridan polkiga qaytayotganida juda muhim topshiriqni bajarayotgan nemis josusini tiriklayin ushlagan. Topivoldiyev 1941- yildan Ikkinchi jahon urushida ishtirok eta boshlaydi. G‘arbiy front tarkibida Belorussiyadagi mudofaa janglarida ishtirok etgan. Urush paytida Topivoldiyevning harbiy qismi Minsk viloyati, Borisov shahrida yaqinida nemislar qurshovida qolib ketadi. Qurshovdan faqat o‘zi va safdoshi Ivan Rilkov omon qolishib, oyog‘idan og‘ir yaralangan holda Mogilyov viloyatidagi Ivanning Paserovo (Pisarevo) qishlog‘iga jo‘nab ketishadi. Ivanning onasi Anna (Galina) Vasilyevna Rilkova Topivoldiyevga o‘z uyidan boshpana bergan, ammo qishloqdagi ayrim shaxslar Topivoldiyevning yashiringan joyi haqidagi xabar nemislarga yetkazishadi, nemis askarlari Rilkova uyini tintuv qilishib, uni qamchilab jazolaydi va uyini yoqib yuborishadi. Yerto‘ladagi kartoshka uyumiga ko‘milib olgan Topivoldiyev yong‘inda tasodifan tirik qolib, Ratsev o‘rmonidagi partizanlar otryadiga qo‘shiladi. Bu otryadga Topivoldiyevdan tashqari quroldoshlari Ivan Rilkov va desantchi Nikolay Paxota

ham qo‘shilgan. Ortraydga sobiq rota siyosiy rahbari Aleksandr Fyodorovich Simdyankin rahbarlik qilgan.

1941- yil noyabrida Topivoldiyev va Paxota nemislar tomonidan egallangan Borisov shahridagi qamoq lageridan 146 nafar harbiy asirni ozod etishadi. 1942- yil fevralida Krugloye shahrida razvedka chog‘ida Topivoldiyev Hilfspolizei (tarjimasi ”ko‘makchi politsiya”) tomonidan asirlikka olinadi, ammo ertasi kuni Topivoldiyev qo‘riqchini o‘ldirib, qochib ketadi. So‘ngra 13 nafar askardan iborat partizanlik guruhi tuzib, Paserova, Dudakovich, Oglobli qishloqlarida o‘z faoliyatini olib borishadi. Tez orada guruh chegara ofitseri Gerasim Aleksyevich Kirpich rahbarlik qilayotgan partizan otryadlari uyushmasiga qo‘shiladi.

1942- yil may oxirida otryad kengayganligi sababli “Chekist” partizanlik brigadasi sifatida qayta tashkil etiladi. Brigada askarlari turli millat vakillari bo‘lishgan, jumladan, Topivoldiyev, kogonlik G‘appor Sultonov (1917—1943) o‘zbek, Anatoliy Xaynatskiy, Ivan Kulikov belarus, Nikolay Fyodorov, Pavel Golitsin rus, Nikolay Apanasenko, Vasiliy Yurchenko ukrain, Aleksandr Simdyankin, Nikolay Koyanov mordvalik, Aleksey Dego ussuriysklik, Musul Majitov, Qosim Aisogaliyev qozoq, Sultan Murmaxet tatar, Ivan Ambrosimov udmurt, Daniil Aidarov, Stepan Yakimov osetin, Ivan Xristolyubov mariy, Ivan Danilov chuvash, Ilderxan Umaxanov qo‘miq, Multon Elkonovich yahudiy millatidan bo‘lishgan.

1942- yil kuzida brigada tarkibi yanada kengayadi, ammo brigada Oliy bosh qo‘mondonlik bilan hali ham o‘zaro aloqa o‘rnatmagandi. Qo‘mondonlikka to‘plangan ma’lumotlarni yetkazish Topivoldiyevga yuklatiladi. Topivoldiyev brigada tomonidan qo‘lga kiritilgan fashistlarning 7 ta muhim ma’lumotini Moskvaga, ya’ni Oliy bosh qo‘mondonlikka yetkazadi. Moskvada qo‘poruvchilik maktabida tahsil olib, 1943- yil bahorida brigadasiga qaytib keladi. 1943- yil 28-mayda Topivoldiyev Nikolay Apanasenko bilan birga Shkolovsk tumanigi Klimovich qishlog‘ida 20 nafar nemis askarlarini asir oladi.

1943- yil 13—15-iyun kunlari yakka o‘zi Voronsevichi qishlog‘ida nemislarning yengil va yuk avtomobillarini portlatib yuboradi.

1943- yil 26-avgustda Logovshino qishlog‘ida joylashib olgan fashist otryadini bir o‘zi pulemyoti bilan yo‘q qiladi. Shu yilning yoz fasli oxirida safdoshi Nikolay Kayonov bilan ayollar kiyimini kiyib olgan holda Lyubanchi qishlog‘iga kirib olishib, u yerda joylashgan 15 nafar nemis askarini qirib tashlaydilar. Voronsevichi qishlog‘idagi jangda esa 8 nafar nemisni yo‘q qilishib, 3 nafar partizanni qutqarishadi.

1943- yil dekabr boshida Topivoldiyev bo‘linmasi bilan Tolochinsk tumani markazida joylashgan fashistlar garnizoniga hujum qilib, yuzlab asir tushgan sovet askarlarini ozod qilishadi. Askarlar orasida O‘rta Osiyo vakillari ham bo‘lishgan. Ular orasida keyinchalik tojikistonlik Karim Dadaboyev, qoraqalpog‘istonlik Abdulla Bektemirov, Beshariq tumanidan Berdiqul Rahimov, Asakadan Qurbon Haydarov, Rahmatjon Yo‘ldoshevlar partizanlik harakatiga qo‘shiladilar.

1944- yil iyunida oxirgi partizanlik harakatida ishtirok etadi. Topivoldiyev Oliy bosh qo‘mondonlikka yana bir muhim ma’lumotni yetkazgan. Ma’lumotda Belorussiyani ozod qilishda aholini xavfsizligini ta’minlash, muhim obyektlarning joylashuvi, dushmanga qarshi qaysi yo‘nalishlarda zarba berishga oid ko‘rsatmalar, partizanlar shtabida tayyorlangan maxfiy xaritalar bo‘lgan. Natijada 1944- yil yozida Oliy bosh qo‘mondonlik qaroriga asosan Belorussiyai to‘liq ozod qilish boshlanadi va 1944- yil 3-iyul kuni Belorussiya to‘laligicha ozod qilinadi.

Shundan keyin Mamadali Topivoldiyev 1944- yil 5-iyul kuni qo‘mondonlik topshirig‘iga ko‘ra, Orsha shahri harbiy komendaturasida maxsus lavozimda faoliyat yuritadi.

Mamadali Topivoldiyev urushda bir qancha harbiy yutuqlarga erishgan, jumladan, 19 ta eshelonni, guruhi bilan 14 ta eshelonni, shaxsan o‘zi esa 5 ta eshelon (shundan 4 tasini Prigan qishlog‘i hududida) portlatib yuborgan, qo‘l jangida 76 nafar nemis askarini yo‘q qilgan, bir nafar nemis generalini asirga olgan. Topivoldiyevning asosiy quroli pulemyot bo‘lgan, qayd varaqasida 150 dan ortiq nemis askarlari, ofitserlarni qirib tashlagani, 180 nafarini asir olgani, 20 dan ortiq avtomashinani yo‘q qilgani keltirib o‘tilgan. Kazbek har bir amalga oshirgan operatsiyasidan so‘ng daraxt yoki devorga **“**Kazbek**”** deb xanjarda o‘yib o‘z ismini yozib chiqqan. Bu dushmanga doim qo‘rquv solib kelgan. O‘z askarlari uchun asosiy xavf ekanini anglab yetgan Adolf Hitler Kazbekning boshi uchun 50 ming marka pul, villa va ikki haftalik tatil mukofot va’da qiladi.

Topivoldiyevni beloruslar, safdoshlari va nemislar “Osiyo arsloni” (yoki “Osiyo yo‘lbarsi”), “Kazbek”, “Tolya Kazbek”, “Tolik Kazbek”, “Chekist”, “Kazbek Botir” deb atashgan. Mamadali ilk bor partizanlar guruhiga qo‘shilganida, ular kimligini so‘rashsa “O‘zbek” deb javob beradi. Ular esa “Kazbek” deb eshitib, uni shunday chaqirishni boshlashadi va “Kazbek” nomi ommalashib ketadi. “Tolik”, “Tolya” nomlari esa tutingan onasi Anna Vasilyevna Topivoldiyev deb aytishga qiynalganligi sababli yuzaga kelgan. “Osiyo yo‘lbarsi”, “Osiyo arsloni” nomlari shubhasiz uning mardligi va qilgan qahramonliklari uchun atalgan.

Mamadali Topivoldiyevning qahramonliklari yerda qolmadi. Kazbek “Sovet ittifoqi qahramoni”, “Lenin ordeni”, “Qizil yulduz ordeni”, “jasurlik uchun medali”, “Jangovar xizmatlari uchun medal”, “Mehnat Qizil bayroq ordeni”, “Hurmat belgisi ordeni”, “1941-1945- yillardagi Ulug‘ vatan urushida Germaniya ustidan qozonilgan g‘alaba uchun medal”, “1941-1945- yillardagi Ulug‘ vatan urushida Germaniya ustidan qozonilgan g‘alabaning yigirma yilligi medali, “SSSR Qurolli Kuchlarining 50 yilligi yubiley medali” kabi medal va ordenlar bilan taqdirlangan.

Mamadali Topivoldiyev 1969- yil 6-may kuni o‘z ishxonasida (ayrim manbalarda 7-may) noma’lum shaxslar tomonidan pichoqlanishi (qizi Mavludaxonning so‘zlariga ko‘ra, Rahim ismli telbasifat kishi pichoqlagan) tufayli fojiali halok bo‘lgan. Zohidon qishlog‘idagi qabristonga partizan safdoshlari Nikolay Apanasenko (1918—1959) va Ivan Kurushev (1916—1960) yoniga dafn etilgan. Mamadali Topivoldiyevning vafotidan so‘ng Anna Vasilyevna Farg‘onaga Kazbek uyida 1 oy yashaydi. Vasilyevna sog‘ligidagi muammo sabab yana

Belorusiyaga qaytib ketadi va 1 yil o‘tmasdan vafot etadi. Keyinchalik Kazbekning ikki oilasi o‘rtasida bordi-keldi aloqalar bolib turgan.

Mamadali Topivoldiyev xotirasiga o‘zbek va belorus kino ijodkorlari tomonidan 2019- yili Belorussiya va O‘zbekistonda Tengiz Dumbadze boshchiligida “Ular Belorussiyani ozod qilgandilar” (ruscha: “Они освобождали Беларусь”) hujjatli filmi namoyish etildi.

Xulosa**.** Mamadali Topivoldiyev o‘zining safdoshlari uchun o‘rnak bo‘la oldi. U nafaqat Belorus balki butun SSSR ning haloskoriga aylandi. U ko‘rsatgan qahramonliklar yangi davr uchun benixoya katta bo‘ldi. Qurol yaroqlar takomillashib, dushmanni o‘ldirish o‘ldirish uchun masofalar ahamiyati qolmagan vaqtda Kazbek yakka kurashlarda 76 kishidan ustun kelishi haqiqiy jasoratdir. Shuncha jasoratlar ko‘rsatib Mamadali urushdan sog‘- omon qaytib keldi. Mardlik umrni qisqartirmaydi degan jumlalarga yaqqol misol bo‘la oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. To‘lqinjon Zohidov. “Kazbek” – rishtonlik partizan (o‘zbek va rus tillarida). Farg‘ona: “Farg‘ona” nashriyoti, 2019 – 104-bet.

2. Вячеслав Апанасенко. Семья Апанасенко из кубанского хутора Братского (rus tilida), Краснодар, 2008 – 260-bet.

3. O‘zbekiston xalqining fashizm ustidan qozonilgan g‘alabaga qo‘shgan hissasi (kitob-albom). Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2020 – 320-bet.

4. Акмал Саидов. Парк Победы: философия мужества и стойкости (rus tilida). Ташкент: Тасвир, 2021 – 348-bet.

5. Baxtiyor Abdudafur. “Kazbek – Osiyo arsloni”

6. Botir Madiyorov. “Rishtonlik qahramon – “Kazbek”, “Osiyo arsloni”ni bilasizmi?“. ”Xalq so‘zi” gazetasi sayti (2022- yil 9-may). 2023- yil 20-iyunda asl nusxadan arxivlangan. Qaraldi: 2023- yil 20-iyun.

7. “Rishtonning qahramon o‘g‘loni Mamadali Topvoldiyev memorial muzeyining tantanali ochilish marosimi bo‘lib o‘tdi“. Farg‘ona viloyati hokimligi rasmiy sayti (2022- yil 8-may). 2023- yil 20-iyunda asl nusxadan arxivlangan. Qaraldi: 2023- yil 20-iyun.

8. Hamid Burhon. “Otalarimiz xotirasi mangu yashaydi“. 2023- yil 20-iyunda asl nusxadan arxivlangan. Qaraldi: 2023- yil 20-iyun.

9. “Mamadali Topvoldiyev memorial muzeyi ochildi“ Farg‘ona haqiqati gazetasi, №36 (2022- yil 10-may). 2023- yil 21-iyunda asl nusxadan arxivlangan. Qaraldi: 2023- yil 20-iyun.

10. “Kazbek” – rishtonlik partizan 2019,

11. https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Mamadali_Topivoldiyev

1941-1945- yilLARDA FARG‘ONA VILOYATIDA IQTISODIY-IJTIMOIY HAYOT

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ЖИЗНЬ В ФЕРГАНСКОЙ ОБЛАСТИ В 1941-1945 ГОДАХ

ECONOMIC AND SOCIAL LIFE IN THE FERGANA REGION IN 1941-1945

Sobitjonov Yo‘ldoshali Muhsinali o‘g‘li,
University of Business and Science
oliy ta’lim muassasasi
Tarix yo‘nalishi 1-kurs magistranti
e-mail: sobitjonovyoldoshali@gmail.com
Тел: +998 93 927 98 11

Annotatsiya

Mazkur maqolada 1941-1945- yillarda Farg‘ona viloyatining iqtisodiy-ijtimoiy hayoti haqida so‘z boradi. Ushbu davrdagi muhim o‘zgarishlar muhokama qilinadi.

Abstract

This article discusses the economic and social life of the Fergana region in 1941-1945. Important changes during this period are discussed. Keywords: Fergana, region, war, World War II, population strata, living conditions of the population.

Аннотация

В статье рассматривается экономическая и социальная жизнь Ферганской области в 1941-1945 годах. Обсуждаются важные изменения в этот период. Ключевые слова: Фергана, область, война, Вторая мировая война, слои населения, условия жизни населения.

Kalit so‘zlar

Farg‘ona, viloyat, urush, ikkinchi jahon urushi aholi qatlami, aholining turmush sharoiti.

Ключевые слова

Фергана, область, война, Великая Отечественная война, слои населения, условия жизни населения.

Key words

Fergana, region, war, Great Patriotic War, population strata, living conditions of the population.

Farg‘ona vodiysi O‘rta Osiyodagi tog‘lar orasida joylashgan. Shimolda Tyanshan va janubida Hisor-Olay tog‘ tizmalari bilan o‘raglan. Qadim o‘tmishning katta-kichik sahifalarida Farg‘ona vodiysi tarixi: eli va turmushi, xo‘jalik an’analari, etnogenezi, yer tuzilishi, geosiyosiy ahamiyati haqida ma’lumotlar talaygina. Ikkinchi jahon urushi yillarida bunday qulay muhitga ega mintaqaga e’tibor qaratilishi tabiiy holat bo‘lgan. Shuning uchun ham urushning dastlabki yillarida boy berib qo‘yilgan g‘arbiy SSSR yerlaridagi muhim texnik-iqtisodiy korxonalar vodiyga evakuatsiya qilingan Urushning ilk kunlaridayoq jangga otlangan o‘zbek yigitlari qahramonliklari o‘z uyida o‘nlab begona millat farzandlariga ota-onalik qilgan yurtimiz oilalari bilan bir qatorga tilga olinsa arziydi.

1943- yilning oxiriga kelib, 4672 ta bola shaharlarda, 870 bola qishloqlarda tarbiyaga olindi. 1940- yilda respublikaning eng yirik viloyatlaridan biri bo‘lgan Farg‘onada 3 000 dan ortiq ulamolar ro‘yxatga olingan. Ularning ko‘pchiligi Qo‘qon Marg‘ilon, Namangan, Chust, Asaka, Quva, Andijon kabi shaharlarda yashirin yoki ochiq faoliyat olib borayotgan masjid imomlari, mullalar, qori va otinbibilar bo‘lib, soliq yuki tufayli ba’zilari o‘z diniy vazifalaridan voz kechib, dehqonchilik yoki hunarmandchilik bilan shug‘ullanishga majbur bo‘lganlar.

Farg‘ona viloyati bo‘yicha 1941- yilning 1-kvartalida 413 ta xudosizlar yacheykasi ishlab turgan bo‘lsa, 2-kvartalida 530 taga yetib ular soni 117 taga ko‘paygan. Uyushma azolari esa 9623 tadan 12298 taga ko‘payib, miqdoriy o‘sish 2675 kishini tashkil etgan Qishloq xo‘jalik mashinalari ishlab chiqarayotgan Toshkent qishloq xo‘jalik mashinasozligi zavodi harbiy qurollar ishlab chiqara boshladi. Andijondagi “Kommunar”, “Stroymashina” zavodlarida samolyot va tanklarga kerakli mahsulotlar, Qo‘qon shahridagi Oxunboboyev nomli tikuvchilik fabrikasi harbiy kiyimlar ishlab chiqaradigan bo‘ldi.

Farg‘ona vodiysi qadimdan dehqonchilikka asoslangan taraqqiyotni boshidan kechirgan. Keyinchalik ham shu aosda sanoat paydo bo‘ldi. Front hududlaridan minglab aholi, sanoat korxonalari, o‘quv yurtlari, ilmiy tashkilotlar va boshqa moddiy boyliklar mamlakat ichkarisiga ko‘chirish boshlab yuborildi. Ulardan 104 ta korxona O‘zbekistonga ko‘chirib keltirildi. Ular orasida Leningrad to‘qimachilik mashinalari zavodi, “Krasniy-Aksoy”, “Rosselmash”, Sumsk kompressor va Dnepropetrovski karbund zavodlari, Moskvadagi “elektrokabel” va “Podyomnik” zavodlari, Chkalov nomidagi aviatsiya zavodi va boshlar shular jumlasidandir. Ulardan 22 tasi farg‘ona vodiysiga joylashtirilgan. 9 SSSRning markaziy qismlaridan ko‘chirib, asbob-uskunalar bilan taminlangan korxonalari ish sharoiti urush holatiga moslashtirilib, qatiy mehnat intizomi o‘rnatilgan. Xususan, mehnat kuni 12-13 soatni, ba’zan 14-16 soatni qamrab olgan.Ishchilar o‘zlarida mavjud barcha potensial bilan ishlatilar. Ayniqsa, mehnatga yaroqli aholining katta qismini dastlabki davrlaridayoq ayollar tashkil eta boshlagan. Masalan, bu ko‘rsatkich 1940- yilda sanoatda ayollar salmog‘i 34,0 % ni egallagan bo‘lsa, keyingi 2 yilda bu miqdor deyarli ikki marta oshib ketdi va 63,5 % ga yetdi urush davrida O‘zbekistonga minglab insonlar evakuatsiya qilindi, ulardan 200 ming nafarini bolalar tashkil qildi. Eng achinarlisi, ularning ko‘pchiligi yo‘l azobi chiday olmay halok bo‘ldi yoki ochlikka bardosh berolmadi. 1941- yil 25-noyabridan 1942- yil oktabrgacha 15649 nafar bola olib kelindi. Ko‘pchilik oilalar ikki-uch nafardan bolani o‘z qaramog‘iga oldi. Shu jumladan, 14 ta, 10 ta, 9 ta bola asrab olib parvarishlagan xonadonlar bo‘ldi. 1943- yilning oxiriga kelib, 4672 ta bola shaharlarda, 870 bola qishloqlarda tarbiyaga olindi. 1941-1942- yillarda 106 ta bolalar uyida 12 ming bola tarbiyalangan bo‘lsa, 1945- yilga borib, viloyatlar va Qoraqalpog‘iston Respublikasida 263 ta mehribonlik uyida 31300 nafarga yaqin bola tarbiya qilingan. Albatta, bunday ma’lumotlani o‘qir ekanmiz, o‘zbek xalqining naqadar bag‘rikeng xalq bo‘lganining guvohi bo‘lamiz.

Ikkinchi jahon urushida o‘zbek xalqi fashizm ustidan qozonilgan g‘alabaga o‘zining munosib hissasini qo‘shdi. 120 ming o‘zbekistonlik jangchilar, jumladan, 70 ming o‘zbek yigit va qizlari orden va medallar bilan mukofotlandi. 300 ga yaqin askar va komandirlar Qahramon unvoniga sazovor bo‘lishdi, ularning 75 nafari o‘zbeklardir. 32 nafar o‘zbekistonlik jangchi uchala darajadagi Shuhrat ordeni bilan mukofotlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Mirziyoyev Sh, “Ezgulik va bunyodkorlik – milliy g‘oyamizning poydevoridir” Toshkent – “Tasvir” – 2021 // Mirziyoyev Sh., “Virtue and creativity are the foundation of our national idea” Tashkent - “Tasvir” - 2021

2. Mirziyoyev Sh, “Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash – yurt taraqqiyoti va farovonligining garovi” Toshkent –”O‘zbekiston” – 2017 // Mirziyoyev Sh.”Rule of law and ensuring human interests - a guarantee of the country’s development and well-being” Tashkent - “Uzbekistan” - 2017

3. Usmonov Q, Sodiqov M, “O‘zbekiston tarixi”, Sharq- 2010 // Usmanov Q, Sodikov M, “History of Uzbekistan”, Sharq- 2010

4. Shamsutdinov R, Karimov SH, Hoshimov S, Ubaydullayev O‘, “O‘zbekistonning eng yangi tarixi” Toshkent-2000. “Sharq” nashriyoti // Shamsutdinov R, Karimov SH, Hoshimov S, Ubaydullayev O‘, “The newest history of Uzbekistan” Tashkent-2000. “Sharq” publishing house

5. Murtazayeva R, “O‘zbekiston tarixi”, “Akademiya” nashriyoti, Toshkent-2010- yil. // Murtazayeva R, “History of Uzbekistan”, “Akademiya” publishing house, Tashkent-2010.

6. Jo‘rayev M, Nurillin R, Kamolov S, Rajabova R, Golovonov A. “O‘zbekistonning yangi tarixi” 2-kitob. Toshkent-2000 yil, “Sharq” nashriyoti // Jorayev M, Nurillin R, Kamolov S, Rajabova R, Golovonov A. “New history of Uzbekistan” 2nd book. Tashkent-2000, “Sharq” publishing house

ЎРТА АСРЛАР, ЧОР РОССИЯСИ ВА СОВЕТ ДАВРИ ШАҲАРСОЗЛИГИ ВА УЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ, ЦАРСКОЙ РОССИИ И СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА И ИХ ОТДЕЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ

URBAN PLANNING OF THE MIDDLE AGES, TSARIST RUSSIA AND THE SOVIET PERIOD AND THEIR INDIVIDUAL CHARACTERISTICS

Холмирзаев Нодиржон Низомжонович

Қўқон университети “Ижтимоий фанлар” кафедраси профессор в.б. фалсафа фанлари доктори (DSc)

e-mail: nodirjon89.86@gmail.com

Тел: +998 99 369 23 86

Аннотация.

Ушбу мақолада шаҳарсозликнинг тарихий тараққиёти, ундаги алоҳида хусусиятлар, мамлакат ривожи йўлида кўрсатилган таъсирлари хусусида сўз юритилади. Шунингдек, шаҳарсозликдаги тараққиёт босқичларининг шаклланишига таъсир кўрсатган омиллари ҳақида баён қилинган.

Аннотация.

В статье рассматривается историческое развитие градостроительства, его отличительные особенности и влияние на развитие страны. Описываются также факторы, повлиявшие на формирование этапов развития городского планирования.

Abstract.

The article examines the historical development of urban planning, its distinctive features and influence on the development of the country. It also describes the factors that influenced the formation of the stages of urban planning development.

Калит сўзлар.

Урбанизация, шаҳар маданияти, герлар, работ, берун, дарун, радиал кўчалар, тим, индустрия.

Ключевые слова.

Урбанизация, городская культура, геры, работ, берун, дарун, радиальные улицы, тим, промышленность.

Key words.

Urbanization, urban culture, gers, rabot, berun, darun, radial streets, tim, industry.

Мамлакатимизда шаҳарларни қурилиш услублари ва бажарган вазифаларини ўзгаришига қараб турли даврларга бўлиб ўрганиш мумкин. Ҳозирги вақтда минтақа ҳудудларидаги шаҳарлар ва шаҳарсозлик тарихига оид илмий тадқиқот ишлари амалга оширилиб, илмий маълумотлар доираси кенгайди. Шаҳарлар тарихига бағишланган илмий тўпламлар, монографиялар ва кўп сонли мақолалар чоп этилди. Урбанизация жараёнларини ўрганиш юзасидан самарали ишлар амалга оширилди. Аммо, фикримизча, ҳозирги кунга қадар мавзунинг тарихшунослиги ва фалсафий жиҳатлари махсус ўрганилмаган. Урбанизация ривожланишининг фалсафий-тарихий масаласи ўрганилишининг асосий натижалари ҳозирга қадар етарли даражада таҳлил қилинмаган ва мавжуд маълумотлар умумлаштирилмаган.

Шу боисдан жамланган тарихий маълумотларни ҳам тарихий, ҳам фалсафий жиҳатдан таҳлил қилиш ва мавжуд имкониятлардан келиб чиқиб тавсиялар тайёрлаш давримизнинг ўз ечимини кутаётган муаммоларидан биридир. Юқоридагилардан келиб чиқиб буларни қуйидаги босқичларга ажратиш мумкин:

1. Милоддан аввалги 3-2 минг йилликдан то илк шаҳар давлатлар давригача;
2. Юнон-македон истилоси даври;
3. Юечжилар давридан то турк хоқонлигигача бўлган давр (Бунда юэчжилар даври алоҳида олиниши ҳам мумкин);
4. Араб истилоси даври;
5. Мўғуллар даври;
6. Амир Темур ва темурийлар даври;
7. Хонликлар даври;
8. Рус истилосидан аввалги ва рус истило даври;
9. Совет даври;
10. Мустақиллик йиллари;
11. Янги Ўзбекистон даври.

Булар нафақат мамлакат Фарғона водийси учун ҳам амал қилиши ўринлидир. Бундан келиб чиқадики Фарғона водийси шаҳарсозлиги ҳам мамлакат тараққиётига катта таъсир кўрсатган.

Таъкидлаш ўринлики, совет даврида Туркистон шаҳарларининг келиб чиқишини Македонский Турон заминни эгаллаган давр билан боғлашар ва юнон-рим маданияти таъсири остида шаклланганлигини кўрсатишар эди. Натижада энг қадимий шаҳар сифатида 2500 йиллиги 1970 йилда нишонланган Самарқанд шаҳри эътироф этилган эди. Мустақиллик йилларида Самарқанд шаҳрининг ёши 2750 йил, Қарши ва Шаҳрисабзнинг келиб чиқиши 2700 йилга тенг эканлиги аниқланди [1, 148-174].

Энди биз чегара сифатида белгилаган даврлар шаҳарсозлигидаги энг муҳим хусусиятларга тўҳталиб ўтишимиз лозим. Милоддан аввалги учинчи асрдан ва милоднинг биринчи асрларида мамлакатимиз ҳудудига кўчманчи туркий қабилалар кириб келишади ва шаҳарларда кўчманчилар анъаналарининг таъсири сезилади. Бу даврда кўчманчилардан ҳимояланиш мақсадида шаҳарларни ўраб турувчи қалъа деворлар – работлар шакллана бошланди. Улар кириб келган вақтда маҳаллий аҳоли 2, 3 қаватли турар-жойлар – қасрларда яшашган ҳамда уйларининг олдида кўкаламзорлаштирилган ҳудудий томорқалар мавжуд бўлган. Шаҳарнинг бу тариқа бунёд этилиши, унинг мудофаа мақсадларида фойдаланилганини асослайди, аммо шу билан бирга уйлар олдидаги кўкаламзорлаштирилган ҳудудларнинг мавжудлиги бугунги яшил макон сиёсатига мос тушади. Бу каби хусусиятларни Қува шаҳар харобаларида ҳам учрайди. Бундан англаш мумкинки, ота-боболаримизнинг табиатга бу каби муносабати кеча ёки бугун шаклланган эмас, балки бунинг илдизлари узоқ тарихга бориб тақалади.

Ислом дини кириб келгандан кейин шаҳарда савдогарлар яшашган, деҳқонлар эса шаҳар атрофларида яшашган. Шаҳарда 1, 2, 3 қаватли зич тураржойлар ва маъмурий бинолар шаклланди. Шаҳарларда ички ва ташқи мудофаа деворлари қурилди. Шаҳарлар работ, берун ва шахристондан иборат шаклда қурилди. Ислом маданияти шаҳарлар қурилишини ўзгартирди. Ундаги маданий марказлар сони ортди. Шаҳарлар маданий, марифий, ҳарбий савдо-тижорий мақсадларнинг марказига айланди. Аҳолига шароит яратиш биринчи галдаги вазифага айланди. Уларнинг фаолият кўрсатиши, илм олиши, маданий ҳордиқ чиқариши учун шаҳарлар асосий масъулиятни ўз зиммаларига олдилар. Бу эса ўша давр жамиятида Ренессанс даврини бошланишига олиб келди. Турли фанларда ўзгаришлар юз берди ва бу орқали шаҳар жамияти ўзига хос даврни бошдан кечиришни бошлади [5, 64-65].

XIII-XIV асрларда Мовароуннаҳрни мўғуллар босиб олди. Кўплаб шаҳарлар вайрон этилди. Айримлари ёқиб юборилди ва бошқалари сувга чўктирилди. Бу билан ҳам кифояланилмасдан аҳолиси тўлиқ қириб ташланди. Натижада шаҳарларни кўчманчи манзилгоҳлар режаси асосида қуриш бошланди. Дастлабки кўчманчилар ўтовлари мўғулларда – гер, туркларда – уй деб аталган. Герларни дунё томонларига нисбатан, оила аъзолари обрўсига кўра жойлаштириш урф бўлди. Умуман олганда бу даврда муайян бир муддат шаҳарлар ҳаётида тушкунлик ҳукм сурди. Аммо бизнинг

меҳнатсевар, тадбиркор халқимиз барибир ўзлари яшаб турган жойни яъни шаҳарларни ривожлантиришни тўхтатиб қўймади.

Амир Темур даврига келиб шаҳарнинг работ ва берун, дарун типи ўзгарди, Амир Темур шаҳарда радиал схемадаги кўчалар типини қўллади. Таъкидлаш жоизки ҳар бир даврнинг ўзига хос ғоялари, мафкуралари ва услублари мавжуд бўладики улар ўз даври учун хосдир. Муайян давр ўтиб улар давр руҳига мос бўлмай қолади. Темур Мовароуннаҳр ҳукмдори бўлгач, Балх шаҳрини радиал кўчалар билан 8 қисмга ажратган. Уларнинг чорраҳасида шаҳар маркази жойлашган. Балх шаҳри шаҳарсозлик услуби Ғарб шаҳарсозлигига таъсир кўрсатган. Шу билан Самарқанд шаҳри қурилишида Италия шаҳарсозлиги излари кўринади.

Амир Темур бунёдкорлик соҳасида туб ўзгаришлар қилиб, жаҳон меъморчилигини бемисл даражада бойитди. Соҳибқирон Самарқанд шаҳри атрофида ўнлаб боғлар яратган, бу боғларда гўзал иморатлар, фавворалар ва бошқа иншоотлар қурдирган. Амир Темур Самарқанд атрофида ўз даврида дунёнинг сиёсий марказлари бўлган 12 та шаҳар номи билан қишлоқлар барпо этиб, салтанат пойтахтининг уларга нисбатан тутган мавқеига алоҳида урғу берган. Унинг даврида нафақат Самарқанд ва Шаҳрисабз шаҳарлари, балки, салтанатнинг бошқа бурчакларида ҳам кенг бунёдкорлик ишлари олиб борилди. Салтанатда урбанизацияга ҳос бўлган масжид, мадраса, маъмурий иморатлар, кўча, боғ-роғлар, янги қишлоқ ва шаҳарлар, ҳаммом, бозор, тим, кўприк, шифохона, канал, ариқ ва бошқа иншоотлар қурилишига катта эътибор қаратилди [2, 174-200].

Муаррих Шарофиддин Али Яздий Кавказ атрофида Бойлақон шаҳри қурилиши ҳақида шундай ёзиб қолдирган: “Ҳазрат Соҳибқироннинг Бойлақонни таъмир этмак нияти муборак хотиридан ўтди. Ул шаҳар муддати мадидким вайрон бўлуб, не бир иморати ва не бир жонивору ҳашорати бор эрди. Ул сарзаминида махсус ёрлиқ била хуш раво муҳандислар ва кордон меъморлар шаҳар тарихиға машғул бўлдиларким, анинг ҳандақи ва тўрт бозори ва ҳаммому карвонсаройи ва майдонию боғи ва ғайруҳуни асос этиб андоза қилдилар. Ва таноб тортиб шаҳзодалару беклар ани тақсимладилар. Черик тамоми жадди бирла ишга машғул бўлдилар. Ул иморатларнинг барчаси пишиқ ғиштдан бир ой муддатда тамом этилди...” [7, 342]. Амир Темур томонидан қурилган иморатларни юз йиллардан кейин кўрган ва бундан қаттиқ ҳайратга тушган венгер олими Ҳерман Вамбери унинг бу фаолиятига шундай баҳо берган: “Самарқанднинг шавкатли давридан қолган меъморий асарларни ҳозирги заиф ҳоли билан қиёсланса, бугунги муҳташам бинолариинг тавсиялари муболағали туюлмайди. Султон Худобанда тарафидан Султонияда юз йил илгари қурилган масжиднинг гўзаллиги Темур тарафидан бунёд этилган ҳозирги Самарқанднинг харобалари устида қад кўтарган “Масжиди шоҳ”нинг гўзал маҳобати билан тенглаша олмас”.

Бобур ўша даврдаги Андижон ҳақида шундай ёзади: “Ошлиғи вофир, меваси фаровон, қовун ва узуми яхши бўлур. Қовун маҳалида полиз бошида

қовун сотмоқ расм эмас. Андижоннинг нош потисидан яхшироқ нош поти бўлмас” [4,34].

Муаллиф сўзида давом этиб шаҳарга сув “Андижон руди”, яъни Оқбура дарёсидан чиқарилган ариқлардан келганини айтади. “Бобурнома”да бу ҳақда шундай дейилади: Андижонга “тўққиз тарнов сув кирар”. Бироқ Бобур ушбу ариқ номларини санаб ўтмаган. Афтидан ариқ номлари барчага аён бўлгани сабабли Бобурга оддий ҳақиқатдек туюлган ва бунга эътибор бермаган. Фақат ўзаро урушлар муносабати билан жанубдаги бош Ҳокан ариғи тилга олинади, холос [3, 25-26]. Бундан кўринадики шаҳардан сув манбаининг ўтганлиги барча Ўрта Осиё давлатларига хос бўлган хусусиятдир.

Фарғонанинг пойтахти Андижон ўша пайтда водийнинг асосий шаҳри, Мовароуннаҳрдаги Самарқанд ва Кеш (Шахрисабз)дан сўнг учинчи йирик шаҳар бўлиб, мустаҳкам қалъа деворлари билан ўралган эди. Бобур таърифида шаҳарнинг учта дарвозаси бўлиб, асосий дарвозаси жанубдаги Ҳокан дарвозаси эди. Шаҳар қалъа деворларининг орти чуқур хандаклар билан ўралган бўлиб, сув оқиб турган, фақат дарвозаларида кўприк бўлган, холос. Бобурнинг ёзишича, шаҳарнинг жанубий қисмидан катта Ҳокан ариғи қалъани ўраб ўтган. “Бобурнома”да Андижон атрофида бир қатор давлат амалдорларининг чорбоғлари мавжуд [3, 8]. эканлиги ҳам қайд этилган.

Тарихчи Шарофуддин Али-Яздий Самарқандда бунёд этилган Боғи Дилкушо чорбоғини қуйидагича таърифлайди: “Боғ тўртбурчак шаклида бўлиб, ҳар бир томони бир ярим минг газга баробар. Чор тарафининг ҳар бири ўртасида биттадан баланд дарвоза ўрнатилдики, уларнинг тоқи осмоннинг муқарнас шифти сари юксалган. Боғнинг тўрт томонидаги тўтрбурчакнинг ҳар бирида Ат-Тоир (юлдузи) ошиёнига етгудек кабутар буржи қад кўтарган. Буржлар кошинкорлик санъати билан бағоят нафис ва гўзал қилиб безатилган. Боғ саҳни ҳандаса услубида тўрт бурчак шаклидаги чаманзорларга бўлинган. Йўлаклар қошига оқ тераклар, олти бурчак ва уч-бурчак чаманзорлар атрофига эса турли-туман мевали дарахтлар ва гулбуталар экилган боғнинг ўртасига учта баланд тоқли, қуббаси кўкка, бўй чўзган бир қаср қурдирдилар...” [6, 288].

XVIII асрдан бошлаб, Россия билан билан савдо алоқалари натижасида Тошкент Ўрта Осиё марказига айланди. Тошкент аниқ режавий структура асосида шаклланди. Шаҳар тўрт даҳага ажратилиб, ташқи деворлари сақланиб қолган эди. Даҳадан кичиги гузар, гузардан кичиги маҳалла бўлган.

Ҳар бир даҳа шаҳарнинг маъмурий қисми ҳисобланиб, ўзини ўзи бошқарган ва ҳатто ўзининг ҳарбий кучларига ҳам эга бўлган. Бундан англашиладики, Тошкент қурилишида нафақат миллий анъаналар, балки замонавий ечимлар ҳам қўлланила бошлаган.

Шаҳар аҳолиси 1865-1917 йилларда паст суръатлар билан кўпайди. XX- асрнинг бошларида шаҳар аҳолиси сиёсий вазиятнинг барқарорлашуви натижасида нотекис ўсди. Бунга 1924 йилда амалга оширилган Ўрта

Осиёнинг маъмурий-ҳудудий қайта тақсимланиши ҳам ўз таъсирини кўрсатди.

1926-1940 йилларда шаҳар тармоғи ва шаҳар аҳолисининг сонида катта ўзгаришлар бўлди. Индустрлаштириш шиори остида ўтказилган тадбирлар 12 шаҳар қаторига янги шаҳарчаларнинг қўшилишига, шаҳар аҳолисининг эса тез кўпайишига сабаб бўлди [5, 67]. Бу даврда Фарғона шаҳри бунёд этилди. У ўзига хос илмий ечимлар ва дизайн асосида қурилди. Бунда ушбу шаҳарнинг европалик аҳоли кўпроқ яшаганлиги муҳим рол ўйнади.

Совет даврида яна 2-жаҳон урушининг юз бериши оқибатида Ғарбдан Ўзбекистон шаҳарларига европалик 1 миллиондан ортиқ аҳоли кўчирилди. Бу ҳам шаҳарсозликка ўз таъсирини кўрсатмай қолмади. Кўплаб черков ва монастирлар қурилди. Шаҳарсозлик қурилишига Европа услуби кириб келди. Муҳофаза зоналари пайдо бўлди. Режалаштиришда аниқ рақамларга мурожаат этилди. Кўп қаватли уйлар қурилиб, маҳаллий аҳоли ҳам мазкур қурилиш ишларида жонбозлик кўрсатди. Аммо шуни таъкидлаш жоизки, шаҳарларни бунёд этишда рақамлар ортидан қувиш авж олди.

Мавзугу қўшимча сифатида айтиш мумкинки, 2017 йилдан бошлаб мамлакатимиз тарихида янги бир тарихий давр бошланди. Бу вақтга келиб камчиликлар очиқ эътироф этила бошланди. Шаҳарсозликда йўл қўйилган камчиликларни бартараф этиш уни қурилишида ва тараққий этишида барча замонавий омиллар инобатга олиниши белгилаб қўйилди. Бу даврда асосан аниқ лойиҳаланган, илмий ечимларга эга қурилиш ишларига ўрин берила бошланди. Турли ноқонуний қурилишлар камайди. Шаҳарлар бунёд этилишида барчанинг иштироки бирдек таъминланиши учун шароитлар яратилди. Турли ижтимоий лойиҳалар кун тартибига чиқди. Уйлар барпо этишда замонавийлик ва миллийлик уйғунлашган илмий ечимларга асосланган қурилиш ишлари олиб борила бошланди. Шу тариқа тарихий даврлаштиришда янги бир давр қўшилди. Юқорида кўрсатилган омиллар шуни тасдиқлайдики, ушбу даврлаштиришга асос сифатида ҳар бир даврнинг алоҳида ҳусусиятлари олинган. Айни пайтда барча даврларга ҳос умумий ҳусусият сифатида барча даврлар шаҳарларидан сув манбаи оқиб ўтганлигини кўрсатиш мумкин бўлади. Шу билан бирга уларга ҳос хусусий жиҳат сифатида шаҳарларнинг ҳудудий бўлинишларида намоён бўлади. Яъни ўрта асрларда шаҳар берун, ички шаҳар – дарун ва аркка бўлинган бўлса, ҳонликлар даврида ички ва ташқи шаҳаррга, совет даврида эски ва янги шаҳарга, мустақиллик даврида эса туман, даҳа, гузар ва маҳаллаларга бўлинганлигида намоён бўлади.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, мамлакатимизнинг янги тараққиёт босқичида урбанизация жараёни ривожи йўлида кузатилиши мумкин бўлган бир қатор омилларни прогноз қилиш, тарихий тараққиёт босқичларида эришилган ютуқларни тарғиб қилиш ҳамда ўз вақтида уни тўғри бошқариш барқарор иқтисодий тараққиётни таъминлайди. Шу билан бирга юзага келиши мумкин бўлган ижтимоий муаммоларни оқилона ҳал этилишида дастур вазифасини ўтайди. Умуман олганда шаҳарлар тараққиёт

босқичларини даврлаштириш тарихий манбалар ҳамда муаллифнинг шахсий кузатишлари натижаси ҳисобланиб, бу борадаги бошқа олимларнинг фикрларидан фарқ қилиши ёки ўхшаш бўлиши мумкин. Шунинг учун буни фандаги шу соҳа билан шуғулланган бир тадқиқотчининг қарашлари деб қабул қилиниши мумкин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР. (REFERENCES)

1. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Т.: Ўзбекистон. 2015. – Б.148-174
2. Асқаров А. ва бошқалар. Темур ва Улуғбек даври тарихи. Т.: Қомуслар бош таҳририяти. 1996. – Б.174-200
3. Жалилов С. Бобур хакида уйлар, Т.; Шарк 2006. В-25-26
4. Bobur Z.M. Boburnoma". Toshkent. - "Sharq", 2002. – B.34
5. Soliyev A.S. va boshqalar. Shaharlar geografiyasi. - T.: - Barkamol fayz media. – 2018. B. 64-65
6. Sharafuddin Ali-Yazdiy Zafarnoma. – T., Kamalak. 1994. B. 288
7. Sharafiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma., Toshkent: Sharq, 1997. - B. 342.

ROSSIYA IMPERIYASI ZULMIGA QARSHI FARG'ONA VODIYSIDA KO'TARILGAN XALQ HARAKATLARI

IN THE FERGANA VALLEY AGAINST THE ANGER OF THE RUSSIAN EMPIRE RISED PEOPLE'S MOVEMENTS

В ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЕ ПРОТИВ ГНЕВ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ПОДНЯТЫЕ НАРОДНЫЕ ДВИЖЕНИЯ

Xudoyberdiyev Olloberdi G'ayratjon o'g'li
University of Business and Science
Tarix yo'nalishi talabasi

Annotatsiya.

Ushbu maqolada Qo'qon xonligini Rossiya imperyasi bosib olgandan so'ng Farg'ona vodiysida Rossiya imperyasiga qarshi ko'tarilgan xalq harakatlari yani qo'zg'alonlar va bu qo'zg'olon kelib chiqishi sabablari, qo'zg'olonni borishi va bu qo'zg'alonlarning azolining yashash turmush sharoitiga ta'siri haqida so'z boradi.

Аннотация.

В данной статье рассматриваются народные движения против Российской империи в Ферганской долине после завоевания Кокандского ханства Российской империей, а именно восстания, причины возникновения этого восстания, ход восстания и влияние этих восстаний на условия жизни.

Abstract.

This article examines the popular movements against the Russian Empire in the Fergana Valley after the conquest of the Kokand Khanate by the Russian Empire, specifically the uprising, the reasons for this uprising, the course of the uprising, and its impact on living conditions.

Kalit so‘zlar.

Bitim, Kaufman, mulla, garnizon, lager, dodhoh, batalyon, ro‘ta, general, gubernator, volost, xalfa, eshonlik, to‘ra, pansod.

Ключевые слова.

Соглашение, Кауфман, мулла, гарнизон, лагерь, додхох, батальон, рота, генерал, губернатор, волость, халфа, ишанство, тўра, пансод.

Keywords

Agreement, Kaufman, mullah, garrison, camp, dodkhoh, battalion, company, general, governor, volost, khalfa, eshonstvo, tura, pansod.

1875- yilning 29-avgusida Kaufman boshliq rus qo‘shinlari Qo‘qon shahriga g‘olib sifatida kirib keladi. Qo‘qon ayonlari Xudoyorxonning o‘g‘li Nasriddinbek boshchiligida Kaufmandan kechirim so‘raydilar. Shu yilning 22-sentabirida Nasriddinbek bilan Kaufman o‘rtasida olib borilgan muzokaralardan so‘ng tengsiz va sharmandali bitim imzolanadi. Bu bitimga ko‘ra Qo‘qon xoni o‘zini Rossiya iperyasining quli deb tan oladi, qo‘shni xonliklar bilan hech qanday aloqalar va munosabatlar qilmaslikga vada beradi. Sirdaryoning o‘ng qirg‘og‘idagi barcha yerlar Rossiya ixtiyoriga o‘tadigon bo‘ladi. Qo‘qon xonligiga qarshi olib borilgan urushda rus armiyasi ko‘rgan oltiyuz ming so‘m hajimdagi zararni to‘lash Qo‘qon xonligi zimasiga yuklatiladi. Ayni chog‘da shartnomada 1876- yil 1-noyabrdan boshlab Qo‘qon xonligi Rossiya xazinasiga har yili 500 ming so‘mdan to‘lab borilishi shart qilib qo‘yiladi. Bu summa besh yil davomida foiz haqini to‘lash hisobidan kuchga kiradigan bo‘ladi [1.179].

Shunday qilib Qo‘qon xoni Xudoyorxonning qochishi, Nasriddinbek bilan Kaufman o‘rtasidagi sharmandali bitimi xalq ommasini qo‘zg‘alishiga sabab bo‘ldi. Qo‘zgoloni markazi Andijon shaxri bo‘ldi. Qo‘zg‘olonchilarga Po‘latxon ismi bilan yurgan Is’hoq mulla boshchilik qiladi. Qo‘zg‘olonchilar Bo‘taqara qishlog‘ida Po‘latxoni xon deb e’lon qiladilar. Po‘latxon o‘zi Qo‘qon xoni bo‘lgan Olimxoni nevarasi hisoblanadi. Po‘latxonga qarshi Kaufman otiryad yuboradi. Po‘latxonga qarshi yuborilgan rus qo‘shinini qo‘zg‘alonchilar tormor etadi. 1875-yil 7-oktabrida qo‘zg‘alonchilar xon qo‘shinini tor-mor keltirib Qo‘qonni egalaydilar. Nasriddinxon Xo‘jandga, ruslar huzuriga qochadi. 11-noyabirida Skobelev qomondonligidagi rus askarlari qo‘zg‘alonchilarni Baliqchi yaqinida zarbaga uchratadilar. Terentev bu haqida shunday habar beradi:

“…Baliqchi shahriga yorib kirib, dushman lageri va kuchini egaladilar. Tong otgandan keyin artilleriya kechuvda o‘tib, shaxarga o‘q ota boshladi, shu zahot Skobelev 2-yondosh batalyonga qarshi 2-rota va elikta kazak otliq o‘qchilari bilan hujumga o‘tdi, dushmandi chekinishiga yo‘l qo‘ymaslik uchun butun otliq askarlarni zanbaraklar bilan shaharni orqa tomoniga yubordi. Janga kirgan bo‘linmalar uchta istehkomni buzgandan keyin bozorni ishg‘ol qiladilar va shu yerda tor ko‘chadan kelayotgan qibchoqlarning katta otliq olomoniga duch kelib qoladilar… Dahshatli ur-yiqit ichida merganlarimiz do‘ldek yog‘dirayotgan o‘qga uchgan qibchoqlar bor-yo‘g‘i 20 qadam narida to‘da-to‘da bo‘lib yiqilar, ko‘cha yuzi ularning o‘ligiga to‘lib ketgan edi. Bu daxshatli jahanamdan qutilib chiqanlar nargi yonboshda poylab turgan kazaklarning changaliga tushar edi. Ularni ikki chaqirim joygacha quvib borib, heh qanday raim shavqat qilmay qilichdan

o‘tkazishdi. Biz tomondan quyi amaldagi kishi o‘lib, 8 ta yarador (3 tasi og‘ir axvolda) 3 tasi kantuziya olgan edi. Skobelev dushmaning talofatini 2000 kishi deb hisoblaydi” [1.182].

Skobelev yo‘l-yolakay barcha qishloqlarga o‘t qo‘yib yakson qilib olg‘a siljiy bordi. Ayniqsa u Andijon shaxrini kulini ko‘ka sovirdi. Shaharni toplar bilan bombardimon qildirdi va halok bo‘lganlar soni 20000 kishiga yetgan edi.

1876- yil 9-yanvarda Skobelev vayronaga aylangan Andijonga kirib keldi. Po‘latxon qolgan-qutgan kuchlari bilan Uchqo‘rg‘onga chekinishga ulguragan. 1876- yil 28-yanvar o‘tar kechasi Skobelev yuborgan jazo qo‘shini Uchqo‘rg‘ondi egalab barcha himoyachilarni o‘diradilar, Po‘latxon esa bu yerdan qochishga ulgiradi. Ko‘p otmay Marg‘ilonda qo‘lga olinadi. Bu qo‘zg‘oloni bostirishda qizg‘izlardan bo‘lgan Shabdon Jontoyev ruslarga o‘z yigitlari bilan yordam beradi.

K.P.Kaufman Qo‘qonda ko‘tarilgan xalq xarkatini bostirish bahonasida Qo‘qon xonligini mustaqil davlat sifatida faoliyati tugaydi. 1876- yilning 19-fevralida Qo‘qon xonligi bekor qilinib va orniga Farg‘ona viloyati tashkil topdi. Unga jazo qoshini boshlig‘i general Skobelev harbiy gubernatori etib tayinlandi. Po‘ladxon qo‘zg‘oloni mag‘lubiyatga uchrashi, xonlik to‘la Rossiyaga qaram bo‘lib qoldi.

Chor Rossiyasiga qarshi kurash markazi endi Oloy tog‘lari hududiga ko‘chadi. Bu yerda jasur turk malikasi qirg‘iz ayoli Qurbonjon dodxoh o‘z o‘g‘ilari – Abdullabek, Mahmudbek, Hasanbek, Botirbek va Qamchibeklar bilan son va qurolanish bo‘yicha tengsiz chor qo‘shinlariga qarshi afsonaviy qahramonliklar ko‘rsatadi. Lekin kuch-qudrat, harbiy va zamonaviy qurol aslahalarning borligi, askarlarning tartibli va reja asosida harakatlari kabi bir qancha omilar ruslarni ustunligini taminlagan.Qurbonjon dodxoh buni yaxshi tushunar edi shu sabali ortiq qon tokishni keragi yoqligini bilib sulhga rozi bo‘ladi. Skobelev tinchlik tuzish uchun Qurbonjon dodxoh xuzuriga mayor Ivonovni yuborgan edi. Qurbonjon mayorni yaxshi kutib oladi, uni maqsadini tinglaydi va unvonini so‘raydi.

-Men – mayorman – deydi Ivonov.

-Men – esa generalman, - deydi bosiqlik bilan Qurbonjon dodxoh. Shundan so‘ng Skobelev bevosita o‘zi muzokara olib boradi. Oxir oqibat sulh tuziladi, Qurbonjon dodxoh xalqni va o‘gilarini qozg‘alondan qaytaradi ammo katta o‘g‘li Abdullabek buni istamaydi va kurashni davom etiradi. U Makkaga haj safariga ketayotib yo‘lda vafot etadi. Shu bilan 1877- yil yanvar oyida Farg‘ona vodiysida tinchlik o‘rnatilgani haqida telegrama yuborildi. Bu bilan Farg‘ona vodiysida Rassiya zulmiga qarshi xalq harakatlari to‘xtab qolgani yoq [1.186]. .

1885- yilda Farg‘ona vodiysida mustamlakachi hukumat qarshi umumxalq qo‘zg‘aloniga tayorgalik ko‘rildi. Vodiyning bir qator joylarida qo‘zg‘alonga tayorgalik ko‘rish masalalari yashirin yig‘ilishlarda ko‘rilayotganidan mustamlakachi ma’murlar xabar topgan edi. Shunday yig‘ilishlardan biri 1885- yil 16-agustida Asaka qishlog‘ida Mullaxo‘ja Nazirmirza uyuda bo‘lib o‘tdi. Vodiyning turli joylaridan kelgan 20 dan ortiq nufuzli kishilar qatnashgan bu yig‘ilishda yurtni chet el bosqinchilaridan ozod qilish, o‘lkada milliy davlatni tiklash uchun mustamlakachilarga qarshi birlashib kurash olib borish vazifasini

ilgari surdi. Yig‘ilishda qo‘zg‘alon rejasi, uni o‘tkazish vaqti, qo‘zg‘alonga rahbarlik qiladigan shaxs kabi masalalar hal etildi. Qo‘zg‘alonchilarga raxabarlik qilishga Darveshxon Eshon To‘ra ko‘rsatildi. Bunga sabab bu vaqitda aholining norozilik harakatida faol ishtirok etib el-yurtga ancha tanilib qolgan edi. U Andijon uyezdi Qo‘rg‘ontepa volostiga qarashli Chekto‘ra qishlog‘i fuqarosi, qo‘zg‘olonga rahbarlik qilgan paytida 45 yoshda edi.

Darveshxon boshliq qo‘zg‘olonchilar yangi Marg‘ilon shahrini Andijon va Qo‘qon bilan bog‘lovchi aloq simlarini uzub tashlaydi. Qo‘zg‘alon tobora kengayib boradi. Asaka, Qo‘rg‘ontepa, Shahrixon, Oltinko‘l, Jalolquduq, Novqat, Oqbo‘yra volosti va Marg‘ilon kabi joylar ham qo‘zg‘olon girdobiga tortilgan edi. Vodiy bo‘ylab avj olayotgan Darveshxon raxbarlik qo‘zg‘oloni bostirish Andijon uyezdi boshlig‘i kapitan Bryanovga topshirilgandi. Uning ixtiyoriga O‘sh uyezdining boshlig‘i poldpalkovnik Deybner, uning yordamchisi kapitan Glishanovskiylar boshchiligidagi harbiy kuchlar yuborildi.

Qo‘zg‘olonchilar bilan Bryanov boshchiligidagi harbiy kuchlar birinchi bor 17-avgust kuni kechqurun to‘qnashadi. Qo‘zg‘olonchilar kutilmagan hujumdan har tomonga chekinishga majbur bo‘aldilar. Shundan so‘ng Darveshxon Namangan tog‘lari tomonida o‘z atrofiga 800 ga yaqin odam to‘plashga erishadi [2.102].

Rus qo‘shinlari qo‘zg‘olondi shavqatsizlarcha bostirdilar. Qo‘zg‘olonchilar shunchalik ko‘p qamoqa olindiki, hatto ularni qamashga joy masalasi muammo bo‘lib qoldi. Darveshxon 1886- yil 22-fevralda Samarqand viloyatining Sutxona qishlog‘li yaqinida qo‘lga olinadi, lekin u Jizzax yaqinida qochib qutilib ketadi. Darveshxondi akasi Iskandarning bergan ma’lumotiga ko‘ra 1889- yili Afg‘onistonda vafot etgan. Uning boshchilik qo‘zg‘olon garchan bostirilgan bo‘lsada, biroq u bundan kegingi milliy ozodlik harakatlariga zamin hozirladi.

Mustamlakachi chor ma’murlarini daxshat va vahimaga solagan xalq qo‘zg‘alonlaridan biri 1898- yilda Andijonda bo‘lib o‘tgan “Andijon qo‘zg‘oloni” yoki Dukchi Eshon qo‘zg‘oloni. Bu qo‘zg‘olinga Andijondagi poytug‘lik Eshon Sultonxon To‘raning muridi, “Dukchi Eshon” nomi bilan mashur bo‘lgan 42 yoshli Muhammad Ali Xalfa Madali Eshon boshchilik qiladi. Muhammad Ali Xalfa 1856- yil Farg‘ona shaxridan 25 chaqrim janubiy-g‘arbdagi Chimyon qishlog‘ida tug‘ilgan. U 10 yoshida Qo‘qon xonligida hurmati bo‘lgan Sultoxon to‘ra xizmatiga kiradi. 1882- yilda Sultonxon vafot etadi, vafot etishidan oldin shogirdi Muhammadaliga “eshonlik” to‘risida xati irshodni yozib imzo qo‘yib muhirlab beradi. 1886- yilda 30 yoshida Muhammadali Makkai Mukarramaga borib kelgach o‘zini Eshon deb e’lon qiladi.

Chor Rossiyasining xalqqa qarshi mustamalakachilik, zo‘rlik va adolatsiz siyosati Muhammadali xalfaning xalq kurashiga raxbarlik bosh sababidir. Qo‘zg‘olon boshlanishidan bir yil oldin Muhammadali turk sultoniga maktib yozadi. Bu maktubda ruslar Qo‘qon xonligini bosib olgandan so‘ng aholi o‘rtasida ichkilikbozlik, shariat qoidalaridan chekinish ro‘y berganligi, buzuqlik, nashaxo‘rlik avjiga chiqa boshlaganini yozgan. Eshon turk sultonida xalqning shriat qonun-qoidalari boyicha turmush chechirishi uchun sharoit yaratishni oq podishodan talab qilishini so‘raydi. Maktubini so‘ngida shunday deydi “Rus

hukumatining shariatni nazar-pisant qilmaganligi Allohning qaxrini ketirmasmikin, deb qorqaman”.

Qo‘zg‘olon boshlanishidan bir necha kun oldin Eshon huzuriga mahaliy mansabdorlar kelib, Eshon tayorlagan qasamyotga yoki murojatnomaga o‘z muhirlarini bosishdi. Jami bo‘lib bu qasamyotga 12 kishi o‘z muhrini bosgan.

14-may kuni kechqurun Muhammadali xalfa uyida kengash bo‘lib, unda Farg‘onaning turli bo‘limlaridan kelgan kishilar qatnashdi. Kengash Eshon tuzgan rejaga binoan vodiydagi uch shaxar – Andijon, Marg‘ilon, O‘shdagi harbiy lagerlarga bir kunda hujim qilish kerak edi. Unga ko‘ra Margilondagi harbiy lagerga Inoyatxon To‘ra, O‘shdagi xarbiy lagerga Umarbek dodhoh, Andijondagi harbiy lagerga esa Muhammadali eshin hujim qilishi kerak edi. Bu hujum tugasa Qo‘qondi ham olib, vodiyda xonlik tuzumi tiklanardi. So‘ngra mustamlakachilar Samarqand, Toshkent va Chimkentdan ham haydab chiqarilar edi. 16-may kungi kengashda esa Eshondi jiyani 14 yoshli Abdulaziz xon qilib ko‘tarilishi qo‘zg‘olon qachon boshlanishi aytiladi.

17-may kuni Tojik qishloqdagi masjidga juda ko‘p odam to‘planadi. Masjida Muhammadali Eshon xalqga maruza qilib xalqni jihot qilishga chorlaydi. Xufton nomoziga esa ko‘pchilik odamlar qurolanib keladi. Qurolangan odamlarning kamchiligi qilich miltiq bilan qurolangan edi, qolganlar esa so‘yil, cho‘qmoq, ketmonsop, payshaxa bilan qurolangan edi. To‘plangan odamlar olti yuzcha edi, yo‘l yo‘lakay ularga odamlar qo‘shilib qo‘zg‘olonchilar soni 2000 ga yetadi. Lekin ularni hammasi otliq emas edi. Shu boisdan otliqlar piyodalarni mingashtirib olishadi, qolganlar esa piyoda yoki aravalarda yo‘lga tushadilar. Olamon ikki bayroq ostida birlashgan edi, birinchi bayroqqa Mulla Ziyovudin boshchilik qilayotgan edi, ikkinchi bayroqa esa ko‘k ton va oq salla o‘ragan otliq Dukchi Eshon boshchilik qilar edi. Dukchi Eshon boshchilik qo‘zg‘olonchilar Andijon shahrida joylashgan harbiy garnizonga hujim qilib, 23 rus askarini o‘ldiradilar, 24 tasini yarodor qiladilar, 30 tacha miltiq qo‘lga kiritilgan, yarim soat qattiq jangdan so‘ng harbiy tayyorgaligi va qurol yarog‘i pas bo‘lgan qozg‘olonchilar 11 nafar o‘lgan va 8 nafar yaralangan safdoshlarini qoldirib ortga chekinadilar. Marg‘ilon va O‘sh garnizonlariga hujum amalga oshmay qoladi. Chunki ruslar bundan habar topib mudofa uchun zarur choralarni ko‘rib qo‘ygan edi. Bu qo‘zg‘olon tez orada butun Farg‘ona vodiysiga yoyiladi. Quva, Asaka, Shahrixon, Aravon, O‘sh, Marg‘ilon, Namangan, Sirdaryo va boshqa hududlarda xalq xarakatlari boshlanib ketadi. Publitsist jurnalist Alinazar Egamnazorovning “Siz bilgan Dukchi Eshon” maqolasida shunday yozadi: Qo‘zg‘oloni faqat Andijon, O‘sh, Marg‘ilon axolisi emas balki Namangan va Yetisuv axolisa ham qo‘lab quvatladi. Avliyootadagi harakatga Shodibek halfa isimli Eshon raxbarlik qiladi. U 100 ga yaqin tarfdorlari bilan dovon yo‘li qordan tozalangach Andijonga yo‘lga chiqadi [3. 246].

Namangan va Andijondan ularga qarshi yo‘ga chiqan harbiylar oradan besh kun o‘tib, Shodibek xalfa va 23 nafar sherigini qo‘lga oladi. Namanganda harbiylar yashirin ravishda tog‘ so‘qmoqlarini kezib 29 nafar qo‘zg‘olonchini, shular qatori 4 nafar boshliqlarini ushlashdi. Andijondagi qo‘zg‘olondan habar topgan Nikolay II qo‘zg‘olonchilardan shavqatsiz o‘ch olishni buyuradi. Bu ishga rahbar etib

Sirdaryo viloyati harbiy gubernatori Korolkov tayinlanadi. Qo‘zg‘olon natijasida Farg‘ona vodiysida daxshatli qatag‘on uyushtiriladi. Birinchi navbatda qo‘zg‘olon rahbari Muhammadali Eshon va 5 nafar yaqin safdoshlari bilan birga 1898- yil 12-iyunida Andijon shahri markazida 8 ming aholi ko‘z o‘ngida osib o‘ldiriladi. Keyin esa 18 nafar qo‘zg‘olonchilar osib o‘ldirilishga hukum qiladi, 344 nafari 20 yilgacha mudatga, 3 nafari umurbod muddatga, 8 nafari turli muddatlarga qamoq jazosiga hukum qilinadi. 18 kishi Sibirga surgun qilinadi, jami 388 kishi jazolandi. Qo‘zg‘olon markazi bo‘lgan Mingtepa, Qashg‘ar va Tojik qishloq 3 kun to‘plardan o‘qa tutilib kultepaga aylantiriladi. Qo‘zg‘olonni asosiy qismini dehqonal va hunarmandlar tashkil topgan, yana 2 nafar dodhoh, 7 nafar ponsod, 40 nafar mulla va 2 nafar mudaris ham qatnashgan.

Andijon qo‘zg‘oloni XIX asr oxiridagi eng kuchli ozodlik kurashi edi. Ammo puxta tayorgalik ko‘rilmaganligi, harbiy imkoniyatlar zaifligi, keng doirani uyushmaganligi tufayli mag‘lubiyatga uchradi.

Xulosa qilib shuni aytish lozimki, bu yerda yozib o‘tilgan qo‘zg‘alonlarning tarixiy ahamiyati shundaki, bu qo‘zg‘olonlar mazlum xalqni siyosiy ongini va kurashish tajribasini o‘sishida muhim ro‘l oynadi. Garchan bu qo‘zg‘olonlarni barchasi mag‘lubiyat bilan tugagan bo‘lsada, lekin o‘zbek xalqining mustaqillik va ozodlik uchun olib borgan kurashlarining eng yorqin na’munalar bo‘lib qoldi. Mustaqilikdan so‘ng esa Dukchi Eshon, Qurbonjon dodhoh, Po‘latxon kabi xalq ozodligi uchun kurashgan insonlarni nomlari ulug‘landi, bunga yoqol dalil sifatida Andijon shaxrining Mirpo‘stin va Navoiy ko‘chalari orasidagi ko‘chaga “Dukchi Eshon” nomi berilganini korish mumkun.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Shamsidinov R, Karimov Sh, Ubaydullayev O‘. Vatan tarixi (ikkinchi kitob). “Sharq”. –T. 2010. –B. 368.
2. Aralov Johongir Ne’matillo o‘g‘li. “Darveshxon bochiligidagi qo‘zg‘alon” Journal of new century innovations jurnali. 2023. –B. 32
3. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, birinchi jild. –T. 2000. –B. 246.
4. www.uz.wikipedia.org internet sayti.
5. https://oyina.uz/uz/article/1678 internet sayti.
6. https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Po%CA%BBlatxon internet sayti.

TURKISTON JADIDCHILIGINING TARIXIY ILDIZLARI VA TARAQQIYOT BOSQICHLARI.

HISTORICAL ROOTS AND STAGES OF DEVELOPMENT OF TURKESTAN JADIDISM.

ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ И ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ТУРКЕСТАНСКОГО ДЖАДИДИЗМА.

Qosimov Ahadjon Mo‘minjon o‘g‘li
“University of Business and Science” “Ijtimoiy va gumanitar fanlar fakulteti”

tarix yo‘nalishi talabasi.
e-mail: qosimovahadjon@gmail.com
Tel: +998994707970

Annotatsiya.

Mazkur maqolada Turkiston jadidchiligi harakatining tarixiy ildizlari, shakllanishiga ta’sir ko’rsatgan ichki va tashqi omillar, uning asosiy g‘oyalari va maqsadlari tahlil qilinadi. Jadidchilik harakatining taraqqiyot bosqichlari – diniy-ma’rifiy, madaniy-ma’naviy va siyosiy faollik jarayonlari tarixiy manbalar asosida yoritiladi.

Abstract.

This article analyzes the historical roots of the Turkestan Jadid movement, the internal and external factors that influenced its formation, its main ideas and goals. The stages of development of the Jadid movement - religious-enlightenment, cultural-spiritual and political processes of activity - are highlighted on the basis of historical sources.

Аннотация.

В данной статье анализируются исторические корни туркестанского джадидского движения, внутренние и внешние факторы, повлиявшие на его формирование, его основные идеи и цели. На основе исторических источников выделяются этапы развития джадидского движения – религиозно-просветительские, культурно-духовные и политические процессы деятельности.

Kalit so’zlar.

Jadidchilik, Turkiston, ma’rifatparvarlik, islohot, yangi maktab, milliy uyg‘onish, Behbudiy, Avloniy, integratsiya, taraqqiyot bosqichlari, madaniyat.

Keywords.

Jadidism, Turkestan, enlightenment, reform, new school, national revival, Behbudiy, Avloniy, integration, stages of development, culture.

Ключевые слова.

Джадидизм, Туркестан, просвещение, реформа, новая школа, национальное возрождение, Бехбудий, Авлоний, интеграция, этапы развития, культура.

Jadidchilik (arabcha **“*jadid*”** – yangi)-yangilanish, yangi zamonaviy maktab, matktablar, milliy taraqqiyot usullari, yo‘llari tarafdorlarining umumiy nomidir. Jadidchilik XIX asr oxiri XX asrning birinchi choragida turkiy-musulmon o‘lkalarida (Qrim, Kavkaz, Volgabo‘yi-Bulg‘or va Janubiy Orol havzasi, Turkiston) shakllanib kelayotgan milliy burjuaziya muhitida vujudga kelgan. U o‘sha davrdan Turkistondagi milliy-ozodlik harakatining mafkurasi, Turkiston milliy mustaqillik mafkurasi vazifasini bajardi. Jadidchilikning asosiy g‘oya va maqsadlari: Turkistonni o‘rta asrchilik, feodal qoloqlik, xurofotlardan ozod qilish, “Usuli qadim”ni isloh etgan holda o‘lkani, xalqni, millatni zamonaviy taraqqiyot yo‘lga olib chiqish, milliy idora usulidagi ozod va farovon jamiyat qurish, turkiy tillarga davlat tili maqomini berish, milliy pul birligi va milliy qo‘shin tuzish. Bu g‘oya va maqsadlar 1917 – 1920- yillarda “Turkiston muxtoriyati”, Buxoro va Xorazm xalq respublikalari davrida, qisqa muddatda va qisman bo‘lsa-da amalga oshirildi. Jadidlar o’z faoliyatlarini, avvalo, ta’lim sohasidan boshladilar [1,12-15]. Eski usuldagi madrasalar o’rniga yangi usul maktablarini joriy qilish, o’quv dasturlarini zamonaviylashtirish, dunyoviy fanlarni o’rgatish orqali yosh avlodni zamon talablariga mos yetishtirishga intildilar. Bunday yondashuv Turkiston jamiyatida katta ijtimoiy-siyosiy siljishlarga olib keldi [2,33-35]. Ma’rifatparvarlik bilan birga, jadidlar milliy matbuotni rivojlantirdilar, gazeta va jurnallar chiqarib,

xalqni yangicha fikrlashga chorladilar. Jadidchilikning mintaqaviy-hududiy tarixiy shakllari: Qrim, Kavkaz, Volgabo‘yi-Bulg‘or va Janubiy Oroldagi jadidchilikka Gasprali Ismoilbey, Joid Husaynzoda, Muso Jorulloh Qozoniy, Rizouddin ibn Faxriddin rahnamolik qilishgan. Turkistonda-Munavvar Qori, Behbudiy va boshqalar etakchilik qilishgan. Buxoroda “Yosh buxoroliklar” hukumati, Jumhuriyati raisi Usmonxo‘ja, Fitrat va boshqalar yo‘lboshchilik qilishgan; Xiva jadidlariga “Yosh Xivaliklar” hukumati, Jumhuriyati raisi Xoja Pahlavon Niyoz Hoji etakchilik qilgan. O‘lkada milliy matbuot yuzaga kelgunga qadar Bog‘chasaroydan chiquvchi “Tarjimon”, Qozondan chiqadigan “Vaqt”, “Yulduz” va boshqa gazeta va jurnallar Turkiston jadidlari faoliyatida o‘zining sezilarli ta’siriga ega edi. Ushbu nashrlar orqali taraqqiyparvarlar dunyo xalqlarining milliy uyg‘onish g‘oyalari bilan tanishib borganlar. Masalan, Farg‘onaning peshqadam taraqqiyparvarlaridan Is’hoqxon Ibrat ham 1883-1885 yillarda Qo‘qonning Tunqator madrasasida ta’lim olib yurgan paytlarida “Tarjumon” gazetasi bilan muntazam ravishda tanishib borgan. Adabiyotchi olim U. Dolimovning bergan ma’lumotlariga ko‘ra, Ibrat tomonidan tashkil etilgan “Is’hoqiya” kutubxonasida “Tarjumon” gazetasining hatto 1884- yilgi boylamlari ham bo‘lgan. Turkistonlik ko‘pchilik jadidlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshishida o‘lkaga kirib kelgan chet-el adabiyotlaridan tashqari, jadidlarning ilg‘or mamlakatlarda bo‘lib, ulardagi mavjud tuzum va tartiblar bilan tanishganliklari ham katta ro’l o‘ynaydi. M.Behbudiy, A.Fitrat, O. Mahmudov, I. Ibrat, M. So‘fizoda, A. Ibodiy, H. H. Niyoziy va boshqa jadidlar Rossiyaning markaziy hududlari, Turkiya, Eron, Hindiston, Misr, Xitoy, Arabiston, Fransiya, va Italiya kabi mamlakatlarda bo‘ldilar. U yerlardagi kishilarning turmush-tarzi, mamlakatlarning taraqqiyotga erishuv darajasi va sabablarini o‘rgandilar. Ularning barchalari taraqqiyotning negizi ilm va ma’rifatda ekanligini o‘z sayohatlari natijalarida angladilar va buni omma orasida tashviq qilish uchun faoliyatga kirishdilar.O‘lkadagi ijtimoiy adolatsizlik, yerlilarni jaholat botqog‘ida, qashshoqlikda qoldirishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan mustamlakachilik siyosati, mahalliy xalq ilg‘or fikrli ziyolilarining tabiy ravishda noroziligini keltirib chiqarar edi. Turkiston Rossiyaning bevosita mustamlakasi bo‘lganligi bois, markaziy hududlardagi siyosiy o‘zgarishlar bu yerlarga ham sezilarli ta’sirini o‘tkazar edi. Ilg‘or ziyolilar Turkiston metropoliyaning xom-ashyo bazasiga aylanishi bilan birga, ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy jabhalarda jahon taraqqiyotidan ortda qolayotganligini sezdilar. Vatan taqdiri haqidagi bunday o‘ylar oxir-oqibatda mustaqillik uchun kurashning o‘ziga xos yo‘llarini izlab topishni taqozo etdi. Mavjud vaziyatda, ya’ni kuchli siyosiy-harbiy tayanchga ega bo‘lgan mustamlakachi hukumat bilan millat kelajagi yo‘lida bellashishning yagona yo‘li, xalqni dunyoviy ilm-fan bilan qurollantirish, xalqaro talablar doirasidagi mutaxassislar tayyorlashdan iborat edi [3,45-47]. Bu esa o‘z o‘rnida jadidchilik harakatining kelib chiqishiga sabab bo‘ldi. Rossiya musulmonlari orasida bu harakatni g‘oyaviy rahnamosi bo‘lib I. Gasprali(1851 – 1914) chiqdi. Jadidchilik dastlab haqli ravishda ma’rifatparvarlikdan boshlandi. Turkistonda Muftiy Mahmudho‘ja Behbudiy, Munavvar Qori Abdurashidxon o‘g‘li, Fayzulla Xo‘jayev, Abdulla Avloniy,

Ubaydulla Asadullaxo‘jayev A. Zohiriy, O. Mahmudov, I. Ibrat, Hamza, CHo‘lpon, A. Ibodiy va boshqalar bu harakatning boshida turdilar.Turkiston tarixiga nazar tashlar ekanmiz, mintaqa xalqlari hayotida hech qaysi harakat jadidchilik singari ulkan ta’sir kuchiga ega bo‘lmaganiga guvoh bo‘lamiz. Jadidchilik harakati XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston mintaqasi, Kavkaz, Qrim, Tatariston hayotida muhim ahamiyat kasb etgan ijtimoiy-siyosiy va ma’rifiy harakat hisoblanadi. Jadidchilik harakati dastlab XIX asrning 80- yillarida Qrimda Ismoilbek G‘aspirali (1851 – 1914) rahbarligida Qrim tatarlari o‘rtasida vujudga kelgan. Bu harakat namoyandalari ko‘pincha o‘zlarini taraqqiyparvarlar, keyinchalik jadidlar deb atashgan. O‘sha davrning ilg‘or taraqqiyparvar kuchlari, birinchi navbatda, ziyolilar mahalliy aholining umumjahon taraqqiyotidan orqada qolayotganligini his etib, jamiyatni isloh qilish zaruratini tushunib yetgan edilar. Jadidchilik mohiyat e’tibori bilan, avvalo, siyosiy harakat bo‘lgan. Uning shakllanish, rivojlanish va mag‘lubiyatga uchrash davrlari bo‘lib, ularni shartli ravishda to‘rtga bo‘lish mumkin. Turkiston o‘lkasi, Buxoro amirligi va Xiva xonligi hududida bu davrlar: 1-davr (1895-1905); 2-davr (1906-1916); uchinchi davr (1917-1920); to‘rtinchi davrni (1921-1929) o‘z ichiga oladi.Turkistonda jadidchilikning maydonga kelishi va rivojlanishida Usmonli Turk imperiyasidagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy-mafkuraviy g‘oya va harakatlarning ham ta’siri kuchli bo’ldi. Ayniqsa, Turkiya sultoni Abdulhamid II davrida (1876-1909) mamlakatni qoloqlikdan olib chiqishga qaratilgan islohotlar, qabul qilingan qator qonunlar va ularning hayotga tatbiq etilishi Turkiston xalqlari uchun ham ahamiyatli edi. Turkiyadagi progressiv islohotlar, Yevropa madaniyati va turmush tarzini mamlakatda keng omillashuviga olib keladi. Bu ijobiy tenden-siya Turkistonga ham o’z ta’sirini o’tkazgan. Shuningdek XX asr boshlarida Rossiyadagi musulmon maktablarining buyuk islohotchisi va “Tarjimon” jaridasi (1883- yildan Qrimda chiqa boshlagan) tashkilotchisi Ismoil Gaspiralining faoliyati ham Turkiston jadidlariga juda kuchli ta’sir ko’rsatgan. Uning jadidchilik faoliyati butun Sharqda, jumladan, Turkistonda mashhur bo’lib ketgandi. Ismoil Gaspirali Turkistonda bo’lgan va o’zining o’tkir asarlari bilan o’lka jadidlarining dunyoqarashiga katta ta’sir ko’rsatgan. Ayniqsa, yangi usul maktablarining vujudga kelishida turtki, namuna bo’lgan. Turkistondagi Milliy Uyg‘onish – jadidlar Renessansini xorijdagi olimlar ham tan olib, o’z asarlarida bunga amal qilmoqdalar. Shu o’rinda yapon olimi Xisa Komatsu o’zining “Chig‘atoy gurunchi”da “Turk dunyosini uyg‘otish yo’lida jon tikkan adiblar” iborasini ishlatilishi va nemis olimi Ingobarg ham Turkiston uyg‘onishi haqidagi yozganini eslash kifoyadir [4,85-89]. Shuningdek, O’zbekiston Prezidenti Islom Karimov jadidlar Uyg‘onish davriga asos solganligini e’tirof etgan holda shunday deydi: “XX asr boshida, mustamlakachilik zulmiga qaramay, xalqimiz yangi ufqlarga – milliy va erkinlik sari intilib yashashgan bir davrda buyuk ajdodlarimiz – jadidlar tomonidan amalga oshirilgan bu ulkan ish, bu harakatni o’ziga xos ma’naviy jasorat na’munasi, deb atash mumkin”. Turkiston o‘lkasidagi dastlabki taraqqiyparvar jamiyatlar, ma’lumotlarga ko‘ra, 1905-1907 yilgi birinchi rus inqilobidan so‘ng, Eron va Turkiyadagi ijtimoiy-siyosiy harakatlar ta’sirida vujudga kelgandir. Osiyo

mamlakatlaridagi inqilobiy harakatlar, musulmon dunyosidagi, xususan, Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy va diniy fikrlarning taraqqiyotida muhim bosqich bo‘lib xizmat qildi.

Turkistonning uyg‘onishi podsho hukumatini, rasmiy doiralarni befarq qoldirmadi. Viloyatda tuzilgan har qanday jamiyat va tashkilotlar mustabid hukumat ma’muriyati tomonidan qo‘yilgan ayg‘oqchilarning kuzatuvi ostida bo‘lgan. Birinchi jahon urushi yillarida o‘lka ziyolilari ham ijtimoiy-siyosiy hayotga faol aralasha boshladilar. Urushda Rossiyaning ketma-ket mag‘lubiyatlari nafaqat xalqaro maydonda, balki imperiyaning mustamlaka o‘lkalaridagi omma o‘rtasida ham uning obro‘sini tushirib yubordi [5,74-76]. Xuddi shu davrda Turkistonda ham milliy nashrlar va jamiyatlar soni ortib borib, jadidlar tomonidan qoloqlikdan qutulish va milliy taraqqiyot sari dadil qadamlar tashlana boshladi. Ushbu harakatlarning samarasi o‘laroq, 1916- yil Qo‘qon shahrida taraqqiyparvarlar tomonidan “G‘ayrat” jamiyati tuziladi. Bu jamiyatning o‘z oldiga qo‘ygan maqsadlari avvalom bor, yangi usul maktablarini darslik, daftar va o‘quv qurollari bilan ta’minlash bo‘lgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan erli xalq orasida kitob, gazeta va jurnallarni mahalliy tilda chop etib tarqatishdan iborat bo‘lgan. Qo‘qonning eski shahar qismida joylashgan jamiyatga qarashli do‘konda, o‘sha davr mahalliy aholi orasida mashhur bo‘lgan Orenburgdan chiqadigan tatar tilidagi “Vaqt”, Moskvadan chiquvchi tatarcha “So‘z” gazetasi, Bokudan chiqadigan “Ochiq so‘z” gazetalarininng savdosi qizg‘in bo‘lgan [5,105-107]. Bundan tashqari jamiyat tomonidan rus tilidagi gazetalardan faqat Andijonda nashr etiladigan “Turkestanskiy Golos” gazetalari tarqatilgan. 1916- yil 9-oktyabrda Qo‘qon shahrida taniqli jadid, Obidjon Abduholiq o‘g‘li Mahmudov xonadonida jamiyat nashr afkorini tashkil etish, xususiy bosmaxona masalalarini hal qilish uchun navbatdagi yig‘ilish bo‘lib o‘tadi. Nashr uchun Qo‘qonning mahalliy boylari mablag‘ ajratajaklarini bildiradilar. Obidjon Mahmudov bu borada faollardan hisoblangan. Mahfiy politsiya ma’lumotlariga ko‘ra, “G‘ayrat” jamiyati “yosh sartlarning to‘ng‘ich tashkilotlaridan” bo‘lgan. Uning tashkil topish jarayoni 1914-yilga borib taqaladi. 1916- yilga kelib, bir guruh mahalliy jadidlar tomonidan Andijon shahrida “Taraqqiyparvar” jamiyati tuzildi. Bu davrga kelib o‘lka jadidlarining siyosiy faolligi ancha oshgan bo‘lib, o‘z yig‘ilishlarida, gazeta va jurnallardagi maqolalarida nafaqat ma’rifiy, balki ijtimoiy, iqtisodiy masalalarni ham ko‘tarib chiqa boshlagan edilar. Andijondagi bu jamiyat taniqli jadid U. Asadullaxo‘jaev rahbarligida tuzilgan bo‘lib, bu haqda chor ayg‘oqchilari ham tez orada xabar topadilar [6,98-100]. Andijonlik jadidlar o‘zlarini “taraqqiyparvarlar” deb ataganlari holda, omma orasida ularni “Padarkush”lar deb ham yuritilgan. Bu nom ular tomonidan sahnaga qo‘yilgan Mahmudxo‘ja Behbudiyning “Padarkush” pyesasi tufayli qo‘yilgandir. Bu pesa Turkiston o‘lkasining ko‘plab shaharlarida yangi usul maktablarining o‘qituvchilari tomonidan ijro etilgan [7,53-57]. Teatr tomoshasi eski usul maktablari tarafdorlari-qadimchilar tomonidan yaxshi kutib olinmagan va shu sababli ham ular barcha taraqqiyparvar yangi usulchilarni ya’ni, jadidlarni shu nom bilan atay boshlaganlar. Butun Turkiston o‘lkasida bo‘lgan kabi, Andijonda ham mustamlakachi ma’murlar jadidlarni o‘zlarining eng xavfli

dushmanlari deb bilar edilar. Andijonda ilg‘or fikrli yoshlar jamiyatining paydo bo‘lishi, ularning o‘lka ijtimoiy-siyosiy hayotiga faol aralashib borishi, mustamlaka hukumat ayg‘oqchilarining e’tiborini o‘ziga tortgan.

Taraqiyparvarlar xalq orasida tashviqot-targ‘ibot ishlarini yaxshi yo‘lga qo‘yganlar. Ular uyezd ma’murlarining poraxo‘rligini tovlamachiligini omma orasida oshkor etganlari uchun ham mustamlakachi ma’muriyat ulardan qutilish choralarini izlay boshlaganlar, Andijon uezdi boshlig‘i polkovnik Brjezitskiyning 1916- yil 17-oktabrda Turkiston rayon muhofaza bo‘limi boshlig‘i nomiga yuborgan ma’lumot xatini fikrimizni tasdig‘i sifatida keltirish mumkin: “...Hozirda yuqorida ko‘rsatilgan CHaykin va Xo‘jayev guruhi o‘lkadan chiqarib yuborilmas va ularning “Turkestanskiy Golos” gazetasi yopilmas ekan, ularning (taraqqiyparvarlarning) zararli faoliyati bilan kurashimiz kuchsizligicha qolaveradi...”.Uyezd ma’muri ta’kidlagan yuqoridagilar kimlar edi? Ular halq orasida o‘z nufuziga ega bo‘lgan mahalliy boylardan Ahmadbek Hoji Temirbekov, Poshshaxo‘ja Umarxo‘jayev, uezd sud’yasi tarjimoni Akbarali Boytursunov va boshqalar edi. Mustamlakachi amaldorlarga “Taraqqiyparvar” jamiyati g‘oyalarini Andijon shahri fuqorosi Mirza Ahmad Qushbegiyev quyidagicha sharhlab beradi:- ‘Taraqqiyparvar” jamiyatining bosh g‘oyasi yosh turklarga o‘xshashlikka harakat qilishlikdir. Boshqa mamlakatlarda bo‘layotgani kabi go‘yoki xalqqa ichki va siyosiy ozodlik berishga harakat qilish uning rejasiga kiradi. Aholi orasida o‘zlarining ommabopligini ko‘tarish uchun ular siyosiy, diniy asosga tayanishga intilmoqdalar. Masalan: ular kishilar to‘planib siyosiy mavzudagi yig‘inlar quradigan joylarda o‘z suhbatlarini olib boradilar. Bugungi kunda musulmonlar orasida keng tarqalgan “Vaqt” gazetasi habarlaridan foydalanadilar. Ayni paytda bu jamiyat xalq orasida ikki tomonlama ta’sirga ega, keksa kishilar ulardan urf-odat va diniy tartiblarni buzuvchilar deb shubha qiladilar. Rus ma’lumotiga ega bo‘lgan va rus tilini biladigan ko‘pchilik yoshlar esa ular bilan hammaslakdirlar va ularni g‘oyalarini tarqatishda yordam beradilar. Mahalliy ma’muriyat amaldorlari ulardan juda qo‘rqadilar, duch kelib qolganda esa, birinchi bo‘lib, hurmat ehtirom ko‘rsatadilar [7,87-89]. Ilgarilari esa ularga past nuqtai-nazar bilan qarar edilar. Agar bu jamiyat shu zaylda jazosiz amalda mavjud bo‘lsa, u holda u o‘z ichidan shafqatsiz, zolim unsurlarni etishtirib chiqaradi. Xalq qo‘rquv tufayli ularning tuzog‘iga ilinib, ularning irodasiga qarshiliksiz bo‘ysunuvchi bo‘lib qoladi.Yuqoridagi hujjatdan “Taraqqiyparvarlar”ning omma orasidagi mavqeini tobora ortib borishi mustabid hukumatni nihoyatda tashvishga solgani, ularni nafratini qo‘zg‘ab, keskin choralar ko‘rishga undagani namoyon bo‘ladi. “Taraqqiyparvar”, “G‘ayrat”, “Ko‘mak”, “Tarbiyai atfol”, “Shamsinur” jamiyatlari o‘lkadagi ijtimoiy-siyosiy hayotga faol aralashgan, omma orasida o‘z obro‘si va sezilarli ta’siriga ega bo‘lgan tashkilotlar edi [8,67-69].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Авлоний А. Танланган асарлар. 1-жилд. – Т.: Маънавият, 1998.
2. Аъзамхўжаев С.С. Туркистон Мухторияти. – Т.: Маънавият, 2000.
3. Балдауф И. XX аср ўзбек адабиётига чизгилар. – Т.: Маънавият, 2001.

4. Беҳбудий М. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 1997.
5. Гаспринский И. Ҳаёт ва мамот масаласи / Таржимон, тўпловчи, нашрга тайёрловчилар Б. Қосимов, З. Абдурашидов. – Т.: Маънавият, 2006.
6. Долимов У. Исҳоқхон Ибрат. – Т.: Шарқ, 199.
7. Долимов У. Туркистонда жадид мактаблари. – Т.: Университет, 2006.
8. Жалолов А., Ўзганбоев Ҳ. Ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг тараққиётида вақтли матбуотнинг ўрни. – Т.: Фан, 1993.

TURKISTON (QO‘QON) MUXTORIYATI: OZODLIK VA DEMOKRATIYA YO‘LIDAGI ILK QADAM.

ТУРКЕСТАНСКАЯ (КОКАНСКАЯ) АВТОНОМИЯ: ПЕРВЫЙ ШАГ К СВОБОДЕ И ДЕМОКРАТИИ.

TURKISTAN (KOKAN) AUTONOMY: THE FIRST STEP TOWARDS FREEDOM AND DEMOCRACY.

Turg‘unboyeva Muazzam Azamjon qizi
“University of Business and Science” “Ijtimoiy va gumanitar fanlar fakulteti” tarix yo‘nalishi talabasi.
e-mail: turgunovamuazzam @gmail.com
Tel: +998 97 828 41 00

Anotatsiya.

Ushbu ilmiy maqola Turkiston (Qo‘qon) Muxtoriyati: Ozodlik va Demokratiya Yo‘lidagi Ilk Qadam mavzusiga bag‘ishlanadi. Maqolada Qo‘qon Muxtoriyatining tashkil topishi, uning siyosiy, huquqiy, ijtimoiy va iqtisodiy islohotlari, shuningdek, milliy ozodlik va mustaqillik yo‘lidagi birinchi qadamlari tahlil qilinadi. Muxtoriyatning qisqa muddatli faoliyati davomida amalga oshirilgan islohotlar va xalqlar o‘rtasidagi milliy birlashish jarayonlari haqida batafsil ma’lumotlar beriladi. Maqolada shuningdek, Muxtoriyatning tugatilishiga olib kelgan siyosiy va harbiy sabablar ham o‘rganiladi.

Abstract.

This scientific article is devoted to the topic of the Turkestan (Kokand) Autonomy: The First Step on the Path to Freedom and Democracy. The article analyzes the formation of the Kokand Autonomy, its political, legal, social and economic reforms, as well as the first steps on the path to national freedom and independence. Detailed information is provided about the reforms implemented during the short-term existence of the autonomy and the processes of national unification between the peoples. The article also studies the political and military reasons that led to the abolition of the Autonomy.

Аннотация.

Данная научная статья посвящена теме Туркестанская (Кокандская) автономия: первый шаг на пути к свободе и демократии. В статье анализируется образование Кокандской автономии, ее политические, правовые, социальные и экономические реформы, а также первые шаги на пути к национальной свободе и независимости. Подробная информация представлена о реформах, реализованных за короткий срок существования автономии, и процессах национального объединения между народами. В статье также изучаются политические и военные причины, приведшие к упразднению автономии.

Kalit so‘zlar.

Turkiston muxtoriyati, qo‘qon muxtoriyati, mustaqillik, ozodlik harakati, demokratiya, milliy ozodlik, siyosiy islohotlar, ijtimoiy islohotlar, jadidchilik harakati, milliy birlashish, turkiston xalqlari, yer islohoti, sovet bosimi, bolshevik inqilobi, qizil armya, turkistonning siyosiy tarixi, markaziy osiyo tarixi, sovet ittifoqi, millatlararo birlik, qo‘qon shahri, mustamlaka siyosati, turkiy xalqlar, siyosiy mustamlakachilik.

Keywords.

Turkistan autonomy, Kokand autonomy, independence, freedom movement, democracy, national freedom, political reforms, social reforms, Jadid movement, national unification, Turkestan peoples, land reform, Soviet pressure, Bolshevik revolution, Red Army, political history of Turkestan, history of Central Asia, Soviet Union, interethnic unity, Kokand city, colonial policy, Turkic peoples, political colonialism.

Ключевые слова.

Туркестанская автономия, Кокандская автономия, независимость, освободительное движение, демократия, национальная свобода, политические реформы, социальные реформы, движение джадидов, национальное объединение, туркестанские народы, земельная реформа, советское давление, большевистская революция, Красная Армия, политическая история Туркестана, история Средней Азии, Советский Союз, межэтническое единство, город Коканд, колониальная политика, тюркские народы, политический колониализм.

XX asr boshlarida jahonda yuz bergan geosiyosiy silkinishlar, xususan Rossiya imperiyasining inqirozi va mustamlaka xalqlarning uyg‘onishi natijasida Turkiston o‘lkasida ham milliy va siyosiy harakatlar jadallashdi. 1917- yilgi Fevral inqilobi Rossiya imperiyasining siyosiy tizimini izdan chiqargan bo‘lsa, Oktyabr to‘ntarishi undan ham chuqurroq ijtimoiy-siyosiy inqirozni yuzaga keltirdi. Bu jarayonlar Turkistonda ham o‘z aksini topdi – mustamlakachilik zulmiga qarshi chiqayotgan mahalliy ziyolilar, jadidlar va musulmon demokratlari milliy davlatchilikni tiklash va o‘zini o‘zi boshqarish g‘oyalarini ilgari surdilar. Aynan ana shu tarixiy muhitda, 1917- yil 27-noyabr kuni Qo‘qon shahrida e’lon qilingan Turkiston Muxtoriyati (Qo‘qon Muxtoriyati) mustamlaka Turkiston xalqlarining o‘z taqdirini o‘zi belgilashga bo‘lgan ilk siyosiy tashabbusi sifatida vujudga keldi [1, 44-46].

Turkiston Muxtoriyati, garchi qisqa muddat mavjud bo‘lgan bo‘lsa-da, u zamonaviy demokratiya, parlamentarizm va milliy uyg‘onish g‘oyalarini Turkiston hududida ilk marotaba amaliyotga tatbiq etishga uringan siyosiy tajriba edi. Muxtoriyat g‘oyasi nafaqat o‘z davrining mahsuli, balki mustaqil davlat qurish sari boshlangan milliy harakatlar tarixining ajralmas qismidir. Ushbu maqolada Turkiston Muxtoriyatining tashkil topishi, siyosiy va huquqiy asoslari, faoliyati va fojiali tugatilishi, shuningdek uning tarixiy-siyosiy ahamiyati ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda ro‘y bergan siyosiy voqealar, jumladan 1917- yilgi Fevral inqilobi va Oktyabr to‘ntarishidan so‘ng Rossiya imperiyasining parchalanishi ortidan mustamlaka bo‘lib turgan xalqlarning ozodlikka intilishi kuchaydi. Bu davrda Turkistonda ham xalqning milliy o‘zligini tiklash va o‘z taqdirini mustaqil belgilash harakatlari boshlangan edi. Shularning eng muhim namunalaridan biri bu 1917- yilning oxirida tashkil etilgan Turkiston Muxtoriyatidir. Qo‘qon shahri markaz bo‘lgan ushbu muxtoriyat

milliy-demokratik qadriyatlarga asoslangan ilk siyosiy tajriba bo‘lib, keyingi avlodlarga mustaqillik uchun kurash yo‘lida kuchli ilhom manbai bo‘ldi [2, 55-57].

Turkiston o‘lkasi 1860- yillardan boshlab bosqichma-bosqich Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingan va mustamlaka hududiga aylantirilgan edi. Xalqning iqtisodiy, madaniy va siyosiy huquqlari cheklangan, mahalliy aholi Rossiya fuqarolari bilan teng huquqqa ega emas edi. 1917- yilgi Fevral inqilobi natijasida podsho Rossiyasining qulashidan keyin vujudga kelgan siyosiy bo‘shliq va erkinliklar Turkistonda milliy-demokratik kuchlarning faollashuviga sabab bo‘ldi. 1917- yil noyabr oyida Qo‘qonda Turkiston musulmonlarining IV favqulodda qurultoyi chaqirildi. Qurultoyda ishtirok etgan turli millat vakillari – o‘zbek, qozoq, qirg‘iz, tatar, uyg‘ur va boshqalar – Rossiya imperiyasi tarkibida, ammo muxtor maqomda, o‘zini o‘zi boshqaradigan Turkiston Muxtoriyatini tashkil etish qarorini qabul qildilar. Bu voqea 1917- yil 27-noyabrda rasmiy e’lon qilindi. Turkiston Muxtoriyati, Qo‘qon shahrida 1917- yilning noyabrida tashkil etilgan bo‘lib, Rossiya imperiyasi parchalanishi va uning mustamlakalaridagi siyosiy bo‘shliqqa bog‘liq holda milliy mustaqillik va o‘z taqdirini o‘zi belgilash g‘oyalarini ilgari surgan muhim siyosiy tashkilotdir. Uning tashkil etilishi Turkiston xalqlari uchun o‘z taqdirini o‘zi hal etish, ozodlik va demokratiya yo‘lidagi birinchi amaliy qadam bo‘lgan edi. Ushbu bo‘limda Turkiston Muxtoriyatining siyosiy va huquqiy asoslari, ya’ni uning tashkil etilishi, siyosiy tuzilishi va faoliyat yuritishdagi prinsiplari tahlil qilinadi [3, 120-125]. Turkiston Muxtoriyati, deyarli ikki oy davomida faoliyat ko‘rsatgan bo‘lsa-da, uning siyosiy tuzilishi va asosiy g‘oyalari o‘z vaqtida ahamiyatli edi. Muxtoriyatning asosiy maqsadi – Turkiston xalqlarining o‘z taqdirini o‘zi belgilash huquqini qo‘lga kiritish va Rossiya imperiyasidan ajralib, muxtor davlat tashkil etish edi. Ushbu maqsadning amalga oshirilishi uchun Turkiston xalqlarining siyosiy birligini shakllantirish zarurati tug‘ildi. Muxtoriyatning markaziy siyosiy organi Millat Majlisi edi. Bu qurultoyda ishtirok etgan vakillar mahalliy xalqning turli millatlarini, shu jumladan, o‘zbek, qozoq, qirg‘iz, tatar va boshqa musulmon xalqlarining manfaatlarini himoya qilishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan edilar. Millat Majlisi 35 kishidan iborat bo‘lib, uning tarkibida har xil millat vakillari, jumladan, jadidlar harakati vakillari, ma’rifatparvar ziyolilar va musulmonlar ishtirok etdi.

Turkiston Muxtoriyatining ijroiya hokimiyati Muvaqqat hukumat tomonidan amalga oshirilgan bo‘lib, uning boshlig‘i Muhammadjonxo‘ja So‘fizoda (Yo‘ldoshboyevich) edi. Muvaqqat hukumatning asosiy vazifasi Turkistonning ichki ishlarini boshqarish, iqtisodiyotni mustahkamlash, milliy ta’lim tizimini shakllantirish va aholi turmushini yaxshilashga qaratilgan dasturlarni amalga oshirish edi. Muxtoriyatning siyosiy tuzilmasi parlamentarizm tamoyillariga asoslangan bo‘lib, uning asosiy prinsiplaridan biri xalqning erkin fikr bildirish huquqiga ega bo‘lishi edi. Millat Majlisining qonun chiqarish vakolati mavjud bo‘lib, unda eng muhim masalalar, jumladan, davlatning ijtimoiy va siyosiy tuzilmasi, yer islohoti, ta’lim va diniy erkinliklar, milliy armiyani tashkil etish kabi masalalar muhokama qilingan [4, 67-69]. Turkiston Muxtoriyatining huquqiy

asoslari turli ijtimoiy qatlamlarning manfaatlarini hisobga olgan holda, umumiy turkistonlik, milliy, va diniy erkinliklarni ta’minlashga yo‘naltirilgan edi. Muxtoriyatning huquqiy strukturasining muhim jihati shundaki, unda Turkiston xalqlarining etnik va dini xilma-xilligi hisobga olinib, barcha fuqarolarga teng huquqlar berish maqsad qilib qo‘yilgan.

Muxtoriyatning asosiy huquqiy prinsiplari quyidagilardan iborat edi:Din erkinligi: Muxtoriyat diniy masalalarni boshqarishda ochiqlik va erkinlikni ta’minlashga intildi. Islom dini va boshqa mahalliy diniy an’analar erkin rivojlanishi uchun zarur huquqiy sharoit yaratishga harakat qilindi.Milliy va madaniy o‘zlikni saqlash: Turkiston xalqlarining o‘z madaniyati, tili va an’analarini hurmat qilishga katta ahamiyat berildi. Milliy ta’lim tizimini joriy etish va xalqni ma’rifatli qilish uchun zarur choralar ko‘rildi. Demokratik islohotlar: Ma’muriy tuzilma demokratik printsiplarga asoslangan bo‘lib, davlatning asosiy vazifasi – xalq manfaatlarini himoya qilish, adolat va tenglikni ta’minlash edi. Turkiston Muxtoriyati ijtimoiy islohotlarni amalga oshirishga harakat qildi. Shulardan eng muhimi – ta’lim tizimi edi. Jadidlarning ta’lim tizimini rivojlantirish, xalqni savodli qilish, zamonaviy ilm-fan va texnologiyalarni kiritish muhim maqsadlardan biri bo‘lgan [5, 87-89]. Milliy ta’limni, xususan, musulmonlarning diniy ta’limini isloh qilish, ularni yangi dunyoqarashga yo‘naltirishga qaratilgan tadbirlar amalga oshirilgan. Shuningdek, ayollar huquqlarini kengaytirish, ularga ta’lim olish imkoniyatlarini yaratish, jamiyatdagi roli va o‘rni haqida yangi qarashlarni rivojlantirish masalasi ham ko‘tarildi.Turkiston Muxtoriyati siyosiy tizimi, shuningdek, yig‘ilish erkinligini va fuqarolarning fikr bildirish huquqini ta’minlashga harakat qildi. Bu prinsiplar, ayniqsa, yangi tashkil etilgan Millat Majlisi orqali amalga oshirildi. Fuqarolar va siyosiy partiyalar o‘z fikrlarini erkin bayon etish, mamlakatni rivojlantirishga doir takliflar bildirish imkoniyatiga ega edilar [6, 65-66]. Qo‘qon Muxtoriyati 1917- yil noyabrida tashkil topib, 1918- yilning fevraliga qadar qisqa muddat davomida mavjud bo‘ldi. Shunga qaramay, uning faoliyati o‘sha davrda Turkiston hududidagi siyosiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlarga katta ta’sir ko‘rsatdi. Qo‘qon Muxtoriyati nafaqat siyosiy va huquqiy islohotlar olib borgan, balki ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida yangilanishlar qilishga uringan. Uning faoliyatini tahlil qilishda, ayniqsa, ta’lim, iqtisodiyot, millatlararo munosabatlar va demokratik institutlarning shakllanishi masalalariga alohida e’tibor qaratish lozim.

Milliy ta’lim va madaniyat islohotlari Qo‘qon Muxtoriyati, o‘z faoliyatini boshlaganidan so‘ng, ta’lim tizimini isloh qilishni o‘zining asosiy vazifalaridan biri sifatida belgiladi. O‘sha davrda Turkiston o‘lkasi, xususan, Qo‘qon, Samarqand va Toshkent kabi yirik shaharlarda jadidlarning ta’lim tizimi keng tarqalgan edi. Bu tizim o‘zining yangicha, zamonaviy fikrlarni qamrab oluvchi uslubi bilan ajralib turar edi. Muxtoriyatning asosiy siyosiy yo‘nalishlaridan biri – ta’limni yangi davrga moslashtirish, xalqqa zamonaviy bilim berish va ularga dunyoqarashni o‘zgartirish edi. Milliy maktablarni rivojlantirish: Muxtoriyat ta’limni milliy til asosida tashkil etish va mushtarak ilmiy tizimni joriy etish masalasini ko‘tardi. O‘zbek, qirg‘iz va boshqa musulmon xalqlarining milliy va madaniy qadriyatlarini

saqlagan holda, yangi ilm-fan, texnologiya va ijtimoiy rivojlanish uchun zarur bo‘lgan bilimlarni o‘rgatish zarurati bo‘ldi. Jadidlar harakati ta’limni isloh qilishning asosiy g‘oyalaridan birini tashkil etdi. Qo‘qonda bu jarayon, ayniqsa, maktablarda zamonaviy pedagogik uslublar va metodlar bilan amalga oshirildi. Ayollar ta’limi: Qo‘qon Muxtoriyati davrida ayollar huquqlarini kengaytirish, ularning ta’lim olish imkoniyatlarini yaratish masalasi ham muhim o‘rin egalladi. Ayollarni zamonaviy bilimga ega qilish, ular uchun alohida maktablar ochish va ularni jamiyatda faol ishtirok etishga da’vat etish siyosati amalga oshirildi. Bu esa, o‘z navbatida, ayollarni ta’limga jalb qilish va jamiyatdagi o‘rni haqida yangicha fikrlashni keltirib chiqardi.Ijtimoiy adolat va iqtisodiy islohotlarQo‘qon Muxtoriyati iqtisodiy islohotlarga ham katta ahamiyat berdi. O‘sha davrda Turkistonning dehqonchilik va chorvachilik sohalari rivojlangan bo‘lsa-da, ularni modernizatsiya qilish, yer islohoti va iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash zarurati mavjud edi.

Yer islohoti**:** Muxtoriyatning asosiy vazifalaridan biri yer islohoti masalasini ko‘tardi. Bu islohotlar orqali yerga egalik qilgan odamlarni adolatli taqsimlash, qishloq xo‘jaligini rivojlantirish va ayniqsa, turli millat vakillariga teng imkoniyatlar yaratish masalalari ilgari surildi. Bu, o‘z navbatida, ijtimoiy tenglikni ta’minlashga qaratilgan muhim qadamlardan biri edi. Iqtisodiy mustahkamlash**:** Muxtoriyat milliy iqtisodiyotning rivojlanishi uchun o‘z resurslarini ishlab chiqarish, sanoat va qishloq xo‘jaligini yanada rivojlantirishga harakat qildi. Bu o‘z navbatida, ijtimoiy barqarorlikni saqlash va xalqqa yaxshiroq turmush sharoitlarini ta’minlashga qaratilgan edi. Qo‘qon Muxtoriyati davrida, shuningdek, mehnat huquqlari va fuqarolik erkinliklarini kengaytirish bo‘yicha dasturlar ham ishlab chiqildi.

Millatlararo munosabatlar va birlashish Qo‘qon Muxtoriyati millatlararo munosabatlarni mustahkamlashga katta e’tibor qaratdi. Turkiston xalqlarining milliy va diniy xilma-xilligini hisobga olib, barcha etnik guruhlarning huquqlarini himoya qilish, ular o‘rtasida do‘stlik va hamjihatlikni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega edi. Millatlararo barqarorlik**:** Qo‘qon Muxtoriyati, milliy ajralishlarga qarshi kurashib, barcha etnik guruhlarga teng huquqlar va imkoniyatlar yaratish maqsadida faoliyat ko‘rsatdi. Ayniqsa, musulmonlarning, o‘zbek, qozoq, tatar va boshqa xalqlar o‘rtasidagi birlashuv va o‘zaro hurmatni ta’minlash muhim vazifalardan biri bo‘ldi. Millat va dinlararo muvozanatni saqlashga qaratilgan siyosat Muxtoriyatning ijtimoiy faoliyatida katta ahamiyatga ega edi. Demokratiya va siyosiy institutlarni shakllantirishQo‘qon Muxtoriyati o‘zining demokratik qadriyatlarini rivojlantirishga intildi. Bu, o‘z navbatida, fuqaro huquqlarini ta’minlash, erkin fikr bildirish, siyosiy partiyalarni tashkil etish va saylov tizimini joriy etish orqali amalga oshirilmoqchi edi. Erkin saylovlar**:** Muxtoriyatning asosiy g‘oyalaridan biri – fuqarolarni siyosiy hayotga jalb qilish va ularning erkin fikr bildirish huquqini ta’minlash edi. Saylov tizimi orqali xalqning ijtimoiy va siyosiy faoliyatda ishtirok etish imkoniyati kengaytirildi. Matbuot erkinligi**:** Qo‘qon Muxtoriyati, shuningdek, matbuot erkinligini ta’minlashga harakat qildi. O‘z vaqtida faoliyat yuritgan gazeta va jurnallar orqali xalqni

yangiliklar bilan tanishtirish, ijtimoiy-siyosiy masalalarni muhokama qilish imkoniyatlari yaratildi [6, 141-143].

Turkiston Muxtoriyati: TugatilishiTurkiston Muxtoriyati, Qo‘qon shahrida 1917- yil 27-noyabrda tashkil topgan bo‘lsa-da, faqat ikki oy davomida faoliyat yuritdi va 1918- yilning fevralida tugatildi. Bu qisqa muddatda Turkiston xalqlarining o‘z mustaqilligini qo‘lga kiritish, demokratik islohotlar o‘tkazish va milliy birligini shakllantirishga qaratilgan siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy tashabbuslar ilgari surildi. Biroq, Muxtoriyatning mavjudligi Rossiya imperiyasining vorisi bo‘lgan Sovet hukumati tomonidan to‘liq yo‘q qilindi. Ushbu bo‘limda Turkiston Muxtoriyatining tugatilishi, uning sabablari va oqibatlari ilmiy tahlil qilinadi.Sovet Ittifoqining ta’siri va turkistonliklarning qarshiligiTurkiston Muxtoriyati tashkil topganidan so‘ng, uning faoliyatiga jiddiy tahdidlar yuzaga keldi. 1917- yil oktabrida Rossiyada yuz bergan bolsheviklar to‘ntarishi va Sovet hukumati o‘rnatilishi Turkistonda ham o‘z ta’sirini ko‘rsatdi. Bolsheviklar yangi davlatni mustahkamlashga intilayotgan paytda, Turkistonning mustaqil bo‘lishiga qarshi chiqishdi, chunki bu hudud Rossiya imperiyasining eng muhim iqtisodiy va siyosiy resurslarini tashkil etar edi. Shuningdek, Sovet hukumatining mustamlaka siyosati Turkiston xalqlarining o‘z taqdirini o‘zi belgilashiga qarshi edi. Muxtoriyatning siyosiy asoslarini qo‘llab-quvvatlagan guruhlar, xususan, Jadidlar harakati va milliy ozodlik uchun kurashayotgan o‘zbek, qozoq, qirg‘iz va boshqa xalqlar o‘rtasida Sovetlarning kuchli qarshiligi yuzaga keldi. Bu holat, o‘z navbatida, Muxtoriyatning siyosiy va ijtimoiy barqarorligini ta’minlashga to‘sqinlik qildi. Rossiyaning harbiy bosimi va Sovet kuchlari bilan to‘qnashuvlar1918- yil boshlarida Turkiston Muxtoriyatining siyosiy mavqei sezilarli darajada zaiflashdi. Muxtoriyatning barqarorligini ta’minlash uchun zarur bo‘lgan harbiy kuchlar va resurslar cheklangan edi. Shu bilan birga, Sovet Ittifoqi tomonidan yuborilgan harbiy kuchlar, ayniqsa Qizil armiyaning Turkiston hududiga kirib kelishi va mahalliy xalqlarga qarshi bosim o‘tkazishlari, Muxtoriyatni qulatish jarayonini tezlashtirdi. Qo‘qon Muxtoriyati o‘zining harbiy imkoniyatlari cheklangan bo‘lgani uchun, Sovet qo‘shinlari tomonidan amalga oshirilgan yirik harbiy operatsiyalarni to‘xtatish imkoniyatiga ega bo‘lmadilar. Bu bosimlar natijasida Muxtoriyatning markaziy hokimiyati mustahkamlanmagan va Muxtoriyat hukumatining pozitsiyalari asta-sekin zaiflashdi [7, 32-35].

Ichki nizolar va tashqi bosimlarMuxtoriyatning tugatilishiga olib kelgan yana bir sabab ichki siyosiy nizolar edi. Turli siyosiy guruhlar o‘rtasidagi tafovutlar, ayniqsa, milliy va diniy harakatlar orasidagi nizolar, qo‘llab-quvvatlovchi kuchlarni birlashtirishga imkon bermadi. Jadidlar harakati va diniy siyosatchilar o‘rtasida kelishmovchiliklar mavjud edi, bu esa Muxtoriyatning siyosiy va ijtimoiy barqarorligini yanada zaiflashtirdi. Shuningdek, tashqi siyosiy bosimlar ham muxtoriyatning tugatilishiga olib keldi. 1918- yilning boshlarida Rossiya Sovet hukumati tomonidan qo‘llab-quvvatlanayotgan turli musulmon guruhlari va mustamlakachilikka qarshi kurashayotgan milliy harakatlar o‘rtasidagi ziddiyatlar kuchaydi. Bu davrda bolsheviklarning Turkiston hududidagi siyosiy iqlimi, bir tomondan, marksistik ideologiya va boshqa tomondan, milliy ozodlik harakatlariga

nisbatan Sovetlarning tajovuzkor siyosatini ko‘rsatdi.Muxtoriyatning tugatilishi va Sovet hukumatining o‘rnatilishiMuxtoriyatning tugatilishi 1918- yil fevralida, Sovet armiyasining Qo‘qon va boshqa yirik shaharlarga kirib kelishi bilan amalga oshirildi [7, 152-153]. 1918- yil fevralida Sovet hukumatining o‘rnatilishi va Qo‘qon shahrida Sovet davlati tashkil etilishi, Muxtoriyatning tugatilishiga olib keldi. Rossiya Sovet hukumatining isyonchilar va mustaqillikka intilgan harakatlarga nisbatan tajovuzkor siyosati, o‘z navbatida, Turkistonning o‘zligini saqlab qolish imkoniyatini yo‘qotdi. Muxtoriyatning tugatilishi bilan birga, Turkiston hududida Sovet Ittifoqining nazorati mustahkamlandi. Biroq, bu tugatish jarayoni nafaqat harbiy kuch bilan amalga oshirildi, balki uning ijtimoiy va siyosiy izlari ham bo‘ldi. Sovetlar, Muxtoriyatning ba’zi ijtimoiy islohotlarini o‘z tizimlariga moslashtirdilar, ammo bu islohotlar ko‘p jihatdan yangicha ideologiya va marksizmga asoslangan bo‘ldi [8, 151-152]. Turkiston Muxtoriyatining tarixiy va siyosiy ahamiyati Garchi Turkiston Muxtoriyati qisqa umr ko‘rgan bo‘lsa-da, uning tarixiy va siyosiy ahamiyati nihoyatda ulkandir:

- U ilk bor milliy-demokratik davlat qurilishi g‘oyasini amalda sinab ko‘rdi.
- Turkiston xalqlari o‘zlarini yagona siyosiy birlikda tasavvur qilishni boshladi.
- Keyinchalik boshlangan “Jadidlar harakati”, “Basmachilar harakati” kabi ozodlik harakatlariga zamin yaratdi.
- Mustaqil O‘zbekiston Respublikasi tarixiy ildizlarini aynan shunday harakatlardan oladi.

Turkiston (Qo‘qon) Muxtoriyati – bu o‘z taqdirini o‘zi belgilashga intilgan Turkiston xalqlarining ilk siyosiy harakati bo‘lib, u zamonaviy O‘zbekiston davlatchiligi va demokratik qadriyatlarining tarixiy ildizlaridan biridir [9, 49-51]. Garchi u bolsheviklar tomonidan tugatilgan bo‘lsa-da, u millatning mustaqillik va erkinlik yo‘lidagi yuragidan chiqqan bir harakat sifatida tarixda abadiy qoladi. Qo‘qon Muxtoriyati, 1917- yil noyabrida tashkil topgan va faqat ikki oy davomida mavjud bo‘lgan bo‘lsa-da, Turkiston tarixida muhim iz qoldirdi. Uning qisqa muddatli faoliyati, Turkiston xalqlarining ozodlik va mustaqillik yo‘lidagi birinchi qadamlaridan biri sifatida tarixga kirib qoldi. Muxtoriyatning siyosiy va huquqiy islohotlari, ijtimoiy va madaniy yangilanishlar, xalqni ma’rifatli qilishga qaratilgan ta’lim islohotlari, yer islohoti va iqtisodiy modernizatsiya kabi muhim qadamlar, jamiyatning rivojlanishiga yangi yo‘nalishlar ochdi [9, 67-69].

Biroq, turli siyosiy va ichki nizolar, Sovetlarning kuchli harbiy bosimi va xalqaro siyosiy muhitning o‘zgarishi Muxtoriyatning tugatilishiga sabab bo‘ldi. Sovet Ittifoqining Turkiston hududiga bostirib kirishi, Muxtoriyatni qulatib, Turkistonni to‘liq nazoratga olish imkonini berdi. Shunga qaramay, Qo‘qon Muxtoriyatining g‘oyalari, ijtimoiy islohotlar va milliy birlashish harakati keyinchalik Turkiston xalqlarining mustaqillik sari bo‘lgan kurashida muhim ilhom manbai bo‘ldi. Qo‘qon Muxtoriyati o‘zining qisqa, ammo mazmunli faoliyati bilan Turkiston xalqlarining o‘z taqdirini belgilashdagi intilishlarini kuchaytirdi. Uning demokratik qadriyatlarni rivojlantirishga bo‘lgan harakati, kelajakdagi milliy ozodlik harakatlarining poydevorini tashkil etdi. Shu bilan

birga, Qo‘qon Muxtoriyati tarixiy jihatdan Turkistonning siyosiy va ijtimoiy rivojlanishining yangi bosqichiga kirish uchun ilk qadamlardan biri sifatida ahamiyat kasb etadi [10, 99-102].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Abdurahmonov O. (2012). Turkiston Muxtoriyati va uning siyosiy faoliyati. Tashkent: O‘zbekiston davlat nashriyoti.
2. G‘ulomov T. (2015). Qo‘qon Muxtoriyatining tashkil topishi va ijtimoiy islohotlar. Tashkent: Sharq.
3. Iskandarov M. (2011). Jadidchilik harakati va Turkistonning siyosiy hayoti. Toshkent: Ilm Ziyo.
4. Maksudov X. (2006). Qo‘qon Muxtoriyatining tugatilishi: tarixiy tahlil. Samarqand: Samarqand universiteti nashriyoti.
5. Muminov A. (2010). Turkiston muxtoriyati va uning ijtimoiy-siyosiy islohotlari. Toshkent: O‘zbekiston davlat nashriyoti.
6. Mustafayev R. (2008). O‘zbekistonning mustaqillik yo‘lidagi kurashi: tarixiy manzaralar. Tashkent: O‘zbekiston milliy universiteti nashriyoti.
7. Rustamov N. (2017). Turkiston mustaqilligi va Qo‘qon Muxtoriyati. Tashkent: Kitob.
8. Sultanov Sh. (2014). Turkistonning siyosiy tarixiga oid masalalar. Tashkent: Adabiyot va san’at.
9. Tursunov I. (2009). Turkiston va uning milliy ozodlik harakatlari. Buxoro: Buxoro universiteti nashriyoti.
10. Xodjaev Z. (2007). Turkistonning XIX–XX asrlaridagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlari. Tashkent: Yangi asr avlodi.

ЎШ ШАҲРИДА ШАҲАР ДУМАСИГА САЙЛОВЛАРНИНГ ЎТКАЗИЛИШИ

ВЫБОРЫ В ГОРОДСКУЮ ДУМУ В ГОРОДЕ ОШЕ

ELECTIONS TO THE CITY DUMA IN THE CITY OF OSH

Болтабоев Ёдгоржон

НамДУ Тарих кафедраси катта ўқитувчиси

Аннотация

Мақолада Ўш шаҳрида 1917 йилда Шаҳар Думасининг ташкил этилиши учун тайёргарлик жараёнлари, сайлов олди тарғибот - ташвиқот ишлари ва сайловларнинг ўтказилиши, Шаҳар Думасининг ташкил этилиши ва ижтимоий-иқтисодий ва маданий фаолияти ёритилган.

Аннотация

В статье рассматривается процессы подготовки организации Городской Думы в городе Ош 1917 году, работы подготовки к выборам и по предвыборной пропаганде, организации Городской Думы и её социально-экономическая и культурная деятельность.

Annotation

The article is describes the processes of preparing to organizing the City Duma in Osh city in 1917, the activity of preparing to elections and aletion propaganda, the forming of City Duma and its social, economic and cultural activity.

Калит сўзлар:

Уезд, верст, Муваққат Хукумат, Туркистон Комитети, низом, Махсус Комитет, Шўрои Исломия, Шаҳар Думаси, шаҳар бошқармаси, шаҳар бошлиғи, дума йиғилишлари, дума аъзолари, карточка, сайлов участкаси.

Ключевые слова:

Уездъ, верст, Временное Правительство, Туркестанский Комитет, Устав, Специальний Комитет, Шураи Исламия, Городская Дума, Городская управа, Городская голова, Заседание Городских Дум, члены Думы, карточка, вқборная участка.

Key words

The City Duma, the City government, the City Head, the congress of the City duma, the member of Duma.

Фарғона вилояти асосан 1876 - йилда Россия империяси томонидан босиб олинган Қўқон хонлигининг Фарғона водийсидаги ҳудудларидан иборат ҳолда ташкил этилган. Фарғона вилояти ҳудуди Андижон, Қўқон, Марғилон, Чуст, Наманган, Ўш ва Чимён (1879 - йилдан Исфара уезди, 1881 - йилда Чимён уезди Қўқон ва Марғилон уездларига қўшиб юборилган – Ё.Б.) уездларидан иборат бўлган. Фарғона вилояти уездларини ер майдони ва аҳолиси сони турлича бўлган. Масалан: Ўш уезди ҳудуди 95237 верст майдонни ташкил этган ва 161640 минг нафар аҳоли истиқомат қилган.

Февраль инқилобидан кейин бутун мамлакатда бўлгани каби, Фарғона водийсида ҳам қўшҳокимиятчилик вужудга келган. Муваққат Ҳукуматнинг Туркистон Комитети томонидан волост, шаҳар, вилоят ижтимоий хавфсизлик комиссарликлари ва Шаҳар Думалари ташкил этилган. 1917 - йилнинг март ойида Фарғона вилоятининг уездларида ишчи, аскар ва деҳқон депутатлари советлари ташкил қилинган. Дастлабки кунларданоқ икки ҳукумат ўртасида ҳокимиятни тўлиқ ўз қўлларига олиш учун кескин курашлар бошланиб кетган. Бу курашлар айниқса маҳаллий ўзини - ўзи бошқариш муассасалари: Шаҳар Думалари ва советлар ўртасида кескин тус олган. 1917 - йилнинг сентябрь ва октябрь ойларида Фарғона водийсининг йирик шаҳарларида Муваққат Ҳукуматнинг Туркистон Комитети томонидан эълон қилинган “Шаҳар Думаларига сайловлар ўтказиш тўғрисидаги низом” асосида сайловлар бўлиб ўтган.

Фарғона вилоятидаги йирик шаҳарлар қаторида Ўш шаҳрида ҳам Шаҳар Думасига сайловлар ўтказиш, шаҳар думаси ва шаҳар бошқармаси ташкил этиш учун катта тайёргарлик ишлари бошлаб юборилган. Ўш шаҳрида Шаҳар Думасига сайловлар ўтказиш ишларини талаб даражасида ташкил этиш учун Махсус Комитет ташкил этилган. Махсус Комитетга раис этиб капитан Мельников тайинланган. Махсус Комитет шаҳарда сайловларга тайёргарлик ишларига раҳбарлик қилган. Махсус Комитет ўз фаолиятини доимий равишда Фарғона вилояти Комиссари ва вилоятдаги бошқа шаҳарларнинг сайловлар бўйича махсус комитетлари билан мувофиқлаштирган ҳолда олиб боришга ҳаракат қилган. Аммо, шаҳарда фаолият кўрсатган сайловлар бўйича Махсус Комитет ҳам бир қатор муаммоларга дуч келган.

Шаҳар Думасига сайловларни ўтказиш бўйича Ўш шаҳар Маҳсус Комитетидан Фарғона вилояти Комиссарига юборилган маълумот ва ҳабар-

номаларда сайловларга тайёргарлик масалалари, шаҳар аҳолиси ўртасида олиб борилаётган тарғибот - ташвиқот ишлари, сайловчиларни рўйхатини тузиш ишлари қандай амалга оширилаётгани тўғрисида атрофлича маълумот берилган.

Махсус Комитет вакиллари томонидан Ўш шаҳрининг барча фуқароларига, 1917 - йилнинг 1 сентабр жума кунидан бошлаб, шаҳарнинг европалик (руслар ва бошқа миллатлар вакиллари) аҳоли вакилларини сайловчилари рўйҳати умумий маълумот учун эълон қилиниши айтилган. Шаҳар думасига сайловларда қатнашадиган европалик аҳоли сайловчилари рўйҳати Ўш шаҳридаги Уезд бошқармаси биноси, шаҳарда жойлашган Почта бошқармаси биноси, Шаҳар Ҳарбий кенгаши биноси, Маҳаллий Ҳарбий гарнизон биноларига осиб қўйилиши ма’лум қилинган. Шаҳар Думасига сайловларда қатнашадиган маҳаллий сайловчилар рўйҳати эса Ўш шаҳридаги масжидлар биноларига осиб қўйилиши эълон қилинган .

Ўш Шаҳар Думасига сайловларда қатнашадиган сайловчилар рўйҳатини ҳар бир миллий ва европалик аҳоли вакиллари аъзо бўлган жамиятлар, сиёсий партиялар беш кун давомида, яъни 1 сентябрдан, 5 сентябргача эрталаб соат 9 : 00 дан, кеч соат 21 : 00 гача осиб қўйишларини шартлиги алоҳида таъкидланган. Сайловчилар рўйҳатига тузатишлар киритиш ёки қўшимча рўйҳатлар тузиш зарурияти туғилса, шаҳарнинг европалик аҳоли вакиллари уъезд бошқармаси навбатчилик қисмига, шаҳарнинг маҳаллий аҳоли вакиллари эса сайловчилар рўйҳатлари осиб қўйилган масжидлар имомларига ёки тўғридан - тўғри сайловларни ташкил этиш Маҳсус Комитети раиси капитан Мельников номига ариза тақдим этишлари шарт бўлган.

Ариза берувчиларни Махсус Комитетнинг раиси капитан Мельников ҳар куни эрталаб (байрам кунларидан ташқари) соат 9 : 00 дан, кундузги соат 14 : 00 гача уъезд биносида қабул қилган. Махсус Комитетнинг аъзоларига капитан Мельников томонидан ҳар бир аризачи ва шикоятчига алоҳида эътибор бериш лозимлиги, уларнинг илтимос ва талабларини қондирилишга ҳаракат қилиниши зарурлиги таъкидланган. Сайловларга тайёргарлик жараёнларида шошма - шошарлик ва тажрибасизлик оқибатида, шаҳарнинг айрим фуқоролари, айниқса маҳаллий миллат вакиллари яшайдиган ҳудудлардаги айрим фуқоролар сайловчилар рўйҳатига умуман киритилмаган. Оқибатда, айрим фуқоролар сайловчилар рўйҳатидан тушиб қолганлар. Натижада сайловчилар рўйҳатидан тушиб қолган фуқороларнинг асосли равишда норозилиоги келиб чиққан.

Ана шу муаммони ҳал қилиш учун Махсус Комиссия томонидан алоҳида йўриқнома ишлаб чиқилган. Ушбу йуриқномада сайловчилар рўйҳатидан тушиб қолган фуқоролар, сайловчилар рўйҳатига киритилмаган фуқоролар 5 - сентябрь кунига қадар бу ҳолат ҳақида Махсус Комитетга ариза билан мурожаат этсалар, улар сайловчилар рўйҳатига киритиладилар ва сайловда иштирок этиш ҳуқуқига эга бўладилар деб таъкидланган. Агар фуқоролар ўз вақтида ушбу ҳолат юзасидан Махсус Комитетга ариза билан

мурожаат этмасалар, Шаҳар Думаси сайловларида иштирок этиш ҳуқуқига эга бўлмайдилар деб алоҳида таъкидланган. Ушбу йўриқнома шаҳарнинг ҳам маҳаллий, ҳам европалик аҳоли вакилларига етказилган. Бу йўриқнома шаҳарнинг давлат ва жамоатчилик биноларига осиб қўйилган.

1917 - йил 8 - октябрь куни Ўш Шаҳар Думаси аъзолигига номзодлар сайловлари бўлиб ўтган. Ўш шаҳри 13 та сайлов участкаларига бўлинган. Шаҳарнинг маҳаллий аҳоли истиқомат қиладиган ҳудудида 12 та сайлов участкаси ташкил этилган. Шаҳарнинг европалик миллат вакиллари яшайдиган ҳудудида 1 та сайлов участкаси ташкил этилган. 1917 - йил 9 - октябрь куни овоз бериш натижалари санаб чиқилган. Сайлов жараёнларида овозлар асосан 4 та номзодлар рўйхати вакилларига берилган. 1 - рақамли рўйхат Шўрои Исломия жамияти вакилларидан, 2 - рақамли рўйхат ҳукумат лавозимларида ишлайдиганлар, жамоат ташкилотларида ишлайдиганлар ва уй эгалари иттифоқи вакилларидан, 3 - рақамли рўйхат маҳаллий миллат вакилларининг Турон жамияти вакилларидан, 4 - рақамли рўйхат Ўш шаҳар ҳарбий гарнизони аскарлари вакилларидан иборат бўлган. 1 - рўйхат вакилларидан 56 киши, 2 - рўйхат вакилларидан 2 киши, 3 - рўйҳат вакилларидан 5 киши шаҳар думаси аъзолигига сайланган.

Сайлов жараёнларидан норози бўлган фуқаролар Фарғона вилояти Комиссарига ёки уъезд комиссарига мурожаат қилишлари мумкин бўлган. Дастлабки сайлов жараёнлари бўйича шикоят 9 - октябрь куни Фарғона уъезд комиссарига тақдим этилган. Шикоят хатида шаҳарнинг маҳаллий аҳоли вакиллари яшайдиган ҳудудида Шаҳар Думасига сайловлар ўтказиш жараёнида бир қатор қонунбузарликлар содир этилганлиги таъкидланган. Сайловлар ўтказиш тўғрисидаги низом талаблари бажарилмаганлиги, сайловлар алоҳида ҳоналарда ўтказилмасдан, бостирмалар тагида ўтказилганлиги ҳақидаги маълумотлар келтирилган.

Маҳаллий аҳоли сайловда иштирок этган 12 та сайлов участкаларидаги котиблар рус миллатига мансуб кишилардан тайинланган. Аммо, барча сайлов участкаларидаги сайловчилар рўйхати маҳаллий миллат вакиллари тилида ёзилган эди. Сайлов қутиларига базан бир киши 10 тадан 50 тагача овоз бериш варақаларини ташлаган. Бундан ташқари “Шўройи Исломия” вакиллари Андижон шаҳрида ўз маблағлари ҳисобидан 1 - рўйҳат вакилларини сайлов варақаларини босмахонада нашр эттиришган ва маҳаллий аҳоли вакилларига тарқатишган деган миш - мишлар тарқалган. Улар маҳаллий аҳоли вакилларидан, сайловларни ташкил этиш бўйича Махсус Комитет томонидан берилган сайлов карточка ва конвертларни тортиб олишиб, йўқ қилганлар деган хабарлар тарқалган.

Аҳолига тарқатилган 22000 дан ортиқ карточка ва конвертларга, қўшимча 2000 дона карточка ва конвертлар тарқатилган. Айрим хабар ва маълумотларга кўра, 1 - рўйхат вакиллари уйма - уй юриб, маҳаллий аҳоли вакилларидан элликбошилар томонидан тарқатилган сайлов варақаларини йиғиштириб олиб, ўзларини 1 - рўйхат сайлов варақаларини тарқатиб, конвертларга солиб, сайлов куни сайлов қутисига мана шу конвертларни

ташлашни буюришган. 1 - рўйхатни ашаддий тарафдорлари Махсус Комиссия азоларини кўз ўнгида уялмасдан, рангли сайлов карточкаларини конвертлардан чиқариб олиб, аввалдан тайёрлаб қўйилган оқ рангли сайлов карточкаларини конвертларга солишган. Айрим конвертларда сайлов карточкалари сони 2 та, 3 та ва хатто 5 тани ҳам ташкил этган.

Сайлов жараёнларидан аввалроқ, шаҳарнинг рус миллатига мансуб аҳолиси вакиллари маҳаллий миллат аҳоли вакилларини 2 - рўйхат вакилларига овоз беришга чақириб, даъватнома нашр қилиб, маҳаллий аҳоли вакилларига катта ваъдаларни беришган. Аммо, маҳаллий миллат вакиллари бу хитобномага умуман эътибор беришмаган. Чунки, улар бу хитобнома ортида кимлар турганлигини яхши билишган. Шаҳар Думалари ташкил этилгунга қадар бўлган, аввалги даврларда шаҳар бошқарув органларида хизмат қилиш, шаҳар депутати вазифасини бажариш айрим шахслар учун сердаромад иш ҳисобланган.

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, Ўш шаҳ-рида ўтказилган Шаҳар Думасига сайловларга жиддий эътибор билан қизғин тайёргарлик кўрилган. Сайловларга тайёргарлик ва сайловлар жараёнларида “Шўройи исломия”, “Турон” жамиятлари ташкилотлари фаол иштирок этганлар. Ўш Шаҳар Думасига ўтказилган сайловларда маҳаллий миллат вакиллари ҳам жуда фаол иштирок этганлар. Сайлов натижаларига кўра “Шўройи исломия” ташкилоти вакиллари Шаҳар Думаси сайловларида энг кўп овоз олишга муваффақ бўлганлар. Ўш шаҳрида ҳокимиятни ўз қўлидан чиқариб юборишни истамаган кучлар, айниқса европалик миллат вакилларининг ташкилотлари ва сиёсий партиялари турли туман шикоятлар ва арзномалар орқали сайлов натижаларини бекор қилишга ҳаракат қилганлар.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. ЎзРМДА 1 жамғарма, 12 р, 41 иш, 4 варақ.
2. Знамя свободы, 1917 - йил, 5 - сентябрь, № 80, стр 1.
3. Знамя свободы, 1917 - йил, 13 - октябрь, № 117, стр 2.

SSSRda GIGIENA VA SALOMATLIK TA’LIMI 1930-1941

ГИГИЕНА И САНИТАРНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В СССР 1930-1941 ГГ.

HYGIENE AND HEALTH EDUCATION IN THE USSR 1930-1941

Nuritdinov Azizxon Usmanovich
Uneversity of Business and Sciance
ijtimoiy fanlar kafedrasi o‘qituvchisi e-mail: nuritdinov2025@mail.com
Tel: +998 94 498 11 13

Annotatsiya

Ushbu maqolada 1930-1941 yillardagi sobiq Ittifoqdagi, xususan, O‘zbekistonda gigiena, sanitariya va epidemiologiya holati har tomonlama tahlil qilingan. Unda gigienist

shifokorlarning yuqumli kasalliklarga qarshi kurashish, tozalikni ta’minlash borasidagi faoliyati arxiv materiallari va ilmiy adabiyotlar asosida o‘rganiladi. Tadqiqot kasalliklarning oldini olish va ularga qarshi kurashish bo‘yicha amalga oshirilayotgan sanitariya-epidemiologiya ishlarini yoritadi.

Abstract

This article provides a comprehensive analysis of the state of hygiene, sanitation, and epidemiology in the former Soviet Union, particularly in Uzbekistan, during the years 1930-1941. It examines the activities of hygienist doctors in combating infectious diseases and promoting cleanliness, based on archival materials and scientific literature. The study highlights the sanitary-epidemiological efforts undertaken to prevent and control diseases.

Аннотация

В статье дается комплексный анализ состояния гигиены, санитарии и эпидемиологии в бывшем Советском Союзе, в частности в Узбекистане, в 1930-1941 годах. На основе архивных материалов и научной литературы рассматривается деятельность врачей-гигиенистов по борьбе с инфекционными заболеваниями и пропаганде чистоты. В исследовании освещаются санитарно-эпидемиологические мероприятия, проводимые для профилактики и контроля заболеваний.

Kalit so‘zlar

Tibbiyot, sanitariya, gigiena, epidemiologiya, yuqumli kasalliklar, bezgak, shifoxona, ambulatoriya, ishlab chiqarish gimnastikasi, tibbiy bilimlar, tug‘ruq maktablari, sanitariya-ma’rifiy ishlar.

Key words

Medicine, sanitation, hygiene, epidemiology, infectious diseases, malaria, hospital, outpatient clinic, industrial gymnastics, medical knowledge, maternity schools, sanitary-educational work.

Ключевые слова

Медицина, санитария, гигиена, эпидемиология, инфекционные заболевания, малярия, больница, амбулатория, производственная гимнастика, медицинские знания, родильные школы, санитарно-просветительная работа.

“In a rapidly developing world with increasing global challenges, medicine in the 21st century is continuously improving both as a science and a practice, which is reflected in our national healthcare model” [1]. In Uzbekistan, a series of legal and regulatory documents related to healthcare have been developed and implemented. Among them are the Laws of the Republic of Uzbekistan, including the “On State Sanitary Supervision” Law of July 3, 1992 [2], the “On the Protection of Citizens’ Health” Law of August 29, 1996 [3], and the Presidential Decree on the State Program for Reforming the Healthcare System of November 10, 1998 [4]. Additionally, the Law of the Republic of Uzbekistan No. O‘RQ-685, dated April 26, 2021, is also part of these legislative efforts [5].

The Presidential Decree No. PF-60 (January 28, 2022) on the Development Strategy of New Uzbekistan (2022-2026), along with other government resolutions, has emphasized the need for further improvements in the healthcare sector [6].

Between 1917 and 1924, the Fergana region experienced famine, epidemics, and economic collapse due to war and Soviet policies. A severe famine in 1917-1919 left a lasting impact, while another famine in 1921-1923 led to increased cases of malaria, skin diseases, and gastrointestinal illnesses, primarily due to malnutrition [7]. Research indicates that over one million people perished in

Fergana due to famine, diseases, and war between 1917 and 1923 [8]. The region faced outbreaks of typhus, malaria, cholera, influenza, plague, syphilis, tuberculosis, and smallpox, causing a healthcare crisis.

During the Soviet period, sanitary, hygienic, and epidemiological problems in urban and rural areas were closely linked to colonial policies and the decline of traditional healthcare systems. The historical significance of these issues remains relevant today. Examining both the strengths and weaknesses of traditional medicine, the colonial medical system, and public attitudes toward healthcare remains an important research area.

The aim of this research is to explore the epidemic situation in the Uzbek SSR during the 1930s, identifying the main directions and results of historical research. The historical study of epidemics has become an independent field of research, helping to assess the political, socio-economic, and environmental factors influencing epidemic outbreaks.

Public Health and Education in the 1930s

During the collectivization era (1930-1934), healthcare and health education were restructured to meet growing demands. The expansion of industry, new buildings, collective and state farms (kolkhozes and sovkhozes) required a more serious approach to healthcare.

As healthcare shifted toward production, efforts were made to provide medical services to workers, improve their living conditions, and implement preventive measures. This led to the creation of health centers in workplaces, which focused on sanitary education, first aid, and workplace hygiene.

Key measures included:

1. Encouraging collective farm workers and state farm employees to improve living conditions and engage in sanitation efforts.
2. Promoting agricultural hygiene and workplace safety.
3. Protecting maternal and child health to reduce infant mortality.
4. Expanding disease prevention efforts against both infectious and non-infectious diseases.
5. Preparing the population for sanitary defense.
6. Training sanitary workers to support public health initiatives.

In 1933, sanitary-educational campaigns were widely promoted in rural areas through lectures, discussions, brochures, posters, newspapers, and films.

Workplace Health and Industrial Hygiene:

The Soviet government placed a strong emphasis on workplace health. In 1930, the USSR Council of People’s Commissars issued the “Sanitary Minimum” decree, which marked a new stage in mass sanitary education. Schools introduced health education lessons, while specialized hygiene courses were organized for food workers and garment industry employees [11].

With the expansion of state farms (sovkhozes) and machine-tractor stations (MTS), working conditions in collective farms changed significantly, requiring new health education initiatives in rural areas.

Key tasks of rural health education included:

• Raising awareness about living conditions and sanitation among collective farm and state farm workers.

• Promoting agricultural hygiene and workplace safety.

• Improving maternal and child health by reducing infant mortality.

• Fighting infectious and non-infectious diseases through public education campaigns.

• Training citizens for sanitary defense and public health support.

By the early 1930s, these health education initiatives had expanded significantly, integrating lectures, discussions, visual aids, and media campaigns to promote public hygiene and workplace safety.

In conclusion, the 1930s marked a transformative period for healthcare in Uzbekistan, with a strong focus on sanitation, epidemiology, and workplace health. While Soviet healthcare policies aimed at improving public health and hygiene, they were also closely tied to political and economic objectives. Understanding the historical trends of epidemic control and public health development during this period provides valuable insights into modern healthcare challenges and policy-making in Uzbekistan.

In addition, new forms of sanitary-educational activities began to be implemented: sanitary–cultural walks, mass raids, sanitary relay events, sanitary months, raids, sanitary–cultural as well as aerial sanitary flights, and others. “Mothers’ Schools” and “Parents’ Universities” developed extensively.

In 1936, as the welfare of the people improved, the government passed a law prohibiting abortion. At the same time, a large-scale program was launched to build maternity hospitals, kindergartens, milk kitchens, and childcare centers. A special law provided substantial support to large families. The decree of June 27, 1936, which banned abortion, also set out a series of practical tasks for promoting activities in the field of maternal and child health protection. In Soviet schools, the most favorable conditions were created for the solid acquisition of hygienic knowledge and the reinforcement of hygienic skills.

In the field of medical education, the following tasks—closely interrelated with school education—were set:

1. To provide students with systematic knowledge on hygiene and first aid;

2. To develop, together with their families, a set of hygienic skills that are essential for a cultured individual;

3. To teach children, both in school and outside, social initiative and active participation in preserving their health.

During Stalin’s five-year plans, the publication of methodological and illustrative manuals and popular literature was greatly expanded, and regular seminars, briefing meetings, individual instructions, and other events were organized for school medical staff.

The systematic training of workers on health issues was being developed in accordance with the specific characteristics of various industries (such as training in sanitary engineering and the guidelines for sanitary installations). At this time, the practice of delivering lectures introduced a new organizational form known as

“lecture halls.” In 1933, sanitary inspector Tatarinov was presenting an exhibition at the Sanitary Education House in the Frunzensky District of Moscow. Health improvement work was widely carried out via radio, with systematic broadcasts organized not only by central radio stations but also in peripheral regions.

The use of theatrical methods in health education also developed significantly. By 1935, there were nearly 15 professional sanitary-educational theaters in the USSR. The artistic value of sanitary plays increased, and prominent writers and dramatists were engaged in creating them. In addition to large-scale performances, small-scale theater—such as puppet theater, sketches, living newspapers, and others—was also developing.

Cinema (including artistic, scientific–popular, and educational films) also achieved significant progress in the field of health. Involving the labor community in health preservation remained one of the most important tasks. A new form of public organization emerged, including public sanitary inspectors (or sanitary commissioners), health promotion groups in enterprises, and street committees in cities and towns. Among the new forms of working with social activists, it should be noted that the organization of social women (wives of engineers, technicians, and economic workers) provided considerable assistance to the health authorities—especially in carrying out sanitary-educational events. The Moscow Region Institute of Health Education, established in 1929, was later transformed into the All-Union Scientific–Methodological Center for Health Education – the Central Institute of Health Education. Health education departments were established in several networked scientific–research institutes, and the teaching of health education methods was introduced into the medical education curriculum.

During the Third Five-Year Plan, the plenums of the Sanitary Education Council—established in 1939 under the USSR People’s Commissariat for Health—greatly contributed to the advancement of sanitary–educational activities. In three plenums of the Health Education Council held in Moscow (in 1939, 1940, and 1941), the most pressing issues of health education were discussed, and the most important measures for improving work and strengthening organizational–methodological guidance were determined.

Efforts to improve sanitary–educational work were also assisted by a number of health education councils organized under the auspices of the People’s Commissars for Health of the Union republics—in various regional health centers and sanitary education houses.

Unfortunately, these activities were not organized in other Soviet republics, including Uzbekistan. As a result, due to a shortage of trained personnel and high demand for services, doctors, hairdressers, and other healing groups were sometimes compelled to serve in medical institutions. Sources indicate that in Tashkent, hairdressers and doctors in Namangan were called upon—both secretly and openly—in hospitals, and their medical experience and knowledge were utilized.

During the Third Five-Year Plan, due to the intensification of the international situation, preparing the population for the country’s sanitary defense

became one of the most important tasks of sanitary–educational work. Sanitary education houses, in cooperation with the Red Cross and Red Crescent societies, widely promoted sanitary and defense knowledge among the population. Program materials, as well as methodological and popular publications and illustrative manuals on sanitary defense issues, were issued. With regard to the mass work of the Red Cross society, it should be noted that since 1933—without weakening sanitary and defense efforts—they also focused on improving labor and living conditions and on organizing "sanitary knowledge circles" and sanitary posts in enterprises, workers' clubs, collective farms, and schools.

The mass work of the Red Cross society expanded widely after the rules and standards for awarding the "Sanitary Defense Ready" (1934) chest badge for adults and the "Be Ready for Sanitary Defense" chest badge for children were approved (in 1935). The rules and standards for obtaining the "Sanitary Defense Ready" badge (GSO)—which included the following complexes: military sanitation, an air defense sanitation certificate, housing hygiene, food hygiene, personal hygiene, and physical education—and the comprehensive examination rules and standards for the "Be Ready for Sanitary Defense in the USSR" badge (BGSO), which consisted of four sections (first aid and travel hygiene; air defense; school hygiene and sanitation; and the Red Cross and Red Crescent organization), led to tens of thousands—and in some cases hundreds of thousands—of adults and schoolchildren beginning to acquire sanitary and sanitary–defense knowledge.

Physical education, through the GTO and the multi-million-member public organizations of the Red Cross and Red Crescent, carried out the dissemination of health literacy among the population and the mass training of feldshers. Although certain sectors of health care temporarily lagged during Stalin's five-year plans, health education grew both in quantity and quality. The involvement of the population helped restore cleanliness and sanitary order in settlements, resulting in a significant increase in sanitary standards and a sharp decline in the number of infectious diseases.

The extensive network of health education institutions, the training of personnel, and the wide range of methodological and publishing activities all provided a basis for confidence in the successful accomplishment of the tasks set before health education.

REFERENCES.

1. Karimov, I. A. Maternal and Child Health – Supreme Well-Being. "The National Model for the Protection of Maternal and Child Health in Uzbekistan: 'Healthy Mother, Healthy Child'" – speech at an international symposium. // Our path is to steadily continue deepening democratic reforms and modernization processes. Volume 20, Tashkent: Uzbekistan, 2012, p. 34.

2. Information Bulletin of the Supreme Council of the Republic of Uzbekistan. Tashkent, 1992, No. 9 (1197), pp. 80–90.

3. Information Bulletin of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan. Tashkent: 1996, No. 8.

4. Information Bulletin of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan. Tashkent: 1998, Nos. 10–11 (pp. 1270–71), pp. 31–35.

5. The Law of the Republic of Uzbekistan dated April 26, 2021, No. O‘RQ-685, “On Amendments to Certain Legislative Acts of the Republic of Uzbekistan Regarding the Improvement of the Sanitary–Epidemiological Service.”

6. https://lex.uz/ru/docs/-7204942; (https://lex.uz/ru/docs/-7204942) https://lex.uz/docs/-4785739

7. Rahmatov, M. The Charm of Turkestan and Its Consequences (1917–1924), Historical Scientific–Philosophical Doctoral Dissertation (PhD), Tashkent, 2019, p. 83.

8. O‘z MA, R. Collection No. 17, List 1, 108-volume collection, pp. 200–201.

9. Baroyan, O. V. The Half-Century Struggle Against Infections in the USSR and Some Pressing Issues of Modern Epidemiology, edited by P. N. Burgasova. Moscow: Tibbiyot, 1968, 304 pages.

10. Gorfin, D. V. The Sanitary Service for the Population of the USSR during 1917–1945. In: Modern Issues in the Theory, History, and Organization of Health Care, Vol. 2: Proceedings of the 1964 Scientific Research Conference (March 16–17, 1965), Moscow, 1965, pp. 79–82.

11. Kanevskiy, L. O. The Main Stages in the Development of Health Education in the USSR. Institute of Health Education, Ministry of Health of the USSR, 1951.

12. O‘z MA, Collection I-17, List 1, 449-volume, p. 3; MA, Collection I-19, documents of the “Fergana Region Administration.”

13. Essays on the History of Soviet Sanitary Enlightenment, edited by S. Sokolov. Central Scientific Research Institute of Sanitary Enlightenment, Ministry of Health of the USSR, 1960.

14. https://ru.wikipedia.org/wiki/Machine-tractor_station.

FARG‘ONA VODIYSIDA IJTIMOIY-IQTISODIY JARAYONLAR VA BOLALARGA KO‘RSATGAN TA’SIRI (1945-1991 yy)

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ДОЛИНЕ ФЕРГАНА И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ДЕТЕЙ (1945-1991 гг)

SOCIO-ECONOMIC PROSESSES IN THE FERGANA VALLEY AND THEIR IMPACT ON CHILDERN (1945-1991)

Baxrom Djamolovich Djalolov.
Is’hoqxon Ibrat nomidagi Namangan davlat chet tillar instituti o‘qituvchisi.
e-mail:baxromdjalolov115@gmail.com
telefon: +99 894 538 53 82

Annotasiya.

Ushbu maqolada sovet hukumatining “bolalarni komunistik tuzumga sodiqlik” ruhida tarbiyalash hamda bu yolda qarshi bo‘lgan barcha milliy va diniy qadriyatlarni, urf-odatlarni inkor etish va uning oqibatlari ochib beriladi. Sovet ta’lim tizimining yo‘lga qo‘yilishi hamda usbu sohada yo‘l qo‘yilgan kamchiliklar tarixiy-ilmiy manbalǿr asosida tanqidiy tahlil qilib beriladi.

Abstract.

This article reveals the Soviet government’s attempt to educate children in the spirit of “loyalty to the communist system” and the denial of all national and religious values, customs and traditions that were opposed to this path, and its consequences. The establishment of the

Soviet education system and the shortcomings in this area are critically analyzed based on historical and scientific sources.

Аннотация.

В статье раскрывается попытка советской власти воспитывать детей в духе "преданности коммунистическому строю" и отрицание всех национальных и религиозных ценностей, обычаев и традиций, противостоящих этому пути, и ее последствия. На основе исторических и научных источников критически анализируется становление советской системы образования и недостатки в этой области.

Tayanch so'z-iboralar.

Masjidlar, din, mafkura, ta'lim tizimi, maktab, sut oshxonalari, davomat, haykal, orden-medal, mehnat jasorati, ateistik siyosat, bolalar bog'chasi, avtoavariya, partiya tashkilotlari

Key words and phrases.

Mosques, religion, ideology, education system, school, milk canteens, attendance, statue, order-medal, labor courage, atheistic politics, kindergarten, car accident, party organizations.

Ключевые слова и фразы: *Мечети, религия, идеология, система образования, школа, молочные столовые, посещаемость, статуя, орден-медаль, трудовое мужество, атеистическая политика, детский сад, автокатастрофа, партийные организации.*

Ikkinchi jahon urushidan so'ng, sovet hukumati O'zbekistonda sovet mustamlakachiligi tuzmining "shaxsga shig'inish" va zo'ravonlikka asoslangan jamiyatini qurishni yanada mustahkamlash va kuchaytirish siyosatini olib borgan edi. Respublikada milliy an'analar, qadriyarlar kamsitilib, diniy va miliy qarashlar inkor etish harakatlari kuchaydi. Bu jamiyatning barcha sohalariga va oz salbiy ta'sirini ko'rsatib, og'ir ma'anaviy inqirozni kuchayishiga olib keldi.

Holbuki, ikkinchi jahon urushi yillarida german fashizmiga qarshi olib borilgan harbiy harakatlarda ancha qiyinchiklarga va talafotlarga uchragan Stalin rahbarligidagi sovet hukumati "g'alaba qozonish" yo'lida har narsadan umidvor bo'lib, chora tadbirlar izlay boshladi. O'z siyosatida dinga qarshi kurash olib borgan bolsheviklar partiyasi, 1943 yilga kelib "dindan najot va madad" izlab, 1943 yil O'zbekistondan bir necha ulamolarni imperiya poytaxti Moskvaga, Stalin huzuriga taklif etishdi.

Olib borilgan bu uchrashuv asnosida, O'zbekistonda dinga erkinlik berish va e'tiqodni er Bu uchrashuvda Namanganning yirik ulamosi, Ismoil Maxdum ham qatnashib, Stalin kin amalga oshirish huquqini qo'lga kiritishdi hamda mususlmonlar diniy idorasini tashkil etish va masjidlar ochishga ruxsat olishga muvaffaq bo'lingan edi[1].

Naijada hamma joyda bo'lgani kabi, Farg'ona vodiysida ham masjidlar o'z faoliyatini boshlab, dinga erkinlik berilishi, mahalliy xalqda esa e'tiqodni erkin amalga oshriish imko-niyati paydo bo'ldi.

1945 yilda bahoriga kelib, SSSRning dushman ustidan g'alaba qozonishi aniq bo'lib qol-gach, islom diniga bemalol e'tiqod qish imkoniyatini bergan sovet hukumati, ikkiyuzla-machilik siyosati sari yuz tutib, musulmonlarga emas, balki ular et'iqodini amalga oshiruvchi jome masjidlarga qarshi kurash boshladi.

Masalan, Respublika musulmonlar diniy idorasi, diniy ishlar kengashining Namangan-dagi vakil Musaxanov (ismi ko'rsatilmagan-B.Dj) Namangan shahar ijrioya komitetiga yuborgan maktubida, bu haqda o'z etirozlarini aytib, "Biz sizlarga tasdiq qilinmagan masjid-arni berkitib, qarovsiz qolmasligi uchun

tashkilotlarga berilishini ta’kidlab, bir necha maro-taba ham yozdik. Shunga ko’ra, siz tomondan macjidlar berkitilib, ayrim shahar, tumanlarda band qilinmagan macjid binolari kolxoz xodimlari tamonidan Ministrlar Soveti qarorisiz, so’roqsiz masjidlarni ayrim joylarda buzish davom etmoqda. Shuning uchun so’raymizki, dalolatnoma tuzmasdan, hukumat bilan kelishmasdan macjidlarni buzilishiga yo’l qo’ymas-lik uchun kolxoz xodimlari ustidan nazorat qilib turishingizni, shuning bilan birga, 1945 yil masjidlarni hisobga olish to’g’risidgai biz tomondan yuborilgan formani tezroq to‘lg‘azib yubortirishingizni so’rayman” deb yozganligi[2] buning yaqqol namunasidir.

Musaxanovning ushbu maktubiga ko‘ra, joylardagi masjidlar taqdiri kolxozlar va mahal-liy tashkilotlar ixtiyoriga berilgan, ular o‘z maqsadlari yo‘lida bu inshootlardan bemalol foy-dalanishi mumkinligi, biroq buzib tashlamasliklari, mabodo shunday holatlarda ikki tomon-lama dalolatnoma tuzilgan holda, amalga oshirilishi kerakligi haqida gap borganligini ko‘rish mumkin.

Biroq Musaxanovning yuqoriga yuborgan e’tirozli maktubi nech qanday naf bermagan-ligi uchun, endi bevosita mahaliy tashkilotlar rahbarlariga murojjat qilib, 1945 yil 12 aprelda barcha mahalliy tashkilotlarga №0-20-sonli maxsus xatini jo‘natib, unda ayrim rayonlardagi macjid binolarini ayrim shaxslarning buyruqlariga asosan buzish davom etayotganligi, shun-ga ko’ra shaxsan kolxoz mudirlariga macjid binolari Respublika musulmonlar diniy idora-sining viloyatdagi diniy ishlar kengashidan rozilik olmay, so’roqqsiz buzilmasligi so’ral-di[3].

Respublika musulmonlar diniy idorasi masjidlarni himoya qilgan holda, sovet hukumati-ning dinga qarshi kurash siyosatidan kelib chiqib, chora-tadbirlaini ishab chiqishga, bu borada ha o‘zini ko‘rsatishga ham majbur bo‘lgan edi. Masalan, 1945 yil 17 aprelda Naman-gan shahar ijroiya komiteti raisi Karimovga yuborilgan maktubda, Namangan shahridagi islom dinini targ‘ib qilih bilan bog‘liq holatlar kuzaitlganligi haiqda xabab beradi.

Jumladan, maktubda “olingan ma’lumotlarga qaraganda, sizning shahringizda ayrim shaxslar tomonidan qizil choyxona va bozor joylarida odamlarni dinga da’vat qilib, diniy she’r va va’zlar aytuvchi shaxslarni bor ekanligi, binobarin bular to’g’risida shahar, rayon maorif va boshqa tashkilotlar orqali yuqorida ko’rsatilgan shaxslarni va diniy tashviqot ishlari bilan shug’ullangan kishilarga yo’l qo’yilmasligini talab qilgan holda, bu borada amalga oshirilgan chora-tadbirlar va qilingan ishlar haqida viloyatdagi diniy ishlar kengashini xabardor qilib turish so’ralgan” edi.[4].

Sovet hukumati respublikadagi barcha joylarda dinga qarshi kurash bilan bilan birgalikda o‘z go‘yalarini va mafkurasini yoyoshga, ayniqsa, bolalarni mafkuraviy tarbiyalash hamda ularni “sosialastik tuzum g‘oyalariga sodiqlik” ruhida tarbiyalash maqsadi yo‘lidan bordi.

Ushbu maqsadlar yo‘lida tuum dohiylariga haykal o‘rnatish odatga aylandi, jumladan birgina Namangan viloyati hududida 1939-1969 yillarda Karl Marksning 7 ta, Leninning 90 ta haykali o‘rnatildi[5].

Tahlil qilib chiqadigan bo‘sak, birgina Namangan oblastining o‘zida chorak asr davo-mida 90 ta Leninning haykali o‘rnatilganligi, shunu korsatadiki, SSSR davlati birgina Leninga (qolgan arboblarni qo‘shib hisoblaganda buni hisobiga yetish qiyin-B. Dj) haykal o‘rnatish bo‘yicha dunyodagi barcha mamlakatlarni ortda qoldirib, 1980 yillarga kelib, bu sohada birin-chi o‘ringa chiqib olganligini ko‘rish mumkin hamda buning uchun mamlakat buydjetidan millionlab so‘m pul sarflanganligi bu davlatning “mafkuraviy masalada chuqur ketganligi”ni ko‘rish mumkin.

Tarixchilar tahliliga ko‘ra, covet davlati o‘z xalqiga orden-medal taqish bo‘yicha va sovet xaliqning ko‘chalarda, tadbirlarda orden-medallarni doimiy taqib yurishi bo‘yicha barcha xalqlarni ortda qoldirishgani, jumladan, covet fuqarosi o‘z qilgan mehnatiga moddiy manfaatdorlikdan ko‘ra, qilgan ishiga orden-medal bilan taqdirlanishi “muhim ahamiyat kasb etgan”.

Chet eldan kelgan sayyohlar Toshkent kochalarida ko‘ksi to‘la, (kamida 6-7 dan) medal-lar bilan to‘lgan nuroniy o‘zbeklarni ko‘rib hayron qolishganligini aytishgan[6].

Bu sohada ham, sovet davlatiga hech qaysi davlat yeta olmagan va bu rekordni hech qaysi davlat hozirga qadar yangilay olgan emas, buning uchun sovet hukumati bolalariga maktabda o‘qishni boshlagan paytdayoq, dastlab oktyabryat, poiner va komsomol sifatida znachoklarni taqdim qilish, qilingan mehnatni orden-medallar bilan taqdirlash va buning uchun “hukumatga minnatdorchilik bildirish” kayfiyatini shakllantirdi.

Bu maqsadlarni amalga oshirish uchun birinchi o‘rinda sovet ta’lim tizimi va uning tarkibidagi maktablar faoliyatni kuchaytirish va bolalarni ta’limga qamrab olish orqali o‘z manfaatlari yo‘lida tarbiyalash rejasi ishlab chiqildi, biroq maktablarga o‘quchilarni qamrab olish hamda ularni talim-tarbiya berish jarayonlarda, sovet hukumati turli muammolarga duch kela boshladi, masalan, bolalarni maktabga toritsh va davomatni to‘g‘rilash oson kechmadi.

Jumladan, 1956 yil Namangan viloyati, Chortoq tumanidagi maktablarda o‘quhcilarni davomati keskin tushib ketganligi tanqid qilindi, jumladan, tuman markazidagi 8-sonli mak-tabda davomat 50-55 foizni, Koroskon qishloq sovetidagi 6-sonli maktabda 70-75 foizni tash-kil etgani, minglab bolalarni o‘qishga kelmasliklari aniqlandi[7]. Biroq vaziyat og‘irligiga qaramay, Chortoq tumani 1958-1959 oquv yilida 7 yillik ta’limga o‘tishni yakunladi[8].

Joylada maktablar va ularda o‘quvchilar soni yildan yilga oshib bordi, Namangan vilo-yati ta’lim tizimida tahsil oluvchi o‘quvchlarning soni yuqori bo‘lib, viloyat maktablarida 1960-1961 yillarda 115,7 ming, 1965-1966 o‘quv yilida 178,9 ming, 1975-1976 o‘quv yilida 294,2 ming, 1980-1981 o‘quv yilida 718,2 ming, 1985-1986 o‘quv yilida 343,2 ming, 1990-1991 o‘quv yilida 318,7 ming o‘quvchi ta’lim oldi [9].

Nafaqat Namanganda, balki Farg‘ona viloyatida ham qiyinchiliklarga qaramay, ta’lim tizimida muvaffaqiyatga erishildi, faqat 1966-1967 yillarning o‘zida Farg‘onada 1884 o‘rinli ikkita maktab qurildi, shuningdek, 1967-1968

o‘quv yilida Farg‘ona shahridagi 25 ta maktab-internatda 23 ming o‘quvchi, 1976-1977 o‘quv yilida 29 ming o‘quvchi ta’lim oldi[10].

Bolalarni maktabga jab qilihs bilan birga maktablarda boshqa muammolar ham mavjud edi va buni hal etishda sovet hukumatiga uzoq yillar kerak boldi, masalan, bolalarni maktablarda ovqatlantirish, ularni oziq-ovqat bilan ta’minlash dolzarb masalaga aylandi, bir-gina Namangan oblasti maktablarida 374 ta bufet va 200 ta oshxona bo‘lib, ularda 16 ming 840 o‘rin bo‘lgan[11].

Ayrim maktablarni bolalarni ta’lim olishlari uchun hech qanday talabga javob bermasliklari va shorit umuman bo‘lmaganligi ham kuzatildi, xususan, 1974 yilda Namangan viloyati, Yangiqo‘rg‘on rayonidagi 76-sonli maktab uchun qurilgan qo‘shimcha bino bitka-zilib, foydalanishga topshirilgandan so‘ng, o‘tkazilgan sanitariya tekshiruvida maktab havo-sidan zaharli ximikatlar topilib, o‘quvchi va o‘qituvchilar orasida engil zaharlanish alomatlari kuzatilib, oqibatda maktab binosi eski zaharli ximikatlar saqlaydigan ombor o‘rniga quril-ganligi ma’lum bo‘lib, mart oyida tuman rahbariyati chiqargan qaroriga muvofiq, bino foydalanishdan to‘xtildi[12].

Joylarda bolalarni himoyalash, ularni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan qo‘llab-quvvatlash tadbirlarini amalga oshirish borasida mahalliy tashkilot rahbarlari ham o‘zaro tashabbus ko‘rsatdilar, jumladan, Andijon viloyati, Baliqchi tumani, Karl Marks nomli jamoa xo‘jaligida maktab o‘quvchilariga ham qator imtiyozlar yaratilib, boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga davlat tomonidan berilayotgan mablag‘ga har bir o‘quvchi hisobiga 5 tiyindan qo‘shib berilganlgi, a’lo baolarga o‘qigan 6,7,8 sinf o‘quvchilari uchun 5-10 so‘mdan, 4 va 5 baholarga o‘qigan 9, 10, 11 sinf o‘quvchilariga 10 so‘mdan pul berish yo‘lga qo‘yildi, shunigdek, oilaviy ahvolini hisobga olib, ayrim maktab o‘quvchilarini kiyim-kechak bilan ta’minlash uchun xo‘jalik hiso-bidan 3 ming so‘m miqdorida pul ajratildi [13].

Sovet hukumati bolalarni barcha sohalarda mafkuraviy tarbiyalashga qanchalik harakat qilmasin, bu o‘zini oqlamadi, milliy qadriyalat inkor etilgan hamda sovet mustamlakachiligi tuzumi manfaatlariga bo‘ysundirilgan ta’lim tizimi va undagi mavjud muammolarni hal etishga sovet hukumati ojizlik qildi. Prezidentimiz Sh. Mirziyoyev aytganlaridek.:”Maktab oq’tuvchilarning asosiy vazifasi bir chetda qolib, ularni o‘zariga mutloqo aloqasi bo‘lmagan ishlarga jalb etish chuqur ildiz olganligi” ta’lim tizimida chuqur ma’naviy inqirozga olib keldi”[14].

O‘z istiqloliga erishgan O‘zbekiston Respublikasiga sovet mustamlakachiligi tuzumi va uning oqibatlarini bartaraf etishdek og‘ir meros qoldi va milliy ta’lim tizimini yaratishga muvaffaq bo‘ldi.

MANBALAR VA ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. “Zamonamiz ulamolari”. Toshkent.:Imom Buxoriy xalqaro jamg‘armasi. 2001. –B. 29.
2. Namangan viloyat davlat arxivi. 13-fond, 1-ro’yxat, 982-ish, 20-varaq
3. NVDA. 13-fond, 1-ro’yxat, 982-ish, 23-varaq.
4. NVDA. 13-fond, 1-ro’yxat, 982-ish, 22-varaq.
5. NVDA, 275-fond, 6-ro‘yxat, 2291-ish, 65-varaq.

6. Yovuz Bulant Boqiylar. “Turkiston, Turkiston”. Toshkent.:”Trust and support”. 2023. –B. 190.
7. NVDA, 275-fond, 1-ro‘yxat, 1333-ish, 5-vara q.
8. “Chortoq tumani tarixi”. Toshkent.:”Universitet”. 1996. –B. 144.
9. Abdullayev. O. “Namangan viloyati”. Namangan.:1995. –B. 136.
10. Рахимов. М. “История Ферганы”. Ташкент.:”Фан”. 1984. –Б. 109.
11. NVDA, 275-fond, 6-ro‘yxat, 2181-ishб 83-varaq.
12. NVDA, 275-fond, 6-ro‘yxat, 2597-ish, 194-varaq.
13. “Sovet O‘zbekistoni”. 1991 yil 7 fevral.
14. Mirziyoyev.SH. “Yangi O‘zbekistonda erkin va farovon yashaylik”. 5-jild. Toshkent.:”O‘zbekiston”. 2023. –B. 74.

XIX АСР ОХИРИ XX АСР БОШЛАРИДАН ФАРҒОНА ВОДИЙСИ ЎРМОН ХЎЖАЛИКЛАРИ ФАОЛИЯТИГА НАЗАР

ОБЗОР ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЛЕСНЫХ ХОЗЯЙСТВ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ С КОНЦА XIX ПО НАЧАЛО XX ВЕКА

REVIEW OF FORESTRY ACTIVITIES IN THE FERGANA VALLEY FROM THE END OF THE 19TH TO THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Олимов Жаҳонгир Бўрибоевич
Қўқон университети ўқитувчиси, т.ф.ф.д. (PhD),
olimovjahongir1982@gmail.com

Аннотация

Ўзбекистонда инсоннинг табиатдан фойдаланиш тарихи узоқ даврларга бориб тақалади. Сув бўйларида тўқай ўрмонлари мавжуд бўлган. Тўқай ўрмонларида яшовчи ҳайвонлар ва ўсимликлар дунёси уларни боққан. Ўрмонлар ва улардаги ўсимликлар дунёсига яқин бўлиб яшаш одамларни ўтроқ тарздаги ҳаётга ўргатган. Ушбу мақолада Ўрта Осиё ва юртимизда XIX аср охири XX аср бошларидан мавжуд ўрмон хўжаликлари фаолияти таҳлил қилинг.

Калит сўз ва иборалар.

Ўрмон, ўрмон хўжаликлари, Давлат ўрмон фонди, Квинт Курций Руф, Туркистон тоғ тизмаси.

Аннотация.

История природопользования человека в Узбекистане уходит в далекое прошлое. По берегам воды были леса. Мир животных и растений, живущих в лесах, кормил их. Жизнь в непосредственной близости от лесов и их флоры приучила людей к более оседлому образу жизни. В данной статье проанализирована существующая лесохозяйственная деятельность в Средней Азии и нашей стране с конца 19 века до начала 20 века.

Ключевые слова и фразы.

Лес, лесное хозяйство, Государственный лесной фонд, Квинт Курций Руф, Туркестанский хребет

Annotation.

The history of human use of nature in Uzbekistan goes back a long time. There were forests on the banks of the water. The world of animals and plants living in the forests fed them.

Living in close proximity to forests and their flora has taught people to a more sedentary lifestyle. In this article, analyze the existing forestry activities in Central Asia and our country from the end of the 19th century to the beginning of the 20th century.

Key words and phrases.

Forest, forestry, State Forest Fund, Quintus Curtius Ruf, Turkestan Range.

Тарихга назар ташланадиган бўлса, Ўзбекистонда инсоннинг табиатдан фойдаланиш даври узоқ минг йилликларга тўғри келади. Археологларнинг таъкидлашига кўра, қуйи Амударёнинг ўзлаштирилиши эрамиздан олдинги IV–III минг йилликларга бориб тақалади Бу даврларда ибтидоий одамлар, асосан, Амударёнинг эски дельтасида яшаб, сув ҳайвонларни овлаб ҳаёт кечиришган. Сув бўйларидаги ўрмонлар ва уларда яшовчи ҳайвонлар ва ўсимликлар дунёси уларнинг асосий озуқавий манбаларидан бири бўлган. Шунингдек, тўқай ўрмонлари уй қуриш учун керакли материал билан одамларни таъминлаган. Шунинг учун аҳоли бу ўрмонлардан узоққа кетмасдан яшашга ҳаракат қилганлар. Ўрмонлар ва улардаги ўсимликлар дунёсига яқин бўлиб яшаш одамларни ўтроқ тарздаги ҳаётга ҳам ўргатган.

Аслини олганда, Ўрта Осиёда ўрмонлар кенг тарқалмаган. Ҳудуднинг 6,7 фоизигна ўрмонлар билан қопланган. Бир қатор тарихий манбалардаги маълумотларга кўра, қадимги даврларда Ўрта Осиёда ўрмонлар ва ўсимликлар анча катта майдонларни эгаллаган экан. Масалан, Александр Македонский тарихини ёзган Квинт Курций Руф Зарафшон водийсини тасвирлаши мобайнида бу ерларда кўплаб ўрмонлар мавжуд бўлганлигини қайд этади. У яна Панжикентга яқин ерларда ўтиб бўлмас ўрмонлар борлигини ҳам ёзган [1, Б. 127].

Ўрта Осиёда ўрмонларнинг камайишига уларнинг талон-торож этилиши, ёнғинлар, чорванинг тартибсиз боқилиши, ўрмон майдонларни экин майдонларига айлантириб, тақсимлаб берилиши, ўрмонлар муҳофазаси ва ўрмонларни тиклаш ишларининг мавжуд бўлмаганлиги сабаб қилиб кўрсатилиши мумкин. Руи Гонсалес де Клавихонинг ёзишича, Самарқанддан то Бухорогача йўлнинг икки томони дарахтлар билан эгалланган бўлган [2, Б. 109-113].

Демак, ота-боболаримиз томонидан дарахтларни экиш ва уларни парвариш қилиш жараёни узоқ тарихга бориб тақалар экан. Кейинги даврларда ҳам тўқай ўрмонларининг инсонлар ҳаётидаги ўрни катта бўлган. Масалан, XIX аср охири – XX аср бошларида Хива хони баъзи тўқай ўрмонларида ўсувчи жийдани теришни ман этган. Шунингдек, Қўқон хонлигининг Қува ва Марғилон атрофларида ўрмон ҳамда тўқайлар бўлганлиги қайд этилади [3, Б. 310-314].

Шу ўринда таъкидлаш керакки, ҳатто XIX асргача ўлкада ўрмонзорларни муҳофаза қилиш тизимли тарзда олиб борилмаган. Масалан, Қўқонга келган рус сайёҳи А.П.Федченко бутун хонликни айланиб чиққани ва кўп ов қилиб кетганини эсга олганда, сайёҳ ҳам ўша тўқайларда ов қилиш истагини билдирганига жавобан хонлик вакили Мулло Миркомил меҳтар у жойлар аллақачон далаларга айлантирилганини айтади[4, Б. 234]. Бу ҳолат

хонлик аҳолиси сонининг муттасил ошиб боргани ва суғорма ерларнинг етишмаслиги туфайли айрим тўқайзор ва ботқоқликлар экинзорларга айлантириб борилганидан далолат беради.

Фақатгина XIX аср охирларидан бошлаб Ўрта Осиёда аста-секин ўрмон хўжаликлари пайдо бўла бошлади. Масалан, 1897 йили Амударё ўрмон хўжалиги вужудга келган. Амударёнинг қуйи оқимида ўрмончилик ишларини олиб бориш 1909 йилдан бошланган. Шу йилгача ўрмонларнинг майдонлари ва уларни ҳисобга олиш ишлари олиб борилмаган эди. Шу даврдан бошлаб ўрмонларни ҳисоб-китоб қилиш йўлга қўйила бошланди.

1912 йили Амударёнинг ўнг қирғоғида тўқай ўрмонлари ташкил қилинди. Бундан кўринадики, ўша даврлардан бошлаб ўрмонларни сақлаб қолиш масаласи билан жиддий шуғулланилган. Туркистон ўлкасини бошқариш билан боғлиқ ўша даврга оид қонун ҳужжатлари орасида ўрмонларни сақлашга қаратилганлари ҳам бор эди. Масалан: ёввойи ўрмонлар ҳам, бўш ерлар ҳам давлат мулки деб ҳисобланган, халқлар яшаётган ерлар уларга доимий фойдаланиш учун берилган. Ёки Россия империяси маъмурлари саксовулзорларни қўриқлаш масаласини илгари суриб, улардаги саксовулларни йўқ бўлиб кетишига қарши турган. Лекин шунга қарамай, аҳоли саксовуллардан ўз эҳтиёжлари йўлида доимий равишда фойдаланиб келган. Жумладан, ҳукуматнинг тақиқлашига қарамай, саксовулларни кесиш ва бозорда сотиш ҳолатлари кўп учраб турган [5, Б. 18].

Саксовулзорлар Бухоро амирлиги ҳаётида катта ўринга эга бўлган. Бироқ 1908 йилгача чўллардаги ўрмонларни назорат қилиш бўйича ҳеч қандай ишлар амалга оширилмаган. Улардан Бухоро аҳолиси ўз уйларини иситиш мақсадида фойдаланиб келган. Чўл ўрмонларининг одамлар томонидан доимий кесилиши уларнинг кескин камайишига олиб келган. Масалан, Зарафшон дарёси қирғоқларида 15 000 десятина ердаги ўрмонлар йўқ қилинган. Натижада, саксовулзорларни муҳофаза қилиш эҳтиёжи юзага келган.

Маълумотларда келтирилишича, 1911 йили чўл ўрмонларида 634 киши ўрмонларни қўриқлаш учун тайинланган бўлса-да, 1914 йилги ҳисоботларда ўрмонларни сақлаш билан боғлиқ қоидалар 616 марта бузилганлиги қайд этилган. Бу борада тарихий ҳужжатларга мурожаат қиладиган бўлсак, 1911 йили Санкт-Петербургда бўлиб ўтган ўрмон эгаларининг съездида Туркистон ўлкаси ер бошқармаси ва давлат мулки бошқарувчиси князь Мосальский тоғ ўрмонларининг қисқариши хақида: “...олдинги даврларда Туркистондаги тоғ ўрмонлари анча катта бўлган. Улар водийлар ҳатто одамлар яшайдиган жойларгача тарқалган эди”, – дея таъкидлайди. Лекин асрлар давомида аҳолининг таъсири бу ўрмонларининг кескин камайишига сабабчи бўлган. Тоғ ўрмонлариниг бундай йўқ қилиниши табиий балансни бузишидан ташқари, табиий офатларга ҳам олиб келиши мумкин эди. Мана шундай шароитда бутун Туркистон ҳаётини яхшилашга ёрдам берувчи тоғ ўрмонларини муҳофаза қилиш ўрмон хўжалигининг асосий вазифаси бўлиши лозим эди. Шуниси қизиқки, аҳолининг ўзи ҳам ўрмонларни сақлаб қолиш ва

қўриқлашдан манфаатдор бўлган. Чунки ўрмонлар улар учун даромад манбаи, яшаш учун восита бўлиб хизмат қилган.

Туркистон генерал-губернаторлиги маъмурлари ҳам ўрмонларни муҳофаза қилиш учун маълум чора-тадбирларни қўллаган. Чунки улар давлатга катта моддий фойда келтирган. Бу давлат миқёсидаги муаммо сифатида ўрмонларни муҳофаза қилиш ишига эътибор катта бўлганлигини кўрсатади. Хусусан, "Туркистон ўлкасидаги Давлат мулкини бошқариш тўғрисидаги Низом"га ҳам ўрмон хўжаликлари масаласига доир алоҳида бўлим киритилган бўлиб, унда ўлкада мавжуд бўлган ўрмонлар Давлат мулкини назорат қилиш бошқармасининг ўрмон хўжалиги бўлими бошлиғи томонидан амалга оширилиши белгиланиб қўйилган эди. Бу даврда ўрмонларни сақлаш учун Туркистон генерал-губернаторлиги томонидан айрим чора-тадбирлар ҳам амалга оширилган. Масалан, Сирдарё вилоятида қоровуллар тайинлаган. Ўрмон қоровулларининг вазифаси – дарахтларни тартибсиз кесиш, ўрмонларда чорва молларини боқиш ва ёнғинларга қарши курашишдан иборат бўлган.

1911 йилдан бошлаб Туркистон ўрмон хўжалигида янги давр бошланган. Бунда ўрмонлардан келган фойда давлат ҳисобига ўтказилган. Оқибатда, ўрмондан олинган ўтинлар нархи ошиб кетган. Ўрмонда чорва молларини боқиш учун ҳам турли кўринишдаги нархлар белгиланган. Бу аҳолининг норозилигига сабаб бўлган. Чор хуқуматининг уринишлари катта ва кутилган натижаларга олиб келмаганлиги сабабли Туркистон генерал-губернатори Куропаткин 1917 йил 17 январда Туркистон ўлкаси ҳудудига тегишли бўлган ўрмон билан боғлиқ буйруқ чиқарган. Бу буйруқда аҳолининг ўрмонлардан фойдаланишига эркинлик берилган. Шундай қилиб, Туркистон ўлкасидаги ўрмон хўжалиги билан боғлиқ давлат ишлари муайян чора-тадбирлар билан якунланган.

Ҳулоса қилиб айтганда, XIX аср охири XX аср бошларидан Ўрта Осиё ўрмон хўжаликлари фаолияти ҳозирги замонавий кўриниш касб этган ўрмон хўжаликларини шаклланиши ва ривожланишига асос бўлиб хизмат қилган.

ФОЙДАЛАНИЛАГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ

1. Квинт Курций Руф. История Александра Македонского // История Узбекистана в источниках. Составитель Б.В.Лунин. – Ташкент: Фан, 1984. – С. 127.
2. Руи Гонсалес де Клавихо. Буюк Амир Темур тарихи // Амир Темур Европа элчилари нигоҳида. – Тошкент: Ғофур Ғулом, 2007. – Б. 109-113
3. Муҳаммадҳакимхон тўра. Мунтахаб ат-таворих. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – Б. 310-314
4. Федченко А.П. Путешествие в Туркестан. – М: Географгиз, 1950. – С. 234
5. Лим В.П. Охрана живой природы на территории Узбекистана (Возникновение, развитие и современное состояние на примере лесных, рыбных и охотничье-промысловых ресурсов). Дисс. на соис. уч. степ. докт. биолог. наук. – Ташкент, 2002. – С.18.

РОЛЬ ТАТАРСКОЙ ДИАСПОРЫ В КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ ТУРКЕСТАНА В НАЧАЛЕ XX ВЕКА (НА ПРИМЕРЕ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ)

XX ASR BOSHLARIDA TATAR DIASPORASINING TURKISTON MADANIY HAYOTIDAGI O‘RNI (FARG‘ONA VODIYSI MISOLIDA)

THE ROLE OF THE TATAR DIASPORA IN THE CULTURAL LIFE OF TURKESTAN AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY (ON THE EXAMPLE OF THE FERGANA VALLEY)

Жахонгир Шакирович Юлчибаев
Преподаватель кафедры “История”
Наманганского государственного университета
Gmail: jahongiryulchibayev@gmail.com
+99891 185-49-44

Аннотация*: В начале XX века татарская община сыграла ключевую роль в культурной и просветительской жизни Туркестанского края. Особое значение эта деятельность приобрела в Ферганской долине, где татары стали проводниками модернизационных идей, распространителями просвещения и активными участниками общественных процессов. В данной статье исследуется вклад татар в развитие образования, печати, религиозной мысли, театральной деятельности и общественной активности на фоне общероссийских и региональных трансформаций.*

Annotatsiya: *XX asr boshlarida Turkiston o‘lkasining madaniy-ma’rifiy hayotida tatarlar jamoasi muhim o‘rin tutgan. Bu faoliyat Farg‘ona vodiysida alohida ahamiyat kasb etdi, bu yerda tatarlar modernizatsiya g‘oyalarini o‘tkazishdi, ta’limning targ‘ibotchilari va ijtimoiy jarayonlarning faol ishtirokchilariga aylandilar. Ushbu maqolada butun Rossiya va mintaqaviy o‘zgarishlar fonida tatarlarning ta’lim, matbuot, diniy fikr, teatr faoliyati va ijtimoiy faolligini rivojlantirishga qo‘shgan hissasi ko‘rib chiqiladi.*

Annotation:*At the beginning of the 20th century, the Tatar community played a key role in the cultural and educational life of the Turkestan region. This activity acquired particular significance in the Fergana Valley, where the Tatars became conductors of modernization ideas, disseminators of education and active participants in social processes. This article examines the contribution of Tatars to the development of education, the press, religious thought, theatrical activity and social activism against the backdrop of all-Russian and regional transformations.*

Ключевые слова:*Туркестан, Ферганская долина, Фергана, Андижан, Наманган, Коканд, Маргилан, Джадида, новометодные школы, пресса, периодическое издание, религия, театр.*

Kalit so‘zlar: *Turkiston, Farg‘ona vodiysi, Farg‘ona, Andijon, Namangan, Qo‘qon, Marg‘ilon, Jadida, yangi usul maktablari, matbuot, davriy matbuot, din, teatr.*

Keywords:*Turkestan, Fergana Valley, Fergana, Andijan, Namangan, Kokand, Margilan, Jadida, new-method schools, press, periodicals, religion, theater.*

Татарская община в Ферганской долине – с конца XIX века в Ферганской долине начинает активно формироваться татарская диаспора. Татары прибывали в регион по экономическим и миссионерско-просветительским причинам. Они занимались торговлей, ремеслами, но

особенно заметными стали в области духовного и светского образования [1, -С.56.].

Идею вывода тюрко-мусульманского мира, находившегося под колониальным господством Российской империи, к свободе через духовное развитие впервые выдвинул крымский татарин Исмаил Гаспринский. И. Гаспринский считал, что единственный способ пробудить народ — это реформировать мусульманские школы. В 1884 году он открыл ново-методную школу в Бахчисарае и за сорок дней обучил 12 детей.

И. Гаспринский считал, что необходимо реформировать не только школьную систему, но и медресе, которые считались центрами высшего образования для мусульман. Он реорганизовал 9-10 медресе в таких городах, как Казань, Уфа, Оренбург, Астрахань, Ташкент, Хива, Самарканд, Бухара, Баку и Бахчисарай. Он подчеркнули необходимость преподавания общеобразовательных предметов, таких как география, история, естественные науки, арифметика, основы педагогики и русское право, на родных языках, мест нахождения медресе, а также предоставления восстановленным медресе статуса “высших” медресе или медресе “первой степени”.

В школах и гимназиях для девочек русско-туземного образца в Туркестане не хватало женщин-учителей. В связи с этим Российская империя стала привлекать в страну учителей из центральных губерний, прошедших подготовку в соответствующих учебных заведениях. Основной состав таких преподавателей составляли женщины-татарки. Конечной целью установления этих связей было облегчение доступа к культурной жизни местных женщин. С этой целью в 1892 году в Ташкентскую женскую гимназию была направлена преподавательница женской гимназии Софья Гомолицкая, а в 1897 году в Ташкентскую женскую гимназию из Оренбургской гимназии была направлена преподавательницей Мария Муратова [2, -С.30.].

В начале XX века были заложены конституционные основы советской системы образования. Передача дела образования в ведение правительства вырвала корни многовековой образованности туркестанского народа. Большевики считали религию серьезным препятствием для реализации образовательной политики. По этой причине было решено упразднить должности учителей, работающих в старых школах, медресе и религиозных училищах, и снять с них ответственность за обучение детей.

Города Фергана, Коканд, Маргилан, Наманган и Андижан стали важными центрами сосредоточения татар. Многие из них — выпускники медресе и джадидских школ Поволжья — стали здесь имамами, учителями, издателями [3, -С.42.].

Просветительская деятельность и джадидизм – одним из ключевых вкладов татар — развитие джадидизма, мусульманского просветительского движения, выступавшего за реформу традиционного образования и социальную модернизацию. Татарские джадиды основывали “усуль-

джадидские” (новометодные) школы, в которых обучали не только чтению Корана, но и светским дисциплинам: истории, математике, русскому языку [4].

Такие школы действовали в Коканде и Андижане. Они становились центрами новой мусульманской идентичности, ориентированной на прогресс и взаимодействие с современным миром. Татарские педагоги адаптировали учебные программы, привозили учебники из Казани, вели кружки и дебаты.

В 1918 году Советское правительство взяло курс на повышение статуса туркестанских женщин в обществе, обеспечение их участия в политической и общественной жизни, предоставление им равных прав с мужчинами, увеличение доли женщин в производстве и управлении. Для этого они решили забрать детей у матерей, и одновременно провести идеологическую воспитательную работу как с матерями, так и с детьми. Вскоре в Туркестане были созданы дошкольные образовательные учреждения — детские сады и ясли.

Периодическая печать и книжное дело – с началом XX века в Туркестане появляется мусульманская пресса. Татарская интеллигенция стояла у истоков создания таких изданий, как газета “Туркестанские ведомости” (с мусульманским приложением), а также частных татароязычных газет и журналов, циркулирующих в регионе. Некоторые издания печатались в Казани, но распространялись и в Фергане [5, – С.35.].

Татарские книготорговцы открывали книжные лавки, продавали религиозную и светскую литературу, вели просветительскую работу среди местного населения. Их деятельность стала важным элементом культурной модернизации региона.

Религиозная и общественная жизнь – татары активно участвовали в религиозной жизни региона: многие служили имамами, преподавателями в медресе, муаллимами. Благодаря своему образованию, они часто пользовались авторитетом среди местного населения.

Кроме того, они становились инициаторами создания благотворительных обществ, мусульманских кружков, участвовали во Всероссийских мусульманских съездах. Их участие в общественной жизни демонстрирует высокий уровень гражданской вовлеченности.

Что же касается взаимодействия с местным населением, татары не замыкались в этнических рамках. Они активно взаимодействовали с узбекским, таджикским и другими народами региона. Их школы посещались представителями разных этносов. Татарская культура, язык, образ жизни стали примером модернизации для многих местных элит.

Это сотрудничество способствовало формированию новой мусульманской идентичности, более открытой и интегрированной в общеимперский культурный контекст.

Татарский театр как форма культурного просвещения. Одним из самых ярких проявлений культурной активности татар в Туркестане в начале XX века стало развитие театрального движения. Театр оказался мощным

инструментом донесения джадидских идей. Татарские труппы выступали не только перед своей общиной, но и для широкой мусульманской аудитории в Ферганской долине.

Наиболее известным стал кружок “Нур” в Коканде, основанный в 1913 году местными джадидскими педагогами и купцами. В Андижане действовала труппа при мусульманском благотворительном обществе “Хидаят” [6, -P.51.].

Наиболее популярными постановками были пьесы Галиаскара Камала (“Бәхетсез егет”, “Зәңгәр шәл”), драма Мирхайдара Файзи “Галиябану”, а также пьесы с социальной тематикой: “Бәдбәхет кияү”, “Ятим кыз” [7].

В архивных источниках Администрации архива Президента Ферганского областного отдела есть сведения о Наманганском театре:

В Ферганский областной комитет Партии.

26-сентября 1920 года.

Подотдел препроваждает при сем список пьес, имеющихся в распоряжении Наманганской театральной секции:

1. Непогребенные
2. В неравной борьбе
3. Сильные и слабые
4. Ведьма
5. Хрущевские помещики
6. Блуждающие огни
7. Псиша
8. Маленькая женщина
9. Шерлок Холмс
10. Благодать
11. На жизненном пиру
12. Вова приспособился
13. Графиня Эльвира
14. Жулики

Милые призраки [8].

Постановками в театре занимались татарские само деятели, которые были близки к местному населению по культуре, обычаям, быту и исповедывавшие одну религию.

Известными деятелями театра стали Абдрахман Хасани (Коканд), Хусаин Марджани (Андижан), и актриса Зайнап Рахимова — одна из первых татарок на сцене в Туркестане [9, - С. 65.].

Постановки часто сопровождались лекциями, религиозными дискуссиями, сбором средств на школы и газеты. Язык спектаклей — татарский, с добавлением узбекских сцен, что способствовало межэтническому диалогу.

Особенно остро поднимался вопрос о положении женщин. Постановки, в которых женщины стремятся к образованию и свободе выбора, вызвали

большой общественный резонанс. Появление первых мусульманских актрис стало символом культурного сдвига.

Вклад татар в культурную жизнь Ферганской долины в начале XX века был многогранным и долговременным. Они выступили как реформаторы, педагоги, религиозные деятели, издатели, театральные деятели. Их деятельность заложила основу для формирования новой мусульманской интеллигенции в Средней Азии и способствовала распространению модернизационных процессов в Туркестане.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ И ИСТОЧНИКОВ (REFERENCES)

1. Шавалиев Ф. Татары Туркестана: миграция и интеграция. – Уфа, 2012.
2. Насретдинова Д. Роль татаро-башкирских женщин в культурной жизни Туркестана (конец XIX – первая четверть XX веков): диссертация на соискание ученой степени канд. ист. наук – Н., 2011.
3. Кемеров В.В. Татары в Средней Азии: история и культура. – Казань: Татарское книжное издательство, 2004.
4. Газета “Вакыт”, №24, 1914 г.
5. Каюмов А. Джадидизм в Средней Азии. – Ташкент, 1997.
6. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – University of California Press, 1998.
7. Газета “Шура”, № 12, 1909 г.
8. Ферганское областное отделение при Администрации Аппарата Президента Республики Узбекистан, Ф. 1, оп. 1-а, д. 153.
9. Исмагилов Р. История татарского театра. – Казань, 1999.

FARG‘ONA VODIYSIDA O‘RMON XO‘JALIGINI VUJUDGA KELISHI TARIXIDAN

ИЗ ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ ЛЕСНОГО ХОЗЯЙСТВА В ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЕ

FROM THE HISTORY OF THE CREATION OF FORESTRY IN THE FERGANA VALLEY

Olimov Jahongir Bo‘riboyevich
Qo‘qon universiteti o‘qituvchisi, PhD.
olimovjahongir1982@gmail.com

Аннотация.

Ushbu maqolada O‘zbekiston hududida zamonaviy ma’nodagi birinchi o‘rmon xo‘jaligini vujudga kelishi hamda yurtimizda bu borada dastlab amalga oshirilgan ishlar tarixi borasida so‘z yuritilgan.

Kalit so‘z va iboralar.

O‘rmon, o‘rmon xo‘jaliklari, Davlat o‘rmon fondi, Kvint Kursiy Ruf, Turkiston tog‘ tizmasi.

Аннотация.

В данной статье рассказывается об истории первого лесничества в Узбекистане и первой деятельности в этой области.

Ключевые слова и фразы.

Лес, лесное хозяйство, Государственный лесной фонд, Квинт Курций Руф, Туркестанский хребет.

Annotation.

This article tells about the history of the first forestry in Uzbekistan and the first activities in this area.

Key words and phrases.

Forest, forestry, State Forest Fund, Quintus Curtius Ruf, Turkestan Range.

Tarixga nazar tashlanadigan bo‘lsa, O‘zbekistonda insonning tabiatdan foydalanish davri uzoq ming yilliklarga to‘g‘ri keladi. Arxeologlarning ta’kidlashiga ko‘ra, quyi Amudaryoning o‘zlashtirilishi eramizdan oldingi IV–III ming yilliklarga borib taqaladi[1]. Bu davrlarda ibtidoiy odamlar, asosan, Amudaryoning eski deltasida yashab, suv hayvonlarni ovlab hayot kechirishgan. Suv bo‘ylaridagi o‘rmonlar va ularda yashovchi hayvonlar va o‘simliklar dunyosi ularning asosiy ozuqaviy manbalaridan biri bo‘lgan[2]. Shuningdek, to‘qay o‘rmonlari uy qurish uchun kerakli material bilan odamlarni ta’minlagan. Shuning uchun aholi bu o‘rmonlardan uzoqqa ketmasdan yashashga harakat qilganlar. O‘rmonlar va ulardagi o‘simliklar dunyosiga yaqin bo‘lib yashash odamlarni o‘troq tarzdagi hayotga ham o‘rgatgan [3].

Aslini olganda, O‘rta Osiyoda o‘rmonlar keng tarqalmagan. Hududning 6,7 foizigna o‘rmonlar bilan qoplangan. Bir qator tarixiy manbalardagi ma’lumotlarga ko‘ra, qadimgi davrlarda O‘rta Osiyoda o‘rmonlar va o‘simliklar ancha katta maydonlarni egallagan ekan. Masalan, Aleksandr Makedonskiy tarixini yozgan Kvint Kursiy Ruf Zarafshon vodiysini tasvirlashi mobaynida bu yerlarda ko‘plab o‘rmonlar mavjud bo‘lganligini qayd etadi. U yana Panjikentga yaqin yerlarda o‘tib bo‘lmas o‘rmonlar borligini ham yozgan [4].

Tarixga nazar tashlanadigan bo‘lsa, O‘zbekistonda insonning tabiatdan foydalanish davri uzoq ming yilliklarga to‘g‘ri keladi. Arxeologlarning ta’kidlashiga ko‘ra, quyi Amudaryoning o‘zlashtirilishi eramizdan oldingi IV–III ming yilliklarga borib taqaladi[1]. Bu davrlarda ibtidoiy odamlar, asosan, Amudaryoning eski deltasida yashab, suv hayvonlarni ovlab hayot kechirishgan. Suv bo‘ylaridagi o‘rmonlar va ularda yashovchi hayvonlar va o‘simliklar dunyosi ularning asosiy ozuqaviy manbalaridan biri bo‘lgan[2]. Shuningdek, to‘qay o‘rmonlari uy qurish uchun kerakli material bilan odamlarni ta’minlagan. Shuning uchun aholi bu o‘rmonlardan uzoqqa ketmasdan yashashga harakat qilganlar. O‘rmonlar va ulardagi o‘simliklar dunyosiga yaqin bo‘lib yashash odamlarni o‘troq tarzdagi hayotga ham o‘rgatgan [3].

Aslini olganda, O‘rta Osiyoda o‘rmonlar keng tarqalmagan. Hududning 6,7 foizigna o‘rmonlar bilan qoplangan. Bir qator tarixiy manbalardagi ma’lumotlarga ko‘ra, qadimgi davrlarda O‘rta Osiyoda o‘rmonlar va o‘simliklar ancha katta maydonlarni egallagan ekan. Masalan, Aleksandr Makedonskiy tarixini yozgan Kvint Kursiy Ruf Zarafshon vodiysini tasvirlashi mobaynida bu yerlarda ko‘plab o‘rmonlar mavjud bo‘lganligini qayd etadi. U yana Panjikentga yaqin yerlarda o‘tib bo‘lmas o‘rmonlar borligini ham yozgan [4]

Faqatgina XIX asr oxirlaridan boshlab O‘rta Osiyoda asta-sekin o‘rmon xo‘jaliklari paydo bo‘la boshladi. Masalan, 1897-yili Amudaryo o‘rmon xo‘jaligi vujudga kelgan. Amudaryoning quyi oqimida o‘rmonchilik ishlarini olib borish 1909-yildan boshlangan. Shu yilgacha o‘rmonlarning maydonlari va ularni hisobga olish ishlari olib borilmagan edi. Shu davrdan boshlab o‘rmonlarni hisob-kitob qilish yo‘lga qo‘yila boshlandi.

Shunday bo‘lsa-da, O‘zbekiston hududida o‘rmon xo‘jaligiga XIX asrning ikkinchi yarmida asos solinganligi haqida ma’lumotlar uchraydi. O‘zbekiston hududida zamonaviy ma’nodagi birinchi o‘rmon xo‘jaligi 1873-yili hozirgi Bo‘stonliq tumani hududida tashkil etilgan. 1875-yilda Turkiston tog‘ tizmasining Molguzar tarmog‘i yonbag‘rida Zomin o‘rmon dam olish maskani tashkil qilingan. 1890-yilda Amudaryo bo‘limida o‘rmon bo‘limi (lesnichestvo) tashkil qilingan. Turkiston o‘lkasida o‘rmon bilan bog‘liq qidiruv-tekshiruv ishlari 1889–1894-yillarda maxsus tashkilotlar yordamida amalga oshirilgan bo‘lib, natijada o‘rmonlarning ayovsiz yo‘q qilingani aniqlangan. 1895-yilda Turkiston va Molguzar tog‘li hududlarida Zomin o‘rmon xo‘jaligi tashkil qilingan. 1897-yilda esa, o‘rmonlarni himoya qilish va saqlash maqsadida “O‘rmonlarni saqlash haqida” Nizom qabul qilingan [6].

1912-yili Amudaryoning o‘ng qirg‘og‘ida to‘qay o‘rmonlari tashkil qilindi. Bundan ko‘rinadiki, o‘sha davrlardan boshlab o‘rmonlarni saqlab qolish masalasi bilan jiddiy shug‘ullanilgan. Turkiston o‘lkasini boshqarish bilan bog‘liq o‘sha davrga oid qonun hujjatlari orasida o‘rmonlarni saqlashga qaratilganlari ham bor edi. Masalan: yovvoyi o‘rmonlar ham, bo‘sh yerlar ham davlat mulki deb hisoblangan, xalqlar yashayotgan yerlar ularga doimiy foydalanish uchun berilgan. Yoki Rossiya imperiyasi ma’murlari saksovulzorlarni qo‘riqlash masalasini ilgari surib, ulardagi saksovullarni yo‘q bo‘lib ketishiga qarshi turgan. Lekin shunga qaramay, aholi saksovullardan o‘z ehtiyojlari yo‘lida doimiy ravishda foydalanib kelgan. Jumladan, hukumatning taqiqlashiga qaramay, saksovullarni kesish va bozorda sotish holatlari ko‘p uchrab turgan.

Ma’lumotlarda keltirilishicha, 1911-yili cho‘l o‘rmonlarida 634 kishi o‘rmonlarni qo‘riqlash uchun tayinlangan bo‘lsa-da, 1914-yilgi hisobotlarda o‘rmonlarni saqlash bilan bog‘liq qoidalar 616-marta buzilganligi qayd etilgan. Bu borada tarixiy hujjatlarga murojaat qiladigan bo‘lsak, 1911-yili Sankt-Peterburgda bo‘lib o‘tgan o‘rmon egalarining syezdida Turkiston o‘lkasi yer boshqarmasi va davlat mulki boshqaruvchisi knyaz Mosalskiy tog‘ o‘rmonlarining qisqarishi xaqida: “...oldingi davrlarda Turkistondagi tog‘ o‘rmonlari ancha katta bo‘lgan. Ular vodiylar hatto odamlar yashaydigan joylargacha tarqalgan edi”, – deya ta’kidlaydi. Lekin asrlar davomida aholining ta’siri bu o‘rmonlarining keskin kamayishiga sababchi bo‘lgan. Tog‘ o‘rmonlarinig bunday yo‘q qilinishi tabiiy balansni buzishidan tashqari, tabiiy ofatlarga ham olib kelishi mumkin edi. Mana shunday sharoitda butun Turkiston hayotini yaxshilashga yordam beruvchi tog‘ o‘rmonlarini muhofaza qilish o‘rmon xo‘jaligining asosiy vazifasi bo‘lishi lozim edi[7]. Shunisi qiziqki, aholining o‘zi ham o‘rmonlarni saqlab qolish va

qo‘riqlashdan manfaatdor bo‘lgan. Chunki o‘rmonlar ular uchun daromad manbai, yashash uchun vosita bo‘lib xizmat qilgan.

1911-yildan boshlab Turkiston o‘rmon xo‘jaligida yangi davr boshlangan. Bunda o‘rmonlardan kelgan foyda davlat hisobiga o‘tkazilgan. Oqibatda, o‘rmondan olingan o‘tinlar narxi oshib ketgan. O‘rmonda chorva mollarini boqish uchun ham turli ko‘rinishdagi narxlar belgilangan. Bu aholining noroziligiga sabab bo‘lgan. Chor xuqumatining urinishlari katta va kutilgan natijalarga olib kelmaganligi sababli Turkiston general-gubernatori Kuropatkin 1917-yil 17-yanvarda Turkiston o‘lkasi hududiga tegishli bo‘lgan o‘rmon bilan bog‘liq buyruq chiqargan. Bu buyruqda aholining o‘rmonlardan foydalanishiga erkinlik berilgan. Shunday qilib, Turkiston o‘lkasidagi o‘rmon xo‘jaligi bilan bog‘liq davlat ishlari muayyan chora-tadbirlar bilan yakunlangan.

Xulosa qilib aytganda, insonlarning tabiatda mavjud bo‘lgan daraxtlardan foydalanish tarixi uzoq yillarga borib taqaladi. O‘rta Osiyoda yashagan qadimgi ajdodlarimiz ham bundan ming yillar avval tabiiy o‘rmonlarda mavjud bo‘lgan xomashyolardan o‘z ehtiyojlari yo‘lida foydalanib kelganlar.

MANBALAR VA ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Ягодин В.Н. Население Южного Приаралья в рабовладельческую эпоху. История Каракалпакской АССР (с древнейших времен до наших дней). – Ташкент, 1986. – С. 21-32.

2. Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до на¬ших дней. – Ташкент, 1957. – С. 48.

3. Байраммурад А. Тугайные леса Амударьи и повышение их защитных функций. Автореф. дисс. канд. геог. наук. – Алма-Ата, 1987. – С. 20.

4. Квинт Курций Руф. История Александра Македонского // История Узбекистана в источниках. Составитель Б.В.Лунин. – Ташкент: Фан, 1984. – С. 127

5. Руи Гонсалес де Клавихо. Буюк Амир Темур тарихи // Амир Темур Европа элчилари нигоҳида. – Toshkent: G‘ofur G‘ulom, 2007. – 109-113 bet

6.ЎзМА, И-1-fond, 11-ro‘yxat, 803-ish, 13-varoq

7. Лим В.П. Охрана живой природы на территории Узбекистана Дисс. докт. биолог, наук. – Ташкент, 2002. – С.19.

ARXIVLARNI MUTAXASSISLAR BILAN TA’MINLASH VA KADRLAR YETISHMOVCHILIGI MASALALARI (Farg‘ona vodiysi misolida 1917-1945 yy.)

ОБЕСПЕЧЕНИЕ АРХИВОВ СПЕЦИАЛИСТАМИ И ПРОБЛЕМЫ КАДРОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ (На примере Ферганской долины 1917-1945 гг.)

PROVIDING ARCHIVES WITH SPECIALISTS AND PROBLEMS OF STAFFING (The example of the Fergana Valley 1917-1945)

Xolboyev Mirzabek Karimjon o‘g‘li

Namangan davlat universiteti, Ijtimoiy fanlar fakulteti o‘qituvchisi

e-mail: mirzabek7176@gmail.com
Tel:+998 93 671 71 176

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Turkiston va O‘zbekiston SSRda arxivlaridagi kadrlar masalalari, farg‘ona vodiysi arxivlari ularning faoliyatidagi kadrlar muammolari, mutaxassislarga bo‘lgan talab, ularni o‘qitish borasida amalga oshirilgan ishlar haqida ma’lumotlar berilgan.*

Аннотация: *В статье даны сведения о кадровых вопросах в архивах Туркестанской и Узбекской ССР, кадровых проблемах в архивах Ферганской долины, потребности в специалистах и проводимой работе по их подготовке.*

Annotation: *This article provides information on personnel issues in the archives of the Turkestan and Uzbek SSR, personnel problems in the archives of the Fergana Valley, the demand for specialists, and the work carried out to train them.*

Kalit so‘zlar: *arxivchi, Farg‘ona oblasti davlat arxivi, Andijon oblasti davlat arxivi, Namangan oblasti davlat arxivi, Rossiya arxiv arboblari Ittifoqi, arxivshunos kadr, katta arxivchi, ilmiy hodim.*

Ключевые слова: *архивариус, Ферганский областной государственный архив, Андижанский областной государственный архив, Наманганский областной государственный архив, Союз архивистов России, архивариус, старший архивариус, научный сотрудник.*

Key words: *archivist, Fergana Regional State Archive, Andijan Regional State Archive, Namangan Regional State Archive, Russian Union of Archivists, archivist, senior archivist, scientific worker.*

Arxiv ishi yangi zamonaviy soha sifatida kirib kelishi ushbu sohaga mutaxassislarga muhtoj edi. Tarixdan ma’lumki, Milliy kadrlarni turli sohalarga qabul qilinishi sovetlarda juda kech amalga oshirilgan, ularni o‘qitish va tayyorlash tizimi haqida dastlabki yillarda o‘ylab ko‘rilmadi ham.

Arxiv ishida barcha ishlar bosqichma-bosqich amalga oshirildi, kadrlar masalasi ham doimiy ravishda e’tiborda bo‘ldi. Inqilobdan keyin tarixchi va arxivchilar ham arxivlar holati va hujjatlar kelajagidan xavotirda edilar, shuning uchun ular arxivlarni saqlab qolish uchun mustaqil harakat qildilar. Natijada, 1917 martda Petrogradda Rossiya arxiv arboblari Ittifoqi (RAAI) tuzildi. Arxivchilar va tarixchilar kasaba uyushmasi g‘oyasi dengiz arxivi boshlig‘i hamda flot xodimi A. I. Lebedevga tegishli edi. U mart oyining birinchi kunlarida 1917 yil 18 martda bo‘lib o‘tishi kerak bo‘lgan mahalliy arxivlarning taqdiriga befarq bo‘lmagan har bir kishiga shaxsiy taklifnomalarni yuborgan. Birinchi yig‘ilish rejalashtirilganidek, 1917 yil 18 martda bo‘lib o‘tdi va shu kuni Rossiya arxiv arboblari Ittifoqi (RAAI)ning tashkil etilishi rasman e’lon qilindi [1, C. 13]. RAAI ish tartibi, shuningdek, faoliyatning asosiy yo‘nalishlari Ittifoq Nizomida mustahkamlangan. Xususan, ushbu Nizomda quyidagi asosiy vazifalar belgilab olindi:

1) arxiv arboblarini umumiy prinsiplar va ish usullarini birlashtirish;

2) Rossiyada arxiv ishini to‘g‘ri tashkil etishga g‘amxo‘rlik qilish;

3) arxiv arboblarining kasbiy manfaatlarini himoya qilish;

4) hujjatlar va har qanday arxiv materiallarini muhofaza qilish;

5) Arxivshunoslik, arxivlar tavsifi va Ittifoqning maqsadlariga mos keladigan boshqa asarlar nashr etish;

6) oliy o‘quv yurtlarida arxivshunoslik kafedrasi ochilishi [1, C. 14]. Demak, Yevropaning arxiv ishidagi tajribasidan kelib chiqib Rossiya arxivshunos kadrlar tayyorlashni oliy o‘quv yurtlarida tizimli tarzda yo‘lga qo‘yishni belgilab oldi. Bungacha asosiy funksiyaga ega kadrlar chet elda o‘qigan yoki malaka oshirgan.

Turkiston hududidagi arxiv kadrlari muammolari bir necha yillar davomida ham hal etilmagan. Milliy kadrlarga bo‘lgan ehtiyojni hisobga ham olinmagan. Mahalliy mutaxassislar arxivlarga yaqinlashtirilmagan ham.

1925 yilda RSFSR arxiv muassasalarida 1000 dan ortiq arxivchilar bo‘lib, ularning to‘rtdan uch qismi quyi va o‘rta ma’lumotga ega bo‘lgan. Petrograddagi Arxeologiya instituti qoshida olti oylik nazariy tayyorgarlik va olti oylik arxiv amaliyoti bilan maxsus arxiv kurslari faoliyat ko‘rsata boshladi [2, C. 7]. 1926 yil boshida O‘zSSR ning sakkizta tuman arxiv byurolarida atigi 18 nafar xodim bor edi. Farg‘ona va Andijon tumanlararo arxiv byurosida olti nafar; to‘rtta - Samarqandda; ikki - Xo‘jand va Buxoroda; Zarafshon, Xorazm, Surxondaryo va Qashqadaryo tuman arxiv byurolarida bittadan xodimlar bor edi halos [3, C. 56]. O‘zbekiston SSR ni arxiv mutaxassislari bilan taminlash zarurati markazdagi kadrlarni ko‘paytirish bilan bog‘liq bo‘ldi. Shu nuqtai nazardan tezlashtirilgan o‘quv kurslari orqali dastlabki tushunchalar berib, arxivlarga mutaxassislar yuborila boshlangan.

Yuqoridagi holat O‘zbekiston SSR tashkil etilgan paytda ham deyarli o‘zgarmagan. Siyosiy va iqtisodiy o‘zgarishlar tufayli O‘zbekiston SSRdagi 1925–1930 yillarda arxiv xodimlari soni qisqartirilgan. Chunki, ushbu yillarda butun SSSR, shuningdek, O‘zSSRda ham industrlashtirish siyosati o‘tkazilib, barcha mablag‘ qat’iy tejalgan holda mazkur jarayonga sarflangan edi. Shu sababli, Arxiv boshqarmasida 1924 yildagi 46 xodim o‘rniga 1925–1930 yillarda bor-yo‘g‘i 17 kishi ishlagan xolos. Ushbu holat arxiv tashkilotlari faoliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatmasdan qolmagan. Arxiv hujjatlarini tartibga solish ishlari va ulardan foydalanishni tashkil etish sur’ati ancha pasaygan. Bu esa sohada anchagina pasayishga sabab bo‘lgan.

O‘zSSR Markaziy qo‘mitasi va Farg‘ona oblasti ijroiya qo‘mitasining 1925 yil 30 iyundagi buyrug‘iga ko‘ra, hududlarni tumanlarga bo‘lishda ma’muriy apparat organlarini arxivlar bilan ta’minlash kerakligi belgilandi. Shu munosabat bilan yangi tashkil etilgan tuman arxiv byurosi shtat tarkibiga xodimlari kiritilishi shartligi qayd etildi. Yangi tumanlashtirilgan arxiv organlarining sxemasi quyidagicha ifodalanganligini ko‘rish mumkin:

Hududiy byuro shtatida bo‘lgan oblast arxiv byurosi tarkibiga quyidagilar kirgan:

1) Oblast byurosi boshlig‘i, u ayni paytda O‘zbekiston Kompartiyasi Bosh arxiv boshqarmasi Komissari, u arxivdagi siyosiy bo‘limni boshqaradi.

2) inspektor-instruktor;

3) katta arxivchi, ilmiy xodim;

4) kichik arxivchi,

5) qo‘riqchi.

Yangi tashkil etilgan tuman arxiv byurosi xodimlari quyidagilardan iborat bo‘lgan:

1) menejer, shuningdek arxivchi;

2) arxivchi-inspektor;

3) qo‘riqchilardan iborat bo‘lgan [5]. Dastlabki yillarda arxiv xodimlari ko‘p bo‘lmagan. Buning sababi iqtisodiy va strukturaviy ish bilan bog‘liq bo‘lgan.

1928 yilda Moskva davlat universitetining etnologiya fakultetining tarixiy-arxeologiya bo‘limida arxiv ishi bo‘yicha mutaxassislarni to‘rt yillik o‘qitish muddatini nazarda tutgan arxivshunoslik yo‘nalishi tashkil etildi. Ammo arxiv xodimlarini amaliyotdan ajralgan holda tayyorlash ijobiy natija bera olmadi. 1930 yil 3 sentabrda Moskvada Pokrovskiy tashabbusi bilan SSSR Arxiv ishi Markaziy boshqarmasi huzurida arxivshunos kadrlar tayyorlash uchun arxivshunoslik instituti tashkil etildi. O‘qish davomiyligi ikki yil etib belgilangan. Arxiv muassasalari tarmog‘i bo‘ylab abiturientlar uchun joylar taqsimlandi. 1934 yilda Tarix-arxiv institutiga aylantirilishi munosabati bilan u to‘rt yillik o‘qish davomiyligi bilan belgilandi. Bu mutlaqo yangi ta’lim muassasasi edi. U boshidanoq arxiv masalalari bo‘yicha tadqiqot markaziga ham aylandi [2, C. 12]. Mazkur oliygoh SSSR hududi bo‘yicha arxivshunos kadrlarni tayyorlash bilan shug‘ullanuvchi maskanga aylangan. O‘zbekiston SSR arxivlari uchun ham mutaxassislarni tayyorlab bergan.

Farg‘ona vodiysi arxiv tashkilotlari XX asrning 30 yillarda kadrlar tarkibi bilan ham ancha mustahkamlandi va 1929-1941 yillar oralig‘ida ularning soni ortib borishi kuzatildi. Ammo, II jahon urushining boshlanishi sohaga o‘z ta’sirini o‘tkazmasdan qolmadi. Shuningdek, arxiv xodimlarining malakasini oshirishga ham e’tibor berildi. Xususan, 1932-1941 yillarda Moskva davlat Tarix-arxiv instituti qoshidagi malaka oshirish kursiga Respublikadan 18 kishi yuborilgan, ular orasida vodiy arxivchilari ham bor edi. Toshkentda Markaziy arxiv boshqarmasi qoshidagi malaka oshirish kursida shahar, tuman va oblast arxivlari xodimlari doimiy ravishda o‘z malakasini oshirib borishgan.

1941 yilgi hisobotga ko‘ra, NKVD oblast arxiv boshqarmasi boshlig‘i Babaevning tuman arxivlarini tashkil etish masalasi bo‘yicha ma’lumoti quyidagicha mazmunda bo‘ldi: “SHuni hisobga olish kerakki, tumandagi arxiv ishlamay qolgan va uni qayta tiklash uchun malakali xodim kerak. Hozirgi vaqtda mahalliy byudjet bo‘yicha arxivchi uchun ish haqi oyiga 115 rublni tashkil etadi, ushbu maoshga esa hech bir xodim ishlashni istamaydi. Shuning uchun Oliy tashkiliy qo‘mitadan O‘zSSR Andijon oblasti bo‘yicha Kengashi tuman arxivi rahbarining ish haqini ijro etuvchi qo‘mitaning xizmat ko‘rsatiladigan bo‘limlarining oylik byudjeti mablag‘lari hisobidan oyiga 225 rubl etib belgilash kerak [6]. Zero, arxiv ishi sohasidagi rivojlanish kadrlarga bog‘liq ekanligini unutmaslik zarur”.

Ikkinchi jahon urushi boshlanishidan avval arxivlarda kadrlar masalasi bo‘yicha ayrim muammolar mavjud edi. Ko‘plab xodimlarning urushga safarbar etilishi natijasida arxivdagi ishlar ma’lum vaqt mobaynida nazoratsiz qoldirildi. Urush davrida hujjatlarning keskin ko‘payishi arxivdagi ishlarni bir muddat ortga

surilishiga sabab bo‘ldi. Lekin, shunga qaramay, mazkur sohaning mutaxassislari ushbu ezgu ishlarning ijobiy tomonga o‘zgarishiga o‘z hissalarini qo‘shdilar. Arxiv tashkilotlarini kadrlar bilan ta’minlashda bir qator qonun va farmonlar qabul qilindi. Xususan, O‘zSSR Xalq Komissarlari Kengashining 1943 yil 18 fevraldagi 145-sonli qaroriga asosan, davlat arxivlari tarmog‘ini tashkil etish va ularni qobiliyatli, ishonchli ishchilar bilan ta’minlash choralari ko‘rilishi belgilandi [7].

Jahon urushi yillarida SSSR Markaziy Davlat arxivi xodimlari jamoalari Sovet hokimiyati va Qizil armiya organlariga yordam ko‘rsatishda faol ishtirok etdilar. Arxivchilar chaqiruv punktlari va gospitallarda ma’ruzalar qilib, mamlakatning qahramonona o‘tmishini aks ettiruvchi hujjatlarni targ‘ib qilishdi [4, C. 23].

1943 yil 22-26 iyul kunlarida Toshkent shahrida bo‘lib o‘tgan O‘zSSR NKVD arxiv organlari etakchi va ilmiy xodimlari yig‘ilishida davlat arxivi oblast bo‘limlari faoliyatini muhokama qilindi. Ushbu muhokamada, NKVD, muassasalar va boshqa kolxoz tashkilotlari faoliyatidagi jiddiy kamchiliklarni aniqlash ko‘zda tutildi. Asosiy masalalardan biri davlat arxiv organlarining shtatlari xodimlar bilan ta’minlanmaganligi edi. Tuman davlat arxivlari hali hamma joyda arxiv materiallarni saqlash uchun qulay binolar bilan ta’minlanmaganligi qayd etildi [8].

Xulosa o‘rnida arxivshunos kadrlarini tayyorlash masalasi O‘zbekiston SSRda dolzarb masalalardan biri hisoblangan. Yana bir asosiy muammolardan biri sifatida arxivshunoslik ta’lim tizimidagi ahvolni keltirish mumkin. Arxivlar o‘zida malakali va ishchan xodimlarni to‘play olmadi. Arxivlarda ish tashkillashtirish, ularni boshqarish va nazorat qilishda kamchiliklar kuzatildi. Shuningdek, arxivlarning turli organlarga bo‘ysundirilishini ham mavjud kamchiliklar qatoriga qo‘shish o‘rinli.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Цеменкова С. И. История архивов России: XX – начало XXI века: Учеб. пособие. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2019. – 200 с.
2. Харченко О. А. Государственные и ведомственные архивы. Учебное пособие – Астрахань :Астраханский государственный университет, 2012. – 119 с.
3. Тилеукулов Г. С. Архивное дело в Узбекистане (1918–1980-е гг.): опыт и проблемы: Автореф. дисс…канд.ист.наук. – Ташкент, 1995. – 161 с.
4. Кошлова Ольга Николаевна. Центральные государственные архивы СССР в годы великой отечественной войны. 1941 - 1945 гг. – Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Москва, 1991. 26 с.
5. Farg‘ona viloyati davlat arxivi. 4-fond. 1-ro‘yxat. 17-ish. 37-varaq.
6. Andijon viloyati davlat arxivi. 476-fond, 1-ro‘yxat, 4-ish, 6-varaq.
7. Namangan viloyati davlat arxivi. 273- fond, 1-ro‘yxat, 13-ish, 5-varaq.
8. Namangan viloyati davlat arxivi. 273-fond, 1-ro‘yxat, 13-ish, 7-varaq.

1940-1950 YILLARDA O‘ZBEKISTON SSRDA G‘ALLACHILIK MASALALARI (Farg‘ona vodiysi misolida)

GRAIN ISSUES IN THE UZBEK SSR IN THE 1940S-1950 S (On the example of the Fergana Valley)

ЗЕРНОВОЙ ВОПРОС В УЗБЕКСКОЙ ССР В 1940-1950-Е ГОДЫ (в случае Ферганской долины)

Khojamov Muzaffar Rasuljonovich,
Namangan davlat chet tillari instituti, Ijtimoiy fanlar va jismoniy tarbiya kafedrasi katta o‘qituvchisi, Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya.
Mazkur maqolada O‘zbekiston SSRda 1940-1950 yillarda aholining oziq-ovqat ta’minotini olib borishda g‘alla va don yetishtirish, bu borada hukumat tomonidan olib borilgan chora-tadbirlar, uning natijasida g‘alla ta’minoti, aholini don va un, non ta’minotini borasidagi muammolar masalalari yoritilgan.

Kalit so‘zlar.
O‘zbekiston SSRda g‘alla ta’minoti, 1940-1950 yillar, oziq-ovqat ta’minotida don va un , bug‘doy yetishtirish masalalari, mavjud muammolar, yechim, chora-tadbirlar.

Аннотация.
В данной статье освещены зерно и зерноводство в Узбекской ССР в 1940-1950 годах, меры, принятые правительством в этой связи, проблемы, связанные с хлебо снабжением, хлебом и мукой, снабжением населения хлебом

Ключевые слова.
Хлебозаготовки в Узбекской ССР в 1940-1950-е годы, вопросы продовольственного снабжения зерном и мукой, выращивание пшеницы, существующие проблемы, пути решения, меры.

Abstract.
In the current state of grain and grain production in the Uzbek SSR in 1940-1950, the government adopted the government and the government, problems related to bread, bread and flour, and the nation’s bread.

Keywords.
Grain supply in the Uzbek SSR, 1940-1950s, issues of grain and flour in food supply, wheat cultivation, existing problems, solutions, measures.

O‘zbekistonda bug‘doy g‘allachilikning asosiy yo‘nalishlaridan biri xisoblanadi. O‘zbekiston SSR xukmati tomonidan ishlab chiqilgan favquloddagi rejaga ko‘ra respublika 1942 yildan boshlab o‘zini o‘zi mustaqil g‘alla bilan to‘liq ta’minlanishi shart edi. Buning natijasida respublika umumiy g‘alla xosilini amaldagi (1941 yil) 5-6 mln sentnerdan kelasi yil uchun (1942 yil) 12-15 mln sentnerga olib chiqishi zarur va kechiktirib bo‘lmas masala edi[1:B.127].

Shu o‘rinda aholini non bilan ta’minlashda g‘alla ososiy fundament qishloq xo‘jaligi mahsuloti bo‘lib uning ta’minotida respublika non ta’minotida urush boshlagan kezlaridayoq nonning ta’minoti yechimi kechiktirib bo‘lmas jiddiy masala ekanini ko‘rsata boshladi. Masalan, Farg‘ona vodiysining sharqiy viloyatlaridan bo‘lgan va aholi salmog‘i yuqori bo‘lgan Andijon viloyati g‘allaga bo‘lgan talabini olsak, viloyatning g‘allaga (donga) extiyoji 1941 yil avgustdan 1942 yil 1 yanvarigacha vaqtda 33 724 tonnani tashkil etadi. Lekin yeg‘ib olingan g‘alla jami bo‘lib, 7642, 8 tonnani tashkil qildi. Yeg‘ib olingan viloyatdagi

umumiy g‘alla shu yillarda viloyat aholisini don va nonga bo‘lgan ehtiyojini atiga 22,6 % ni qondira olgan[2:B.13]. Ko‘rish mumkinki don va non masalasi jiddiy muammo bo‘ldi.

O‘zbekiston SSRning 1941 yildan 1945 yilgacha yani urush boshlangan va yakunlanguncha bo‘lgan vaqtdagi don va aholini non bilan ta’minlash zaxirasiga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, masalan, 1942 yil 1 may xolatiga ko‘ra, respublikani (Qoraqalpog‘iston va Xozrazimdan tashqari) 10 ming tonna g‘alla zaxirasi mavjud edi. Shu davrda O‘zbekiston aholisining g‘allaga bo‘lgan sakkiz kunlik ehtiyoji 16 ming tonnani tashkil etardi[3:B.28] va buni bir yil davomiga hisoblasak o‘rta xisobda kuniga 2 ming tonna, yiliga esa 730 ming tonna g‘alla aholining don va nonga bo‘lgan extiyoji zarur edi.

Natijada, O‘zbekiston SSRda bug‘doy bilan birga g‘allaning sholi turini ham kegaytirish, hususan, guruch yetishtirish va tayyorlash bo‘yicha chora-tadbirlar ishlab chiqildi. Qishloq xo‘jaligida bug‘doy yetishtirish salmoqli o‘ringa ega bo‘lib, guruch yetishtirishda esa O‘zbekiston Ittifoq hududida eng yuqori o‘rinlarda turadi. O‘zbekistonda sholichilik bo‘yicha ekin maydonlari ulushi butun ittifoqda yetishtiriladigan sholikorlik yerlarining yarmiga teng va SSSRning eng asosiy sholichilik ombori bo‘lib hizmat qildi. Urushdan oldingi yillarda bir qator irrgigasiya inshoatlari va tarmoqlarini ishga tushirilishi sholichilikda o‘n minglab yangi yerlarni o‘zlashtirish imkonini berdi.

1941 yil O‘zbekistonda 83 257 gektar maydonga sholi ekilgan. Urushning boshlanishi o‘z navbatida g‘allaga bo‘lgan umumiy ehtiyojni oshirdi. Natijada 1942 yilda 1941 yilga nisbatan sholi maydonlarining o‘sishi qo‘shimcha 20 ming gektarga o‘zgardi[2:B.20]. Sholikorlik maydonlaring o‘zgarishi xosilning o‘sishiga ham ijobiy ta’sir qildi va 1942 yil O‘zbekistonda sholining xosildorligi o‘rtacha 22,8 sentnerni tashkil etdi[3:B.20]. Respublika bo‘yicha eng yuqori xosildorlik ko‘rsatgichi Toshkent viloyatida 39,5 sentner, Farg‘ona viloyatida 33,0 sentner, Namangan viloyatida 31,4 sentner tashkil qildi. Demak 1940 yilda Respublika bo‘yicha 79813 gektarga sholi ekilgan bo‘lsa, 1941 yil 83257 gektarga, 1942 yilga kelib 102,5 ming gektar maydonga sholi ekilgan [4:B.3].

Sholi yetishtirish va uning mahsuldorligi doim ham bir hil kechmadi. Chunonchi, 1943 yil sholi ekishlari erta bajarilishiga qaramay xosildorlik gektariga 21,7 sentnerni tashkil etdi va o‘tgan yilaga nisbatan 1,1 sentnerga kam edi [5:B.3]. Bunga sabab sholikorlik ishlari asosan og‘ir mehnatni talab qilardi va unda erkaklarning ishchi kuchi yetishmasligi, asosan ayollar zimmasida qolayotgani va sholi ekish maydonlarida melarativ xolatining yomonlashgani, qishloq xo‘jaligi texnikalarining yetishmasli va deyarli barcha agrotexnika ishlari qo‘l mehnati bilan bajarilishi sabab bo‘ldi.

Sholini oqlash va gruch shaklida tayyor mahsulot qilib, iste’molga yetkazib berishda Respublika guruch zavodlari ham salmoqli ish bajargan. Masalan, 1944 yil SSSR Mahsulot tayyorlash xalq Komissarligining Toshkent viloyat Qorasuv tumanida joylashgan 3-guruch zavodi yilning birinchi kvartal boshida kuniga 2617 tonna sholini oqlab, tayyor guruch yetkazib bergan bo‘lsa, kvartal oxiriga kelib bu ko‘rsatgichni 100 tonna guruch tayyorlab, iste’mol uchun yetkazib berdi

[6:B.3].Sentyabr oyiga kelib zavod qayta ta’mirlanib qayta ochilgach, bir kunda aholi iste’moli uchun 40-43 tonna guruch tayyolab, yetkazib berdi.

Sholikorlik yerlarini kengaytirish hisobiga 1944 yilga kelib ekish rejasi 25 may xolatiga 53,5 % ga bajarildi va bu ko‘rsatgich 1943 yil aynan davriga 76,6 % ga bajarilgan edi [7:B.4]. Bunga sabab aksariyat hududlarda suv ta’minotining paxtachilik tarmoqlari uchun sarflanishi bo‘ldi. Natijada mavjud ekilgan sholikorlik yerlari ham begona o‘t bosishi va suvsizlik natijasida zarar ko‘rdi [8:B.34].

1950 yilga kelib O‘zbekiston bo‘yicha sholi yetishtirish gektaridan o‘rta hisobda 16 sentnerni tashkil qildi va yalpi xosil 570 ming senrni tashkil etdi. Masalan, Xorazm viloyati Gurlan tumani “Stalin” nomli kolxoz gektaridan 55-70 sentnerdan, Toshkent viloyati O‘rta Chirchiq tumani “Polyanaya Zvezda” kolxozi 40-45 sentnerdan, Andijon viloyati “Stalin” nomli kolxozi 45 sentnerdan sholi yetishtirib, iste’molda guruch taminotini ta’minlashda asosiy xo‘jaliklar bo‘ldi.

1953-1958 yillarda Respublika bo‘yicha jami bo‘lib 3,5 mlrd pud [9:B.319] g‘alla yetishtirildi [10:B.142].

Mamlakatda oziq-ovqat ta’minoti olib borishda bug‘doy va sholidan tashqari yana makkajo‘xori ham ekish yetakchi o‘rinlarni egalladi. Makkajo‘xori ikki maqsadda yetishtirilar edi. Birinchi navbatda makkajo‘xori uni tayyolash bo‘lib, nafaqat sanoat usulida, balkim mahalliy oholining kundalik turmush tarzida asosiy oziq-ovqat turlaridan biri bo‘lgan. Shu o‘rinda ta’kidlash kerakki, Sovet Ittifoqi respublikalari ichida O‘zbekiston hususan Farg‘ona vodiysi XX asrning 1940-1950 yillarida ham asosiy paxtachilik hududi bo‘lib qolaverdi. Bu esa mavjud aholini ga’lla va g‘alla mahsulotlari bilan ta’minlashda mavjud muammoni yanada chigallashtirdi. Natijada respublikada nonga va unga bo‘lgan talab yil sayin o‘sib bordi, ammo kamaymadi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Ризаев.Г. Аграрная политка советской власти в Узбекистане. 1917-1965 гг. – Ташкент.Узбекистан.1967.-С.127.
2. Пўлатов И. Улуғ ватан уруши ғалабасига Ўзбекистон меҳнаткашларининг қўшган ҳиссалари. Тошкент: Ўзбекистон.1967й.-Б.13.
3. Бабажанов.Х. Иккинчи жахон уриши йилларида Ўзбекистонда озиқ-овқат сиёсатининг амалга оширилиши. Монография. – Тошкент: “Академнашр”, 2022.
4. Ўз МА, Р-90-фонд, 6- рўйхат, 5530-иш, 1-3варақ
5. Ўз МА, Р-90-фонд, 6- рўйхат, 5530-иш, 1-3варақ
6. Қизил Ўзбекистон. 1944 йил 20март. – № 63. – Б. 3.
7. Қизил Ўзбекистон. 1944 йил 7 октиябр. – № 199. – Б. 4.
8. Ўз МА, Р-1619-фонд, 10- рўйхат, 743-иш, 34 варақ
9. Ўз МА, Р-1619-фонд, 10- рўйхат, 743-иш, 34 варақ
10. Ўзбек тилининг изохли луғати. Тўртинчи жилд. – Тошкент.: ЎзМЭ, 2007.

QURBONJON DODXOHNING HAYOTI VA FAOLIYATI

THE LIFE AND WORK OF QURBANJON DODKHOKH

ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КУРБАНДЖОНА ДОДХО

Asatullayeva Zulxumor Lutfullaxon qizi
University of Business and Science
Tarix yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya

Ushbu maqolada Qurbonjon dodxohning hayoti va faoliyati davomida olib borgan ishlari to‘g‘risida qimmatli ma’lumotlar berilgan. Bundan tashqari qahramon ayol namoyondasi bo‘lmish Qurbonjon dodxohning boshidan kechirgan qiyinchiklari, yoqotishlari, erishgan yutuqlari, qilgan qo‘zg‘olonlari haqida ham atroflica to‘xtalib o‘tilgan. Umuman olganda Qurbonjon dodxohning Vatan uchun olib borgan yurishlari haqida ma’lumot olish mumkin.

Аннотация

В этой статье жизнь и деятельность Курбанджона Додхоха оставили глубокий след в истории. Одним словом, представлена информация о трудностях, потерях, достижениях и восстаниях, которые пережила Курбанджон додхох, представительница героини. В целом, можно получить информацию о походах Курбанджона Додхоха на родину.

Abstract

In this article, the life and work of Qurbonjon Dodkhoh left a deep mark on history. In short, information is presented about the hardships, losses, achievements, and uprisings experienced by Qurbonjon dodhoh, a representative of the heroine. In general, one can obtain information about Kurbanjon Dodkhoh’s campaigns to his homeland.

Kalit so‘zlar

Qurbonjon Dodxoh, qo‘zg‘olonlar, Farg‘ona, xalq, qahramon, Chor Rossiyasi, Oloy malikasi, hokim, Oloy, hudud, rus, voha, malika, kurash, general, qarshi, Dodxoh.

Ключевые слова

Курбанджон Додхох, восстания, Фергана, народ, герой, Царская Россия, Алайская царица, правитель, Алай, территория, русский, оазис, царица, борьба, генерал, против, Додхох.

Key words

Qurbonjon Dodxoh, uprisings, Fergana, people, hero, Tsarist Russia, Queen of Alai, ruler, Alai, territory, Russian, oasis, queen, struggle

K.P.Kaufman Qo‘qonda ko‘tarilgan xalq harakatini bostirish bahonasida Qo‘qon xonligini mustaqil davlat sifatida tugatadi. 1876-yilning 19-fevralida Qo‘qon xonligi bekor qilindi va uning o‘rniga Farg‘ona viloyati tashkil qilinadi. Turkiston xalqining jallodi, Farg‘ona vodiysida vahshiylarcha faoliyat ko‘rsatgan jazo ekspeditsiyasining boshlig‘i general Skobelev Farg‘ona viloyatining harbiy gubernatori etib tayinlandi. O‘zbek xalqi mustaqillik uchun kurashining Po‘latxon rahbarligidagi qo‘zg‘oloni mag‘lubiyati bilan uchala o‘zbek xonligi ham rus podsholigiga qaram bo‘lib qoladi. Ammo bu, Farg‘ona vodiysida chor Rossiya bosqinchilariga qarshi kurash barham topadi degani emas edi. Chunki erk, ozodlik va mustaqillik kurashida boy tarixga ega o‘zbeklar, qirg‘izlar va tojiklar bosqini va kelgindi battol dushmanga qarshi kurashni davom ettirdilar. Chor Rossiyasi

bosqiniga qarshi kurash markazi endi Oloy tog‘lari hududlariga ko‘chadi. Bu yerda To‘maris ulug‘ an’analarining davomchisi jasur turk malikasi qirg‘iz ayoli Qurbonjon dodxoh o‘z o‘g‘illari bilan son va qurollanish bo‘yicha tengsiz chor askarlariga qarshi kurashda afsonaviy qahramonliklar ko‘rsatadi. [6; B.167.].

Qurbonjon dodxoh ayol holiga qaramasdan Turkiston xalqlarining jallodi maqtanchoq va alchoq Chor generali Skobelevni u bilan sulh muzokaralari boshlashga majbur qiladi. Chunki Skobelev nopisandlik bilan tinchlik bitimini tuzish uchun Qurbonjon dodxoh oldiga mayor Ionovni yuborgan edi. Qurbonjon dodxoh uni qabul qilmadi va mavqeyi o‘zi bilan teng bo‘lgan qo‘mondon bilan muzokara boshlashga rozi ekanligini ma’lum qiladi. Natijada general Skobelevning o‘zi u bilan muzokaralar olib boradi, chunki uning boshqa iloji yo‘q edi. Bu general ustidan Qurbonjon dodxohning qo‘lga kiritgan katta g‘alabasi edi. [6; B.168.].

Oloy tog‘larida yashovchi qirg‘izlar ruslarga bo‘sunishdi istamadi va partizanlik urushini boshladi. Bu urushda boshqa urushlardan farqli o‘laroq erkak kishi emas aksincha hammamizga tanish o‘sha mashhur Oloy malikasi, Janub qirolichasi, millat onasi nomi bilan tanilgan biz bilgan Qurbonjon dodxoh boshchilik qiladi. Qurbonjon dodxohning hayot yo‘li haqida ko‘p ma’lumotlar bizgacha yetib kelmagan. U Qo‘qon xonligidagi Mungush qabilasidagi oddiy oilada tavvalud topadi. 1832-yilda u Qo‘qon xonligi dodxohi Olimbekka turmushga chiqadi. Qurmanjon besh o‘g‘illik bo‘ladi. Ular Abdullabek, Mamitbek, Asanbek, Botirbek va Qamichbek ismli o‘g‘illari bo‘ladi. Qurmanjon Mamatbay qizi shu yili dodxoh unvoniga ega bo‘ladi. Dodxoh unvoni - xon oldiga fuqarolarning xohish-istak hamda maqsadlarini bayon etish xuquqlarga ega mansab, saroy unvoni hisoblanadi. Uning ismidagi dodxoh nomi uning unvonidan kelib chiqqan hisoblanadi. [3; B.385.].

Qurbonjon dodxoh jasoratli ayol edi. Uning eri xon Mallaxonni taxtdan tushirib o‘rniga Shomurodni o‘tkazishda ishtirok etgan Olimbek, 1863-yili go‘zal kanizagi sharobiga solgan zahari tufayli hayotdan ko‘z yumadi. Tul qolgan Qurbonjon dodxoh yurtiga qaytib ‘‘Oloy malikasi’’ nomi bilan dovrug‘ taratadi. [4; B.294.]. Qurbonjonning o‘zi nafaqat Oloy xalqining hurmatiga sazovor bo‘lgan, balki Qo‘qon xoni Xudoyor Oloy qirg‘izlarini o‘ziga bo‘ysunuvchi deb e’lon qilib, ularga soliqlar qo‘yganida, Oloy malikasi bunga nafaqat qarshi chiqdi, balki Xudoyorxonning ko‘chmanchilarga soliq solishdan bosh tortishgan, o‘zini Oloyning yangi hukmdori deb e’tirof etishga va Oloy hududini o‘z qo‘liga o‘rnashib olishga muvaffaq bo‘ladi. O‘zining takabburligi bilan tanilgan xon o‘z qarorgohida Qurbonjon dodxohni eng oliyjanob bek sifatida kutib olishga majbur bo‘ladi. O‘rta Osiyo va butun musulmon Sharqida birinchi marta ayol kishi sharafiga rasmiy ziyofat uyushtirildi. Oloy hukmdorini Buxoro amiri Muzaffarxon jasur va dovyurakligi bois Qurbonjonga dodxoh unvonini bergan va unga „Dodxoh“ unvonini bergan ikkinchi hukmdor bo‘lgan. O‘sha davrda Qurbonjon dodxoh musulmon davlatining boshida turgan ayollarning kichik toifasiga kirdi. Amir yordamida Qo‘qon taxtini qayta egallagan Xudoyorxon Qurbonjon dodxoxni Oloy vodiysining hokimi qilib tayinlaydi (1865). Uning katta o‘g‘li Abdullabek

esa O‘sh hokimi qilib tayinlangan. Qurbonjon dodxoh bilan Qashqardagi Yettishahar uyg‘ur davlati hukmdori Yoqubbek o‘rtasida yaxshi munosabatlar o‘rnatilgan. Qurbonjon dodxohning bosh qarorgohi Gulcha qishlog‘ida joylashgan edi. Turkistonni kezib, Oloyga qirg‘iz chavandozlari hamrohligida borgan rus olimi A. P. Fedchenko ta’kidlaganidek, Qurbonjon „juda katta obro‘ga ega, bizning chavandozlar bu haqida faqat katta hurmat bilan gapirgan“. Qo‘qon xonlari ham Oloy hukmdoriga ehtiyotkorlik va hurmat bilan munosabatda bo‘lib, uning isyonkor qirg‘iz xalqi ustidan hokimiyatni saqlab qolish qobiliyatini yuqori baholaganlar. [10; B.5] Qurbonjon dodxoh qo‘zg‘oloni — chor Rossiyasining mustamlakachilik zulmiga qarshi ko‘tarilgan xalq qo‘zg‘oloni (1875-76). Bu qo‘zg‘olonga Oloy vohasi hokimi, Oloy malikasi sifatida mashhur bo‘lgan Qurbonjon dodxoh boshchilik qilgan "Po‘latxon" qo‘zg‘oloni ommaviy tus olgach, Qurbonjon dodxoh o‘z o‘g‘illari bilan qo‘zg‘olonchilar tomoniga o‘tgan.

1876-yil mart oyida Turkiston general gubernatori K.P. Kaufman Oloy vohasiga yangi hududlarni bosib olish va xalq qo‘zg‘olonlarini shafqatsiz bostirish bilan nom chiqargan general M.D. Skobelevni yuborib, qo‘zg‘olonchilardan 3 kunlik muddat ichida bo‘ysunish va har bir o‘tov soliq to‘lashini talab qilgan. Chorvador qirg‘izlar va o‘zbeklar bosqinchilarga itoat qilmay, ularga qarshi Qurbonjon dodxoh boshchiligida kurashga otlangan. Skobelev rahbarligidagi Rossiya qo‘shini 1876-yil 21 martda O‘shga keladi. Skobelev aylanma yo‘l orqali hujumga o‘tib, qo‘zg‘olonchilarni So‘fiqo‘rg‘ongacha surib tashlagan. Abdullabek qolgan yigitlari bilan Qizilort dovoni tomonga chekinib, Pomir tog‘lariga chiqib ketgan. Kaufman buyrug‘i bilan 1876-yil yozida Olay vohasiga jazo otryadi jo‘natilgan. Skobelev boshchiligidagi qo‘shin 15 - iyulda Oloyga 3 tomonlama - O‘sh, Uchqo‘rg‘on va Gulchadan yo‘lga chiqishgan. Abdullabek 2 ming kishilik qo‘shini bilan O‘shdan 40 chaqirim naridagi Shoti degan joyda pistirma qo‘yib, chor qo‘shinlarini Oloyga o‘tkazmaslikka harakat qilgan. Polkovnik Vitgenshteyn va qirg‘iz Shabdon Jontoy o‘g‘li boshchiligidagi qismlar bilan Abdullabek qo‘shini o‘rtasida ayovsiz janglar bo‘lgan. 31- iyulda qirg‘izlarning bir necha biyi Skobelevga taslim bo‘lgan. Vitgenshteyn qo‘shini 1876-yil avgustda Abdullabek yigitlari ortidan quvib, Pomirga kirib borgan. 8 sentabrda So‘xga yaqin Aylanma degan joyda har 2 qo‘shin o‘rtasida so‘nggi to‘qnashuv bo‘lib, unda Abdullabek boshchiligidagi qo‘zg‘olonchilar yengiladi. Abdullabek ukalari va safdoshlari bilan Qorako‘ldan Cho‘ngsuv darasiga o‘tib, so‘ngra Tuyuqsuv darasi orqali Qashqar va Shug‘non tarafga, keyinchalik Afg‘onistonga o‘tib ketgan. Abdullabek o‘sha yiliyoq Makkaga haj safariga jo‘nab, yo‘lda vafot etgan (uning jasadi keyinchalik Gulchaga olib kelinib, dafn etilgan).

Farg‘ona viloyati harbiy gubernatori Skobelev O‘sh uyezdi hokimi P.P.Ionov vositachiligida Qurbonjon dodxoh bilan muzokaralar olib borgan. Skobelev bilan Qurbonjon dodxoh Oloyda shaxsan uchrashishgan va o‘rtada sulh tuzilib, chor hukumatiga ko‘rsatayotgan qurolli qarshilik to‘xtatilgan (1876-yil oxiri). Qurbonjon dodxohning o‘g‘illari Mahmudbek, Hasanbek, Botirbek Kobuldagi quvg‘inlikdan chaqirilib, ularga Oloy vohasida yangi tuzilgan bo‘lislarga boshchilik qilish topshirilgan.

1893-yili o‘g‘illaridan biri Qamichbekning uyiga rus bosqinchilari tintuv o‘tkazishga keladi. Sababi, ruslarga yetkazilgan ma’lumotlarga ko‘ra, u Afg‘onistondan Qashg‘ar orqali yuborilgan qandaydir yuk qabul qilib olgan. Ammo bu paytda Qamichbek uyida yo‘q edi va bojxonachi uning ayolini tahqirlaydi. Bunga chidolmagan Qamichbekning navkari Oqbolbon bojxona xodimi va ikki qo‘riqchisini o‘ldiradi. Oxir oqibatda Qamichbek va akasi Mamitbek, shuningdek, Oqbolbon bilan birga umumiy 21 kishi hibsga olinadi. Ularga kontrabanda ayblovi qo‘yiladi. Qurbonjon dodxoh darxol Marg‘ilon shahriga yo‘l oladi va general-gubernatordan o‘g‘illari va nevaralarini kechirishini so‘raydi. Ammo faqatgina o‘g‘li Mamitbek, jiyani Arslonbek, nevarasi Mirzapoyasini o‘limdan qutqarib qoladi. Ularga chiqarilgan jazo Irkutsk guberniyasiga surgun bilan almashtiriladi. Dodxohning sevimli farzandi Qamichbek 1895-yil 3-mart kuni O‘sh shahri markazidagi maydonda dorga osiladi. Qurmanjon jarayonni o‘z ko‘zlari bilan kuzatib turgan edi. Rivoyat qilishlaricha, birinchi urinishda arqon uzilib ketadi. Dodxoh qatilni to‘xtatishni so‘raydi. Ammo unga quloq solishmaydi. Qurbonjon o‘g‘liga qarata shunday deydi: "O‘limga tik qara!"O‘g‘lining vafoti Qurbonjonga qattiq ta’sir qiladi. Uzoq yildan buyon xizmat qilib kelgan tuzum jonday jigarlarining boshini yegan edi. U barcha jamoat ishlarini yeg‘ishtirib, O‘sh yaqinidagi bir qishloqqa borib joylashadi. Bu yerda 1907-yilgacha yashaydi va 1-fevral kuni 97 yoshida olamdan ko‘z yumadi. U suyukli o‘g‘li Qamichbek yoniga dafn qilinadi.[9;B.3.].

Xullosa qilib shuni aytishim mumkinki, Qurbonjon dodxoh tarixda chuqur iz qoldirgan To‘maris kabi kuchli ayol bo‘lganligi, farzandlari, xalqi uchun ko‘plab ishlar qilganligi hammamizga o‘rnak bo‘la oladi. Qurbonjon dodxohni xotirasiga atab Qirg‘iziston jamoat joylariga uning nomlari berilgan va badiiy filmlar ham suratga olingan. Qurbonjon dodxoh yashagan davrda erkak kishilar ham hukumatga qarshi chiqa olmaydigan bir paytda bu ayol o‘zining mard va jasurligi bilan, Skobelev ismli generalga ayol boshi bilan qarshi chiqa oladi. Uning bu harakatlari tahsinga sazovordir. Qurbonjon dodxohning qilgan ishlari tahsinga sazovor lekin bu ayolning shuncha mashaqqatlarni yengib o‘tib hamma narsani boshidan o‘tkazib hammasiga chidab kelganligi va oxirida farzandiga kuyib farzand dog‘i tufayli cho‘kib qolganligi va bu dunyodan ko‘z yumganligi juda achinarli. Hozirgi kunda ham To‘maris, Qurbonjon dodxoh kabi ayollar mamlakatimizda juda ham ko‘p. Qurbonjon dodxohning ibratli, jasoratli va sinovli hayot yo‘li bugungi kun kishilari uchun o‘rnak bo‘lishi shubhasiz. O‘ylaymanki Qurbonjon dodxoh hayoti uning qilgan ishlari va qo‘zg‘olonlari vatan uchun farzandlari uchun xalqi uchun ko‘rsatgan qahramonliklari kelasi avlod yoshlariga ibrat bo‘la oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Тошкент, Шарқ. 2000.

2. Bababekov X.N., Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосилки. – Т., 1990; Народние движения Средней Азии в XX веке (По материалам Кыргизстана). Бишкек-Ош, 1998.

3. Эшов Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. Тошкент- Ўзбекистон. 2012.
4. Ergashev Q., Hamidov H. O‘zekiston tarixi: o‘quv qo‘llanma. T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2015.
5. Usmonov Q., Sodiqov M., Burxonova S. O‘zbekiston tarixi. Darslik. – T.: 2005.
6. Shamsutdinov R. Vatan tarixi. Toshkent, Sharq. 2016.
7. Shamsutdinov R., Mo‘minov H. O‘zbekiston tarixi. Toshkent, Sharq. 2013.
8. O‘zbekiston yangi tarixi. Toshkent, Sharq, 2000
9. https://oyina.uz/uz/article/1678.
10.https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Qurbonjon_dodxoh.

XIX ASR IKKINCHI YARMIDA FARG‘ONA VODISIDA MILLIY OZODLIK UCHUN OLIB BORILGAN KURASHLAR

NATIONAL LIBERATION STRUGGLES IN THE FERGANA VALLEY IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY
БОРЬБА ЗА НАЦИОНАЛЬНОЕ ОСВОБОЖДЕНИЕ В ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

G‘ulomova Ruxshona Rustamjon qizi
University of Business and Science
Tarix yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya

Ushbu maqolada XIX asr ikkinchi yarmida Farg‘ona vodiysida bo‘lib o‘tgan milliy ozodlik harakatlari va mustamlaka hukumatning zulm-sitamlariga qarshi mahalliy aholini olib borgan kurashlari aks etadi. Bu davrda "soxta xon" nomi bilan mashhur bo‘lgan Po‘latxon va Yetimxon hamda Darveshxon to‘ra va Dukchi Eshonlarning milliy ozodlik harakatlari bo‘lib o‘tgan.

Abstract

This article reflects the national liberation movements that took place in the Ferghana Valley in the second half of the 19th century and the struggles of the local population against the oppression of the colonial government. During this period, the national liberation movements of Polat Khan and Yetim Khan, Darvesh Khan Tora and Dukchi Eshon, known as "false khans", took place.

Аннотация

В данной статье отражены национально-освободительные движения, происходившие в Ферганской долине во второй половине XIX века, и борьба местного населения против гнета колониального правительства. В этот период происходили национально-освободительные движения Полат-хана и Йетим-хана, Дарвеш-хана Тора и Дукчи Эшона, известных как “ложные ханы”.

Kalit so‘zlar

Farg‘ona vodiysi, Mingtepa, Po‘latxon, Yetimxon, qo‘zg‘olonlar, Qo‘qon xonligi, Xudoyorxon, Marg‘ilon uyezdi, Dukchi Eshon, Xo‘jand.

Key words

Fergana Valley, Mingtepa, Pulatkhan, Yetimkhan, uprisings, Kokand Khanate, Khudoyorkhan, Margilan Uyezdi, Dukchi Eshon, Khujand.

Ключевые слова

Ферганская долина, Мингтепа, Пулатхан, Йетимхан, восстания, Кокандское ханство, Худоярхан, Маргиланский уезд, Дукчи Эшон, Худжанд.

XIX asrning o‘rtalariga kelib Qo‘qon xonligidagi siyosiy jarayonlar hamda ichki ahvol yanada og‘irlashgan edi. Birinchidan o‘troq aholi va ko‘chmanchi turkiy qabilalar o‘rtasida hokimiyat uchun kurash xonlikning asosiy muammosiga aylandi. Ikkinchidan Rossiya imperiyasining asta-sekinlik bilan xonlik hududlariga bostirib kirishi siyosiy jarayonlarning yanada keskinlashuviga sabab bo‘lgan edi.

XIX asr oxirida iqtisodiy qiyinchiliklar va xalqning ma’naviy jihatdan kamsitilishi, mahalliy urf-odatlarga zid bo‘lgan qarorlarning qabul qilinishi natijasida Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati mahalliy aholining milliy ozodlik harakatlarini boshlanishiga asosiy sabab bo‘ldi. Asosan bu milliy ozodlik harakatlari boshqa hududlarga qaraganda Farg‘ona vodiysida avj olib ketdi. Buning sabablari esa Qo‘qon xonligini Rossiya imperiyasi ixtiyoriga bergan va hukmronligini tan olgan Xudoyorxonga qarshi nafaqat oddiy xalq, balki yirik yer egalari ham kurash olib bordilar. Bundan tashqari imperiya hukumatining zulm-sitamlari mahalliy aholining sabr kosasini to‘ldirgan edi.

Farg‘ona vodiysida milliy ozodlik harakatlari keskin tus oladi. Bunda aholi podsho hukumatiga qarshi bir necha bor namoyishlar o‘tkazadi. Bulardan dastlabkisi Farg‘ona vodiysida 1871-1872-yillarda hokimiyat uchun boshlangan kurash, 1874-1876-yillarda keng ko‘lamdagi xalq harakatiga aylanib ketadi. [6; B. 293.]. Bu harakat dastlab Xudoyorxonni taxtdan ag‘darish maqsadida boshlangan edi. Keyinchalik keng tus olib, mustamlaka hukumatga qarshi kurashga aylanib ketadi. Qo‘zg‘olonga Marg‘ilon uyezdidan chiqqan mulla Ishoq Hasan o‘g‘li boshchilik qilib o‘ziga Xudoyorxonning Samarqanddagi qarindoshi Po‘latxon nomini oldi va shu bois tarixga Po‘latxon qo‘zg‘oloni bo‘lib kirdi.[6; B.293.]. Xudoyorxonning qochishi sabab qo‘zg‘olonchilar Andijonni egallab olishadi va Po‘latxon Qo‘qon taxtiga chiqishga muyassar bo‘ladi. [9; B.2.]. Qo‘zg‘olonni bostirish uchun Rus otryadi harakatga keladi va qo‘zg‘olonchilarni tor-mor keltiradi. Po‘latxon Marg‘ilonda qo‘lga olinadi.1876-yil Qo‘qon xonligi bekor qilindi va uning o‘rniga Farg‘ona viloyati tashkil qilinadi. [2; B.167.]. Ozodlik va mustaqillik yo‘lidagi milliy ozodlik harakatlari bu bilan barham topmaydi. O‘zbek xalqi kelgindi dushmanga qarshi kurashni davom ettiradilar.

Marg‘ilon bekligiga qarashli Mingtepa qishlog‘ida ham mustamlaka zulmiga qarshi ikki marotaba yirik qo‘zg‘olon sodir bo‘ldi. Norozilik harakatlarining birinchisi 1878-yilda Yetimxon boshchiligida, ikkinchisi 1898-yilda Dukchi Eshon rahbarligida amalga oshirildi. Bundan dastlabgisi Yetimxon boshchiligidagi qo‘zg‘olon bo‘lib, (Yetimxonning asl ismi Ma’mir bo‘lgan) Mingtepa hududida boshlanadi, Mingtepa hozirgi Marhamat tumaniga to‘g‘ri keladi. Mingtepa volosti Andijon uyezdi markazidan 38 km janubiy-sharqda, Marg‘ilon uyezdi markazidan 68 verst sharqda joylashgan. [10; B.2.]. Qo‘zg‘olon 1878-yil 7-martdan 8-martga o‘tar kechasi bir guruh mingtepaliklar imperiya bosqinchilariga qarshi qo‘zg‘olon ko‘taradi. Qo‘zg‘olonchilar taxminan 100 kishidan iborat bo‘lgan. Qo‘zg‘olon yetakchisi Yetimxon oq kigizga o‘tqazilib, xon deb e’lon qilinadi. Lekin tez orada ularga qarshi 40 kishidan iborat kazaklar otryadi yuboriladi. Olib borilgan qattiq janglardan so‘ng qo‘zg‘olonchilar mag‘lubiyatga uchraydi. Qo‘zg‘olonchilarning 40 nafari o‘zaro jangda halok bo‘ladi, 30 nafari esa yarador bo‘ladi. Qo‘zg‘olon

boshlig‘i Yetimxon (Ma’mir) imperiya qo‘shini tomonidan qo‘lga olinadi va Andijon shahrida dorga osiladi. [10; B.3.]. Aholida qo‘zg‘olonda halok bo‘lgan va yaralanganlar bo‘lganligi sababli qo‘rquv paydo bo‘ladi va qayta qo‘zg‘olon ko‘tarilmaydi.

Bu qo‘zg‘olon bostirilgach oradan oz muddat o‘tgach yana 1880-yil Xo‘jand va O‘ratepa hududlarida Rahmonquli va Mirkarimboylar tomonidan yana bir qo‘zg‘olon ko‘tariladi. Xo‘jand (1936-91 yillarda Leninobod) — shahar, Tojikiston Respublikasi Sug‘d viloyati markazi, Farg‘ona vodiysining g‘arbiy qismida, Turkiston tizmasi bilan Mo‘g‘ultog‘ o‘rtasida, Sirdaryo bo‘yida joylashgan. O‘ratepa viloyati (1945-47-yillarda Leninobod) Tyan-Shan va Hisor-Olay tizmalarida joylashgan. Xo‘jand va O‘ratepa tumanlaridagi aholidan qo‘shimcha yer solig‘i olinishini e’lon qilinadi. Buning oqibatida sabr kosasi to‘lgan aholi Rahmonqulihoji, Mirkarimboylar boshchiligida uyezd boshlig‘ining mahkamasiga borib, adolatsiz soliqni bekor qilishni talab qildi. [2; B.259.]. Lekin qo‘zg‘olonchilar mirshablar tomonidan hibsga olinadi va harakatlari esa besamar bo‘ladi.

Namanganda esa talonchilik, vaqtidan avval ko‘p bora soliqlar undirilishi va jabr-zulm avjiga chiqqanligi sababli 1882-yilning boshlarida aholi ma’murlarga qarshi bosh ko‘tarib chiqadi. Bunda namoyishchilar uyezd boshlig‘ining uyini o‘rab oladilar. Uyezd ma’murlari harbiy bo‘linmani yordamga chaqirib, namoyishchilarni qattiq jazolaydi va buning natijasida aholi yanada jabr ko‘radi.

Keyinchalik esa Andijon aholisi yurtni chet el bosqinchilaridan ozod qilish, o‘lkada milliy davlatni tiklash uchun mustamlakachilarga qarshi puxta tayyorlana boshlaydi. Qo‘zg‘olonga rahbarlik qilishga Darvishxon Eshon To‘ra ko‘rsatiladi. U Andijon uyezdi Qo‘rg‘ontepa volostiga qarashli Chekto‘ra qishlog‘i fuqarosi, qo‘zg‘olonga rahbarlik qilgan paytda 45 yoshda bo‘lib, Andijon va Qo‘qon uyezdlarida ancha katta yer mulkka ega bo‘lgan. [8; B. 210.]. U qisqa vaqt ichida O‘sh, Andijon uyezdlari volost va qishloqlarida ko‘plab aholini qo‘zg‘olonga jalb eta oladi. Darvishxon boshliq qo‘zg‘olonchilar yangi Marg‘ilon shahrini Andijon va Qo‘qon bilan bog‘lovchi aloqa simlarini uzib tashlaydi. Darvishxon boshchiligidagi qo‘zg‘olonchilar ko‘lami tobora kengayib boradi. Asaka, Qo‘rg‘ontepa, Shahrixon, Oltinko‘l, Jalolquduq, O‘sh uezdining Novqat, Tutlik qishloqlari, Oqbo‘yra volosti, Marg‘ilon kabi joylar ham qo‘zg‘olon girdobiga tortilgandi. [7; B.141.]. Buni bostirish uchun mustamlakachi hukumat viloyatni turli joylariga, jumladan Andijon, O‘sh va Marg‘ilon uyezdlariga harbiy kuchlarni yuborishga majbur bo‘ladi. [8; B.210.]. Qo‘zg‘olonchilar 1885-yilning Avgust oyida uyezd mirshablari bilan to‘qnashadi va natijada Darveshxon chekinadi. Lekin hukumat bu bilan qo‘zg‘olonni bostira olmaydi. 1886-yil Fevral oyida ma’murlar tomonidan qo‘zg‘olon yetakchilari qamoqqa olinadi va qo‘zg‘olonni shafqatsizlarcha bostiriladi. [4; B.394.].

Mustamlakachi chor ma’murlarini dahshat va vahimaga solgan xalq qo‘zg‘olonlaridan biri 1898 yilda Andijonda bo‘ladi. Bu qo‘zg‘olonga Andijondagi poytug‘lik Eshon Sultonxon To‘raning muridi, “Dukchi Eshon” nomi bilan mashhur bo‘lgan 42 yasharlik Muhammad Ali Halfa Madali Eshon boshchilik

qiladi. [7; B.146.]. Bu qo‘zg‘olon avvalgi qo‘zg‘olonlarga qaraganda juda ham ommalashib katta namoshishga aylanib ketadi. Bunda MuhammadAlixon vodiyda avvalgi xonlik tuzumini tiklashni niyat qialdi. Bundan tashqari namoyishning asosiy sabablari etib diniy qadriyatlarni oyoq osti qilinishi, mahalliy aholi zulm va zo‘ravonlikdan azob chekishi, xalq noroziligining kuchayib ketganligini ko‘rsatib o‘tiladi. Muhammad Ali Halfa Sobir o‘g‘li Dukchi Eshon xonadonida kengash bo‘lib, unda mingga yaqin odam qatnashadi. Shu kengashda Eshonning o‘n to‘rt yoshli jiyani Abdulaziz (Musulmonqul) xon qilib ko‘tarilajagi, qo‘zg‘olon qachon boshlanishi aytiladi. [7; B.146.]. 1898 yil 17-may kuni MuhammadAli o‘z odamlari orqali atrofdagi qishloqlarga xabar tarqatib, qo‘zg‘olon boshlash vaqti kelganligini e’lon qiladi. [2; B.264.]. Shundan so‘ng qo‘zg‘olon ochiqchasiga avj olib ketadi. Namoyishchilar Dukchi Eshon boshchiligida harakatni boshlashadi. Dastlab harbiy ma’murlar tomon yo‘l oladi. Andijon shahrida joylashgan harbiy garnizonga hujum qilib, 23 o‘rus askarini o‘ldirdilar, 24 tasini yarador qiladilar, 30 tacha miltiqni o‘lja oladilar. [7; B.147.]. Bu holatdan habar topgan podsho hukumati zudlik bilan chora ko‘rishga va bostirishga harakat qiladi. Dastlab namoyishchilar hukumatga qarshi harbiy qurollarsiz ham qarshilik ko‘rsatradi. Lekin harbiy qurol-aslahalar bo‘lmaganligi sabali chekinishga majbur bo‘ladi. So‘ng katta harbiy kuchlar uch soat ichida Andijonga yetib kelib, Yangi shaharda duch kelgan mahalliy aholini o‘qqa tutadilar. [2; B.264.]. Bu qo‘zgolon ko‘plab namoyishchilarni qamrab olgan edi. Shu sababli bostirish uchun ham katta harbiy kuch chaqiriladi. Dastlab qo‘zg‘olonchilar egallab olgan hududdagi barchani o‘qqa tutish natijasida bostiriladi. Qo‘zg‘olon bostirilgach, ikki ming kishi hibsga olindi. [2; B.264.]. Qo‘zg‘olon yetakchilari esa sudsiz osib o‘ldiriladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Ushbu qo‘zg‘olonlar Rossiya imperiyasi bosqinining dastlabki yillarida bo‘lib o‘tgan vodiy aholisining mustaqillik uchun bo‘lgan harakatlarining yorqin namunalari hisoblanadi. Yuqorida keltirilgan qo‘zg‘olonchilarning qilgan ishlari asosan vatan uchun xalqi uchun ko‘rsatgan qahramonliklari bizga hamda kelasi avlod yoshlariga iham ibrat bo‘la oladi. XIX asr ikkinchi yarmida Farg‘ona vodiysi hududida bo‘lib o‘tgan milliy ozodlik harakatlari bizga o‘z mamlakatimizni sevish, uni bosqinchilar qo‘liga topshirib qo‘ymaslik hamda zulm-sitamlarga qarshi chiqish kabi ezgu g‘oyalarni beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Тошкент, Шарқ. 2000.
2. A. Sharopov. O‘zbekiston tarixidan universal qo‘llanma, Toshkent, Akademnashr, 2021
3. Эшов.Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. Тошкент- Ўзбекистон. 2012.
4. Ergashev.Q, Hamidov.H .O‘zekiston tarixi: o‘quv qo‘llanma. T.:G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2015.
5. Q. Usmonov, M. Sodiqov, S. Burxonova**.** O‘zbekiston tarixi. Darslik. –T.: 2005.
6. O‘zbekiston yangi tarixi, X. Sodiqov, R, Shamsutdinov, Toshkent, Sharq, 2000
7. Shamsutdinov.R Vatan tarixi. Toshkent, Sharq. 2016.
8. Shamsutdinov.R, Mo‘minov.H. O‘zbekiston tarixi. Toshkent, Sharq. 2013.
9. https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Po%CA%BBlatxon
10. https://ojs.rmasav.com/index.php/ojs/article/download/1707/artc_4_1_2/1

XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA MARG‘ILON SHAHRIDAGI TA’LIM TIZIMI

СИСТЕМА ОБРАЗОВАНИЯ В ГОРОДЕ МАРГИЛАН В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

THE EDUCATION SYSTEM IN THE CITY OF MARGILAN AT THE END OF THE 19TH AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Madaminov Ulug‘bek Maxamadjon o‘g‘li
University of Business and Science,
Ijtimoiy fanlar kafedrasi o‘qituvchisi.

Annotatsiya

Ushbu maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Marg‘ilon shahrida shakllangan ta’lim tizimi o‘rganiladi. Unda an’anaviy maktablar va madrasalar faoliyati, yangi usuldagi maktablarning paydo bo‘lishi, ularning ijtimoiy va madaniy hayotdagi o‘rni tahlil qilinadi. Shuningdek, o‘sha davrdagi ta’lim muassasalarining tarkibi, darsliklar, o‘qituvchilar tarkibi hamda hukumat siyosatining ta’limga ta’siri yoritiladi.

Kalit so‘zlar

Marg‘ilon, ta’lim tizimi, maktab, madrasa, jadidchilik, o‘qituvchi, o‘quv dasturi.

Аннотация

В статье рассматривается система образования в городе Маргилан в конце XIX – начале XX века. Анализируется деятельность традиционных школ и медресе, а также появление новых методов обучения. Особое внимание уделяется роли образовательных учреждений в общественной и культурной жизни, составу преподавателей, учебным программам и влиянию государственной политики на сферу образования.

Ключевые слова

Маргилан, система образования, школа, медресе, джадидизм, учитель, учебная программа.

Abstract

This article examines the education system in the city of Margilan at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. It analyzes the function of traditional schools and madrasas, the emergence of new-method schools, and their role in social and cultural life. The study also highlights the structure of educational institutions, curricula, teaching staff, and the impact of governmental policies on education.

Keywords

Margilan, education system, school, madrasa, Jadidism, teacher, curriculum.

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning boshlarida Markaziy Osiyoda ilm dargohlarini asosini madrasalar tashkil etgan. Shuningdek, eski usul musulmon maktablari, qorixona, otin oyi maktablari ham aholi savodxonligini chiqarishda muhim rol o‘ynagan. Rossiya imperiyasi Qo‘qon xonligini tugatgandan so‘ng mustamlakachilar tashkil etgan rus-tuzem maktablari ochilgan bo‘lsa-da, aholini asosiy qismi yuqorida qayd etilgan ilm maskanlarida tahsil olishar edi.

Shuningdek, XIX asr oxirlarida jadid maktablarini paydo bo‘lishi ham muhim ahamiyat kasb eta boshlagan [1. 30-31].

Turkiston general-gubernatorligi hududida Farg‘ona vodiysida joylashgan yirik shaharlar diniy muassasalarga qarashli madrasa va eski usul maktablari soni jihatidan yuqori salohiyatga ega bo‘ldi. Qo‘qon, Marg‘ilon, Andijon, Namangan, Xo‘jand kabi yirik shaharlarda diniy muassasalar, ilm maskanlari, XX asr boshlaridagi rus-tuzem maktablari yangi usul jadid maktablariga nisbatan katta miqdorni tashkil etgan.

Marg‘ilon shahrida ham ta’lim tizimini barcha tarmoqlari mavjud bo‘lgan. Shahardagi masjidlarda boshlang‘ich diniy maktablar mavjud bo‘lgan. Ularda o‘g‘il bolalarni o‘qitish majburiy hisoblangan. Bunday maktablar masjidlar qoshida ochilganligi uchun o‘qituvchilar yoki ustozlik vazifasini masjid imomi, so‘fisi bajargan. Boshlang‘ich maktablar ya’ni qorixonalar, madrasalar qoshida ham ochilgan. Shuningdek, boy badavlat kishilar o‘z farzandlarini o‘qitish uchun bunday maktablarni o‘z uylarida tashkil etgan. Ular o‘z maktabida tajribali o‘qituvchi-mudarrislarni taklif etganlar [2. 40-41].

Marg‘ilonda yana bir ilm maskanlaridan biri diniy musulmon maktablari ham mavjud bo‘lib, ular aholi savodxonligini ko‘tarishda muhim rol o‘ynagan. Marg‘ilonda mavjud bo‘lgan diniy maktablar islom dini kirib kelishi bilan dastlab masjidlar qoshida ochila boshlagan, keyinchalik ham masjidlardagi hujralarda faoliyatini davom ettirgan. Diniy usul maktablari bolalarga harflarni yozish, ifodali o‘qish, Hadislarni yodlash, ba’zi badiiy va falsafiy adabiyotlarni mutola qilishga ham o‘rgatgan. Deyarli barcha diniy usul maktablari bolalarni ota-onalaridan olinadigan mablag‘lar hisobiga ochilib, ulardan tushgan pul moddiy byudjetni tashkil etgan. Domlalarning daromadi bolalarning ota-onalaridan kelib turadigan turli-tuman sovg‘a-salomlardan iborat bo‘lgan.

Marg‘ilonda 1875- yilda 433 ta musulmon maktablari bo‘lib, ularda 7340 nafar bola tahsil olgan bo‘lsa, 1898- yilga kelib, ularning soni 324 taga tushib qolgan va 3989 nafar bola bilim olishgan. Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi davrida Marg‘ilondagi eski usul musulmon maktablari soni iqtisodiy va siyosiy vaziyatga qarab o‘zgarib turgan. Ayniqsa, chor hukumatining musulmon makatblariga nisbatan ba’zi tadbirlari natijasida maktablar va bolalar soni XX asr boshlariga kelib kamayib borganligini ko‘ramiz [3. 31].

Boshlang‘ich maktablarda o‘qitish uslubi o‘qituvchi (imom yoki so‘figa) bog‘liq bo‘lgan. Maktabga qabul qilish ham o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lgan. Ya’ni maktabga yangi kelgan o‘quvchi (mullavachcha) avval domla, so‘ngra katta, ilg‘or o‘quvchilar (xalfalar) qisqa-qisqa so‘zlarni o‘qib berish bilan uning eslab qolish qobiliyatini sinab ko‘rganlar. Bunday maktablar oddiy uy shaklida bo‘lib, o‘quvchilar (mullavachchalar) yerda bo‘yra ustida o‘tirib mutolaa qilishgan. Boshlang‘ich diniy maktablarda alohida sinf sistemasi mavjud bo‘lmagan. Mashg‘ulotlar doimo individual tartibda olib borilgan. O‘quvchilar yilning istalgan paytida qabul qilingan. O‘qishning dastlabki bosqichi arab “Alifbo”si yoki “Ustozi avval” kitoblaridagi arab imlosidagi harflarni o‘rganish bilan belgilangan. O‘quvchilar “Alifbo”ni yakunlagach, “Haftiyak”ni o‘qiganlar [4. 41]. “Haftiyak”

Qur’onning yettidan bir qismidan iborat arabcha kitoblarni o‘rganish, Qur’on kitobini o‘rganishga tayyorgarlik vazifasini bajargan. “Haftiyak” yakunlangach, yana bir ikkita uncha katta bo‘lmagan, musulmonchilik asoslarini o‘rgatuvchi, fors-tojik va turk tillaridagi “Chor kitob” va “So‘fi Olloyor” kabi kitoblar o‘qitilgan. So‘ngra “Qur’on”ni o‘rgatish boshlangan. Bunday maktablarda faqat o‘g‘il bolalargina o‘qishgan.

Shuningdek, Marg‘ilonda Turkiston general-gubernatorligiga qarashli barcha shaharlar qatori ayollar savodxonligini chiqarish uchun mo‘ljallangan musulmon otin oyi maktablari ham mavjud bo‘lib, 1908- yilga kelib ular soni 25 tani tashkil etgan. Bu usuldagi maktablarda 330 nafar ayol tahsil olgan. Qiz bolalarni o‘g‘il bolalar kabi maktabda o‘qishi majburiy bo‘lmagan. Shuning uchun otin oyi maktablari masjid qoshidagi musulmon diniy usul maktablariga nisbatan son jihatdan kam bo‘lgan. Otin oyi maktablari asosan kuchli ilmga ega bo‘lgan otinbibilar uylarida ochilgan hamda ta’lim olayotgan otin oyilarni o‘qishni, yozishni o‘rgatish bilan birga hatto uy ishlarini yuritishga ham tarbiyalagan [5. 30].

“Otinbuvi maktablari” o‘g‘il-bolalar maktablaridan farq qilib, “Qur’on” kamroq, fors-tojik va turk tilidagi asarlar ko‘proq o‘qitilgan.

Yuqorida qayd etilgan eski usul musulmon maktablarida bolalar sovodxonligini chiqarish bilan cheklanib qolmay, “Haftiyak”, “Chorkitob”, “Kalomi sharif”, “Maslakun muttaqin”, So‘fi Olloyor, Xo‘ja Hofiz, Navoiy, Fuzuliy, Bedil kabi buyuk allomalarning falsafiy va badiiy asarlari ham o‘qitilgan.

Boshlang‘ich maktablar soni Marg‘ilon shahri va uyezdida yildan yilga ortib borgan. 1984- yilda Farg‘ona viloyatida 1347 ta boshlang‘ich diniy maktab mavjud bo‘lsa, Marg‘ilon uyezdida shu yili 345 ta shunday maktab mavjud bo‘lgan. Yoki viloyat bo‘yicha shunday maktablarni 28%i Marg‘ilon uyezdi hisobiga to‘g‘ri kelgan [6. 42].

Marg‘ilonda shuningdek vaqf hisobiga ochilgan qorixonalar ham mavjud bo‘lgan. Qorixonalar alohida binolariga ham ega bo‘lib, vaqf daromadidan qurilgan, ba’zilari esa masjid va mozorlar qoshida faoliyat yuritgan. Marg‘ilonda XIX asr ikkinchi yarmida jami 21 ta qorixona bo‘lib, unda 395 nafar qori tahsil olgan. Qorixonalarda asosan Qur’oni Karimni qiroat bilan o‘qish, to‘liq yodlash maqsad qilib qo‘yilgan.

Rossiya hukumati O‘rta Osiyoni bosib olgandan so‘ng mahalliy aholini rus muhitida tarbiyalashga, so‘ngra esa Rossiyadan ko‘chirib keltirilgan ruslar bilan mahalliy aholini aralashtirib yuborib, Turkistonda yevropacha turmushni shakllantirishga harakat qildi. Shuning natijasida 1880- yil imperiya Davlat Kengashida “Turkistondagi mahalliy aholi bolalarini ruslar bilan birgalikda o‘qitish” masalasi ko‘tarilgan. Bu masalaga Rossiya harbiy vaziri D. Milyutin hamda maorif vaziri graf Tolstoylar rozilik berishdi [7. 49].

Bu o‘tkazilajak tadbir Turkistonda ruslashtirish siyosatiga katta yordam berishini hisobga olib, o‘lkada 80- yillarning boshlaridanoq rus-tuzem maktablari tashkil etila boshlandi. Turkistonda boshlang‘ich maktablar ya’ni “rus-tuzem maktablari” tarmog‘ini yaratish loyihasini general-leytenant G. O. Rozenbax ishlab chiqdi.

Turkistonda ruslashtirish siyosatini amalga oshirishda maktabning muhim ahamiyatga ega ekanligi haqida Rozenbax shunday degan edi. “O‘lkani ruslashtirish rejasini amalga oshirishda rus-tuzem maktablari katta ahamiyat kasb etishi lozim”.

1884- yilda Toshkentda birinchi rus-tuzem maktabi ochilgan. XIX asrning oxirlariga kelib Turkistonda rus-tuzem maktablari yuzdan ortib ketdi. Bunday maktablar Turkistonning ko‘plab shaharlarida, volostlarda va katta kichik qishloqlarda tashkil etila boshlandi. Rus-tuzem maktablarida o‘quv kuni ikki qismdan iborat bo‘lib, kunning birinchi yarmida rus o‘qituvchisi o‘quvchilar bilan o‘qish, yozish, hisob-kitob darslarini olib borgan, ikkinchi yarmida esa o‘quvchilar bilan o‘zbek domlasi mashg‘ulotlar olib borgan.

1886- yilda Turkiston o‘lkasida 14 ta rus-tuzem maktablari mavjud bo‘lgan. Shu maktablardan 5 tasi Farg‘ona oblasti shaharlarida ochilgan. Marg‘ilon shahrida ham shu yili rus-tuzem maktabi ochilgan. Bu maktabda asosan mahalliy millat bolalari ta’lim olishgan.

Rus muallimlari rus-tuzem maktablari uchun o‘ziga xos bo‘lgan o‘qish rejasi va dasturini tuzib, shu asosda ta’lim-tarbiya ishlarini olib bordilar. Yangi maktab (rus-tuzem maktabi) muallimlarining bir qismi o‘lkani o‘rganishlari natijasida to‘plagan materiallari asosida o‘qish kitoblari yoza boshladilar. Masalan: o‘qituvchi N. V. Ostroumov “Turkiston o‘lkasining geografiyasi” nomli kitob yozadi. Bu kitob tezda o‘zbek, qozoq, qirg‘iz tillariga tarjima qilinib o‘lka maktablarida darslik sifatida o‘qitila boshlandi. O‘qituvchi G. S. Yachnik o‘lkada birinchi bo‘lib “Azbukadan so‘ng birinchi kitob” nomli mahalliy aholi bolalari uchun rus tilini o‘rganish qo‘llanmasini yozib chiqardi... 1884- yilda sharqshunos V. P Nalivkin o‘zbek-rus va rus-o‘zbek lug‘atini yozib, uni Qozon shahrida bosmadan chiqargan.

O‘lkada rus-tuzem maktablarini nufuzini oshirish va “Buyuk Rossiya davlatining” ulug‘vorligi va qudratini ko‘rsatish maqsadida rus-tuzem maktabi o‘quvchilaridan Rossiya shaharlariga sayohatlar uyushtirildi. Ana shunday sayohatlardan birinchisi 1899- yil yozida tashkil etildi. Bu sayohatda 18 ta yerli millat vakillari rus-tuzem maktablari o‘quvchilari ishtirok etib, ikki hafta mobaynida Rossiyaning turli shaharlarini diqqatga sazovor joylarini tomosha qildilar. Sayohatchilar orasida Marg‘ilon rus-tuzem maktabi o‘quvchilari ham bo‘lgan. Shunday sayohatlar 1900 va 1902- yillarda ham tashkil etilgan. 1902- yilda uyushtirilgan sayohatda qatnashgan 20 o‘quvchidan 11 tasi Farg‘ona oblastining Marg‘ilon, Andijon va O‘sh shaharlaridan edi.

Ruslashtirish siyosatining o‘lkada kengroq yoyish maqsadida rus-tuzem maktablari qoshida maxsus kurslar tashkil etila boshlandi. Bu kurslarda katta yoshdagi mahalliy millat vakillariga rus tili o‘rgatila boshlandi.

1897- yilda Marg‘ilon shahridagi rus-tuzem maktabida ham katta yoshdagi mahalliy millat uchun kurs ochilgan. Ushbu kursda shu yili 37 kishi o‘qigan.

O‘lkada tashkil etilgan rus-tuzem maktablari ruslar tomonidan muntazam tarzda tekshirilib turilgan. 1912- yilda Turkistondagi rus-tuzem maktablari ishini Qozondagi o‘qituvchilar seminariyasining direktori Bobronikov tekshirib ko‘rgan.

1913- yilda Marg‘ilon shahrida bitta rus-tuzem maktabi mavjud bo‘lib, ushbu maktabda 53 ta o‘quvchi ta’lim olgan.

Rus maktablari bilan bir qatorda Turkistonda XlX asrning 90-yillaridan boshlab “Yangi usul” maktablari tashkil etila boshlangan. Shuni aloxida qayd etish joizki, o‘zbek mahrifatchiligining rivojida jadidlar alohida o‘rin egallaydi. Ular o‘lkada eski maktablarni isloh qilish, maishiy turmushni yaxshilash va boshqa muhim tashabbuslar bilan XIX asr oxirlaridayoq chiqa boshlaganlar. Bunday yangiliklar asosan o‘qitish usuliga taalluqli bo‘lsada, asil mohiyati bilan mahalliy aholini madaniyat turmush sohasidagi o‘zgarishlarga muhtoj ekanini ifodalaydigan muhim tadbirlar edi. Turkistondagi jadidchilik oqimining ko‘zga ko‘ringan rahbarlaridan biri M. Behbudiy shunday degan edi: “Bizlar hozirgi madaniyat asosida maktablar, ustaxonalarni va boshka eski turmush bilan bog‘liq sohalarni isloh qilishimiz zarur”.

Behbudiyning fikricha, maorif sohasidagi isloh feodal maishiy turmushni tubdan o‘zgartirib, mahalliy burjuaziyani o‘sishiga imkoniyat beradi. O‘sha davrning mahalliy burjuaziya vakillari o‘zlarini yangilik tarafdorlari sifatida ko‘rsatib jadidlarni qo‘llab-quvvatlaganlar.

Yangi usul maktablarining asoschisi Ismoil Gaspirinskiy (1851-1914 y.) bo‘lib, birinchi marta 1884- yilda Bog‘chasaroyda yangi usul maktabi tashkil etadi. 40 kun ichida maktabdagi 12 ta bolani savodini chiqaradi.

Yangi usul maktabining boshqa maktablardan farqi va yutuqlari shundaki, bu maktablarda sinf dars tizimiga o‘tildi. Darslarda ko‘rgazmali materiallardan foydalanish yaxshi natijalar bera boshlagan. Sinf xonalarining toza va yorug‘ligi, partalarda o‘tirib o‘qitilishi dars tanaffuslari joriy etilishi muhim ahamiyatga ega bo‘ldi.

XlX asrning 90- yillari oxirlarida Farg‘ona oblastida ham yangi usul maktablari paydo bo‘la boshlagan. Oblastda yangi usul maktabi 1897- yilda Andijonda ochilgan. Undan so‘ng oblastning boshqa shaharlari qatori Marg‘ilon shahrida ham shunday maktablar vujudga kela boshlagan. Farg‘ona oblastidagi yangi usul maktablarida o‘quvchilar soni 20 kishidan 100 kishigacha, ba’zan esa 125 kishigacha bo‘lgan. Marg‘ilonda 5 ta yangi usul maktabi bo‘lib, 247 o‘quvchi ta’lim olgan.

Oliy va o‘rta ta’lim o‘chog‘i hisoblangan madrasalar asosan ruhoniylarni, o‘quv yurtlari uchun domlalarni, qozilarni, idora ishlari uchun mirzalarni tayyorlab bergan. Madrasa binolari ancha hashamatli bo‘lib, pishgan g‘ishtlardan qurilgan. Ko‘pchiligi turli bezaklar bilan bezatilgan.

Madrasalar odatda, ikki qavatli bo‘lib, kichkina hujra va darsxonalardan iborat bo‘lgan, har bir madrasa o‘zining masjidi va taxoratxonasiga ega bo‘lgan, kichik madrasalarda bitta, katta madrasalarda esa bir nechta mudarrislar bo‘lgan. Maktablar bilan madrasalar o‘rtasidagi farq shundaki, maktablarda arab tili grammatikasidagi kitoblar bilan birga fors-tojik va turk tillaridagi kitoblar o‘qitilgan. Madrasalarda esa asosan arab tillardagi bilimlar ham berilgan. Bu ilm dargohlarida ilm toliblari alohida yotoqxonalar, ya’ni hujralar bilan ta’minlanganlar. Madrasalarni tamomlagan ilm toliblari turli amaldorlik

lavozimlarini-qozilik, imomlik, so‘filik, mudarrislik va boshqalarni egallaganlar. XIX asrning 90- yillari boshlarida Turkiston o‘lkasining maorif ishlari bo‘yicha inspektori sifatida V. P. Nalivkin o‘lkadagi musulmon maktablarning tarmoqlarini tekshirib ko‘radi. Nalivkin 1891–1892- yillarda Farg‘ona viloyati musulmon maktablari tarmoqlarini o‘rganadi. Shu davrlar Turkiston o‘lkasida 189 ta madrasa bo‘lgan, shulardan 118 tasi Farg‘ona viloyati hisobiga to‘ri kelgan. Marg‘ilon shahrida esa 25 ta madrasa bo‘lgan. Bu madrasalarning asosiy qismi Rossiya imperiyasi tomonidan O‘rta Osiyo bosib olinguncha, undan keyin ham tashkil etilgan. Xususan, Marg‘ilon uyezdining o‘zida, Vodilda, Quvada, Yakkatutda, Aravonda, Asakada, Chimyonda, Shahrixonda madrasalar tashkil topgan.

Madrasalar o‘z davrining oliy o‘quv yurtlari sifatida shuhrat topgan. Shu ma’noda O‘rta Osiyoning rivojlangan shaharlarida ko‘plab madrasalar tashkil etilgan. Madrasalar asosan ikki toifaga bo‘lingan bo‘lib, katta va kichik madrasalar mavjud bo‘lgan. Katta madrasalar asosan XIX asr davomida islom dini rivojlangan yirik-yirik shaharlarda tashkil etilgan bo‘lib, ular qatoriga Buxoro, Samarqand, Xiva va Qo‘qon shaharlarini kiritish mumkin. Kichik tipdagi madrasalar esa o‘lkaning barcha shahar va volostlarida mavjud bo‘lgan. 1891- yilda Marg‘ilon uyezdida 76 ta madrasa mavjud bo‘lib, ularda 833 ta ilm toliblari ta’lim olgan. Xuddi shu yili Marg‘ilon shahrida 25 ta katta-kichik madrasalar mavjud bo‘lgan.

Yuqorida qayd etilgan madrasalar soni faqat shaharda joylashgan yirik madrasalar miqdoridan kelib chiqqan. Shahar atrofida joylashgan o‘rta va kichik madrasalar sonini qo‘shganda ko‘pni tashkil etadi. Marg‘ilon shahri va shahar atrofidagi madrasalar va ularda ta’lim olayotgan tinglovchilar tarixiy ma’lumotlarda quyidagicha ko‘rsatilgan: 1875- yilda Marg‘ilonda 57 ta madrasa bo‘lib, 838 ta tinglovchi o‘qigan, 1908- yilga kelib esa, ularning miqdori 51 taga tushib qolgan, ammo tinglovchilar soni ortib, 1147 tani tashkil etgan [8. 43].

Madrasalar sonining kamayib borishi sabablaridan biri Rossiya imperiyasi Turkistonni bosib olgandan so‘ng mustamlakachilar tomonidan mutavalliboshi lavozimini bekor qilinishidir. Bu bilan vaqf ustidan nazorat to‘xtatiladi, mutavallilarni vaqf daromadlarini talon-taroj qilishi kuchayadi. Madrasalarni tugatgan mullalarning kattaroq lavozimga ko‘tarilish imkoniyatlari bekor qilinadi. Deyarli barcha ma’muriy lavozimlarni rus ofitserlari egallay boshlagan. Vaqf mulklari madrasalarning moddiy o‘zagi bo‘lganligi sababli, ulardan tushgan daromad to‘la sarflanmay qolishi ba’zi madrasalarni faoliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatgan [9. 32].

XIX asr oxirlarida Marg‘ilonda bunyod etilgan madrasalarda rus arxitekturasining ham ta’siri sezilganligi ko‘rish mumkin. Masalan: Said Ahmadxo‘ja madrasasida shunday xol ko‘zga tashlanadi. Shu tufayli bu madrasadagi ichki va tashqi uyg‘unlik Farg‘ona vodiysida yagona hisoblanadi. Ushbu madrasa o‘z kattaligi jihatidan Marg‘ilonda yagona hisoblanadi. Marg‘ilon madrasalaridagi faoliyat, ulardagi ta’lim-tarbiya borasida to‘xtaladigan bo‘lsak Marg‘ilondagi madrasalardagi bilim berish uslubi Qo‘qon, Andijon, Namangan, O‘shdagi madrasalardan farq qilmagan.

Bu yerdagi madrasalarda ham talabalar shanba, yakshanba, dushanba va seshanba kunlar o‘qishgan. Yozda ta’tilga chiqishgan, yangi o‘quv yilini oktyabr oyidan boshlangan. Madrasada o‘qitish ikki uslubda mushkulot (umumiy bilimlar) va masala (yuridik) bilimlar uslubida olib borilgan.

Madrasada o‘qish uch bosqichda bo‘lib o‘qitishi yo‘lga qo‘yilgan:

1. Adno – quyi bosqich “Avval ilim” dan “Aqoid” kitobigacha o‘qishgan.

2. Ausat – o‘rta bosqich bo‘lib “Aqoid”da “Millo Jalol” kitobigacha o‘qishgan.

3. A’lo – yuqori bosqich bo‘lib “Mulla Jalol”dan “Matni Faroiz” asarlarini o‘rganishgan [10. 72].

Umuman, Marg‘ilondagi madrasalarda ham o‘qish 8–10- yilni tashkil qilgan. Bu yerda o‘qishda ma’lum yosh belgilab qo‘yilmagan. Marg‘ilondagi madrasalarda o‘qitish uslubi Buxoro va Samarqand, Qo‘qon madrasalaridan bir oz farq qilgan. Masalan, Marg‘ilonda talabalar umumiy bilimi va yuridik bilimlarni boshidan teng bilim olganlar. Boshqa shahar madrasalarida yuqoridagi uslublarga “Ausad” – o‘rta bosqichdan moslashib olingan. Marg‘ilon madrasalarini hammasi ham vaqf daromadi hisobiga faoliyat ko‘rsatgan emas. Ayrim kichik madrasalarni vaqf mulki bo‘lmay, ular xayriyalar, masjid mablag‘laridan foydalanishgan. Tushgan pulga talabalarga turli imtiyozlar, mudarrislarga oylik, maosh berilgan, madrasa binosi ta’mirlangan. Bu madrasalar ba’zida masjid-madrasa deb ham nomlangan. Ushbu madrasalarni mukammal pul bilan ta’minlovchi manbai bo‘lmaganligi tufayli, Rossiya imperiyasini daslabki ma’naviy tazyiqlari oqibatida yo‘q bo‘lib ketdi. Qolganlari ham achinarli xolatga tushib qolgan, tanazzul yoqasiga keta boshlagan. Ayrim ma’lumotlarda masalan, R. Shamsidinov, X. Bobobekov, A. L. Kun asarlarida 1876–1904- yillarda madrasalar faoliyatini sustlashganini, ularni kamayib ketganligi xaqida ma’lumot olsak 1904–1908- yillardagidan madrasalar soni Marg‘ilonda ko‘paygani to‘g‘risida ma’lumotlarni ham olamiz. Buning asosiy sababi deb quyidagilarni keltirish mumkin:

1. Turkistonda bir muncha o‘sish oqibatida milliy burjuaziyani o‘sishi oqibatida mahalliy boylar va savdogarlarni o‘z mablag‘laridan katta kichik madrasalarni barpo etishi.

2. Rus-yapon urushi oqibatida Turkistondagi ayrim muammolarga bir muncha e’tibor vaqtincha suslashdi.

3. Rossiya imperiyasini o‘lkani o‘zida turli siyosiy partiyalarni paydo bo‘lishi va ularni Chor amaldorlarga qarshi targ‘ibot va tashviqot ishlarini olib borishi.

Marg‘ilon XIX asr oxiri – XX asr boshlarida ham yirik ilm markazlaridan biri ekanligi yuqoridagi faktlardan xulosa qilish mumkin. Rossiya imperiyasi mustamlakichiligi diniy muassasalar faoliyatiga ochiqdan-ochiq tazyiq qilgan bo‘lmasada, ammo bu ilm maskanlari rivojlanishiga to‘siq bo‘luvchi ijtimoiy-iqtisodiy chora-tadbirlarni qo‘llab boravergan. Natijada Turkistondagi barcha diniy muassasalar qatori Marg‘ilondagi madrasa, eski usul musulmon maktablari va qorixonalar 1917- yil fevral inqilobi arafasida isloh talab bo‘lib qolgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Салмонов А., Султонов А., Алимова Н., Расулов Б. Чор Россияси мустамлакачилиги даврида Марғилондаги мактаб ва мадрасалар аҳволи // “Марғилон шаҳри ўтмиши, бугуни ва эртаси” мавзусидаги республика илмий семинар материаллари. – Фарғона, 2007. – Б. 30–31.
2. Холбеков И., Қосимова Т., Ҳайдаров О. Марғилон шаҳрининг маданий ҳаёти тарихидан (XIX аср охири – XX аср бошлари) // “Марғилон шаҳри ўтмиши, бугуни ва эртаси” мавзусидаги республика илмий семинар материаллари. – Фарғона, 2007. – Б. 40–41.
3. Салмонов А., Султонов А., Алимова Н., Расулов Б. Чор Россияси мустамлакачилиги даврида Марғилондаги мактаб ва мадрасалар аҳволи // “Марғилон шаҳри ўтмиши, бугуни ва эртаси” мавзусидаги республика илмий семинар материаллари. – Фарғона, 2007. – Б. 31.
4. Холбеков И., Қосимова Т., Ҳайдаров О. Марғилон шаҳрининг маданий ҳаёти тарихидан (XIX аср охири – XX аср бошлари) // “Марғилон шаҳри ўтмиши, бугуни ва эртаси” мавзусидаги республика илмий семинар материаллари. – Фарғона, 2007. – Б. 41.
5. Салмонов А., Султонов А., Алимова Н., Расулов Б. Чор Россияси мустамлакачилиги даврида Марғилондаги мактаб ва мадрасалар аҳволи // “Марғилон шаҳри ўтмиши, бугуни ва эртаси” мавзусидаги республика илмий семинар материаллари. – Фарғона, 2007. – Б. 30.
6. Холбеков И., Қосимова Т., Ҳайдаров О. Марғилон шаҳрининг маданий ҳаёти тарихидан (XIX аср охири – XX аср бошлари) // “Марғилон шаҳри ўтмиши, бугуни ва эртаси” мавзусидаги республика илмий семинар материаллари. – Фарғона, 2007. – Б. 42.
7. Мирсоатова С., Пўлатов Қ., Бурхонов Х. Марғилонда рус-тузем ва янги усул мактаблари // “Марғилон шаҳри ўтмиши, бугуни ва эртаси” мавзусидаги республика илмий семинар материаллари. – Фарғона, 2007. – Б. 49.
8. Холбеков И., Қосимова Т., Ҳайдаров О. Марғилон шаҳрининг маданий ҳаёти тарихидан (XIX аср охири – XX аср бошлари) // “Марғилон шаҳри ўтмиши, бугуни ва эртаси” мавзусидаги республика илмий семинар материаллари. – Фарғона, 2007. – Б. 43/
9. Салмонов А., Султонов А., Алимова Н., Расулов Б. Чор Россияси мустамлакачилиги даврида Марғилондаги мактаб ва мадрасалар аҳволи // “Марғилон шаҳри ўтмиши, бугуни ва эртаси” мавзусидаги республика илмий семинар материаллари. – Фарғона, 2007. – Б. 32.
10. Бурхонов И., Хонқулов Ш. Марғилон мадрасалари ва уларнинг фаолияти тарихи // “Марғилон шаҳри ўтмиши, бугуни ва эртаси” мавзусидаги республика алмий семинар материаллари. – Фарғона, 2007. – Б. 72.

TURKISTONDA BOLALAR KOMISSIYALARINING TASHKIL ETILISHI VA ULARNING FAOLIYATI

THE ESTABLISHMENT AND ACTIVITIES OF CHILDREN’S COMMISSIONS IN TURKESTAN

СОЗДАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ДЕТСКИХ КОМИССИЙ В ТУРКЕСТАНЕ

Mamadaliyev Shohruxbek Islombek o‘g‘li
University of Bussines and Science o ‘qituvchisi
shohruhbekm92@mail.ru

Annotatsiya.

Ushbu maqola Turkiston viloyatida 20-asr boshlarida, xususan 1917-yildagi Oktyabr to‘ntarishidan so‘ng bolalar qarovsizligi muammosini va unga qarshi ko‘rilgan chora-tadbirlarni tahlil qiladi. Rossiyadagi iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy o‘zgarishlar, urush, ocharchilik va kasalliklar oqibatida ko‘plab bolalar yetim va qarovsiz qoldi. Sovet hukumati tomonidan yetimxona va bolalar mehnat kommunalari tashkil etilib, bolalarni ta’minlash va ijtimoiy muhofaza qilishga harakat qilindi. 1918-yilda tashkil etilgan Nuqsonli bolalar bo‘limi va Bolalarni qutqarish Ligasi kabi tashkilotlar 4 milliondan ortiq qarovsiz bolani qamrab oldi. Turkistonda 1918-yildan boshlab ochlarga yordam komissiyalari va Bolalar komissiyasi tashkil etilib, bolalarni joylashtirish va ta’minlash ishlari olib borildi. Biroq, moliyaviy qiyinchiliklar, infratuzilma yetishmasligi va kasalliklar muammoni yanada og‘irlashtirdi. Maqola bolalar qarovsizligiga qarshi kurashda davlat va jamoatchilik tashabbuslarining samaradorligi va cheklovlarini ko‘rib chiqadi.

Annotation.

This article analyzes the problem of child neglect in the Turkestan region in the early 20th century, particularly after the October Revolution of 1917, and the measures taken to address it. Due to economic, political, and social upheavals in Russia—along with war, famine, and disease—many children were left orphaned and unsupervised. The Soviet government established orphanages and children’s labor communes in an effort to support and protect these children. Organizations such as the Department for Defective Children and the League for the Rescue of Children, founded in 1918, reached over 4 million neglected children. From 1918 onwards, Aid Commissions for the Starving and Children’s Commissions were set up in Turkestan to manage the placement and care of these children. However, financial difficulties, lack of infrastructure, and widespread disease exacerbated the crisis. The article examines both the effectiveness and limitations of state and public initiatives in combating child neglect.

Аннотация.

В статье рассматриваются проблемы беспризорности детей в Туркестанском крае в начале XX века, особенно после Октябрьской революции 1917 года, а также меры, предпринятые для их решения. В результате экономических, политических и социальных потрясений в России, а также войны, голода и эпидемий, множество детей осталось сиротами и без присмотра. Советская власть организовала детские дома и трудовые коммуны, стремясь обеспечить детей и предоставить им социальную защиту. Такие организации, как Отдел дефективных детей и Лига спасения детей, созданные в 1918 году, охватили более 4 миллионов беспризорных детей. С 1918 года в Туркестане начали работать Комиссии помощи голодающим и Детские комиссии, занимавшиеся размещением и обеспечением детей. Однако финансовые трудности, нехватка инфраструктуры и болезни усугубляли ситуацию. В статье рассматриваются эффективность и ограничения государственных и общественных инициатив в борьбе с беспризорностью.

Kalit so‘zlar.

“Reformatorium”, “Toshsanatoriya”, “Qizil sado”, Butunittifoq Markaziy Ijro Qo‘mitasi, Bolalar komissiyasi, A.S.Sushko.

Keywords.

"Reformatorium", "Tash Sanatorium", "Qizil Sado", All-Union Central Executive Committee, Children’s Commission, A.S. Sushko.

Ключевые слова.

“Реформаториум”, “Ташсанаторий”, “Кызыл садо”, ВЦИК, Детская комиссия, А.С. Сушко.

Turkistonda XX asr boshlarida bolalar hayotini og‘irlashdi bunga sabab, Rossiyadagi iqtisodiy, siyosiy o‘zgarishlar. Bunday jarayonlar aholi qatlamiga o‘zining katta ta’sirini o‘tkazishi. Halqning ijtimoiy farovonligi va mustaqillikka intilishi muhim ahamiyat kasb etdi. Bu davrda iqtisodiy zaifliklar va zo‘ravonliklar, miqdoriy ehtiyojlarning joriy etilishini talab etdi. Turkistonda 1917 yil oktyabr to‘ntarishidan so‘ng bolalar qarovsizligi shakllangan. Turli iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy muammolar sabab bolalar qarovsiz qolishi, ko‘cha qarovsiz bolalar oqimi oshib borishi davlat ishtirokini talab qilgan. O‘z navbatida 1917 yil 1-dekabrda Dekretida RSFSR bolalari g‘amxo‘rligi davlat zimmasidaligi belgilanib, Jamoat ta’minoti XK, keyinchalik Ijtimoiy ta’minot XK mas’ulligida 1918 yil 14-yanvarda qabul qilingan Dekretga binoan Nuqsonli bolalar Bo‘limi tashkil etilgan[1] va asosiy e’tibor nuqsonli bolalar ta’minoti va ijtimoiy muhofazasiga qaratilgan.

Bu davrlarda ko‘plab oilalarda ota-nalarning urush, ocharchilik, kasalliklar tufayli halok bo‘ldi. Natijada ko‘plab bolalar yetim qoldi, ko‘chalarda qarovsiz bolalarning ko‘payishi o‘z navbatida nuqsonli bolalardan tashqari sog‘lom, qarovsiz bolalar uchun ham davlat ta’minoti va g‘amxo‘rligi zaruratini keltirib chiqargan.

Sovet hukumati Turkistonda 1917 yildan boshlab bolalarning ijtimoiy muammolarini hal qilishga qaratilgan quyidagi chora-tadbirlarni ko‘rdi bunga ko‘ra, yetimxonalarning tashkil etilishi; bolalar mehnat kommunalarining joriy qilinishi bo‘ldi. Yetimxonalarda – hukumat yetim qolgan bolalar uchun maxsus muassasalar tashkil etdi. bunda bolalarni oziq-ovqat, kiyim-kechak va turar-joy bilan ta’minlashga harakat qildi. Bolalar mehnat kommunalarida esa bolalarni mehnat qilish orqali tarbiyalanishiga va ijtimoiy hayotga moslashuviga qaratilgan edi. Shu maqsadda, mazkur masalaga ko‘plab davlat organlari mas’ul bo‘lib, 1918 yildan RSFSR Balog‘at yoshiga yetmagan bolalarni himoya qilish komissiyasi mas’ul organga aylandi. Uning asosiy maqsadi – bolalarni ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy noqulay vaziyatdan muhofaza qilish edi. Komissiya bolalarning huquqlari va manfaatlarini himoyalashda muhim rol uynandi. Butun mamlakat bo‘ylab qarovsizlik katta muammoga aylanib borishi bilan komissiyaga qo‘shimcha kuch sifatida 1918 yildan Bolalarni qutqarish Ligasi faoliyati yo‘lga qo‘yilgan[2].

RSFSRdagi murakkab vaziyatda ish boshlagan komissiya 4 000 000 dan ortiq qarovsiz va boshpanasiz qolgan bolalarni qamrab oldi. Komissiya asosan Bolalarni davlat ta’minotiga qamrab olish bilan shug‘ullangan. Msalan, Mavjud bolalar soni: - 1917 yil 30 000; 1918 yil 75 000; 1919 yil 125 000 ; 1920 yil 400 000 bo‘lgan. Tashkilot shuningdek, 2 000 000 bolaga davlat tomonidan nafaqa, oziq-ovqat va boshqa yordam ko‘rsatilishini ta’minladi[3].

Ushbu komissiyaning faoliyati katta ijobiy ta’sir ko‘rsatdi, chunki u ko‘plab bolalarning hayotini yaxshilashga yordam berdi.

Ammo bolalar qarovsizligi haddan ziyod ko‘payishi va faoliyat yetarli bo‘lmaganligi bois 1921 yil 27 yanvarda BMIQ (Butunittifoq Markaziy Ijro Qo‘mitasi) qoshidagi Bolalar hayotini yaxshilash komissiyasi tashkil topgan va bu komissiya asosiy faoliyati barcha davlat organlari hamda tashkilotlarini mazkur

masala yo‘lida birlashtirishga qaratilgan[4]. Uning asosiy vazifasi kam ta’minlaganlarga yordam berish;yetim bolalarni ta’minlash; bolalar mehnatini ekspluatatsiyadan himoya qilish; bolalar uchun ta’lim va sog‘liqni saqlash sohasida sharoitlar yaratishdan iborat edi.

Markazdagi bolalar qarovsizligi masalasi bo‘yicha komissiyalar faoliyati hududlarda ham joriy etila boshlagan. 1918 yil 20 noyabrda Turkiston o‘lkasi ochlarga yordam markaziy komissiyasi (O‘OYO MK) Turkistonda mavjud va Volgabo‘yi, Uraloldi hududlaridan (rasman 320 000 kishi) keltirilayotgan aholi vakillari[5], xususan, bolalarga ko‘maklashish maqsadida tuzilgan.

Komissiya 1921 yil 21 iyuldan Turkiston MIQ qoshidagi Ochlarga yordam Markaziy komissiyasi sifatida qayta nomlanib[6], ocharchilik mintaqa vakillarini kutib olish, g‘amxo‘rlik ko‘rsatish, shuningdek ocharchilik o‘lkalariga alohida yordam ham ko‘rsatgan.

Jumladan, OYO MK 1921 yil oktyabrda 10 000 000 rubl pul, 2 000 pud (1 pud – 16.8 kg) g‘alla Boshqirdistonga yordam sifatida ajratilgan. Shu tarzda faoliyatini davom ettirgan komissiya tarkibida 3 nafar xodim bilan 1921 yil oktyabr oyida Bolalar Komissiyasi (BK) tashkil etilgan va keltirilayotgan bolalarni qabul qilish, joylashtirish ishlari bilan shug‘ullangan. Ko‘plab bolalar va boshqa muhtoj aholi uchun boshpana va zaruriy yordam tashkil etildi. Komissiya ilk faoliyatida ko‘plab ijobiy natijalarga erishib, 1921 yil 5 noyabr holatiga BK Toshkentga – 445, Avliyo otaga (hozirgi Jambil) – 350, Samarqandga – 500, O‘shga – 100, Bayramaliga (hozirgi Murg‘ob) – 100, Jizzaxga – 87 nafar bola joylashtirgan va oilalarga 8 923 bolani tarbiyaga topshirishga erishgan[7].

Turkistonga Rossiyaning markaziy o‘lkalaridan minglab ochlar qatorida bolalarning keltirilishi nafaqat keltirilgan bolalar, balki, ocharchilikdan aziyat chekayotgan mahalliy xalqlar bolalarini ham ijtimoiy ahvolini og‘irlashtirgan. Ocharchilik boshlanganda Rossiyaning ochlik hukm surayotgan hududlaridan 12 mingga yaqin bola olib kelingan bo‘lib, ularni oilalarga joylashtirish, turar joy bilan ta’minlash masalasi hal qilinmagan, ko‘plari qarovsiz qolib ketgan[8]. qarovsiz bolalarning ko‘plab kirib kelishi, mavjud bolalar muassasalarining sig‘imi bilan qamrab olishni imkoni ko‘rsatmaydi. Natijada, muassasalar to‘lib-toshgani sababli, bolalar milisiya tomonidan komissiya yoki Maorif XK ga yo‘naltiriladi. Shunga qaramay, ko‘p holatlarda aniq choralar ko‘rilmay qolindi, bu esa bolalarning sarson bo‘lishiga olib keldi. Bu muammolar bolalar tarbiyasining buzilishiga, hatto ota-onasi mavjud bo‘lgan bolalarning nazoratsiz ko‘chalarda yurishiga olib keldi, ularning buzg‘unchi guruhlar ta’siriga tushib qolish ehtimolini oshirgan. Mahalliy hukumatning ko‘rgan choralariga qaramay, Turkistonning o‘zida ham ocharchilikni avj olishi vaziyatni juda og‘irlashtirib yuborgan edi. Mahalliy aholining o‘zi ham yordamga muhtoj bo‘lib qolgandi. Ocharchilik chekingan viloyatlarga bolalarni qaytarish uchun esa, faqat ota-onalar arizasi bo‘lgan taqdirda ruxsat berilgan, bunday ariza bilan murojaat qilgan ota-onalar esa juda oz bo‘lgan. Turkistonda esa ularni ta’minlash imkonsiz edi.

Asosiy faoliyati Ocharchilik bolalariga yordamlashish bo‘lib tashkil etilgan BK 1922 yil aprelda Volgabo‘yi bolalari kelishi kamayishi sabab faoliyati

to‘xtatilib, Maorif XK (Xalq Komissarligi) tasarrufiga o‘tkazilgan. Natijada, komissiya faoliyati e’tibordan chetda qolib, ko‘plab muammolarni boshdan o‘tkazgan. 1922 yil sentyabrda Komissiya raisi Kadushkin faoliyatidan norozi a’zolar Turkiston MIQga murojaat qilgach, mavjud muammolar o‘rganilib, 1922 yil 5 oktyabrda Turkiston MIQ Bolalar komissiyasi Ochlarga yordam Markaziy Komissiyasiga qayta topshirilib, Evakuatsiya markazi rahbari A.S.Sushko rais etib tayinlangan va 1924 yil 3 iyungacha faoliyat yuritgan[9].

Mazkur tayinlov amalga oshirilishidan ko‘p o‘tmay, 1922 yil 10 oktyabrda Komissiya davlat boshqaruvidagi o‘zgarishlar sabab “Turkiston MIQ bolalar hayotini yaxshilash komissiyasi” tarzida, 1924 yil 13 dekabrda mazkur qarorga o‘zgartirish kiritilib, O‘zSSR MIQ qoshida qayta tashkil qilingan. Milliy-hududiy chegaralanish natijasida 1925 yil 29 sentyabrdagi 116 son Nizomga muvofiq Bolalar markaziy komissiya O‘zSSR MIQ qoshida qayta tashkil etilib, “O‘zbekiston Leninchi yoshlar komunistik ittifoqi Markaziy komissiyasi”, “Qizil xoch rus jamiyati”, “Qo‘shchi jamiyati” faoliyatini birlashtirib borishi belgilangan[10].

1923 yilning apreliga qadar Toshkent va uning atrofida 1100 o‘rinli 11 ta bolalar, o‘smirlar, nogiron bolalar internatlari tashkil etiladi. Bundan tashqari, Poltoratsk (hozirgi Ashxabod), Kattaqo‘rg‘on, Qo‘qon, Olmaota, Pishpak (Bishkek) shaharlarida 215 o‘rinli qabul qilish-taqsimlash maskanlari tashkil etilgan. Lekin, bu ocharchilik xavf solgan va qarovsiz qolgan bolalar umumiy sonining 10%ini ham qamrab ololmasdi[11]. Bundan tashqari, ana shunday muassasalarda ham bolalarning to‘yib ovqat yemagan, kiyim (ich kiyim, issiq kiyim, oyoq kiyim), yotoq joy uchun jihozlar yetishmasligi kuzatiladi.

Mahalliy Ijroqo‘mlar tomonidan komissiyani qayta tashkil etish masalasi O‘zSSRning 1925 yil 15 oktyabridagi 40-son Qaroriga muvofiq yo‘lga qo‘yish shartligi belgilanib, 1926 yilda 6 ta viloyat, 12 ta uyezd va 2 ta tuman bolalar komissiyasi tashkil etilgan. Mazkur komissiyalarga mablag‘ ajratish, ularning moddiy-texnik holatini yaxshilash va hokazolar mahalliy Ijroqo‘mlar zimmasida qoldirilishi, ularning faoliyati turli darajada (ta’lim sohasini rivojlantirish, san’at va madaniyatni qo‘llab-quvvatlash, ijtimoiy ta’minot) tashkil etilishiga sabab bo‘lgan[12]. 1922 yilda komissiyaga Markaz tomonidan deyarli umuman yordam, mablag‘ ajratilmasdan, mablag‘ topish asosiy faoliyatiga aylanib qolgan.

Ana shunday holatda Xalq komissarlar Kengashi yig‘ilishida nuqsonli bolalar maktabi uchun kerakli jihozlar smetasi muhokama qilingan, lekin, zururiy mahsulotlarning 1/3 qismi olib berilishiga qaror qilinadi, shunda ham agar moliyaviy manbasi bor bo‘lsa olib berilishi ko‘zda tutilgan. Bolalar vrachi Akodus yig‘ilishda o‘zi borgan internatlardagi holat bo‘yicha illustratsiyalarni taqdim qilib, zangila (milk kasalligi), kamqonlik, bezgak, sil kabi kasalliklar avj olayotganini qayd etadi. Bunday sharoitda bolalar to‘yib ovqatlanish va yaxshiroq joy topish maqsadida internatlardan ommaviy qochib ketish holatlari ko‘payib, asosan kunlar isishi ro‘y bergan. Xususan, 1923 yil bahorida “Reformatorium” nomi bilan ataluvchi internatdan 30 ta bola qochib ketgan[13]. Internatlarda bolalar kasalliklari qarshi kurashish qiyin bo‘lgan, chunki internatlarda sanitar holat juda

yomon, gigiyenik vositalarniku umuman ishlatishmagan. Bolalar shifoxonasi to‘lib ketganidan, kasal bolalar internatlarga qaytarib yuborilar, internatdagi izolyator deb nomlangan xonalarga joylashtirilardi. Odatda bolalar turmaydigan, isitilmaydigan xonalar izolyasiyalarga aylantirilgan. Bir qancha muassasalar qatori Reformatoriumda ham bezgak keng tarqalgan. Sog‘liqni saqlash xalq komissarligi dori-darmon vositalarini juda kam yetkazib berishi vaziyatni yanada og‘irlashtirgan. Internatlar xodimlar kam bo‘lib, oyliklarning to‘lanmasligi, borlarining ham ishdan ketib qolishlariga sabab bo‘lgan[14].

Mablag‘ topish maqsadida 1922 yil noyabr oyining o‘zida “Bolalarga yordam haftaligi” o‘tkazib, undan tushgan 450 000 rublni bolalar muassasalariga yordam sifatida ko‘rsatgan va afsuski bolalar qarovsizligi masalasi bilan rejaga muvofiq shug‘ullana olmagan[15]. Komissiya 1921 yil 21 iyuldan Turkiston MIQ qoshidagi Ochlarga yordam Markaziy komissiyasi sifatida qayta nomlanib, ocharchilik mintaqa vakillarini kutib olish, g‘amxo‘rlik ko‘rsatish, shuningdek ocharchilik o‘lkalariga alohida yordam ham ko‘rsatgan.

Bolalar komissiyasi esa Bolalarga yordam jamiyati faoliyatini jonlantirish uchun jamoatchilik, tadbirkorlarni jalb qilish bilan shug‘ullangan. Jumladan, 1924 yil Samarqand Ijroiya qo‘mitasi qoshidagi Bolalar komissiyasi hamda tadbirkorlar Abramov va Kulangiyevlar bir oyda jamiyatga 500 nafardan 1 000 nafargacha a’zo to‘plab, a’zolik badalini 3-10 rubl atrofida belgilab, 3 000-5 000 rubl tushum majburiyatidagi bir yillik shartnoma imzolashgan[16].

Jamiyat bu mablag‘ga tijorat korxonalari tuzib, sof foydaning yarmi jamiyat xarajatlariga, agar daromad yaxshi bo‘lsa tadbirkorlarga 150 rubl maosh, qolgani zahiraga, daromad yomon bo‘lsa tadbirkorlar maoshsiz ishlashi belgilangan[17].

Komissiya moddiy asosini yaxshilash maqsadida Butunittifoq MIQning 1924 yil 22 sentyabrdagi 32-son bayonnomasi bilan qarovsiz bolalarga yordam ko‘rsatish uchun RSFSRning “Lenin nomidagi fond tashkil etish to‘g‘risida Qarori” qabul qilingan. Fond mablag‘i 10 000 000 rubl RSFSR davlat mablag‘lari hisobidan, qolgan 10 000 000 rubl esa MIQ qoshidagi Lenin fondiga ma’muriy hududiy birliklar turli yig‘imlarining 35 foizini yo‘naltirish orqali jami 20 000 000 rubl etib belgilangan. Fondning asosiy maqsadi Qarovsiz bolalarni kommunistik g‘oyalarga munosib tarbiyalash bo‘lib, 1924 yilda tuzilgan Fondni O‘zSSRda tuzish komissiyasi 1927 yil aprelda tuzilganligi uning O‘zSSRda faoliyatini cheklab qo‘ygan[18].

Ammo Komissiya turli tadbir va dasturlar orqali mablag‘ topib, o‘z tashabbusi bilan 1922-1923 yil qishda Farg‘ona vodiysi Ocharchilik mintaqa bolalariga 5 360 rubl, 20 608 arshin manufaktura, 4 225 kiyim bosh, 1 631 juft oyoq kiyim taqdim etib, 1923 yil may-oktyabr oylari Volgabo‘yi va Qirg‘iziston ocharchilik o‘lkalari 3 200 nafar bolalarini kiyim bosh, bilet, 2-3 haftalik oziq-ovqat, tibbiy vosita, kuzatuvchi shifokor bilan ta’minlab, reyevakuatsiya qilgan. 1923 yil avgustida Komissiya viloyat, uyezd bo‘limlari tuzilib, faoliyati kengaytirilishi bilan Markaziy Bolalar Komissiyasi (MBK) bolalar masalasi bo‘yicha markaziy organga aylanib borgan. Buni Maorif XKdan 1925 yil 7 martda qochoq bolalardan Cherkaskiy uyezdidan 1921 yil 10 yoshida yuborilgan 14 yoshli

Rahmonqul Ayvuzov, 1922 yil Chelyabinskdan Vologodskka yuborilgan 12 yoshli Zinida Tirinalar 149 bo‘yicha ma’lumot so‘raganidan ham anglash mumkin[19]. Markazdagi bolalar qarovsizligi masalasi bo‘yicha komissiyalar faoliyati hududlarda ham joriy etila boshlagan. 1918 yil 20 noyabrda Turkiston o‘lkasi ochlarga yordam markaziy komissiyasi (O‘OYO MK) Turkistonda mavjud va Volgabo‘yi, Uraloldi hududlaridan (rasman 320 000 kishi) keltirilayotgan aholi vakillari, xususan, bolalarga ko‘maklashish maqsadida tuzilgan[20].

Bolalar qarovsizligi juda yirik muammoga aylanishi sabab 1923 yil Komissiya faoliyatiga yordamlashish maqsadida o‘zbekistonliklar 36 000 rubl pul, 35 454 kiyim-bosh, 1 671 juft oyoq kiyim, 19 517 pud oziq-ovqat, 350 pud parhez mahsulotlar yig‘ib topshirgani bolalar masalasiga o‘zbekistonliklarning qanchalik jonkuyarligi namunasi edi. O‘z navbatida Komissiya jalb qilingan moddiy boyliklarni bolalar hayotini yaxshilashga sarflab, 1923 yil 29 iyulda Toshkentdagi Quyosh bilan davolovchi muassasa qoshida 60 nafar bolaga tuxum, non, sutdan iborat nonushta, kasalmand va sil bolalar uyiga 100 000 rubl yordam bergan[21].

Shu o‘rinda Bolalar komissiyasi moliyaviy yetishmovchiliklarga qaramay, 1922 yil oktyabrdan 1924 yil iyungacha faoliyat yuritib, juda ko‘p mablag‘ va zaruriy xom-ashyolar bilan ta’minlagan: 107 478,69 rubl mablag‘; 19 998 pud oziq-ovqat; 277 pud parhez mahsulotlari; 4 839 juft oyoq kiyim; 30 346 dona kiyim kechak; 38 884 arshin gazmol shuningdek, 4 960 bola reyevakuatsiya qilingan, 1 023 bola bolalar uyiga joylashtirilgan[22]. Biroq, komissiyaning amalga oshirgan ishlari ko‘p hollarda samarasiz bo‘lgan. 1923 yil yozida Rossiyaga yuborilgan 4 500 bolaning 350 nafari (8%) nuqsonli bo‘lgan. 50% bolalar yuborilgan joylarning yaxshi bo‘lishi umidida, manzilga borganda nufuzi bo‘lmagan joyda qolishgan va Turkistonga qaytishni xohlagan[23]. Bu o‘z navbatida ajratilgan mablag‘larning besamar ketganidan dalolat beradi.Bu holat, qarindoshi va manzili noma’lum bolalar reyevakuatsiyasini ta’qiqlashga olib keldi.

Bolalarni reyevakuatsiya qilish bilan birga ularni ishga joylashtirish bo‘yicha ham Komissiya ko‘plab ishlar bajargan bo‘lib, 1923 yil 500 nafar bolani internatlarga joylashtirib, “Toshsanatoriya” va “Qizil sado” fabrikalarida 400 bolaga qabulxona tashkil etgan va u yerda bolalar uchun shart-sharoitlar yaratib berilgan. Mavjud imkoniyat va shart-sharoit murakkabligi sabab 150 nafar bola ko‘chada jinoyatga moyil, tarbiyasi yomon holatda qolavergan. MBK mavjud mablag‘i qarovsiz bolalarga sarflanishi sabab qishda ahvol yanada og‘irlashgan. Shu davrda Sovet hukumatining Turkistonda “Bolalar jamoatchiligi huquqlari” ga doir nizomi joriy etildi[24]. Unga ko‘ra quyidagilardan foydalanadi:

- viloyat, tuman, shahar va tuman bo‘limlarini tashkil etish;
- bolalarga yordam berishda sovet jamoatchiligini chuqurlashtirish va tarqatish uchun keng og‘zaki va yozma tashviqot olib borish;
- adabiyot, ommabop va ilmiy davriy nashrlar, varaqalar, plakatlar, fotosuratlar, lito grafik nashrlar va boshqalarni nashr etish;
- xayriya spektakllari, konsertlar, kechalar, xalq sayrlarini tashkil etish, lotereyalar, xayriya bozorlari, ko‘rgazmalar, ma’ruzalar, namoyishlar, ekskursiyalar va musobaqa kurslarni tashkil etish;

- ijaraga olish, ekspluatatsiya qilishni tashkil qilish, tegishli ruxsat bilan tegishli hokimiyat organlari orqali davlat organlarini tashkil etish yoki ular bilan kelishuv asosida. Bolalar Uylari. Yasli, ona va bola uylari. Internatlar. Umumiy hayot, qo‘l mehnati maktablari, dam olish koloniyalari, sanatoriylar va boshqa bolalar muassasalari;

-ilmiy biologiyada bolalarning hayotini o‘rganish uchun ilmiy va ekspert komissiyalarini tashkil etish kabilar[25]. 1924 yil 1-yarmida Turkiston SSR XII s’ezdida bir qator xususiy tijorat muassasalari moliyaviy islohoti tufayli MBK imtiyozlari bekor qilingan. Shunday bo‘lsada, Toshkentda 100 kishilik sanatoriyakoloniya, Chimyonda 30 kishilik sil bolalar sanatoriya tashkil etib, sog‘lom va kasal bolalar uchun ko‘plab imkoniyatlar yaratib kelgan[26].

Xulosa qilib aytganda, Komissiya tomonidan amalga oshirilgan amaliy choralar, jumladan, davlat tomonidan moliyaviy yordam, oziq-ovqat va nafaqalar, 1917-1920 yillarda millionlab bolalarning hayotiga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi. 1920-yillarda bolalar qarovsizligiga qarshi kurashishda Milliy bolalar komissiyasi (MBK) tomonidan ko‘plab tashabbuslar amalga oshirilgan. Davlat va jamiyat qo‘shma harakatlari orqali bolalar uchun internatlar, sanatoriyalar va ish joylari tashkil etilgan. Biroq, yetarli mablag‘ va resurslar yetishmasligi sabab, bolalarning sog‘liq, oziq-ovqat va sanitar-gigiyenik sharoitlarini yaxshilashda qiyinchiliklar uchragan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Директивы ВКП (б) и Постановления Советская правительства о народном образовании (1917-1947). – Москва: Литература, 1947.
2. Зензинов В. Безпризорные. – Париж: Современный Записки, 1929.
3. Софинов П. Очерки истории ВЧК (1917–1922 гг.). – Москва: Политической литературы, 1960.
4. Софинов П. Очерки истории ВЧК (1917–1922 гг.). – Москва: Политической литературы, 1960.
5. Расулов А.Н. Туркистон ва Волгабўйи, Уралолди халқлари ўртасидаги муносабатлар (1917 – 1924 йиллар). – Тошкент: Университет, 2005. Монография.
6. Қ.Ражабов, Ўзбекистон XX асрда биринчи жилд, “Фан” нашриёти. Т-2024.
7. ЎзМА, Р.25-фонд, 1-рўйхат, 682-иш, 600-варақ.
8. ЎзМА, Р.34-фонд, 1-рўйхат, 479-иш, 80-варақ.
9. ЎзМА, Р.86-фонд, 1-рўйхат, 4399-иш, 2-варақ.
10. ЎзМА, Р.837-фонд, 1-рўйхат, 15-иш, 96-варақ
11. ЎзМА, Р.86-фонд, 1-рўйхат, 2581-иш, 55-варақ.
12. ЎзМА, Р.86-фонд, 1-рўйхат, 3585-иш, 44-варақ.
13. ЎзМА, Р.17-фонд, 1-рўйхат, 17-иш, 88-варақ.
14. ЎзМА, Р.17-фонд, 1-рўйхат, 368-иш, 37-варақ.
15. ЎзМА, Р.17-фонд, 1-рўйхат, 93-иш, 127-варақ.
16. Ф.Усманов дисссертация иши / Ўзбекистонда болалар қаровсизлиги масалалари / Чирчиқ. 2022й.
17. ЎзМА, Р.86-фонд, 1-рўйхат, 2589-иш, 83-варақ
18. ЎзМА, Р.837-фонд, 5-рўйхат, 497-иш, 22-варақ.
19. ЎзМА, Р.34-фонд, 1-рўйхат, 2452-иш, 9-варақ.
20. Қ.Ражабов, Ўзбекистон XX асрда биринчи жилд, “Фан” нашриёти. Т-2024.

21. ЎзМА, Р.17-фонд, 1-рўйхат, 368-иш, 37-варақ.
22. ЎзМА, Р.86-фонд, 1-рўйхат, 2581-иш, 43-варақ.
23. ЎзМА, Р.17-фонд, 1-рўйхат, 368-иш, 154-варақ.
24. Устав. Туркестанского Советского “Общества помощи детям” (ОПД) Ташкент., 1924
25. Устав. Туркестанского Советского “Общества помощи детям” (ОПД) Ташкент., 1924
26. ЎзМА, Р.25-фонд, 1-рўйхат, 1848-иш, 2-варақ

СОСТОЯНИЕ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЕ 1980-Х ГГ: ПРОБЛЕМЫ И ПРОТИВОРЕЧИЯ

THE STATE OF INDUSTRY IN THE FERGHANA VALLEY IN THE 1980s: PROBLEMS AND CONTRADICTIONS

Рахматуллаев Шавкатжон Мухаммадалиевич
учёный секретарь Института государства и права АН РУз, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник.
Тел.: (94) 603 96 77;
e-mail: s_muhammad@mail.ru

Аннотация.

В статье рассматривается состояние промышленности Ферганской долины в 1980-е годы, период, характеризующийся обострением системного кризиса советской экономики. Автор анализирует основные противоречия и проблемы, обусловленные командно-административной системой управления, чрезмерной централизацией, отраслевой разбалансированностью и экстенсивным методом развития. Особое внимание уделяется специфике регионального развития, включая монокультурную специализацию на хлопке, дефицитность, низкий уровень производительности труда и слабую инновационную активность. На основе конкретных примеров показаны последствия неэффективного хозяйствования, выражающиеся в расточительстве ресурсов, низком качестве продукции и экономических потерях. Делается вывод о том, что промышленное развитие Ферганской долины в позднесоветский период носило противоречивый и неустойчивый характер, что стало отражением общего кризиса модели централизованной экономики СССР.

Abstract.

This article examines the state of industry in the Ferghana Valley during the 1980s, a period marked by the intensification of the systemic crisis in the Soviet economy. The author analyzes the key contradictions and problems arising from the command-administrative system of governance, excessive centralization, sectoral imbalance, and the extensive model of economic development. Special attention is given to the peculiarities of regional development, including monocultural specialization in cotton production, persistent shortages, low labor productivity, and weak innovation activity. Using concrete examples, the article demonstrates the consequences of inefficient economic management, such as resource waste, poor product quality, and economic losses. The study concludes that industrial development in the Ferghana

Valley during the late Soviet period was contradictory and unstable, reflecting the broader crisis of the centralized economic model of the USSR.

Ключевые слова.

Ферганская долина, промышленность, монокультура, хлопок, экономический кризис, дефицит, централизация, производительность труда, инновации, советская экономика.

Keywords.

Ferghana valley, industry, monoculture, cotton, economic crisis, shortage, centralization, labor productivity, innovation, Soviet economy.

Избрав собственный путь развития, Узбекистан с первых лет своей независимости, пытается совместить экономическую и политическую модернизацию с традиционными ценностями. Трудности и проблемы, с которыми столкнулась республика в переходный период, во многом были обусловлены наследием прошлого, теми серьёзными деформациями, которым подвергнулось народное хозяйство республики будучи в составе царской России, а затем и Союза.

Предлагаемая статья представляет собой попытку вкратце очертить сосояние промышленности в одном из важных регионов Узбекистана – Ферганской долине 80-х годf[XX столетия. Именно к этому времени перманентный кризис советского общества достиг своей критической точки, на всех уровнях и в полном объёме раскрылись ущербность командно-административных методов управления.

В исследуемый период социально-экономические процессы в Ферганской долине характеризовались несогласованностью между ростом населения, развитием производительных сил в целом, и применительно к специфическим условиям региона. Игнорирование экономических интересов республики, ущерб экологии, другие экономические, политические, социальные и идеологические факторы, обусловили тенденцию углублению кризиса.

В этих условиях, центр в принципе не рассматривала возможности конструктивных преобразований в народнохозяйственном комплексе Узбекистана. Напротив, по распоряжению центральных органов, линия на сохранение за республикой роли сырьевого придатка была продолжена и даже усилена. Ферганская долина в этом плане находилась под особым давлением. Господство монокультуры хлопка привело к сокращению подавляющей части обрабатываемых земель и практически уничтожило аграрное разнообразие края. Местами “под хлопком” оказывалось свыше 90% всех поливных площадей, с высокой долей ручного труда (превышавшей 85%ю отметку) [11,325].

Во второй половине 1980-х годов, на долю трех областей региона, невзирая на малые размеры территории, приходилось до 1/4 всей валовой

продукции сельского хозяйства, свыше 30% валового сбора хлопка-сырца, около 1/3 сбора плодов и ягод, 27% производства хлопкового волокна, свыше 90% шелковых тканей, 31% производства обуви и т.д. Узкая хлопковая специализация сопровождалась здесь непропорционально низкой долей в производстве других сельскохозяйственных культур, в частности, в валовом сборе зерна доля Ферганской долины составляла 15%, в сборе бахчевых – 11%, в сборе винограда – 5% [2, 4]. По состоянию на 1986 год в долине действовало более 300 промышленных предприятий, в том числе в Андижанской области — 105, в Наманганской — 81, в Ферганской — 122 [8, 39].

Эксперименты по созданию “особой” экономической модели, воплотившейся на базе слияния командно-административной системы в последующем, в виду идеологизированности, директивности, декларативности и т.д., породила ряд пороков и противоречий в методах хозяйствования, в свою очередь внёсших существенный вклад в разлад экономических отношений не только в центре, но на местах (в том числе в Ферганской долине) стало причиной развала не только самой социалистической экономики, но всего государства.

Прежде всего необходимо отметить о перекосах в промышленном развитии региона, особенно в плане ввода новых мощностей и производственных объектов. Так, например, в 1980-е годы интенсивному насыщению промышленностью подверглись города Ферганской области (Фергана, Маргилан, Коканд, Кувасай). В то же время в городах соседних Андижанской и Наманганской областей промышленность не получила сколько-нибудь существенного развития [1]. Необходимо отметить, что производственный потенциал долины, как и республики в целом, специализировался на производстве сырья и полуфабрикатов.

Громоздкая и многоступенчатая структура управления народным хозяйством, отличавшаяся высоким уровнем ведомственной разобщённости, что не позволяло успешно решать многие вопросы развития экономики. Вследствие чего, действовавший хозяйственный механизм в СССР не обеспечивал заинтересованности органов управления отраслями, а также предприятий и объединений в реальном удовлетворении общественных потребностей, а лишь ориентировал их на выполнение системы показателей, утверждаемых сверху.

Так, в промышленности Узбекистана только около 10% продукции планировалось самой республикой, а остальные 90% централизованно планировались общесоюзными органами. А распределение производимых товаров, а также внешняя торговля считались монополией центральных органов [4, 59]. Ведомственная принадлежность предприятий и организаций даже в крайне отдалённых регионах страны также структурировалась в пользу Центра. Например, из 131 крупного промышленного предприятия Андижанской области Узбекской ССР 22 подчинялись союзным, 64 –

союзно-республиканским и только 45 (т.е. лишь 34,3 %) – республиканским органам [10, 98].

Побочным явлением директивности и чрезмерной централизации явился явно выраженный экстенсивный характер развития советской экономики, который привёл, например, в промышленности к развитию в её недрах разобщённости и распыления. Так отрасли, которым соответствовали потребности в продукции определённого назначения были “распылены”, как правило, по ряду министерств. Например, в промышленных предприятиях областей Ферганской долины в большинстве случаев прирост производства продукции происходил в основном (97%) за счет экстенсивных факторов - строительство новых промышленных объектов, реконструкция и расширение действующих промышленных объектов, и лишь 3% – за счет роста производительности труда [8, 39].

Следующий наиболее возмутительный характер советской экономики заключался в её дефицитности. Венгерский экономист Янош Корнаи назвал социалистическую (плановую централизованную) экономику экономикой дефицита, и утверждал что “в социалистических странах актуальна проблема дефицита” [5, 30] (недостаток всего – рабочей силы, сырья, товаров и т.д. был имманентно присущ этому типу хозяйства – Р.Ш.). Другой причиной хронического дефицита являлась слабость материальных стимулов к труду. Их заменили администрирование и принуждение. В результате людям невыгодно было хорошо работать. Это определило низкую производительность труда, хроническое невыполнение планов промышленностью, плохое качество товаров, вечную продовольственную проблему.

Парадоксально, но факт, то что в условиях дефицитности допускалось расточительство, объёмы которого трудно было сосчитать. Особенно данная практика проявила себя в строительстве. Так, существовавшая практика расточительства влекла за собой ошибки в проектировании, затягивание в сроках проектирования и строительства, “распыление” капитальных вложений по непомерно большому количеству одновременно сооружаемых объектов, их оснащение некомплектным (в ряде случаев – дефектным) оборудованием. Практически повсеместно большинство машин и оборудования отличались излишней материалоемкостью. В результате допускался перерасход сырья и т.п.

Этому способствовало, характерная для советской экономике - это слабая инновационность, отличавшаяся малыми масштабами внедрения экономических и технологических новшеств. Это следствие существования практики нерационального использования достижений научно-технической революции. На протяжении многих лет в народно-хозяйственном комплексе страны, особенно в регионах, малоэффективно внедрялись научно-технические достижения в хозяйственную практику.

Например, в Узбекистане с 1976 по 1990 год ежегодно создавалось 38 новых образцов машин и оборудования, однако в 1976–1980 годах лишь 25

процентов из них превосходили по техническим показателям (по советским меркам – Р.Ш.) отечественные и мировые образцы. В 1981–1985 годах этот показатель не превышал 10 процентов, а в 1986–1990 годах — 6 процентов. Важно то, что процесс изобретения нового оборудования и технологий и внедрения их в производство занимало минимум 5-6 лет [12, 430].

Важно отметить, что даже при наличии закупленного дорогостоящего оборудования на некоторых производственных предприятиях они не устанавливалась или не использовалась. Это было обусловлено такими факторами, как, недостаточная квалификация персонала, отсутствие стимулов, особенно у руководства предприятия, обусловленного валовым подходом в исчислении выполнения конечных показателей. Например, только в Андижанской области по таким причинам в 1988 году в 32-х предприятиях расходы превзошли себестоимость продукции [7].

Другой пример, в 1984 году из 8 складов муки Наманганского хлебозавода работали только 3. С момента установки оборудования на комбинате в 1965 году просеивающие и фильтрующие устройства муки на комбинате пришли в негодность. В период 1979-1983 гг. предложений по ремонту или техническому обслуживанию оборудования не поступало. Из 10 предложений, поданных в 1984 году, было реализовано только 6. По результатам проверки деятельности комбината в 1984 году выявлено некачественное производство 1650 кг макаронных изделий и 540 кг хлеба и хлебобулочных изделий [13].

Из-за низкой производственной мощности ткацких станков, установленных на Маргиланской фабрике “Атлас” ещё в 1936 году и пришедших в негодное состояние, и при наличии на складах нового и неустановленного зарубежного оборудования, предприятие в 1980-е г. хронически не выполняла плановые показатели [14].

В результате выявленных недостатков в строительстве семенных хранилищ в масложировой промышленности как по Узбекистану, так и по Ферганскому региону, за девять месяцев 1989 года на маслозаводах по республике было испорчено 13,7 тыс. тонн семян, а потери масла составили 2,3 тыс. тонн. При среднем уровне потерь сырья, установленном в отраслевом плане в 6,41%, наибольшие потери сырья выявили на Кокандском маслоэкстракционном заводе (12,7%). В ходе проверки установлено, что качество продукции, выпускаемой на них не соответствовало требованиям действующего ГОСТа [3, 5].

Расточительное отношение становилось причиной повсеместного брака на производстве, для устранения которого использовалось до 10% от общей величины производственных мощностей предприятий [9, 28]. Многие предприятия, движимые желанием выполнить план, не изучая потребности населения, продолжали выпускать некачественные, устаревшие модели и виды продукции, в результате чего готовая продукция, произведенная по определенной себестоимости, зачастую скапливалась на складах без реализации, что приводило к экономическим потерям. В частности, при

изучении деятельности Андижанской обувной фабрики было установлено, что большой объем ее продукции хранился на складах торговых организаций без реализации. Это было связано с тем, что каждая вторая пара обуви, произведенная предприятием, не соответствовала требованиям установленного стандарта. В Андижанской области в 1986 году наложено 115 экономических штрафов на сумму, превышающую 2 млн сум, в 96 случаях запрещена реализация продукции, на 16 предприятиях стоимость продукции составила около 10 млн сумов. Швейному производственному объединению наложен штраф в размере более 388 тыс. сумов, вынесено 76 письменных возражений, а обувной фабрике наложен штраф в размере 221 тыс. сумов, с вынесением 75 письменных возражений [6].

В целом переход в конце советской эпохи на новые методы хозяйствования – на арендно-подрядные формы – изменить ситуацию не смог. Парадокс советского метода хозяйствования заключался в его неприспособленности к усвоению и распространению высоких результатов, оно “игнорировало” эпизодичные высокие достижения.

Однозначно, иллюзия взаимовыгодного союзного разделения труда и узкой специализации производственных мощностей на практике лишь маскировала истинное экономическое положение Узбекистана, в том числе Ферганской долины в рамках единого народнохозяйственного комплекса. Вывоз сырья компенсировался “инъекциями” в виде дотаций и субвенций (на которые покупались товары, произведенные из местного сырья), а уровень промышленности, по меркам классического пути рыночного развития, к началу 1990-х годов больше отвечал требованиям первого этапа индустриализации.

Таким образом, противоречивое состояние промышленного развития Ферганской долины в конце советской эпохи, обусловленно: историческим наследием, дуальным характером социально-экономико процессов, аграрной направленностью производства, несбалансированным развитием производственного потенциала региона.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ И ИСТОЧНИКОВ (REFERENCES)

1. Абдуллаев Ш.М. Этносоциальные и этнополитические процессы в Ферганской долине. (Основные проблемы, тенденции и противоречия. 70-80-е годы XX в.): Автореф. Дисс. док... ист. наук. Т., 1994. (эл. версия).
2. Алиакберова Н.М., Гольдфарб Б.Я., Эргашев А. Размещение населения Ферганской долины (демографический аспект). Т., 1990.
3. Ёғ-мой саноатида мой берадиган хом ашёдан яхшироқ фойдаланилсин. // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги, 1990. № 4.
4. Зиядуллаев С.К. Прогнозирование экономического развития Узбекистана в условиях перехода к рыночной экономике. – Т.: Узбекистан, 1993.
5. Карнаи Я. Дефицит / Пер. с венгер. С.Березиной и др. – М.: Наука, 1990.
6. Коммунист. 1986 йил 13 июнь.
7. Нурматов А.Н. Ўзбекистон аҳолиси моддий таъминотининг тарихий таҳлили (Фарғона водийси мисолида 1985-2020 йй.). Тарих фан .... (PhD). дисс. –Т: 2020.

8. Производительные силы: новый уровень развития/ Акад. обществ.наук при ЦК КПСС; Редкол: В.Г. Лебедев (отв.ред.) и др. – М., 1989.
9. Рахматуллаев Ш.М. Фарғона водийсидаги ижтимоий-иқтисодий жараёнлар (XX асрнинг 80-йиллар охири ва 90-йиллар бошлари) // Ўзбекистоннинг энг янги тарихи масалалари. – 2015. – № 1.
10. Труд в СССР. Госкомстат СССР. М., 1988.
11. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар) Иккинчи китоб. – Т.: Ўзбекистон, 2019.
12. ЎзР МДА. 2454-фонд, 6-рўйхат, 6001-йиғма жилд, 326-варақ.
13. ЎзР МДА. 2582-фонд, 1-рўйхат, 4682-йиғма жилд, 78-варақ.

FARG‘ONA VODIYSIDA SUV MANBALARIDAN FOYDALANISHNING TARIXI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

ИСТОРИЯ И ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ВОДОПОЛЬЗОВАНИЯ В ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЕ

HISTORY AND STAGES OF DEVELOPMENT OF WATER USE IN THE FERGHANA VALLEY

Isoridinov Nuriddin Zuxridinovich
“University of Business and Science” “Ijtimoiy fanlar” kafedrasi o‘qituvchisi
e-mail: isordinovnuriddin@gmail.com
Тел: +998972558494

Annotatsiya.
Mazkur maqolada qadimgi davrdan mustaqillikka qadar Farg‘ona vodiysida suv va suv manbalaridan foydalanishning yutuq va kamchiliklari, sohada olib borilayotgan islohotlar va ularning natijalari kabi masalalar yoritilgan.

Annotation.
This article covers issues such as the achievements and disadvantages of the use of water and water sources in the Fagona Valley from ancient times to independence, reforms in the field and their results.

Аннотация.
В данной статье освещаются такие вопросы, как успехи и недостатки использования воды и водных ресурсов в Ферганской долине с древнейших времен до обретения независимости, проводимые реформы и их результаты.

Kalit so‘zlar
Farg‘ona vodiysi, ChustSirdaryo, Amudaryo, Orol, qishoq xo‘jaligi, suv tanqisligi, suv nasosi, suv tejash texnologiyasi

Key words
Syr Darya, Amu Darya, Aral Sea, agriculture, water scarcity, water pump, water-saving technology.

Ключевые слова.
Сырдарья, Амударья, Аральское море, сельское хозяйство, нехватка воды, водяной насос, технологии водосбережения.

Insoniyat sivilizasiyasining qadimgi markazlari shakllanishi va taraqqiyotida dehqonchilik madaniyati muhim rol o‘ynagan. O‘rta Osiyo, xususan, Farg‘ona vodiysida tarixiy taraqqiyotning ilk davrlaridayoq aholining asosiy qismi o‘troq

holda yashab, yuksak darajadagi dehqonchilik madaniyatini yaratganligi va bu madaniyatning qator jihatlari ilmiy adabiyotlarda yaxshi yoritilgan. Ulardan ma’lum bo‘ladiki, agar qadimgi Misr va Mesopotamiyada miloddan avvalgi VII ming yillikda dehqonchilik madaniyati shakllangan bo‘lsa, O‘rta Osiyoning janubiy mintaqalarida miloddan avvalgi VI ming yillikdan boshlab aholi ilk dehqonchilik va hunarmandchilik bilan shug‘ullana boshlagan [8, 13].

O‘rta Osiyoning qulay tabiiy va iqlim sharoiti bu mintaqada insonlarning uzoq o‘tmishdan boshlab dehqonchilik bilan shug‘ullanishlariga imkon yaratdi. Jamiyatdagi bu taraqqiyot vatanimiz hududida bir qator omillar ta’sirida o‘ziga xos ko‘rinishda yuz bergan. Bu yerda dehqonchilikning ibtidoiy shakli neolit davrida boshlangan. Biroq, sug‘orma dehqonchilik ibtidosi miloddan avvalgi II ming yillik boshida qadimgi Baqtriya hududi (Surxondaryo viloyati)da kuzatiladi [7, 10-11].

O‘zbekiston hududida ham o‘ziga xos ko‘rinishda yuz bergan. Ilk dehqonchilikning ibtidoiy shakli neolit davrida boshlangan. Biroq, sug‘orma dehqonchilik ibtidosi miloddan avvalgi II ming yillik boshida qadimgi Baqtriya hududi (Surxondaryo viloyati)da kuzatiladi. Arxeolog olimlar xulosalariga ko‘ra, Farg‘ona vodiysida bu jarayon miloddan avvalgi II ming yillikning o‘rtalaridan boshlangan [4, 210].

Farg‘ona vodiysi Markaziy Osiyodagi dehqonchilik o‘lkalaridan biridir. Ma’lumki, aynan dehqonchilik asosida o‘troq hayot, hunarmandchilik, me’morchilik va shaharsozlik madaniyati vujudga kelgan. Farg‘ona vodiysi hududidagi ilk dehqonchilik madaniyatiga oid ma’lumotlarni nafaqat arxeologik hamda yozma materiallardan, balki vodiyni o‘rab turgan tog‘lardagi qoyatoshlarga “ibtidoiy rassomlar” tomonidan ishlangan suratlardan ham topishimiz mumkin bo‘ladi. Masalan, Farg‘ona tog‘ tizmasidagi Saymalitosh va Yangiariqsoy qoyatosh suratlarida bu kabi ma’lumotlar saqlanib qolgan. Ushbu qoyatosh suratlarida ko‘plab ibtidoiy tasvirlar bilan birga omoch qo‘shilgan ho‘kizni etaklagan odam tasviri uchraydi. Deyarli barcha tadqiqotchilar sur’atlardagi tasvirni qo‘sh haydayotgan odam tasviri ekanligini e’tirof etadilar [8, 15].

Farg‘ona vodiysining qadimgi davrdagi dehqonchilik tarixini o‘rganishda arxeologik materiallarning ahamiyati katta. Bu o‘rinda shuni ham ta’kidlash joizki, vodiy hududidagi qadimgi dehqonchilik vohalaridan Chust va Dalvarzin manzilgohlari arxeologik jihatdan yaxshi o‘rganilgan bo‘lib, aynan mazkur hududlarda olib borilgan qazilma ishlari jarayonida dehqonchilik mashg‘ulotiga aloqador bo‘lgan, asosan, erga ishlov berishda, hosilni yanchishda foydalanilgan mehnat qurollari va buyumlar topilgan. Chust manzilgohidan tariq o‘simligining urug‘iga o‘xshash g‘alla urug‘i topilishi ayniqsa diqqatga sazovordir. Bu xususida arxeolog Yu.A.Zadneprovskiy o‘z fikrini bildirar ekan, tariq o‘simligi Farg‘ona vodiysining qadimiy dehqonchiligida o‘ziga xos o‘rin tutganni ta’kidlaydi [8, 16].

Mavjud arxeologik yodgorliklardan topilgan buyumlarga qarab shunday xulosa qilish mumkinki, mil.avv. XII-XI asrlarda vodiyda ilk dehqonchilik bilan shug‘ullangan aholi madaniyati namunalari paydo bo‘ladi va fanda birinchi topilgan yodgorlik nomi bilan Chust madaniyati deb yuritildi [9, 116].

So‘nggi yillarda olib borilgan arxeologik izlanishlar natijalariga asoslanib vodiy hududidagi ilk dehqonchilik madaniyati ildizlarini aniqlashtirish va uni ma’lum bir bosqichlarga bo‘lib tadqiq qilish imkoniyati paydo bo‘ldi. Chunonchi, mutaxassis olimlarning ta’kidlashlariga ko‘ra, miloddan avvalgi ikki minginchi yillik o‘rtalaridan (aniqrog‘i mil. avvalgi XV – XIV asrlardan) boshlab Farg‘ona vodiysida ilk bora (I bosqich) sug‘orma dehqonchilikning eng oddiy ko‘rinishlariga asos solingan. Unga ko‘ra, birinchi navbatda Qoradaryo, Oqbo‘ra, Kosonsoy va G‘ovasoy kabi soy va daryolarning adir orti qismidagi havzalarning eng qulay va unumdor erlari o‘zlashtirilgan [6, 15].

Farg‘ona vodiysida dehqonchilikning paydo bo‘lishi sanasi to‘g‘risida yagona fikr mavjud emas. Yu.A.Zadneprovskiy dastlab Chust madaniyati sanasini mil.avv. X - VIII asrlar bilan belgilab, keyinchalik ushbu sanani mil.avv. XV asrga qadar qadimiylashtirgan. V.D.Ruzanovning fikriga ko‘ra, Dalvarzinning tarixi mil.avv. XIV–VII asrlarga to‘g‘ri keladi. B.X.Matboboev va G.P.Ivanovning fikrlariga ko‘ra, ushbu jarayon vodiyda mil.avv. II ming yillikning oxirlarida sodir bo‘lgan (aniqrog‘i, mil.avv. XII - X asrlarda). A.A.Anorboevning yozishicha, Chust madaniyatining dastlabki vakillari mil.avv. II ming yillikning o‘rtalarida (aniqrog‘i, mil.avv. XV – XIV asrlarda) “ilk bor sug‘orma dehqonchilikning eng oddiy ko‘rinishlariga asos solgan” [9, 118].

Ma’lumki, o‘rta asrlarda iqtisodiyotning asosini tashkil etgan dehqonchilikda er va suvning o‘rni va roli benihoya kattadir. Shu bois erga va suvga bo‘lgan talab tobora ortib borgan. Norin bilan Qoradaryo o‘rtasidagi erlarni o‘zlashtirishga katta e’tibor berilgan. Bu hududni mahalliy xalq “Ikki suv orasi” deb atagan [14, 106].

Tarixchi olim Qobiljon Nasritdinov ta’kidlaganidek, Oqbo‘ra daryosi Andijon shahrini sharqdan aylanib o‘tib, shimoldagi Oqyor jarligi orqali Qoradaryoga tushgan. Bu davrda ko‘chmanchi qabilalarning Farg‘ona vodiysining suvga serob va sug‘orish uchun qulay bo‘lgan hududlarida o‘troqlashish jarayoni tezlashgan. Bunday vohalar tarkibiga Oqbo‘ra, Aravon daryolarining etaklari ham kirib, bu hududlarga aholining kelishi natijasida bir qator qishloqlarga asos solingan [12, 27]. Bu haqda “Boburnoma”da shunday yozilgan: “Oqbo‘raning har ikkala jonibi bog‘ot tushubd ur, tamom bog‘lar rudka mushrifdtur”.

XV asrda Andijon shahri Oqbo‘radan chiqarilgan to‘qqizta ariq orqali suv bilan ta’minlangan. Bu ariqlar quyidagilar: Xokan, Burxon, Shayx, Xo‘tan, Jo‘yibozor, Bo‘g‘ra, Dalvarzin, Oqrobot, To‘qmoq, Qo‘shariq. Bobur tilga olgan bu ariqlar ichida eng kattasi Xokan arig‘i bo‘lib, “ulug‘ shoh jo‘ydur va chuqur oqar, har eridan kechib bo‘lmas”, deb urg‘u berish o‘sha davrda Andijon shahri atroflaridagi ekin maydonlari va aholining suv ta’minotida qiyinchilik bo‘lmaganligidan dalolat beradi [14, 65].

Qo‘qon xoni Norbo‘tabek davrida, ya’ni XVIII asrning oxirlarida Andijon erlarini Kampirrovot orqali Qoradaryodan suv keltirib sug‘orishga ehtiyoj tug‘ilgani hisobga olinib, Qoradaryoning qadimgi o‘zanlaridan birini qayta qazish orqali suv chiqarilgan. Undan asosiy maqsad, Andijo n shahri va uning atrofidagi hududlarni sug‘orish bo‘lganligi uchun u sug‘orma dehqonchilik tarixiga

Andijonsoy nomi bilan kirgan. Dastlab Andijonsoydan oqib keladigan suv miqdori juda oz bo‘lib, yil sayin ehtiyojga qarab ko‘paytirib borilgan. XIX asrning boshlariga kelib Andijonsoy rosmona holdagi magistral kanalga aylangan [12, 32].

XVIII asr oxiri XIX asr boshlarida mintaqadagi eng yirik suv manbalaridan biri Sirdaryo-Norin va Qoradaryoning qo‘shilishidan hosil bo‘ladi. Norin daryosi Tyanshan tog‘laridan boshlanib yo‘l yo‘lakay bir nechta suv tarmog‘ini o‘z ichiga oladi. U 40 km masofadan so‘ng Mingbuloq qishlog‘ida Qoradaryo bilan qo‘shlib, Sirdaryo nomi bilan atalgan. Undan Uchqo‘rg‘on, To‘ti, Kayka-1, Kayka-2, Xakilobod, Yangiariq, Koraskon, Rustamg‘aliq, Qumto‘g‘on, Zarbob, Davlatobod, Nazaruzdixon, Jidakenin, singari ariqlar chiqarilgan. Qoradaryoning chap va o‘ng irmoqlaridan esa Shahrixonsoy, Andijonsoy, Ulug‘nor, Chek Nasriddinek, Qo‘qon qishlog‘i, Sazi, Xayrobod, ariqlari tortilgan. Ulardan tashqari tog‘lardan to‘ppa to‘g‘ri qishloqlar va shaharlarga oqib keluvchi Kagarsoy, Bozor Qo‘rg‘onsoy, Esipastsoy, Podshooata, So‘x, Uchqo‘rg‘onsoy, Shohimardonsoy, Isfara, Oqbo‘ri, Arvohsoy va Qirg‘izota ariqlari bo‘lgan [1, 330].

XX asrning boshlarida Farg‘ona vodiysidagi 36 ta sug‘orish tarmoqlari mavjud edi. Uni janubi-sharqiy tomondagi Isfara, So‘x, Sari Qo‘rg‘on, Avgon, Vox, Qora, qurjin, va Oqqo‘rg‘on, singari tarmoqlari asosan Qo‘qon uyezdini suv bilan ta’minlab turgan [1, 230].

XIX asr Qo‘qon xonligida, xususan, Farg‘ona vodiysining sug‘orilishi tarixida yangi davrni boshlab berdiki, aynan shu davrdan boshlab, vodiyda yirik sug‘orish inshootlari, ariqlar, kanallar, to‘g‘onlar qurila boshlangan. Masalan, Sirdaryoning asosiy irmoqlaridan bo‘lgan Norin va Qoradaryolardan suv oladigan Shahrixonsoy kanali, Namangan Yangi arig‘i, Chinobod arig‘i, Ulug‘nor, Andijonsoy kanali, Oltiariq, Mutagan arig‘i va boshqa sug‘orish tarmoqlarining ko‘payishi, sug‘oriladigan dalalarning sezilarli darajada kengayishi hamda dehqonchilik va bog‘dorchilikning rivojlanishiga olib kelgan [1, 293].

1917-yil oktyabr oyidagi davlat to‘ntarishidan so‘ng siyosiy hokimiyat tepasiga kelgan sovet hukumatiga ulardan avvalgi mustamlakachi imperiya hukumatining Farg‘ona vodiysidagi 40 yildan ortiq hukmronligi davridan juda ham nochor qishloq xo‘jaligi va eng primitiv irrigatsiya sistemalari meros bo‘lib qolgan edi. Buning ustiga, Farg‘ona vodiysida mustabid sovet rejimiga qarshi qurolli kurash davrida xalq xo‘jaligiga, birinchi navbatda qishloq xo‘jaligiga va uning sun’iy sug‘orish tarmoqlariga juda katta zarar yetkazildi. Natijada, o‘lka iqtisodining eng muhim sohasi bo‘lgan qishloq xo‘jaligi mahsulotlarni ishlab chiqarish urushdan ilgariga nisbatan uchdan ikki qismga qisqarib ketdi [14, 32].

1921-yilga kelib, Farg‘ona vodiysida ekin maydoni 1914-yilga nisbatan 63 foizga qisqardi, paxta hosildorligi esa gektar boshiga 13,7 sentnerdan, 4,2 sentnerga tushib qoldi.

Qishloq xo‘jaligining bunchalik katta zarar ko‘rganligiga asosiy sabab irrigatsiya inshootlari va suv taqsimotining buzilishi edi. Chunki bu davrda vodiyda mavjud bo‘lgan yirik suv sistemalari—Kampirrovot to‘g‘oni, Isfayramsoydagi Polomon suv taqsimlagichi, Namangandagi Yangiariq kanalining

bosh inshooti, Ulug‘nahr sistemasi va boshqa qator kanallar, ariq, to‘g‘onlar harbiy harakatlar tufayli butunlay yaroqsiz holatga kelib qolgan edi.

Sovet hokimiyati 1918-yil aprel oyida markaziy hukumatni iqtisodiy bohrondan olib chiqishning muhim omillaridan biri, yengil sanoatni Turkiston o‘lkasidan keltiriladigan xom ashyo paxta ekanligini anglagan holda, o‘lkaning barcha joylarida yer-suv qo‘mitalarini qaytadan tashkil etish to‘g‘risida ko‘rsatma berdi. Bu markaziy hukumatning o‘lka yer-suv boyliklarini o‘z qo‘liga kiritish borasidagi ilk o‘tkazgan tadbiri bo‘ldi.

1918-yil 17-mayda esa imperiya mustamlakasi davrida rejalashtirilgan, lekin amalga oshirilmay qolgan Turkiston o‘lka sining sug‘orish ishlariga va bu ishlarni tashkil qilishga 50 mln so‘m ajratish haqida dekret e’lon qilinib, unga ko‘ra, Farg‘ona vodiysining Uchqo‘rg‘on cho‘lida 10 ming desyatina yangi yerni o‘zlashtirish va viloyatdagi 20 ming desyatina yerni sug‘oradigan mahalliy suv inshootlarini tartibga solish kuzda tutilgan edi [2, 29].

1925-1926-yillarda Namangan viloyatida Podshootasoy irrigatsiya tizimi, Yangiariq, Norin va boshqa sug‘orish tizimlarini tubdan qayta tiklash ishlari amalga oshirildi [2, 30].

XX asrning 30-yillarning boshlarida sovet hokimiyatining qishloq xo‘jaligini qayta qurish noqobi ostida vodiydagi irrigatsiya qurilishi sohasida o‘z oldiga o‘lkani tabiiy boyliklarini qo‘lga kiritishni maqsad qilib qo‘ygan siyosatni amalga oshirish borasidagi ilk chora-tadbirlar amalga oshirildi. Bu davrda buzilib yotgan, butunlay isdan chiqqan sug‘orish tarmoqlari kanallar va ariqlar qayat qurilib, ta’mirlarnib ishga tushirildi. Yangi kanali va Rozenbax arig‘ida bosh to‘g‘onlar qurildi. Kosonsoy, G‘ovasoy, Chortoqsoy, Podshootasoyda ta’mirlash ishlari bajarildi. Amalga oshirilgan ishlar Farg‘ona vodiysida ekin maydonlarnin kengaytirshga imkon yaratdi. Masalan, Namanganda 1915-yilda 82 ming gektar yer sug‘orishda foydalanilgan bo‘lsa, 1934-yilda 129 ming gektar yer sugo‘rilib, dehqonchilkda ishlatildi. Bu yerlarning qariyb 65,5 ming gektariga o‘zlashtirilgan yildan boshlab paxta eikilgan [11, 14].

1931–1940 йилларда Андижон ҳудудида Асака, Найман, Қўшкўприк, Улуғнор каналларида сув оқими ва таъминотини яхшилаш ишлари амалга оширилди. Шаҳрихонсойда регулятор, Тентаксай, Чортоқсой, Оқбўра, Савай дюккерлар орқали сув таъминотини яхшилашга ва уни тўғри тақсимлашга эътибор қаратилди. 1940 йили энг катта Кампировот тўғони қурилиши Андижон вилоятида сув чиқариш ва сув олиш иншоотларидан фойдаланиш имкониятини берди [14, 317].

1941 – 1945-yillarda Namangan viloyatida irrigatsiya qurilishlari davom etdi. 1942-yilda qurilgan Kosonsoy va Chust tumanlari hududlaridagi uzunligi 40 km. dan iborat Chust kanali 4,4 ming gektar, 1944-yilda qurilgan 5,5 km. dan iborat Yuqori Uchqo‘rg‘on kanali esa 1,6 ming gektar yangi yerlarni sug‘orish imkonini berdi. O‘rta To‘qay suv omborida 1950-yil 100 mln. kubometr suv to‘plandi. SHuningdek, 1949-yilda Chust kanali, 1947 – 1949-yillarda Oxunboboev nomli kanal, 1950-yilda Podshootasoy irrigatsiya tizimidagi Xodikent

kanallarining kengaytirilishi natijasida ekin maydonlari 7,0 foizga ko‘paydi, lalmikor yerlardagi ekin maydonlari esa 4 marta ko‘paydi [2, 31].

Urushdan keyingi yillarda sovet ma’murlari respublikada paxta ekin maydonlarini kengaytirishga astoydil harakat qildi. Jumladan, 1946 – 1950 yillarda paxta maydoni 815,6 ming ga dan 1098,1 ming ga ga, yalpi hosili esa 1118 ming tonnadan 2226 ming tonnaga ko‘paydi. Shu davrdan boshlab respublika qishloq xo‘jaligida paxta yakkahokimligi siyosati yanada kuchaydi. Markaz paxta etishtirish uchun qulay tabiiy sharoit va imkoniyatga ega Farg‘ona vodiysiga ayricha e’tibor qaratdi. Jumladan, sobiq SSSR Ministrlar Sovetining 1952-yil 2-sentyabrdagi “Paxtachilikni kelgusida rivojlantirish uchun O‘zSSRning Andijon, Namangan va Farg‘ona viloyatlaridagi erlarni sug‘orish va o‘zlashtirish to‘g‘risida”gi qarorining qabul qilinishi fikrimizni to‘la isbotlaydi. Qarorda yaqin 4-5 yil ichida, ya’ni 1953 yildan boshlab Markaziy Farg‘onada 65 ming ga qo‘riq erni (shu bilan birga irrigasiya tarmog‘ida mavjud bo‘lgan 15 ming ga qarovsiz qoldirilgan erlarni) o‘zlashtirish masalasi ko‘rib chiqildi. Mazkur qarordan kelib chiqib vodiydagi barcha sug‘orish ishlari paxta yakkahokimligiga to‘la ma’noda bo‘ysundirildi. Shu davrdan boshlab o‘lka hududida ko‘plab irrigasiya inshootlari qurildi èki mavjudlari yangilandi [5].

Markaziy Farg‘onada yerlarni sug‘orish va o‘zlashtirish uchun 1953–1963-yillar davomida amalda 40425,8 ming rubl sarflandi [3, 493]. 50-yillarning o‘rtalariga qadar Farg‘ona va Namangan viloyatlari orqali o‘tuvchi Oxunboboyev nomli kanali qurildi. 1954-yili Namangan viloyatida Kosonsoy suv ombori ishga tushirildi [1, 409].

60-yillardan boshlab Farg‘ona vodiysidagi bo‘z va qo‘riq erlarni o‘zlashtirish boshlangan. O‘tgan davr ichida sahro va qumtepa joylarida zamonaviy aholi yashaydigan qishloqlar, yangi xo‘jaliklar paydo bo‘ldi. Bo‘z va Ulug‘nor tumanlari tashkil etildi. 1962 yildan Sharof Rashidovning shaxsan tashabbusi bilan o‘sha vaqtdagi sobiq Ittifoq rahbarlarini qiyinchilik bilan roziligini olib, Andijon suv ombori qurilishi boshlandi. Bu gigant sun’iy havza 6 ming gektardan ko‘p maydonni egallagan va 1 milliard 750 million kuba metr suv saqlaydigan va qurg‘oqchilik paytida 44 ming gektar yangi erlarni o‘zlashtirish, 400 ming eski ekin maydonlarini suv bilan ta’minlash imkonini berardi. Shu joydan Kampirovot va Jalolobod magistral kanallari boshlanadi. Ular dalalarga namlik keltirib 100 ming tonna paxta, 75 ming tonna sabzavot, 150 ming tonna meva-cheva yaratish imkonini beradi. Bu inshoot tufayli paxta har gektaridan hosildorlik o‘rtacha 4 sentnerga ortishi ko‘zlangan. Bu ulkan qurilish 1982 yilda nihoyasiga etdi. Andijon suv ombori balandligi 121 metr, uzunligi 140 metr bo‘lgan betonli katta kontrforsli to‘g‘on hosil qilindi. Suv sig‘imi 1,9 milliard m3. Gidrouzel tarkibiga to‘g‘on, suv o‘tkazuvchi inshootlar va GES kiradi. Ana shu sovetlar davridagi Katta Farg‘ona kanali va Andijon suv ombori qurilishida minglab, o‘n minglab andijonliklar mehnat qilib, nafaqat Andijon viloyatini, balki butun vodiyni, respublikani ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga juda katta xissa qo‘shdilar. Bu bilan har bir andijonlik faxrlansa arziydi [14, 318].

Markaziy Farg‘ona qo‘riq yerlarini o‘zlashtirish maqsadida katta hajmda irrigatsiya inshootlari qurildi. 70-yillarda Farg‘ona vodiysini suv bilan ta’minlashni yaxshilash, cho‘llarni o‘zlashtirish uchun sersuv Norin daryosidan suv oladigan Katta Andijon, Katta Namangan kanallari va sig‘imi 2 mlrd kub metr keladigan eng yirik Andijon suv ombori qurildi [1, 42]. 1971–1980-yillarda Andijon oblastida 28 nasos stansiyasi qurilib foydalanishga topshirildi [3, 495].

Andijon oblastida 1950–1990-yillarda sug‘oriladigan maydonlarning o‘sishi va ularda foydalaniladigan suv miqdori yildan-yilga ortib bordi. Oblastda sug‘oriladigan maydonlar 1950-yilda 217 ming gektar, 1960-yilda 245,1 ming gektar, 1970-yilda 265,5 ming gektar, 1980-yilda 282,1 ming gektar, 1990-yilda 289 ming gektarga teng bo‘ldi [3, 494].

Sho‘rolar davrida Namangan viloyatdagi asosiy sug‘orish tarmog‘i - Shimoliy Farg‘ona kanalining suv o‘tkazish quvvatini oshirishga ham alohida e’tibor berildi. Shu maqsadda kanalning 120 km. uzunligidagi o‘zani kengaytirildi, hamda chuqurlashtirildi. Sug‘orish tarmoqlari, temir yo‘l va avtomobil yo‘llari kesib o‘tgan joylardagi gidrotexnik inshootlar qayta qurildi. Natijada, esa 30,0 ming gektar paxta maydonida suv ta’minotini yaxshilandi. Shu bilan birga Shimoliy Farg‘ona kanali suvi mashinalar orqali kamsuv hududlarga chiqarib beriladi. Mahalliy suv manbalarini katta bo‘lmagan suv omborlariga oqizish tartibga solindi. Yer osti suvlaridan rejali foydalanish yo‘lga qo‘yildi.

Viloyatning suv kam bo‘lgan hududlari, ayniqsa, Kosonsoy, Chust, To‘raqo‘rg‘on, Pop va Yangiqo‘rg‘on tumanlarida eski sug‘orish tarmoqlari qayta qurildi. Ularning 419 km.dan iborat qismi betonlashtirildi. Natijada suvning yerga singib ketishini keskin kamaytirish evaziga foydalanish koeffitsienti 0,80 ga yetkazildi, dalalarga suv ta’minotini 30,0 foizga oshirish imkoniyati tug‘ildi. Viloyatda jami quvvati sekundiga 5 kubometr bo‘lgan 357 ta artezian qudug‘i qazildi [2, 33].

Sho‘rolar hukmronligi davrida Farg‘ona vodiysida Qayroqqum, Andijon, So‘x suv omborlari qurilishi bilan vodiyning mo‘’tadil ikdimi o‘zgara boshladi. Yer osti suvlarining ko‘tarilish jarayoni tezlashdi. Chunki sho‘rolar davrida suv omborlari daryolarning o‘zanlariga bunyod etilgan bo‘lib, ularning suvdan foydalanish koefisenti juda ham past hisoblanadi. Bu holat quyidagilar bilan iztoushnadi. Suv omborlarining suvida ekin hamda tuproq unumdorligini oshirish uchun zarur bo‘lgan turli minerallarga boy tabiiy loyqa bo‘lmaydi. Chunki daryo suvlari suv omborlarda to‘planib, loyqa suv ombor tubiga cho‘kadi. Omborning harorati past, tiniq suvi bir tomondan sug‘oriladigan erlarning erroziyasini kuchaytiradi. Ikkinchi tomondan esa bu suv hosil pishib etilishining kechikishiga olib keladi. Vodiy sug‘orma dehqonchiligiga juda katta salbiy ta’sir ko‘rsatayotgan suv inshooti bu Kayroqqum suv omboridir. Chunki ushbu suv ombori Sirdaryoning o‘zanida vodiyni tabiiy daryolar suvi chiquvchi darvozasida barpo etilgan bo‘lib, u daryoning hamda er osti suvlari yo‘lida sun’iy to‘siq hisoblanadi. Bu esa vodiyda sug‘orma dehqonchilikdan ortiqcha tashlama suvlarning suv ombor hududiga kelib to‘planishiga va o‘z navbatida vodiy miqyosida er osti suvlarining ko‘tarilishiga sabab bo‘lmoqda [10, 138].

1985-yilga kelib suv omborlari soni yana ham ko‘paydi. Ularning ta’siri ostida daryolarning suvi tarkibida tuz va zaharli moddalar ko‘payib ketdi. Natijada yerlarning sho‘rlanishi milliy fojia sifatida har tomonlama xavf sola boshladi. Namangan yerlarining 48 foizi, Andijon yerlarining 23 foizi kuchli sho‘rlandi. Respublikamizda 1,5 mln gektardan ortiq yerlar sho‘rlangan edi [1, 435].

1989-yilda O‘zbekiston qishloq aholisining 5 foizi kanalizasiya va salkam 50 foizi normal ichimlik suvi bilan ta’minlangan edi, xolos [14, 340].

Sobiq Ittifoqning so‘nggi davriga kelib butun O‘zbekistonda bo‘lgani kabi aholi o‘ta zich joylashgan Andijon viloyatida ham bir qator ijtimoiy masalalar ko‘nda lang bo‘lib turardi. Shulardan biri er va suv tanqisligi edi. Chunki viloyatning umumiy er maydoni O‘zbekiston hududining bor-yo‘g‘i 0,9 foizini tashkil etgan holda, bu erda mamlakatimiz aholisining 10 foizi istiqomat qilgan. 1989 yildan boshlab Andijonda muhtoj oilalarga 8 sotixdan er uchastkalari berish boshlandi. O‘zbekiston xali Ittifoq tarkibida ekanligidayoq, shu vaqtgacha mamlakatimizning xomashyo resurslaridan tekin foydalanib kelingan Moskvaga ijtimoiy masalalarni xal etish bo‘yicha jiddiy talablar qo‘yila boshlandi. Shulardan biri Andijon shahri aholisini toza ichimlik suvi bilan ta’minlash masalasi edi. Oradan hech qancha vaqt o‘tmay Sverdlovskdan diametri 1,5 metrga teng metall quvurlar keltirila boshlandi. Natijada Xonobod-Andijon suv tarmog‘i barpo etilib, aholi eng arzon va eng sifatli bo‘lgan toza ichimlik suvi bilan ta’minlandi [14, 380].

Yuqorida keltirilgan tarixiy ma’lumotlardan shunday xulosa qilish mumkinki, Far’ona vodiysi aholisi uzoq sug‘orma dehqonchilik madaniyatiga ega. O‘zining ming yillar davomida sug‘orish a’nanalariga ega. Yirik daryo va soylarning mavjudligi suv bilan bog‘liq madaniyatning shakllanishiga va sodda texnikalar foydalanilganligi ma’lum. Suvni milliy qadriyatimizda e’zozlash va uni isrof qilmaslik masalasi Rossiya imperiyasi va sovet davriga kelib o‘z ahamiyatin yo‘qotgan hamda bu bilan bo‘g‘liq qarashlar inobatga olinmadi. Natijada yerlarni sho‘rlashish, sizob suvlarining ko‘tarilishi hamda ekologik holatining og‘irlashuvi kabi muammolarning ko‘ndalang bo‘lishiga olib keldi. Sun’iy suv ishootlarining qurilishi hududning demografik vaziyati inobatga olinmadi va ekin maydonlarining qisqarishiga va aksincha qo‘riq va bo‘z yerlarning o‘zlashtirilishi suv manbaalaridan samarasiz foydalanishga olib keldi. Natijada, yerlarning sho‘rlanishi, sizob suvlarning ko‘tarilishi kabi ekologik muammolarning ortishiga sabab bo‘ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Nazirov B.S., Yaqubova D.T O‘zbekistonda yer-suv munosabatlari tarixi (qadimgi davrdan hozirgi kunga qadar). –Termiz. Bekshox print servis. 2023. –B. 329-330.

2. Sharofiddinov M.M. Namanganda sovet mustamlakachiligi davrida irrigatsiya tizimi va sug‘orish inshootlari. // Research Focus. –2023. №11. –B. 33. https://refocus.uz/index.php/1/article/view/592

3. Turgunov A. Andijon oblastida irrigatsiya-melioratsiya ishlari (1941–1991-yillar) // Жамият ва инновациялар – Общество и инновации – Society and innovations Special Issue. – 2024. –№10. B. 493.

4. Ashirov A.A, Karimov U.D. O‘zbek xalqining ekin-tikinchilik marosimlarida diniy va milliy qadriyatlar simbiozi // Ma’mun Sceince. -2024. -№2. –B 210.

5. Абдуллаев Б. XX асрнинг 50-90 йилларида фарғона водийсида мавжуд сув омборлари ва ирригация иншоотлари https://cyberleninka.ru/article/n/hh-asrning-50-90-yillarida-far-ona-vodiysida-mavzhud-suv-omborlari-va-irrigatsiya-inshootlari/viewer

6. Анарбаев А.А. Ўзбекистонда илк суғорма деҳқончиликнинг шаклланиши ва антропоген ландшафтни ташкил топиши //Я.Ғуломов номидаги республика илмий семинарларининг “Ўзбекистон ҳудудида деҳқончилик маданиятининг тарихий илдизлари ва замонавий жараёнлар” мавзусидаги 37- йиғилиш материаллари. – Тошкент, 2006. – 9 – 15- б.

7. Анорбоев А. Ўзбекистонда илк давлатчилик ва унинг ўрганилиш тарихидаги баъзи бир муаммолар // O‘zbekiston tarixi. – 2004. – №4. – 10 – 11- б

8. Исоқов З. Фарғона Водийси анъанавий деҳқончилик маданияти (хўжалик-маданий анъаналар: тавсифи ва таҳлили). –Т.: Yangi nashr 2011. –Б.13.

9. Мўминов Б. Фарғона водийсида Чуст маданиятининг келиб чиқиш масаласи. // Innovate academy. Yosh olimlar ilmiy amaliy konferensiyasi. -2024. -№11. – Б.116. https://in-academy.uz/index.php/yo/article/view/30661

10. Насриддинов Қ. Фарғона водийси суғорма деҳқончилигининг ўзига хос жиҳатлари. / Андижон Давлат университетининг 75 йиллигига бағишланган “Истиқпол ва миллий тарих” мавзуидаги илмий-амалий конференция (2006 йил 28-29 декабр) материаллари. -Андижон., Andijon nashriyot-matbaa. 2007. –Б 138.

11. Насритдинов Қобилжон. Фарғона водийси деҳқончилигидаги милерация муаммолари: тарихи ва таҳлили. (XX асрнинг биринчи ярми) // Ўтмишга назар. –2019. – №22. B. 14.

12. Насритдинов Қобилжон. Фарғона водийсининг суғорилиш тарихи. “Янги аср авлоди”, Тошкент, 2009, 27-бет

13. Ўзбекистон ССР тарихи. III том. –Т.: 1967. – Б. 32

14. Шамсутдинов Р.Т., Исҳоқов А.А. Андижон тарихидан лавҳалар. –Т.: Шарқ, 2013. –Б 106.

IV SHO‘BA. MUSTAQILLIK YILLARIDA FARG‘ONA VODIYSINING IJTIMOIY-IQTISODIY VA MADANIY TARAQQIYOTI MASALALARI.

MUSTAQILLIK YILLARIDA FARG‘ONA VODIYSIDAGI IJTIMOIY-IQTISODIY O‘ZGARISHLARNING MILLATLARARO MUNOSABATLARDAGI O‘RNI

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ В ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЕ НА МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ ЗА ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

THE IMPACT OF SOCIO-ECONOMIC CHANGES IN THE FERGANA VALLEY ON INTERETHNIC RELATIONS DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE

Babajanova Diloram Babajanovna
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti professori,
tarix fanlari doktori
dilorambabajanova52@gmail.com
Tel.: +998 90 185 58 54

Annotatsiya

Ushbu maqolada O‘zbekistonning aholi va mehnat resurslariga boyligi bilan boshqa mintaqalardan ajralib turadigan va so‘nggi yillarda aholi soni bo‘yicha mamlakatda yetakchi o‘rinni egallab kelayotgan ko‘pmillatli Farg‘ona vodiysidagi ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar xususida so‘z yuritiladi. Vodiy viloyatlarida ro‘y bergan ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlarning millatlararo munosabatlardagi o‘rni masalasi yoritib berilgan. Shuningdek, totuvlik va bag‘rikenglikni saqlashga doir davlat siyosatining olib borilishi natijasida turli millatlar o‘rtasida umuminsoniy qadriyatlar va milliy urf-odat hamda an’analar uyg‘unlikda, bir-biridan quvvat olgan holda tobora rivoj topayotganligi bayon etilgan.

Аннотация.

В этой статье речь пойдет о социально-экономических изменениях в многонациональной Ферганской долине, которая отличается от других регионов Узбекистана богатством населения и трудовых ресурсов и в последние годы занимает лидирующие позиции в стране по численности населения. Было подчеркнуто влияние социально-экономических изменений в регионах долины на межнациональные отношения. Также утверждается, что в результате реализации государственной политики по поддержанию согласия и толерантности общечеловеческие ценности и национальные обычаи и традиции разных народов все больше развиваются в гармонии, обладая взаимной силой.

Abstract.

This article will talk about socio-economic changes in the multinational Fergana Valley, which is distinguished from other regions by the wealth of Uzbekistan in population and labor resources and has occupied the leading position in the country in terms of population in recent years. The impact of socio-economic changes in the Valley regions on interethnic relations has been highlighted. It is also stated that as a result of the implementation of state policy on maintaining harmony and tolerance, universal values and national customs and traditions among different nations are increasingly developing in harmony, with mutual power.

Kalit so‘zlar:

Farg‘ona vodiysi, aholi va mehnat resurslari, ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar, millatlararo munosabatlar, totuvlik, bag‘rikenglik, umuminsoniy qadriyatlar, milliy urf-odatlar, an’analar, demografik jarayonlar, ma’naviy taraqqiyot, millatlararo hamjihatlik, millat, elat, turmush tarzi, milliy tarkib, ko‘pmillatli.Ключевые слова:

Ключевые слова.

Ферганская долина, население и трудовые ресурсы, социально-экономические изменения, межнационалиные отношения, гармония, толерантность, общечеловеческие ценности, национальные обычаи, традиции, демографические процессы, духовный прогресс, межэтническое согласие, национальность, элат, образ жизни, национальный состав, многонациональность.

Keywords:

Fergana Valley, population and labor resources, socio-economic changes, interethnic relations, harmony, tolerance, universal values, national customs, traditions, demographic processes, spiritual progress, interethnic harmony, nationality, elat, lifestyle, national composition, multinational.

Mustaqillikka erishilgan dastlabki yillardan boshlab, ko‘pmillatli O‘zbekistonning barcha hududlarida o‘ziga xos ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish tajribasi, demografik jarayonlardagi holati, rivojlanish xususiyatlari va millatlararo munosabatlar e’tiborga olinib, ish yuritilmoqda. O‘zaro munosabatlar ta’sirida ko‘p millatli xalqimizning turmush tarzi yanada yuksalib borayotgani sabab, Yangi O‘zbekistonning dunyo hamjamiyatidagi imidji, obro‘-e’tibori kun sayin ijobiy tomonga o‘zgarib bormoqda. Shuningdek, ularning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklari, qonuniy manfaatlarini ta’minlash, ta’lim olishi, o‘z qiziqishi va layoqati bo‘yicha kasb-hunar egallashi, mehnat qilishi uchun barcha shart-sharoitlar yaratilgan. Shu boisdan ham, mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan taraqqiy etib borishi bilan uzviy ravishda turli millat vakillari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar ham izchillikda yanada mustahkamlanib bormoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmonining “Ma’naviy taraqqiyotni ta’minlash va sohani yangi bosqichga olib chiqish” nomli V bandida “Jamiyatda millatlararo totuvlik va dinlararo bag‘rikenglik muhitini mustahkamlash” masalasi 74-maqsadda keltirilgan bo‘lib, unda “millatlararo munosabatlar sohasida O‘zbekiston Respublikasi davlat siyosati konsepsiyasining izchil amalga oshirilishini ta’minlash” zarurligi ta’kidlangan [1]. Mamlakatda turli millatlarga mansub qadriyatlarni asrab-avaylashga, barcha fuqarolarga o‘z madaniyati, shuningdek, urf-odatlarini amalga oshirish uchun zarur sharoitlarni yaratib berishga, millatlararo hamjihatlikni yanada mustahkamlashga, ular o‘rtasida qadimiy mushtarak an’analarni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Shu bilan birga, O‘zbekiston atalmish jannatmakon yurtning, Yangi Konstitutsiyasining 19-moddasida ta’kidlanganidek, “O‘zbekiston Respublikasida barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo‘lib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, e’tiqodi, ijtimoiy kelib chiqishi, ijtimoiy mavqeidan qat’i nazar, qonun oldida tengdirlar” [2.13], – deb belgilab qo‘yilganligi, ko‘pmillatli xalqimiz o‘rtasidagi totuvlik va hamjihatlikni yanada mustahkamlash uchun yaratilgan zamindir. Zero, Prezident

Sh.Mirziyoyevning “Jamiyatimizda millatlararo totuvlik va bag‘rikenglik muhitini mustakamlashga qaratilgan ishlarimiz sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarilmoqda”[3.38], deb to‘g‘ri ta’kidlagan edi.

O‘zbekistonda o‘ziga xos demografik xususiyatlarga ega bo‘lgan hududlardan biri Farg‘ona vodiysidir. “O‘rta Osiyo durdonasi” bo‘lgan mazkur makonda demografik sig‘im o‘ta yuqori. Tarixdan ma’lumki, bu yurtda aholi qadimdan zich joylashib, yashab kelgan. Bugungi kunda aholi va mehnat resurslari soni bo‘yicha vodiy mamlakatda yetakchi o‘rinni egallab kelmoqda. Farg‘ona vodiysi mamlakat maydonining atigi 4,1 foizini egallagani holda, respublika aholisining 28,5 foizini o‘zida jamlagan [4.37]. Bu esa vodiy viloyatlarining demografik “yuki” naqadar kattaligidan dalolat beradi.

Farg‘ona vodiysi qadimdan aholi va yer-suv munosabatlari bir-biriga chambarchas bog‘liq holda murakkab tuzilgan joylashish tizimi shakllantirilgan. Vodiyda yer resurslari cheklangan, o‘zlashtiriladigan yerlar deyarli qolmagan. Shu bilan birga, aholining milliy tarkibi juda murakkab tuzilgan. Boisi, ko‘plab millat vakillari qadimdan yonma-yon, do‘stona hayot kechirib kelgan, ularni yaqin qarindoshlik rishtalari bog‘lab turadi. Aholining jipslashuv (qo‘shilib ketishi) jarayoni uzoq davrlarni o‘z ichiga oladi. Tub millat vakillari – o‘zbeklar, qirg‘izlar, tojiklar, qoraqalpoqlar, uyg‘urlar, qozoqlar, arablar asrlar davomida milliy chegaralarsiz yashab kelgan. Rossiya imperiyasi O‘rta Osiyoni bosib olgach, rus va rusiyzabon aholi – ruslar, ukrainlar, tatarlar, beloruslar, armanlar va boshqa millat vakillari ham kirib keldi. XX asr o‘rtalaridan millatlar geografiyasi yanada kengaydi. Ikkinchi jahon urushi yillarida dastlab koreyslar, keyinchalik mesxeti turklari, qrim tatarlari, nemislar, ozarbayjonlar, yaponlar migratsiyasi tashkil etildi. Aholining milliy tarkibi demografik jarayonlarga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatdi. Bu esa o‘z navbatida millatlararo munosabatlarda o‘z aksini topdi. Aholi soni tabiiy o‘sish bilan birgalikda, mexanik o‘sish (migratsiya) hisobiga ham tez o‘sdi. Shu o‘rinda, ayrim millat vakillari, ya’ni rus va rusiyzabon aholining qishloqlarga nisbatan shaharlarda ko‘proq istiqomat qilishi bilan ajralib turganligini kuzatish mumkin.

Farg‘ona vodiysi aholi va mehnat resurslariga boyligi bilan boshqa mintaqalardan ajralib turadi va so‘nggi yillarda aholi va mehnat resurslari soni bo‘yicha mamlakatda yetakchi o‘rinni egallab kelmoqda. 1991 yilda Farg‘ona vodiysida 5555,4 ming nafar aholi yashagan [5.25-26]. Darhaqiqat, O‘zbekiston bo‘yicha salkam uch million aholi bo‘lgan hududlardan biri Samarqand viloyati bo‘lsa, yana biri Farg‘ona viloyati edi, yuqori darajada o‘zlashtirilgan Andijon va Namangan viloyatlarida aholi ikki milliondan ortgan. Farg‘ona viloyatidagi aholisi Sirdaryo viloyati aholisidan to‘rt barobar, Navoiy viloyati aholisidan 3,5 barobar ko‘p tarkib topgan. Andijon hamda Namangan viloyatlari aholisi esa Sirdaryo viloyati aholisidan uch marta, Navoiy viloyati aholisidan 2,7 marta, Jizzax viloyatining aholisidan ikki marotaba ko‘p bo‘lgan [6.58].

Respublikada maydoni eng kichik bo‘lgan Andijon viloyatida 1991 yilda 1mln.789,0 aholi istiqomat qilgan [7.26]. 1997 yilda 2 mln.86900 yoki mamlakat aholisining 9,0 foizi istiqomat qilgan [8]. Shundan, 70,0 foiz aholi yoki 1453,6

mingtasi qishloqlarda, 30,0 foizi yoki 633,3 mingtasi shaharlarda istiqomat qilgan. Bu davrda aholi zichligi Andijon viloyatida 1-o‘rinda bo‘lib, 1 kv.km.ga 491 kishi to‘g‘ri kelgan. Har yili o‘rtacha 57 mingga yaqin o‘g‘il va qizlar tug‘ilib, ularning 38 mingtasi qishloq joylariga to‘g‘ri kelgan. Aholining yillik o‘rtacha o‘sishi 45 ming kishini tashkil etgan.2016 yilda Andijon viloyati aholisi soni 3mln.945,2 nafarga yetdi [9.60].

Andijon viloyatida 5 ta shahar: Andijon, Asaka, Xonobod, Shahrixon, Qorasuv; 14 ta tuman: Andijon, Asaka, Baliqchi, Buloqboshi, Bo‘z, Jalolquduq, Izboskan, Ulug‘nor, Marhamat, Oltiko‘l, Paxtaobod, Xo‘jaobod, Shahrixon va Qo‘rg‘ontepa joylashgan.

Namangan viloyatining aholisi 1991yilda 1mln.551,8 nafarga teng bo‘lgan. 1997 yilda esa, 1 mln.822,1 nafarga teng bo‘lgan. 2004 yilda 2 mln. 042.508 nafarni tashkil etgan. 2016 yilda Namangan viloyati aholisi soni 2 mln. 652,4 nafarga yetdi [10.26]. Namangan viloyatida Namangan shahri va 11 ta, jumladan, Mingbuloq, Kosonsoy, Namangan, Norin, Pop, To‘raqo‘rg‘on, Uychi, Uchqo‘rg‘on, Chortoq, Chust va Yangiqo‘rg‘on tumanlari joylashgan [11].

Farg‘ona viloyati aholisi 1991 yilda 2 mln.214,6 nafarga teng bo‘lgan. 2005 yilda 2 mln.840,9 nafarga yetgan va 2016 yilga kelib esa, 3 mln.564,8nafarni tashkil etgan [12.33].

Mustaqil O‘zbekiston mintaqalari, xususan Farg‘ona vodiysi ijtimoiy-iqtisodiyhayotida ro‘y bergan o‘zgarishlar aholi turmush tarzi va umuman demografik jarayonlargaham o‘z ta’sirini o‘tkazmay qolmadi. Boshqa davlatlardan farqli xususiyati ham ushbu jarayonlarda ko‘proq namoyon bo‘ldi, ya’ni aholi sonining o‘sish sur’ati hamda tug‘ilish va o‘limning kamayishi, aholi zichligi va joylashuvining o‘zgarishi, yosh va jins tarkibidagi mutanosiblik, o‘rtacha umr ko‘rish darajasining ortishi, nikoh va ajralishning sekinlashuvi, mehnatga layoqatlilar salmog‘iningortishi, migratsiyajarayonining faollashuvi bilan izohlanadi.

Boshqa mintaqalardagi singari Farg‘ona vodiysi shahar va qishloqlari aholisi 1996 yildayoq o‘zlarini iqtisodiy jihatdan tiklab, ijtimoiy farovonlik va barqarorlikka erishdi. Aholi turmush darajasi yaxshilana bordi, daromadlar ko‘rsatkichi ortdi, unda moddiy jihatdan ahvolning ijobiy tomonga o‘zgarishi, tumush darajasi yuksalishi o‘n yildan so‘ng, ya’ni 2005 yildan turmush darajasi yuksalgan, barqaror demografik o‘sishga erishganligi bilan ko‘zga tashlandi.

Ma’lumki, Farg‘ona vodiysi aholi va mehnat resurslariga boyligi bilan alohida ajralib turadi. Vodiyda aholi va mehnat resurslari sonining ko‘pligi ulardan samarali foydalanish muammosini keltirib chiqargan. Aholini ish bilan ta’minlash eng dolzarb va murakkab masalalardan biri bo‘lgan va hozir ham shunday bo‘lib qolmoqda. Farg‘ona vodiysi O‘zbekiston shaharlari tarmog‘iga nisbatan rivojlangan mintaqalardan biri hisoblanadi. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, 2015 yilda mintaqa shaharlarida 5084,7 ming kishi yashagan. Mintaqaga respublika jami shahar aholisining salkam 32,3 foizi to‘g‘ri keladi [13.36]. Kuzatilayotgan Farg‘ona vodiysida mustaqillik yillarida erishilgan eng katta boylik, o‘zbek xalqining tinch va osuda hayoti, jamiyatdagi o‘zaro hurmat, mehr-oqibat va

bag‘rikenglik kabi oliyjanob fazilatlar milliy va umumbashariy qadriyatlarga uyg‘un bo‘lib yashash tamoyili tobora mustahkamlanib bormoqda [14].

2016 yilga kelib, Farg‘ona vodiysida 100 ga yaqin turli millat vakillari yashagan bo‘lsa, ular orasida tub millat vakillari mutlaq yetakchilik qiladi. Jumladan, o‘zbek millatiga mansub aholi 8,0 mln.ga yaqin bo‘lib, ularning ulushi 90,2 foizga teng bo‘lgan.

Hozirgi kunda Andijon viloyati aholisi milliy tarkibida o‘zbeklar salmog‘i 92,6 foizni tashkil etgani holda, aholi milliy tarkibida o‘zbeklarning salmog‘i eng yuqori ko‘rsatkichga ega bo‘lib turibdi. Bungacha ham aholi milliy tarkibida o‘zbeklar salmog‘i yuqori bo‘lib kelgan, lekin bu kabi yuqori ko‘rsatkichga ega bo‘lmagan. Rus millat vakillari bilan bir qatorda ukrain, byelorus, moldavan, gruzin, ozarbayjon kabi bir qator boshqa millat vakillarida ham salmoq jihatdan kamayish kuzatiladi.

Andijon viloyatida hozirgi kunda eng kam sonli millat vakillari estonlar, latishlar va litvaliklar tashkil etib, estonlar soni 2013 yilda 2 kishi, latishlar 2 kishi va litvaliklar 19 kishini tashkil etishgan. 2014 yildan bu millat vakillari viloyatda umuman istiqomat qilmagan.

Farg‘ona viloyatida 84 ta turli millat vakillari do‘st va inoq hayot kechirayotgan bo‘lsa, ularning barchasi teng huquq va teng imkoniyatlarga ega ekanliklarini yaxshi bilishadi.

Namangan viloyatda 2001 yilning 1 iyun holatiga 89 millat va elatdan iborat bo‘lib, 2001,6 ming fuqaro istiqomat qilgan. Umumiy aholining 1,743709 nafari yoki 87,0 foizini o‘zbek millatiga mansub aholi tashkil kilgan [15].

Umuman olganda, Farg‘ona vodiysida turli millat vakillari yashagan bo‘lsa, ular o‘rtasida hamjihatlik, o‘zaro munosabatlarida ahillik hukmronlik qiladi. Ta’kidlanganidek, har qanday ko‘p millatli mamlakatning muvaffaqiyatli rivojlanishi ijtimoiy barqarorlik, iqtisodiy-siyosiy asoslar hamda axloqiy mezonlar bilan bir qatorda ko‘p jihatdan mamlakatdagi turli millatlar va diniy konfessiyalar o‘rtasida totuvlik hamda mustahkam tinchlikka bog‘liq. Etnik o‘ziga xoslikni rivojlantirish va millatlararo munosabatlarni yanada uyg‘unlashtirishda 2017 yil 19 maydagi “Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do‘stlik aloqalarini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoniga asosan, Vazirlar Mahkamasi huzurida Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do‘stlik aloqalari qo‘mitasi tashkil etildi. Mazkur qo‘mita o‘z faoliyati doirasida jamiyatda millatlararo totuvlik va bag‘rikenglikni ta’minlash bo‘yicha davlat siyosatini izchil hamda samarali amalga oshirib, 150 ta milliy madaniy markaz bilan hamkorlik qilmoqda [16.174]. Ular o‘ziga xos madaniyati, tili, urf-odat va an’analarini, xalq hunarmandchiligini rivojlantirib, turli madaniyatlarning bir-birini o‘zaro boyitishga, har birimizda ko‘pmillatli yagona oila tuyg‘usini mustahkamlashga salmoqli hissa qo‘shmoqda. Millatlararo hamjihatlik,barqarorlikning saqlanib qolishi va baynalmilal birlik O‘zbekistonda jamiyat hayotining barcha jabhalarida tub islohotlar o‘tkazish uchun mustahkam shart-sharoit yaratmoqda.Ushbu islohotlarning odamlar hayotiga qanday ta’sir ko‘rsatayotganligi masalaning muhim jihatidir. Bugungi kunda insoniy

munosabatlarning qaror topgan me’yorlarini baholashda tanqidiy nuqtai nazardan yangicha o‘zaro munosabatlar vujudga kelmoqda. Bunday mushtaraklikning ortishi, xususan, turli millat va elatlar o‘rtasida barqaror totuvlik aloqalari o‘rnatilganligi sababli ham milliy va umuminsoniy munosabatlarning imkoniyati tobora kengayib bormoqda.

Xulosa qilib aytiladigan bo‘lsa, O‘zbekistonning aholi va mehnat resurslariga boyligi bilan boshqa mintaqalardan ajralib turadigan va so‘nggi yillarda aholi va mehnat resurslari soni bo‘yicha mamlakatda yetakchi o‘rinni egallab kelayotgan ko‘pmillatli Farg‘ona vodiysida millatlararo munosabatlar, totuvlik va bag‘rikenglikni saqlashga doir davlat siyosatining olib borilishi natijasida umuminsoniy qadriyatlar va milliy urf-odat hamda an’analar uyg‘unlikda, bir-biridan quvvat olgan holda tobora mustahkamlanib bormoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR. (REFERENCES)

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni// https://lex.uz/docs/5841063
2. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi – Toshkent: O‘zbekiston, 2023. – B.24.
3. Shavkat Mirziyoyev. Yangi O‘zbekiston demokratik o‘zgarishlar, keng imkoniyatlar va amaliy ishlar mamlakatiga aylanmoqda/Sh.Mirziyoyev. – Toshkent:O‘qituvchi MU MCHJ, 2021.–B.38.
4. Qodirov R. Farg‘ona mintaqasi aholisi va mehnat resurslari. – Toshkent: Navro‘z, 2016. – B.37.
5. Yusupova S. O‘zbekistonda demografik jarayonlar va ularning millatlararo munosabatlarga ta’siri (1991-2016 yy., Farg‘ona vodiysi misolida). Diss... tarix fanlari nomz. - Toshkent, 2019.–B.25-26.
6. Численност населения Узбекистана. Госкомстат Узбекистана. –Ташкент, 2007. –С.58.
7. Yusupova S. O‘zbekistonda demografik jarayonlar va ularning millatlararo munosabatlarga ta’siri (1991-2016 yy., Farg‘ona vodiysi misolida). Diss... tarix fanlari nomzodi. - Toshkent, 2019. – B.26.
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezident devoni arxivi Andijon viloyati bo‘limi (bundan keyin O‘zR PDA AVB), 4141-fond, 11-ro‘yxat, 116-jild, 3-varaq.
9. Социалное развитие и уровен жизни в Узбекистане.Статистический сборник. – Ташкент, 2017. – Б. 60.
10. Yusupova S. O‘zbekistonda demografik jarayonlar va ularning millatlararo munosabatlarga ta’siri (1991-2016 yy., Farg‘ona vodiysi misolida). Diss... tarix fanlari nomzodi. - Toshkent, 2019. – B.26.
11. O‘zR PDA 975-fond, 30-ro‘yxat, 539-jild, 2-varaq.
12. Социалное развитие и уровен жизни в Узбекистане. Статистический сборник. – Ташкент, 2017. – Б.33.
13. Qodirov R.B. Farg‘ona mintaqasi aholisi va mehnat resurslari. –Toshkent:”Navro‘z”, 2016. – B.36.
14. FPDA 2048-fond, 27-ro‘yxat, 46-ish, 8-varaq.
15. FVDA, 1220-fond, 1- ro‘yxat, 7-ish, 15-varaq.
16. Oqil Salimov. Yangi O‘zbekiston davlati.–Toshkent:Ma’naviyat, 2023.–B.174.

DIGITAL HUMANITIES AND HISTORICAL GIS IN CENTRAL EURASIAN STUDIES: NEW APPROACHES TO THE HISTORY OF THE FERGANA VALLEY

MARKAZIY YEVROOSIYA TADQIQOTLARIDA DIGITAL GUMANITAR FANLAR VA TARIXIY GIS: FARG‘ONA VODIYSI TARIXIGA YANGI YONSHUSHLAR.

Akira Ueda
Ph.D. (History) Research Fellow, Institute of Developing Economies (IDE-JETRO), Japan

The application of digital humanities methodologies has been transforming historical research across the globe. This report introduces an ongoing project that applies Geographic Information Systems (GIS) to the socio-economic history of the Fergana Valley during the late imperial and early Soviet periods. Building on earlier Japanese scholarship, especially the “Fergana Project” initiated by Professor Hisao Komatsu, this study reflects broader trends in East Asian digital humanities. The aim is twofold: to present the evolution of historical GIS applications in East Asia and to demonstrate how these methods are expanding the possibilities of Central Eurasian historical research.

In Japan, digital humanities have witnessed significant growth over the past two decades. A representative example is the Center for Open Data in the Humanities (CODH) at the Research Organization of Information and Systems (ROIS-DS), which has pioneered projects that combine AI and historical studies. One of their most prominent initiatives involves the development of AI tools to recognize *kuzushiji* (cursive Japanese scripts) in early modern documents. Notably, this project has engaged the broader public by allowing citizen scientists to participate in the annotation and training of AI models. This “citizen science” approach has made it possible for non-specialists to access and read historical materials that were previously decipherable only by experts [1]. Such initiatives demonstrate that digital humanities can democratize access to historical sources while simultaneously advancing academic research.

A related Japanese effort with particular relevance to Central Eurasian studies is the “Digital Silk Roads” project led by the National Institute of Informatics (NII). This project has digitized a wide array of historical documents, maps, and artifacts related to the Silk Road and Central Asia, making them accessible online for scholarly and public use. In particular, the Digital Silk Roads archive provides high-resolution images of the first editions of major exploratory publications by Sven Hedin, Aurel Stein, Vasiliy Radlov, and Nikolai Przhevalsky, as well as lesser-known Japanese explorers such as Hino Tsutomu. It also includes reports by Central Asian archaeological expeditions sponsored by Hongwanji (a major Buddhist temple in Japan) and reproductions of Dunhuang manuscripts published in prewar China. These valuable resources significantly enhance scholarly access to rare and fragile materials, supporting both specialized and comparative studies [2].

In the broader East Asian context, Taiwan's Academia Sinica has been a leader in the development of historical GIS. Its "GIS for Historical Studies" project has provided foundational infrastructure for integrating historical data with spatial analysis, covering various topics from land use to demographic change. The methodologies pioneered there have had a considerable influence on the development of historical GIS practices across the region [3].

In the field of Central Eurasian studies, the application of GIS was pioneered by the "Fergana Project" led by Professor Komatsu and Dr. Yutaka Goto as part of the Islamic Area Studies initiative. Their work demonstrated the potential of GIS to spatially reconstruct complex social structures and environmental conditions in the Fergana Valley based on historical data. It should also be noted that in Central Asia, archaeological studies have earlier incorporated GIS and detailed geospatial technologies. Due to the discipline's focus on excavation sites and surveying, archaeology has adopted digital methods more rapidly than traditional historical research based on textual sources.

Building on these insights, my own research expands the use of GIS to analyze the socio-economic transformations of the Fergana region during the colonial and early Soviet periods.

My forthcoming monograph, based on my 2017 doctoral dissertation at the University of Tokyo, investigates how the Fergana Valley's economy shifted from a subsistence-based regional economy to a globally integrated cash-crop economy through Russian colonization. Using GIS, I systematically reconstructed historical irrigation networks, ethnic settlement patterns, and the spread of cotton monoculture across the valley. This spatial approach allowed me to reveal the complex interplay between environmental conditions, ethnic relations, and colonial economic policies – a dynamic that traditional narrative methods alone could not fully capture.

The monograph is structured around several key themes. The first part explores the establishment of cotton monoculture in the Fergana Basin during the Russian imperial period, examining how various ethnic groups adapted differently to the new economic conditions. By mapping irrigation development and settlement patterns, I demonstrate the spatial dimensions of economic change that textual sources only partially suggest.

The second part of the study focuses on the socio-economic dynamics of the foothill regions surrounding the Fergana Basin, where Kyrgyz nomadic groups and Russian settlers interacted in complex ways. Through GIS analysis of land use surveys, I reconstruct patterns of dry farming, livestock raising, and seasonal labor migration, shedding light on the resilience and transformation of semi-nomadic livelihoods.

Finally, the monograph addresses the period of turmoil during and after the 1916 uprising, the Russian Revolution, and the civil war. Spatial analysis of demographic data and refugee movements reveals the massive human dislocation and reorganization of settlements that occurred in the 1920s, culminating in the

Soviet efforts to reestablish cotton production and implement national delimitation policies in Central Asia.

Moreover, the GIS-based historical analysis highlights the dual structure of the Fergana region's economy: the intensive cotton agriculture in the irrigated basin areas, and the grain-centered, pastoralist livelihoods in the surrounding foothill zones. By combining narrative historical sources with spatial data, my study offers a more nuanced understanding of how different communities adapted to the globalizing forces of the imperial and early Soviet eras.

Particularly since the perestroika era, academic exchanges and collaborations between Japan and Uzbekistan in the fields of history and archaeology have significantly advanced. The Institute of History and the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of Uzbekistan have played central roles by welcoming numerous Japanese historians and providing them with opportunities to engage directly with archival sources and fieldwork. Institutions such as the University of Tokyo and Kyoto University have served as primary counterparts on the Japanese side. My own research on the Fergana Valley owes much to the support I received as a doctoral research student at the Academy of Sciences from 2012 to 2014, during which time I had access to invaluable primary sources from the Russian Imperial and Soviet periods. Moreover, the scholarly achievements of Uzbekistan's ethnological and historical studies, cultivated since the Soviet period, have provided indispensable foundations for my work.

In conclusion, the integration of digital humanities methods – particularly GIS – into Central Eurasian historical research holds great promise. Drawing on the experience of digital humanities in Japan and East Asia, including citizen science initiatives and open-access digital archives, scholars can now approach Central Asia's complex history with new tools and broader public engagement. As digital resources and methods continue to evolve, they will undoubtedly enrich the study of Central Eurasia's past and foster new international scholarly collaborations [4].

REFERENCES

1. https://codh.rois.ac.jp/index.html.en
2. https://dsr.nii.ac.jp/index.html.en
3. https://gis.rchss.sinica.edu.tw/
4. In consideration of forthcoming publication rights, GIS-based visualizations were presented only during the live conference session. For a related study on the GIS analysis of the Sokh Oasis in the Fergana Basin, see Ueda, Akira. "The demographic and agricultural development of the Kokand oasis during the Russian Imperial era: nomad immigration and cotton monoculture." *Central Asian Survey* 38-4, 2019: 510–530.

YOSHLAR TADBIRKORLIGINI TASHKIL ETISHDA NODAVLAT NOTIJORAT TASHKILOTLARNING O‘RNI

РОЛЬ НЕГОСУДАРСТВЕННЫХ НЕКОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ В РАЗВИТИИ МОЛОДЕЖНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

THE ROLE OF NON-GOVERNMENTAL AND NON-PROFIT ORGANIZATIONS IN THE DEVELOPMENT OF YOUTH ENTREPRENEURSHIP

Mirzaxalov Sardorbek Jamoliddinovich
Is’hoqxon Ibrat nomidagi Namangan davlat chet tillari instituti
Gumanitar fanlar va jismoniy tarbiya kafedrasi mudiri PhD, Dotsent
e-mail: butsefal-991@mail.ru
Tel: +998 99 977 69 91

Annotatsiya.

*Ushbu maqolada, mustaqillak yillarida nodavlat notijorat tashkilotlar tomonidan yoshlar tadbirkorligini tashkil etishda amalga oshirilgan ishlarning qisqacha tarixi yoritilgan**.** Bunda asosan partiyalarning “Yoshlar qanoti” bo‘limlarinig arxiv hisobotlari tahlil qilinib, kerakli tavsiyalar ham ishlab chiqilgan.*

Аннотация

В этой статье освещается краткая история некоммерческих организации в годы независимости проделанной организациями работы по организации молодежного предпринимательства. При этом в основном были проанализированы архивные отчеты отделов “молодежного крыла” партий, а также выработаны необходимые рекомендации.

Abstract

This article highlights a brief history of non-profit organizations in the years of independence, the work done by organizations to organize youth entrepreneurship. At the same time, the archival reports of the departments of the “youth wing” of the parties were mainly analyzed, and the necessary recommendations were developed.

Kalit so‘zlar.

Yoshlar tadbirkorligi, partiya, jamg‘arma, innovatsion g‘oya, daromad.

Ключевые слова

молодежное предпринимательство, партия, фонд, инновационная идея, доход.

Keywords

youth entrepreneurship, party, foundation, innovative idea, income.

Yoshlar orasida tadbirkorlik faoliyatining yildan- yilga rivojlanib borishi, ularning jamiyat taraqqiyotia muhim kuchga aylangani, hech shubhasiz mustaqillik yillarida bu sohada olib borilgan davlat siyosati nafaqat yurtimizdagi ko‘p sonli yoshlar hayotida, balki mamlakat taraqqiyotida ham nihoyatda muhim ahamiyatga ega bo‘lganining yorqin dalilidir. Ahamiyatli tomoni shundaki, ushbu sohadagi vazifalar, istiqbolli davlat dasturlarini amalga oshirishda davlat tashkilotlari bilan bir qatorda nodavlat-notijorat tashkilotlarining ham o‘rni katta.

O‘zbekiston Respublikasining “Nodavlat notijorat tashkilotlari to‘g‘risida”gi Qonunida “Nodavlat notijorat tashkiloti – jismoniy va (yoki) yuridik shaxslar tomonidan ixtiyoriylik asosida tashkil etilgan, daromad (foyda) olishni o‘z faoliyatining asosiy maqsadi qilib olmagan hamda olingan daromadlarni (foydani) o‘z qatnashchilari (a’zolari) o‘rtasida taqsimlamaydigan o‘zini-o‘zi boshqarish tashkilotidir”, – deb ta’rif berilgan.

Qonunga ko‘ra, nodavlat notijorat tashkiloti (keyingi o‘rinda NNT deb yuritiladi – dissertant) jismoniy va yuridik shaxslarning qonuniy manfaatlarini, turli demokratik va insoniylik qadriyatlarni himoya qilish, ijtimoiy-madaniy hamda ma’rifiy maqsadlarga erishish, qolaversa, xayriya faoliyatini amalga oshirish uchun tuziladi. NNT fuqarolarning ixtiyoriy birlushuvi bilan tuziladi, daromad olish ularning asosiy faoliyati bo‘lmasligi kerak. Agarda qonunda belgilanganidek, pullik xizmat ko‘rsatsa, u holda daromadni o‘zining faoliyatini takomillashtirishga sarflashi nazarda tutilgan.

Shu o‘rinda yoshlar tadbirkorligini tashkil etishda ko‘maklashish, rivojlantirish va rag‘batlantirish maqsadida bevosita va bilvosita tashkil etilgan NNTlarni tahlil qilish jarayonida ularni o‘z faoliyati va funksiyasiga ko‘ra ikki guruhga ajratildi. Birinchi guruhga NNT faoliyatining bir tarmog‘i yoshlar bilan ishlash bo‘lsa, ikkinchi guruhga butun bir muassasaning faoliyati faqatgina yoshlarga qaratildi.

Masalan, birinchi guruhga kiruvchi, O‘zbekiston siyosiy partiyalari. O‘zbekiston da 5 ta, ya’ni O‘zbekiston xalq demokratik partiyasi, O‘zbekiston Adolat sotsial-demokratik partiyasi, Milliy tiklanish demokratik partiyasi, O‘zbekiston liberal demokratik partiyasi va Ekologik partiyalar mavjud bo‘lib, ularning har birida yoshlar qanoti faoliyat ko‘rsatadi. O‘zbekiston Respublikasidagi siyosiy partiyalar yoshlar qanotlari 2003-2009- yillar oralig‘idagi muddatda shakllandi.

- “Adolat” sotsial demokratik partiyasining “Yosh adolatchilar” deb nomlanuvchi qanoti 2003- yilda chiqarilgan Respublika konferensiyasida tuzildi. Bu partiyaning boshqaruv Nizomiga ko‘ra, “Yosh adolatchilar” faoliyati yoshlarda huquqiy ongni o‘stirish, qonun qoidalarga amal qilish va huquqiy savodxonlikni oshirishga qaratilgan tadbirlarni o‘z ichiga oladi.

- O‘zLiDeP tarixi bir guruh tadbirkorlar va fermerlar 2003- yil 4-5-oktyabrda partiya tuzish tashabbusi bilan chiqishi bilan boshlandi. 2003- yil 15-noyabrda esa partiyaning birinchi ta’sis syezdi o‘tkazildi va unda partiya dasturi qabul qilindi. 2004- yil 23-yanvarda partiyaning “Yoshlar qanoti” tashkil etildi. O‘zLiDeP “Yoshlar qanoti”ning maqsad va vazifalari quyidagilardan iborat:

yangilik yaratishga chanqoq, el-yurt ravnaqi va vatan manfaatlari uchun fidoyi bo‘lgan, zamon ruhini teran ilg‘aydigan, ishbilarmon yoshlarni, malakali yosh kadrlarni o‘z atrofida birlashtirish;

yoshlar hayotiga partiyaning dasturiy maqsadi va vazifalarini tatbiq etib borish;

yoshlarning jamiyat hayotida harakatchanligini oshirish;

yoshlarning ijtimoiy-iqtisoiy hayotidagi huquqiy manfaatlarini himoya qilish;

istedodli yoshlarning salohiyatini to‘liq yuzaga chiqarishga ko‘maklashish;

yoshlarni jamiyatda hayotida munosib joy olishi uchun sharoitlar yaratishga qaratilgan tadbirlar ishlab chiqish va amalga oshirish.

Shu o‘rinda eslatib o‘tish joiz, har bir hududiy, tuman va shahar partiya Kengashlarida “Yoshlar qanoti”ning joylarda 112 dan ortiq klublarining faoliyati yo‘lga qo‘yilgan. Bundan tashqari yoshlarni tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanishiga ko‘maklashish maqsadida “Diplom bilan biznesga”, “Yosh tadbirkor muammolarini o‘rganish”, “Yosh mulkdor – yurt tayanchi” hamda “Yosh fermer” loyihalari joriy etilgan bo‘lib, ularda 3,5 milion yoshlar ishtirok etdi. Loyihalar doirasida 20 mingdan ortiq yoshlarga 46 mlrd. 500 mln so‘m miqdorida kredirlar olishga amaliy yordam ko‘rsatildi, shu yo‘l orqali 50 mingdan ortiq ish o‘rinlari yaratildi.

2011- yildan boshlab yoshlarni tadbirkorlik sohasiga qiziqishini ortirish, ularni ushbu sohadagi bilimlarini mustahkamlash maqsadida partiyaning “Yoshlar qanoti” dasturi doirasida “Ishbilarmon o‘quvchi” maxsus stipendiyasi ta’sis etildi. Stipendiya tanlovi o‘quvchilarni tadbirkorlik va ishbilarmonlik ko‘nikmalarini qay darajada o‘zlashtirganligi, zamonaviy axborot va kompyuter texnologiyalari hamda internet xizmatidan foydalanish borasidagi bilimlari, qishloq xo‘jaligi va ishlab chiqarish sohasini rivojlantirish borasida ishlab chiqqan innovatsion loyihalari asosidagi mezonlar bo‘yicha tanlab olinadi. Tanlovning viloyat bosqichida eng yuqori o‘rin olgan 5 nafar o‘quvchiga “Agrobank” va “Sanoatqurilishbank” tomonidan yil davomida har oy maxsus belgilangan miqdorda stipendiya to‘lab borilgan. Ushbu loyiha yoshlarga motivatsiya berib, tadbirkorlikka oid bilim va ko‘nikmalarini shakllantirish, sohaga oid huquqiy-me’yoriy hujjatlarni sinchiklab o‘rganishda ular o‘rtasida sog‘lom raqobat muhitini yaratishni nazarda tutdi. Natijada, ko‘plab o‘quvchi yoshlarda tadbirkorlik va ishbilarmonlik savodxonligi oshdi.

- Xalq demokratik partiyasi Markaziy Kengashi Ijroiya qo‘mitasining 2006- yil 16-martdagi qarori bilan “Istiqbol” yoshlar qanoti tuzildi. Ushbu o‘z faoliyati davomida, yoshlarning mamlakat ijtimoiy-siyosiy jarayonlarida faol ishtirok etishga, vatanparvarlik tadbirlarini tashkillash va yoshlarni yagona shior ostida birlashtirishga chaqiruvlaridan iborat.

- “Milliy tiklanish” demokratik partiyasining “Yoshlar kanali” 2008- yil 18-dekabrdagi faollar yig‘ilida tashkil etildi O‘MTDP “Yoshlar qanoti” o‘z oldiga yoshlarda vatanparvarlik, milliy ruh tuyg‘ularini tarbiyalash bilan bir qatorda, ular orasidagi ishsizlikni milliy hunarmandchilikni rivojlantirish orqali bartaraf etish, bu yo‘lda vazirlik idoralari, mahalliy hokimiyatlar bilan hamkorlik qilishni maqsad qilgan. 320014 partiya a’zolaridan 157188 nafarini yoshlar tashkil etadi.

Partiya safida 30 yoshgacha (O‘zLiDePda 34 yoshgacha) bo‘lgan a’zolari O‘zLiDePda – 49,9 foizni, “Milliy tiklanish” DPda – 53,6 foizni, XDPda – 31,9 foizni, Adolat SDPda -40,4 foizni tashkil etadi.

Oʻz tuzilmasi va funksiyasiga koʻra, OʻzLiDeP mamlakatda tadbirkorlik faoliyatini qoʻllab-quvvatlashga qaratilgani bois, uning faoliyatida yoshlar tadbirkorligni qoʻllab-quvvatlashga koʻproq e'tibor berildi. 2017–2021- yillarda Oʻzbekiston Respublikasini yanada rivojlantirishning beshta ustuvor yoʻnalishi boʻyicha Harakatlar strategiyasi ijrosini ta'minlash hamda oʻz tadbirkorligini boshlamoqchi boʻlgan yoshlarning ekspertlar va investorlarga oʻz biznes loyihalari taqdimotini namoyish etish, ularga mutaxassislar tomonidan tegishli maslahatlar berilishi hamda eksport sohasidagi ilgʻor tadbirkorlar natijasini oʻrganish va amaliy tavsiyalar olish imkoniyatini yaratish maqsadida "Start up invest", "Start up exsport" va "Start up innovation" loyihalari tashkil etildi. Ushbu loyihalarni koʻlamini kengaytirish maqsadida esa Oʻzbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi va OʻzLiDeP Siyosiy Kengashi Ijroiya qoʻmitasi oʻrtasida mamlakatni 2019-2020- yillarda kompleks ijtimoiy-iqtisodiy va innovatsion rivojlantirish hamda Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining hududlarga amalga oshirayotgan tashriflariga puxta tayyorgarlik koʻrish maqsadida oʻzaro hamkorlikda yangi istiqbolli innovatsion loyihalarni ishlab chiqishga qaratilgan Memorandum imzolandi.

Ushbu hujjatga koʻra, ikki tashkilotlar hamkorligida turli yoʻnalishdagi tadbirlar oʻtkazilishi koʻzda tutilgan.

Xususan, hududlarni zamonaviy rivojlantirish maqsadida yangi innovatsion gʻoya va takliflarni ishlab chiqish maqsadida joylarda keng jamoatchilik vakillari, tadbirkorlar, yoshlar va ilmiy tadqiqotchilar ishtirokida uchrashuvlar oʻtkazish rejalashtirilgan.

Bundan tashqari hududlardagi mavjud erkin iqtisodiy sanoat zonalari, kichik sanoat zonalari hamda texnoparklarda tadbirkorlik subyektlari bilan uchrashib, ilgʻor innovatsion texnologiyalar asosida yuqori qoʻshilgan qiymatli, import oʻrnini bosuvchi, eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarayotgan va xizmatlar koʻrsatayotgan tajribali tadbirkorlar bilan faoliyatlarini boshlamoqchi boʻlgan loyiha tashabbuskorlari oʻrtasida "Startup innovation", "Startup invest" va "Startup export" loyihalari boʻyicha mahorat darslari oʻtkazish ham nazarda tutilgan.

Shuningdek, oʻzaro hamkorlikda yangi istiqbolli innovatsion loyihalarni ishlab chiqishga qaratilgan chora-tadbirlar rejasi tasdiqlab olinib, unga koʻra qator targʻibot ishlari oʻtkazilishi ham maqsad qilingan. Ushbu loyihalarni keng targʻib etish va amalga oshirish yoshlar tadbirkorligini rivojlantiradi.

OʻzLiDeP tomonidan yosh tadbirkorlar joylarda duch kelayotgan muammolarga amaliy yordamlar ham berib kelindi. Buning natijasida yosh tadbirkorlarni qiynayotgan bir qator muammolar, xususan, yer ajratish, bino ajratish, kredit, subsidiya, soliq va boshqa imtiyozlarni olishda doimiy yordam koʻrsatildi (3.1.1. – ilova). Yosh tadbirkorlar faoliyatida eng koʻp uchragan muammolar kredit olish masalasida boʻlib, Respublika boʻyicha 2016-2021-yillarda 5870 ta muammo joyida ijobiy hal etilgan. Shundan, Andijon viloyatida 2192 ta, Namangan viloyatida 2420 ta, Fargʻona viloyatida 34 tasi toʻgʻri keladi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni. “Nodavlat notijorat tashkilotlari to’g’risida”. O’RQ.763-son. 14.04.1999. // Lex.uz qidiruv tizimi. Murojaat qilingan sana: 29.03.2021
2. O’zLiDeP Namangan viloyati bo’limi joriy arxiv ma’lumotlari. Ma’lumotlar Partiyaning Namangan viloyati bo’limi tomonidan 12.07.2020 yilda elektron ko’rinishda taqdim etilgan.
3. “Yoshlar qanoti” // mt.uz/yoshlar-qanoti
4. Сиёсий кучларнинг сўл қаноти // Жамият, 2007. 8 март.
5. Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати – Ўзбекистон либерал демократик партияси “Ёшлар қаноти” “ишбилармон ўқувчи” стипендияси учун кўрик-танлов ўтказилишини маълум қилади // Туркистон, 2011. 12 март.

ФАРҒОНА ВОДИЙСИ ВИЛОЯТАРИДА ОЗИҚ-ОВҚАТ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ МАСАЛАЛАРИ

FOOD SECURITY PROBLEMS IN THE FERGANA VALLEY

ПРОБЛЕМЫ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЕ

Нурматов Абдужаббор Неъматжонович

Наманган давлат техника университети доценти, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD).

e-mail: abdujabbor.nurmatov@mail.ru

Тел: +998 93 854 12 12

Annotatsiya

Мазкур мақолада бугунги кунда дунё миқёсида тобора глобал муаммолардан бирига айланиб бораётган озиқ-овқат хавфсизлигини таминлаш масалалари. Фарғона водийси вилоятларида озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш борасида олиб борилаётган ислоҳотлар жараёни таҳлил қилинган.

Annotation

The article examines the issues of ensuring food safety, which are increasingly becoming one of the global problems in the modern world. The process of reforms to ensure food security in the regions of the Fergana Valley is analyzed

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы обеспечения безопасности пищевых продуктов, которые все чаще становятся одной из глобальных проблем в современном мире. Анализируется процесс реформ по обеспечению продовольственной безопасности в регионах Ферганской долины.

Kalit so‘zlar

озиқ-овқат хавфсизлиги, қишлоқ хўжалиги, демография, ислоҳот, интенсив, аҳоли, ресурс, ишлаб чиқариш, ҳамкорлик.

Keywords

food safety, agriculture, demography, reform, intensive, population, resource, production, cooperation

Ключевые слова

безопасности пищевых продуктов, сельское хозяйство, демография, реформа, интенсивный, население, ресурс, производство, сотрудничество.

Инсоният тарихида озиқ-овқат муаммоси турли сабабларга кўра дунё миқёсида ўзининг долзарблигини йўқотмай келган ва келмоқда. Аҳоли сонининг муттасил равишда ортиб бориши, иқлим ўзгаришлари, сув танқислиги, табиий офатлар, урбанизация жараёнлари, экологик, иқтисодий танглик каби омиллар озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришни йилдан-йилга қийинлашиб боришига ҳамда инсонларни барқарор, сифатли, хавфсиз озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш масаласини тобора долзарб муаммолардан бирига айлантирмоқда.

Бу, айниқса, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун етарли шароит ва имкониятларга эга бўлмаган давлатларда озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиш суръатлари аҳоли сонининг ўсишидан орқада қолишига ҳамда озиқ-овқат хавфсизлигини таъминланишдаги кийинчиликларни юзага келтирмоқда. БМТнинг “Озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилоти” (ФАО) томонидан қабул қилинган тушунчага кўра “барча одамлар ўз озиқланиш эҳтиёжлари ва шахсий хоҳишларига кўра ҳамда фаол ва соғлом ҳаётини таъминлаш учун етарли меъёрда хавфсиз ва тўйимли озиқ-овқат маҳсулотларига эга бўлиши учун жисмонан, иқтисодий ва ижтимоий имкониятларга эгалиги – озиқ-овқат хавфсизлиги таъминланди демакдир” [1, 2].

Озиқ-овқат хавфсизлигининг тўртта таркибий қисмлари мавжуд:

- озиқ-овқат маҳсулотларининг мавжудлиги;
- озиқ-овқатга эга бўла олиш;
- фойдаланиш;
- барқарорлик.

Бундан кўриш мумкинки, аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган эҳтиёжларини таъминлашда озиқ-овқат хавфсизлигининг таркибий қисмлари доимий тарзда бир-бирига мутаносиблигини таъминлаб боришини тақозо этади. Чунки, давлат томонидан аҳоли эҳтиёжлари даражасида озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқарган ҳолда, амалда иқтисодий томондан аҳоли физиологик меъёрлар даражасида озиқ-овқат маҳсулотларини харид қила олиши учун етарли иқтисодий (ойлик маош, нафақа...) имкониятлар яратиб берилмаса ёки жисмоний ва иқтисодий томонлари таъминланган ҳолда маҳсулот етиштириш, ишлаб чиқариш, сотиш ҳамда импорт жараёнларига етарли даражада назорат ўрнатилмаса, сифатсиз маҳсулотлар кўпайишига ва бунинг оқибатида инсонлар орасида турли касалликлар келиб чиқишига олиб келади. Шунинг учун ҳам ушбу масала дунё миқёсида глобал аҳамиятга эга эканлигини инобатга олган ҳолда 7 июнни “Бутунжаҳон озиқ-овқат маҳсулотлари хавфсизлиги куни” деб эълон қилинган [2]. Бундан кўзланган асосий мақсад истеъмолчилар саломатлиги ва озиқ-овқат савдосида халқаро миқёсда ҳалолликни таъминлаш ҳамда Жаҳон соғлиқни сақлаш ва ФАО ташкилотлари томонидан давлатларга озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашда амалий ёрдам беришни янада кучайтиришдан иборатдир.

Озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқаришда аввало ички имкониятларнинг ўрни муҳим. Лекин, аҳоли сонининг йилдан-йилга

муттасил равишда кўпайиб бориши, янги уй-жойларга бўлган аҳоли талабини қишлоқ хўжалиги экин майдонлари ҳисобига амалга оширилишига олиб келади. Бу эса қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш ҳажмига таъсир этмасдан қолмайди. Масалан, Ўзбекистонда ўртача киши бошига суғориладиган қишлоқ хўжалик ер майдонлари 1990 йилда 0,20 гектарни, 2010 йилда 0,15 гектарни ташкил этган бўлса, 2030 йилга бориб мавжуд ер майдонлари камаймаган тақдирда ҳам аҳоли сони ортиши ҳисобига 0,12 гектар ер майдони тўғри келиши кутилмоқда [3, 102]. Бу ҳолат айниқса, аҳоли зич жойлашган Фарғона водийсида тобора қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг қийинлашиб боришига олиб келади.

Хусусан, Фарғона водийси 2025 йил ҳолатига кўра республика умумий аҳолисининг 28,6 %ини [4]. ташкил этган ҳолда, аҳоли зичлиги республика бўйича ўртача бир кв. км.га 83,6 киши, Андижон вилоятида бир кв. км.га 804,9 киши, Наманган вилоятида 420,9 киши, Фарғона вилоятида 613,1 киши тўғри келган [5]. Бундай демографик хусусиятга эга ҳудудда мавжуд имкониятлардан келиб чиққан ҳолда ерлардан фойдаланишнинг янада самарали усул ва услубларини кенг қўллашни ҳамда ушбу соҳада изчил ислоҳотлар олиб боришни тақозо этади.

Фарғона водийси вилоятларида ҳам мустақиллик йилларида озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмини оширишга эътибор қаратилди. Пахта экин майдонлари қисқартирилиб халқ истеъмоли учун зарур бўлган ғалла, картошка, сабзавот, полиз, озуқа ва бошқа экин майдонлари кенгайтирилди. Республика миқёсида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ҳажмини ошириш мақсадида зарар кўриб ишлаётган ҳамда самараси паст жамоа жўжаликлари тугатилиб, уларнинг ўрнида фермер хўжаликлари ташкил этилди. Бозор иқтисодиёти тамойиллари асосида олиб борилган ислоҳотлар натижасида хўжаликларда мулкка бўлган муносабат тубдан ўзгариб меҳнат унумдорлиги жамоа хўжаликларига қараганда ўсишга эришилди.

Маҳсулотлар ҳажмини ошириш мақсадида ҳосилдор уруғ навларини экиш йўлга қўйилди. Ғалла ҳосилини кўпайтириш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 25 декабрдаги Қарорига асосан Андижон вилоятда дон уруғчилигига асос солиниб, бўшоқли дон ва дуккакли экинлар илмий тадқиқот институти, уруғчилик бошқармаси ташкил этилди [6, 418]. Россиянинг Краснадор ўлкасидаги Лукяненко номли қишлоқ хўжалиги илмий тадқиқот институти билан ҳамкорлик ўрнатилиб, у ердан буғдойнинг серҳосил ва касалликларга чидамли навлари келтирилиб маҳаллий иқлим шароитига мослаштирилиб уларнинг энг истиқболли навлари дастлаб Андижонда, сўнг республиканинг бошқа вилоятларида экила бошлади. Бу борада олиб борилган ишлар натижасида Ўзбекистон ғалла мустақиллигини таъминлашга эришди.

Шунингдек, бошқа турдаги деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотларини маҳаллий ишлаб чиқариш ҳажми ҳам оширилди. Масалан, Андижон вилоятида картошка етиштириш 1991 йилда 18,5 минг тонна, 2000 йилда 64,6 минг тонна, 2019 йилда 365,7 минг тоннага етказилди [7]. Озиқ-

овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришни ривожлантириш борасида Фарғона водийси вилоятларида кўплаб лойиҳалар татбиқ этилди. Наманган вилоятида 2015 – 2017 йиллар давомида 393 та қорамолчилик, 95 та паррандачилик, 125 та балиқчилик, 149 та асаларичилик хўжаликлари, 92 та иссиқхоналар, 187 та фермер хўжаликлари томонидан интенсив боғлар, боғдорчилик, узумчиликка ихтисослашган янги хўжаликлар ташкил этилди [8]. Шунингдек, вилоятларда кам ҳосилли ерлардан самарали фойдаланиш мақсадида интенсив боғлар ташкил этиш кенг йўлга қўйилди.

Балиқчиликни ривожлантиришга ҳам алоҳида эътибор қаритилиши ушбу соҳада фаолият олиб борувчи субъектлар сони ҳамда ички бозорларда балиқ маҳсулотлари ҳажми ортиб борди. Жумладан, Фарғона вилоятининг Ёзёвон туманида “Фарғонабалиқсаноат” МЧЖ раҳбари Боҳодир Тешабоев интенсив усулда балиқ боқишни йўлга қўйди [9]. Балиқларнинг озуқа таъминотини маҳаллийлаштириш мақсадида соатига 4-8 тоннагача интенсив усулда ем тайёрловчи кичик корхона ташкил этилди. Қўқон механика заводида паррандачилик, балиқчилик ҳамда чорвачилик тармоқлари учун замонавий технологиялар ишлаб чиқариш йўлга қўйилди [10]. Бу эса ушбу соҳа маҳсулотини маҳаллий ишлаб чиқаришни ривожланишидаги амалий ишлардан бир бўлди.

Озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашда ташқи ҳамкорлик алоқалари ҳам муҳимдир. Ўзбекистон бу борада бир қатор давлатлар ҳамда халқаро ташкилотлар билан кенг қамровли ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйди. Жумладан, 2001 йил 2 ноябрда Ўзбекистон БМТнинг Озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилотига (ФАО) аъзо бўлди [11, 47]. Ўтган давр мобайнида ушбу ташкилот билан ҳамкорликда бир қатор миллий ва минтақавий аҳамиятга молик лойиҳалар ҳаётга татбиқ этилиб, ҳамкорлик алоқалари ривожлантириб борилди. 2014 йилнинг 5–6 июнь кунлари Ўзбекистон ташаббуси билан Тошкентда “Ўзбекистонда Озиқ-овқат дастурини амалга оширишнинг муҳим захиралари” мавзусида халқаро конференция ташкил этилди. 2014 йил 28 августда ФАОнинг “Ўзбекистон учун ФАО доиравий ҳамкорлик дастури” имзоланди [12, 65]. Тошкентда ФАОнинг расмий ваколатхонаси ташкил этилди.

Ўзбекистон қишлоқ хўжалик маҳсулотларини экспорт қилиши орқали хорижий давлатларнинг озиқ-овқат таъминотига қўшаётган муносиб ҳиссаси халқаро ҳамжамият томонидан юксак эътироф эътилиб, 2015 йилда Ўзбекистонни озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашда эришган ютуқлар учун бериладиган мукофот МРМ (Мингйиллик ривожланиш мақсадлари)га эришган 14 та давлатдан бири сифатида эътироф этилиши ҳам юртимизни халқаро миқёсдаги обрўсини янада юксалтиришга ҳамда ташкилот билан ҳамкорлик алоқаларини тобора мустаҳкамланиб боришга замин яратди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, мустақилликнинг дастлабки йилларида аҳолисининг катта қисми қишлоқларда яшайдиган республика аҳолисининг моддий асосини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга бўлган томорқа ер мойдонлари минглаб аҳоли бандлиги ва даромадларини

таъминлашдаги амалий тадбирлардан бири бўлган эди. Гарчи, дастлабки йилларда кичик ер майдонлари қишлоқ аҳолисининг моддий фаровонлигини сезиларли даражада ошириб юбормаган бўлсада, қишлоқ аҳолиси учун маълум даражадаги иқтисодий тиргак бўлиб хизмат қилган ҳолда уни ривожлантиришнинг ижобий аҳамиятини амалда маълум даражада кўрсатиб берган эди. Аммо кейинги йиллардаги ислоҳотлар давомида томорқа ер майдонларини ривожлантириш ва бу орқали қишлоқ аҳолиси моддий асоси ва фаровонлигини таъминлашга хизмат қилувчи бундай жиҳатлар ҳамда улар фаолиятни қўллаб-қувватлаш ишларига етарли эътибор қаратилмади. Бу эса қишлоқ аҳолиси моддий таъминоти ҳамда ишлаб чиқариш ҳажмига салбий таъсир кўрсатди.

Бу борадаги мавжуд муаммоларни бартараф этиш, томорқа ерларидан самарали фойдаланишни ташкил этиш мақсадида 2017 йилдан бошланган ислоҳотлар давомида ҳукумат томонидан алоҳида эътибор қаратилиб, имтиёзли кредитлар ва амалий ёрдамлар кўрсатиш кенг йўлга қўйилди. Фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларини қўллаб-қувватлаш жамғармаси ташкил этилди. Шунингдек, ҳудудларда томорқа ерларидан самарали фойдаланиш, қишлоқ аҳолиси бандлиги ва даромадларини ошириш, томорқа хизмати корхоналари моддий-техник базасини мустаҳкамлаш ва фаолиятини янада кенгайтириш, аҳоли хонадонларини томорқа ишларига қамраб олиш ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари экспорт даражасини ошириш, аҳоли томорқаларига кафолатланган кўчат ва уруғларни тизимли етказиб бериш бўйича “Томорқа хизмати” МЧЖлар фаолияти йўлга қўйилиши ишлаб чиқариш самарадорлиги ҳамда қишлоқ аҳолиси бандлиги ва даромадларини ошириш, озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашга қаратилган амалий ишлардан бири бўлди.

Ўзбекистон, хусусан, Фарғона водийси қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш учун қулай шароитга эга эканлиги билан ажралиб туради. Масалан, мамлакатимиз селекционерлари томонидан сабзавот, полиз экинлари ва картошканинг 170 дан ортиқ нави, мева ва резавор экинлар ҳамда узумнинг 175 та янги нави яратилган [13]. Лекин, бу борадаги ютуқларга қарамай, Ўзбекистон картошка импортини ташкил этувчи мамлакатлар қаторига киради. Шунинг учун ҳам кейинги йиллар давомида бу борадаги муаммоларни бартараф этиш борасида ишлар олиб борилди. Жумладан, Европа Иттифоқи томонидан лойиҳалаштирилган “Ўзбекистон қишлоқ жойларини барқарор ривожлантириш” дастурининг ижроси айнан шу каби муаммоларни бартараф этишга қаратилди. Лойиҳа доирасида 2018 йилнинг февраль ойида Франциядан 7 навдаги 19,5 тонна картошка уруғи келтирилиб, Андижон вилоятидаги фермер хўжаликларида синов тариқасида парваришланди. Ҳосилдорлик Франциядагига нисбатан юқори натижани ташкил этиб, йилига 2 марта ҳосил олишга эришилди.

Сўнгги йилларда олиб борилган изланишлар натижасида, Наманган вилоятининг Чуст туманида аэропоника усулида уруғлик картошка етиштиришнинг янги усули амалда жорий этилиши катта ижобий аҳамиятга

эга бўлди. Мамалакат раҳбари Ш. Мирзиёевнинг 2018 йил 2 майда Наманган вилоятига ташрифи чоғида аэропоника усулида картошка уруғи етиштириш тажрибаси билан танишиб, ушбу усул истиқболли эканлигини алоҳида таъкидлаб ўтди [14]. Чунки, бу усул орқали анъанавий усулга нисбатан 6 баробар юқори ҳосил олиш мумкин. Шунинг учун ҳам давлатимиз раҳбари томонидан ушбу тажриба асосида Наманган вилоятида картошка уруғчилигини ривожлантиришга доир махсус қарор ишлаб чиқиш ва бутун республикага ҳосилдор уруғ етказиб бериш бўйича тегишли вазифалар берилди. Ушбу лойиҳанинг ривожлантирилиши мамлакатга хорижий давлатлардан катта сарф-харажатлар эвазига истеъмол ва уруғлик картошка олиб келинишини қисқартиришга ва бу каби ютуқлар озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашга хизмат қилади.

Фарғона водийсидаги демографик омиллардан келиб чиққан ҳолда, мавжуд имкониятлардан самарали фойдаланиш даражаси ҳамда аҳоли турмуш фаровонлигини янада ошириш мақсадида Республика Президентининг 2019 йил 19 июлдаги “Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки иштирокида” “Фарғона водийсида қишлоқ тадбиркорлигини ривожлантириш” лойиҳасини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори [15]. қабул қилинди. Қарорга асосан Фарғона водийси вилоятларида қишлоқ хўжалиги соҳасида иқтисодий тизимни янада чуқур ислоҳ қилиш, маҳсулот ишлаб чиқаришни ошириш, қишлоқ тадбиркорлиги ва оилавий бизнесни ривожлантириш мақсадида Халқаро тикланиш ва тараққиёт банкидан, 5 йиллик имтиёзли даврни ўз ичига олган ҳолда, 20 йил муддатга 200 млн. АҚШ доллари миқдорида қарз ажратилди. Бу эса ушбу вилоятлардаги ишлаб чиқариш ҳамда аҳолини иш билан таъминлашда ижобий аҳамиятга эга бўлди.

Ҳудудларда кластер ва кооперация тизимини кенг жорий қилиш, иқтисодий самарадорлиги ўта паст, яроқсиз ҳолга келиб қолган боғ ва токзорлар ўрнида янги интесив боғларни ташкил этиш, оилавий тадбиркорликни кенгайтиришга эътибор қаратилди. Масалан, Андижон вилоятида 2019 йилда 3 минг 361 гектар боғлар, 336 гектар токзорлар яроқсиз ҳолга келиб қолгани, бир қатор боғдорчилик фермер хўжаликлари фаолияти талаб даражасида олиб борилмаётганлиги аниқланган [16].

Қишлоқ аҳолиси моддий фаровонлигини ошириш, уларни иш билан таъминлаш мақсадида вақтинча фойдаланилмаётган ерлар ўзлаштирилиб, кам таъминланган оилаларга ажратиб берилди. Аҳоли бандлиги ва ресурслардан самарали фойдаланиш мақсадида кооперативлар ташкил этилди. Жумладан, Андижон, Наманган ва Фарғона вилоятларида 31 та кооператив ташкил этилиб, 1 минг 600 нафар ишсиз аҳоли бандлиги таъминланди [17]. Оилавий тадбиркорликнинг ривожлантирилиши ҳудудларда кичик томорқалардан юқори ҳосил ва даромадларини ошишига олиб келди. Хусусан, Фарғона водийсининг кўплаб ҳудудларида аксарият томорқаларда йилига 2–3 марта ҳосил олишга ва битта оила 8–10 сотихли

экин майдонидан ўртача 50–60 млн. сўмдан 100 млн. сўмгача даромад олинишига эришилди [18].

Қишлоқ хўжалигидаги мавжуд муаммолардан бири бу – сув ресурсларидан самарали фойдаланиш даражасининг пастлигидир. Республикада йиллар давомида анъанавий усуллардан фойдаланиб келинди. Бу усулда сарфланётган сув сарфи анча юқори бўлиб, кўплаб давлатларда суғориладиган ерларнинг аксарият қисми томчилатиб суғориш усулидан фойдаланилади. Ўзбекистонда 2019 йил ҳолатига кўра суғориладиган ерларнинг атиги 1,7 фоизида томчилатиб суғориш усули жорий этилган, холос [19]. Томчилатиб суғориш анъанавий усулга қараганда анча фойдали ва сув сарфини кескин камайтиради. Масалан, анъанавий усулда гектарига 12 ва ундан ортиқ минг куб метрдан сув сарф қилинса, томчилатиб суғориш усулида эса гектарига 3800–4000 куб метр сув сарфланади [20]. Ривожланган давлатларда 1 метр куб сув билан 4–6 АҚШ долларлик маҳсулот етиштирилаётган бўлса, республикамизда бу кўрсаткич 0,15 АҚШ долларини ташкил этган [21].

Ўзбекистонда, хусусан Фарғона водийсида, озиқ-овқат хавфсизлини таъминлаш борасида олиб борилган ишлар таҳлили шуни кўрсатдики, ўтган давр мобайнида олиб борилган ислоҳотлар натижасида, кўплаб турдаги импорт маҳсулотларини маҳаллий ишлаб чиқариш ҳамда экспорт даражасига эришилди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ (REFERENCES)

1. Исаджанов А., Кенжабоева Р. Озиқ-овқат хавфсизлиги: замонавий тенденциялар ва миллий устуворликлар // Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар. 2015. – №1. – Б. 2.
2. БМТ Бош ассамблеясининг 2018 йил 20 декабрдаги 73/250 резалютцияси билан 7 июнни “Бутунжаҳон озиқ-овқат маҳсулотлари хавфсизлиги куни” деб эълон қилинган (https://undocs.org/ru/A/RES/73/250).
3. ЎзР ПАА ФВБ. 2048-фонд, 30-рўйхат, 38-йиғма жилд, 102-варақ.
4. ЎзР Давлат статистика қўмитаси расмий сайти маълумотлари: https://api.siat.stat.uz/media/uploads/sdmx/sdmx_data_246.pdf
5. ЎзР Давлат статистика қўмитаси расмий сайти маълумотлари: https://api.siat.stat.uz/media/uploads/sdmx/sdmx_data_236.pdf
6. Шамсутдинов Р., Исҳоқов А. Андижон тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Шарқ, 2013. – Б. 418.
7. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг 2019 йил 15 ноябрдаги № 01/2-02-17/2-350-сонли ҳамда 2020 йил 12 февралдаги 01/2-02-17/2-44-сонли маълумоти.
8. http://namangan.uz/uz/2016-05-01-11-01-19/iqtisodiy-ko-rsatkichlar?id=64; http://namangan.uz/uz/?option=com_content&view=article&id=407; http://namangan.uz/uz/?option=com_content&view=article&id=800
9. Балиқчиликда янги тажриба // Фарғона ҳақиқати. 2018 йил 7 февраль.
10. Қишлоқ хўжалигига замонавий технологиялар // Фарғона ҳақиқати. 2018 йил 21 апрель.
11. 70 лет ФОА (1945-2015). 2015. – С. 47.

12. Халқ сўзи. 2014 йил 7 июнь; Абдимўминов О. Ўзбекистоннинг БМТ ихтисослашган муассасалари ва дастурлари фаолиятидаги иштироки // Ижтимоий фикр инсон ҳуқуқлари. – №1. 2018. – Б. 65.
13. Халқ сўзи. 2014 йил 7 июнь.
14. https://president.uz/uz/lists/view/1689 (02.05.2018).
15. https://lex.uz/docs/4430287
16. http://xs.uz/uzkr/post/andizhonda-3-ming-361-gektar-boglar-336-gektar-tokzorlar-yaroqsiz-deb-topildi (21.01.2020)
17. https://uza.uz/oz/politics/ozi-ov-at-khavfsizligini-taminlash-tomor-achilikni-rivozhlan-08-04-2020 (08.04.2020)
18. https://uza.uz/oz/politics/ozi-ov-at-khavfsizligini-taminlash-tomor-achilikni-rivozhlan-08-04-2020 (08.04.2020)
19. Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020 – 2030 йилларга мўлжалланган стратегияси. http://lex.uz/pdfs/4567334
20. Орол дарди ва сабоқлари // Халқ сўзи. 2019 йил 6 февраль.
21. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 июндаги “Қишлоқ хўжалигида ер ва сув ресурсларидан самарали фойдаланиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони материалларидан олинган. http://lex.uz/docs/4378526

FARG‘ONA VODIYSI HUDUDLARI EKOLOGIYASINI SOG‘LOMLASHTIRISH MASALASI (TARIXIY TAXLIL)

ПРОБЛЕМА УЛУЧШЕНИЯ ЭКОЛОГИИ РЕГИОНОВ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ (ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ)

THE PROBLEM OF ENVIRONMENTAL HEALTH IN THE FERGANA VALLEY (HISTORICAL ANALYSIS)

Norkuziyev Dadaxon Raxmonjonovich
Namangan davlat universiteti katta o‘qituvchisi PhD.
e-mail: norkuziyevdadaxon@gmail.com
Tel: +998 97 375 81 80

Annotatsiya.

Ushbu maqolada mustaqillik yillarida Farg‘ona vodiysi shahar va qishloqlarida ekologiyasining holati hamda uning sog‘lomlashtirish jihatlari haqida to‘xtalib o‘tilgan.

Аннотация.

В данной статье рассматривается состояние экологии в городах и селах Ферганской долины в годы независимости, а также аспекты ее улучшения.

Annotation.

This article focuses on the state of ecology in the cities and villages of the Fergana Valley during the years of independence, as well as aspects of its improvement.

Kalit so‘zlar.

Ekologik muammo, atmosfera, azot kislotasi, maishiy chiqindi, sanoat, maxsus uskuna, sanitariya, atrof-muhit, ekologik toza, agregat.

Keywords.

Ecological problem, atmosphere, nitric acid, household waste, industry, special equipment, sanitation, environment, environmentally friendly, aggregate.

Ключевые слова.

Экологическая проблема, атмосфера, азотная кислота, бытовые отходы, промышленность, спецтехника, санитария, окружающая среда, экологически чистый, заполнитель.

O‘zbekistonda ekologik muammolar o‘ziga xos tarzda nomoyon bo‘lmoqda. Xususan, sanoat rivojlanish darajasi so‘nggi yillardagi taraqqiyoti mos ravishda atmosferaga zararli moddalarning chiqarish, iflos suv qoldiqlarining oqishi ham ortib bormoqda. Bunday ekologik holatni Chirchiq, Ohangaron, Angren, Olmaliq, Farg‘ona, Marg‘ilan, Navoiy, Andijon, Asaka, Qo‘qon, Quvasoy, Namangan va boshqa shaharlarida ko‘plab uchramoqda. Chunki, ushbu shaharlarda ishlab chiqarish tarmoqlari jadallik bilan rivojlanib bormoqda

1996- yilda Andijon viloyatida joylashgan Asaka-1 va Asaka-2 paxta tozalash zavodlari aholi o‘ta zich bo‘lgan shaharning ekologik holatiga salbiy ta’sir etib, aholining keskin noroziligiga sabab bo‘ldi [1]. Shu sababli, viloyat mutasaddilari ikkala paxta tozalash zavodi o‘rniga Asaka shahridan tashqarida joylashgan O‘qchi paxta tayyorlov punkti hududida 30 ming tonna paxta xom ashyosini qayta ishlay oladigan zamonaviy yangi paxta tozalash zavodi qurilishida yordam so‘rab murojaat qilganlar. Bu esa birinchi navbatda, aynan aholi salomatligini o‘ylab qilingan ishlardan deyishi mumkin.

Mustaqillik yillarida Farg‘ona viloyatida ham yirik sanoat korxonalarida chiqindisiz ishlab chiqarish texnologiyalarini yo‘lga qo‘yish, korxonalar tomomnidan atrof-muhit, atmosferani ifloslanishini kamaytirish borasida uzoqni ko‘zlagan, yirik loyihalar amalga oshirila boshlandi. Bu esa, ham iqtisodiy, ham ekologik samara bermoqda. Masalan, Quvasoy sement kombinatida Amerika Xalqaro rivojlanish agentligi bilan kelishilgan loyihalar asosida gazoanalizatorlar o‘rnatilishi tufayli atmosfera havosiga chiqarilayotgan zararli gazlar miqdori 7,4 ming tonnadan 4,8 ming tonnagacha kamaydi. Shuningdek, “O‘zneftniqaytaishlash” davlat ishlab chiqarish birlashmasida gazoanalizatorlarni tatbiq etish evaziga atmosferaga chiqarilayotgan uglevodorodlar miqdorini 16,5 tonnaga kamayishiga erishildi va 284,5 ming so‘m iqtisodiy samara olindi. Shuningdek, korxona oqova suvlarida fenol moddasini kamaytirish borasida ham samarali ishlar olib borilgan. “Azot” birlashmasida chet el firmalari bilan hamkorlikda kuchsiz azot kislotasi va selitra ishlab chiqarishning ekologik samarali texnologiyasi joriy qilindi. Sun’iy tolalar zavodida esa poliamid ishlab chiqarish bo‘yicha yirik loyihalarni amalga oshirishga kirishildi [2].

XX asrning 80- yillaridan boshlab Toshloq tumani yer osti suvlari neft qoldiqlari bilan ifloslangani e’tiborga olgan holda, Farg‘ona viloyatida ekologik holatni yaxshilash va aholi salomatligini saqlash borasida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1993- yil 30-sentyabrdagi “Ekologiya va salomatlik” qarori hamda shunga asosan Farg‘ona viloyati hokimining 1993- yil 1-noyabridagi qarorlarni amalga oshirish maqsadida Toshloq tumanida yuzaga

kelgan murakkab ekologik vaziyatni va aholi salomatligini yaxshilash bo‘yicha 1996–2000- yillarga mo‘ljallangan chora-tadbirlar Dasturi tuziladi. Buning natijasida, 1997- yilning o‘zida Farg‘ona neftni qayta ishlash zavodida yer ostida chirib ketgan quvurlar kovlanib olib, yer ustiga yangi quvurlar qurilib, ishga tushirildi [3].

1999- yilda Farg‘ona shahri va Toshloq tumanida ichimlik suvini tozalash yuzasidan tayyorlangan 10 mln. dollar qiymatga ega bo‘lgan maxsus loyiha “Ekosan” xalqaro jamg‘armasida Osiyo Rivojlanish banki, Shveysariyaning “Ozoniya” firmasi va viloyat hokimligi rahbarlari ishtirokida muhokama etilgan bo‘lsa-da, keyinchalik ushbu masala ochiqligicha qoldirildi [4].

1999- yil 20-avgustda qabul qilingan “Gidrotexnik inshootlarining xavfsizligi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunining ijrosi yuzasidan Andijon viloyatida qator ishlar amalga oshirildi. Xususan, Qoradaryoning “Suvni muhofaza qilish zonasi” muhofaza yerlari belgilanib, salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi 16 ta ekologik xavfli obyektdan 12 tasi xavfsiz hududga ko‘chirildi [5]. Shuningdek, 2001- yil mobaynida atrof-muhit musaffoligi yo‘lida Andijon shahrining o‘zida davlat byudjeti hisobidan 127 million so‘mlik ishlar bajarildi. Jumladan, atmosferaning muhofazasi uchun 47,0 million so‘m, suv va yer resurslaridan oqilona foydalanish uchun 27,3 million so‘m, o‘simlik dunyosi muhofazasi uchun 52,7 million so‘m sarflandi. Buning hisobidan 17 ta sanoat, qurilish va avtokorxonalarning isitish qozonxonalari ta’mirlandi, yer osti suv quduqlari tartibga keltirildi va Andijon shahrining 27 ta markaziy ko‘chalariga manzarali daraxtlar ekildi. Atmosferaga 1098 tonna zararli moddalar chiqarilishining va 1272 ming kubometr suv behuda oqib ketishining oldi olindi [6].

2008- yildan to 2009- yil yanvar oyiga qadar birgina Andijon shahrining o‘zida maishiy chiqindilar to‘kiladigan 29 ta nuqta qurilishi uchun 110 milion so‘m mablag‘ ajratildi. Maishiy chiqindilarni to‘kish nuqtalariga 110 ta konteyner o‘rnatildi. Shaharning o‘zida 350 tonnadan ortiq chiqindi tashib ketilganligining o‘zi ham shahar ekologiyasini asrash yo‘lidagi qilinayotgan ishlarning uzviy davomi deyish mumkin [7].

Ma’lumki, hozirgi kunga kelib, xalq xo‘jaligining barcha sohalari ulkan siljishlarga erishib bormoqda. Yangi texnologiyalarning ishlab chiqarishda qo‘llanilishi o‘z navbatida ushbu mexanizmlarni aholi va atrof-muhitga zarar ko‘rsatmasdan ishlatilishi bugunning dolzarb vazifasi hisoblanadi. Farg‘ona vodiysining hozirgi rivojlanayotgan sanoat shahar va tumanlari O‘zbekistonda havosi eng iflos shaharlar qatoriga kiradi. Buning asosiy sabablari birinchidan vodiyning baland tog‘lar bilan o‘ralganligi bo‘lsa, ikkinchi tomondan, Farg‘ona vodiysi shaharlarida sanoat majmualarining zich joylashganligidir. Bundan tashqari, aholi zichligi va o‘rmonlarning kamligi ushbu jarayonlarning murakkabligini yanada oshirmoqda.

Rivojlangan davlatlarda qattiq maishiy chiqindilarga bo‘lgan munosabat tahlillari shuni ko‘rsatadiki, mazkur sohada chiqindilarni ko‘mish poligonlarining kamayish tendensiyalari kuzatilmoqda. Shuningdek, chiqindilarning asosiy qismi ikkilamchi resurs sifatida qayta ishlashi jarayoni uchun foydalaniladi. XX asrning

ikkinchi yarmidan bashlab, maishiy chiqindilar hajmining o‘sishi ofatli alomatlarni egalladi. Dunyoning deyarli hamma davlatlarida qattiq maishiy chiqindilar aholi jon boshiga har 10 yilda 10 foizgacha oshmoqda [8].

2011- yilning oktyabrda O‘zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A.Karimovning Farg‘ona viloyatiga qilgan tashrifi va viloyat faollari bilan bo‘lgan uchrashuvda viloyat markazini tubdan qayta qurish hamda rekonstruksiya qilish dasturi haqida atroflicha to‘xtalgan edi. Ushbu yig‘ilishda bildirilgan fikr-mulohazalar, amaliy takliflar asosida Farg‘ona shahrining bosh rejasini amalga oshirish, 2012–2015- yillarda ijtimoiy transport–kommunal infratuzilma obyektlarini qurish va rekonstruksiya qilish bo‘yicha maxsus dastur qabul qilingan. Ushbu dastur ijrosi yuzasidan barcha manbalar xisobidan 1 trillion so‘mdan ko‘proq mablag‘ sarflash ko‘zda tutilganini o‘zi bu borada amalga oshirilayotgan ishlarning ko‘lami naqadar katta ekanini ko‘rsatib turibdi. Dastur ijrosini amalga oshirish va Farg‘ona shahrini ekologik toza hududga aylantirish borasida zudlik bilan keng ishlar amalga oshirildi. Jumladan, shahardagi Farg‘ona yog‘-moy, Farg‘ona furan birikmalari zavodlari, issiqlik manbai korxonalari shahar tashqarisiga ko‘chirildi. Viloyatda sanoat korxonalari chiqindilari va oqovalarini tozalash inshootlari qurilishi va ta’miriga katta etibor berildi [9].

Andijon viloyati “Nazorat bo‘yicha” qo‘mitasining faoliyati viloyat sanoat korxonalarida atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiatdan samarali foydalanish borasidagi ishlarni yanada faollashtirishga xizmat qildi. Atrof-muhitga ta’sir ko‘rsatadigan va tabiiy resurslardan foydalanadigan sanoat korxonalarining asosiy qismi hisobga olindi. Viloyat qo‘mitasi topshirig‘iga ko‘ra, viloyat sanoat korxonalarida bir qator yirik ekologik tadbirlar amalga oshirildi, ayrim ekologik zararli obyektlar faoliyati to‘xtatildi yoki cheklandi. Bunday korxonalarga Andijon tajriba, tajriba-mexanika, gidroliz, Komsomolobod (hozirgi Ulug‘nor) paxta tozalash zavodlari, Izboskan tumanidagi terini qayta ishlash sexi kabilarni keltirish mumkin [10].

Andijon viloyati qo‘mitasi tashabbusi bilan sohada atrof-muhitni muhofaza qilish hamda tabiatdan foydalanish ishlarini takomillashtirishga qaratilgan qator ekologik dasturlar tayyorlanib, hokimlikning tegishli qarorlari qabul qilindi. Sanoat korxonalari tomonidan ekologiya qonunchiligi talablari bajarilishini nazorat qilish viloyat qo‘mitasining tashkiliy faoliyati viloyat atrof-muhit va tabiiy resurslariga texnogen ta’sirni kamaytirishga xizmat qildi.

2001- yilda Andijon viloyatining Qo‘rg‘ontepa va Asaka don mahsulotlari hissadorlik jamiyatlarida chang ushlovchi zamonaviy jihozlar o‘rnatilgandan so‘ng atmosferani bulg‘ash keskin kamaydi. “Anteks” hissadorlik jamiyati zamonaviy qozonxonaga ega bo‘ldi va tabiatga deyarli zarar etkazmay qo‘ydi. “O‘zDEU avto” qo‘shma korxonasi uchun Polvontoshda qattiq chiqindilarni saqlash poligoni korxonadagi zararli chiqindilarni atrof-muhitga, insonga zarar yetkazmaydigan holda ko‘mish imkonini berdi.

2000–2001- yillarda Andijon viloyatida suv manbalari va yer zahiralaridan xo‘jasizlarcha foydalanib kelgan 11 ta korxona faoliyati to‘xtatib qo‘yildi. Shuningdek, 19 ta korxona va tashkilotga katta da’vo jarimalari qo‘llanilgan.

Viloyat atmosferasiga salbiy ta’sir ko‘rsatgan bir nechta zavodlar faoliyatiga ham huquqiy baho berilganligini ko‘rish mumkin [11].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011- yil 15-noyabrdagi “Farg‘ona shahrining bosh rejasini amalga oshirish, 2012–2015- yillarda ijtimoiy va transport-kommunal infratuzilmasi obyektlarini qurish hamda rekonstruksiya qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori asosida olib borilayotgan bunyodkorlik, obodonlashtirish ishlari natijasida Farg‘ona eng obod, eng ko‘rkam manzillardan biriga aylandi. Davlat dasturlari asosida “Furan birikmalari kimyo zavodi”, “Yog‘-moy” aksiyadorlik jamiyati, “Energo markazi”, paxta tozalash, Gaz apparatlari zavodi kabi korxonalarning shahar tashqarisiga ko‘chirilishi natijasida shahar atmosferasi havosiga 786,2 tonna zararli moddalarning tashlanishi oldi olindi. Go‘zal bog‘u xiyobonlarga 902 536 ta manzarali, mevali daraxtlar, anvoyi gullar ekilgani atrof-muhit musaffoligiga xizmat qilmoqda. 2012- yilda shahar atmosfera havosiga avtotransport vositalaridan 19,5 ming tonna zararli moddalar tashlangan bo‘lsa, 2013- yilda ushbu miqdorning 5,2 ming tonnaga kamaygan [12].

Ayni paytda ekobarqarorlikka salbiy ta’sir ko‘rsatayotgan muammolardan yana biri bu noqonuniy chiqindixonalar faoliyatidir. Bu borada keyingi yillarda bir qator tadbirlar amalga oshirildi. Jumladan, Andijon viloyatidagi sanitariya va tozalash, obodonlashtirish tashkilotlari qo‘shimcha ravishda qariyb 3 milliard 900 million so‘mlik maxsus uskuna va transport vositalari bilan ta’minlandi. Shuningdek, 6 milliard 500 million so‘mdan ortiq mablag‘ sarflanib, viloyatdagi chiqindi poligonlari tartibga solindi [13].

2016- yilda Farg‘ona viloyatida 45 ta maxsus texnikalar sotib olindi. Aholi hududlariga chiqindilarni tartibli joylashtirish borasida 647 ta chiqindi yig‘ish punktlari qurilib, ularni 238 ta konteynerlar bilan jihozlandi. Bundan tashqari, 6 ta markaziy chiqindixonalar devor bilan o‘raldi [14]. Bundan tashqari, viloyatda 2021- yil hisobiga ko‘ra, 13 ta chiqindini qayta ishlovchi korxonalar faoliyat ko‘rsatib 15031 tonna maishiy chiqindilar qayta ishlangan. Ushbu korxonalarda asosan, rezina, plastmassa, qog‘oz va shisha kabi chiqindilardan sanoatda va xo‘jalikda foydalanish uchun mahsulot ishlab chiqaradi [15].

2018- yil 5-sentyabrdan boshlab Andijonda chiqindilarni qayta ishlashga ixtisoslashgan klaster ko‘rinishidagi “Eco clean trans” mas’uliyati cheklangan jamiyati faoliyat bashladi. Aytish joizki, vodiyda yagona korxona aholisi zich Andijon viloyati uchun juda muhim muammoni hal qilishga kirishdi. Birgina, Andijon shahrida kuniga 700 tonnadan ziyod maishiy chiqindilar hosil bo‘lishini inobatga olinsa, masalaning dolzarbligi yaqqol ko‘zga tashlanadi. Qolaversa, Paxtaobod tumanidagi yaqin-yaqinga qadar faoliyat ko‘rsatgan chiqindilar poligoni to‘lib qolganligi bois yopildi. Bir vaqtlar Kulla adirliklaridagi yana bir poligonidan foydalanish ham to‘xtatilgan [16].

Maishiy chiqindilarni to‘plash hamda tashib chiqishda xonadonlar qamrovi darajasi Namangan viloyati bo‘yicha 2019- yilda 48 foizni tashkil qilmoqda va bu borada 2018- yilga nisbatan 11 foizga o‘sishga erishildi. Chiqindilarni tashib ketish bo‘yicha asosiy mas’ul bo‘lgan korxona – “Toza hudud” davlat unitar korxonasi tomonidan 500 ga yaqin ishchi va 137 ta maxsus texnika yordamida viloyatning

300 dan ziyod mahallasida yashovchi 900 ming nafarga yaqin aholiga xizmat ko‘rsatib kelmoqda. Korxona tomonidan 2019- yil mobaynida 210 ming tonnadan ortiq chiqindi maxsus poligonlarga olib chiqib zararsizlantirildi [17].

Namangan viloyatida 12 ta chiqindi poligoni mavjud bo‘lib, ulardagi chiqindilarning 20 foizigina qayta ishlanmoqda. Bugungi kunda chiqindilarni qayta ishlash bo‘yicha viloyatda faoliyat ko‘rsatayotgan 23 ta kichik korxonaning umumiy quvvati bundan ortiq imkoniyatga ega emas. Bu ko‘rsatkichni oshirish, ya’ni viloyatda chiqindilarni qayta ishlash yo‘nalishida yirik korxonalar barpo etish maqsadida bir qator xorijiy davlatlar, xususan Xitoy va Belgiya davlatlari bilan hamkorlikdagi loyihalar ustida ishlar olib borilmoqda [18]. Buning natijasi o‘laroq yaqin yillar ichida chiqindilarni qayta ishlash tizimi asosiy tarmoqqa aylanadi.

Bundan tashqari, ekotizimning holatini yaxshilash va insonlar sog‘ligi uchun atrof-muhit sifatini yaxshilash bo‘yicha davlatning 2016- yilda Investitsiya Dasturiga muvofiq, “Namangan viloyatining Pop tumanidagi 23-sonli uran koni hududida ekologik holatni sog‘lomlashtirish” tadbirlari ijrosini ta’minlash borasida davlat byudjetidan jami 2,2 mlrd. so‘m mablag‘ sarflandi [19].

Bugungi kunda mamlakat miqyosida ham kundalik transport vositasi sifatida velosipeddan foydalanishni joriy qilish atrof tabiiy muhit musaffoligini ta’minlashda va sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilishda o‘ziga xos o‘ringa ega bo‘lib bomoqda. 2017- yilning 23-sentyabr kuni O‘zbekiston ekologik harakati, Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkiloti O‘zbekistondagi loyihalari koordinatori va Namangan viloyati hokimligi hamkorligida Namangan shahrida barpo etilgan “Veloyo‘lak”ning ochilishiga bag‘ishlangan “Shahrimizni birgalikda obod qilaylik” shiori ostida “Velomarafon” aksiyasi [20]. tashkil etildi.

Shuningdek, Andijon shahridagi 7 ta markaziy ko‘chalarda velosipedchilar uchun umumiy 28,6 km. uzunlikdagi yo‘lakchalar tashkil qilindi [21]. Ushbu veloyo‘lak O‘zbekiston Ekologik harakati tomonidan amalga oshirilayotgan Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkilotining O‘zbekistondagi “Ekologik tashabbuslarni amalga oshirishda O‘zbekiston Respublikasiga ko‘maklashish - faza II” loyihasi doirasida barpo etildi [22]. Veloyo‘lakni tashkil etishdan asosiy maqsad atrof-muhit musaffoligini ta’minlashga hissa qo‘shish, ekologik toza transport vositasi bo‘lgan velotransportdan foydalanishni keng targ‘ib qilish, velotransportni ommalashtirish, uning infrastrukturasini rivojlantirish, yoshlarni sportga, sog‘lom turmush tarziga keng jalb qilgan holda ularning bo‘sh vaqtlarini mazmunli tashkil etishdan iborat.

Namangan shahri ichimlik suv ta’minotini yaxshilash obyekti 2016–2021-yillarda qurilishi rejalashtirilgan. Obyektning umumiy qiymati 73 mln. dollar chet el investitsiyasi hisobidan va 65 mln. dollar miqdorida investitsiya mablag‘lari ajratildi. Ushbu obyekt hisobidan Namangan shahridagi xizmat muddatini o‘tab bo‘lgan 55,2 km ichimlik suv quvurlarini rekonstruksiya qilish va 10 ta suv inshootlaridagi jismonan va ma’nan eskirgan 94 ta nasos agregatlarini modernizatsiya qilindi [23].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017- yilning 13-sentyabridagi “Namangan viloyati Namangan shahri va Pop tumani aholisini sifatli ichimlik suvi va kanalizatsiya xizmatlari bilan ta’minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qaroriga muvofiq, “Namangan shahar kanalizatsiya tizimlarini rekonstruksiya qilish va kengaytirish” loyihasiga 2018–2021- yillarda 240 mlrd. so‘m davlat byudjeti mablag‘idan ajratish belgilandi [24].

Bundan tashqari, 2021- yildan boshlab 22-sentyabr kuni “Avtomobilsiz kun” sifatida e’lon qilindi [25]. Ushbu tadbirni o‘tkazishdan maqsad, aholi orasida semizlik, vazn ortishini kamaytirish, sog‘lom turmush tarzini mustahkamlash bilan bir qatorda shahar va qishloqlar ekologiyasini asrash kabi vazifalarni ham qamrab oldi.

Xulosa qilib shuni qayd etish joizki, O‘zbekistonda ekologik muammolar o‘ziga xos tarzda nomoyon bo‘lmoqda va mavjud ahvolni yaxshilash chora-tadbirlari ko‘rilmoqda. Jumladan, Tabiatni muhofaza qilish qo‘mitasi talabi bilan Farg‘ona vodiysi shaharlarining markazida faoliyat ko‘rsatgan kimyo korxonalarining faoliyati to‘xtatildi yoki atrof-muhitga zarar yetkazmaydigan sohaga yo‘naltirildi. Bundan tashqari, davlat byudjeti hisobidan atrof-muhit muhofazasi uchun mablag‘lar ajratilib, hududlarda chiqindilarni tashlash nuqtalari qurilib, maxsus texnika va konteynrlar bilan ta’minlanib, chiqindilarni qayta ishlash klasterlari barpo etildi.

FOYDALANILGAN MANBAA VA ADABIYOTLAR. (REFERENCES)

1. Andijon VDA, 734-fond, 1-ro‘yxat, 549-yig‘ma jild, 22-varaq.
2. Экологик тафаккурни шакллантирайлик. “Экологик хавфсизлик – барқарор тараққиёт кафолати” мавзусидаги илмий-амалий конференциясидан // Фарғона ҳақиқати, 1997 йил 2 декабрь.
3. Абдуқодиров А. Инсон саломатлиги назоратда // Фарғона ҳақиқати, 1997 йил 29 ноябрь.
4. Исломов М. Экология ва саломатлик кунлари // Фарғона ҳақиқати, 1999 йил 21 октябрь.
5. Саидов Н. Қорадарёни асрайлик // Andijonnoma, 2009- yil 23-sentabr.
6. Йўлдошев А. Фаолиятимиз мезони // Andijonnoma, 2002 йил 5 июнь.
7. Ибоев М. Чиқинди назорати // Andijonnoma, 2009- yil 10-yanvar.
8. O‘zR EAMMQDQJA. Ўзбекистон Республикаси атроф-муҳит муҳофазаси ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг ҳолати тўғрисида миллий маъруза (1988-2007)… – Б. 87.
9. Ўрмонов С.М., Маматқулова С., Умарова Г., Жураева Г. Фарғона вилояти экологияси ва сув хавзаларининг физик - кимёвий таҳлили / Фарғона водийсида табиатдан фойдаланиш ва муҳофаза қилишнинг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари I-қисм. –Наманган, 2014. – Б. 128.
10. O‘z MA, M.114-fond, 1-ro‘yxat, 139-yig‘ma jild, 74–75-varaqlar.
11. Ибоев М. Муқддас бурчимиз // Andijonnoma, 2001- yil 2-iyun.
12. O‘zR PAA FVB, 2048-fond, 30-ro‘yxat, 36-yig‘ma jild, 2-varaq orqasi.
13. Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзод Шавкат Мирзиёевнинг Андижон вилояти сайловчилар вакиллари билан учрашувдаги нутқи // Andijonnoma, 2016-yil 5-noyabr.
14. O‘zR PAA FVB,, 2048-fond, 47-ro‘yxat, 9-yig‘ma jild, 80-varaq.

15. Farg‘ona viloyat EAMMBJA. Boshqarma tomonidan 2021- yil davomida amalga oshirilgan ishlar to‘g‘risida ma’lumot – Farg‘ona, 2021. – Б. 8.
16. Холдоров С., Тўхтаназаров М. Ҳам даромад, ҳам покизалик. Маиший чиқиндилар фойда келтиради // Andijonnoma, 2018- yil 10-oktabr.
17. Namangan viloyat EAMMBJA. Boshqarma tomonidan 2019- yil davomida amalga oshirilgan ishlar to‘g‘risida ma’lumot – Namangan, 2020. – B. 8.
18. O‘sha manba… – B. 9.
19. Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш қўмитасининг 2016 йилдаги фаолияти юзасидан ҳисоботи. / Экология ҳабарномаси – Тошкент, 2017. – №3. – Б. 10.
20. O‘zEHJA. Ekoharakatning Matbuot xizmati ma’lumoti. – Toshkent, 12.10.2022.
21. Икки ғилдиракли “ҳамроҳ” экологияга ва саломатликка фойда келтиради, тирбандликнинг олдини олади // Andijonnoma, 2018- yil 23-iyun.
22. O‘zEHJA. Экоҳаракатнинг Матбуот хизмати маълумоти. – Тошкент, 12.03.2021.
23. Namangan viloyat EAMMBJA. Вилоят сув заҳираларини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш инспекциясининг 2016 йилдаги ҳисоботи. - Наманган, 2015. – Б. 11.
24. Namangan viloyat EAMMBJA. Вилоят сув заҳираларини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш инспекциясининг 2019 йилдаги ҳисоботи. - Наманган, 2020. – Б. 5.
25. 2021 йилдан бошлаб 22 сентябрь куни “Автомобилсиз кун” сифатида эълон қилинди https://www.gazeta.uz/uz/2020/12/02/qaror/ Murojaat etilgan sana: 10.12.2021- yil.

MAKTABLARDA TA’LIM SIFATI, MODDIY-TEXNIK BAZASIDAGI YUTUQ VA KAMCHILIKLAR
(Namangan viloyati Xalq ta’limi tizimi misolida)

КАЧЕСТВО ОБРАЗОВАНИЯ В ШКОЛАХ, ДОСТИЖЕНИЯ И НЕДОСТАТКИ МАТЕРИАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ БАЗЫ
(На примере системы народного образования Наманганской области)

THE QUALITY OF EDUCATION, SUCCESSES AND SHORTCOMINGS IN THE MATERIAL-TACHNICAL BASE OF SCHOOLS
(On the Example of the Public Education System of Namangan Region)

Mamasaidov Lutfillo Payzullo o‘g‘li
“University of Business and Science” “Ijtimoiy fanlar” kafedrasi katta o‘qituvchisi (PhD).
e-mail: lutfillomamasaidov2@mail.com
+998 93 406 23 03

Annotatsiya

Mazkur maqolada 1991-2000- yillarda Namangan viloyati Xalq ta’limi tizimida amalga oshirilgan islohotlar, maktablarning moddiy-texnik bazasidagi kamchiliklar va yutuqlar yoritib berilgan. Shuningdek, dastlabki yillarda maktablarda ta’lim berish sifati, maktablarning o‘quv va badiiy adabiyotlar va malakali kadrlarga bo‘lgan ehtiyoj, kuni uzaytirilgan maktablarda o‘quvchilarga yaratib berilgan shart-sharoitlar va maktabdan tashqari fan hamda sport to‘garaklarini olib borilishi oid muammolar va ularni bartaraf etishdagi erishilgan yutuqlar haqida ma’lumot berilgan.

Аннотация.

В данной статье освещаются недостатки и преимущества материально-технической базы школ и реформы в сфере Народного образования Наманганской

области в 1991-2000 годах. Так же в статье даны сведения о качестве образования, необходимости в учебной, художественной литературе и квалифицированных кадрах, об условиях для учеников в школах продленного дня, организации в них спортивных и предметных кружков.

Abstract

This article highlights the data about reforms made in Namangan region Public education, successes and shortcomings in schools' material-technical base. Besides, it also analyzes facts about the quality of education in the initial years, schools' need for qualified staff and resources, opportunities created for pupils in schools whose hours were prolonged, problems related to extracurricular activities and how successfully they were tackled.

Kalit so'zlar.

Ta'lim, maktab, kitob, kutubxona, kadr, ta'lim-tarbiya, darslik, uzluksiz ta'lim, milliy dastur, rekonstruksiya.

Ключевые слова.

Образование,школа,книга, библиотека,кадры, воспитание, учебное пособие, непрерывное образование, национальная программа, реконструкция.

Keywords.

Education, school, book, library, staff, upbringing, textbook, continuous education, national curriculum, reconstruction.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston hududdidagi maktablar faoliyatini yaxshilash va ularda sifat ko'rsatkichlarini oshirish ishlaridan ko'zlangan maqsad shu ediki. O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti Islom Karimovning "O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida" nomli kitoblarida Sovet hokimiyati davrida ta'lim sohasi oxirgi yillarga kelib ancha yomonlashgani ya'ni, 1990 yilda respublikada ilm-fan va ta'lim sohasining moddiy-texnik bazasi, kadrlar tarkibi achinarli ahvolga tushib qolganligi haqida fikr bildirgan edi [1. B 22]. Ammo mustaqillikdan so'ng bunday holatlarni asta sekinlik bilan yaxshilash ishlari boshlanib, maktablar zamonaviy laboratoriya va kompuyuter xonalari, chet tillarini o'rganish uchun lingofon sinflar xonalari tashkil etilib, maktablar zamonaviy ko'rinishga ega bo'lishiga sayi harakatlar qilindi.

Mustaqillik yillarida Xalq ta'limi tizimida o'ziga xos qiyinchiliklar bo'lgan. Masalan, Namagan viloyatida 1991- yil yanvar xolatiga viloyat maktablarda barcha fanlar bo'yicha 54 ming dona, hususan Namangan shahar maktablarining 1990- yil yilgi holatga ko'ra, 184 ming dona darsliklar etishmasligi ma'lum bo'lgan. Shu yili viloyat Xalq ta'limi boshqarmasi boshlig'i I. Qozoqov ko'plab maktablarda ayrim fanlardan darsliklar umuman yo'qligi yoki bir nechta ekanligi hamda ko'plab maktablarda sinf doskasi va bo'rning yo'qligi yoki mavjudlari ham foydalanib bo'lmasligini takidladi [2. Б. 2]. Ammo, bu muammolar keying yillarda bartaraf etilib maktablarning ahvoli yaxshilana boshlagan.

Respublikamiz umumta'lim maktablarida ta'lim olayotgan o'quvchilarga bilim olish bo'yicha motivatsiyalar berish ularni kelajakka bo'lgan qiziqishlarini oshirish borasida 1992- yildan boshlab Xalq ta'lim vazirligi va Ulug'bek nomli jamg'arma bilan birgalikda Ulug'bek nomli stipendiya tashkil etilgan. Sipendiya uchun o'tkaziladigan tanlovda o'quvchilarning o'rgangan bilimlarning ko'lami, o'zlashtirish kerak bo'lgan ichki imkoniyatlari ya'ni, mantiqiy va obrazli tafakkur saviyasi, ijodiy yondosha olish qobilyati va badiy did hususiyatlari hisobga

olingan. Tanlovdan jami bo‘lib, 3.794 o‘quvchi o‘tib bu ko‘rsatkich 9-10 sinf o‘quvchilarining umumiy sonining 0.5 foizini tashkil qilgan. Tanlov belgilangan barcha tartib qoidalar asosida Namangan, Jizzah, Samarqand Xalq ta’limi boshqarmalari, hamda Qoraqalpog‘iston Xalq ta’limi boshqarmasi tomonidan samarali tashkil etilgan. Tanlov natijasiga ko‘ra 7 nafar o‘quvchilar Ulug‘bek nomli stipendiya g‘oliblari bo‘lishgan [3. Б. 17-18].

Tanlovda Namanganlik faol qatnashganlar Erqulov Ikrom, Rahmonov Sanjar, Abdullayev Abdumalik, Nasirova Nigora, Toshpo‘latova Iqbola, Turg‘unova Feruza kabi o‘quvchilar aqliy qobilyati rivojlangan deb topilgan [4. Б. 21].

Viloyat maktablarda 1993- yilga kelib ta’lim ko‘tarilib, maktablar o‘rtasida “Yil maktabi” ko‘rik-tanlovi o‘tkazilish yo‘lga qo‘yildi. Ushbu tanlovning 1993-yil yakuniga ko‘ra viloyatning bir qator, maktablar ta’lim-tarbiya masalalarda ilg‘or deb topilgan [5. Б. 1].

Shuningdek, O‘zbekistonda ta’lim-tarbiya jarayonlarini yanada yaxshilash maqsadida 1992- yil noyabrda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Davlat tasarrufida bo‘lmagan ta’lim muassasalarini tashkil etish va litsenzialashtirish tartibi haqida”gi qaroriga muofiq 1993- yil 11 fevralda Namangan viloyati hokimligining qarori asosida mustaqil ta’lim muassasalari tashkil etildi.

Davlatimiz endigina oyoqqa turayotgan iqtisodiy qiyinchilik davrda maktablarda boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun bepul va yuqori sinflar uchun imtiyozli chegirmalar asosida ovqatlanish tizimi yo‘lga qo‘yildi. Masalan, 1992-yil Chust tumani 3-maktabda 300 nafarga yaqin o‘quvchi bepul, 350 nafari esa imtiyozli tartibda ovqatlantirildi, 81 nafari esa uzaytirilgan guruhlarda tarbiyalandi [6. Б. 2]. Tumaning 5, 7, 11- maktablarida o‘quvchilar ovqatlanishi uchun sharoitlar yaratilgan bo‘lsa-da, ularda qo‘shimcha xonalarning tashkil etilmaganligi, maktablarda vodoprovod suvining yo‘qligi, hamda 4, 5, 7, 11-maktablarda ovqatlanishni tashkil etishda sanitariya-gigiena qoidalari buzilganligi aniqlandi [7. Б. 2].

To‘raqo‘rg‘on tumani maktablarida ham bepul ovqat berish ishlari yaxshi tashkil etilgan bo‘lib, 1991–1992 o‘quv yildada tuman maktablarida tahsil olayotgan I–V sinf o‘quvchilarning barchasi 9 so‘mlik bepul nonushta, 50 foizli imtiyoz bilan VI–XI o‘quvchilarning ovqatlanishlari yo‘lga qo‘yilgan [8. Б. 1].

1993-1994 -o‘quv yilida To‘raqo‘rg‘on tumanida 53 ta maktabda bepul ovqatlanuvchi o‘quvchilar soni smetada 376625 nafar keltirilgan bo‘lsa amalda 376110 nafar ovqatlangan. Buning uchun 1993-1994-o‘quv yilining qishki mavsumiga 12 ming kg kartoshka, 16 ming kg piyoz, 4 ming kg meva mahsulotlari Ovqatlanish kombinati omboriga jamg‘arilgan [9. Б.129-130].

Davlat tomonidan maktablarda ko‘plab imtiyozlarni tashkil etilishi o‘quvchilarning ta’lim va tarbiya jarayonlarini yaxshilash, ularning bilim olish salohiyatini oshirishga qaratildi. Shu bilan birga maktabni tamomlayotgan o‘quvchilarni ish bilan taminlash yoki boshqa sohalarga yo‘naltirish ham tashkil etilgan.

1995-1996 -o‘quv yilda viloyat maktablarida 36191 nafar IX sinfni, 17043 nafari XI sinflarni bitirgan o‘quvchilar bo‘lsa, bulardan 13437 nafari ishga, 10920 nafari turli o‘qishlarga joylandi, 19589 nafari esa X sinflarga tortildi [10. Б. 1].

Respublikamizda 1994–1995-o‘quv yillarga kelib, bolalar bog‘chalarida xorijiy tillarni o‘rgatish yo‘lga qo‘yilib 500 ga yaqin maktablarda ingliz va boshqa xorijiy tillarni o‘rgatish va kompuyuter orqali darslarni olib borish ham keng yo‘lga qo‘yilgan. Shu yilda umumta’lim maktablar tizimida 118 ta yangi litseylar va 77 ta gimnaziyalar tashkil etilib, ularda 41326 ta o‘quvchi ta’lim olgan. Bunda tashqari Oliy va o‘tra maxsus ta’lim vazirligi tasaruffidagi bilim yurtlari qoshida 20 ta litsey va 2 ta gimnaziyalar faoliyat ko‘rsata boshlagan.

Hamda Xalq ta’limi vazirligining qarori bilan 1993- yilda Ta’lim to‘g‘risidagi qonunning 16-moddasiga muvofiq “O‘zbekiston Respublikasida oilaviy ta’lim to‘g‘risida”gi nizom ishlab chiqilgan [11. Б. 3]. Mazkur nizomning asosiy maqsadi o‘quvchilarni bilim olish jarayonlarining har qanday bosqichida ota-ona ro‘lini kuchaytirish va shu orqali o‘quvchilar bilim olish darajasini yaxshilash bo‘lgan.

1995–1996- o‘quv yiliga kelib, Vazirlar Mahkamasining qaroriga asosan qishloq joylarida joylashgan xunar texnika bilim yurtlarining 105 tasi xunar litseylariga, 54 tasi esa “Biznes maktab” lariga aylantirilib o‘z faoliyatini boshlaganlar [12. Б. 45]. Mazkur o‘quv yilidan yutimizda yetti tilda darsliklar chop etilgan bo‘lib, “O‘qituvchi” nashiryoti tomonidan 1995- yilda maktablar kutubxona jamg‘armasini to‘ldirish maqsadida 77 nomda 26 mln 241000 nusxada o‘zbek va rus tillarida darsliklar nashr ettirish rejalashtirilgan bo‘lsa, bu darsliklarning 72 nomdagi 22 million nusxada darsliklar nashr etib, ulardan 62 nomdagi darsliklar to‘liq miqdorda chop etilmagan.

Shuningdek, “O‘zkitob” omboriga yetib kelgan 63 nomdagi darliklarning 1 mln 804 ming 196 ta nusxasi viloyatlarga yuborilgan. Bulardan, 56 nomdagi 1mln 440 ming 614 ta nusxasi maktablarga yetib borgan. Bunga sabab “O‘qituvchi” nashiryoti tomonidan rejalashtirilgan 12 nomdagi 3731000 nusxadagi darsliklar Rossiyaning “Charli” firmasi tomonidan chop etilgan. Ushbu darsliklarning 9 nomdagisi Respublikamizga to‘liq yetib kelmagan. Darsliklarning yetib kelmasligiga sabab darsliklarning harid qilinishiga mo‘ljallangan pullarni o‘z vaqtida ajratilmaganligi bo‘lgan [13. Б. 46].

Manashu davrda O‘zbekistonda “O‘qituvchi” nashriyotidan tashqari “Bilim” (Qoraqalpoq), “Просвешние” (rus), “Maorif” (tojik), “Rauai” (qozoq), “Mekteb” (qirg‘iz), “Mairif” (turkman) tillarida darliklar chop etilgan bo‘lib bu darsliklar umumiy hisobda 423 nomdagi 30 mln 773 ming 40 nusxa chop etilishi rejalashtirilgan bo‘lib, shulardan 106 nomdagi 20 mln 150 ming 880 ta nusxada chop etilgan, mazkur darsliklarnig faqatgina 16 mln 872 ming 465 ta nusxasi belgilangan joylarga yetib borgan [14. Б. 59].

Namangan viloyati umumta’lim maktablariga 1995–1996-o‘quv yillarida o‘quv darsliklariga 77-nomdagi 1 mln 876 ming 300 ta darsliklar uchun ehtiyoj mavjud bo‘lgan bo‘lsa, Respublika kutubxona jamg‘armasidan Namangan viloyatga 57 nomdagi 1 mln 337 ming 364 ta darsliklar yuborilgan, ammo

viloyatga 46 nomdagi 1 mln 24 ming 136 ta darsliklar yetib kelgan [15. Б. 58]. E’tibor berib qaralgada Namangan viloyatiga 11 turdagi 313 ming 238 nusxadagi o‘quv darsliklari yetib kelmagan.

Yuqoridagi darsliklar bo‘yicha muammolarning asosiy sabablari davlatimiz bu davlarda iqtisodiy qiyinchilikni boshidan o‘tkazayotgani va darsliklar chop etish bo‘yicha otaliq tashkilotlar yoki homiylarning kamligi anashu davrning ta’lim sohasidagi eng ko‘zga ko‘rinarli muammosi edi.

Lekin, davlatimiz tomonidan 1995- yillarda umumta’lim maktablarini moddiy-texnik bazasini yaxshilash maqsadi shu yilda 30 dan ortiq turli ko‘rinishdagi tashkilotlar bilan shartnomalar tuzilangan. Natijada 1995- yilda 22.2 mln so‘mlik o‘quv anjomlari, tuli geografik kartalar, jadvallar, alibomlar, bukletlar, gramplastinkalar, gerbariylar, o‘yinchoq va o‘yin vositalari, fizika, kimyo va biologiya fanlari oid o‘quv-labaratoriya anjomlari va boshqa sotib olini tarqatilgan. Bu holat 1994- yilga nisbatan 10 barobar ko‘p hisoblanadi [16. Б. 11]. 1995- yil 25 iyulda Xalq ta’limi vazirligining “Orginal ko‘rgazmali qurollarni yaratish bo‘yicha” buyuriqga asosan shu yilda 50 mln so‘m mablag‘lar ajratiladi [17. Б. 16-17].

1997- yilga kelib, “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun va “Kadrlar tayyorlash Milliy Dasturi” qabul qilinishi asosida mamlakatimida ta’lim tizimi rivojlandi va shu yildan birinchi sinfga qabul qilingan o‘quvchilarga Prezident sovg‘alari berish boshlandi.

Masalan, Namangan tumaniga 1998–1999- o‘quv yilda maktab ostonasiga qadam qo‘yayotgan 4210 nafar o‘g‘il-qizlarga Prezident sovg‘asi sumka, darsliklar va 12 turdagi o‘quv qurollari bepul topshirilgan. Bundan tashqari, 2–3 sinflar uchun o‘quv darsliklari topshirilgan va yetmagan darsliklar esa ota-onalari tomonidan sotib olib berildi. O‘quvchilar orasida ijtimoiy yordamga muhtoj yoki ko‘p farzandli oilalarning farzandlariga darsliklar bepul tarqatildi [18. Б. 2].

Darsliklarning pulli bo‘lish tartibi 1998- yil 5 yanvarda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Uzluksiz ta’lim tizimini darsliklar va o‘quv adabiyotlari bilan ta’minlashni takomillashtirish to‘g‘risida”gi qaroriga asosan 1998–1999- o‘quv yildadan boshlab, umumiy o‘rta ta’lim maktabda darsliklar pulli shaklga o‘tdi. Bu davrda viloyatda hududlarida kitob sotuvchi do‘konlar yo‘q edi. Tumanlarda kitob do‘konlarining mavjud emasligi, tufayli tuman xalq ta’limi bo‘limi darsliklarni olib kelib, barcha maktablarda sotishni yo‘lga qo‘yganligi, har bir darslik o‘rtacha bahosi 100–150 so‘m atrofida bo‘lganligini ta’kidlanadi [19. Б. 2].

Bundan tashqari, Namangan tumani xalq ta’lim bo‘lim esa 1998–1999- o‘quv yilda o‘quvchilar uchun darsliklar masalasini hal etishda tuman “Nuroniy” jamg‘armasi homiyligida 30503 dona darslik kitoblar olib kelib, sotuvga chiqarildi. Tuman maktablarining birinchi sinfga qabul qilinayotgan o‘quvchilari uchun Prezident sovg‘asi sifatida 24 nomdagi darsliklar maktablarga sovg‘a sifatida etkazib berildi [20. Б. 2].

Maktablarga davlat tomonidan berilayotgan e’tiborga javoban viloyat yoshlari Respublika fan olimpiadalarida munosib qatnashib, faxrli o‘rinlarni

egalladilar. Birgina 1997- yili Respublika fan olimpiadasida viloyatning 19 nafar yoshlarning 9 nafari faxrli o‘rinlarga ega bo‘lib. Viloyat Respublikada birinchi bo‘lishga muvaffaq bo‘ldir. Shu yili viloyatdagi maktablarning 1249 nafar o‘quvchilari o‘z bilimlarini ochiq namoyon etdi [21. Б. 1].

Hamda, 1996-1997-o‘quv yilida Respublika Oliy ta’lim muassasalariga kirish uchun bo‘lgan test jarayonlarida viloyatimizdagi abiturentlar o‘zbek tili, biologiya, tarix, ximiya, geografiya, fanlaridan boshqa viloyatlarga nisbatan yaxshi ko‘rsatkichga erishganlar [22. Б. 5].

Keying yillarda esa bu ko‘rsatkich oldingi yillarga nisbatan yuqori darajaga ko‘tarilgan. 1999 yilda viloyatdan 19 nafar o‘quvchilar Respublika fan olimpiadasida qatnashgan bo‘lsa, bularning 7 nafari oliygohlarga imtixonsiz kirish huquqiga ega bo‘lganlar. Hamda viloyatimiz maktablarida ta’lim oluvchi 35 % o‘quvchilari fanlar kuchaytirilgan sinflarda ta’lim olishlari 1998 yilda 2658 nafar 1999 yilda esa 2962 nafar [23. Б. 141]. 2001 yilda 4796 nafar [24. Б. 6]. o‘quvchilarni oliygohlarda ta’laba bo‘lish imkoniyatini yuzaga keltirgan. Umuman olganda “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonun, “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” va DTS qabul qilinishi umumta’lim maktablari tizimining rivojlanishga sabab bo‘lgan.

Dastlabki yillarda ta’lim sifati oshirishning eng muhim jihatlarida biri kadrlar masalasi hisoblanib, 1995- yilda viloyatda 27011 nafar pedagog xodimlar mavjud bo‘lib, shulardan 71.2 % (19238) oliy ma’lumotli bo‘lgan, bu holat 1996 yilida 28337 pedagog xodimlarning 20041 tasi (70.7 %) oliy, 1129 tasi to‘liqsiz oliy, 6658 tasi o‘rta-maxsus, 509 tasi esa umumiy o‘rta ma’lumotli o‘qituvchilar bo‘lgan [25. Б. 1]. 2018- yilga kelib esa bu ko‘rsatkich 27889 tasi (84,1%) tashkil etgan [26. Б. 1].

Yuqoridagi ma’lumotlarni o‘zaro tahli qilganimizda 1996- yilda to 2018-yilgacha bo‘lgan davrda oliy ma’lumotli o‘qituvchilar soni 14 % foizga oshgan lekin, bu ko‘rsatkich anashu davr uchun yetarli darajada bo‘lmagan, bunga sabablar aholi sonining yil sayin oshib borishi, Oliy ta’lim muassasalariga qabul kvotalarining kamligi yoki o‘qituvchilarning mehnat nafaqasiga chiqishlari hamda Oliy ma’lumotli erkak o‘qituvchilarning ko‘p qismi anashu davrda harbiy yoki HMQO o‘z ish faoliyatlarini davom ettirishlari ham viloyatdagi o‘qituvchilar sonini oshmasligiga sabab bo‘lgan. Sodda qilib aytganda o‘quvchilar soniga nisbatan o‘qituvchilar soni yetarli bo‘lmagan.

Masalan, 1997-1998-o‘quv yilida viloyatimidagi umumta’lim maktrablariga 6 yoshli bolalarning qabul qilinishi, 9-sinf bitiruvchilarini to‘liq o‘qishlarini davom ettirishlari munosabati bilan viloyatimiz bo‘yicha 1695 nafar pedagog o‘qituvchiga ehtiyoj sezilgan. Ayniqsa boshlang‘ich ta’limga (1020 ta), chet tillariga (139 ta), o‘zbek tili va adabiyotiga (96 ta), matematika (84 ta), tarix va huquq faniga (74 ta), kimyo (59 ta) kadrlar zarurati mavjud bo‘lgan. Kadrlar yetishmovchiligi ayniqsa Namamgan shahri, Mingbuloq, To‘raqo‘rg‘on, Yangiqo‘rg‘on tumanlarida yuqori bo‘lgan [27. Б. 3-4].

1996- yilda umumta’lim maktablarida sport sohasini rivojlantirish bo‘yicha salmog‘li ishlar amalga oshirilgan. Masalan, xalq ta’limi tizimiga qarashli bolalar

va o‘smirlar sport maktablarning sport bo‘limlari uchun 3000 ta fudbol to‘pi, 1140 ta fudbo‘l kiyimlari komplekti, 1520 ta sport kostyumlari sotib olib tarqatilgan.

Namangan viloyatida 32 ta bolalar uchun mo‘ljallangan fudbo‘l maydonlari mavjud bo‘lib, respublika miqiyosida esa 9545 maktablarning 8859 tasida, yoki 92.82% da fudbo‘l maydonlari mavjud bo‘lgan. Bundan tashqari 442 ta kasb-xunar maktablarining 322 tasida fudbol maydonlari mavjub bo‘lgan bu esa o‘quvchilarning jismoniy rivojlanishiga katta tasir o‘rkazgan. Shuningdek Namangan viloyatida boshqa viloyatlar singari fudbolni chuqur o‘rgatiladigan 7 ta maxsus sinflar ochilgan [28. Б. 83-84].

Ammo keying davrlarda sport sohasini rivojlantirishda masalasi ancha susaygan. Misol uchun, 1999 yil holatiga viloyatimizdagi maktablari va maktabdan tashqari ta’lim muassasalarida 57 ta fudbol maydonlarining yo‘qligi, yoki Norin, Pop, To‘raqo‘rg‘on tumanlarining umumiy 180 ta maktabning 100 tasida sport zallari bo‘lmagan [29. Б. 138]. Bu holat esa havoning sovuq kunlarida bolalar uchun noqulayliklarni keltirib chiqishiga hamda sog‘liqning yomonlashishiga jiddiy ta’sir o‘tkazgan.

Yuqorida keltirilgan ma’lumotlardan xulosa qilib aytganimizda har davrning o‘ziga xos kamchiliklari va muammolari bo‘lishi ehtimoliy holatdir. Ammo shunday bo‘lsada ta’lim sohasini rivojlantirishdagi davlatimiz va xalqimizning fidokorona mehnatlari keying yillarda o‘z samarasini berib, Respublikamizdagi umumta’lim maktablari yangi zamonaviy ko‘rinishga ega bo‘lib, ularda ta’lim va tarbiya hamda ta’lim berish sifati yuqori darajada ko‘tarildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov I. A. O‘zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. – Toshkent: O‘zbekiston, 2012. – B. 22. (Karimov I.A. Uzbekistan is about to gain its independence. - Tashkent: Uzbekistan, 2012. - P.22.)

2. Ёш авлод тарбияси ҳақида ўйлар // Наманган ҳақиқати. – 1991. – № 3. – Б. 2. (Thoughts about the upbringing of young generation // Namangan’s truth. - 1991. - #3. - P.2.)

3. MDA M-26 фонд. 1-рўйхат.7-иш. Б.17-18. (The Central State Archive, Fund M-26, list 1, work 7, P.17-18)

4. MDA M-26 фонд. 1-рўйхат.7-иш. Б. 21. (The Central State Archive, Fund M-26, list 1, work 7, P.21)

5. Намунали илмгоҳлар // Мураббий. – 1993. – №3. – Б. 1.(Respectful schools//Instructor - 1992. - #3. P.1.)

6. Қаюмов А. Эътироф этиш ўринли // Чуст ҳақиқати. – 1992. – № 60. – Б. 2. (Qayumov A. It is worth praising // Chust’s truth. - 1992. #60. - P.2.)

7. Умаров А. Ўқувчилар овқатланиши қандай ташкилланмокда // Чуст ҳақиқати. – 1992. – № 54. – Б. 2. (Umarov A. How well is the pupils’ nutrition organized // ....)

8. Ўқувчилар овқатланишида тартиб бўлсин // Машъал. – 1993. – № 10. – Б. 1. (There should be a discipline in pupils’ eating.// Flame...)

9. НВДА 645-фонд. 1-рўйхат. 43-иш. Б.129-130. (Namangan region State Archive, Fund 645, list 1, work 43, P.129-130.)

10. Убайдуллаев Ҳ. Вилоят халқ таълими: Чуқур ислоҳотлар йўлида // Мураббий. – 1997. – №19. – Б. 1.

11. MDA M-26 фонд. 1-рўйхат. 139-иш. Б. 3. (The Central State Archive, Fund M-26, list 1, work 139, P.3)

12. MDA M-26 фонд. 1-рўйхат. 399-иш. Б. 45. (The Central State Archive, Fund M-26, list 1, work 399, P.45)
13. МДА М-26 фонд. 1-рўйхат. 399-иш. Б. 46. (The Central State Archive, Fund M-26, list 1, work 399, P.46)
14. МДА М-26 фонд. 1-рўйхат. 399-иш. Б. 59. (The Central State Archive, Fund M-26, list 1, work 399, P.59)
15. МДА М-26 фонд. 1-рўйхат. 399-иш. Б. 58. (The Central State Archive, Fund M-26, list 1, work 399, P.58)
16. МДА М-26 фонд. 1-рўйхат. 519-иш. Б. 11. (The Central State Archive, Fund M-26, list 1, work 519, P.11)
17. МДА М-26 фонд. 1-рўйхат. 519-иш. Б. 16-17. (The Central State Archive, Fund M-26, list 1, work 519, P.16-17)
18. Қўчқоров Ю. Фарзандингиз мактабга тайёрми // Истиқлол. – 1998. – № 49. – Б. 2. Quchkorov Y. Is your child ready to go to school? // Independence...)
19. Номозов О. Дарсликлар пулли бўладими // Поп тонги. – 1998. – № 23. – Б. 2. (Namozov O. Will the tectbooks be chargeable? // The dawn of Pop...)
20. Ҳасанов Т. Давр талаблари асосида // Истиқлол. – 1998. – № 57. – Б. 2. (Hasanov T. On the basis of the period's demands// Independence…)
21. Ғофуров М. Халқ таълимида "Чақнаш" // Мураббий. – 1997. – № 10. – Б. 1. (G'ofurov M. "Flushing" in the public education// Instructor...)
22. НВДА 645-фонд. 1-рўйхат. 136-иш. Б. 5. (Namangan region State Archive, Fund 645, list 1, work 136, P.5.)
23. НВДА 645-фонд. 1-рўйхат. 217-иш. Б. 141. (Namangan region State Archive, Fund 645, list 1, work 217, P.141.)
24. НВДА 645-фонд. 1-рўйхат. 294-иш. Б. 6. (Namangan region State Archive, Fund 645, list 1, work 294, P.6.)
25. НВДА 645-фонд. 1-рўйхат. 162-иш. Б. 1. (Namangan region State Archive, Fund 645, list 1, work 162, P.1.)
26. Вилоят халқ таълими бошқармасининг 2018 йилдаги ҳисоботлари. – Б. 1. (Reports of the region's public education department in 2018)
27. НВДА 645-фонд. 1-рўйхат. 177-иш. Б. 3-4. (Namangan region State Archive, Fund 645, list 1, work 177, P.3-4.)
28. МДА М-26 фонд. 1-рўйхат. 518-иш. Б. 83-84. (The Central State Archive, Fund M-26, list 1, work 518, P.83-84)
29. НВДА 645-фонд. 1-рўйхат. 217-иш. Б. 138. (Namangan region State Archive, Fund 645, list 1, work 217, P.138.)

FARG'ONA VODIYSI VILOYATLARIDA AHOLI BANDLIGI MASALASI (1991 – 2021- yilLAR)

THE ISSUE OF EMPLOYMENT IN THE REGIONS OF THE FERGANA VALLEY (1991 – 2021)

ПРОБЛЕМА ЗАНЯТОСТИ НАСЕЛЕНИЯ В РЕГИОНАХ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ (1991 – 2021 ГОДЫ)

Salimov Sherzod Yunusovich
Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti "Ijtimoiy-gumanitar fanlar va tarix" kafedrasi katta o'qituvchisi, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

e-mail: sh-salimov@mail.ru
Tel.: +998 93 537 27 06

Annotasiya.

Ushbu tadqiqotda bozor munosabatlariga o‘tish sharoitida respublikada amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlarning axoli bandligiga ta’siri muhokamaga tortilgan. Unda sanoat korxotalaridagi iqtisodiy inqiroz sabablari va uning oqibatlari, qishloq xo‘jaligida amalga oshirilgan islohotlarning aholi bandligiga ta’siri kabi masalalar ochib berilgan. Shuningdek, 1991-2016 va 2017-2021- yillarda aholi bandligi masalasi qiyosiy tahlil qilingan

Annotation.

In this study, the effect of the economic reforms implemented in the republic on the employment of the population in the conditions of the transition to market relations is discussed. It reveals the causes of the economic crisis in industrial enterprises and its consequences, as well as the impact of reforms in agriculture on the employment of the population. Also, the issue of population employment in 1991-2016 and 2017-2021 was comparatively analyzed.

Аннотация.

В данном исследовании обсуждается влияние проводимых в республике экономических реформ на занятость населения в условиях перехода к рыночным отношениям. Раскрываются причины экономического кризиса на промышленных предприятиях и его последствия, а также влияние реформ в сельском хозяйстве на занятость населения. Также был сравнительно проанализирован вопрос занятости населения в 1991-2016 и 2017-2021 годах.

Kalit so‘zlar.

Mehnat bozori, aholi bandligi, ishsizlik, o‘quv markaz, tashqi mehnat migrasiyasi.

Key words.

Labor market, population employment, unemployment, educational center, external labor migration.

Ключевые слова.

Рынок труда, занятость населения, безработица, образовательный центр, внешняя трудовая миграция.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqilligining ilk yillaridan boshlab barqaror ijtimoiy yo‘naltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslangan huquqiy demokratik davlat qurish yo‘lini tanladi. Lekin ko‘zlangan maqsadlar amaliyot bilan zid kela boshladi va kutilgan natijani bermadi. Tom ma’noda mehnat bozori shakllanmadi, natijada u norasmiy sektorga o‘tdi. Ma’lumki, qishloq joylarida agrar soha, shaharlarda esa sanoat korxonalari aholi bandligini ta’minlaydi. Sovet mustamlakachiligi davrida butun o‘lkada bo‘lgani kabi Farg‘ona vodiysi sanoat korxonalarining qariyb 80 foizi [8, – B. 37]. qishloq xo‘jaligi asosan, raxtachilik bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan. Yirik sanoat korxonalari esa to‘g‘ridan-to‘g‘ri “markaz” boshqaruvida bo‘lgan. Masalan, birgina Andijon viloyatidagi 131 ta yirik sanoat korxonasining 22 tasi ittifoq, 64 tasi ittifoq- respublika va atigi 45 tasi respublika idoralariga boshqaruvida bo‘lgan [9, – B. 13]. Shuningdek, respublikada mavjud bo‘lgan 1,5 mingta sanoat korxonalaridan 900 tasi texnik jixatdan eskirgan edi [9, – B. 37].

Texnik jixatdan eskirgan, bir yoqlama ishlab chiqarishga ixtisoslashgan sanoat korxonalari faoliyati bozor munosabatlari sharoitida yo‘l qo‘yilgan iqtisodiy xatolar sababli faoliyatini batamom tugatdi va ishsizlar soni ortib borgan.. Masalan, birgina Farg‘ona viloyatida joylashgan Marg‘ilon “Atlas” firmasida 9029 nafar (1990- yil) [19], “Marg‘ilon ipak kombinati”da 11503 nafar (1996- yil) [20],

Qo‘qon tektilmash zavodida 2200 nafar (1993- yil) [18]. ishchi ishlagan bo‘lib, o‘tkazilgan “iqtisodiy islohotlar” sababli ushbu yirik ish beruvchilarning aksariyati o‘z faoliyatini to‘xtatgan. Bu kabi xolatlarning takrorlanishi aholi orasida ishsizlikning keskin ortib borishiga sabab bo‘ldi. Mustaqillik arafasida birgina Farg‘ona vodiysi viloyatlarida 1,5 million atrofida doimiy ish bilan ta’minlanmagan aholi bo‘lgan [9, – B. 129]. 1991-1995- yillarda shahar aholisining bandlik darajasi pasayib borgan bo‘lsa, bu qishloqda aksincha bo‘ldi [10, – B. 47]. Shaharlarda joylashgan sanoat korxonalarining inqirozi va shahar aholisining migrasiyasi bu jarayonga o‘z ta’sirini ko‘rsatgan.

Qolaversa, 1991-1995- yillarda qishloq aholisiga qo‘shimcha 550 ming gektar er maydoni ajratib berilishi qishloq aholisinig bandligini ta’minlashga hizmat qilgan. Masalan, birgina Andijon viloyatida 1990- yil jami band aholining qishloq xo‘jaligidagi ulushi 46,8 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 1998- yilda esa 54,7 foizga etgan [10, – B. 86]. Qishloq xo‘jaligida olib borilgan islohotlar natijasida ham ishsizlik darajasi ortib borgan. Chunki sovet tuzumdan meros bo‘lib qolgan jamoa xo‘jaliklarida samaradorlik ko‘rsatkichlari past bo‘lish bilan birga, jamoa xo‘jaliklari yashirin ishsizlikning “uyasi” bo‘lgan [4, – B. 51]. Sohada o‘tkazilgan islohotlar natijasida bu muammo jamiyatda oshkora tus ola boshlagan. Mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab aholi bandligini taminlashda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikka katta e’tibor berila boshlandi. Jumladan, tadbirkorlikning xuquqiy asoslari yaratildi, birgina Farg‘ona viloyatida “biznes Fond” tomonidan 2000- yilgacha 22 ta xususiy korxona va 2 ta fermer xo‘jaliklariga 23 mln. so‘m kredit ajratigan [17]. 2000- 2011- yillar davomida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subektlari soni qariyb 2,6 barobar ortdi [10, – B. 55]. Lekin bozor mexanizmlarining to‘liq ishlamasligi tadbirkorlik subektlari faoliyatiga salbiy ta’sir o‘tkazganligini alohida ta’kidlab o‘tish lozim. 1996- yil respublikada 1357 ta qo‘shma korxona bo‘lib, ularning 29 foizigina bevosita ishlab chiqarish bilan band bo‘lgan [17]. Yuritilgan valyuta siyosati, tadbirkorlik subektlari ustidan o‘tkazilgan asossiz tekshiruv kabi holatlar ularning faoliyatiga salbiy ta’sir eta boshlagan. Ma’lum bo‘lishicha, sud-huquq va bankdan tashqari 5 ta vazirlik va idoralar, 17 ta idoralararo tashkilotlar, 34 ta nazorat taftish idoralari bo‘lib, ularning 2,1 mingta taftishchisi bo‘lgan [17]. Farg‘ona viloyatidagi “Uzsalaman” qo‘shma korxonasi ustidan 1996- yilda 9 marta tekshiruv o‘tkazilgan bo‘lib, tekshiruv ishlari 69 kun davom etgan. Ahamiyatli jihati tekshiruvlarning 4 tasi noqonuniy amalga oshirilgan [17]. Birinchi ma’muriyat davrida bu illatlar ko‘p bora tilga olinib, tanqid qilinishiga qaramasdan, bu kabi holatlar davomli bo‘ldi. Rasmiy ma’lumotlarda keltirilgan ishsizlik darajasi Real voqelikni aks ettirmagan. Bu ko‘rsatkich 2000-2006- yillarda 0,3 foizni, 2007-2017- yillarda esa 5,1 foizni tashkil qilgan [16]. Vaholangki, ishsizlik darajasi rivojlangan mamlakatlarning ko‘rsatkichi bizdagidan ancha yuqori edi. Xususan, 2007- yilda ishsizlik darajasi Germaniyada 8,7 foizni, Turkiyada 8,9 foizni tashkil etgan [21, 22].

1-diogramma

Farg‘ona vodiysi viloyatlari misolida ishsizlik darajasining o‘zgarib borishi

Yuqoridagi Diogrammadan ko‘rish mumkin-ki, Farg‘ona vodiysi viloyatlarida ishsizlik darajasi respublika ko‘rsatkichidan yuqori bo‘lib, Andijon viloyatida 5,6 foiz, Namangan viloyatida 5,5 foiz, Farg‘ona viloyatida esa 5,4 foizni tashkil etgan. Bu esa aholisi zich bo‘lgan vodiy viloyatlarida ijtimoiy-ichtisodiy vaziyat ancha og‘ir kechganligini anglatadi. Shuningdek, birinchi ma’muriyat davrida nafaqat ishsizlikdagi yuqori daraja tan olinmadi, balki yangi ish o‘rinlari tashkil etishda raqamlar ortidan quvildi. Xususan, rasmiy ma’lumotlarga ko‘ra 2008- yilda 666,6 ming, 2015- yilda esa bir millionga yaqin yangi ish o‘rni “yaratilgan”.

2-diogramma

Rasmiy ma’lumotlarga ko‘ra 2008-2015- yillarda yaratilgan ish o‘rinlari (ming kishi)

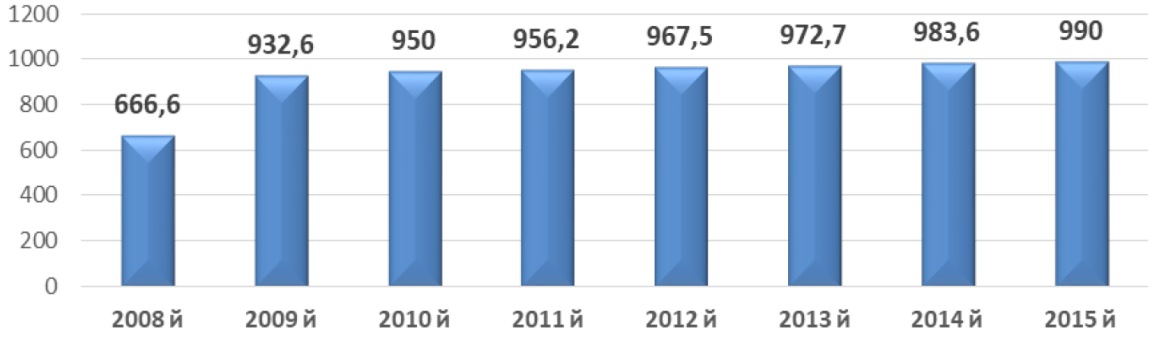

Sur ı
vilc a
bo‘ ı n

viloyatida 57,6 ming ish o‘rinlari tashkil etilgan [12]. 2009- yilning o‘zida birgina Farg‘ona viloyatida rasmiy qayd etilgan 30 mingga yaqin mehnat migrantlarining mavjudligi [5]. yuqorida yaratilgan ish o‘rinlarining xaqiqatdan yiroq ekanligini ko‘rsatadi. 2017- yildan boshlab amalga oshirilgan islohotlarda sohada mavjud bo‘lgan muammolarga holisona yondashuv ustuvor ahamiyat kasb eta boshladi. Xususan, prezident Sh.M.Mirziyoev o‘tgan davrda “yaratilgan” ish o‘rinlari haqida to‘xtalar ekan: “buni manaman degan davlatlar ham qila olmasligini” – ta’kidlab o‘tdi [7]. Shuningdek, mustaqillik tarixida ilk marotaba kambag‘allik masalasi ko‘tarildi hamda mamlakat umumiy aholisining 12-15 foizi kambag‘al ekanligi qa’kidlab o‘tildi [14]. 2017-2021- yillarda qabul qilingan bandlik dasturlarining o‘ziga xos hususiyati shundaki, bandlikni ta’minlashda tashqi mehnat migrasiyasidan samarali foydalanishga e’tibor qaratildi. Shu maqsadda xavfsiz, tartibli va qonuniy tashqi mehnat migrasiyasini davlat tomonidan tartibga solishga alohida urg‘u berila boshlandi. Bu esa, ishsiz va band bo‘lmagan aholini qisqa muddatlarda mehnat bozoridagi talab yuqori bo‘lgan kasblarga o‘qitish, kasbga

yo‘naltirish masalalarini kun tartibiga olib chiqdi. Shu maqsadda 2018- yilda dastlab 2 ta kasb-hunarga o‘qitish markazi, 2019- yilda esa Toshkent shahrida “ishga marhamat” monomarkazi o‘z faoliyati yo‘lga qo‘yildi [11]. Aholini ishga joylashtirish, kasbga o‘qitish, xorijga vaqtinchalik ishga ketayotgan fuqarolarni oldindan ko‘niktirish masalalari yuqoridagi markazlarning asosiy vazifalari etib belgilangan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020- yil 11 avgustdagi PQ-4804-son qaroriga [15]. asosan “ishga marhamat” monomarkazlari va kasb-hunarga o‘qitish markazlarinig soni yanada ko‘paytirildi. 2018- yilda kasb-hunarga o‘qitish markazlari soni 2 ta, bo‘lgan bo‘lsa 2020- yilga kelib ularning soni 30 taga etkazildi. “Ishga marhamat” monomarkazlari soni esa 2021- yilda 15 taga etdi. Umumiy hisobda ko‘radigan bo‘lsak, respublikadagi jami kasb- hunarga o‘qitish markazlari soni 2021- yilga kelib 684 taga etdi [11]. va ushbu markazlar band bo‘lmagan aholini bandligini ta’minlashda zamonaviy yondoshuv bo‘ldi. Shu o‘rinda, “xalqqa baliq emas, qarmoq berishimiz kerak” [13]. degan g‘oya mamlakatdagi ishsizlik, bandlik va kambag‘allik muammolarini bartaraf etishda muhim ahamiyat kasb etdi. 2020- yilda qurilish sohasida malakali mutaxassislarini tayyorlash markazlari tashkil etilga boshlangan. Shunday markazlardan biri Marg‘ilon arxitektura va qurilish texnikumi qoshidagi kasb-xunar markazi bo‘lib, unda 18 yoshdan 45 yoshgacha fuqarolar 14 ta yo‘nalish bo‘yicha o‘qishlari yo‘lga qo‘yilgan. Kasb zrganuvchilar uchun 100 o‘rinlik yotoqxona tashkil etilgan bo‘lib, 3 mahal issiq ovqat bilan ta’minlangan. Bandlik boshqarmasi tomonidan ishsiz deb topilgan kasb o‘rganuvchilari belgilangan tartibda ijtimoiy yordam to‘lash yo‘lga qo‘yilgan [6]. yuqoridagi sharoitlarning yaratilishi kam ta’minlangan aholi vakillarining o‘z professionalligini oshirishda muhim ahamiyatga ega bo‘ldi deyish mumkin. 2020- yil apreldan – 2021- yilning mart oyiga qadar respublikada mavjud bo‘lgan qurilish sohasida malakali mutaxassislarini tayyorlash markazlariga respublika bo‘yicha jami 7516 kishi jalb etilgan bo‘lib, ularning 25,4 foizi Farg‘ona vodiysi viloyatlari hissasiga to‘g‘ri kelgan.

1-jadval

Qurilish sohasi malakali mutaxassislarini tayyorlash markazlarini tugatgan fuqarolar va ularni ishga joylashtirish holati bo‘yicha ma’lumot

T/r	**Hududlar nomi**	**2020- yil apreldan – 2021- yil martgacha**						
		Tugatdi	**Ishga joylashtirish ko‘rsatkichi**				**Ishsizlar**	
			Xorijda		**O‘zimizda**			
			Sonda	**Foizda**	**Sonda**	**Foizda**	**Sonda**	**Foizda**
2	**Andijon viloyati**	645	184	29	236	36	225	35
2	**Namangan viloyati**	640	313	50	232	36	95	14
3	**Farg‘ona viloyati**	631	197	32	177	28	257	40
Respublika bo‘yicha:		7516	2130	28	2414	32	2972	40

Yuqoridagi jadvaldan qurilish sohasi malakali mutaxassislarini tayyorlash markazlarini tugatgan fuqarolar va ularni ishga joylashtirish holati tahlil qilinganida respublika bo‘yicha 28 foiz bitiruvchi bandligi tashqi mehnat migrasiyasi hisobiga ta’minlanganligini ko‘rish mumkin. Bu ko‘rsatkich ayniqsa vodiy viloyatlarida yuqori bo‘lib, Andijon viloyatida 29 foiz, Farg‘ona viloyatida 32 foiz, Namangan viloyatida esa 50 foizni tashkil etgan. E’tiborli jihati shundaki, respublika bo‘yicha o‘quv markazlarini tamomlagan 40 foiz malakali mutaxassislarning bandligi ta’minlanmagan. Sirdaryo (56 foiz), Jizzax (60 foiz), Qashqadaryo va Surxondaryo viloyat (46 foiz)larida bu ko‘rsatkich respublika darajasidan yuqori bo‘lgan. Bu ko‘rsatkich Namangan viloyatida eng past ko‘rsatkichda bo‘lib, 14 foizni tashkil qilgan [11]. Buning asosiy sababi bitiruvchilar bandligi tashqi mehnat migrasiyasi hisobiga ta’minlangani bilan bog‘liq. Bundan tashqari chet ellik ish beruvchilar va xorijiy kompaniyalar bilan hamkorlikda kasb-hunarga va chet tillariga o‘qitish markazlari ham tashkil etildi. Ularning 4 tasi Yaponiya, 2 tasi BAA, 2 tasi Germaniya va 1 tasi Shveytsariya bilan hamkorlikda tashkil etilgan. Ushbu markazlarda 2020- yilda 236 nafar, 2021-yilda esa 1644 nafar fuqarolar jalb qilingan [11]. Bunday o‘quv markazini tamomlagan fuqarolar bandligi asosan tashqi mehnat migrasiyasi hisobiga to‘g‘ri keladi.

Shuningdek, raqamli iqtisodiyotning joriy etilishi natijasida http://ish.mehnat.uz/ sayti ishlab chiqilgan bo‘lib, bu fuqarolarning munosib ish topishlarida keng imkoniyat va qulayliklarni yaratib berdi. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatmoqdaki, yuqoridagi o‘quv markazlarlarini tugatgan fuqarolar bandligi asosan, tashqi mehnat migrasiyasi hisobiga ta’minlangan. Xususan, Farg‘ona vodiysi viloyatlarida bu ko‘rsatkich 36 foizi tashkil etgan holda, 33 foizining bandligi milliy mehnat bozori hisobiga ta’minlangan. Olib borilgan tadqiqot yuzasidan quyidagilarni xulosa qilish mumkin: birinchidan, mustaqillikning dastlabki yillaridanoq sovet davlati manfaatlariga xizmat qilgan bir tomonlama ishlab chiqarish bilan band bo‘lgan sanoat korxonalari faoliyatining tulatilishi o‘lkaning shahar hududlarida ishsizlar sonining ortishiga olib keldi; ikkinchidan, respublikaning birinchi ma’muriyati davrida amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlar tom ma’nodagi bozor munosabatlarini shakllantira olmadi ya’ni o‘zini oqlamadi. Natijada davlatning ijtimoiy- iqtisodiy ko‘rsatkichlarini belgilovchi omillar sun’iy oshirib ko‘rsatildi va bu muammolarning yanada ortib borishiga olib keldi; uchinchidan, 2017- yildan amalga oshirilgan islohotlarda tizimdagi muammolar ochiqlanib uni bartaraf etish choralari ko‘rila boshlandi xususan, aholi bandligini ta’minlashda xavfsiz, tartibli va qonuniy tashqi mehnat migrasiyasiga etibor kuchaytirilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOT VA MANBALAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Абдураҳманов Қ.Х. ва бошқалар. Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси. – Тошкент: ТДИУ, 2013.

2. Абулқосимов Н.П., Ашурова М.Х. Меҳнат ресурслари ва улардан унумли фойдаланиш йўллари // Иқтисод ва молия. – 2015. – № 11.

3. Бобожонова Д.Б. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатларнинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатлари (70-80 йилларнинг ўрталари): дисс. ... т.ф.д. Тошкент, 1998.

4. Зуфарова Г.М. Бозор муносабатларига ўтиш шароитларида меҳнат ресурсларини иш билан таъминлаш ва социал ҳимоялаш (Андижон вилояти мисолида): дисс. ... и.ф.н. Тошкент, 2001.

5. Камбағалликни қисқартириш ва бандлик вазирлиги Фарғона вилояти бош бошқармаси томонидан берилган маълумот, 2023 йил.

6. Марғилон архитектура ва қурилиш техникумидан олинган маълумот, 2022 йил.

7. Президент илк бор парламентга Мурожаатнома тақдим этди. Электрон манбаа: https://president.uz/uz/lists/view/1370 (Мурожаат вақти: 24.01.2021).

8. Рахматуллаев Ш. 1980 йиллар охири – 1990 йиллар бошларида Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш муаммолари. // Ўзбекистон энг янги тарихининг долзарб масалалари. – 2019. – № 1 (4).

9. Рахматуллаев Ш. Фарғона водийси шаҳарларида иқтисодий трансформация жараёнлари (1991-1996 йиллар). – Тошкент: “Нишон ношир”, 2017.

10. Статистик тўплам. 1990-2011 й.й. – Тошкент: “Ўзбекистон” 2013.

11. Ташқи меҳнат миграцияси агентлиги жорий архиви. Ташкилотнинг 2003-2023 йиллардаги йиллик хисобот хужжатлари.

12. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг 03.12.2010 йилдаги “2011 йилда иш ўринлари ташкил этиш ва аҳоли бандлигини таъминлаш дастури тўғрисида” 119-II-сон қарори. Электрон банбаа: https://lex.uz/docs/2948661 (Мурожаат вақти: 12.07.2022).

13. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев раислигида ўтказилган тадбиркорликни ривожлантириш ва касбга тайёрлаш орқали камбағалликни қисқартиришга қаратилган чора-тадбирлар бўйича видеоселектор. 2020 йил 27 феврал. Электронбанбаа: https://president.uz/uz/lists/view/3408 (Мурожаат вақти:28.05.2023).

14. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожатномаси / “Халқ сўзи” газетаси, 25 январ, 2020 йил.

15. Ўзбекистон Республикаси президентининг 11.08.2020 йилдаги “Камбағал ва ишсиз фуқароларни тадбиркорликка жалб қилиш, уларнинг меҳнат фаоллигини ошириш ва касб-ҳунарга ўқитишга қаратилган ҳамда аҳоли бандлигини таъминлашга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ги ПҚ-4804-сон қарори. Электрон манбаа: https://lex.uz/docs/4945748 (Мурожаат вақти: 28.05.2023).

16. Ўзбекистон Республикаси Статистика агентлигининг маълумотлари. Электрон банбаа: https://api.stat.uz/api/v1.0/data/ishsizlik-darajasi-togrisidamalumot?lang=uz&format=xlsx (Мурожаат вақти: 10.11.2023).

17. Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих институти жорий архиви. И.Абдухамидовнинг иш дафтари.

18. ФВДА. 2282-фонд, 1-рўйхат, 64-йиғмажилд, 27-варақ.

19. ФВДА. 2479-фонд, 1-рўйхат, 224-йиғмажилд, 24-варақ.

20. ФВДА. 2593-фонд, 1-рўйхат, 135-йиғмажилд, 9-варақ.

21. Электрон манбаа: https://www.macrotrends.net/countries/DEU/germany/unemploymentrate (Мурожаат вақти: 15.05.2023)

22. Электрон манбаа: https://www.macrotrends.net/countries/TUR/turkey/unemployment-rate (Мурожаат вақти: 15.05.2023)

23. Abdukhamidov, I. (2021, June). Processes of population migration in Fergana region. In Конференции.

DAVLAT-XUSUSIY SHERIKLIK TUSHUNCHASINING MAZMUN VA MOHIYATI, UNING IJTIMOIY-FALSAFIY AHAMIYATI

THE CONTENT AND ESSENCE OF THE CONCEPT OF PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP, ITS SOCIAL-PHILOSOPHICAL SIGNIFICANCE

СОДЕРЖАНИЕ И СУЩНОСТЬ ПОНЯТИЯ ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО ПАРТНЕРСТВА, ЕГО СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Jurayev Alisher Tulkinboyevich
“University of Business and Science”“Ijtimoiy fanlar” kafedrasi o‘qituvchisi.
e-mail: Tulkinboyevich@mail.ru
Tel: +998 99 270 00 20

Annotatsiya

Mazkur maqolada davlat-xususiy sheriklik tushunchasining mazmun va mohiyati, uning ijtimoiy-falsafiy ahamiyati, hamda uning O‘zbekistondagi rivojlanish tendensiyasi xususida so‘z yuritilgan.

Abstract.

This article discusses the meaning and essence of the concept of public-private partnership, its socio-philosophical significance, and its development trend in Uzbekistan.

Аннотация.

В данной статье рассматриваются значение и сущность понятия государственно-частного партнерства, его социально-философское значение, а также тенденции его развития в Узбекистане.

Kalit so‘zlar.

Davlat-xususiy sheriklik munosabatlari, “Singapur mo‘jizasi”, ta’lim falsafasi, “davlat” va “nodavlat”, “inson kapitali”, “ijtimoiy kapital”.

Key words.

Public-private partnership, “Singapore miracle”, educational philosophy, “state” and “non-state”, “human capital”, “social capital”.

Ключевые слова.

Государственно-частное партнерство, “Сингапурское чудо”, философия образования, “государственное” и “негосударственное”, “человеческий капитал”, “социальный капитал”.

Yangi O‘zbekistonni barpo etish, yuksak taraqqiyotni ta’minlash faqat bitta yo‘l – ta’lim sohasini isloh qilish, ta’limda davlat monopoliyasiga chek qo‘yish emas, aksincha, davlat-xususiy sheriklik munosabatlarini yo‘lga qo‘yish istiqbolli ekanligi bugunga kelib ayon bo‘ldi. Bunday aksioma Singapur davlat yetakchisi Kuang Yung Lining “Singapur mo‘jizasi” faqat ta’lim orqali yuz berganligi xulosalaridan ham kelib chiqadi. Davlat-xususiy sheriklik keng qamrovli bo‘lib, u ta’lim sohasidan tashqari qator muhim sohalar – energetika, transport, sog‘liqni saqlash, ekologiya, kommunal xizmatlar, suv xo‘jaligi kabi muhim infratuzilmalar bilan bog‘liq ekanligi kunday ravshan bo‘ldi. Zero, milliy mustaqillikka erishganimizga 30 yildan ortiq vaqt o‘tgan bo‘lsa-da, ta’limdagi islohotlarda jo‘yali bir to‘xtamga kela olmaganimiz ayni haqiqat. G‘arb ta’lim tizimiga (Boloniya konferensiyasi) taqlidchilik, ko‘r-ko‘rona innovatsiyalar, turli

eksperimentlar o‘zini oqlamaganligi ham aniq fakt [1]. Muammoga falsafiy yondashilgandagina bu holatning “sababi”ni bilish mumkin. Ta’lim falsafasi orqali ta’lim rivojlanishi vektorini aniqlash imkoniyati paydo bo‘ladi.

Muammoga falsafiy metodologiya orqali yondashilganda bitta muhim aksioma ravshanlashadi: iqtisodiy, siyosiy, madaniy islohotlar faqat va faqat zamonaviy ta’lim, zamonaviy infratuzilma shakllantirilgandagina yuqori taraqqiyotga, yuksalishga erishish mumkin. Buning birdan-bir talabi – faqat davlat ta’lim tizimiga emas, balki nodavlat, xususiy ta’lim tizimiga ham tayanish, ular o‘rtasida sheriklik munosabatlarini shakllantirish va ikkisi yo‘nalishini bitta nuqtaga – milliy manfaatlar atrofida integratsiyalashtirishga erishishdir. Ushbu maqolada mazkur muammoning konseptual asoslariga e’tibor qaratamiz.

Ta’kidlash joizki, bu muammo o‘z qamrovi va ahamiyatiga ko‘ra bugungi kunda milliy ta’lim tizimi chegarasidan allaqachon chiqqan. U global ahamiyat kasb etmoqda. Rivojlanayotgan va rivojlangan davlatlar zamonaviy ta’lim innovatsiyalarini amaliyotda qo‘llab, xususan, davlat-xususiy sheriklik munosabatlariga allaqachon o‘tgan. Bugungi robototexnika, IT texnologiyalari, sun’iy aql loyihalari zamonaviy ta’lim texnologiyalari ostida rivojlanmoqda. Bu – quruq gap, safsata emas. Buni BMT tomonidan 2008- yil qabul qilingan davlat-xususiy sheriklik munosabatlarini samarali boshqarish masalasiga doir amaliy tavsiyanoma isbotlaydi [2].

O‘zbekistonda ta’lim falsafasining nochorligi falsafa metodologik salohiyatiga bepisandlik, falsafani faqat marksizm-leninizm sinfiy ko‘rinishidagi dialektik va tarixiy materializm bilan aynanlashtirish, savodsizlik oqibatidir. Bunga misol, “davlat” va “nodavlat” deganda ularga dogmatik qarash, davlat-xususiy sherikchilik “kategoriya”sini xususiylashtirish bilan aynanlashtirish, konseptual jihatdan ular o‘rtasidagi farq va tafovut haqida tushunchaga ega emaslikdir. Tushunchaviy pala-partishlik, oddiy formal logika talablari va qoidalariga rioya qilmaslik (aniqrog‘i – mantiq sohasida besavodik) noto‘g‘ri tafakkurga yo‘l ochadi. Buning matematik modelini yaratish mumkin. Chunki matematika, hisoblash aniqlik, izchil aqliy harakatni taqozo etadi. Zero, matematika, fizika, ximiya, umumtabiiy, aniq fanlar asosan mantiqiy fikrlashga asoslanadi. Ta’lim sohasidan falsafani, falsafa fani mantig‘ini (Aristotel formal logikasini) surib chiqarish, demagogiya, “sofizm”, oxir-oqibat sohani boshi berk ko‘chaga boshlaydi.

Davlat-xususiy sherkilik innovatsion hamkorligi nafaqat ta’limda, balki iqtisod, moliya, sanoat, qurilish, xizmat ko‘rsatish va h.k. sohalarda ham kuzatiladi. Jamiyatda hatto loyihalashtirish, ta’mirlash va boshqarish sohalarida ham davlat-xususiy sherkilik munosabatlariga o‘rin bor. Shu bois “davlat-xususiy sherkilik” tushunchasini falsafiy kategoriya sifatida olib qarash va baholash bizning nazarimizda yetarli asoslarga ega. Bu xususda taniqli mutaxassislar jo‘yali metodologik prinsiplarni taklif etadilar. Masalan, iqtisodchi olimlardan S.K.Soliyev davlat-xususiy sherkilik munosabatlari asosiy belgilari va tayanch prinsiplarini quyidagicha ifodalaydi:

“- davlat infratuzilma va boshqa xizmatlarning xususiy sektor tomonidan

ta’minlanishiga qaratilgan shartnomaviy kelishuv;

- infratuzilma yoki xizmat boshqarilishining xususiy sektor tomonidan to‘liq yoki qisman qoplanishi;

- tavakkalchilik xatari va olingan foydaning tomonlar o‘rtasida taqsimlanishi;

- xarajatlarni kamaytirish yoki natijani maksimallashtirish natijasida sinergetik hamkorlik;

- investitsiyalarni jalb qilishning yuqori darajasi;

- innovatsiyalarni ishlab chiqish va qo‘llash imkoniyatlarining yuqoriligi;

- moliyaviy cheklovlarning osonlashishi va pul mablag‘laridan samarali foydalanish imkoniyati;

- infratuzilma xizmatlarining qisqa muddat ichida yetkazib berilish imkoniyatining mavjud ekanligi;

- sheriklik munosabatlarining asosan uzoq muddatli tabiatga ega ekanligi” [3, 106].

Albatta, ushbu olim iqtisodchi sifatida muammoning moliyaviy daromad parametrlariga ustuvorlik beradi, iqtisodiy shartnomaviy xususiyatdan kelib chiqib davlat-xususiy sheriklik munosabatlarining asosiy belgilarini ta’riflaydi. Biroq shunga qaramay ushbu tasnifda asosiy jihat – davlat va sherik tomon o‘rtasidagi munosabatlarda birinchisining mas’uliyati asosiy ekanligiga urg‘u beriladi. Aytish kerakki, ushbu model O‘zbekiston sharoitida to‘laqonli ishlay olmaydi. Boisi – G‘arbda davlat sheriklik munosabatlarida ikki tomon moliyaviy jihatdan mustaqil mavqeda turadi. Ushbu tafovutni bilish uchun muammoning huquqiy-me’yoriy xususiyatlariga e’tibor qaratish lozim.

Muammoga ijtimoiy-falsafiy yondashilganda – davlat-xususiy sheriklik munosabatlari faqat bozor munosabatlari sharoitida shakllanadi. Markazlashgan, rejali iqtisodiyotga, ishlab chiqarishda davlat monopoliyasi mavjud sharoitda nafaqat davlat-xususiy sheriklik, balki davlatga muqobil, xususiy ishlab chiqarishga ham huquqiy sharoit yaratilmaydi. Shu bois davlat-xususiy sheriklik munosabatlari suveren, demokratik taraqqiyot yo‘lidan sobitqadamlik bilan borayotgan O‘zbekiston uchun islohotlarning natijasi va ulkan yutug‘idir.

Hozirgi zamonda jahonning demokratik taraqqiyot yo‘lidan borayotgan davlatlarida davlatning ijtimoiy hayotda biron bir monopol, yakkahokimligi holatiga yo‘l qo‘yilmaydi. Aslida mantiqan shunday bo‘lishi ham kerak. Chunki jamiyat davlat manbaidir, davlat jamiyat qo‘llab-quvvatlashisiz barqaror rivojlana olmaydi. Buni qadimgi yunon mutafakkirlari Platon, Aristotel, Epikur va boshqalar allaqachonlar anglab yetishgan. G‘arb Uyg‘onish, Reformatsiya davrlari, XVII–XVIII asr fransuz va ingliz burjua inqiloblaridan so‘ng bu haqiqatni golland faylasuflari Gugo Goratsio, B.Spinoza va boshqalar ro‘y-rost o‘z davri taraqqiyoti uchun, mutlaq monarxiya yakkahokimligiga barham berib, inson tabiiy huquqlari demokratik munosabatlarni taqozo qilishini nazariy jihatdan asoslashga urindilar. Ingliz mutafakkirlari J.Lokk, Ye.Gobbs va fransuz mutafakkiri Sh.Monteskening hokimiyatlar bo‘linishi lozimligi haqidagi buyuk g‘oyalari shu zaylda yuzaga chiqqan. O‘zbekistonda milliy mustaqillikka erishilganiga o‘ttiz yil o‘tgandan

keyingina davlat xususiy sherikligi lozimligi anglab yetildi. Ungacha Birinchi Prezident I.Karimovning “o‘zbek modeli”ning asosiy prinsiplaridan “Davlat – bosh islohotchi”lik tamoyili ustuvor bo‘lgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). 2017- yildan bozor munosabatlariga o‘tish konsepsiyasi va uning vektori Prezident Sh.Mirziyoyev tomonidan tubdan o‘zgartirildi – “Jamiyat – bosh islohotchi” degan prinsip xalqimizga taklif etildi. 2017- yil sentyabrda esa “ma’muriy islohotlar to‘g‘risida”gi Qonun qabul qilinib, bozor munosabatlariga o‘tishda tub inqilobiy (bemalol ta’kidlash mumkin) o‘zgarish yuz berdi: “Xalqimiz davlatga emas, balki davlat organlari xalqimizga xizmat qilishi”, “Xalq rozi bo‘lishi” kerak degan purma’no demokratik shior o‘rtaga tashlandi. Bu – xalq ijodkorligiga, bo‘g‘ilib, to‘lib-toshib turgan suv havzasidan ariq ochib yuborilganidek kuchli ta’sir qildi – bunyodkorlik ishlari faqat davlat tashabbusi bilan tadbirkor, ishbilarmon xalqimiz tomonidan keng qo‘llab-quvvatlandi. 5-6 yil ichida avvalgi 15-20 yil ichida qilingan bunyodkorlik ishlariga teng o‘zgarishlar yuz berdi – mamlakat barcha sohalarda qurilish maydonchasi tusini oldi.

Bu jarayon eng muhim, mamlakat taqdirini belgilovchi soha – ta’lim sohasini ham qamrab oldi. “Ta’lim to‘g‘risida”gi (1997 yil) Qonun qayta qabul qilindi, Konstitutsiyamiz ham hayot talablari asosida qayta ishlab chiqildi. Eng muhimi – o‘qituvchi, murabbiy, ustoz huquqiy maqomi Konstitutsiyaning tegishli moddalari bilan mustahkamlandi.

Darhaqiqat, ta’lim bu – jiddiy va muhim soha. Bilimsiz bozor munosabatlariga kirish mumkin, biroq uning qonuniyatlarini bilmasdan biron bir jiddiy samaraga erishish qiyin. Buning uchun iqtisodiy va huquqiy bilimlardan xabardor bo‘lish, har bir masalaga falsafiy (oqilona) nuqtai nazardan yondashish va baholash zarur. O‘zbekistonda inson qadr-qimmati, sha’ni qadrlanadigan insonparvar jamiyat shakllantirishga bel bog‘langan. Buni Prezident Sh.Mirziyoyev “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan taraqqiyot strategiyasi”da ham aks ettirgan. 2023- yil Inson qadr-qimmatini ulug‘lash yili deb bejiz baholanmagan. Bugungi davlat boshqaruvi “piramida” emas, balki “gorizontal” ko‘rinish qiyofasiga kirmoqda. Davlat-xususiy sheriklik munosabatlari – davlat va nodavlat institulari o‘rtasida teng huquqlilik munosabatlarini talab qiladi. Kamsitish, davlat nomidan nodavlat, demak, jamoaviy institutni “ezish”, kalondimog‘lik qilish mumkin emas. Davlat-xususiy sheriklik munosabatlarining “umurtqa pog‘ona”si – teng huquqlilik, o‘zaro munosabatlarda qonun ustuvorligidir. Buni 2019- yil 26-aprelda Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilingan va Senat tomonidan 2019- yil 3-mayda ma’qullangan “Davlat-xususiy sheriklik to‘g‘risida”gi Qonun mazmun-mohiyatidan bilsa bo‘ladi.

Huquqiy jihatdan qaraganda ushbu Qonunning maqsadi – davlat-xususiy sheriklik sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat. “Shartnoma” kategoriyasi Qonunda keng siyosiy ma’no kasb etadi. Buni faqat muammoga falsafiy yondashilsagina anglash mumkin. Chunki “shartnoma” kategoriyasi mazmuni faqat huquqiy emas, balki siyosiy, axloqiy va iqtisodiy mazmunga ham ega. Agar formal mantiq qonunlari yetarli asos va qonunlari nuqtai nazaridan

qaraydigan bo‘lsak, davlat-xususiy sheriklik munosabatlari shartnomaviy munosabatlarning faqat bir, juz’iy ko‘rinishidir. Buni masalaga xalqaro huquq normalari orqali yondashish vositasida fahmlash mumkin. O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan sud-huquq islohotlarining quvonarli jihati shundaki, milliy qonunchiligimiz xalqaro huquqiy me’yorlar va qadriyatlarni “implementatsiya” qilish orqali qaror topmoqda. Davlat-xususiy sheriklik to‘g‘risidagi qonun bilan xalqaro shartnomaviy huquqiy normalar o‘rtasida ziddiyat, mos kelmaslik holatlari mavjud emas. Bu xususda Davlat-xususiy sheriklik to‘g‘risidagi O‘zbekiston Respublikasi qonunining 2-moddasida “Agar O‘zbekiston respublikasining xalqaro shartnomasida O‘zbekiston Respublikasining davlat-xususiy sheriklik to‘g‘risidagi qonun hujjatlarida nazarda tutilganidan boshqacha qoidalar belgilangan bo‘lsa, xalqar shartnoma qoidalari qo‘lanadi”, deb baholanadi.

Yuqoridagi jihatdan “davlat-xususiy sheriklik” kategoriyasining huquqiy mazmunini bilish uning ijtimoiy-falsafiy tahlili uchun muhim talabdir. Davlat-xususiy sheriklik, yuqorida ta’kidlanganidek, faqat ta’lim sohasini aks ettirmaydi, iqtisodiy, energetik, transport-kommunikatsiya, sog‘liqni saqlash, xizmat ko‘rsatish va h.k. sohalarni ham qamrab oladi. Buni isbotlash uchun “Davlat-xususiy sheriklik to‘g‘risida” berilgan ta’rifga murojaat qilish maqsadga muvofiq. Falsafiy tahlil ham aynan qonunda belgilangan huquqiy ta’rif mazmunidan chiqishi zarur. Qonunda “Davlat-xususiy sheriklik – davlat sherigi va xususiy sherikning muayyan muddatga yuridik jihatdan ramiylashtirilgan davlat-xususiy sheriklik loyihasini amalga oshirish uchun o‘z resurslarini birlashtirishga asoslangan hamkorligi” deb ta’rif berilgan. Tom ma’noda ushbu ta’rif ijtimoiy-falsafiy jihatdan davlat-xususiy sheriklik munosabatlarining barcha ko‘rinishlari uchun metodologik ahamiyatga ega.

- Tahlil va natijalar (Analysis and results). Davlat ta’limiga muqobil nodavlat ta’lim tizimini shaklantirish dunyoning barcha rivojlangan, demokratiya prinsiplari asosida faoliyat yurituvchi davlatlari uchun xos xususiyat. Demokratik davlatlarda davlat mulkidan tashqari xususiy mulkchilikning ham huquqiy maqomi yaratilgan. Mustaqillikka erishgan O‘zbekiston ham garchi dastlab bu masalada oqsagan bo‘lsa-da, keyinchalik xususiy mulkchilikka katta o‘rin bera boshladi, davlat mulkni xususiylashtirish siyosatini izchillik bilan olib bordi, xususan, tadbirkorlikka, oilaviy biznesga katta yo‘l ochdi.

Aslida esa xususiylashtirish dastlab davlat-xususiy sheriklik siyosati asosida bo‘lmog‘i, davlat nazorati har qanday xususiy faoliyat ustidan saqlab qolinishi lozim edi. Buning uchun davlat-xususiy sheriklik qonunini qabul qilish lozim edi. Bu – bo‘lmadi. Natijada muqaddam to‘laqonli, davlat sanoat qudratini ta’minlagan ishlab chiqarishga putur yetkazildi. Ushbu kontekstda O‘zbekistonda davlat-xususiy sheriklik huquqiy mexanizmini tashkillashtirish muammosi paydo bo‘ldi. Natijada O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tashabbusi bilan O‘zbekiston Respublikasida “Oliy ta’lim tizimini 2030- yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi” asosida oliy ta’limni isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlarini belgilash, zamonaviy bilim va yuksak ma’naviy-axloqiy fazilatlarga, mustaqil fikrlash qobiliyatiga ega yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat

jihatdan yangi bosqichga ko‘tarish, oliy ta’limni modernizatsiya qilish, ilg‘or ta’lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tamoqlarini rivojlantirish maqsadida oliy ta’lim sohasida davlat-xususiy sheriklik munosabatlarini rivojlantirish, hududlarda davlat va nodavlat oliy ta’lim muassasalari, shuningdek, innovatsiyalarni jalb qilgan holda nufuzli xorijiy ilmiy muassasalar filiallari faoliyatini tashkil etish orqali oliy ta’limda raqobat muhitini yaratish borasida salmoqli amaliy chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda [4].

Davlat-xususiy sheriklik deganda ijtimoiy-falsafiy jihatdan qaraganda “davlat va nodavlat” munosabatlari nazarda tutiladi. Ta’lim sohasida bu davlat va xususiy ta’lim faoliyati masalasida ko‘zga tashlanadi. Ta’lim sohasidagi davlat-xususiy sheriklik, J.Abdullayev fikricha, bu – davlat va biznes tizimlarining o‘zaro aloqalari bo‘lib, resurslarning barcha turlarini birlashtirishga asoslanadi [5], ta’lim sifatiga ta’sir qiladi. Ushbu tadqiqotchiga ko‘ra, oliy ta’lim tizimini modernizatsiya qilish birinchi navbatda, innovatsion xarakterga ega bo‘lgan milliy iqtisodiyot talablarining tez-tez o‘zgarishi hisobga oladigan qator omillarga yo‘naltirilgan bo‘lishi kerak.

Agar xalqaro siyosiy-huquqiy me’yoriy talablardan kelib chiqiladigan bo‘lsa, bugun O‘zbekistonda davlat-xususiy sheriklik munosabatlari ushbu talablardan ancha uzoq, ko‘proq kosmetik tabiatda ekanligi bilinadi. Masalan, kechagi institutni bugun “universitet”ga aylantirsak, uni malakali o‘qituvchi – professorlar, yuqori saviyali o‘quv dasturlari, ularga mos o‘quv materiallari bilan ta’minlamasak yuqori ta’lim sifatiga erishish qiyin. Moddiy-tenikani qo‘yib turaylik – kim dars beradi, darsning saviyasi, o‘qituvchining malakasi qay darajada ekanligi oliy ta’lim sifat ko‘rsatkichiga ta’sir ko‘rsatmay qolmaydi. Bu – xuddi barchaning “moda”ga aylangan tadbirkorlikka bosh suqishi kabidir – tadbirkorda yetarli iqtisodiy, huquqiy, siyosiy bilim, yuksak ma’naviy fazilatlar qaror topgan bo‘lmasa – yuqori daromadga erishish mushkul. Xalq tili bilan ifodalaganda tadbirkorlik, bu ishga aralashgan kishining tabiatida, vujudida bo‘lishi lozim. Statistik ma’lumotlarga qaraganda 100 kishidan faqat 4-5 kishida tadbirkorlik iqtidori bo‘lishi mumkin. Bu – xuddi rassom, musiqachidagi kabi insonda qobiliyat, iqtidor bo‘lmasa, undan malakali mutaxassis chiqmaydi, u faqat “havaskor” yoki “taqlidchi” maqomida qolaveradi. Buni G‘arb olimi Jim Kollinz aniq va lo‘nda ifodalaydi – “kadrlar, mutaxassislar sifati – ta’lim sifati, kim degan so‘z nima degan so‘zdan muhimroq” [7, 78]. Shu bois “inson kapitali”, “ijtimoiy kapital” degan kategoriyalarning muomalaga kiritilishi, ushbu muammoning falsafiy tabiatidan darak beradi.

Albatta, bugun IT, informatika, telegram, raqamli dasturlar, sun’iy aql texnikalari ommalashmoqda. Biroq garchi avtomatik tizimlarning evristik imkoniyatlari cheksiz bo‘lsa-da, jonli inson omili qadri va ahamiyati vertuallashgan reallikda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmaydi.

Oliy ta’lim tizimida davlat-xususiy sheriklik munosabatlarini rivojlantirish ko‘p jihatdan ularning moliyaviy qobiliyatlariga bog‘liq. Agar nodavlat o‘quv dargohi faqat davlat dotatsiyasi hisobiga faoliyat yuritsa, o‘zini-o‘zi ta’minlash qobiliyatiga ega bo‘lmasa u istiqbolsizdir. Bunday ta’lim dargohi o‘z “sherigi” –

davlat oliy ta’lim muassasasi qudratidan zaif bo‘ladi, u bilan raqobat qila olmaydi. Biroq bugun O‘zbekistonda (balki vaqtincha) xususiy ta’lim dargohlari moliyaviy qudrati davlat ta’lim muassasalaridan ancha yuqoriligi kuzatiladi. Shu bois oliy ta’lim tizimida o‘ziga xos “intellektual migratsiya” tendensiyasi yuzaga kelgan. Bugun malakali professor-o‘qituvchi, malakali mutaxassis xorij OTMlarini emas, ko‘proq yuqori maosh to‘lash qobiliyatiga ega xususiy o‘quv dargohlarini ko‘zlamoqda. Buning ijobiy tomonlari ham bor – dialektika qonunlariga binoan qarama-qarshiliklar kurashi – rivojlanish manbai, asosidir. Yaxshilik, ezgulik yovuzlik, yomonlikka nisbatan bo‘lganligi sabab, ta’lim sohasida ham eskirgan qoloq tizimdan yangi, modernizatsiyalashgan tizimga o‘tish ta’lim sifatini oshiradi, taraqqiyotning turli sohalarda kuzatilishiga olib keladi.

- Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). “Ta’lim falsafasi” muammolari bo‘yicha salmoqli ilmiy tadqiqotni amalga oshirgan R.D.Yuldashev bu xususda “ta’lim jarayonidagi “ob’yekt-ob’yekt”, “ob’yekt-sub’yekt”, “sub’yekt-sub’yekt” munosabatlari dialektik va sinergetik tarzda kechishi mumkin. Bu yerda dialektik kechish: a) sabablarga ko‘ra – dialektik qarma-qarshilik; inkorni inkor, miqdor va sifatning bir-biriga o‘tishi; b) shakllariga ko‘ra bosqichma-bosqich tanaffuslar, sakrash, spiral tarzda harakatlanish, oddiydan murakkablikka qarab yo‘nalish; v) xususiyatlariga ko‘ra – sababiylik, tasodifni zaruratning bir shakli sifatida qarash; g) omillariga ko‘ra – ob’ektivlik, sub’ektivlik, qonuniylik; tendensiyalilik; d) natijalariga ko‘ra – oxirgi natijaning zaruriyligi; harakatning qaytishi; qandaydir o‘zgarishning sodir bo‘lishi; j) bilish usuli va natijalarini tekshirishga ko‘ra – abstraktlikdan konkretlikka va aksincha, konkretlikdan abstraktlikka o‘tish; ye) amaliyotning haqiqat mezoni ekanligi bilan xarakterlanadi” [8], deb to‘g‘ri ta’kidlaydi. Muallifning ushbu konseptual paradigmasi mazkur dissertatsion tadqiqotimiz uchun, ta’limda innovatsion jarayonlarning falsafiy tahlili uchun, shubhasiz, metodologik ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Юлдашев Р.Д. Таълим фалсафаси – таълим жараёнини ривожлантиришнинг назарий-концептуал асоси: Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссеертацияси. – Самарқанд, 2019.
2. Практическое руководство по вопросам эффективного управления в сферее ГЧП // Организация Объединенных Наций. – Нью Йорк и Женева, 2008. ISBN: 978-92-1-4160403.
3. Салаев С.К., Абдикаримова З.Б. Давлат-хусусий шеркилик инновацион ҳамкорлик модели: фарқли жиҳатлар ва асосий белгилар // “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” журнали. – 2022. – №6.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сонли “Ўзбекистон Республикасида олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Фармони// www.lex.uz.
5. Абдуллаев Ж.А. Олий таълим соҳасида давлат-хусусий шериклик механизмларини қўллашдаги муаммолар ва уларни бартараф этиш йўллари // “Иқтосидиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. – 2019. – №6. http.iqtisodiyot.tsul.uz.
6. XXI аср учун олий таълимнинг бутунжаҳон декларацияси. – Париж, Франция, 1998.

7. Коллинз Дж. От хорошего к Великому. – М., 2011.
8. Юлдашев Р.Д. Талим фалсафаси таълим жараёнини ривожлантиришнинг назарий-концептуал асоси: Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Самарқанд, 2019.

FARG‘ONA VILOYATI AYOLLARI MIGRATSIYASIGA OID MULOHAZALAR.

CONSIDERATIONS REGARDING THE MIGRATION OF WOMEN FROM THE FERGANA REGION.

СООБРАЖЕНИЯ О МИГРАЦИИ ЖЕНЩИН ФЕРГАНСКОЙ ОБЛАСТИ.

Komilova Shaxlo Boxodirjonovna
Toshkent shahar Chilonzor tumani 101-maktab tarix fani o‘qituvchisi
Tarix instituti mustaqil izlanuvchisi.
e-mail:komilovashaxlo25@gmail.com
Tel: +998 90 821 84 05

Annotatsiya.
Mazkur maqolada Farg‘ona viloyatida ayollar migratsiyasi jarayonlari, buning oilaviy hayot va gender munosabatlariga ta’siri Farg‘ona viloyati Dang‘ara tumani ayollari misolida tahliliy bayon qilinadi. Maqolada ayollar migratsiyasi o‘ziga xosligi, asosiy sabablari va omillariga urg‘u berildi.

Abstract.
This article provides an analytical overview of women’s migration processes in the Fergana Region, focusing on their impact on family life and gender relations, with the Dangara District serving as a case study. It emphasizes the unique characteristics of women’s migration, as well as its main causes and contributing factors.

Аннотация
В данной статье аналитически изложены процессы женской миграции в Ферганской области, а также их влияние на семейную жизнь и гендерные отношения на примере Дангаринского района Ферганской области. В статье уделено внимание особенностям женской миграции, её основным причинам и факторам.

Kalit sozlar.
Farg‘ona viloyati, globallashuv, ayollar migratsiyasi, ijtimoiy hayot, mehnat migratsiyasi, gender, ijtimoiy himoya, Tashqi mehnat migratsiyasi agentligi,ozbek mentaliteti.

Keywords.
Fergana Region, globalization, female migration, social life, labor migration, gender, social protection, Agency for External Labor Migration,Uzbek mentality.

Ключевые слова
Ферганская область,глобализация, женская миграция,социальная защита, трудовая миграция, гендер, Агентство внешней трудовой миграции, узбекский менталитет.

Ayollar migratsiyasi bu ayollarning ish topish imkoniyati mavjud bo‘lgan mintaqa va mamlakatlarga ko‘chish jarayonidir. Yangi ming yillikda zamonaviy

hodisa sifatida ayollar migratsiyasi butun dunyoda juda faol tarqalmoqda. Ayollar migratsiyasi jarayonlari global migratsiyaning bir qismiga aylanib ulgurdi. Kam rivojlangan mamlakatlar va mintaqalardan kelgan ayollar birinchi navbatda tirikchilik izlab rivojlangan mintaqalar va davlatlarga bormoqdalar.

Ayollar mehnat migratsiyasining ortishi birinchi navbatda global iqtisodiy o‘zgarishlar va integratsiyalashuv bilan bog‘liq. Og‘ir jismoniy mehnat talab qilmaydigan sohalarning, xususan xizmat ko‘rsatish tarmoqlarining rivojlanishi va bandlik tarkibining transformatsiyalashuvi kabi jahon iqtisodiyotidagi o‘zgarishlar ayollar mehnat migratsiyasining rivojlanishi uchun sharoit yaratdi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SH. M. Mirziyoyev 2020- yil 17-avgustda xorijda mehnat qilayotgan fuqarolarga munosib shart-sharoitlar yaratish va ular bilan tizimli ishlash yuzasidan videoselektr ko‘rinishida yig‘ilish o‘tkazdi. Ta’kidlash joizki, ushbu masala O‘zbekiston tarixida birinchi marta bunday formatda muhokama qilingan [1,2021].

O‘zbekiston Prezidenti Sh.Mirziyoyev faoliyatining dastlabki yillarida mamlakatda xotin-qizlar huquqlari va manfaatlarini himoya qilish sohasidagi ishlarga, ayollar muammolariga alohida e’tibor qaratadigan tizim shakllanishi uchun bir qator qarorlar va farmonlar imzolagan.

“Oila tashvishlaridan ortib, erkaklar bilan tengma-teng ishlayotgan, o‘zining tashabbuslarini, orzu-umidlarini ro‘yobga chiqarish uchun tunu-kun mehnat qilayotgan va barchaga o‘rnak bo‘layotgan xotin-qizlarimiz joylarda juda ko‘plab topiladi” deydi Sh. Mirziyoyev. Shuningdek, ayollar uchun munosib sharoit va imkoniyat yaratish, ularning muammolarini davlat siyosati darajasida hal qilish yo‘nalishlarini ham ta’kidlab o‘tgan. Xorijda ishlayotgan 480 mingga yaqin o‘zbek ayollari va ularning farzandlariga oid ma’lumotlarni to‘plash bo‘yicha bir qator vazifalar va yo‘nalishlarni belgilab berdi [2,2017].

O‘zbek ayollari orasida ishlash maqsadida bo‘lsin yoki boshqa sabablar bilan chetga chiqish, ya’ni ayollar migratsiyasi mutlaqo begona holat hisoblanar edi. Bunday holatlar oldin kuzatilmas, ayollar begona ko‘zlardan saqlanar edi. O‘zbek oilalarida erkak kishining chetda migrant bo‘lib ishlab pul yuborib ro‘zg‘or tebratishiga ko‘pchilik o‘rgangan. Ayniqsa qishloq hududlarda yigitlar maktabni tamomlab biror horijiy davlatga ketib ishlashi odatiy holga aylangan. Hozirgi globallashuv sharoyitida ayollar ham erkaklar singari tirikchilik kuyida chetga ishlash uchun ketishmoqda.

Jahon banki ma’lumotlariga ko‘ra, 2020- yildan keyin 272 million xalqaro migrant ro‘yxatga olingan bo‘lsa, shuning 47,9 foizini (130 million) ayollar tashkil etgan. Markaziy va Janubiy Osiyo davlatlaridan muhojirlarning 49,4 foizi ayollardir [3,2008].

Ayollar orasida mehnat migrantlarining ko‘payishi yoki kamayishi mamlakatdagi iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish bilan bog‘liq bo‘ladi. Kam daromadli davlatlardan tobora ko‘proq ayollar oila boqish, pul ishlab topish uchun chetga ishlash uchun chiqadi. Hozirda O‘zbekiston viloyatlarida migratsiya jarayonlari ayollar uchun boshqa davlatda ish topish imkoniyati hisoblanadi [4,33Б].

Tashqi mehnat migratsiyasi agentligi bergan ma’lumotlarga ko‘ra, 2022- yil statistik ma’lumotlar bo‘yicha chet elda vaqtinchalik mehnat faoliyati bilan shug‘ullanuvchi O‘zbekiston fuqarolari soni o‘rtacha 2,4 million kishini tashkil qilmoqda. Shundan 568,5 ming nafari ayollar (24,1%) [4,2018].

Bu borada ayniqsa vodiy viloyatlari yetakchilik qilmoqda. Hozirda Andijon viloyatidan 48 ming, Namangan viloyatidan 11 ming, Farg‘ona viloyatidan 30 ming ayollar migratsiyada. Sabablar esa aniqki, ish o‘rinlarining yetishmasligi, daromadni oshirish istagi va boshqa iqtisodiy asoslarga ega. Iqtisodiy muammolar oilalardagi muhitga ta’sir ko‘rsatmay qolmaydi. Farg‘ona viloyati Dang‘ara tumanining bir qator qishloqlarida kuzatuvlar olib borganimizda shu narsa aniq bo‘ldiki, sabablar bir-biriga juda yaqin. Intervyularimiz natijalariga ko‘ra, ayollar avvalo oiladagi yetishmovchiliklar, farzandlar uchun munosib sharoyit yaratish, doimiy ish o‘rinlarining yo‘qligi, qarzdorlik, oilaviy kelishmovchiliklar, o‘z uy-joyining yo‘qligi, qarindoshlarining davolanishi uchun mablag‘ga muhtojlik, ba’zi holatlarda turmush o‘rtog‘ining ro‘zg‘or yukini ayoli zimmasiga tashlab qo‘yganligi sabab ayollar chetga ishlashga ketmoqdalar [5,2022].

Ayollar migratsiyasi jarayonlari kengayishda davom etmoqda, chunki:

birinchidan, dunyoning ko‘pgina mamlakatlarida aholi qarib, qariyalar ko‘proq g‘amxo‘rlikka muhtoj;

ikkinchidan, ayrim mamlakatlarda aholi farovonligi oshib bormoqda, uy xo‘jaliklari uy bekasi, enaga, oshpaz va hokazolarni yollash imkoniyatiga ega [6,596-600].

Migratsiyaga o‘zi ketishga qaror qilgan ayollar asosan bola parvarishi uchun ketishadi. Bolalarni boqish, yaxshi ta’lim berish, ba’zilari bolalarini chiroyli kiyintirish va boshqa sabablar bilan chetga ketib daromad topishni istaydilar. Boshqa ayollar esa farzandlari otasi bilan ulg‘ayib, yaxshi sharoitda yashashlari va yaxshi maktablarda o‘qishlari uchun migratsiya qilishdan xursand bo‘lishadi. Ba’zi ayollar farzandlarini yaqin qarindoshlari qaramog‘ida qoldirib,erlari bilan birga ishlashga borishni tanlashadi. Chunki bolalar bilan borib ishlash bir qator muammolarni keltirib chiqaradi.

Farg‘ona viloyati tumanlarida erkaklar uyda farzandlari bilan qolib ayollari ishlash uchun Rossiyaga ketgan holatlar ham talaygina. Bunday holatlar atrofdagilar tomonidan qoralanadi. Kuzatuvlarimiz shuni ko‘rsatadiki, bunday ayollar asosan borib qarindoshlari yoki tanish-bilishlarga qo‘shilishadi. Garchi ketishni istamasalarda oiladagi iqtisodiy ahvolning og‘irligi, turmush o‘rtog‘ining tayinli ishi bo‘lmaganligi sabab ular ketishga majbur bo‘lishadi. Bunday ayollar oiladagi yagona boquvchi hisoblanadi. Lekin bu ayollarni atrof-muhitda qoralash kayfiyati mavjud.

Indiana Universiteti (AQSH) Antropologiya fakulteti doktoranti, Inson huquqlari markazi (Dushanbe) xodimi Malika Bahovadinova migratsiyaning feminizatsiyasi mavzusini o‘rganib chiqdi va migratsiya jarayonida ayollar duch keladigan qiyinchiliklar va imkoniyatlarni tahlil qilgan. Uning fikricha, migratsiya statistikasi manbasidan qat’iy nazar taxminan bo‘ladi. Songgi ma’lumotlarga qaralsa, Tojikistondan Rossiyaga migratsiya oqimida ayollar ulushi taxminan 17

foizni tashkil qiladi. Bu ko‘rsatkich migratsiyadagi ayollar ulushi allaqachon sezilarli oshganini bildiradi va u yana ortib borishi mumkin. Bu ko‘rsatkich qo‘shni davlatlar Qirg‘izistonda 39 foizni, O‘zbekistonda esa 19 foizdan ortiqni tashkil etadi [7,2018].

Migratsiyadagi ayollar erkaklardan ko‘ra ko‘proq muammolarga uchraydi. Qiyinchiliklar birinchi navbatda ularning faoliyatlari bilan bog‘liq. Ayollar asosan xizmat ko‘rsatish sohalarida band bo‘lishadi va shu faoliyat bilan bog‘liq muammolarga duch kelishadi. Mehnat huquqlari nuqtai-nazaridan ayollar ko‘pincha xususiy uy xo‘jaliklarida ishlaydigan “ko‘rinmas ishchi kuchi”ga aylanadi. Bu zo‘ravonlik va bunday ishchi kuchi ekspluatatsiyasini keltirib chiqaradi. Dunyoning ko‘plab mintaqalarida bo‘lgani kabi, Markaziy Osiyo davlatlaridan borgan ko‘plab migrantlar ko‘plab muammolarga duch kelishadi. Ular juda qiyin sharoitlarda ishlashga majbur bo‘ladi. Dam olish va harakat erkinligidan mahrum bOlishadi. Ko‘p holatlarda pasportlari olib qo‘yiladi. Ish xaqi ham past darajada yoki kechikib to‘lanadi. Tadqiqotimiz davomida ko‘plab shunday muammolarga duchor bo‘lgan ayollar bilan suhbatlashdik. Ular aksariyat holatlarda deportatsiya bo‘lishdan qo‘rqib har xil kamsitilishlarga sabr-toqat bilan chidaydilar. Chunki ayrim oilalarning asosiy daromadi mana shu migrant ayollar yuborayotgan mablag‘lar hisoblanadi. Ya’ni ular oiladagi yagona boquvchi hisoblanadi.

Bugungi tadqiqotlarga ko‘ra, migrant ayollarni shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin. Kattaroq guruhga erlari va bolalari bilan ishlash uchun yoki birga yashash uchun ketayotgan ayollarni kiritish mumkin. Kichik guruhga esa asosan ma’lumotga ega bo‘lmagan, beva, kam malakali, ajrashgan yosh ayollarni kiritish mumkin. Bunday ayollar mustaqil ravishda migratsiya qiladi va ko‘pincha og‘ir va kam haq to‘lanadigan ishlarni bajarib daromad topadilar.

Dala tadqiqotlarimiz davomida Rossiyaga borib ishlab kelgan ayollarga “Nima uchun boshqa davlatga borib ishlashni ma’qul ko‘rdingiz?” degan savol bilan murojaat qildik. Respondentimiz 38 yoshli ayol asli kasbi o‘qituvchilik ekani oilaviy iqtisodiy qiyinchiliklar sabab turmush o‘rtog‘i bilan Rossiyaga borib ishlashga majbur bo‘lganini gapirib berdi. Ikki nafar farzandini qaynonasi va onasiga qoldirib ketgan. Gap shundaki, oila katta qarzga botib qolgan va er-xotin pul topib shu muammoni hal etish uchun Rossiyaga ishlashga borgan [8,2022]. Bunday misollarni ko‘plab keltirish mumkin. Demak faqat ishsiz va biror tayinli kasbi bo‘lmagan ayollar emas, balki oliy ma’lumotga ega bo‘lgan ayollar ham iqtisodiy yetishmovchiliklar sabab chetga chiqib ishlashga majbur bo‘lishadi.

Kuzatuvlarimiz davomida migratsiyadan qaytgan ayollar bilan suhbatlashdik. Axborotchilarimizga “Qanday muammolar sizni xorijga borib ishlashga majbur qilgan?” degan savol bilan murojaat qildik. Berilgan javoblarning ko‘p foizini oilasini boqish asosan yolg‘iz ayollarda, moddiy ahvolini yaxshilash maqsadi tashkil qilgan va eng ko‘p holatlarda oila birligi sababidan majbur bo‘lganliklarini ma’lum qilishgan. Yolg‘iz migratsiyada bo‘lgan ayollar bilan suhbatlashganda asosan oila ehtiyojlari, farzandlarini boqish uchun ishlashga ketishganini ta’kidlashadi.

Dang‘ara tumanidagi ayollarining migratsiyasiga ham aynan daromad topish uchun intilish sabab bo‘layotganini ko‘rish mumkin. Bundan tashqari o‘zlari va oilalari uchun yaxshi sharoyit yaratish uchun xam migratsiya qilishmoqda.

Asosiy omillardan yana biri shaxsiy munosabatlar, jumladan oilani birlashtirish, nikohni saqlab qolish uchun xam migratsiya ishtirokchisiga aylanishadi. Aynan shu omil Dang‘ara ayollari migratsiyasi sabablari ichida yetakchilik qiladi.Chunki aksariyat erkaklar hozirda migratsiyada mehnat muhojiri sifatida ishlamoqdalar. Bu muhojirlarda doim ham uyga kelib turish imkoni yo‘q. Shuning uchun ayollar bolalari bilan birga ko‘chib ketadi yoki farzandlarni yaqinlariga qoldirib ketishga majbur bo‘ladi. Bunday holatlarni asosan 25-35 yoshlardagi ayollarda kuzatish mumkin.

O‘zbekiston fuqarolarining xorijda kasbiy faoliyat ko‘rsatish huquqi O‘zbekiston Respublikasining aholi bandligi to‘g‘risidagi Qonunida (1992- yil fevral) e’lon qilingan va mustahkamlangan. Mehnatning migratsiya jarayonlari sohasida tashkiliy-huquqiy negiz yaratilishi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1993- yil 14 iyulda “Ishchi kuchlarini chetdan keltirish va chetga chiqarish masalalarini boshqarish to‘g‘risidagi” 353-sonli Qaroridan boshlangan [9,2019].

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003- yil 12-noyabrda “O‘zbekiston Respublikasi fuqarolarining chet ellardagi mehnat faoliyatini tashkil etishni takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi” Qaroriga muofiq mehnat migratsiyasi jarayonlarini tartibga solish, O‘zbekiston Respublikasi fuqarolarining chet elda va chet el fuqarolarining Ozbekiston Respublikasida ish bilan ta’minlash masalalarini hal etish Tashqi mehnat migratsiyasi masalalari Agentligi, shuningdek, Ozbekiston Respublikasining Mehnat va ijtimoiy muhofaza vazirligi qoshidagi fuqarolarni chet elda ishga joylashtirish regional byurosi zimmasiga yuklatilgan.

Tadqiqotlarimiz davomida mana shu agentlikning Farg‘ona viloyati bo‘limi tomonidan aynan Dahg‘ara tumanida tashkil etilgan tadbirida ishtirok etdik. Tadbir maqsadi chetga chiqib ishlash istagida bo‘lgan fuqarolarga maslahatlar berish va boradigan davlatlarida qonuniy ish taklif qilishdan iborat bo‘ldi. E’tiborli jihati tadbir qatnashuvchilarining yarmidan ko‘pini turli yoshdagi ayollar tashkil etdi. Ko‘pchiliklari bilan suhbatlashganimizda ular 10, 11 yildan buyon Rossiya Federatsiyasida ishlab yurgan ayollar ekanligiga guvoh bo‘ldik.

2018- yil 5-iyuldagi “O‘zbekiston Respublikasining tashqi mehnat migratsiya tizimini yanada takomillashtirish bo’yicha qo’shimcha chora-tadbirlar to’g’risida”gi PQ-3839-son, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018- yil 12 sentyabrdagi “O’zbekiston Respublikasi fuqarolarini xorijda uyushgan holda ishga joylashtirish tizimini yanada takomillashtirish va tubdan qayta ko’rib chiqish chora-tadbirlari to’g’risida”gi 725-son qarori, “Aholi bandligi to’g’risida”gi (2020- yil 20-oktyabr), “Xususiy bandlik agentliklari to’g’risida”gi Qarorlari 2020 - yil 15-sentyabrdagi “Xavfsiz, tartibli va qonuniy mehnat migratsiyasi tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to’g’risida”gi PQ-4829-son qarori migratsiya jarayonlarini tartibga solishga xizmat qiladi [10,2019].

Ushbu qarorlar samarasi ularoq, O‘zbekiston Respublikasiga qaytgan mehnat migrantlari soni 2020- yilda 508 688 nafarni tashkil etgan bo‘lsa, shundan 126 422 nafarini ayollar, 2021- yil birinchi choragida ushbu ko‘rsatkich 32 888 nafarni shundan 9 279 nafarini ayollarni tashkil etmoqda. 2020- yilda O‘zbekiston Respublikasiga qaytgan mehnat migrantlarini 337 910 nafari ishga joylashtirilgan bo‘lib, shundan 65 103 nafarini ayollar tashkil etadi. 2021- yil birinchi choragida ushbu ko‘rsatkich 17 587 nafarni shundan 3 655 nafarini ayollar tashkil tashkil etmoqda [11,2022].

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, ayollar migratsiyasi global va mintaqaviy ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar jarayonida muhim omilga aylanmoqda. Ayollar ko‘p hollarda iqtisodiy mustaqillikka erishish, oilaviy farovonlikni ta’minlash yoki ijtimoiy bosimlardan qochish maqsadida migratsiyani tanlaydi. Shu bilan birga, ular ko‘plab muammolarga, jumladan, mehnat ekspluatatsiyasi, ijtimoiy himoya yetishmasligi va gender tengsizligiga duch keladilar. Shu bois ayollar migratsiyasiga oid siyosatlar gender yondashuvini hisobga olgan holda ishlab chiqilishi zarur. Migratsiyadagi ayollar roli va ularga ko‘rsatiladigan yordamni kuchaytirish, nafaqat ularning hayot sifatini yaxshilaydi, balki migratsiya jarayonining ijobiy ijtimoiy-iqtisodiy natijalarini ta’minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROYXATI (REFERENCES)

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Mirziyoyev. Sh.M.ning 26.02.2021- yil Xotin-qizlarga har tomonlama ko‘maklashish bo‘yicha vazifalarga bag‘ishlangan videoselektrdagi nutqidan.https://gazeta.uz https://president.uz/oz/lists/view/4186
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga 2017 yilda amalga oshirilgan asosiy ishlar yakuni va O‘zbekiston Respublikasini 2018 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Murojaatnomasi. – Toshkent, 2017.
3. Абдуразакова Н. Г Женская трудовая миграция в контексте глобализации. Автореферат Казань – 2008
4. Пармонов Ф.Халқаро миграцион жараёнлар. Жамият ва бошқарув. 2009-йил 4-сон,33Б.
5. Dala yozuvlari. Farg‘ona viloyati, Dang‘ara shaharchasi. 2022- yil
6. Пескова Д.Р. Абреу Бастос О.П. Причины, риски и последствия распространения женской трудовой миграции: исследование на региональном уровне. Fundamental Research №11, 2014 стр. 596 – 600
7. Abduraxmonova G.Q. Muxitdinov E.M Aholini ish bilan bandligini oshirishda tashqi mehnat migratsiyasining ahamiyati.” Iqtisodiyot va innovatsiyon texnologiyalar” ilmiy electron jurnali. Iyul-avgust 4/ 2018- yil
8. Dala yozuvlari:Farg‘ona viloyati,Dang‘ara tumani Bog‘ish qishlog‘i,Murabbiylar mahallasi.16.01.2022.
9. R.Murtazayeva. Millatlararo munosabatlar va tolerantlik. Darslik. Toshkent: “MUMTOZ SOZ” 2019 C-282
10. Муртазаева.Р.Ҳ.Глобаллашув шароитида аҳоли миграциясининг феминизациялашуви. “Хотин-қизлар ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш мамлакатимизда амалга оширилаётган ислоҳотларнинг муҳим омили” мавзусида Республика илмий-амалий анжумани мақолалар тўплами.26-февраль 2019-йил

O‘ZBEKISTON HAVO TRANSPORTI TIZIMIDA MUTAXASSIS-KADRLAR FAOLIYATI.

THE ACTIVITY OF SPECIALIST PERSONNEL IN THE AVIATION TRANSPORT SYSTEM OF UZBEKISTAN.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СПЕЦИАЛИСТОВ И КАДРОВ В СИСТЕМЕ ВОЗДУШНОГО ТРАНСПОРТА УЗБЕКИСТАНА.

Umarali Xabibulla o‘g‘li Gulmatov
“University of Business and Science” “Ijtimoiy fanlar” kafedrasi o‘qituvchisi.
e-mail: umarali.gulmatov@mail.ru
Tel: +998 97 778 10 06

Annotatsiya.

Mazkur maqola mustaqillik yillarida O‘zbekiston havo transporti tizimida olib borilgan kadrlar siyosati masalalari muhokama qilingan. Sovet tuzumidan saqlanib qolgan ayrim muammo va kamchiliklarning soha rivojiga to‘siq bo‘lishi, ularning bartaraf etish yo‘lida amalga oshiriligan islohotlar va natijalar to‘g‘risida tanqidiy fikrlar keltirib o‘tilgan

Abstract.

This article discusses the issues of personnel policy in the aviation transport system of Uzbekistan during the years of independence. It presents critical views on the obstacles to the development of the industry caused by some problems and shortcomings inherited from the Soviet regime, as well as the reforms implemented to overcome them and the results achieved.

Аннотация.

В данной статье рассматриваются вопросы кадровой политики в системе воздушного транспорта Узбекистана в годы независимости. Приводятся критические замечания о проблемах и недостатках, унаследованных от советской системы, которые стали препятствием для развития отрасли, а также о реформах, направленных на их устранение, и достигнутых результатах.

Kalit so‘zlar.

Havo transporti, aeroport, samolyot, uchuvchi, bort kuzatuvchisi, styuardessa, mutaxassis-kadr, xalqaro hamkorlik, maxsus kiyim-bosh.

Keywords.

Aviation, airport, airplane, pilot, flight attendant, stewardess, specialist personnel, international cooperation, uniform.

Ключевые слова.

Воздушный транспорт, аэропорт, самолет, пилот, бортпроводник, стюардесса, специалист-кадр, международное сотрудничество, униформа.

Mustaqillikning ilk davrlaridan boshlab mamlakatda transport tizimi salohiyatini yanada rivojlantirish, jahon hamjamiyatida sog‘lom raqobat taklif qila olish hamda xalqqa sifatli transport xizmatini taqdim qilish uchun sohani malakali kadrlar bilan ta’minlashga e’tibor qaratila boshlandi. O‘zbekiston Respublikasi Birinchi prezidenti I.A.Karimov kadrlar masalasiga to‘xtalar ekan: “Biz oldimizga qanday vazifa qo‘ymaylik, qanday muammoni yechish zarurati tug‘ilmasin, gap oxir-oqibat, baribir kadrlarga va yana kadrlarga borib taqalaveradi. Mubolag‘asiz aytish mumkinki, bizning kelajagimiz, mamlakatning kelajagi o‘rnimizga kim

kelishiga yoki boshqacharoq aytganda qanday kadrlar tayyorlashimizga bog‘liq”, [11, 140]. - deb ta’kidlagan edi.

Transport sohasida kadrlar tayyorlash bo‘yicha islohotlarning dastlabki bosqichi alohida yo‘nalishlar bo‘yicha kadrlar tayyorlash faoliyati bilan xarakterlanadi. Jumladan, havo transporti sohasida malakali kadrlar va yuqori toifali mutaxassislarni tayyorlash faoliyatiga alohida e’tibor qaratildi. Vazirlar Mahkamasining qaroriga ko‘ra, 1992- yilda “O‘zbekiston Havo yo‘llari” MAK tashkiliy tuzilmasi tasdiqlanganida aviakomaniyaning xodimlari soni xizmat ko‘rsatuvchilardan tashqari 120 kishidan oshmasligi belgilandi. Milliy aviakompaniyaning bosh direktori va uning 4 nafar o‘rinbosari bo‘lishiga ruxsat etildi. MAKning xorijiy vakolatxonalari rahbar xodimlari kompaniya kengashi tomonidan tasdiqlanadigan bo‘ldi [3]. Mazkur qarordan ko‘zlangan maqsad parvozlar sifatli va xavfsiz bo‘lishini ta’minlash, havo transportiga bo‘lgan aholi ehtiyojlarini qondirish hamda tashqi iqtisodiy faoliyatni kengaytirishdan iborat edi.

1992- yilda O‘zbekiston Milliy aviakompaniyasi va Qozog‘istonning Aqto‘be shahrida joylashgan Uchuvchilar aviatsiya bilim yurti o‘rtasida kadrlar tayyorlash masalasida bitim imzolandi [5, 223]. va shu asosda bir qator o‘zbekistonlik yoshlar bu yerda o‘z malakalarini oshirib qaytdilar.

Bundan tashqari, “O‘zbekiston havo yo‘llari” MAK Rossiyaning Ulyanovsk Oliy aviatsiya maktabi, Ukrainaning Kirovograd shahridagi Davlat parvoz Akademiyasi, Kiyev Xalqaro universiteti kabi xorijiy ta’lim muassasalari bilan manfaatli aloqalar o‘rnatgan. Natijada mamlakatda uchuvchilar, muhandislar va navigatorlar tayyorlash hamda ularning malakasini oshirish masalasi hal qilingan edi. Qolaversa, respublika hududidagi Toshkent davlat texnika universiteti, Toshkent davlat aviatsiya instituti, Toshkent radiotexnika kolleji, Toshkent aviatsiya kollejida turli mutaxassisliklar bo‘yicha ta’lim berilgan [6, 372-373].

Biroq respublikada aviatsiya sohasiga kadrlar tayyorlaydigan oliy o‘quv yurti mavjud emasligi bu borada qator muammolarni keltirib chiqarayotganligi sababli 1995- yilda “O‘zbekiston havo yo‘llari” MAKning o‘quv markazi, Toshkent davlat texnika universitetining samolyotsozlik fakulteti hamda Kiyev fuqaro aviatsiyasi xalqaro universitetining Toshkent filiali asosida Toshkent davlat aviatsiya instituti tashkil qilindi [8]. Mazkur ta’lim maskani havo transporti va kosmik sohalar uchun malakali mutaxassislar tayyorlagan. Institut faoliyatining dastlabki yillarida bakalavr bosqichida 5 ta hamda magistratura bosqichida bir nechta kadrlar tayyorlangan. 2003- yilga kelib fakultetlar soni bakalavr bosqichida 9 ta, magistratura bosqichida 9 tani tashkil qilib, mazkur o‘quv yilida 1 ming 800 nafar talaba tahsil oldi. 2004- yilga kelib, umumiy tayyorlangan mutaxassislar soni 3 mingdan oshdi [13, 261].

Toshkent davlat aviatsiya instituti 2008- yilda o‘z faoliyatini tugatganligi bois, shu davrdan boshlab Aviatsiya institutining bir qator fakultetlari Toshkent davlat texnika universiteti ixtiyoriga o‘tdi. 2020- yilga kelib, Transport universitetining tashkil etilishi natijasida Aviatsiya transporti muhandisligi va Aerokosmik texnologiyalar fakultetlari mazkur universitet ixtiyoriga o‘tkaziladi. Ushbu aviatsiya yo‘nalishlarida bugungi kunga kelib, 40 mingdan ziyod

mutaxassislar tayyorlangan [2]. Bitiruvchilar asosan, “Uzbekistan Airways” AJ, “Uzbekistan Airways Technics” MChJ, “Uzbekistan Airports” AJ, “Toshkent mexanika zavodi” AJ, “Chirchiq aviatsiya ta’mirlash zavodi” davlat korxonasi, “Uzaeronavigatsiya” markazi davlat korxonalariga mutaxassis sifatida qabul qilinadi.

Hozirda uchuvchi kasbini egallash uchun 25 yoshdan katta bo‘lmagan yoshlar ta’lim olishga qabul qilinadi. 18 yoshidan havo kemasini kursant sifatida boshqarish, 21 yoshdan yo‘lovchilarni yoki yuklarni tashish uchun parvoz qilishi mumkin. Aviakompaniyaning eng yosh uchuvchisi 22 yosh hisoblanadi, aviakompaniyadagi samolyot qo‘mondoni 60 yoshgacha, ikkinchi uchuvchi esa 65 yoshgacha uchishi mumkin. Boshqa aviakompaniyalarda yoshning yuqori chegarasi – 65 va 70 yosh etib belgilangan [1, 30]. Bundan kelib chiqadiki, aviakompaniya kadrlari orasida yosh chegarasi juda muhim ahamiyat kasb etadi. Albatta, yosh bo‘yicha orttirilgan tajribalar parvoz ishlarida uchrab turadigan favqulodda vaziyatlarda katta foyda beradi.

Bugungi kunda o‘z faoliyatini olib borayotgan “Uzbekistan Airways” AJ tarkibidagi “O‘quv mashg‘ulot markazi” MChJ ham o‘zining ko‘p yillik faoliyati natijasida havo transportida kadrlar tayyorlash masalasida muvaffaqiyatli faoliyat olib bormoqda. 1997- yilda tashkil topgan ushbu markaz faoliyati bugungi kunda ham davom etmoqda [4, 22]. Markazda dastlabki yillarda asosan bort kuzatuvchilarni tayyorlash ishlari amalga oshirilgan. 2019- yilga kelib respublikadagi barcha aviakompaniyalar, aeroportlar uchun dastlabki tayyorgarlikdagi uchuvchilar, bort kuzatuvchilari, havo harakatini kuzatish dispetcherlari, mexanik-muhandislar kabi kadrlarni tayyorlash vazifasini bajara boshladi. Markaz Markaziy Osiyodagi yagona muassasa ekanligi bilan ajralib turadi. Sog‘lig‘ida muammosi bo‘lmagan, vazn va bo‘y o‘lchovlariga javob bergan talabgorlar suhbat asosida o‘quv mashg‘ulotlariga qabul qilinadi. Mazkur “O‘quv mashg‘ulot markazi”ni tamomlab imtihonlardan o‘tgan o‘quvchilar O‘zbekiston hududidagi havo transporti sohalarida faoliyat borish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Aviatsiya sohasini malakali kadrlar bilan ta’minlashda qator kamchiliklar ham ko‘zga tashlanadi. Jumladan, mustaqillikning dastlabki yillarida boshqa sohalar kabi aviatsiya tizimida ham milliy kadrlarning salmog‘i juda ham kam edi. Negaki mustaqillikning dastlabki yillarida milliy rahbar kadrlarni tayyorlashga yetarli e’tibor berilmadi. Buning oqibatida esa aviakompaniya rahbar lavozimlari orasida 25,2 foiz miqdorda mahalliy millat vakillari tashkil etdi. Bundan tashqari, o‘z davrida V.P.Chkalov nomidagi Toshkent aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasi xodimlarining 90 foizdan ortig‘i rus millatiga mansub bo‘lganligi milliy kadrlarga yetarlicha e’tibor berilmaganidan dalolat beradi. Sohada faoliyat olib boruvchi kadrlarning o‘rtacha yoshi 45 yoshni tashkil etgan. Bu esa, malaka oshirish jarayoniga asosan katta yoshli kadrlar yuborilishi bilan izohlanadi. Shu boisdan ham malakali yosh mutaxassislar tayyorlash tizimini yaxshilashga alohida e’tibor berila boshlandi. Xususan, Ukrainaning Kiyev shahrida joylashgan Fuqaro aviatsiyasi muhandislari institutining xorijiy kadrlarni malakasini oshirish va qayta tayyorlash fakulteti bilan yaqindan hamkorlik qilindi [7,200]. Mazkur ta’lim

muassasasida tahsil olishda ishchilarning ish haqi hamda beriladigan mukofot pullarining saqlab qolinishi o‘z davrida aviatorlarning bilim olishida katta imkoniyat bo‘ldi.

Aviatsiya sohasida kadrlar tayyorlash borasidagi o‘zaro hamkorlik tizimini ham yo‘lga qo‘yish bo‘yicha qator ishlar amalga oshirildi. Tan olish kerakki, dastlabki davrda mazkur sohadagi faoliyat ko‘ngildagidek emas edi. Shuning uchun ham yuqori natijaviy islohotlarni amalga oshirish maqsadida xalqaro hamkorliklarga keng yo‘l ochildi. Jumladan, Transport universiteti va Fransiyaning Tuluzadagi fuqarolik aviatsiyasi milliy maktabi (ENAK) o‘rtasida o‘zaro manfaatli hamkorlik aloqalari o‘rnatildi [9]. Unga ko‘ra, “2+2” tizimi orqali ta’lim olib boriladi. Qolaversa, yaqin kelajakda Fransiya maktabining O‘zbekistonda ham tashkil etilishi sohada ta’lim olayotganlar uchun ulkan imkoniyat hisoblanib, mazkur muassasani bitirib maxsus ATR litsenziyasiga ega bo‘lgan talabalar kelgusida uchuvchi bo‘lib ishlash huquqiga ega bo‘ladilar.

Bundan tashqari, Italiyaning La Sapiensa universiteti bilan o‘zaro aloqalar o‘rnatildi [10, 3]. Kelishuvga binoan, asosiy e’tibor aviakosmik masalalarga qaratildi, ya’ni sun’iy yo‘ldosh, dron, raketa hamda boshqa sohalarda ilmiy tadqiqotlar olib borishga kelishildi.

Sohani rivojlantirishda ichki tartib-qoidalarning asosini tashkil etuvchi xodimlarning kiyim-bosh masalasi xam alohida e’tibor talab qiladi. Mazkur masala borasida qator islohotlar amalga oshirildi. “O‘zbekiston havo yo‘llari” MAK rahbariyatining 1993- yil 12-dekabrdagi buyrug‘iga ko‘ra, rahbariyat va shaxsiy tarkibi forma kiyish qoidalari qabul qilingan. Unga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasi hududida forma kiyimlari kiyish yil fasllariga mos holda o‘zgartirilish sanalari 20-aprel (yozgi) va 10-oktabr (qishki) kunlari etib belgilangan. MAK shaxsiy tarkibi tomonidan forma kiyimini o‘zgartirish bir hafta muddatni tashkil etadi. (13-ilova)

“Uzbekistan Airways” 2020- yil 14-fevraldan boshlab, uchuvchilar va bortkuzatuvchilarning yangi formasini taqdim etdi. Mato turli iqlim sharoitlarini hisobga olgan holda tanlangan. Loyihada mahalliy va xorijiy ekspertlar ishtirok etishdi. Matolarni tanlash va asosiy to‘plamning birinchi partiyasini tikish Turkiyaning “Dress Best Uniforms” kompaniyasi tomonidan amalga oshirildi, ular Airlines (partial), Fly Dubai, Albaniya Airlines, Flyas aviakompaniyalari bilan ish olib borganlar.

Mustaqillik yillarida O‘zbekiston milliy transport tizimini yaratish va uni takomillashtirish borasida so‘z borar ekan, tabiiyki, sohada davlat tilining o‘rni masalasiga alohida e’tibor qaratish zarur. Nafaqat 1990- yillarda, balki keyingi davrda ham transport tizimi boshqaruv sohasidagi ko‘plab me’yoriy hujjatlar rus tilida yuritib kelindi. Bunga asosiy sabab qilib aksariyat kadrlar rusiyzabon ta’lim olganliklarini ko‘rsatish mumkin.

Mustaqillikning dastlabki yillarida birgina Toshkent aeroportining o‘zida 3,5 mingdan ortiq xodim faoliyat olib borar, ilgarilari xodimlarni ishga olish chog‘ida ularning o‘zbek tilini bilish darajasiga e’tibor qaratilmas, chunki sovet tuzumi davrida til bilan bog‘liq mafkuraviy siyosat shunday olib borilgan edi.

Keyinchalik sohada bu holatga alohida e’tibor berilib, davlat tilining maqomini mustahkamlashga harakat qilindi. Jumladan, 1994- yilga kelib, 3,5 mingdan ortiq xodimning 800 tasi davlat tilini o‘rganish bo‘yicha maxsus kurslarda tahsil oldi. “O‘zbekiston havo yo‘llari” milliy aviakompaniyasi o‘zining ma’muriy idora va korxonalarida davlat tilini o‘rganish va amalda qo‘llash maqsadida aviakompaniya qoshida sharq tillarini o‘rgatish markazini tashkil etdi. Xususan, mazkur faoliyat natijasida Toshkent aeroporti ishchi va xizmatchilarining davlat tilini o‘rganishi uchun uch bosqichdan iborat 6 oylik kurslar tashkil qilindi. Bundan tashqari, markaz tomonidan aviatsiya xodimlari uchun ish yuritishda qo‘l keladigan o‘zbek tili darsligi 1500 nusxada nashr etildi. Bort kuzatuvchilarining xizmatini yanada osonlashtirish maqsadida ma’lumotlar va iboralar to‘plami 600 nusxada chop etilib tarqatildi [12, 4]. Natijada o‘zbek tilining davlat tili sifatidagi mavqeyi yana bir pog‘ona yuqoriga ko‘tarildi.

Dastlabki yillarda sohadagi o‘zbek kadrlari salmog‘ining pastligini asosiy texnik va transport vositalarining ishchi tili o‘zga tillarda ekanligi bilan izohlash mumkin. 1990- yillar hamda 2000- yillarda mamlakatga keltirilgan transport vositalari asosan, Yevropa hamda sharqiy Osiyodan keltirilgani bois ularning ishchi tili rus, ispan, koreys hamda yapon tillarida bo‘lgan. Bugungi kunga kelib esa, ingliz va xitoy tillari asosiy transport tiliga aylangan. Transport tizimida boshqaruvning o‘zbek tilida yuritilmagani faqatgina mazkur tarmoqning aybi bo‘lmay, boshqa sohalarda rus tili asosiy ish yurituvchi til sifatida qo‘llanganligini ko‘rish mumkin. Bu esa, uzoq muddat davomida “sovetcha” mafkuraning ta’siri yo‘qolmaganligi bilan izohlanadi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, mustaqillikning dastlabki yillarida havo transporti sohasida mavjud bo‘lgan kadrlar tayyorlash sohasidagi bir qator muammolarga qaramasdan, bugungi kungacha bo‘lgan davrda o‘tkazilgan va davom etayotgan islohotlar natijasida mazkur yo‘nalishda mavjud muammolarga yechim topildi va ularni hal etishning zamonaviy usullari qo‘llanildi. Kadrlar tayyorlash va ularning malakasini oshirishni yanada takomillashtirish maqsadida sohaga kerakli bo‘ladigan ilg‘or texnologiyalar, zamonaviy kommunikatsiya vositalaridan foydalanildi. Natijada, jahon hamjamiyatidagi transport sohasida kuchli raqobatga bardosh bera oladigan yetuk, malakali kadrlar faoliyati yo‘lga qo‘yildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES).

1. Kadrlar tayyorlash masalasi // Uzbekistan airways. – 2016. – № 1.
2. Kadrlar tayyorlash masalasi. Toshkent Transport universiteti / https://tstu.uz / 05.05.2022.
3. O‘zbekiston Respublikasi hududida havo transportini boshqarish tizimi to‘g‘risida 44-sonli qaror. 1992- yil 2-fevral. https://lex.uz/uz/
4. O‘zMA, M-90-jamg‘arma. 1-ro‘yxat. 12-yig‘majild.
5. O‘zMA, M-90-jamg‘arma. 1-ro‘yxat. 2-yig‘majild.
6. O‘zMA, M-90-jamg‘arma. 1-ro‘yxat. 218-yig‘majild.
7. O‘zMA, M-90-jamg‘arma. 1-ro‘yxat. 3-yig‘majild.
8. Toshkent davlat aviatsiya institutini tashkil qilish to‘g‘risida. PF-1160-son. 1995- yil 31-may. https://lex.uz/uz/docs/-181948

9. Toshkent davlat transport universiteti Fransiya ta’lim muassasalari bilan hamkorlik qilmoqda. Transport vazirligi / www.mintrans.uz / 18.09.2023.

10. Абдураҳмонов О. Бир эмас, икки эмас, уч қадам олдинда юришимиз керак / Халқ сўзи, 2021 йил 14 январь.

11. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Тошкент: Ўзбекистон, 1997.

12. Пулатов А. “Ўзбекистон ҳаво йўллари” авиакомпанияси: “Самода ўзбекча гаплашармиз” / Ўзбекистон овози, 1994 йил 13 декабрь.

13. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 1-жилд. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2006.

NAMANGAN VILOYATIDA PISA TADQIQOTLARIGA TAYYORGARLIK TARIXI

ИСТОРИЯ ПОДГОТОВКИ К ИССЛЕДОВАНИЯМ PISA В НАМАНГАНСКОЙ ОБЛАСТИ

HISTORY OF PREPARATION FOR PISA RESEARCH IN NAMANGAN REGION

Ulugbek Kadirjanovich Yuldashev
“University of Business and Science”“Ijtimoiy fanlar” kafedrasi o‘qituvchisi
e-mail: ulugbekiuldashev08@gmail.com
Тел: +998 90 555 45 23

Annotatsiya

Ushbu maqolada Namangan viloyatida PISA xalqaro baholash tadqiqotiga tayyorgarlik ko‘rish jarayonida amalga oshirilgan ishlar haqida so‘z yuritiladi. Shuningdek, respublika bo‘yicha tashkil etilgan seminarlar, treninglar va tayanch maktablar faoliyatida haqida ham umumiy ma’lumotlar aks etgan. Maktab ta’limi sohada xalqaro baholash tadqiqotlarini tashkil etish bo‘yicha rasmiy hujjatlar, arxiv materiallari, davriy matbuot materiallari hamda Namangan viloyat maktabgacha va maktab ta’limi boshqarmasi hisobotlari, rasmiy xatlari va ma’lumotnomalari asosida tayyorgarlik jarayonlari bayon qilindi.

Аннотация

В данной статье рассказывается о работе, проделанной в Наманганской области в процессе подготовки к международному оценочному исследованию PISA. Также представлена общая информация о семинарах, тренингах и деятельности базовых школ, организованных по всей республике. Описаны процессы подготовки на основе официальных документов, архивных материалов, материалов периодической печати, а также отчетов, официальных писем и справок Управления дошкольного и школьного образования Наманганской области по организации международных оценочных исследований в сфере школьного образования.

Abstract

This article discusses the work carried out in the Namangan region in preparation for the PISA international assessment study. Also, general information about seminars, trainings, and the activities of basic schools organized throughout the republic is reflected. Based on official documents, archival materials, periodical press materials, as well as reports, official letters, and certificates of the Namangan Regional Department of Preschool and School Education, the

preparation process for the organization of international assessment studies in the field of school education was described.

Kalit so‘zlar

Xalqaro baholash tadqiqotlari, PISA, Namangan viloyati, seminarlar, treninglar, tayanch maktablar, qo‘llanmalar, bilim, ko‘nikmalar

Ключевые слова

Международные оценочные исследования, PISA, Наманганская область, семинары, тренинги, базовые школы, пособия, знания, навыки

Key words

International assessment studies, PISA, Namangan region, seminars, trainings, base schools, manuals, knowledge, skills

O‘zbekiston hukumati ta’lim sohasida uzluksiz ta’limning barcha bosqichlarini modernizatsiya qilish, xalqaro standartlar asosida sifatli ta’lim berishni yo‘lga qo‘yish, o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini oshirish hamda olgan bilimlarini hayotiy vaziyatlarda qo‘llay olishiga o‘rgatish kabi muhim masalalarga e’tibor qaratmoqda. Maktab ta’limi tizimida shu vaqtga qadar, asosan, yodlashga yo‘naltirilgan o‘qitish tartibi mavjud edi. O‘zbekistonda endilikda maktab o‘quvchilarining olgan bilimlarini hayotiy vaziyatda qo‘llay olish, tanqidiy fikrlash, kreativlik kabi xususiyatlarini shakllantirishga ham jiddiy e’tibor qaratilmoqda. Ushbu masaladagi mavjud muammolarni o‘rganish va xalqaro tajriba asosida yechimlar topish maqsadida O‘zbekistonda maktab o‘quvchilarining turli xalqaro baholash tadqiqotlarida ishtirokini yo‘lga qo‘yishga qaror qilindi. 2018- yil 8-dekabrda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Xalq ta’limi tizimida ta’lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 997-sonli qarori bilan boshlang‘ich 4-sinf o‘quvchilarining matnni o‘qish va tushunish darajasini baholash uchun (PIRLS), 4 va 8-sinf o‘quvchilarining matematika va tabiiy yo‘nalishdagi fanlardan o‘zlashtirish darajasini baholash uchun (TIMSS), 15 yoshli o‘quvchilarning o‘qish, matematika va tabiiy yo‘nalishdagi fanlardan savodxonlik darajasini baholash uchun (PISA), rahbar hamda pedagog kadrlarning umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida o‘qitish va ta’lim olish muhitini hamda o‘qituvchilarning ish sharoitlarini o‘rganish uchun (TALIS) dasturlari bo‘yicha ishlar tashkil etilishi ko‘zda tutilgan [1;111]. Ushbu xalqaro tadqiqotlar orasida PISA tadqiqoti O‘zbekiston uchun ham muhim ahamiyat kasb etib, ushbu tadqiqotda O‘zbekiston ilk bor 2022- yilda ishtirok etdi.

PISA tadqiqotlarida ishtirok etish O‘zbekiston uchun bir qator imkoniyatlar yaratib beradi. Xususan, tadqiqotlarda olingan natijalar mamlakatdagi ta’lim sifati va uning xalqaro standartlarni hisobga olgan holda egallagan o‘rni to‘g‘risida xulosalar chiqarish imkonini beradi. Bundan tashqari, xalqaro standartlar darajasida yuqori iqtisodiy samaraga asoslangan milliy baholash tizimini yaratishga ham imkon beradi [2]. PISA va boshqa xalqaro tadqiqotlarda ishtirok etish O‘zbekiston uchun ta’limda xalqaro tajribani o‘rganish va joriy etishga ham sharoit yaratadi.

PISA tadqiqotlarida ilk bor ishtirok etadigan O‘zbekiston tayyorgarlik masalasiga jiddiy e’tibor qaratdi. Respublika bo‘yicha 2018- yil dekabrdayoq

tizimli ravishda tadqiqotlarga tayyorgarlik koʻrish boshlandi. Xalqaro baholash dasturlari boʻyicha xalqaro tadqiqotlarda Oʻzbekiston Respublikasining ishtirok etishiga tayyorgarlik koʻrish boʻyicha ishlab chiqilgan “yoʻl xaritasi”da xalqaro tadqiqotlarga munosib tayyorgarlik koʻrish uchun Rossiya Federatsiyasi va Qozogʻiston Respublikasining tajribasini oʻrganish maqsadida 2018- yil dekabr oyidayoq ushbu davlatlarga xizmat safarini tashkil etish vazifasi qoʻyildi [3]. Oʻzbekiston Respublikasi xalqaro baholash tadqiqotlariga tayyorgarlik koʻrishda, birinchi navbatda, MDH davlatlaridan Rossiya Federatsiya va Qozogʻiston Respublikasi tajribasiga tayanishga qaror qilgani bu davlatlarda ham sovet davridan meros qolgan ta’limning umumiy xususiyatlari mavjudligi bilan izohlanadi.

Respublika boʻyicha koʻplab konferensiya va seminarlar tashkil etilib, PISA tadqiqotlariga tayyorgarlik masalalari muhokama qilindi. Ta’lim sifatini baholash boʻyicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish milliy markazi direktori – Milliy loyiha menejeri A.Ismoilov PISA 2021 tadqiqotlariga tayyorgarlik bilan bogʻliq tashkil etilgan seminarda boshqa davlatlar va xalqaro tashkilotlarning yordami va qoʻllab-quvvatlashi haqida ham ta’kidlab oʻtdi. Masalan, Avstraliya ta’lim tadqiqotlari kengashi PISA uchun yangi mamlakatlar,shu jumladan, Oʻzbekiston uchun qoʻshimcha metodik va konsultativ koʻmak berish, PISA tadqiqotlarini amalga oshirishni qoʻllab-quvvatlash, soʻrovlarni amalga oshirish, imkoniyatlarni tahlil qilish, salohiyatni oshirish va loyihani amalga oshirish rejalari, milliy loyihalarni ishlab chiqish va amalga oshirishda koʻmaklashish, milliy sifat nazorati va dasturlarini qoʻllab-quvvatlash maqsadida IHTT (Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti) tomonidan biriktirildi hamda ushbu tashkilot bilan hamkorlik aloqalari yoʻlga qoʻyildi [4]. Bu Oʻzbekistonning PISA tadqiqotlariga tayyorgarlik davomida hamkorlik geografiyasini kengaytirib borganiga misol boʻla oladi. Bundan tashqari, PISA tadqiqotlarini tashkil etadigan IHTT tomonidan e’tibor qaratilganini ham koʻrsatadi.

PISA tadqiqotlariga tayyorgarlik jarayonida maktab ta’limida mavjud muammolarni oʻrganish va kamchiliklarni bartaraf etish masalalariga ham toʻxtalib oʻtildi. Ta’lim sifatini nazorat qilish Davlat inspeksiyasi boshligʻi U.Tashkenbayev Xalq ta’limi vazirligidagi videselektor yigʻilishda oʻz ma’ruzasi bilan qatnashib mavjud muammolarga toʻxtalib oʻtdi. U 2019- yildan Ta’lim sifatini nazorat qilish Davlat inspeksiyasi tomonidan umumta’lim maktablarining milliy reytingi yuritila boshlashiga toʻxtalib oʻtib, mavjud muammolarni ta’kidladi. Bular qatorida xalqaro tadqiqotlarga tayyorgarlik masalasi, amalda milliy reyting tizimining ta’lim sifatini xolisona baholash imkoniyati, oʻquvchilarning maktabda olgan bilimini hayotda qoʻllay olish koʻnikmasi shakllanmaganligi, ta’lim sifatini ta’minlash uchun maktablarning moddiy texnika bazasi va oʻquv-labaratoriy jihozlari yetarli emasligi, oʻqituvchilarning salohiyati va muntazam oʻz ustida ishlamayotganligi kabi muammolarga jiddiy e’tibor qaratildi [5]. Maktab ta’limida mavjud muammolarni hal qilish ta’lim sifatini yaxshilash va xalqaro tadqiqotlarda yaxshi natijalar qayd etish imkonini berardi. Shuning uchun ham bu masalalarga jiddiy e’tibor qaratildi.

Xalqaro tadqiqotlar, shu jumladan, PISA tadqiqotiga tayyorgarlik masalasi respublika bo‘yicha barcha viloyatlarda tayyorgarlik ko‘rilgani bilan ajralib turadi. Xususan, Namangan viloyatida ham Namangan viloyat xalq ta’limi boshqarmasi rahbarligida ushbu tadqiqotga tayyorgarlik masalalariga jiddiy e’tibor qaratildi. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 997-sonli qarori ijrosini ta’minlash uchun Xalq ta’limi vazirligi tomonidan 2018- yil 18-dekabrda 316-sonli buyruq chiqarilib, unda viloyatlardagi xalq ta’limi boshqarmalariga topshiriqlar berilgan edi. Ushbu buyruq ijrosini ta’minlashga qaratilgan Namangan viloyat xalq ta’limi boshqarmasining 2018- yil 24-dekabrdagi 226-sonli buyrug‘ida viloyatda xalqaro tadqiqotlarga tayyorgarlik uchun ishchi guruh tarkibi va yo‘l xaritasi tasdiqlandi [6]. Ishchi guruh tarkibi tasdiqlangach, viloyat bo‘yicha xalqaro tadqiqotlarga tayyorgarlik ko‘rish masalasiga jiddiy kirishildi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Ta’lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi, O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi va Ta’lim sifatini baholash bo‘yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish milliy markazi tomonidan 2019- yil 16-mart kuni tashkil etilgan xalqaro tadqiqotlarda ishtirok etish bilan bog‘liq seminarda ushbu tadqiqotlarning ahamiyati haqida tushuntirishlar berildi. Xususan, PISA tadqiqoti muayyan maktab o‘quv dasturlarining ustunligini o‘rganish o‘rniga, o‘quvchilarning asosiy mavzularda bilim va ko‘nikmalarini qo‘llay olish qobiliyati, muammolarni tahlil qilish, sharhlash va samarali hal qilish, fikrlash va muloqot qilish imkoniyatlarini ko‘rib chiqadi [7]. Bunday seminarlarni tashkil etish orqali xalqaro tadqiqotlarning maqsadlari haqida ma’lumotlar berish tayyorgarlik jarayonini to‘g‘ri tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etdi.

PISA tadqiqotiga tayyorgarlik jarayonida maktablarda tashkil etilgan tajriba sinovlari ham muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. 2020- yilda Respublika miqyosida 84 ta maktablar PISA dasturi doirasida tajriba sinov sifatida ishtirok etishi belgilab berilgan bo‘lsa, shundan Namangan viloyatidan 5 ta maktab tanlab olindi (1-jadval).

1-jadval. Namangan viloyatidan PISA tajriba-sinovida qatnashgan maktablar

№	Tuman (shahar) nomi	Maktab nomi
1	To‘raqo‘rg‘on tumani	16-maktab
2	Mingbuloq tumani	6-maktab
3	Chust tumani	41-maktab
4	Namangan shahri	7-maktab
5	Namangan shahri	49-maktab

PISA dasturi doirasida tajriba sinov Respublika Ta’lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi tomonidan 2021- yilning 27-aprelidan 30-apreligacha bo‘lgan muddat oralig‘ida o‘tkazildi. Namangan shahridagi 7-maktab karantinda bo‘lganligi sababli 12-may kuni o‘tkazildi [8]. Viloyat miqyosida 5 ta maktabda tajriba sinov o‘tkazilishi haqiqiy sinovga tayyorgarlik ko‘rish vositasi bo‘lib xizmat qildi. O‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalari haqida dastlabki taassurotlar olish imkonini berdi.

Namangan viloyati bo‘yicha xalqaro tadqiqotlarga tayyorgarlik uchun markaz vazifasini bajaradigan tayanch maktablar belgilab olinib, ularda baholash tadqiqotlariga ixtisoslangan fanlar va yo‘nalishlar bo‘yicha maxsus treninglar ham tashkil etildi. 2021- yil 14-oktabrdagi Namangan viloyat Xalq ta’limi boshqarmasining Tuman (shahar) xalq ta’limi bo‘limlari mudirlariga yuborgan rasmiy xatida tayanch maktablar uchun tavsiyaviy xarakterdagi o‘quv dasturi ishlab chiqilgani haqida yetkazildi. Unga ko‘ra, Ta’lim sifatini baholash bo‘yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish milliy markazida Respublika ta’lim markazi hamda A.Avloniy nomidagi Xalq ta’limi muammolarini o‘rganish va istiqbollarini belgilash ilmiy-tadqiqot instituti bilan hamkorlikda “Xalqaro tadqiqotlarga tayyorgarlik ko‘rishga yo‘naltirilgan tayanch maktablar uchun treninglar o‘quv dasturi” ishlab chiqilgan. Ushbu dastur xalqaro tadqiqotlarga tayyorgarlik ko‘rish uchun tashkil etilgan tayanch maktablar bazasida o‘qish, matematik, tabiiy-ilmiy savodxonlik, kreativ fikrlash kabi yo‘nalishlarda seminar, trening va o‘quv mashg‘ulotlarini samarali va tizimli tashkil etishda metodik jihatdan qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan [9]. Ushbu misol respublika bo‘yicha xalqaro tadqiqotlarga tizimli ravishda tayyorgarlik ko‘rilganini bildiradi.

O‘zbekistonning PISA tadqiqotida 2021- yil ishtirok etishi rejalashtirilgan edi. Lekin pandemiya natijasida sinovlar 2022- yil aprel-may oylariga ko‘chirildi [10;27]. PISA Boshqaruv Kengashi pandemiya natijasidagi qiyinchiliklar tufayli PISAning 8-baholash tadqiqoti 2022- yilga ko‘chirilganini ta’kidlagan [11;40]. 2023- yilda e’lon qilingan xalqaro baholash tadqiqoti natijalari O‘zbekistonni juda past natijalar qayd etganini ko‘rsatdi. Unga ko‘ra, har uchala yo‘nalish (matematika, o‘qish savodxonligi va tabiiy fanlar) bo‘yicha oxirgi o‘rinlarni qayd etib, o‘rtacha ko‘rsatkichlardan past natijalar qayd etgan [12]. Ushbu past natijalar maktab ta’limida mavjud muammolarni ko‘rsatib, keyingi tadqiqotlarda yaxshiroq ishtirok etish uchun kamchiliklarni bartaraf etishga undaydi. Namangan viloyatida ham xalqaro baholash tadqiqotining keyingi bosqichlariga tayyorgarlik davom ettirilishi, avvalgi yo‘l qo‘yilgan xato va kamchiliklar ustida ishlash ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Ўзбекистон Республикаси Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлиги жорий архиви. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг асосий фаолият бўйича буйруқлари. Декабрь. № 1000-1019. 2018 йил.

2. Тиллаев Р. Халқ таълими тизимида таълим сифатини баҳолаш соҳасидаги халқаро тадқиқотларга тайёргарлик кўриш ва ташкил этиш. Методик қўлланма. – Наманган, 2020.

3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 8 декабрьдаги 997-сонли “Халқ таълими тизимида таълим сифатини баҳолаш соҳасидаги халқаро тадқиқотларни ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорига 1-илова.

4. Таълим сифатини баҳолаш бўйича халқаро тадқиқотларни амалга ошириш миллий маркази директори – Миллий лойиҳа менежери А.Исмаиловнинг “Таълим сифатини баҳолаш бўйича PISA 2021 халқаро тадқиқотларида Ўзбекистон Республикасининг иштирок этишига тайёргарлик кўриш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги республика семинаридаги маърузаси.

5. Таълим сифатини назорат қилиш Давлат инспекцияси бошлиғи

У.Ташкенбаевнинг “Умумтаълим муассасалари рейтингини аниқлашни самарали ташкил этиш ҳамда PISA халқаро тадқиқотларида Ўзбекистон Республикасининг иштирок этишига тайёргарлик кўриш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 2019 йил 30 январьда Халқ таълими вазирлигида қилган маърузаси.

6. Наманган вилоят халқ таълими бошқармаси бошлиғининг 24.12.2018 даги 226-сонли “Халқ таълими тизимида таълим сифатини баҳолаш соҳасидаги халқаро тадқиқотларни ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги буйруғи.

7. “Халқаро баҳолаш дастурларида муваффақиятли иштирок этиш – таълим сифатини оширишнинг муҳим омили” мавзусидаги семинар пресс-релизи. Тошкент, 2019.

8. Наманган вилоят халқ таълими бошқармаси. “Халқаро тадқиқотларини ўтказиш учун танланган умумий ўрта таълим муассасаларида ўқувчилар билимини баҳолашни юқори савияда ташқил этиш бўйича амалга оширилган ишлар тўғрисида”ги маълумотнома. 2021 йил.

9. Namangan viloyat xalq ta’limi boshqarmasining 14.10.2021 dagi Tuman (shahar) xalq ta’limi bo‘limi mudirlariga rasmiy xati.

10. Ташибекова М. Бошланғич синфларда STEAM – таълим технологиясидан фойдаланиш методикаси (Табиий фанлар мисолида). Педагогика фан. фал. док. (PhD) … дис. – Наманган, 2022.

11. PISA 2022 Results (Volume II): Learning During – and From – Disruption. – Paris: OECD Publishing, 2023.

12. Ma’rifat. 2024- yil 28-fevral.

NAMANGAN VILOYATIDAGI OLIY O‘QUV YURTLARI TASHKIL TOPISHI.

СОЗДАНИЕ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ В НАМАНГАНСКОЙ ОБЛАСТИ.

ESTABLISHMENT OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN NAMANGAN REGION.

Ergashev Jaxongir Abdurasul o‘g‘li
Is’hoqxon Ibrat nomidagi Namangan davlat chet tillari instituti,
Gumanitar fanlar va jismoniy tarbiya kafedrasi stajor-o‘qituvchi.

Annotatsiya. *Ushbu ilmiy maqola Namangan viloyatidagi oliy o‘quv yurtlarining tashkil topishi va rivojlanishini o‘rganadi. Maqolada sovet davrida viloyatda oliy ta’lim muassasalarining tashkil etilishi, ular orqali mutaxassislar tayyorlash jarayoni, ta’lim tizimining ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishga qo‘shgan hissasi, shuningdek, viloyatdagi ilmiy va madaniy hayotning shakllanishidagi o‘rni ko‘rib chiqiladi. Davlat siyosati va ta’lim tizimi o‘zgarishlarining Namangan viloyatidagi oliy o‘quv yurtlari faoliyatiga qanday ta’sir ko‘rsatganligi, ta’limda ko‘rsatilgan ustuvor yo‘nalishlar va mutaxassisliklar muhokama qilinadi. Maqola viloyat ta’lim tizimining rivojlanishi va oliy o‘quv yurtlarining iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy taraqqiyotdagi o‘rnini tushunishga yordam beradi.*

Kalit so‘zlar. *Namangan viloyati, oliy o‘quv yurtlari, sovet davri, ta’lim tizimi, mutaxassis tayyorlash, ilmiy rivojlanish, madaniy taraqqiyot, iqtisodiy rivojlanish, ta’lim infrastrukturasi, oliy ta’lim muassasalari, ta’lim siyosati, pedagogika, universitetlar, institutlar, yosh avlodni tarbiyalash, mutaxassisliklar va kasb tayyorlash, sovet ta’lim modeli.*

Аннотация. *Данная научная статья исследует становление и развитие высших учебных заведений в Наманганской области. В статье рассматриваются процесс создания высших учебных заведений в области в советский период, подготовка специалистов через эти учреждения, вклад образовательной системы в социальное и экономическое развитие, а также роль высших учебных заведений в формировании научной и культурной жизни региона. Обсуждаются изменения государственной политики и образовательной системы, их влияние на деятельность высших учебных заведений Наманганской области, а также приоритетные направления и специальности в образовании. Статья помогает понять роль высших учебных заведений в экономическом, социальном и культурном развитии области и развитии образовательной системы в целом.*

Ключевые слова: *Наманганская область, высшие учебные заведения, советский период, система образования, подготовка специалистов, научное развитие, культурное развитие, экономическое развитие, образовательная инфраструктура, высшие учебные заведения, образовательная политика, педагогика, университеты, институты, воспитание молодого поколения, специальности и профессиональная подготовка, советская модель образования.*

Abstract. *This scientific article examines the establishment and development of higher educational institutions in Namangan region. The article discusses the process of creating higher education institutions in the region during the Soviet period, the preparation of specialists through these institutions, the contribution of the education system to social and economic development, as well as the role of higher educational institutions in shaping the scientific and cultural life of the region. It also addresses the impact of changes in state policy and the education system on the activities of higher education institutions in Namangan region, as well as the priority directions and specializations in education. The article helps to understand the role of higher educational institutions in the economic, social, and cultural development of the region and the overall development of the education system.*

Keywords: *Namangan region, higher educational institutions, Soviet period, education system, specialist training, scientific development, cultural development, economic development, educational infrastructure, higher education institutions, education policy, pedagogy, universities, institutes, youth education, specializations and vocational training, Soviet education model.*

Hayotimiz mazmuni mustaqillik tufayli kundan-kunga boyib bormoqda. Hukumatimiz tomonidan mustaqillik yillarida Ta’lim tog‘risida bir necha qaror va farmonlar qabul qilib, buyuk kelajak sari dadil qadam tashlamoqda. Endilikda mamlakatimiz ta’lim tizimida aniq va ravshan, ilmiy asoslangan davlat siyosati mavjud.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev va hukumatimizning sog‘lom va barkamol, komil insonlarni tarbiyalab yetishtirishga qaratilgan siyosatidan ruhlanib, fidokorona mehnat qilayotgan Namangan davlat universiteti Farg‘ona vodiysida joylashgan eng yirik oliy ta’lim maskanlaridan biri hisoblanadi. O‘quv dargohining tashkil etilishi muhim taraqqiyot bosqichlariga ega.

1941- yil 6-martda O‘zbekiston SSR Oliy Soveti Prezidiumining farmoniga muvofiq, Namangan viloyati tashkil etildi [*1. – B. 20]*. Bu tadbir viloyatning iqtisodiy va madaniy rivojlanishini ko‘zda tutar edi. Shu munosabat bilan xalq ta’limi tarmoqlarini kengaytirish, ularni malakali pedagogik kadrlar bilan mustahkamlash eng muhim masalalardan biriga aylandi. Ayni shu davrga kelib,

Ikkinchi jahon urushi davom etayotgan bir paytda, boshqa sohalar kabi maktab o‘qituvchilarining katta qismi urushga safarbar etilgan edi. Natijada, maktablarda o‘qituvchilar soni kamayib ketdi. Shunday vaziyatda hukumat maktablarni o‘qituvchi kadrlar bilan ta’minlashga alohida ahamiyat berib, Namanganda muallimlar tayyorlaydigan oliygoh ochishga qaror qildi.

Namangan markazidagi 5-maktab uchun qurilgan binoga urush vaqtida pedagogika bilim yurti ko‘chib kelgan bo‘lib, 1942- yilda ana shu yerda Andijon o‘qituvchilar bilim yurti tarmog‘i tashkil etilgan [*2. – B.3]*. Bu tarmoqqa Andijon o‘qituvchilar instituti hisobidan tehnikum direktori M. Yoqubov rahbarlik qildi. Dastlab uchta fakultet: O‘zbek tili va adabiyoti, Rus tili va adabiyoti, hamda Fizika-matematika fakultetlari ochilib, ularga 72 talaba qabul qilingan [*3. – B. 4]*. 1944- yilda ana shu tarmoq mustaqil Namangan o‘qituvchilar institutiga aylantirildi [*4. –B. 3]*.

Viloyatda birinchi oliy ta’lim muassasasi hisoblangan mazkur institutda I.N. Nazarov (1942–1944-y.), R. Burnashev (1944–1948-y.), M. Bobojonov (1948–1950-y.), A. Magazinik (1950–1951-y.), S. Qoraboyev (1951–1952-y.), M. Egamberdiyev (1952–1953-y.) va Xolmuhammedov (1953–1954-y.) kabi pedagoglar faoliyat yuritgan [*5. – B. 4]*.

1945–1946-o‘quv yilidan boshlab institutda talabalar va o‘qituvchilar soni ortib bordi. O‘zbek tili va adabiyoti, rus tili va adabiyoti, tabiiy fanlar va pedagogika mustaqil kafedralari tashkil etilib, ularda 227 nafar talabaga 19 nafar o‘qituvchi ta’lim berar edi. 1954–1955-o‘quv yilida ilmiy darajaga ega o‘qituvchilar soni 8 nafarga yetdi [*6. – B. 4]*.

Ikkinchi jahon urushidan so‘ng maktab va maorif ishlariga e’tibor kuchaydi, ularning tarmoqlari kengaytirildi. Maktablarda 8–10-sinflar soni ko‘payib, oliy ma’lumotli o‘qituvchilarga ehtiyoj oshdi. Shu munosabat bilan Namangan o‘qituvchilar instituti SSSR Ministrlar Sovetining 1955- yil 8-maydagi 2867-sonli qaroriga muvofiq, O‘zbekiston Ministrlar Sovetining 1955- yil 17-maydagi A-112-sonli qarori asosida 1955–1956-o‘quv yilidan boshlab ikki yillik o‘qituvchilar instituti Namangan davlat pedagogika institutiga aylantirildi [*7. – B. 5]*.

Institutga pedagogika fanlari nomzodi, dotsent Z.F. Mirtursunov (1955–1961-y.), fizika-matematika fanlari nomzodi, dotsent F.G‘. G‘aybullayev (1961–1971-y.), fizika-matematika fanlari nomzodi, professor M. Mamatov (1971–1993-y.) rektorlik qilganlar [*8. – B. 4]*. 1955- yilda institutda uch nafar dotsent, 19 nafar katta o‘qituvchi va 12 nafar oddiy o‘qituvchi faoliyat olib borgan.

1959–1960-o‘quv yillarida institutda beshta fakultet va sakkizta kafedra mavjud bo‘lib, ularda 62 nafar o‘qituvchi (shundan 8 nafari fan nomzodi) ishlagan.

1960- yilda institutga 600 o‘rinli, to‘rt qavatli o‘quv binosi foydalanishga topshirildi. Institutning kengayishi bilan bir vaqtda tashkil etilgan sirtqi bo‘lim ham muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. 1960–1973- yillar davomida institutni 7602 nafar talaba tamomlagan bo‘lsa, ulardan 4025 nafari sirtqi ta’lim olgan. Institutda ilk bor T.X. Homidova doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi [*9. – B. 9]*. 1963–1964-o‘quv yilida fizika-matematika fakultetida umumiy texnika va mehnat bo‘limi tashkil etildi.

1967- yilga kelib institutda chet tillar (1961- yilda tashkil etilgan. Dastlab U. Saxov, Y. Abdumo‘minov, I. Boruxov, V.I. Qodirova, M. Kamolitdinov, Y. Madaminov, M. Shamsiddinov kabi mutaxassislar ta’lim bergan), jismoniy tarbiya va sport (1967- yil sentabr oyida boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi va metodikasi fakulteti negizida tashkil etilgan, dekan Y. Uzoqov) hamda geografiya-biologiya fakultetlari tashkil etildi. Oliy ta’lim muassasasi o‘sha davrda namunali oliy o‘quv va ilmiy markazlardan biri sifatida e’tirof etilgan.

1992- yilda institutda 8 ta fakultet va 32 ta kafedra faoliyat yuritgan. 400 dan ortiq professor-o‘qituvchi talabalarga turli fanlar bo‘yicha bilim bergan.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, oliy ta’lim sohasida ham qator ijobiy o‘zgarishlar amalga oshirildi. Jumladan, birinchi Prezidentimiz I.A. Karimovning 1992- yil 28-fevraldagi farmoniga binoan, yarim asrlik tarixga ega oliy ta’lim muassasasi negizida Namangan davlat universiteti tashkil etildi (respublika bo‘yicha 8 ta pedagogik institut universitet maqomiga ega bo‘ldi) [*10. 15-aprel]*. Bu o‘zgarish oliygohning professor-o‘qituvchilari, xodimlari hamda kunduzgi va sirtqi bo‘limlarda tahsil olayotgan 6,5 mingga yaqin talaba zimmasiga katta mas’uliyat yukladi.

1960–1970- yillarda mamlakatda, xususan Farg‘ona vodiysida yangi sanoat korxonalari tez sur’atlar bilan qurila boshladi. Shu sababli mazkur korxonalarni muhandis-kadrlar bilan ta’minlash masalasi dolzarb bo‘ldi. O‘sha davrda respublikada yagona bo‘lgan Toshkent politexnika instituti joylarda o‘z filiallarini tashkil eta boshladi.

1979- yilda Kosonsoy ko‘chasidagi yangi binoda Toshkent politexnika institutining Namangan filiali tashkil etildi. Filial direktori vazifasiga i.f.n., dotsent T.M. Mallaboyev (1979–1981-y.) tayinlandi. Filial faoliyatini shakllantirishda dotsent A. Akbarov (kafedra mudiri) va Hamidxon Soliyev (dekan) faol qatnashdilar. Dastlab pedagogika fanlari nomzodi Sh. Abdurahmonov, texnika fanlari nomzodi, dotsent F. G‘afforov, pedagoglar T. Ko‘kiboyev va Z.V. Kravchenko kabi ilmiy kadrlar bu yerda ish boshladilar va filialning dastlabki faoliyatini yo‘lga qo‘yishga katta hissa qo‘shdilar [*11. 30-dekabr]*.

O‘sha yili institut 200 nafar talabani (qishloq xo‘jaligi qurilishi, gidrotexnik inshootlari qurilishi va gidromeliorativ ishlarni mexanizatsiyalash mutaxassisliklari bo‘yicha) qabul qildi. 1982- yilda filialga professor A.A. Karimov direktor etib tayinlandi. Uning rahbarligida mexanizatsiyalash yo‘nalishidagi ixtisosliklarning nufuzi ortdi. Filial 30 dan ortiq paxta terish, ko‘sak terish va ko‘sak chuvish mashinalari, kombayn, ekskavator, buldozer, traktor, tirkama, avtomobil kabi jami 80 ga yaqin texnik vositalarga ega bo‘ldi.

Filialning tashkil etilishi va bosqichma-bosqich rivojlanishida ko‘plab ustozlar qatori A. Akbarovning ham xizmatlari alohida ahamiyatga ega. A. Akbarov mudirlik qilgan “Umumtexnika fanlari” kafedrasida 48 nafar professor-o‘qituvchi va 20 dan ortiq texnik xodim faoliyat yuritgan. Kafedra tomonidan talabalar uchun 27 fandan ta’lim berilgan [*12. 30-dekabr]*.

Ta’kidlash joizki, hozirgi Namangan muhandislik-pedagogika institutida faoliyat ko‘rsatayotgan 25 ga yaqin kafedra ana shu “Umumtexnika” kafedrasi

negizida shakllangan. 1985- yilda Do‘stlik shoh ko‘chasida filialning o‘quv binolaridan biri foydalanishga topshirildi. Yangi direktor etib tayinlangan T.E. Ergashev (1984–2005-y.) filialning mustaqil institutga aylanishi va bugungi darajaga yetishida katta hissa qo‘shdi. O‘quv binolari va talabalar turar-joyi foydalanishga topshirilib, o‘quv-tarbiyaviy ishlar samarali yo‘lga qo‘yilgan bir paytda, Moskvaning ko‘rsatmasi bilan Toshkent politexnika institutining Namangan filialini tugatish haqida buyruq chiqarildi. Filialning 30–40% professor-o‘qituvchilari boshqa ta’lim muassasalariga o‘tib, faoliyatlarini davom ettirdilar.

Filial direktori professor T. Ergashev va dotsent A. Akbarovning tashkilotchilik va tashabbuskorlik qobiliyati o‘sha davrda to‘la namoyon bo‘ldi. Ilmiy kengash chaqirilib, unda dotsent A. Akbarov direktor vazifasini vaqtinchalik bajaruvchi etib tayinlandi. U prorektor P. Danchenko va kafedra mudiri J. Muhammedov bilan birgalikda Moskvaga yo‘l oldi. Maqsad – tegishli vazirliklar va markaziy idoralarga murojaat qilib, Namangandagi bilim yurti faoliyatining ahamiyatini isbotlash va shu orqali ilm maskanini saqlab qolish edi.

Dotsent A. Akbarov 3–4 oy davomida o‘quv yurti faoliyatini bir me’yorda boshqarishga harakat qildi. Sverdlovsk muhandislik-pedagogika instituti tomonidan Namanganga professor-o‘qituvchilardan iborat delegatsiya yuborildi. Delegatsiya institutning moddiy-texnik bazasi, ilmiy salohiyati hamda muhandis kadrlariga bo‘lgan ehtiyojni atroflicha o‘rgandi va oliygoh faoliyatini davom ettirish zarur degan xulosa berdi (2–3-ilovaga qarang). Shundan so‘ng 1985- yildan boshlab, Toshkent sanoat-texnologiya instituti filiali sifatida faoliyat ko‘rsata boshlagunga qadar, ilm maskanini Sverdlovsk muhandislik-pedagogika institutining Namangan filialiga aylantirish haqida Moskva tomonidan rasmiy buyruq berildi. Ushbu jarayon juda mashaqqatli kechganini alohida ta’kidlash lozim.

Institut tarixini uch davrga bo‘lish mumkin:

1. Tashkil topish davri (1979–1981- yillar).
2. Tiklanish davri (1981–1991- yillar).
3. Kamolot davri (1991- yildan boshlab), ya’ni mamlakatimiz mustaqillikka erishgan davrdan hozirgi kungacha.

Oliy ta’lim muassasasi shu kungacha og‘ir, ammo sharafli yo‘lni bosib o‘tdi. Unda faoliyat yuritgan barcha – oddiy xodimdan tortib rektorgacha – bir jamoa bo‘lib mehnat qildi va yuksak natijalarga erishdi.

Respublikamiz oliy o‘quv yurtlarining eng yosh, navqiron va istiqbolli ilm dargohlaridan biri hisoblangan Namangan muhandislik-iqtisodiyot institutiga (hozirgi NamMTI) asos solinganiga ham shu kunlarda 42 yildan ortiq vaqt bo‘ldi [*13. – B. 255]*. NamMTI – mustaqillik va istiqlol ila shakllangan, rivojlanish yo‘lidan borayotgan zamonaviy ilm-ma’rifat maskani. O‘tgan tarixan qisqa, ammo sermazmun va sharafli faoliyat davrida u murakkab, ayni paytda mazmunli yo‘lni bosib o‘tdi. Mazkur oliygohdan to‘rt mingdan ziyod malakali mutaxassislar tayyorlandi.

Respublikamizga, shuningdek, mustaqilligiga erishgan Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi mamlakatlariga va undan kengroq hududlardagi xalq xo‘jaligi

tarmoqlariga kadrlar yetishtirib bergan bu oliy dargoh o‘ziga xos o‘rin va mavqega ega. U mamlakatimiz fani va texnikasi taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shib kelmoqda.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, institut o‘tgan vaqt davomida Xalqlar Do‘stligi ordeniga sazovor bo‘lgan Toshkent to‘qimachilik va yengil sanoat instituti negizida dastlab o‘quv-maslahat punkti sifatida shakllandi va rivojlanib bordi. Bunda institut professor-o‘qituvchilarining otaliq instituti – yetakchi mutaxassis olimlar bilan doimiy hamkorligi muhim omil bo‘ldi. O‘quv-maslahat punkti, umumtexnika fakulteti, filial va nihoyat mustaqil oliygoh sifatida faoliyat yuritayotgan Namangan muhandislik-texnologiya instituti tarixi bevosita Toshkent to‘qimachilik va yengil sanoat institutining shonli yo‘li bilan chambarchas bog‘liqdir.

Ma’lumki, mazkur institutga 1968- yilda asos solingan (o‘quv-maslahat punkti sifatida) [*14. – B. 3]*. XX asrning 60- yillari oxirida Namanganda va butun Farg‘ona vodiysida to‘qimachilik va yengil sanoatni jadal rivojlantirish hamda malakali mutaxassis kadrlar tayyorlash masalasi dolzarb edi. Shu ehtiyoj asosida yirik institut filialining ochilishi o‘sha davrda muhim ijtimoiy va madaniy voqea bo‘ldi.

Dastlab o‘quv-maslahat punkti sifatida ochilgan bu ilm dargohida talabalar ishlab chiqarishdan ajralmagan holda o‘qishardi. O‘quv-maslahat punktiga texnika fanlari nomzodi (t.f.n.), dots. X.G. Soliyev rahbarlik qildi. Ilk tashkil topgan bu ilm maskani Namangan shahrining markazida joylashgan bo‘lib, uning faqat 2 ta o‘quv auditoriyasi mavjud edi [*15. – B. 5]*. 1977- yilga kelib, o‘quv-maslahat shahobchasi umumtexnika fakultetiga aylantirildi. Shu davr ichida Namangan shoyi va kastyumbop gazlamalar kombinati (hozirgi Namangan tekstil ishlab chiqarish hissadorlik jamiyati) otalig‘idagi 2-kichik tumanda yangi qurilgan o‘quv binosiga ko‘chib o‘tdi. Bu to‘rt qavatli binoda o‘quv-tajriba ishlarini nisbatan keng va mazmunliroq tashkil etish imkoniyati yaratildi. Fakultetga fizika-matematika fanlari nomzodi, dots. X.S. Husanov dekan etib tayinlandi. Uning sayi-harakatlari bilan ilm dargohida sezilarli o‘zgarishlar yuz berdi. Talabalar soni 500 kishiga yetdi. Ularga ta’lim bergan professor-o‘qituvchilardan 6 kishi fan nomzodlari va katta o‘qituvchilardir.

1981- yilda umumtexnika fakulteti Toshkentdagi bosh institutning filialiga aylantirildi. Bu vaqtda talabalar soni jami 750 kishiga yetdi. Filialga t.f.n. X.T. Ahmadxo‘jayev direktor bo‘lib tayinlandi. Unga asosan to‘quvchilik va yigiruvchilik mutaxassisliklari bo‘yicha yoshlar qabul qilindi. 1984- yilda kechki va sirtqi bo‘limlarda “to‘quvchilik, paxta va kimyoviy tolalarni yigirish”, “to‘qimachilik mashina va aparatlari” mutaxassisliklari bo‘yicha dastlabki diplom ishlari Namanganda himoya qilindi.

Bunday diplom himoyalari 1987- yildan boshlab kunduzgi bo‘lim bitiruvchi talabalari tomonidan ham amalga oshirilgan. O‘sha vaqtda muhandislik mutaxassisligi bo‘yicha 390 kishi kunduzgi, 700 kishi kechki, sirtqi bo‘limlarda esa 560 kishi ta’lim olgan.

1988- yilga kelib, filial 3-kichik tumanda joylashgan yangi binoga ko‘chib o‘tdi. O‘sha yildan boshlab iqtisod fanlari nomzodi, dots. X.N. Nabiyev direktor etib tayinlandi.

1990- yildan “to‘qimachilik sanoati iqtisodiyoti va uni boshqarish” mutaxassisligi birinchi marta 25 ta talabani qabul qilgan. Shu davrdan boshlab iqtisodchi mutaxassislar tayyorlash masalasiga alohida e’tibor berildi. Keyinchalik, 30 talaba shu mutaxassislik bo‘yicha o‘zbek va rus guruhlariga qabul qilindi.

Xulosa qilib aytganda, sovet davrida Namangan viloyatidagi oliy o‘quv yurtlari o‘zining o‘ziga xos tarixi bilan ajralib turadi. 1920- yillardan boshlab, viloyatda ta’lim tizimi rivojlanib, oliy ta’lim muassasalari tashkil qilindi. Dastlabki yillarda, asosan, tarbiya va madaniyat sohalariga qaratilgan mutaxassislar tayyorlash uchun oliy o‘quv yurtlari faoliyat ko‘rsata boshladi. Sovet davri davomida, bu yurtlarda ko‘plab malakali mutaxassislar yetishtirildi, viloyatning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy hayotiga katta hissa qo‘shildi. Namangan viloyatidagi oliy o‘quv yurtlarining asosiy maqsadi sovet tizimi talablariga javob beradigan mutaxassislarni tayyorlash, texnika va ishlab chiqarish sohalarida yangi avlodni shakllantirish edi. Shu bilan birga, ilm-fan va texnologiya sohasidagi yutuqlar va taraqqiyotlar ham oliy ta’lim muassasalarining rivojlanishiga turtki bo‘ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati.

1. Haydarov Z.U. Namangan viloyati: o‘tmish va bugun (1917-2013 yy). – Namangan. 2014. – B. 20.
2. Наманган олий билимгоҳи /А. Раҳимов ва бошқ. Муҳарир А. Мадумаров. – Наманган: Ибрат, 1992. – Б. 3.
3. Носиров О.Истеъдод гулшани. – Фарғона: Фарғона,1999. – Б.4.
4. Наманган олий билимгоҳи … – Б. 3.
5. Раҳимов А., Юсупов Н. Наманган давлат университети олимлари. – Наманган: Наманган, 2002. – Б.4.
6. Наманган олий билимгоҳи /А. Раҳимов ва бошқ. Муҳарир А. Мадумаров. 1992. – Б. 4.
7. Наманган олий билимгоҳи…. – Б. 5.
8. Раҳимов А., Юсупов Н. Кўрсатилган китоб. – Б.4.
9. Наманган олий билимгоҳи ... – Б. 9.
10. Raximov N. Istiqlol va fan taraqqiyoti // Namangan haqiqati. 1995- yil 15-aprel.
11. Дармонов. Ё.Курашчан фидойи инсон толеи // Олтин даврим. 2007. 30 декабр.
12. Дармонов. Ё.Курашчан фидойи инсон толеи// Олтин даврим. 2007. 30 декабр.
13. O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 6-tom. – Toshkent., 2003. – B. 255.
14. Муқаддас даргоҳ / Х.Т. Аҳмадхўжаев ва бошқ. Муҳаррир Ҳ.Н. Набиев. – Наманган. Ибрат, 2000. – Б. 3.
15. Муқаддас даргоҳ / Х.Т. Аҳмадхўжаев ва бошқ. Муҳаррир Ҳ.Н. Набиев. – Б. 5.

O‘ZBEKISTON BA KOREYA RESPUBLIKASI MUNOSABATLARI YANGI BOSQICHDA (NAMANGAN VILOYATI MISOLIDA).

ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ УЗБЕКИСТАНОМ И РЕСПУБЛИКОЙ КОРЕЯ НАХОДЯТСЯ НА НОВОМ ЭТАПЕ (НА ПРИМЕРЕ НАМАНГАНСКОЙ ОБЛАСТИ).

RELATIONS BETWEEN UZBEKISTAN AND THE REPUBLIC OF KOREA AT A NEW STAGE (IN THE EXAMPLE OF NAMANGAN REGION).

Sarimsokov Abdilatip Abdiraximovich
“University of Business and Science” Ijtimoiy fanlar kafedrasi dotsenti, tarix fanlari nomzodi.
e-mail: abdulsarimsokov@gmail.com
Тел: +998 93 926 01 18

Mirzamaxmudov Muxammadjon Tursunpulotovich
“University of Business and Science” Tarix mutaxassisligi 1- kurs magistranti.
e-mail: nam.mmt83@gmail.com
Тел: +998 93 671 10 08

Annotatsiya.

Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasining Koreya Respublikasi bilan hamkorlik aloqalarining yo‘lga qo‘yilishi, taraqqiyot bosqichlari, yo‘nalishlari hamda bugungu kundagi holati masalasi yoritilgan.

Аннотация.

В данной статье описаны этапы, направления и современное состояние сотрудничества между Республикой Узбекистан и Республикой Корея.

Abstract.

This article discusses the establishment, stages of development, directions, and current state of cooperation between the Republic of Uzbekistan and the Republic of Korea.

Kalit so‘zlar.

Mustaqillik, O‘zbekiston, respublika, Koreya Respublikasi, xalqaro hamkorlik, aloqa, investitsiya, loyiha, korxona, ishlab chiqarish, iqtisodiyot, Namangan.

Ключевые слова.

Независимость, Узбекистан, республика, Республика Корея, международное сотрудничество, связь, инвестиции, проект, предприятие, производство, экономика, Наманган.

Key words.

Independence, Uzbekistan, republic, Republic of Korea, international cooperation, communication, investment, project, enterprise, production, economy, Namangan.

Mustaqillikka erishganidan so‘ng jahon hamjamiyatining teng huquqli a’zosiga aylangan O‘zbekiston Respublikasi tashqi siyosatda tez sur’atlarda rivojlanayotgan dunyoning barcha davlatlari bilan, jumladan, Koreya Respublikasi bilan ham hamkorlik aloqalarini yo‘lga qo‘ygan. Koreya Respublikasi 1991- yil 30- dekabrda Osiyo – Tinch okean mintaqasi davlatlari orasida birinchi bo‘lib O‘zbekiston Respublikasi mustaqilligini tan olgan edi. O‘zbekiston Respublikasi bilan Koreya Respublikasi o‘rtasidagi diplomatik aloqalar 1992- yilning 29- yanvarida o‘rnatilgan bo‘lib, o‘tgan davr mobaynida har ikki tomon davlat rahbarlari o‘rtasida 17 marta oliy darajadagi uchrashuvlar o‘tkazilgan. Mazkur uchrashuvlarda tomonlar siyosiy, savdo-iqtisodiy, madaniy-gumanitar aloqalarni rivojlantirish bo‘yicha muhim kelishuvlarga erishganlar.

O‘zaro munosabatlarni yanada mustahkamlash maqsadida 2006- yilda har ikki davlat o‘rtasida Strategik sheriklik to‘g‘risidagi Qo‘shma deklaratsiya imzolangan. 2014- yilda imzolangan Strategik sheriklikni yanada rivojlantirish va chuqurlashtirish to‘g‘risidagi qo‘shma deklaratsiya davlatlar o‘rtasidagi siyosiy, savdo-iqtisodiy hamda madaniy-gumanitar sohalarda munosabatlarni sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarilishiga imkoniyat yaratdi.

Ikki mamlakat o‘rtasidagi samimiy do‘stlik Janubiy Koreya Prezidenti Li Myon Bak Seul meri bo‘lgan yillari boshlangan edi. 2008- yildagi prezident saylovida g‘alaba qozongan Li

Myon Bak, innaguratsiya marosimiga oliy faxriy mehmon sifatida O‘zbekiston rahbarini ham taklif etgan edi. 2009- yilning may oyida O‘zbekiston va Janubiy Koreya rahbarlarining Toshkentdagi uchrashvi ikki davlat o‘rtasidagi aloqalarni yanada mustahkamlanishiga xizmat qilgan [4].

Hozirgi vaqtda Koreya va O‘zbekistonning hamkorlik aloqalari kengayib bormoqda. Ikki davlat o‘rtasidagi manfaatli iqtisodiy aloqalar har tomonlama foydalidir. O‘zbekiston ishchi kuchi va resurslarga boy mamlakat, Koreya esa ishlab chiqarish texnologiyalari va qisqa davrda tez sur’atlar bilan rivojlanish tajribasiga ega [3: 23].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Koreya Respublikasi Prezidenti Mun Chje Inning taklifiga binoan 2020- yil 30- oktyabrda Shimoliy iqtisodiy hamkorlik ikkinchi xalqaro forumidagi nutqida jahondagi mushkul vaziyat va global inqiroz sharoitida aynan shunday ko‘p tomonlama muloqot yangi xatar va tahdidlarga samarali qarshi turish uchun imkoniyat yaratib, mamlakatlarimiz barqarorligi, farovonligi va izchil taraqqiyotini ta’minlashga xizmat qilishini alohida ta’kidladi.

2021- yil 28- yanvar kuni O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Koreya Respublikasi Prezidenti Mun Chje In bilan videoanjuman shaklida uchrashuv o‘tkazgan edi. Unda davlat rahbarlari ikki tomonlama munosabatlar borasida alohida strategik sheriklikni yanada mustahkamlash va hamkorlikni har tomonlama kengaytirishni ta’kidlagan edilar.

Bunda oliy, kasb-hunar va maktabgacha ta’lim, sog‘liqni saqlash, madaniy meros ob’yektlarini raqamlashtirish va restavratsiya qilish sohalaridagi hamkorlikning joriy va istiqbolli dasturlari ko‘rib chiqildi.

2005- yilga qadar O‘zbekistonda Janubiy Koreyaning 28 ta yirik firma va kompaniyalarining vakolatxonalari faoliyat ko‘rsatayotgani diqqatga sazovordir [2:24].

2021- yilda janubiy koreyalik tadbirkorlar ishtirokida amalga oshirilayotgan loyihalar doirasida 400 million dollargacha investitsiyalar kiritilishi ma’lum qilingan.

Shuningdek, har ikki davlat hamkorlik aloqalarining yangi yo‘nalishi, ya’ni yuqori texnologik sohalar – energetika, neft-gaz, kimyo va neft-kimyo, farmatsevtika, qayta ishlash sanoati, qishloq xo‘jaligi, infratuzilmani modernizatsiya qilish, transport va logistika, turizm hamda shu kabi boshqa tarmoqlarda ham qiymati 3,4 milliard AQSh dollardan ortiq bo‘lgan 55 ta yangi loyiha amalga oshirildi.

Har ikki davlat o‘rtasidagi hamkorlikning shartnomaviy – huquqiy asoslariga to‘xtaladigan bo‘lsak, respublikalar o‘rtasida jami 181 ta hujjat imzolangan bo‘lib, ulardan 4 tasi davlatlararo, 53 tasi hukumatlararo, 75 tasi idoralararo va 49 tasi xalqaro shartnoma maqomiga yega bo‘lmagan xalqaro hujjatlardir.

2021- yilning 5- aprelida rasmiy tashrif bilan O‘zbekistonga kelgan Koreya Milliy assambleyasi spikeri Pak Byon Sok Senat raisi Tanzila Norboyeva va Qonunchilik palatasi spikeri Nurdin Ismoilov bilan uchrashuvlar o‘tkazgan. 6- aprel kuni Koreya Respublikasi parlamentining milliy assambleya spikeri Pak Byon Sok boshchiligidagi delegatsiyasi Prezident Shavkat Mirziyoyev qabulida bo‘ldi. Delegatsiya tarkibida O‘zbekistonga spikerdan tashqari Janubiy Koreya parlamentining davlat boshqaruvi, moliyaviy siyosat, sanoat, savdo, energetika, transport, qishloq xo‘jaligi, ekologiya, sog‘liqni saqlash, mehnat munosabatlari, madaniyat, sport va turizm kabi ustuvor yo‘nalishlar bo‘yicha qo‘mitalariga a’zo 6 nafar deputat ham kelgan edi.

O‘zbekistonda koreys sarmoyasi ishtirokidagi 80 ga yaqin korxona bo‘lib, ular transport, elektronika, telekommunikatsiya, aloqa, to‘qimachilik kabi sohalarga mansub. Ular avtomobil, xalq iste’mol mollari, radio elektron maqsulotlar ishlab chiqarish bilan shug‘ullanadi. Farg‘ona va Namangan shaharlarida ham shunday korxonalar barpo etiladi. Shuningdek, Koreya Respublikasining 19 ta kompaniyasi O‘zbekiston Respublikasida o‘z vakolatxonasini ochgan.

Ikki mamlakat parlamentlari muntazam uchrashuvlar o‘tkazib kelmoqda, bu esa mamlakatlar o‘rtasidagi hamkorlikni rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Munisipal darajada yaqin aloqalar o‘rnatiligan bo‘lib, ushbu doirada Toshkent va Seul, Farg‘ona va Yongin, Namangan va Songnam, Samarqand va Kyongju, Toshkent viloyati va Kyonsan-Pukto hamkorlik kelishuvlari mavjud [6: 710].

Janubiy Koreya kompaniyalari O‘zbekiston Respublikasining viloyatlarida ham ko‘plab loyihalarni ishga tushirmoqda. Shu jumladan, oxirgi vaqtlarda janubiy koreyaliklarning Namangan viloyatida ham ishga tushirmoqchi bo‘lgan loyihalarida viloyatning transport va savdo infratuzilmasini yanada rivojlanishi rejalashtirilgan.

Namangan viloyati hokimi Shavkatjon Abdurazzoqov Janubiy Koreyaning “Ecofarm Global Co” kompaniyasi rahbari Lim Sang Hva bilan kompaniya tomonidan amalga oshirilishi rejalashtirilgan ikki yirik loyihani muhokama qildi.

Hokimlik axborot xizmatining xabar berishicha, birinchi loyiha Namangan – Toshkent yo‘nalishida zamonaviy Karvonsaroy, savdo markazi, restoran, dam olish maskani va avtoturargoh barpo etishni o‘z ichiga oladi.

Loyiha Chust tumanidagi “Farg‘ona halqa avtomobil yo‘li A-373” hududida 7 gektar maydonda amalga oshiriladi. Loyiha qiymati 5 million dollar bo‘lib, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investisiyalar hisobiga moliyalashtiriladi. Markaz yiliga 100 ming yo‘lovchiga xizmat ko‘rsatadi va natijada 50 ta yangi ish o‘rni yaratiladi.

Loyiha 2025- yilning to‘rtinchi choragida ishga tushishi kutilmoqda.

Ikkinchi loyiha esa zamonaviy logistika markazi va temir yo‘l terminali qurishdan iborat. Bu loyiha Namangan viloyati Chust tumanidagi “Namangan erkin iqtisodiy zonasi”da 10 gektar maydonda joylashadi.

Loyiha qiymati 50 million dollar bo‘lib, past haroratli omborxonalar va yo‘lovchilar uchun temir yo‘l terminali barpo etiladi. Bu markaz yiliga 100,0 ming tonna mahsulotni saqlash quvvatiga ega va 100 ta ish o‘rni yaratiladi. Loyihaning birinchi bosqichi 2025- yilning to‘rtinchi choragida, ikkinchi bosqichi esa 2026- yilning to‘rtinchi choragida ishga tushadi.

“Ikki loyiha ham Namangan viloyatining transport va savdo infratuzilmasini rivojlantirishga katta hissa qo‘shadi” [5], deyiladi axborot xizmati xabarida.

O‘zbekiston va Janubiy Koreya kelgusi 3 yilda o‘ta muhim minerallar, yarimo‘tkazgichlar, kimyo sanoati, qishloq xo‘jaligi, mashinasozlik, shaharsozlik, xavfsiz energetika sohalarida, jami 7 ta yo‘nalishdagi hamkorlikni yo‘lga qo‘ymoqchi. 2025- yilni “O‘zbekiston va Koreya o‘rtasidagi o‘zaro almashinuvlar yili” deb nomlash taklifi kiritilgan.

Muzokaralar jarayonida kelgusi 3 yil uchun O‘zbekiston-Koreya alohida strategik sherikligining yangi yuqori texnologiyali kun tartibini shakllantirish muhimligi ta’kidlandi. O‘zbekiston rahbari buni “Ikki mamlakatning yuqori texnologiyali va innovasion hamkorligining yangi davri” deb e’lon qilish tashabbusi bilan chiqdi.

Shu munosabat bilan hukumatlarga O‘zbekistonda mintaqaviy yuqori texnologik xab yaratish bo‘yicha strategik dasturni tayyorlash topshirildi. Ayni paytda strategiyaning tub yo‘nalishlari sifatida bir qator ustuvor sohalarda hamkorlik qilish taklif etildi.

- o‘ta muhim mineral resurslar sohasidagi hamkorlik. Bu resurs bazasini chuqur qayta ishlagan holda qo‘shilgan qiymatning to‘liq zanjirini yaratishni nazarda tutadi.

- Koreya Respublikasi an’anaviy ravishda global yetakchilardan biri hisoblangan yarimo‘tkazgichlar sohasida strategik hamkorlik. Bu borada mamlakatda mintaqada birinchi yaxlit ilmiy-ishlab chiqarish klasterini barpo etish rejalashtirilgan.

- kimyo sanoatida keng ko‘lamli hamkorlik. “Yashil” vodorod va ammiak ishlab chiqarish, shuningdek, tayyor rezin-texnika mahsulotlari ishlab chiqarish bo‘yicha yangi loyihalar tayyorlangan.

- mashinasozlikda kooperatsiyani chuqurlashtirish. Joriy yil bahorida Jizzax viloyatida KIA avtomobillarini yig‘ish liniyasini ishga tushirildi. Kelgusi yilda yiliga 60 mingdan ortiq sedan ishlab chiqarishni boshlash rejalashtirilgan.

- “Aqlli” qishloq xo‘jaligini yaratishga texnologiyalarni jalb qilish, shu jumladan, agrar tarmoqni raqamlashtirish, “aqlli” va “yashil” texnologiyalarni joriy etish. Mamlakat hududlarida qayta tiklanadigan energiya manbalari asosida zamonaviy issiqxona xo‘jaliklari va bog‘dorchilik majmualarini barpo etish yuzasidan kelishuvlarga erishilgan.

- infratuzilmani modernizasiya qilish va shaharsozlik dasturi. Koreya banklari va kompaniyalarining transport infratuzilmasini modernizasiya qilish, davlat-xususiy sheriklik

tamoyillari asosida turar joy va tijorat ob’yektlarini loyihalashtirish va qurishga qiziqishi yuqori ekani ta’kidlandi.

- **z**amonaviy va xavfsiz energetika. “Yashil” energetika va energiya samaradorligini oshirish sohasida istiqbolli loyihalarni ishlab chiqish uchun tomonlar energetika vazirlari darajasida strategik muloqotni qayta tiklashga va uning navbatdagi yig‘ilishini yaqin orada O‘zbekistonda o‘tkazishga kelishib olindi.

Koreya Eksimbanki va EDCF jamg‘armasi bilan shyeriklik muvaffaqiyatli bo‘layotgani qayd etildi, ular bilan qo‘shma loyihalar portfeli 3 milliard dollardan oshgan [8].

Umuman olganda, diplomatik aloqalar o‘rnatilganidan buyon Koreya Respublikasi barcha yo‘nalishlarda, xususan amalga oshirilayotgan iqtisodiy-ijtimoiy o‘zgarishlarda, xalqaro masalalalarda O‘zbekistonning sinalgan, ishonchli strategik hamkoriga aylandi. O‘z navbatida O‘zbekiston bilan siyosiy, iqtisodiy jabhalarda keng aloqalarni yo‘lga qo‘yish Koreya tomoni manfaatlariga ham to‘la mos keladi. Bundan kelib chiqqan holda tomonlar yaqin va uzoq istiqbolda ikki tomonlama aloqalarini yanada rivojlantirish va mustahkamlashga harakat qiladilar.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Мирзиёев Ш.М Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисидаги Фармони. – Тошкент: “Адолат”, 2017.
2. Abdusattorova F.A. O‘zbekiston va Janubiy Koreya davlatlari hamkorligi tarixiga oid mulohazalar // Yangi O‘zbekiston pedagoglari axborotnomasi. 2023. № 10.
3. Li Dji Yun. Koreya va O‘zbekistonning iqtisodiy hamkorlik shartnomasi // Jamiyat va boshqaruv. 2009. № 1. 23- b.
4. O‘zbekiston va Koreya o‘rtasidagi hamkorlik natijalari. https://review.uz/uz/post/ozbekiston-va-koreya-respublikasi-ortasidagi-hamkorlik-natijalari
5. Жанубий Корея компанияси Намангандаги икки йирик лойиҳани ишга туширади 20 октябр 2024. https://yuz.uz/news/janubiy-koreya-kompanisi-namangandagi-ikki-yirik-loyihani-ishga-tushiradi
6. Маматов Д.О. Ўзбекистон ва Жанубий Корея: ўзаро ҳамкорлик алоқалари ва истиқболлари // Academic Research in Educational Sciences Volume. 3 | Issue 4 | 2022. ISSN: 2181-1385. Cite-Factor: 0,89 | SIS: 1,12. DOI: 10.24412/2181-1385-2022-4-707-711.
7. Сун Дон Ги. Ўзбекистон Республикаси ва жанубий Корея иқтисодий ва маданий алоқалар ҳамда истиқболли режалар. Дис.тарих фанлари номзоди. – Тошкент, 2000.
8. Ўзбекистон ва Корея 7 та йўналишда стратегик ҳамкорлик қилмоқчи https://www.gazeta.uz/uz/2024/06/14/coopeartion/

MADANIYAT VA SAN’AT SOHASIDAGI ISLOHOTLARNI AMALGA OSHIRISHDA YOSHLAR TASHKILOTLARINING O‘RNI

РОЛЬ МОЛОДЕЖНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В РЕАЛИЗАЦИИ РЕФОРМ В ОБЛАСТИ КУЛЬТУРЫ И ИСКУССТВА

THE ROLE OF YOUTH ORGANIZATIONS IN IMPLEMENTING REFORMS IN THE FIELD OF CULTURE AND ARTS

Kurbanov Ravshan Raimjonovich

TDYU huzuridagi Namangan viloyat akademik litseyi tarix fani o‘qituvchisi
3-darajali yurist O‘zbekiston tarixi- (Tarix) ixtisosligi
bo‘yicha mustaqil izlanuvchi
E-mail: kurbanovravshan@gmail.com
Tel:+998 93 914 03 87

Annotatsiya.

Ushbu maqolada Mustaqillikning dastlabki yillarida O‘zbekistonda yoshlarni madaniyat va san’at sohasida qo‘llab-quvvatlash Yoshlarni san’at sohasida salohiyatlarini namoyish etish imkoniyatlari Farg‘ona vodiysi, “Kamolot” yoshlar ijtimoiy harakati, “Yoshlar ittifoqi” va Yoshlar ishlari agentligi misolida tahlili yoritilgan.

Аннотация.

В первые годы независимости анализируется поддержка молодежи в сфере культуры и искусства в Узбекистане на примере Ферганской долины, молодежного общественного движения “Камалот”, Молодежного союза и Агентства по делам молодежи.

Abstract.

This article analyzes the support of youth in the field of culture and art in Uzbekistan in the early years of independence. Opportunities for youth to demonstrate their potential in the field of art are analyzed using the examples of the Fergana Valley, the “Kamolot” youth social movement, the “Youth Union’ and the Youth Affairs Agency.

Kalit so‘zlar.

Mustaqillik, yoshlarni qo‘llab-quvvatlash, madaniyat, teatr, yoshlar.

Ключевые слова:

Независимость, поддержка молодежи, культура, театр, молодежь.

Keywords:

Independence, youth support, culture, theater, youth

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan keyin 1991 yil sobiq komsomol tashkilotini isloh qilish natijasida O‘zbekiston Respublikasi yoshlarini birlashtirish uchun “Yoshlar ittifoqi” tashkiloti tuzildi. Tashkilot yoshlarni o‘z plenumi va konferensiyalari qarorlarini bajarishga safarbar qilishga urinishi, qarorlarda yoshlarning manfaatlari va ehtiyojlari to‘la aks etmaganligi natijasida 1996 yilda “Yoshlar ittifoqi” tashkiloti tugatildi.

1996–2000 yillardagi “Kamolot” jamg‘armasi boshqaruvi majlislari bayonnomalari va qarorlarida “Yoshlar muammolari instituti” ochilgani, “Kamolot va qonun” korxonalari keng qamrovli faoliyat olib borganligi ko‘rsatib o‘tilgan [22].

Biroq, jamg‘arma yoshlarning ijtimoiy muammolarini hal etishga qaratilgan amaliy ishlarni olib borgani bilan ham o‘zining maqsadlarini to‘la bajara olmadi.

2001 yil 25-aprelda O‘zbekiston Respublikasi “Kamolot” yoshlar ijtimoiy harakatining ta’sis qurultoyi bo‘lib o‘tdi. Ta’sis qurultoyda harakatning Dasturi va Nizomi qabul qilindi. 2001 yilda Harakatning Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Toshkent shahri, 12 ta viloyat, 199 ta tuman (shahar) bo‘limlari Kengashlari, 17 mingdan ortiq boshlang‘ich tashkilotlari faoliyat ko‘rsatdi va 7 mln. 200 ming nafardan ortiq 14 yoshdan 28 yoshgacha bo‘lgan yoshlarning 4 mln. 600 ming nafardan ortig‘i yoki 64 foizi harakatga a’zo bo‘lib kirgan. 2016 yilda “Kamolot”

yoshlar ijtimoiy harakatining 4 millionga yaqin a’zosi bor bo‘lib, bu mamlakatdagi 10 milliondan ziyod yigit-qizlarning 40 foizini tashkil etdi.

2001 yil 23-mayda tashkil etilgan “Kamalak” Bolalar tashkiloti ham O‘zbekistondagi eng nufuzli bolalar tashkiloti sifatida samarali faoliyat ko‘rsatib kelmoqda. 2001 yilda “Kamalak” bolalar tashkiloti 7 yoshdan 14 yoshgacha bo‘lgan o‘quvchilarni birlashtirgan bo‘lib 4,2 mln.dan ortiq bolalar tashkilotga a’zo bo‘lib kirgan bo‘lsa, 2007 yilda Respublikada 10–14 yoshgacha bo‘lgan o‘quvchilar soni 3039943 nafarni tashkil etib, “Kamalak” bolalar tashkiloti a’zolari soni 4624877 nafarini tashkil etdi (7–10 yoshgachalar - 1599212, 10–14 yoshgachalar - 3025665), 2008 yil oxirida 10–14 yoshgacha bo‘lgan o‘quvchilar soni - 3761145 nafarini tashkil etdi. Harakatning Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar bo‘limi “Kamalak” bolalar tashkiloti tomonidan bolalarni maktabdan tashqari ta’lim muassasalaridagi to‘garaklarga biriktirilganligi yaxshi yo‘lga qo‘yilgan. To‘garaklarga jalb etilganlar soni – 543346 nafar, Bolalar tashkiloti tomonidan jalb etilganlar – 157707 nafarni tashkil etgan. Bolalar tashkiloti o‘z faoliyatini tarbiyaning o‘ziga xos yondashuv va usullaridan foydalangan holda, bolalarning qalbi va ongiga harakatning asosiy maqsad-muddaolarini singdirishga qaratgan [13-21].

“Kamolot” yoshlar ijtimoiy harakati 2001–2016 yillar davomida Respublika miqyosidagi yirik yoshlar tashkiloti sifatida shakllanib, o‘zining atrofida millionlab sog‘lom fikrli yoshlarni birlashtirdi. Harakatning bevosita yordami bilan yoshlarning turli muammolarini yechish, ularning manfaatlarini himoya qilish, qobiliyatlarini yuzaga chiqarishga qaratilgan Respublika miqyosidagi o‘nlab ko‘rik tanlovlar, konferensiyalar, seminarlar, sport musobaqalari tashkil etildi. Harakat tomonidan milliy ta’lim-tarbiya tizimini takomillashtirish, zamon talablari bilan uyg‘unlashtirish asosida jahon andozalari va ko‘nikmalari darajasiga chiqarish maqsadi bosqichma-bosqich amalga oshirildi. Bundan tashqari, yoshlar muammosini o‘rganishda “Kamolot” YoIH tomonidan anchagina xayrli ishlar amalga oshirildi, jumladan, ilmiy-amaliy konferensiyalar o‘tkazildi.

“Kamolot” yoshlar ijtimoiy harakati 2001 yildan 2016 yilgacha bo‘lgan davrda yoshlar orasiga chuqurroq kirib borishni, chekka hududlardagi yoshlar bilan ishlashni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan bo‘lib, yoshlarning ma’lum bir qismini o‘z atrofida birlashtirishga, o‘z Dasturi va Ustavida belgilangan maqsad va vazifalarni imkon darajasida bajarishga harakat qilib keldi. O‘tgan davr mobaynida mohiyat e’tibori bilan yoshlarning haqiqiy tayanchi va suyanchi bo‘lishi zarur bo‘lgan “Kamolot” yoshlar ijtimoiy harakati faoliyatida jiddiy kamchilik va nuqsonlar ko‘zga tashlandi [23-27].

Yoshlarga oid davlat siyosatini izchil va samarali amalga oshirish, yoshlarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash, huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish tizimini tubdan isloh etish maqsadida hamda bu borada keng jamoatchilik, avvalo, yoshlar vakillarining taklif va mulohazalarini e’tiborga olgan holda, O‘zbekiston “Kamolot” yoshlar ijtimoiy harakatining 2017- yil 30-iyun kuni bo‘lib o‘tgan IV qurultoyi qaroriga muvofiq, O‘zbekiston yoshlar ittifoqi tashkil etildi [4].

O‘zbekiston yoshlar ittifoqi tashkil topgan kun 30-iyun sanasi mamlakatimizda ”Yoshlar kuni” deb e’lon qilindi [2-7].

Yoshlarga oid davlat siyosatini amalga oshirishda ishtirok etuvchi vakolatli idoralar faoliyati ustidan samarali jamoatchilik nazoratini tashkil etish, natijasi bo‘yicha ta’sirchan choralar ko‘rish uchun 2017- yil 5-iyulda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan qabul qilingan “Yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini oshirish va O‘zbekiston yoshlar ittifoqi faoliyatini qo‘llab-qavvatlash to‘girisida” farmoni muhim ahamiyatga ega bo‘ldi [209-216].

2017 yilda sohada amalga oshirilgan tadbirlar tahlili yoshlarning keng qatlamlariga daxldor bo‘lgan dolzarb masalalar, ayniqsa, uyushmagan yoshlarning hayotda o‘z o‘rnini topishi uchun munosib sharoit yaratish, ularni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash, kasbga yo‘naltirish va bandligini ta’minlash, tashabbuslarini rag‘batlantirish borasidagi ishlar talab darajasida tashkil etilmagani ham yaqqol namoyon bo‘lib qoldi. Shu sababli, mazkur sohadagi faoliyatni tubdan takomillashtirish maqsadida qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasining “Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida”gi Qonuni bugungi davr talablariga mos ravishda har tomonlama barkamol, mustaqil fikrlaydigan, mamlakatimiz istiqboli uchun mas’uliyatni o‘z zimmasiga olishga qodir, tashabbuskor, xalq manfaati yo‘lida bor salohiyatini safarbar qiladigan, shijoatli yoshlarni tarbiyalash, ularning intellektual va ijodiy salohiyatini ro‘yobga chiqarish uchun mustahkam huquqiy poydevor yaratdi [3-4].

O‘zbekiston yoshlar ittifoqi faoliyati davomida “Adabiyotga e’tibor - ma’naviyatga, kelajakka e’tibor” shiori ostida “Men sevib o‘qigan kitob” va “Eng yaxshi kitobxon” respublika tanlovlari, “Kitob bayrami” va “Bolalar kitoblari” an’anaviy respublika festivallari, “Biz Vatanga tayanchmiz”, “Bizning eng katta tayanchimiz va suyanchimiz, hal qiluvchi kuchimiz yoshlar” shiorlari ostidagi aksiyalar, “Adabiyot va san’at - shaxs ma’naviyatini boyitish, yuksaltirish omili” mavzusida yozuvchilar, shoirlar, san’atkorlar, adabiyotshunos olimlar ishtirokidagi uchrashuvlar, respublikaning chekka hududlarida xalq rassomlari, xalq ustalari bilan bolalar, yoshlar va ularning ota-onalari uchun “Bunyodkor xalqim bilan muloqot – ijodim ilhomi” mavzusida master-klasslar va ijodiy uchrashuvlar, “Eng buyuk jasorat - ma’naviy jasoratdir” mavzusida davra suhbatlarini doimiy ravishda tashkil etib kelinmoqda [1-5].

2017 – 2021- yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi demokratik davlat qurish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish borasidagi islohotlarda yoshlar faolligini oshirish bilan bog‘liq bir qator yangi va muhim vazifalarni belgilab berganini alohida qayd etish joiz.

2017- yil 16-avgustda “O’zbekiston davlat san’at va madaniyat institutining Farg‘ona mintaqaviy filialini tashkil etish to’g‘risida” Prezident qarorining imzolanishi mamlakatimiz madaniyati va san’ati tarixida alohida ahamiyatga ega bo’ldi. 2017- yil 16-oktabrda “O’zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi huzurida Madaniyat va san’atni rivojlantirish jamarmasini tashkil etish to’risida”,

2017- yil 18- oktabrda “O’zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash to’g‘risida”, 2018- yil 27-iyunda “O’zbekiston davlat filarmoniyasi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to’g‘risida” Prezident Farmonlari imzolandi [1-2].

O‘zbekiston Respublikasi Yoshlar ishlari agentligining 2020-2025 yillardagi faoliyati taxlil qilinsa, agentlik tomonidan hududlar va tuman (shahar)lardagi 9452 ta mahallada yoshlar to‘liq xatlovdan o‘tkazildi va 9,2 mln yoshning ”Yoshlar balansi” yangidan shakllantirildi. Yoshlarning individual muammosini hal qilish, qiziqishi va iqtidorini ro‘yobga chiqarish bo‘yicha Respublika komissiyasi va Davlat xavfsizlik xizmati nazorati ostida tizimli ishlar amalga oshirildi. Xususan:

Yoshlarning muammo va takliflarini o‘rganish, ularni hal etish maqsadida 208 ta tuman (shahar)da mahalliy sektor rahbarlari tomonidan mahalladagi va xorijdagi yoshlar bilan 1432 ta uchrashuv o‘tkazilib, uchrashuvlar davomida 27 ming 597 nafar yoshning 2 ming 743 ta muammo va takliflari o‘rganildi. Shundan, 1 ming 736 tasi joyida bartaraf etilib, 1 ming 7 tasi manzilli tadbirlar rejasiga kiritildi [1-2].

2020-2025 yillar davomida Respublikaning barcha hududlarida, saylgohlar, madaniyat va istirohat bog‘larida rassomlar ko‘rgazmalari, “Mushoira”, “Ibrat”, “Zakovat” intellektual o‘yinlarш, turli viktorinalar, “Yangi O‘zbekiston yoshlari, birlashaylik!” shiori ostida yoshlar festivallari, 200 dan ortiq yirik gala-konsertlar o‘tkazildi [1-4].

O‘zbekistonda yoshlar siyosati doirasida amalga oshirilayotgan loyihalar orasida eng katta shuhrat qozongani mahalla-sektor-tuman-hudud-respublika darajasida o‘tkazilayotgan 5 bosqichli “Besh tashabbus olimpiadasi”ni keltirish mumkin. 2022 yilgi “Besh tashabbus olimpiadasi” doirasidagi sport musobaqalarida respublikada g‘olib va sovrindor bo‘lgan yoshlarning yashash mahallalarida jami 623 ta sport maydonchalari qurib berilganini alohida ta’kidlash joiz. Jumladan, Farg‘ona, Andijon, Namangan viloyatlari mahallalariga ham 150 dan ortiq sport maydonchalari qurib berildi [1-5].

2023 yil yakuni bo‘yicha mazkur tadbirlarda 11,9 million nafar yoshlar ishtirok etdi. Ushbu olimpiadaning 5 ta yo‘nalishda o‘tkazilayotgan respublikamizning eng chekka qishloq va ovullaridagi qobiliyati, iste’dodini yetarlicha namoyon eta olmayotgan yoshlar uchun juda katta imkoniyat eshigini ochib berdi. Masalan olimpiada doirasida “Yoshlar ovozi” respublika tanlovi g‘olibi Farg‘ona viloyati Beshariq tumanida tug‘ilgan, an’anaviy ijrochilik yo‘nalishi g‘olibi Xushnudjon Solijonov Italiyaga 10 kunga xalqaro tajribalarni o‘rganish maqsadida yuborildi [1-4].

O‘zbekiston Respublikasi Yoshlar ishlar agentligi hamda O‘zbekiston Yoshlar ittifoqi Markaziy kengashi tomonidan 2017- yildan beri o‘tkazilib kelinayotgan “Yosh kitobxon” respublika tanlovi yoshlarni kitobga bo‘lgan qiziqishlarini ortishida muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2018- yil 12-maydagi “Buyuk allomalar, adib va mutafakkirlarimiz ijodiy merosini keng o‘rganish va targ‘ib qilish maqsadida yoshlar o‘rtasida kitobxonlik tanlovlarini tashkil etish to‘g‘risida”gi qaroriga ko‘ra,

O‘zbekiston yoshlar ittifoqi, Respublika Ma’naviyat va ma’rifat markazi hamda boshqa vazirlik, jamoatchilik vakillarining mamlakat yoshlari o‘rtasida o‘tkazilgan kitobxonlik tanlovlarini ijobiy baholagan holda, ushbu tanlovlarni o‘tkazish tizimini yanada takomillashtirish to‘g‘risidagi takliflari ma’qullandi [5-58].

O‘zbekiston Respublikasi Yoshlar ishlari agentligi tomonidan 2020-2025 yillar davomida olib borilgan muhim tadbirlardan biri ham “Yosh kitobxon” respublika tanlovining uchta yosh toifasi (10-14, 15-19 va 20-30 yosh) bo‘yicha bo‘lib, unda 2021 yilda o‘tkazilgan tanlovda 300 ming nafarga yaqin yoshlar ishtirok etdi. Har bir hududdan 3 ta yosh toifasi bo‘yicha bir nafardan, jami 42 nafar g‘olib respublika final bosqichida ishtirok etish huquqini qo‘lga kiritdi.

2021 yil o‘tkazilgan “Yosh kitobxon” respublika tanlovining yakuniga ko‘ra 10-14 yoshlilar o‘rtasida 1-o‘ringa Farg‘ona viloyatidan Muhammadfozil Ismoilov munosib topildi. 15-19 yoshlilar o‘rtasida 2-o‘rinni Andijon viloyatidan kelgan Dilnavoz Hayitahmatova munosib topildi. 20-30 yoshli ishtirokchilar orasida 1-o‘ringa andijonlik Fotima Mamtaliyeva munosib topildi. Har bir yosh toifasi bo‘yicha g‘oliblarga 1-o‘ringa “Spark” avtomashinasi, 2-o‘ringa 30 million so‘mdan, 3-o‘ringa esa 15 million so‘mdan pul mukofoti topshirilgan.

2023 yilda o‘tkazilgan “Yosh kitobxon” respublika tanlovida yoshlar qamrovi soni 805 ming nafarni, 2022 yilga nisbatan 25,7 foizga oshgan. O‘tgan mavsumda 20-30 yosh toifasida Namangan viloyati Chortoq tumanidan Zamira Abdullayeva g‘oliblikni qo‘lga kiritib, Prezident sovg‘asi “Spark” avtomobillari bilan taqdirlandi [1-6].

2024 yilda o‘tkazilgan “Yosh kitobxon” respublika tanlovi orqali 912 mingdan ortiq, “Mutolaa” loyihasi orqali 1,4 mln yoshlar qamrab olindi.

“Yosh kitobxon” respublika tanlovida Andijon viloyatidan Ilhomjon Isroiljonov 268 ball bilan ikkinchi o‘rinni olib, 50 million so‘m pul mukofotiga ega bo‘ldi [1-22].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining xalqaro tadbirlarda bildirgan taklif va tashabbuslarining ijrosini yuqori saviyada ta’minlash maqsadida 2024 yil 26-30 iyun kunlari ilk marotaba “Butunjahon yoshlar festivali” o‘tkazildi. Festival doirasida 15 ta xalqaro tadbir, 40 dan ortiq ikki va ko‘p tomonlama uchrashuvlar, loyihalar, 100 dan ortiq tanlov va musobaqalar o‘tkazildi, ushbu tadbirlarda 92 ta davlatdan 700 nafardan ortiq xorijiy delegatlar, 14 ta hudud va 208 ta tuman(shahar)dan tashrif buyurgan 1 mln nafarga yaqin yoshlar ishtirok etdi.

Shuningdek, Yoshlar ijod saroyi hududida ilm-fan, kasb-hunar, tadbirkorlik, hunarmandchilik, IT, vatanparvarlik va besh tashabbus olimpiadasi yo‘nalishlarini o‘z ichiga olgan 4 ta yirik pavilon va 11 ta maydondan iborat “Yoshlar shaharchasi” tashkil etildi. Ushbu shaharchada yoshlar uchun tashkil etilgan 50 dan ortiq turli interfaol o‘yinlar, viktorinalar, mahorat darslari, ko‘rgazmalar, mushoiralar, tanlov va musobaqalarda 5 mingdan ortiq yoshlar ishtirok etib, 500 ga yaqin munosib yoshlar rag‘batlantirildi [1-4].

2024 yil 28-iyun kuni Ko‘ksaroy qarorgohida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining yoshlar bilan uchrashuvi tashkil etilib, unda barcha hududlar va tuman (shahar) studiyalaridan jami 65 ming nafar yoshlar ishtirok etdi. 2024 yil

30-iyun – ”Yoshlar kuni” bayrami hamda “Butunjahon yoshlar festivali”ning yopilish marosimi munosabati bilan Toshkent shahridagi “Humo Arena” muz saroyida 10 ming nafarga yaqin yoshlar ishtirokida gala-konsert o‘tkazildi [3].

2020-2025 yillar davomida “Besh tashabbus olimpiadasi”ga 5 ta muhim tashabbusdagi birinchi yo‘nalishi yoshlarning musiqa, rassomlik, adabiyot, teatr va san’atning boshqa turlariga qiziqishini oshirish, iste’dodini yuzaga chiqarish maqsadida aprel-may oylarida “Yoshlar ovozi” hamda aprel-iyun oylarida “Quvnoqlar va zukkolar” tanlovlari o‘tkazilib kelinmoqda. Shuningdek, yangi shirali ovoz egalarini kashf etishga xizmat qilayotgan “Yoshlar ovozi” tanlovi ham muhim ahamiyatga bo‘lmoqda. “Bo‘zatov FEST” - “Yoshlar ovozi” tanlovida 10 yoshdan 30 yoshgacha bo‘lgan 238 ming nafardan ortiq o‘g‘il-qiz uch yosh toifasida o‘z iste’dodini namoyish etmoda. G‘oliblarga uchta o‘rin bo‘yicha 50, 30, 20 million so‘mdan pul mukofoti topshiriladi. Bundan tashqari, respublika bosqichida ishtirok etgan barcha (g‘oliblardan tashqari) ishtirokchilar kafolatlangan 10 million so‘m pul mukofoti bilan rag‘batlantirildi.

2025 yilga kelib O‘zbekiston Respublikasi Yoshlar ishlari agentligi tomonidan yoshlarni bo‘sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish maqsadida “Mutolaa” loyihasi, “Ibrat Farzandlari” loyihasi, “USTOZ AI” loyihasi, “Yoshlar uchun ming kitob” loyihasi, “Kelajak kasblari”, “WikiStipendiya” loyihasi, “Qizlar akademiyasi” loyihasi, Top 100 Uni, “Besh tashabbus olimpiadasi”, Modul 5 kabi loyixalar amalga oshirib kelinmoqda [1-3].

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR. (REFERENCES)

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat institutining Farg‘ona mintaqaviy filialini tashkil etish to‘g‘risida” 2017- yil 16-avgustdagi PQ-3218-son Qarori. // https://lex.uz/docs/-3311277
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2017- yil 5-iyulda “Yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini oshirish va O‘zbekiston yoshlar ittifoqi faoliyatini qo‘llab-quvvatlash to‘g‘risida” qabul qilingan farmoni. // Xalq so‘zi, 2017 yil 5 iyul. https://lex.uz/mact/-3255680
3. O‘zbekiston Respublikasi Yoshlar ishlari agentligining joriy arxivi. 2020-2025 yillardagi faoliyati yuzasidan hisobot.
4. O‘zbekiston Respublikasi Yoshlar ishlari agentligining joriy arxivi. 2021 yil yakuni yuzasidan hisobot.
5. O‘zbekiston Respublikasi Yoshlar ishlari agentligining joriy arxivi. 2022 yil yakuni yuzasidan hisobot.
6. O‘zbekiston Respublikasi Yoshlar ishlari agentligining joriy arxivi. 2023 yil yakuni yuzasidan hisobot.
7. O‘zbekiston Respublikasi Yoshlar ishlari agentligining joriy arxivi. 2024 yil yakuni yuzasidan agentlik hay’ati majlisining bayoni. https://api-portal.gov.uz/uploads/1e34e849-b053-3edf-80bf-7682e3ff7246_media_.pdf
8. O‘zbekiston Respublikasi Yoshlar ishlari agentligining joriy arxivi. 2024 yil yakuni yuzasidan hisobot.
9. O‘zbekiston yoshlar ittifoqi joriy arxivi ma’lumotlari. 2017- yil yakuniy hisobotlari.
10. “Ёшлар муаммолари ва уларнинг ечими” мавзуидаги Республика илмий-амалий конференцияси. Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2006.
11. ЎзР “Камолот” ЁИҲ ЖА. “Камолот” ЁИҲнинг 2001–2008 йиллар давомидаги фаолияти тўғрисидаги ҳисоботи. – Б. 13-21.

12. ЎзР “Камолот” ЁИҲ ЖА. “Камолот” ЁИҲнинг 2001–2008 йиллар давомидаги фаолияти юзасидан ҳисоботи. – Б. 23-27.
13. O‘z.MA. M-13- fond, 1- royxat, 1- yig‘ma jild, 22- varaq.

ОЙБЕКНИНГ “НАВОИЙ” РОМАНИДА УЛУҒ ШОИР ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ ҚАРАШЛАРИНИНГ ТАРИХИЙ АҲАМИЯТИ.

THE HISTORICAL SIGNIFICANCE OF THE SOCIAL AND PHILOSOPHICAL VIEWS OF THE GREAT POET IN OYBEK’S NOVEL “NAVOI”

ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ И ФИЛОСОФСКИХ ВЗГЛЯДОВ ВЕЛИКОГО ПОЭТА В РОМАНЕ ОЙБЕКА “НАВОИЙ”.

Раҳимов Муҳаммаджон
University of Business and Science “Ижтимоий фанлар” кафедраси в.б. профессори, фалсафа фанлари доктори.
Тел: +998 77 005 19 32

Ойбекнинг тарихий романи “Навоий” 1944 йили нашр қилинган. Маскур асар XV асрдаги Мовароуннаҳрнинг ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаётидан олинган. Ёзувчи тарихий фактлар, солномаларга асосланиб улуғ шоирни ўз даврининг комил инсони сифатида моҳорат билан тасвирлаган. Адабиётшунос Наим Каримов таъкидлаганидек, Навоий ўз замони ва замондошларидан бир неча асрларга илғорлаб кетган ва уларни келажак сари, адолатли, маърифатли, саодатли замонлар сари етаклаган сиймо. Навоий Ойбек наздида асл, пок, улуғ қалбли инсон. Ёзувчи ғоят маҳорат билан Навоийнинг Хуросон ҳукмдори Ҳусайн Бойқаро, Абдураҳмон Жомий каби аллома ўртасидаги мураккаб муносабатлар воқеалари ҳақида фикр юритади. Ойбек асарда кўпроқ Навоийнинг элпарварлик, қамбағалпарварлик ва бошқа инсоний-гуманистик хислатларин кўрсатиб, тарихий шахснинг ижтимоийлашганлигига алоҳида урғу беради.

Алишер Навоий сиймоси ўз даврининг мураккаб ижтимоий-иқтисодий, ижтимоий-сиёсий зиддиятлари фонида алоҳида ажратиб тасвирланган. Ойбек адолатли Шоҳ образи талқинида шоирнинг орзу умидларини кўрсатар экан, Навоийнинг ҳалқ томонидалиги ва келгуси авлодлар учун ибратли бўлган ижтимоий-фалсафий қарашларини мазкур образ орқали очиб берган. Табиат ва ижтимоий муҳит тасвири сизни тарихий воқеалар оғушига олиб киради ва ўзингизни ўша давр ижтимоий-сиёсий ҳаётида юргандек, асар қаҳрамонларини таъқиб этаётгандек туюласиз. Асарда тарихий шахслар ҳаёти ҳам, тўқима образлар қиёфаси ҳам ишонарли, қизиқарли ва равон тасвирланган.

Навоийнинг ҳурмати таъсир доираси шундай кучли эдики, ҳар қандай қилич кўтарган қўллар ҳам, унинг аралашувида келишувга ўтарди. Шу билан бирга у ўзининг ҳаётини бағишлаган севикли иши-ижоди билан ҳам тинмай шуғулланган. У инсон тафаккуриннинг барча соҳаларидан кенг маълумотга эга бўлган. Тарих, фалсафа, мантиқдан тортиб, мерганлик (тирандозлик) ёки мусиқий билимларни эгаллаган комил инсон эди. Айни пайтда яхшигина расм ҳам чизар эди. У ҳар бир инсоннинг фикр мулоҳазасининг қунт билан эшитган. Унинг одамлар билан сўзлашуви киноя ва пичинглардан ҳоли бўлган. Суҳбатлар ҳар томонлама мазмундор ва мароқли бўларди. Суқротнинг аҳлоққа доир таълимоти, унинг сифатлари, Арастунинг асарлари, “Аносир арба” (Тўрт унсур: сув, ер, ҳаво, олов), Ибн Синонинг тиб илмига доир назариялари, борлиқ ҳақидаги фалсафий фикрлари, фиқҳ масалалари устида жонли тортишувлар, мунозалалар қиларди. Роман қаҳрамони Султонмуроднинг таъсуроти билан айтганда, “Фалсафа ва илму-ул мантиқдан бошлаб, то туш таъбири илми мунажжимликка қадар ҳар бобда бағоят муфид (ибратли, қойдали) мунозара бўларди”. Мунозаларда ўша даврнинг ижтимоий қиёфаси – оддий одамларнинг меҳнати, захматкашлиги, қийинчиликлари, яратувчанлиги, ўзбек тилининг бой имкониятлари алоҳида тилга олиниб, унинг тарихи далиллар билан кўрсатилган.

Ойбек Навоий сиймосини тасвирлар экан, унинг ташқи қиёфасини маҳорат билан кўрсата олган: “Навоий ўттиздан ошмаган бўлса ҳам, ёши улуғроқ кўринарди. Қомати ўртадан баланд, ингичка, лекин пишиқ бармоқлари узун ва нафис, қора ва қисқа сақолли, хушбичим мийиқлар текис ва силлиқ, ёноқлари чиқиқроқ, кенггина юзида доимий тафаккурнинг асл маъноси, маънавий қудрат ва енгил, гўзаллаштирувчи бир хорғинлик жилваланади. Қабариқроқ қовоқлари остидаги қийғоч кўзларида гўё тафаккур ва хаёл билан бирга қандайдир ирода кучи ифодаланади.” (Ойбек. Навоий. Тарихий роман, 41-бет).

Навоийнинг сиймосида камтарлик билан баравар, кибрдан, манманликлан ҳоли бўлган чин, улуғвор бир ғурур, қулларининг ҳаракатида, сўзларкан, лабларининг қимирлашида, табассумида, овозида қандайдир майинлик, нозиклик, ингичка оҳанг сезилишини Султонмурод фикру-ҳаёли билан тасвирлайди. Навоийнинг халқпарварлигини кўрсатар экан Ойбек, ижтимоий муаммоларни, вазифаларни ақл ва идрок кўзи билан кўриб, тадбир ва салоҳият билан ҳал қилмоқ кераклигини унинг тилидан баён этади. Ойбек Навоийнинг Аллоҳ борлиғи ҳақидаги қатъий фикрини қуйидигича тасвирлайди: Ягона ҳусн мутлоқ мавжуддир. Қуёшинг нурида, денгизларнин жўшқинида, тоғларнинг муаззам жуссасида ва япроқларининг титрашида унинг жамоли жилвасини кўрамиз. Кўнгилни унинг ишқи, ёди билан тўлдирмоқ керак. Шоир ўз укаси Дарвешали билан ҳаёт фалсафаси ҳақида фикр алмашар экан, дунёда китоб ўқимоқдан, тафаккурдан, шеър айтмоқдан ўзга завқбахш машғулот йўқлини қайта-қайта уқтиради. Навоийнинг нияти-улкан кутубхона барпа этиш ва унда фалсафанинг Суқрот, Афлотун, Арастулари, ҳикмат ва риёзиятнинг Пифогорлари, илм ҳайъатининг

Улуғбеклари, шеърнинг Фирдавсий ва Низомий Ганжавийлари ўз соҳаларида осойишта машғулотларда бўлиши эди.

Навоий ижтимоий борлиқ - жамиятни мамлакат ривожи, фаровонлигидаги алоҳида аҳамиятига доимо урғу бериб келарди. Шу жиҳатдан ҳам Навоий давлатни бошқариш илми ҳақида фикр юритганда, адолатли ҳукмдор сифатларини кўрсатиш баробарида, жамият тараққиётнинг ҳаракатлантирувчи кучи-халқ, камбағал деҳқонлар, косиблар, ҳунармандлар ва ижодкорларнинг ўрнига алоҳида урғу берган. Ойбекона тасвирда Навоий болаликдан дўсти шоҳ ва шоир Ҳусайн Бойқаро билан бемалол суҳбатлашар, улуснинг оғир аҳволи ҳақидаги ҳақиқатларни очиб ташларди. У ҳалқ билан муносабатларда таҳдид эмас, балки, меҳрибонлик даркорлигини айтади, улар билан муомалади қиличга эмас, адл кучига суянмоқни, халқни жабр зулмдан қутқармоқ лозимлигини таъкидлар эди. Ҳусайн Бойқарога қарата шоир: халқ шундай бир дарёйи азимки, у тошса, унинг мавжидан на шоҳнинг қасри, на дарвешнинг кулбаси қолур, у шундай бир ўтки, унинг бир учқуни туташса, на ҳашакни қўёр, на фалакни. Бас, яхшилик қилмоқ керак, элнинг, юртнинг бахти барқарор бўлса, салтанат ҳам бехатар бўлур. Шоирнинг бундай кескир мантиқи олдида подшоҳ ҳам эътирозсиз қоларди.

Ойбек Навоийнинг ижтимоийлашган тарихий маънавий қиёфасини тасвирларкан, уни чинакам сўз сеҳрбози деб атайди. У ҳар қандай ўжар фикрни руҳнинг энг ингичка, энг тутқич бермас жилваларини, юракдаги ҳисларнинг мавжланишларини сўз орқали ажойиб, ёркин тажассумлантирар, учқунда қуёшларни айлантирар, ишқдан ҳаёт ясар, оддий ҳаётдан эса улуғ, тийран афсоналар тўқир... У мингларча йилги маданиятни, асрларнинг фикр бойлигини қамраган шоир эди. (қаранг: Ойбек . Навоий. 137 бет, “илм зиё заковат, Тошкент, 2020)

Ойбек Навоийнинг чуқур фалсафий мазмун билан тўлдирилган сўзлари шеърнинг олтин ипига эркин терилишини, мисраларда сўзлар гавҳар каби ёнишини, янги ранглар, янги жилвалар билан порлашини алоҳида кўрсатади. Дарҳақиқат, шоир ўз ота бобоси тилининг содда ва тоза гўзаллигини чуқур сезиб қувонади.

“Очмагай эрдинг жамоли олам аро кошки,
Солмагай эрдинг бори оламда ғавғо кошки”.

Шоирона ҳаёлга, фалсафий тафаккурга берилган шоир “бир сония тафаккур бир йиллик тоатдан афзаллиги”га иймон келтиради. У ўз она тилининг қудратини, гўзаллигини намойишлантириб, катта достонлар яратмоқни орзу қилади, онг ва тафаккурида фикрлар маржондек терила бошлайди.

Навоий дўсти Ҳусайн Бойқаро саройида амирлик, бош вазирлик каби масъулиятли вазифаларни бажарар экан, эл-улус манфаати йўлида адолатни қарор топтириш учун тинмай ҳаракат қилди. Лекин, у амирлик рутбасидан кўра кўнгил эркинлигига мойилликни кўпроқ хоҳларди. У давлатга, эл-улусга холис кўнгил билан хизмат қилмоқликни орзу қиларди. Одамлар қалбига йўл топмоқликни энг фойда ва афзалини маънавий жабҳада деб

билар ва ёзаётганларида буни мустаҳкам асосларини кўрсатиб берарди. Унинг фикрича рутбаларнинг, мансабларнинг пасту баланди йўқ. Эл хизматида ҳамма рутбалар шарафли. Юрт учун ҳатто навкарликни ҳам ифтихор билан бўйнимга олардим, дейди Навоий.

Ойбекнинг таъкидлашича, Навоий беҳисоб кўп ҳикоялар билар эди. Кундалик ҳаёт воқеаларидан ажойиб латифалар, ибратли ҳиқоялар тўқий оларди. Шунингдек, уларни шундай жонли, илиқ айтиб берар эдики, ҳарким зўр мароқ билан тингларди. Навоийнинг фалсафаси оламни тушиниш, уни англаб йетишгина эмас, балки халқона тилда, эл-улусга йетказиб беришдан ҳам иборат эди.

Ойбек Навоийнинг Мавлоно Абдураҳмон Жомий билан ўзаро муносабатларни ажойиб тасвирлаган. Бу икки шоир ёшидаги фарқига қарамай, тарихнинг эгиз фарзандлари бўлишган. Шахсиятлариндаги маънавий кучларнинг бойлиги, уларни узилмас, тебранмас, дўстлик ришталари билан чамбарчас боғланган. Навоий ўз отаси тенги Жомийни дарёйи илми, порлоқ шеърияти, олийжаноб, соф қалби учун ёшликдан ихлос билан севган, устод каби ҳурмат қилган. Навоий Ойбекнинг таъкидлашича Жомий билан тасаввуф фалсафасига доир масалалар устида суҳбатар олиб борган. Айни пайтда Жомий ҳам бу фалсафани энг чуқур билимдонларидангина бўлиб қолмай, балки ўз ҳаётини бу фалсафага мувофиқ қурган йирик файласуф намояндаларидан бири эди. Навоий ва Жомий ўртасидаги суҳбат қай йўсинда бўлишидан қатъий назар унинг бошланиши ва якуни фалсафа билан тугарди. Зеро, ҳар икки буюк шоирнинг ижоди ўқувчини фалсафа бўстонига олиб кирар, ғазаллардаги маъно ва мазмун одамни чуқур фикрлашга, мушоҳада этишга мажбур этарди.

Юнон файласуфи Плутарх ҳеч бир айтилган сўз, айтилмай қолган сўзчалик фойда келтирмаган, деганди. Навоий давлат бошқарувида ҳам олиму-шоирлар, оддий халқ билар бўлган мулоқотларида ҳам сўзнинг ўрни, аҳамияти, маънодорлигига алоҳида эътибор қаратган. Кераксиз сўзларни ишлатмас, ваъдалар ҳам бермасди. Ҳар бир сўзда янги фикр, мантиқ, тафаккур бор эди. У айниқса, Ойбекнинг эътирофича йигитлик ва қарилик ҳақида сўзлашни севар, умрнинг баҳори ва кузи тўғрисидаги ҳикоялари шундай жонли, ёрқин, нодир фикрлар, кўришлар, суратлар билан тўла бўлур эдики, тингловчилар “кети узилмаса экан” -деб ҳаяжонланиб, қулоқ солардилар. Гоҳида “Ҳамса”сидан бир баётни ўқиб берарди.

Соқол оқи ўлимга пешровдир,

Тириклик сабзаси узра қировдир.

Шоир ҳақиқатни сўзлар, шунинг учун ҳам ҳақиқий донишманд файласуф эди. Зеро, ҳақиқатга интилиш чин файласуфлик деганди, Афлотун.

Навоий Султонмуроддек иқтидорли шогирдлари, муаррих, файласуфлар билан мулоқот қилар экан, табиий ва ижтимоий борлиқни англамоқ учун илм ва ақлга таянишни айтарди. Табиатнинг сирларидан воқиф бўлмоқ учун уни таҳлил этмоқ керак. Зотан, бу нарса ҳеч кимсани Аллоҳдан узоқлаштирмас. Чунки табиатнинг ўзи ҳусни мутлоқнинг бепоён

жилвалар кўрсатган улуғ кўзгусидир. У том маънодаги донишмандлик ёлғиз Аллоҳга хос сифат эканлигига иймон келтирар, унинг бандалари эса, донишмандликка интилиши билан кифояланишин чуқур англарди. Шу йўсинда қараганда ҳам комиллик сифати эратганга хослигини, ҳар бир инсон у хоҳ олим, хоҳ фузало, хоҳ шоир ёки оддий одам бўлсин комиллик сари интилишини яхши тушунарди. Ойбек буни Навоий тимсолида чуқур маъноли тарзда тушунтириб берган.

Навоий улуғ ижодкор сифатида унинг юраги қофияларининг жаранги, шукрона фикрнинг нури, илҳомнинг шавқи билан лиммо-лим тўла эди. Ватан, давлат, халқ булар унинг учун муқаддас ҳодисалар эди. Ойбек Навоийнинг шу хислатига алоҳида урғу беради. Дарҳақиқат, шоир буларнинг ишқи, ғами билан яшарди. Шу жиҳатдан ҳам "қон денгизлари, калла миноралари, кўкни тутган олов бўронлари устидан фотиҳларнинг мудҳиш сиймосини кўрар ва жирканар эди. У тарихда ҳаётга кўпроқ ҳаёт қўшувчи, инсон руҳидаги асл ижодкор кучларни гавдалантирувчи, ақл машъали билан тарих йўллари ёритувчи қаҳрамонлар қидирарди." (411-бет)

Алишер Навоий ўзига душманлик назари билан қараганларга ҳам ҳотиржамлик, бағрикенглик билан жавоб берган. Навоийга қарши бўлган Маждиддин ва Тўғонбеклар ҳам шоир олдида боши эгилганлигини Ойбек маҳорат билан кўрсата олган. Тўғонбек Маждиддин билан сўҳбатда ҳаёт йўлини, қилган ишларини ёдлади. Ниҳоят, чуқур афсус ва қайғу бмлан деди: "умримдаги энг катта ҳато Алишер Навоийга душманлигим бўлди. Мен йигирма йилдан ортиқ Алишерга қарши ҳаракат қилдим, не ишлар қилганим сизга маълум, Алишер юраги тоза одам эди."

Тўғри, деди Тўғонбек бошини қуйи солиб, Алишер Навоий тулкиликни билмайди. Юраги обдон соф одам.

Балли, деди Маждиддин ҳурсиниб, Унинг қаҳри ҳам раҳми ҳам самимий. Ҳар вақт самимий..." (422 бет)

Асарда Навоий образи мураккаб муносабатлар тизимида халқнинг ижтимоий муаммоларини баҳоли қудрат ўз гарданига олган давлат арбоби сифатида ҳам, замоннинг чуқур зиддиятларини теран англаб, уларни ўз дардидек ҳис қилаётган оддий инсон сифатида ҳам гавдалантирилган.

Қадимги юнон файласуфи Афлотун, шоир агар у ҳақиқий шоир бўлишни истаса, шунчаки фикр эмас, афсоналар яратмоғи керак, деган эди. Низомиддин Мир Алишер Навоийни ҳудди ана шундай афсоналар яратган буюк ижодкор сифатида талқин қилиши мумкин. Унинг ўзбек тилида яратган шеърий мероси асосан " Хазойин ул-маоний" девонига жамланган. Асар 4 қисмдан иборат бўлиб, "Болалик ғаройиботлари", "Йигитлик нодиротлари", "Ўрта ёш бадиалари" ва "Кексалик фойдалари" деб юритилади. Бу асар Шарқ адабиёти тарихида ноёб ҳодисадир.Ушбу девонда 2600 ғазал, 210 қитъа,133 рубоий, 86 фард, 13 туюқ, 10 муҳаммас ва бошқа қасида маснавийлар бор. Навоий бундан ташқари "Бадиийлик ибтидоси" девонини тузган. Унда 777 ғазал, 85 рубоий, 52 муаммо, 46 қитъа, 53 фард ва бошқалардан таркиб топган. А.Навоий форс тилида ҳам 12 минг мисрадан иборат шеър, муаммо

жанри ҳақида туркум асарлар яратган. Жомий “Баҳористон” асарида шогирди Навоий ҳақида жумладан шундай дейди: “...туркий тилда ҳеч ким Навоийдек кўп ва ҳўп шеър айтмаган эди. Ойбек Навоийнинг ижод жараёнини тасвирлар экан, шундай ёзади: “Қалам эркин ва дадил юрди. Фарҳоднинг қояларни ўпирган афсонавий тешаси каби, шоир фикр тошларини яҳлит кесиб мисраларга жойлаб-қалаб кетди. Тасвирда Ойбек Шоирнинг фалсафий мушоҳадаси кенглиги, мантиқли сўзлар гавҳарини териб ёзишини маҳорат ила тасвирлайди.

Навоий яратган афсоналардан яна бири туркий тилда тўлиқ “Хамса” ни яратгани бўлди. Бундай беш достон яратган шоирлар бармоқ билан саноқли бўлган. Навоий ўз “Хамса” сини жудаям қисқа вақтда 1483-1485 йилларда ёзиб тугатган. 52 минг мисрадан иборат бу бешлик (“Ҳайрат ул-Аброр”, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Сабаиъ Сайёр”, “Садди Искандарий”) ХУ аср ислом тафакурининг борлиқ ва табиат, инсон ва жамият, аҳлоқ ва камолат ҳақидаги ўзига ҳос йирик тарихий асари эди.

Шуниси диққатга сазоворки, Алишер Навоий “Хамса” достонларида Арастунинг фалсафий қарашларига кенг ўрин ажратган. Навоий “Садди Искандарий”да Арасту ҳақида ёзади: “Машриқ ва Мағриб мамлакатлари Фотиҳи Искандар устози Арастудан сўради: - Эй, тафаккуринг билан осмону фалакни лол қолдирган донишманд! Манзилга қайси йўл яқинроқ? Ва у манзилга қайси йўл билан бориш маъқулроқ? Устози аввал Арасту подшоҳи оламга бундай жавоб берди: -Агар одамнинг давлати кўп бўлса, элу-юртга ҳайру-саҳоват қилиш имконияти ҳам кўпроқдир. Бадавлат одамнинг саҳоватидан кўпчилик умидвордир. Кимки савоб ишларни кўпроқ қилган бўлса, унинг Ҳақ висолига етиш умиди кўпроқдир(Қаранг; Арасту Аҳлоқи кабир. “Янги аср авлоди”.2024, 13 бет). Навоий Арастунинг фикрларини ривожлантириб, агар Шоҳ иймон-эътиқодли бўлса, халқ ҳам ислом динига амал қилувчидир дейди ва у Арастунинг фикрини келтиради. “Донишмандлар Шоҳни улуғ, сермавж дарёга, аҳолиси ва яқинларини эса дарё атрофидаги анҳорларга ўҳшатадилар. (“Маҳбуб ул-қулуб”, саҳ.22) Арастунинг доно маслаҳатларига амал қилган Искандар Адолат билан жаҳонни фатҳ этди. Навоий Искандарни ана шундай тасвирлайди.

Ойбекнинг тасвирлашича, Навоий тақдирнинг ранг-баранг жилваларини кўрди. Нашъасини ҳам, қайғусини ҳам айни донишмандона тур ва қараш билан кечирди:

Гаҳи топдим фалакдин нотавонлиғ,
Гаҳи кўрдим замондин камронлиғ.
Баси иссиғ, совуқ кўрдим замонда
Баси аччиқ, чучук тотдим жаҳонда.

“Ҳамса” ва “Чордевон” яратиш баробарида Улуғ форс шоирлари каби, шеърнинг ҳамма шаклларида қалам тебратди. Шеърнинг “Туркий соз”нинг садолари билан ўз тилининг қудратини, ҳуснини, бойлигини исбот қилди. Она тилининг ғалабаси, унинг суйган халқининг, тарихининг ғалабаси эди. Ойбек домла маҳорат билан тасвирлаганидек, чексизликда муаззам оҳанг

билан оққан юлдузларнинг нафаси, боғчадаги дарахтларнинг шитирлаши, ярим кечада ип йигирган жафокаш кампир чарҳининг ғув-ғуви, узоқда карвон тевалари қўнғиротининг вазмин оҳанги – барчаси шоирнинг кўнглига бир хилда яқин, таниш, маънодор туюлар, барчасини у чуқур севарди...(499 бет).Шоир тириклиги давридаёқ ижтимоийлашиб, элу-юртнинг чуқур муҳаббатига сазовор бўлганди.

Ойбек Навоийдек буюк инсон ҳақида йирик тарихий асар ёзар экан, шубҳасиз, шоир яшаган даврнинг ижтимоий-сиёсий вазиятини, ўша давр жамиятининг урф-одатлари, маросимлари, урф-одатларини, хулқ-атворини, инсонлар ўртасидаги муносабатлар ва алоқалар шаклини, ХУ аср одамларининг фикрлаш, тафаккур жараёнларини чуқур ўрганган. Навоийнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари тарихий аҳамияти асарда унинг давлат ва жамият арбоби сифатидаги фаолияти тизимида ҳам, ёзган асарларини таҳлили фонида ҳам, устоз ва шогирдлари билан бўлган муносабатлари, сўҳбатлари асносида ҳам кўрсатиб бера олган.

Шуни назарда тутмоқ лозимки, Ойбекнинг ўзи ҳам мураккаб замонда, коммунистик идеология ҳукмронлиги даврида яшади ва ижод қилди. “Навоий” асари материалларини тўплаш жараёнлари репрессиялар вақтига тўғри келганлигини ҳам унутмаслик керак.”жадид” лар қисувга олинган, ўзбек халқининг А.Қодирий, Усмон Носир, Чўлпон, Фитрат каби истеъдод намоёндалари қатағон қилинган бир мураккаб вазиятда Навоий шаҳсини, ўзбек тилини улуғлаб кўрсатиш осон кечмаган. Шундай бўлсада, Ойбек 1937 йилиёқ Москвада “Навоий” достонини ёзиб тугаллади. Ва бу достон Навоий ҳақидаги романни ёзилишига асосий манбаалардан бири бўлиб хизмат қилди.

Навоий ўз даврининг буюк донишманди бўлибгина қолмасдан, беш асрдан ҳам кўпроқ вақтдан бери барча даврларнинг доно, зукко, комил инсони сифатида одамлар қалбида доимий яшаб келмоқда. Донолик ҳамма нарсанинг ибтидоси ва буюк эзгуликдир. Шу боис, у ҳатто фалсафадан ҳам қимматлироқ, деган эди юнон файласуфи Эпикур. У ўзига бино қўймасдан, ҳамиша доно ва ақл-заковатли бўлишга интилган. Дарҳақиқат, донишмандгина шеъриятни чуқур тушуна олади ва унга объектив тўғри баҳо бера олади.

Алишер Навоий асрларининг барчаси ўзининг ижтимоий-фалсафий мазмуни билан халққа яқин ва асрлардан асрларга ноёб ҳодиса сифатида ўтиб бормоқда.Унинг барча замонлар олимлари, ижодкорлари учун намуна бўладиган шаҳсий фаолияти эса битмас-туганмас маънавий-тарбиявий аҳамиятга эгадир. Ойбек “Навоий” тарихий романини ёзиш билан буюк шоиргагина эмас, балки ўзига ҳам боқий ҳайкал қўйиб кетди. Дарҳақиқат, академик ижодкор Ойбек Мусо Тошмуҳаммад ўғли ҳам ўз замонасинингн файласуф -донишманд инсонларидан бири эди. Унинг адабиёт тарихидаги хизмати эса ҳеч қачон унутилмайди.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Oybek. Navoiy. Toshkent: Sharq, 2004.

TARIX FANLARINI O‘QITISHDA TIZIMLI YONDASHUV ASOSIDA TALABALARDA O‘YLASH, FIKRLASH VA DUNYOQARASHNI KENGAYTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ МЫШЛЕНИЯ, РАЗМЫШЛЕНИЙ И РАСШИРЕНИЯ КРУГОЗОРА У СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ СИСТЕМНОГО ПОДХОДА В ПРЕПОДАВАНИИ ИСТОРИЧЕСКИХ НАУК.

THEORETICAL FOUNDATIONS FOR DEVELOPING STUDENTS' THINKING, REASONING, AND WORLDVIEW THROUGH A SYSTEMATIC APPROACH TO TEACHING HISTORICAL SCIENCES.

Axrorova Umida Xamidullayevna
“University of business and science” nodavlat oliy ta’lim muassasasi o‘qituvchisi,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: ahrorovaumida2188@gmail.com
Tel:+998 94 309 08 08

Annotatsiya

Ushbu maqola tarix fanlarini o‘qitishda tizimli yondashuv asosida talabalarda to‘g‘ri o‘ylash, fikrlash va dunyoqarashini kengaytirish bo‘yicha nazariy bilimlarni o‘z ichiga qamrab olgan bo‘lib, pedagog faoliyati davomida ma’ruza, seminar va amaliy mashg‘ulot jarayonlarida tizimli yondashuvning metodlari, mezonlari va usullaridan unumli foydalanish orqali talabalarni fang abo‘lgan qiziqishi va o‘zlashtirishi bo‘yicha ko‘nikma hosil qilish jarayonlarini nazariy jihatdan yoritib berishga qaratilgan.

Аннотация.

Данная статья охватывает теоретические знания по расширению правильного мышления, рассуждений и мировоззрения студентов на основе системного подхода в преподавании исторических наук. В ней раскрывается, как в процессе педагогической деятельности эффективно использовать методы, критерии и приемы системного подхода на лекциях, семинарах и практических занятиях, с целью формирования у студентов интереса к предмету и устойчивых навыков усвоения учебного материала.

Abstract.

This article covers theoretical knowledge on enhancing students’ critical thinking, reasoning, and worldview through a systematic approach in teaching historical sciences. It focuses on how educators can effectively apply the methods, criteria, and techniques of a systematic approach during lectures, seminars, and practical sessions to foster students’ interest in the subject and develop stable learning skills.

Kalit so‘zi

Tizim, tizimli tahlil, tizimli yondashuv, tushuncha, bilim. mahorat, ta’lim va tarbiya, irarxik tuzulma, analiz, sintez, model, L. Bertalanfi, Saymon, Druker, Chandler, Bogdanov.

Ключевые слова.

Система, системный анализ, системный подход, понятие, знание, мастерство, образование и воспитание, иерархическая структура, анализ, синтез, модель, Л. Берталанфи, Саймон, Друкер, Чандлер, Богданов.

Key words.

System, system analysis, systematic approach, concept, knowledge, skill, education and upbringing, hierarchical structure, analysis, synthesis, model, L. Bertalanffy, Simon, Drucker, Chandler, Bogdanov.

Bugungi kunda ta’lim tizimini tubdan isloh qilish qolaversa ta’limni tizimlashtirish maktabgacha, umumiy o‘rta va oliy ta’lim tizimini rivojlantirish orqali sifatli kadrlar tizimini shakkilnatirish bo‘yicha yurtimizda jadallik bilan islohotlar amalga oshirilmoqda. Bugun XXI asr axborot texnologiyalari asrida xar taraflama jahonda qolaversa yurtimizda ilm-fan sohasida yuksak marralarga erishmoqdamiz. Lekin yana shuni ham takidlab o‘tishimiz kerakki axborot almashinuvi shu darajada rivojlanib bormoqdaki, yoshlarimizni bo‘sh vaqtlarini to‘g‘ri taqsimlay olmaslik, bilim olishda ayniqsa tartibsizlik, ularning ongida axborotning haddan ortiq tartibsiz va ko‘pligi sababli diqqatni jamlash, o‘ylash, fikrlash brogan sari pasayib bormoqda.

Pedagogic jarayonlarda tizimli yondashuv eski, an’anaviy predmetli yondashuvdan farqli o‘laroq sifatli va zamonaviydir.

Pedagogikadagi tizimli yondashuv, *tushuncha + bilim + mahorat* formulasini uyg‘unlashtira oladigan ta’lim tizimini yaratadi. Bu formula nafaqat bilishga, bilganini anglashga, anglaganini amalga oshirishga qaratilgan. *Hozirgi holatda esa biz faqat fan predmeti atrofida takrorlash bilan cheklanmoqdamiz.*

Tizimli tahlilni muvaffaqiyatli kechishi, avvalambor, tahlilning maqsadini qanchalik to‘g‘ri qo‘yilganligi, hal qilinishi zarur hisoblangan masala tadqiqotchi tomonidan yetarli darajada tushunilganligi va ikkinchi navbatda tanlangan metodlar qay darajada muammoni o‘rganishga bog‘liq. Shundagina tarix fanlarini o‘qitishda pedagogik faoliyatda tizimli tahlilning muhim tomonlaridan hisoblangan, muayyan pedagogik muammoni bartaraf etishda zaruriy chora-tadbirlar majmuasini ishlab chiqish hamda uning tarkibiy qismlarini belgilab beruvchi amaliy tavsiyalar manzilli bo‘lishi ta’minlanadi.

Biz yuqorida ismi zikr etgan L. Bertalanfidan tashqari Saymon, Druker, Chandler, Bogdanov kabi olimlar tizimli yondashuvning asosiy tamoyillarini shakllantirish bilan shug‘ullanishgan. Lekin ularning hech biri pedagogika sohasidagi tizimli yondashuv haqida fikr berishmagan. Vaholanki, aynan o‘sha olimlarning ishlari natijalari pedagogika sohasidagi tizimli yondashuvning rivojlanishiga sabab bo‘ldi.

Pedagogikadagi tizimli yondashuv tushunchasi pedagogik fanlar tizimi degan tushuncha bilan bir xil tushuncha emas. Chunki pedagogik fanlar tizimi bu – pedagogikadagi turli sohalar (maxsus fanlar pedagogikasi, bolalar pedagogikasi, diniy fanlar pedagogikasi va hokazolar) majmuidir. Albatta ular bir-biri bilan uzviy bog‘liq, Har biri o‘z tizim, kichik tizimlariga, o‘ziga hos belgilariga ega.

Agar pedagogikani tizim sifatida ko‘radigan bo‘lsak, uni tashkillashtiruvchi elementlari pedagogikani fundamental fan sifatida shakllantirishini ko‘ramiz. Bunda tashkillashtiruvchi elementlarning asosiylari ta’lim va tarbiya berish ekanligi barchamizga ma’lum. O‘z o‘rnida ular pedagogikani shakllantiruvchi boshqa komponentlar bilan ham uzviy bog‘liq. To‘g‘riroq aytadigan bo‘lsak, ta’lim va tarbiya pedagogika elementlari emas, ular pedagogikaning yo‘nalishlari yoki maqsadlari desak ham bo‘ladi. Boshqa elementlar ham shu maqsadlarga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Pedagogika fanining mazmun-mohiyati barkamol insonni

tarbiya qilish, yetuk shaxsni shakllantirish, uni jamiyatdagi hayotga moslash, unga kerakli koʻnikma va bilimlar berishdan iboratdir.

Tarbiyaning oʻzi esa, oʻz ichiga bir necha elementlarni, elementlar majmuini oladi. Ular orasida ajdodlar yaratgan tajribani oʻrganish, uni avlodlarga yetkazib berish, kollektiv va tarbiyachilar ta'siri, yuqori ong, estetik did va qarashlar, shaxsni jamiyatda yashashiga moslashtirish, oʻrgatish va hokazo.

Ta'lim berish ham oʻz oʻrnida, uni tizim sifatida tashkillashtiruvchi xilma-xil komponentlardan iborat.

Tarix fanlarini oʻqitishda tizimli yondashuv ikki asosiy uslubdan – sintez va analizdan foydalanish lozimligini koʻrsatadi. Bunda analiz uni tashkillashtiruvchi komponentlarga ajratib, har birini alohida oʻrganishdir. Sintez esa oʻsha komponentlarni yaqin, oʻxshash belgilari asosida bir tizimga birlashtirib, ularni oʻrganishni anglatadi.

Pedagogik yondashuvning kategoriyalaridan biri pedagogik jarayondir.Pedagogik jarayon ta'lim-tarbiya mazmunini hisobga olgan holda tashkil etilgan pedagog va talaba oʻrtasidagi oʻzaro aloqadorlikni ifoda etadi. Bilim sifatida quyidagi besh elementni tashkil etadi:

1. Ta'lim maqsadi (nima uchun oʻqitamiz).
2. Oʻquv materiallarining mazmuni (nimaga oʻqitamiz).
3. Ta'limning uslub va vositalari.
4. Pedagogik kommunikatsiya vositalari.
5. Pedagog va talaba.

Shunday qilib, pedagogik yondashuv tizim elementlarini alohida oʻrganish va ajratish imkonini beradi. Yagona, yaxlit strukturaga birlashtirish asosida ularni bir-biri bilan taqqoslaydi, tahlil etadi. (Bu esa analiz va sintezdir).

Pedagogika turli xil maqsadlar, vazifalar, vosita va uslublardan tashkil topgan murakkab tizim ekanligini tushunsak, bu pedagogikadagi tizimli yondashuv ekanligini ham tushunamiz.

Oʻquvchi yoki talabaga ta'lim-tarbiya berish maqsadida unga ta'sir qilishda, har bir shaxsning oʻziga hos psihologik va fiziologik sifatlarini inobatga olmaslik mumkin emasligi barchamizga ma'lum. Bundan tashqari sifatli ta'lim-tarbiya berishni hoxlasak, shaxs shakllanishi jarayonida unga OAV, koʻcha, kollektiv, oʻquv yurtlari, oʻqigan kitoblari, koʻrgan kinofilmlari ham ta'sir etishini inobatga olishimiz zarur. Shu elementlarning majmui iyerarxiyalik tuzulmadan iborat. Albatta oʻqituvchi va oʻquvchi uchun ular har – xil boʻlishi turgan gap.

Oʻquvchi uchun koʻchadagi oʻrtoqlarining fikri koʻpincha ota-onasining yoki kattalarning fikridn hurmatliroq boʻlishi mumkin. Gohida oʻqituvchining shaxsiy namunasi ota-ona namunasidan obroʻliroq boʻlishi ham mumkin.

Oʻz navbatida oʻqituvchining fikri oʻquvchining fikridan boshqacharoq boʻlishi barchamizga ma'lum.

Zamonaviy tizimli yondashuv ta'lim-tarbiya berish jarayonlaridagi barcha elementlarni sinchkovlik bilan oʻrganib, tahlil qilib, bir butun tizimga birlashtirish imkoniyatiga ega. Shu bilan birga tizimli yondashuv elementlar orasidagi oʻxshashliklar, qarama-qarshiliklar, ularni jipslashtiruvchi yoki ayiruvchi

harakteristikalar, bir elementning boshqa elementdan ustunligi, har bir elementning va umuman tizimning o‘sish dinamikasini ko‘rsatib boradi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqadigan bo‘lsak, filosofiya tizimli yondashuvni yo‘nalish sifatida mohiyatini ochib beradi. Unga ko‘ra tizimli yondashuvning vazifasi murakkab tashkillashtirilgan ob’yektlar, ya’ni turli xildagi tizimlar uchun ilmiy izlanish uslublarini yaratishdir.

Pedagogikaning o‘ziga hos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda aytadigan bo‘lsak, tizimli yondashuv pedagogik tizimni jarayon sifatida maqsad, natija, tashkillashtirish, diagnostika qilish va pedagogik munosabatlarni yoritish maqsadida ishlatiladi.

Tizimli yondashuv asosida tahlil etish uchun har qanday ob’yekt tanlanishi mumkin. Tahlil etish jarayonida ularni maqsadi, amal qilish qonuniyatlarini inobatga olish talab etiladi.

Tizimli tahlil asosida qaror qabul qilish uchun turli ko‘rinishga ega bo‘lgan manba tayyorlanadi. Pedagogik faoliyat doirasida bu ma’ruza, tezis, hisobot, tavsiyanoma tarzida ham bo‘lishi mumkin. Chunki tizimli tahlilning bir qator vazifalari mavjud bo‘lib, ular haqida aniq tushunchaga ega bo‘lish, tahliliy faoliyatni mazmundorligini ta’minlash uchun xizmat qiladi.

Tizimli tahlilning asosi sifatida pedagogik tizimning quyidagi belgilari ko‘riladi. Ular:

maqsad – barkamol insonni tarbiyalash jarayoni;

tarbiya ob’yekti va sub’yektini doimiy monitoring qilish;

pedagogik texnologiyalarning tashkillashtirilishi;

ob’yekt-sub’yekt, sub’yekt-ob’yekt, sub’yekt-sub’yektlar o‘rtasidagi munosabatlar;

pedagogik jarayon qatnashchilarining ulg‘ayishga, rivojlanishga intilishi.

Zamonaviy oliy ta’lim muammolarini tushunish uchun, uning oldida turgan maqsadini bilish zarur. Ulardan asosiysi umumta’lim va maxsus predmetlarni o‘rgatib, davlat va jamiyat uchun yetuk mutaxassis tayyorlash. Bundan tashqari, Oliy ta’limda juda zarur bir maqsad bor. U ham bo‘lsa, ijtimoiylashtirish maqsadi. Yoshlarni bo‘lajak hayotga tayyorlash, ularni oldilarida chiqishi mumkin bo‘lgan muammolarni bartaraf qilishga o‘rgatish, ota-bobolarimiz, ulug‘ ajdodlarimizdan qolgan qadriyatlarga, an’analarga, madaniy meroslarga yaqinlashtirish.

Ko‘z oldilaringa keltiringlar, oliy o‘quv yurtiga kelgandan keyin kechagi maktab o‘quvchisi o‘sib ulg‘ayadi. U o‘z kursdoshlari, professor–pedagog tarkib, boshqa kurs va boshqa o‘quv yurtlari talabalari bilan muloqotda bo‘ladi. Bir necha yillik o‘qish jarayoni natijasida unda “ulg‘ayganlik” ka ta’luqli belgi va alomatlar paydo bo‘ladi. Demak, oliy ta’limning yana bir vazifalaridan biri uning Vatan uchun “ulg‘aygan” fuqorolarni tarbiya qilishi ekan.

Ushbu maqsadlarga erishish uchun oliy o‘quv yurtlari talabalari axborot bilan ishlashni o‘rganishlari lozim. Talaba olayotgan ma’lumotni nafaqat eslab qolishi, u ushbu ma’lumotni o‘zidan o‘tkazib, qayta ishlashni, u haqda fikrlashni o‘rganishi lozim. Keng ma’noda aytganda, axborot bilan ishlash bo‘yicha bilim va ko‘nikmalar olishni, “o‘ylashni o‘rganish” desak to‘g‘ri bo‘ladi. Bu esa bugungi

kundagi oliy ta’limning dolzarb muammolaridan biri. To‘g‘ri tushunishimiz kerak, o‘ylashni hamma ham o‘rgatavermaydi.

Shu maqsadda xizmat qiladigan tizimli yondashuv, tizimli tahlil bazaviy, fundamental uslub, uslubiyot vazifasini bajaradi. Bunga yana bir sabab, bizning ongimiz va uning ishlash xususiyatidir.

Tushuntirishga harakat qilaylik.

Tizimli shaklda berilgan ma’lumotni qayta ishlash kamroq resurs talab qiladi, shuning uchun u sifatliroq o‘tadi. Misol: *Hammamiz ham ko‘p martalab safarga chiqqanmiz. Safarga chiqqan odam yo‘lga sumka, jomadon yig‘ish degan narsani yaxshi biladi. Uni yig‘ish ham har-hil bo‘lishi barchamizga ayon narsa. Kiyimlarni sumkaga taxlamasdan solish mumkin, bunday holda olishga rejalashtirgan kiyimlaringizning yarmisi ham sig‘masligi barchamizga ma’lum. Agarda yaxshilab taxlab joylasak, sumkada yana ortiqcha joy ham qoladi. Sumka to‘ldirishning albatta ikkinchi varianti afzalroq, chunki qolgan ochiq joyni boshqa maqsadlarda ishlatish mumkin.*

Shunga o‘xshash axborotni ishlatishda ham tizimlilik qancha yuqori bo‘lsa, shuncha ko‘p axborot bizning miyada joylashadi. Va albatta uni qayta ishlash ham osonroq va sifatliroq o‘tadi.

Bunday yondashuvning kerakli qonuniyatlaridan biri – tizim maqsadga erishish uchun tuziladi. Maqsad o‘zgarsa unga yarasha yangi tizim tuziladi. *Yana bir misol. Maqsad – non sotib olish. Bu masalani yechish uchun miyangizda oddiy algoritm tug‘iladi – uydan chiqish, yaqinroq joylashgan do‘konga borish, nonni olish, pulni to‘lash va uyga qaytish. Harakatlaringiz algoritmi miyani ishlatmasdan, sizni qiynamasdan, o‘ylantirmasdan bu funksiyalarni bajaradi.*

Endi vazifani bir oz mushkullashtirsak. *Siz do‘konda. Pulingiz kamroq. Do‘kondagi mahsulotlar assortimenti juda keng. Ko‘pchiligimiz bunday sharoitda ko‘p bor bo‘lganmiz. Qo‘lingizda oladigan narsalar ro‘yxati. Bir xafta oldin narxlar boshqacha edi. Qaysi biriga yetkazaman degan xayol sizni miyangizdan ketmaydi. Demak, imkoniyatimizdan kelib chiqqan holda, birinchi navbatda eng kerakli, shu bilan birga uncha qimmat bo‘lmagan mahsulotlarni yoki kamroq tanlaymiz. Tanlash uchun, ular ko‘riladi, narxi, sifati, muddati, kerak-kerakmasligi o‘rganiladi. Mana shunday paytda miyamizda tizimli informasion model tuziladi. Olinayotgan mahsulotning narxi, sifati, muddati, kerak-kerakmasligi tuzilayotgan tizimning elementlari bo‘ladi. Albatta biz har safar do‘konga kirganda bu xaqda o‘ylamaymiz. Yaxshimi, yomonmi oladigan narsalarni hamyonimiz ko‘targuncha Harid qilib, chiqib ketaveramiz.*

Aslida biz harid qilayotganda ular orasidagi munosabatlarni ko‘rishimiz kerak. Aniq shaklda vazifa matematik yo‘l bilan yechilishi kerak. Har bir mahsulotni harid qilishga ta’sir qiluvchi omillar sonlar bilan baholanishi lozim. Misol uchun olmoqchi bo‘lgan birinchi mahsulotning kerakliligiga qo‘yilgan baho - 7 bo‘ldi. Ikkinchi mahsulotniki - 10 ga baholandi, Shundan keyin noto‘g‘rilik tizimi yechiladi. Lekin oddiy baholash (narxi, sifati, shirinligi, foydaligi, kerak-kerakmasligi va hokazo) harid qilishda to‘g‘ri qaror qabul qilish uchun yaxshi yordam berishi mumkin bo‘lgan omildir. Albatta, kundalik hayotda xech kim

bunday matematik tizimga asoslanmaydi, vaholangki, foyda berishi mumkin.

Bunday vazifalarni maxsus bilimlarsiz ham qilsa bo‘ladi, to‘g‘rirog‘i qilinayapti ham. Lekin tizimli yondashuv nima ekanligini bilib, undan amaliyotda foydalana olsak, biz mehnat faoliyatimiz, hamda shaxsiy hayotimizda uchraydigan muammolarni tezroq va sifatliroq qilib yechgan bo‘lar edik.

Oldida keng va ko‘prejali vazifalar turgan mutaxassislar uchun masalani tizimli yondashuv orqali hal qilish bu professionallik ko‘rsatkichi hisoblanadi. Undan tashqari yana shuni ham esdan chiqarmaslik kerakki, bunda biz nafaqat vaqtni yutamiz. Ayrim murakkab vazifalarni hal qilishda tizimli yondashuv bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lmasdan, yechish mumkin emas. Tizimli yondashuv, uni ayrim vaziyat yoki holatlarda paydo bo‘lgan vazifalarni yechishda ishlatishni emas, balki doimiy, tizimli ravishda foydalanishni ta’kid qiladi. Buni biz kutubhona misolida ko‘rishimiz mumkin. *Agar biror kutubhonada minglab kitob bir to‘da bo‘lib yotgan bo‘lsa, ular orasidan kerakli kitobni topish amri mahol. Kerakli kitobni oson topish uchun kitobhonadagi kitoblar ma’lum qonuniyatlar asosida terib* qo‘yiladi: mualliflari, nomlari, mavzulari, hamda alfavit bo‘yicha. Demak kutubhonada kitoblar tizimini shunday tuziladiki, kitobhon qiynalmasdan, istagan kitobini osongina topishi kerak. Bu esa tizimli yondashuvning asosiy maqsadi.

Tizimli yondashuv inson miyasida ham shunday tizim tuzadi. Lekin u yerda kitob o‘rniga tushunchalar, fikrlar, xullas axborot mavjud bo‘ladi. Shunday tizimli struktura evaziga odam katta hajmdagi axborotlar bilan ham ishlay oladi.

Tizimli yondashuv axborot bilan ishlashning boshqa sohalariga ham ta’siri bor, masalan axborot kommunikatsiyalari, axborot manbalari bilan ishlash va hokozo. Agar axborot manbalari bilan ishlash masalasida qisqa to‘xtasak, tizimli yondashuv nafaqat kerakli axborotni qidirish va topish muammolarini, undan tashqari manba haqidagi ma’lumot va u bilan ishlash masalalarini ham ko‘radi.

Shunday qilib ko‘rib turganimizdek, tizimli yondashuv oliy ta’limning ta’lim-tarbiya maqsadlarini hal qilishda yetakchi bo‘lib hizmat qilar ekan. Undan amaliy ishlarni yechishda ham, nazariy muammolarni hal qilishda ham foydalanishi mumkin. Tizimli yondashuv butunni bo‘laklarga bo‘lib o‘rganish bilan birga, ayni vaqtning o‘zida har bir bo‘lak ham alohida butunlik sifatida ko‘rib chiqiladi degan g‘oyani ilgari suradi.

Yuqoridagilarga xulosa qilib aytsak, pedagoglarda tizimli fikrlashni rivojlantirish maqsadida ularda quyidagi bilimlarni shakllantirish lozim:

tizimli yondashuv va tizimli tahlil bo‘yicha; pedagogik vaziyat yoki jarayonni tizim sifatida ajratish bo‘yicha; tizimning tayanch elementlarini aniqlash bo‘yicha; tizimni turg‘un xolatda ham, harakatda o‘rganish bo‘yicha;

hal qilinishi uchun yetarli darajada ma’lumotga ega bo‘lmagan holatda vazifani anglash bo‘yicha;

bilim darajasidan kelib chiqib muammoni hal qilish bo‘yicha;

o‘z imkoniyatini baholash bo‘yicha;

muammoli vaziyatlarni hal qilayotganda paydo bo‘lishi mumkin bo‘lgan qarama-qarshiliklarni aniqlash va hal qilish bo‘yicha.

Tizimli pedagogik fikrlashdan unumli foydalanishning bir uslubi pedagogik vaziyatni tahlil qilish uslubidir. Bu uslubning mohiyati shundan iboratki, unda real pedagogik, hayotiy yoki umuman muammoli vaziyatni bor bilim va ko‘nikmalar asosida anglab yetish va hal qilishdan iborat.

Pedagogik vaziyatni tahlil qilish ko‘pincha tizimli yondashuvga asoslangan uslub va usullar yordamida o‘tkaziladi. Bu uslublar muammoni anglash, uning tuzilmasi va tashqi aloqalarini o‘rganish bilan bog‘liq bo‘ladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Kremlyanskiy V. I. Sintez znaniya i problem upravleniya. M., 1978.
2. Tarasenko F.P. Prikladnoy sistemnыy analiz (nauka i iskusstvo resheniya problem): Uchebnik. - Tomsk; Izdatelstvo Tomskogo universiteta, 2004.
3. Sagatovskiy V.N. “Opыt postroyeniya kategorialnogo apparata sistemnogo podxoda” Filosofskiye nauki. 1976.
4. Surmin Yu. P. Teoriya sistem i sistemnыy analiz: Ucheb. posobiye. – K.: MAUP, 2003.
5. Chernыshov V.N., Chernыshov A.V. Teoriya sistem i sistemnыy analiz: metodicheskiye ukazaniya/. Tambov: Izd-vo GOU.VPO TGTU, 2010.
6. Chernyak Yu.I. Analiz i sintez sistem v ekonomike. – M.: Ekonomika, 1970. – 151 s.
7. Chernyak Yu.I. Sistemnыy analiz v upravlenii ekonomikoy. – M.: Ekonomika, 1975. – 191 s.
8. Fleyshman B. S. Elementы teorii potensialnoy effektivnosti slojnыx sistem. – M.: Sov. radio, 1971. – 225 s.

FIQHNING KELIB CHIQISHI VA SHAKLLANISHI

THE ORIGIN AND FORMATION OF FIQH

ПРОИСХОЖДЕНИЕ И ФОРМИРОВАНИЕ ФИКХА

Asaboyev G‘ayrat Qurbonovich

“University of Business and Science” Tarix mutaxassisligi 1-bosqich magistranti

Аннотация.

Ушбу мақолада fiqxiy masalalarni bugungi axborotlashgan jamiyatda qay darajada dolzarb axamiyatga ega ekanligini aniqlash uchun uni shunchaki, yuzaki tadqiqotlar orqali o‘rganib bo‘lmasligi, balki naqadar mukammal va murakkab tizim ekanligini xisobga olgan xolda uning genezesidan tortib, to zamonaviy axamiyatgacha chuqur izlanish va tadqiqotlarni talan o‘tkazish orqaligina biz yechimni kutayotgan masalalarni ilmiy darajada xal etish баён қилинган.

Аннотация.

В данной статье объясняется, что для определения актуальной важности юридических вопросов в современном информационном обществе невозможно изучать их только посредством поверхностного исследования, а, принимая во внимание, насколько они совершенны и сложны как система, мы можем решить вопросы, решения которых ждем, только посредством глубоких исследований и разработок, от их генезиса до их современного значения.

Abstract.

This article explains that in order to determine the current importance of jurisprudential issues in today's information society, it is not possible to study them simply through superficial research, but rather, taking into account how perfect and complex a system they are, we can only solve the issues we are waiting for a solution through in-depth research and studies, from their genesis to their modern significance.

Калит сўз ва иборалар.

"Qiyosiy xuquqshunoslik", fiqxni kelib chiqishi, shakllanish bosqichlari, ilk fiqxiy maktablar, xanafiylik, Payg'ambar, Saxobai kiromlar, Tobeinlar, ilmiy uslub, tarixiy uslub.

Ключевые слова и фразы.

"Сравнительное правоведение", происхождение фикха, этапы становления, ранние школы фикха, ханафитский мазхаб, Пророк, сподвижники, последователи, научный метод, исторический метод.

Key Words and Phrases.

"Comparative jurisprudence", the origin of fiqh, stages of formation, early fiqh schools, Hanafiism, the Prophet, the Companions, the Followers, the scientific method, the historical method.

Mamalakatimiz istiqlolga erishgandan so'ng jamiyatimizning barcha soxalarida bo'lgani kabi fanning xam turli yo'nalishlarda xolisona tadqiqot ishlari olib borish uchun keng imkoniyatlar yaratildi. Shu jumladan, ijtimoiy fan soxalarida, ayniqsa, mazkur soxaning tarkibiy qismi bo'lgan xuquqshunoslikda xam ilgari, ya'ni sobiq sovet ittifoq davrida ta'qiqlangan yoxud o'rganilgan taqdirda xam masalaga ilmiy yondashishdan ko'ra, unga reaksion xuquqiy ta'limot sifatida salbiy bo'yoq berilgan musulmon xuquqshunosligi mustaqillik tufayli ilmiy jixatdan tadqiq etila boshlandi.

Mazkur xuquqiy ta'limot jaxon xuquqshunosligining muxim tarkibiy qismi sifatida baxolansada, mustaqil axamiyatga ega ta'limot o'laroq, boshqa xuqiqiy ta'limotlardan ajralib turadi. Fikrimizning isboti sifatida 1983 yil Gollandiyaning Gaaga shaxrida "qiyosiy xuquqshunoslik" bo'yicha bo'lib o'tgan xalqaro anjuman tomonidan chiqarilgan bayyonommaga ishora qilmoqchimiz. Mazkur anjuman ishtirokchilari, bir ovozda bayyonnomani qabul qilgan xolda, islom xuquqiga katta e'tibor berib, uning mustaqil xuquqiy tizim tizim sifatida boshqa xuquqiy tizimlardan olinmaganligi, xar doim xayot jarayoni bilan xamoxang xarakat qilish imkoniyatiga ega ekanligi, xamisha qonun yaratish soxasida, undan bir xuquqiy manba sifatida foydalanish mumkunligi tasdiqlangan edilar [2. 153]. Shu ma'noda, musulmon xuquqiy tizimi boshqa xuquqiy ta'limotlardan farqli o'laroq, jamiyatdagi munosabatlarni tartibga solishda insonning shaxsiy muammolaridan tortib, fuqorolik xuquqi, davlat xuquqi, xalqaro xuquq va shu kabi masalalarda birlamchi manbalar Qur'on va sunnatga tayanib ish ko'radi. Bunda u shaxsning oddiy xis – tuyg'ulardan tortib, xuquqning barcha jixatlarini Qur'on va sunnatga mos kelishi yoki kelmasligidan kelib chiqib belgilaydi. Shunday ekan, musulmon Xuquqiy, ya'ni barcha fiqxiy masalalarni bugungi axborotlashgan jamiyatda qay darajada dolzarb axamiyatga ega ekanligini aniqlash uchun uni shunchaki, yuzaki tadqiqotlar orqali o'rganib bo'lmasligi, balki naqadar mukammal va murakkab tizim ekanligini xisobga olgan xolda uning genezesidan tortib, to zamonaviy

axamiyatgacha chuqur izlanish va tadqiqotlarni talan o‘tkazish orqaligina biz yechimni kutayotgan masalalarni ilmiy darajada xal etish mumkin.

Imom Abu Yusuf shaxsiyati va ilmiy -amaliy faoliyatini tadqiq etish, albatta, musulmon xuquqini, xususan fiqxni kelib chiqishi, shakllanishi bosqichlarini shuningdek, ilk fiqxiy maktablarini, jumladan, xanafiylikni chuqur o‘rganishni va uning xar bir jixatlarigsa sinchkovlik bilan nazar solishni taqazo qiladi.

Fiqx musulmon davlati bo‘lmish xalifalikning tarix maydoniga kelishi Islomning paydo bo‘lishi bilanoq bir zumda shakllanib qolmagan. VIII-asrning birinchi yarmigacha xalifalikning ijtimoiy meyorlar tizimi, shu jumladan axloqiy qonun qoidalar xam to‘laligicha islomiy talablardan iborat bo‘lmasdan, asosan islomdan ilgariligi vujudga kelgan va yangi tarixiy sharoitga moslashib kelayotgan me’yorlardan iborat edi. Agar arablar tomonidan fatx qilingan yerlardagi ilgarilardan mavjud bo‘lgan xuquqiy meyorlar va odatlar yangidan kirib kelayotgan va o‘zining xuquqiy masalalariga birmuncha e’tiborsizlik qilayotgan islomning talablariga zid kelmayotgan bo‘lsa, ular biron - bir o‘zgarishsiz saqlanib qolavergan.

Tarixga nazar solsak, Umaviylar sulolasi zamonida xokimyat masalasida dunyoviy va diniy doiralar orasida kelishmovchiliklar, ziddiyatlar bo‘lgan. Buning natijasida xuquqshunoslik masalalrini amaliy xayot talablariga joriy etish birmuncha qiyinlashdi. O‘ziga xos muammolar, to‘siqlar paydo bo‘ldi. Abbosiylar davriga kelib esa bu yo‘nalishida burilish ro‘y beradi. Agar avvalgi xalifalar balki ularni amalda qo‘llash imkoniyati ham tug‘iladi. Endi xuquqshunoslik va ilohiy qonunga muvofiq ravishda tezlik bilan rivojlana boshladi va huquqshunoslikning bunchalik tez rivojiga olib borilgan fatxlari ham sabab bo‘ldi.

Fiqixning paydo bo‘lishiga bir tomondan amalda qo‘llanayotgan xuquqiy normalar, turli ijtimoiy talablarni diniy dunyoviy qarashga asoslangan normalar bilan muvoffaqlashtirish sabab bo‘lgan degan fikr ham yo‘q emas. Negaki bunday kuchli tizimning qisqa muddat ichida shakllanib ulgurishi mumkun emas deganlar ham topiladi. Boshqa bir tomondan esa davlat diniy tizimda yangidan vujudga kelayotgan ijtimoiy munosabatlarni islomning diniy - axloqiy ta’limotiga suyangan xolda idora etish zarurati ham bo‘lgan. VIII-IX asrning birinchi yarmida fiqixda tushunchalar bazasi, o‘ziga xos ifoda - til va uslubiyat shakllanadi. Fiqx paydo bo‘lishining ilk davridayoq ikki yo‘nalish maydonga chiqa boshlaydi. Ulardan biri Iroq maktabi bo‘lib, umi yana “mustaqil fikr yuritish tarafdorlari” (asxob-ar-ray) deyishgan. Ikkinchi - Madina maktabini esa “Xadis tarafdorlari” (asxobul-xadis) deyishgan. Ular orasidagi farq - maktablar o‘z aqidalarini rivojlatirgan moddiy va madaniy sharoit xususiyatlari xamda ularga meros bo‘lib qolgan xuquqiy ananalar bilan belgilangan.

“Fiqx” atamasi etimologik xususiytaiga ko‘ra arabcha so‘z bo‘lib, lug‘atda faxm qilmoq, ya’ni anglamoq va tushunmoq ma’nosida ishlatiladi. Lekin fiqx faxm, anglamoqdan shunisi bilan farqlanadiki, bunda u biror narsani ichki mazmuni va moxiyati tushunib olish ma’nosida qo‘llaniladi.

Shu ma’noda, islom tarixida “fiqx’ni birinchi bo‘lib, ilmiy asosda tariflagan shaxs Abu Xanifa No‘mon ibn Sobit xisoblanadi. Uning fikricha,”fiqx ilmi xar bir

mukallaf kishining o‘z foydasiga va zarariga bo‘gan narsalar xaqidagi shariat xukumlarini bilib olishdir” [3. 29]. Abu Xanifaning Ushbu ta’rifi shariat ilmlari shakllanib, xar biri muayyan bir yo‘nalish kasb etib, bir -biridan ajralmagan bir davrda aytilgani sababli e’tiqodga tegishli me’yorlar xar qaysisi muayyan bir ilm yo‘nalishi sifatida fiqxdan ajrala boshlab, kalom ilmi va ilmi xloq nomlari bilan fanlarga aylangan. Fiqx esa faqat axkomi far’iya va uni o‘rganish uslubini o‘z ichiga qamrab olgan.Shuning uchun ham keying davr fiqxlarida Abu Xanifa ta’rifiga “amaliy jixatdan so‘zi qo‘shilishini” zarur deb topganlar. Imomi Shofi’iyning ta’rifiga ko‘ra, “fiqx-shariatning amaliy xukumlarini addillai tafsiliyadan (asosiy manbalaridan) chiqarib olishdir” [3. 30].

Umuman olganda, dunyoning eng rivojlangan xuxquqiy tizimlaridan biri bo‘lmish fiqx va uning qonunlari mukammal shaklda tartibga solinib to‘plangan. Shu jixatdan, islom fiqxi birdaniga yuzaga kelib takomil bosqichga ko‘tarilmagan [1. 102]. U, bir diniy - qonuniy tizim sifatida birinchidan iloxiy vaxiy, ya’ni Qur’onga, undan so‘ng payg‘ambar alayxissalom sunnatlariga asoslangan. Ijmo va qiyos Qur’on va sunnatda ochiq-oydin shariat manbalari qatorida zikr etilmagan bo‘lmasa ham, bu ikki tushunchaning rivojlanish oqibatida, islom qonunchligining ikki manbai darajasiga ko‘tarilishi ikkinchi va uchinchi xijriy asrlarida sunniylik xuquqiy maktablarining asoschilari bo‘lmish imomlar ishtixodining natijasi bo‘lgan. Shunday qilib islom fiqxi (ya’ni islom shariati qonunlari majmuasi) o‘zining barcha asosiy manbalariga ega bo‘lganidan keyin xar tomonlama rivojlana boshlangan. Ayni paytda turli xalqlarining shariatga zid bo‘lmagan urf-odatlaridan foydalangan holda o‘z taraqqiyoti pog‘onalariga ko‘tarilgan. Lekin shu narsani nazardan soqit qilmaslik kerakki, musulmon fiqixshunosligini turli o‘lka xalqlari urf-odatlaridan foydalanishi ushbu tizimni nomukammaligidan emas, balki mazkur xuquqiy tizimni barcha zamonlarda barcha insonlar, eletlar va xalqlar birday extiyojini qondirishi bilan birga zamon bilan xamnafas yashovchanligidan dalolat beradi. Musulmon ulamolari shariat xukumlarini (qonun – qoidalarini) Qur’on va xadisdan kelib chiqib belgilash bo‘yicha ilk ilk kunlardan boshlab keng ko‘lamli faoliyat olib borganlar. Keyinchalik esa, islomiy fiqxning asosiy manbalari buyuk faqix ulamolar tomonidan

yakdillik bilan to‘rtta deb tan olingan usulul fiqxda manbalar “adilla” (dalillar) yoki “adillayi tafsiliya”(tafsiliy dalillar) atamalari bilan ifodalanadi. Islom Xuquqi (fiqxi) birinchi va asosiy manbai Qur’oni karim yigirma uch yil risolat davri (610-632 yillar)da Payg‘ambarimiz Muxammad alayxissalomga Allox tomonidan nozil qilingan. Ushbu birlamchi va asosiy manbadada fiqxiy masalalar keng ko‘lamda yoritib berilgan. Unga ko‘ra, quyidagi soxalarda oyatlar mavjud:

-Xaqqulox (almaiy ibodatlar) bo‘yicha -140 oyat;

-shaxsiy xuquq (oila, taloq, vasiyat, va boshqalar)-70-oyat;

-muomalot yoki fuqoqrolik xuquqi (oldi-sotdi, ijara, garov, qarz, shirkat va boshqalar) bo‘yicha -70 oyat;

-jinoyat va jazo (uqubot bo‘yicha) 30 oyat;

-qoziyat ishlari (sud va sud jarayoni, ya’ni guvoxlik va unga bog‘liq masalalar) bo‘yicha 20 oyat bor.

Bizning fikrimizcha esa, davlat xuquqi soxasida – 3 oyat, xammasi bo‘lib, Qur’oni karimda -333 ta fiqxiy (xuquqiy) oyatlar mavjud. Qur’onning boshqa iloxiy kitoblardan asosiy farqi shundan iboratki, u faqat aqidaviy manba emas, balki qonun va axloq xamdir.

Islom fiqxining ikkinchi asosiy manbai Sunnatdir. U fiqxiy -xuquqiy atama sifatida Payg‘ambar alayxissalomning so‘zlari, fe’llari (amallari) takrirlari, ya’ni tasdiqlari, shuningdek, saxobalarning so‘zlari va amallari majmuidan iboratdir. Shu ma’noda, Sunna islom xuquqining Qur’ondan keying ikkinchi manbai sifatida qonun tuzish saloxiyatiga ega. Payg‘ambar alayxissalom Quronning mukammal va musaffal shorixi sifatida qonun tuzish vakolatiga ega bo‘lgan. Shunga binoan Sunna tashri’ (qonun tuzish) bo‘yicha ikki asosiy soxani qamrab oladi:

-Birinchi soxa Qur’onda zikr etilgan xukmlarini yoritib berishga bog‘liq;

-ikkinchi soxa Qur’onda ko‘rsatilmagan xukmlarining qonuniy shaklda chiqarishiga bog‘liq bo‘ladi.

Islom fiqxining uchinchi manbai ijmo xisoblanadi. U etimalogik xususiyatiga ko‘ra, fiqxiy termin sifatida “ijmo” - odillik sifati va nujtaxidlik malakasiga ega bo‘lgan bir davr olimlarining muayyan xukmlar bo‘yicha kelishuvidan iboratdir [4. 11]. Umumiy ma’noda, ijmo ikko qismga bo‘linadi:

-ijmoul-umma (ummat ijmoi), ya’ni musulmon jamoasing kelishuvi:

-ijmoul-aimma (Imomlar-olimlar ijmoi), ya’ni ummat imomlari bo‘lmish fiqx ilmining buyuk ulamolari kelishuvi.

Umuman olganda, ijmoga oid ko‘plab xadislar vorid bo‘lgan. Bunga Payg‘ambar alayxissalomning quyidagi xadislarini keltirish mumkin. Xazrat Ali karmalloxu vajxaxu Rasullox (s.a.v)dan: “Qur’oni karim va xadisi sharifda xukmi bo‘lmagan biron ish sodir bo‘lsa, nima qilamiz?” deb so‘raganlarida Rasullulox (s.a.v) “Mo‘minlardan bo‘lgan olimlarni to‘plaganlar-da, o‘zaro maslaxat qilinglar, bunday ishda bir kishining fikri bilan xukm chiqarmanglar” - deydilar. Shu va shunga o‘xshash xadislar ijmonning sha’riy asosga ega ekanligi bilan xamoxang xarakat qilish imkoniyatiga egaligini ko‘rsatadi.

Islom xuquqining to‘rtinchi manbayi qiyosdir. Qiyosning istiloxiy ma’nosi solishtirish va taqqoslash bo‘lib, xuquqiy atama sifatida xukmi vorid bo‘lmagan masalani Qur’on va xadisda shu masalaga o‘xshash bo‘lgan va xukmi kelgan narsaga qiyoslab xukm chiqarish. Masalan, Qur’onda xamr xarom qilingan.”Xamr” deganda esa, o‘sha vaqtda vaqtda uzum, arpa, asal, xurmo kabi narsalarni achitish yo‘li bilan olinadigan mast qiluvshi ichimlik tushunilgan. Ulamolar shunga qiyoslab, ulardan boshqa narsalardan tayyorlangan mast qiluvchi ichimliklarni ham xarom deb hukm qilishgan. Demak, qiyos-hukmi aytilmagan narsaning shar’iy hukmi mavjud narsa bilan hukm olish illatida (sababida) bir bo‘lmoqligi va shunga o‘xshatilmoqligidir.

Ushbu zikr qilingan fiqxning to‘rtta asaosiy manbasidan tashqari faqixlar suyanadigan yana ba’zi manbalar ham borki, bu borada usuli fiqx kitoblarida batafsil ma’lumotlar berilgan. Tadqiqotimizning qamrovi bunga imkon bermaganligi sababidan qisqacha to‘xtalib o‘tdik xolos.

Islom fiqixning kelib chiqishi va shakllanishi to‘grisida so‘z ketganda shuni ta’kidlash joizki, fiqxning etimalogik xususiyatlari, uning asosiy manbalari haqida yuqorida ko‘rsatib o‘tishga harakat qildik. Endi uni davriligi nuqtai-nazardan taxlil etadigan bo‘lsak, fiqxning shakllanish jarayonini quyidagicha davriylashtirish mumkun:

- Payg‘ambar alayxissalom davrlaridagi fiqx;
- Saxobai kiromlar (r.a) davridagi fiqx;
- Tobeinlar va ulardan keyingilar (r.a) davridagi fiqx.

Shu yo‘sinda ikki - uch asr islom fiqxi rivoj topib, o‘z takomil darajasiga yetgan. Kezi kelganda shuni ham ta’kidlash kerakki, mazkur davriylashtirish fiqxni ilmiy tadqiq etish borasidagi yagona usul deb bo‘lmaydi. Qolaversa, zamonamizning mashxur ulamolari tomonidan islom fiqxini o‘rganish yuzasidan turli-tuman ilmiy uslublarni taklif etmoqdalar. Ularning fikricha, islom qonunchiligi va uning asosiy qismi bo‘lmish bo‘lmish islom fiqxi (xuquqi)ni quyigicha uslublardan o‘rganish mumkun:

-ilmiy uslub - bunga ko‘ra, fiqxning tub moxiyatiga yetib borish uchun uning asosiy manbalari, islom xuquqi metadalogiyasi, fiqxiy maktablarning yuzaga kelishining omillari, fiqxiy hukumlarning falsafiy tomonlarini ochib berish bilan birga fiqxiy nazaryalarning amaliy xayot bilan uyg‘unlashuvi ko‘rsatib o‘tiladi;

-Tarixiy uslub - bunga ko‘ra islom fiqxining yuzaga kelishi, rivojlanishi bosqichlari, turli mazxablarning vujudga kelishining ijobiy va subektiv omillari tarixiy manba va xujjatlarga asoslanib o‘rganiladi;

-Qiyosiy uslub - ushbu metoddan maqsad, islom fiqxining boshqa xuquqiy tizimlar solishtirilib o‘rganib, bir - biridan ta’sirlangani yoki bir - biriga ta’sir o‘tkazgani, shuningdek, o‘xshash va farqli tomonlarni ochib berishdir;

-Dogmatik uslub-mazkur uslub asosida islom fiqxiy ta’limoti ijtimoiy siyosiy va iqtisodiy shart-sharoitlardan ayro xolda ajratib olinib o‘rganiladi. Ushbu metod islom fiqxining talqin va tadbiq qilishning eng salbiy ko‘rinishi hisoblanadi.

Umuman olganda, islom fiqxining ilmiy-amaliy nuqtai-nazaridan taxlil va tadqiq etish bugungi xuquqiy, demokratik davlat va fuqorolik jamiyati qurish jarayonida katta amaliy ahamiyatga ega. Negaki, islom xuquqiy ta’limoti milliy davlatchiligimizning xuquqiy asoslarini shakllanishida yaqin o‘tmishimizgacha o‘ziga xos o‘rin tutib kelgan. Shuningdek, islom dini va fiqxini rivojlantirishda, targ‘ib va tashviq qilishda yurtimizda yetishib chiqqan buyuk faqix allomalarimiz o‘z ilmiy asarlari bilan xuquqiy merosimiz xazinasiga ulkan xissa qo‘shib ketganlar. Shu ma’noda ta’kidlash mumkunki, islomiy me’yorlar va fiqxiy tartib normalari xalqimizning xayotiga shu qadar singib ketganki, xalqimizning milliy ruxiyatini islomiy urf-odat va xissiyotlarsiz tasavvur qilish mumkun emas. Shuning uchun islom xuquqi, ayniqsa buyuk faqixlarimiz yaratgan xuquqiy asarlar biz uchun umuman bugungi xuquqiy demokratik davlat va fuqorolik jamiyati qurish jarayonida ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish uchun, shuningdek mamlakatimizda qonunchilik tizimini rivojlantirish borasida tuganmas xazina xisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Журжи Зайдон. Ислом маданияти тарихи. III – жилд. Теҳрон. 1916.
2. Саидов А. Жузжоний А. Шарқ цивилизацияси: инсон ва ҳуқуқ (ўтмиш ва хозирги замон). Т.: “Адолат”. 2005.
3. Ислом фиқҳи энциклопедияси. I – жилд. Истанбул. 1950.
4. Қодиров Зоҳиджон Отахон ўғли. Имоми Аъзам: ҳаёт йўли ва фиқҳ усуллари. Т.: “Мовароуннахр”. 1999.

ИСЛОМ ДИНИДА ЮКСАК МАЪНАВИЯТЛИ ШАХСНИ ТАРБИЯЛАШ МАСАЛАЛАРИ

ISSUES OF RAISING A HIGHLY SPIRITUAL PERSON IN ISLAM

ВОПРОС ВОСПИТАНИЯ ВЫСОКОДУХОВНОЙ ЛИЧНОСТИ В ИСЛАМЕ

Насретддирова Дилфуза Мухаммадиновна
“University of Business and Science”
“Ижтимоий фанлар” кафедраси доценти, тарих фанлари номзоди.
e-mail: nasretdinova.dilfuza@*mail.ru*
тел: +998 99 391 24 76

Махамадалиева Дурдона Машрабжон кизи
“University of Business and Science” нодавлат олий таълим муассасаси
Педагогика ва ахборот технологиялари факультети, бошланғич таълим йўналиши талабаси
e-mail:matlubahon3824@gmail.com
Тел: +998 50 711 38 24

Аннотация

Ушбу мақолада ислом динида инсонпарварлик ғояларнинг талқини этилиши ва Боғдод, Куфа, Басра, Дамашқ, Бухоро, Самарканд, Ургенч, Термиз каби шахарларда хадис илмининг тараққий этиб машҳур муҳаддисларнинг етишиб чиқиши ҳамда шахсни маънавий баркамолликка чорловчи ҳалоллик, ота-онага ва устозга ҳурмат фарзанд тарбиясида ҳалол ва харом луқма билан тарбиялашни аҳамияти ҳақида сўз юритилган.

Аннотация

В данной статье рассматривается интерпретация гуманистических идей в исламской религии и развитие хадисоведения в таких городах, как Багдад, Куфа, Басра, Дамаск, Бухара, Самарканд, Ургенч, Термиз и развитие знаменитых мухаддисов, призывающая человека к духовному совершенству, а также честности и уважение к родителям и учителям являются халяльными в воспитании детей, а также упоминается важность образования с “харам лукма”.

Annotation.

This article discusses the interpretation of humanistic ideas in the Islamic religion and the development of hadith studies in cities such as Baghdad, Kufa, Basra, Damascus, Bukhara, Samarkand, Urgench, Termiz and the development of famous muhaddis, calling a person to spiritual perfection, as well as honesty and respect for parents and teachers are halal in raising children, and the importance of education with “haram lukmah” is also mentioned.

Калит сўзлар.

Муқаддас манба, Қуръони карим, ҳадислар, муҳаддислар, халол ва харом, юксак инсоний фазилатлар, хадис илмий ривожи, ота-она, хурмат, халол лукма

Ключевые слова:

Священный источник, Священный Коран, хадисы, мухаддисы, халяль и харам, высокие человеческие качества, научное развитие хадисов, родители, уважение, халяльная пища.

Key Words:

Sacred source, Holy Quran, hadiths, muhaddis, halal and haram, high human qualities, scientific development of hadith, parents, respect, halal food

Мазкур мавзу юзасидан фикр юритганда ислом динида шахс маънавий қиёфаси шаклланиши учун ғоялар жуда кўп бўлиб, улар халқимиз кундалик турмуш тарзида, миллий қадриятларимизда инсонларимизнинг қон-қонига сингиб кетган. Мустакиллик туфайли дин ва диний урф-одатлар, анъаналар, маросимларга оид булган китобларни эркин чоп этила бошлаганлиги, кенг оммага сотувга қўйилиши эса китобхонларнинг бахраманд бўлишига олиб келди. Радио, телевидение эшиттиришларида мунтазам суратда диний-ахлоқий мавзуларда турли суҳбатларнинг бериб борилиши эса халқмиз маънавиятини янада ўсишига сабаб бўлди.

Ислом дини кўп халқлар орасида кенг тарқалган динлардан биридир. Бу динга эътикод этувчилар - мусулмонлар жаҳонда қарийиб 1 миллиард 400 миллион кишини ташкил этади. “Ислом” сўзи арабча бўлиб “худога ўзини топшириш”, “Итоат”, “бўйсуниш” маъносини беради. Шундан бу динга ишонувчилар -”Муслим” деб аталади. Унинг кўпчилик шакли “Муслимун” бўлиб, ўзбекларда “Мусулмон”, қирғиз ва қозоқларда “Мусурмон” деб аталади.

Ислом диний таълимотининг асослари - Қуръон ва хадис тўпламларида, шунингдек, VIII-XII асрлар давомида вужудга келган илохиёт адабиётларида ўз ифодасини топган. Ислом динининг кишилар онги ва турмуш тарзига таъсир этиши, улар ҳаётидан мустаҳкам ўрин олишини таъминловчи диний маросимчилик -хатна тўйи, рўза хайити, қурбон хайити, мавлид (пайғамбар Мухаммад алайҳиссалом туғилган кун) [1,93]. ва бошқалар ҳам шаклланган. Бундан ташкари, маҳаллий халқларда исломгача мавжуд бўлган урф-одатлар, жумладан, кинна солдириш, фол очириш, дам солдириш, муқаддас жойларга, авлиёларга сиғиниш каби одатлар ҳам ислом маросимларига уйғунлашиб кетган.

Хадислар ислом динида Қуръони каримдан кейинги муқаддас манба. хадислар тўплами суннат деб аталади. Хадиси шарифларда Мухаммад алайхиссаломнинг сўзлари, килган иш фаолиятлари ва сахобалар томонидан амалга оширилган ишларга муносабатлари баён эттирилган. Хадиси шарифларни йиғиб китоб шаклига келтириш, асосан пайгамбаримиз алайҳиссаломнинг вафотларидан кейин амалга оширилган. Бу шарафли иш хижратнинг учинчи асрига келиб кенг қулоч ёзди ва у хадисшуносликнинг олтин даври деб аталади. Ислом оламининг ўша даврдаги маданий марказларидан саналган Боғдод, Куфа, Басра, Дамашқ, Бухоро, Самарканд, Ургенч, Термиз каби шахарларда хадис илми билан шуғулланувчи

муҳаддислар кўп бўлган [2,102]. Улар ичида энг ишончли манба саналганлари олтита бўлиб, буларни имом Бухорий, имом Муслим, имом Абу Давуд, имом Ат-Термизий, имом Ан-Насоий ва имом ибн Можжа тузишган. Бу буюк муҳаддисларнинг тўрт нафари туронзаминлик бўлгани инсонда тўлқинлантиради. 1998 йилда Имом Ал-Бухорий таваллудининг 1225 йиллиги бутун мусулмон дунёси, шу жумладан юртимизда кенг нишонланди. Мустакил Ўзбекистонда бу муносабат билан халкаро анжуман ўтказилди. Мухаддислик шу қадар шарафли ва сермашаққат иш бўлганки, у муҳаддисдан ақл-заковатни, куч-қувват, фидойилик, юксак иқтидор ва ўткир хотирани талаб қилади. Масалан, имом Бухорий жами 600 минг хадис тўплаб, шулардан 100 минг “Сахих” ва 200 минг “ғайри саҳиҳ” хадисларини ёд билганликлари айтилади. Шу ўринда бу олимнинг илм йўлида бошиидан кечирган азоб-уқубатлари жудаям кўп бўлганлигини таъкидлаш жоиз [3,57].

Ислом, унинг муқаддас илохий китоби куръони Карим, хадислар ва шариат ҳакида баъзи маълумотларни келтирдик. Энди умуман ислом динида, хусусан куръони Карим, хадислар ва шариатда ахлок-одоб, маърифат ҳакидаги қарашларнинг баъзи жиҳатлари тугрисида фикр юритамиз.

Куръони карим, хадислар ва шариат кўрсатмалари инсон маънавий-маърифий камолотининг асоси булган ахлоқ-одоб намуналарининг барча қирраларини ўз ичига олган. Сирасини айтганда, хадислар маънавий-ахлокий тарбияга оид бўлган фикрларнинг мукамммал тўпламидир. Куръони карим, хадисларни, шариат кўрсатмаларини ўрганар эканмиз, уларда ахлокий камолот, халоллик ва поклик, иймон [4,125]. ва виждон билан боғлик бўлган бирорта хам муҳим масала эътибордан четда қолмаганини кўрамиз. Айникса, ислом харом ва халол масаласига мусулмонлар эътиборини қаратади. Шариатда Оллох томонидан қилинишига рухсат этилган амаллар, ишлар ҳалол дейилади. Харом эса аксинча, қилинишига рухсат этилмаган ишлар ва амаллардир. Одатда, халкимиз ҳалол ва харомни ейиладиган ва ичиладиган нарсаларга ишлатиб келган. Шариатда ижозат этилган ҳамма нарсалар, ейиладиган озик-овкатлар, қилинадиган ишлар халол деб ҳисобланган. Ижозат этилмаган нарсалар, ишлар ва амаллар эса харомдир дейилган. Оллоҳ харом этилган ишларни килувчиларга бу дунёда ёки қиёмат кунида жазосини албатта бериши айтилган.Ҳалол килинган нарсалар ва ишлар кўпчиликка маълум, у ҳақда кўп тўхталиб ўтилган. Харом килинган ишларни эслатиб ўтиш ва эслатиб туриш жоиздир. Булардан айримларга қуйидагилар: соғ бўла туриб ишсиз юриш, зинокорлик, ота-онага оқ бўлиш, савдо-сотиқда ғирромлик килиш, бировнинг ҳаққига, омонатига хиёнат қилиш, қасамхўрлик, судхўрлик, ўғирлик, карокчилик, майхурлик, ғийбат, тухмат, бўхтон, жосуслик, қотиллик, порахўрлик ва бошқалар киради. Хуллас, харом инсон ва жамиятга зарар келтирадиган иш ва амаллардан иборат.

Исломда ота-онага меҳр-мухаббат, ғамхўрлик, фарзанд тарбияси ва оилага садоқат масалаларига алоҳида эътибор берилган. Кишиларни яхшилик қилиш, савоб ишларга қўл уриш, инсофли-диёнатли, виждонли бўлиш, меҳр-

шафқатлилик, тўғрилик, ростгўйлик, софдил бўлиш, бирodарга ёрдам бериш, камтарликка чақириш ғоялари илгари сурилган.

Хадисларда ахлоқий камолот масалалари кенг ёритилган бўлиб, улардан намуна келтириш мумкин:

Мунофиклик белгиси учтадир: Ёлгон сўзлаш, ваъдасининг устидан чиқмаслик ва омонатга хиёнат қилишдир;

Омонат қўйган кишининг омонатини ўз вақтида адо этинг;

Хаққингизга хиёнат қилган кишига сиз хиёнат қилманг;

Қачонки, бир гуноҳ қилиб қўйсангиз, уни ювиш учун орқасидан бир савобли иш қилинг.

Ўзимдан кейин қоладиган умматларим учун уч нарсадан қўрқаман:

1. Нафсу-ҳавога берилиб, йўлдан озишдан;

2. Нафсоний ва шахвоний хиссиётга берилиб кетишидан;

3. Илму маърифатга эга була туриб ғофилларнинг ишини тутишидан;

Бешта нарсадан олдин бешта нарсани ғанимат билинг:

Ўлимдан аввал тирикликни, бетобликдан аввал саломатликни, бандликдан аввал бўш вактни, кексаликдан аввал ёшликни, факирликдан олдин бойликни.

Аввало онангга, яна онангга ва яна онангга, сўнг эса отангга яхшилик қил.

Ота-оналарнинг кексалик вактида ҳар иккисини, ёки бири бўлмаганда бошкасини рози килиб жаннатий бўлиб олмаган фарзанд хор бўлсин, хор бўлсин ва яна хор бўлсин.

Пора берувчи ҳам, уни олувчи ҳам дўзахга маҳкумдир. Хадиси муборакдан келтирилган ушбу мисраларнинг маънавий жиҳатларига изоҳ беришнинг ҳеч бир хожати йўк [5,65].

Исломда илм-фанни эгаллаш, маърифатли бўлиш жуда катта савобли иш экани қайта-қайта таъкидланади. Бешикдан то қабргача илм излаш лозимлигини қайд қилинишининг ўзи катта тарбиявий аҳамиятга эга. Хадислардаги “Садақанинг афзали мўмин киши илм ўрганиб, сўнг бошқа мўминларга ҳам ўргатишдир”, “Илм ибодатдан афзалдир” каби фикрлар ҳам тахлилга мухтож эмас.Ислом маънавиятида инсоннинг ер юзида халифа килиб белгиланиши унинг яна бир муҳим жиҳати ҳисобланади. Куръони каримнинг жуда кўп оятларида инсоннинг азиз ва мукаррам килиб яратилгани, унга ер ва осмондаги барча нарсалар бўйсундириб кўйилганлиги алоҳида уқтириб ўтилади.

Инсон Оллохнинг халифаси сифатида билим эгаси, ёруг дунёнинг барча билимларига унинг идроки етади. Факат кибрга берилиб кетмаса, ўзини ҳаммадан ортиқ қўя бошламаса бас. Шу ўринда бир ҳадиси-шарифни келтирамиз -”кимнинг қалбида заррача бўлса ҳам кибр бўлса у жаннатга ирмайди”- бундан маълум бўладики, инсон ҳаёти дунёдалик пайтида фақат яхшилик қилиши керак бўлади. Парвардигор бизни инсон қилиб яратган экан, ақл-хуш, илму-амал берган экан, демак, биз инсон сифатида тафаккур қилиб, дунёвий илмларни-дунёни ўрганиб, дунё орқали Оллоҳнинг зотини,

илмларини кашф этиб яшашимиз керак. Дин - руҳиятимиз тарбиячиси, илм-дунёни ва охиратни билиш қуроли, инсон унисини ҳам, бунисини ҳам эгалламоғи керак. Бизнинг боболаримизнинг йўли ана шундай бўлган. Бир мисол келтирамиз. Ривоят қилишларича, Абу Али Ибн Сино билан машҳур шайх Абусаид Абулхайр учрашибдилар. Улар бир кеча бир-бирларига ҳеч нарса демай "суҳбатлашиб" чиқибдилар. Эрталаб Шайхнинг шогирдлари ундан Ибн Сино ҳақида нима дейсиз, деб сўраганларида, Абусаид Абулхайр: "Мен нимаики важд (интуиция) билан билган бўлсам, у ақл билан билиб олган", дебди. Ибн Сино эса ўз шогирдларига: "Мен нимаики ақл билан билган бўлсам, у кўнгил билан идрок этади", деб айтган экан.

Кўринадики, Ибн Сино дунёвий илмлар олими, Абусаид Абулхайр эса - тасаввуф шайхи, илохиёт олими. Аммо улар бир-бирини тушунган ва ҳар икки илм ҳам кераклигини англаганлар. Ёки олайлик, Мирзо Улуғбек билан Хўжа Ахрор Валийни. Улар замондош, бир шахарда яшаганлар. Улуғбек-мунажжим ва шоҳ, унинг шогирдлари аниқ фанлар вакиллари. Хўжа Ахрор эса мўътабар дин арбоби, рухоний зот. Аммо улар бир-бирларига ҳалакит берган эмаслар, аксинча, бири илмий маърифатни, иккинчиси бўлса рухоний маърифатни ривожлантириб, бир-бирига кўмак берганлар [7,155].

Куръони Карим ва пайгамбаримиз хадисларининг энг муҳим ва салмоқли қисми кишиларда юксак инсоний фазилатларни шакллантиришга каратилганлигидир. Улардаги ота-онага, илмга муносабат, сабр-бардош, шукроналикка даъват, ўзаро меҳр, меҳмондўстлик, етимпарварлик, вафо ва садоқат, ҳалол лукмани шарафлаш, камтарлик, камсуқумлилик, самимият, ростгўйлик ва бошқа чин инсонийлик хислатларнинг биринчи ўринга қўйилиши барча инсоният учун бебаҳо умуминсоний маънавий бойлик тизимини ташкил этади [8,45]. Жисмоний ва маънавий покликка интилиш ислом ахлоқининг, Расулуллоҳ хадисларининг яна бир муҳим мавзу йўналишидир. Тахорат, ғусл масалалари ташқи озодалик талаблари бўлса, харомдан, ёлгон сўз, ғийбат, тухмат, зинокорлик, ўзга хаққига хиёнат, нохақлик ва зулмга йўл қўймаслик, улардан қатъий сақланиш ички, маънавий покликка оид талаблардир.

Хуллас, ислом барча мўминларни тўғри йўлга чорловчи, инсонпарвар ва маънавий баркамолликка чорловчи дин эканлигини англаб етишимиз зарур. Шундагина ҳар бир инсон диндан маънавий ва маърифий тарбияда фойдаланиш заруратига тўғри ёндошади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБАА ВА АДАБИЁТЛАР (REFERENCES)

1. Муҳаммад пайғамбар қиссаси. Ҳадислар. Тошкент: Камалак, 1991.
2. Абдулҳаким Матназар. Имон туҳфаси. –Тошкент, 1997.
3. Саттиев И.М. Имом Ал-Бухорийнинг "Ал-Жомиъ Ас-Саҳиҳ"и Мусулмонлар ҳаётининг йўлчи юлдузи. Замонамиз уламолари.–Тошкент,2001.
4. Абдулҳаким Матназар. Имон туҳфаси. –Тошкент, 1997.
5. Комилов Н. Тасаввуф. Т., 1997 й.
6. Ал-Бухорий. Хадис. 1-4-китоблар. Т., 1993-1998 й.
7. Хожа Ахмад Яссавий. Хикматлар. Т., 1991 й.
8. Ислом: Багрикенглик ва мутаассиблик.Т, 1998 й.

KORRUPSIYANING IJTIMOIY HODISA SIFATIDAGI TUSHUNCHASI VA MOHIYATINI ANIQLASH MUAMMOLARI, HAMDA UNING GENEZISI (KELIB CHIQISHI)

ПРОБЛЕМЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПОНЯТИЯ И СУЩНОСТИ КОРРУПЦИИ, КАК СОЦИАЛЬНОГО ЯВЛЕНИЯ И ЕГО ГЕНЕЗИСА (ВОЗНИКНОВЕНИЯ)

PROBLEMS OF DEFINING THE CONCEPT AND ESSENCE OF CORRUPTION AS A SOCIAL PHENOMENON AND ITS GENESIS

Kipchokov Xomidjon Gulomovich
"University of Business and Science" "Ijtimoiy fanlar" kafedrasi katta o'qituvchisi, falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).
e-mail: kipchakovxamidjon@gmail.com
Тел: +998 93 927 87 15

Annotatsiya.

Ushbu maqolada korrupsiya tushunchasining ijtimoiy hodisa sifatida ilmiy-nazariy asoslari, uning mazmun-mohiyatini aniqlashdagi murakkabliklar hamda tarixiy shakllanish jarayonlari tahlil etilgan. Korrupsiyaning huquqiy, etik va ijtimoiy jihatdan turlicha talqin qilinishi bu hodisaning ko'p qirrali va murakkabligini ko'rsatadi. Shuningdek, jamiyatda mavjud bo'lgan axloqiy qadriyatlar, ijtimoiy tengsizlik, adolasizlik va hokimiyat vakolatlarining suiiste'mol qilinishi korrupsiyaning asosiy omillari sifatida ko'rib chiqilgan. Maqolada korrupsiyaning genezisi – ya'ni uning tarixiy ildizlari, madaniy va iqtisodiy sharoitlar bilan bog'liq shakllanishi xolis tahlil qilinib, ushbu hodisaga qarshi samarali kurashish uchun chuqur ijtimoiy-anglash zarurligi asoslab berilgan.

Abstract.

The article analyzes the sciyentific and theoretical foundations of the concyept of corruption as a social phenomenon, the complexity of determining its content and essencye, and the procyesses of historical formation. Various interpretations of corruption in legal, ethical, and social terms demonstrate the versatility and complexity of this phenomenon. Moral valuyes, social inequality, injusticye and abuse of powyer in sociyety wyere also considered the main factors of corruption. The article objectively analyzes the genesis of corruption, that is, its historical roots, its formation in relation to cultural and economic conditions, and also substantiates the neyed for a deyep sociological understanding to effectively combat this phenomenon.

Аннотация.

В стате анализируются научно-теоретические основы понятия коррупсии как сосиалного явления, сложности определения его содержания и сущности, просессы исторического становления. Различные толкования коррупсии в правовом, этическом и сосиалном плане демонстрируют многогранност и сложност этого явления. Также основными факторами коррупсии считалис моралные сенности, сосиалное неравенства, несправедливост и злоупотребление властю в обществе. В стате объективно анализируется генезис коррупсии, то ест его исторические корни, формирование во взаимосвязи с культурными и экономическими условиями, а также обосновывается необходимост глубокого сосиологического осмысления для эффективной борбы с этим явлением.

Kalit so‘zlar.

korrupsiya, ijtimoiy hodisa, genezis, adolasizlik, axloqiy buzilish, huquqiy ong, ijtimoiy munosabatlar, ishonch inqirozi, ijtimoiy tengsizlik, qadriyatlar inqirozi.

Keywords.

corruption, social phenomenon, Genesis, injusticye, moral decay, legal consciousness, social relations, crisis of trust, social inequality, crisis of valuyes.

Ключевые слова.

коррупсия, сосиалное явление, генезис, несправедливост, моралные искажения, правосознание, общественные отношения, кризис доверия, сосиалное неравенство, кризис сенностей.

Korrupsiya – bu nafaqat huquqiy yoki siyosiy muammo, balki chuqur ijtimoiy ildizlarga ega hodisadir. Bugungi kunda u davlat boshqaruvi, iqtisodiyot, huquqiy tizim va hatto jamiyatning ma’naviy-axloqiy qadriyatlariga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi omil sifatida qaralmoqda. Korrupsiyaning mohiyatini to‘g‘ri tushunish va aniqlash uni samarali bartaraf etishning zaruriy shartidir. Shu sababli bu hodisani ijtimoiy nuqtayi nazardan o‘rganish, uning vujudga kelish sabablari, tarixiy ildizlari va zamonaviy ko‘rinishlarini aniqlash dolzarb masalalardan biridir.

1. Korrupsiya tushunchasini aniqlashdagi muammolar:

Korrupsiya tushunchasiga berilgan ta’riflar ko‘plab ilmiy maktablar va yondashuvlarga qarab farq qiladi. Uning aniq va yagona ta’rifi yo‘q. Misol uchun:

- Huquqiy yondashuv: Korrupsiya – bu mansab vakolatlaridan shaxsiy manfaat uchun noqonuniy foydalanish.
- Ijtimoiy yondashuv: Korrupsiya – bu jamiyatda ijtimoiy adolasizlik, tengsizlik va ishonchsizlikni kuchaytiruvchi ijtimoiy og‘ish.
- Etik yondashuv: Bu – jamiyatning axloqiy normalariga zid ravishda amalga oshiriladigan amaliyot bo‘lib, ijtimoiy ishonchni yemiradi.

Bu turli yondashuvlar korrupsiyaning murakkab va ko‘p qirrali hodisa ekanligini ko‘rsatadi. Shuningdek, turli mamlakatlarda korrupsiyaga nisbatan madaniy qarashlar ham farq qiladi, bu esa uni aniqlash va unga qarshi kurashishda muayyan qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi.

2. Korrupsiyaning ijtimoiy mohiyati:

Korrupsiya – bu davlat hokimiyati va fuqarolar o‘rtasidagi ishonch inqirozini bildiruvchi holatdir. U quyidagi jihatlari bilan ajralib turadi:

- Munosabatlar buzilishi: Davlat xizmatlari adolatli va teng asosda emas, balki norasmiy (shaxsiy) manfaat asosida taqsimlanadi.
- Ijtimoiy adolasizlik: Aholi o‘rtasida norozilik, huquqiy va iqtisodiy tengsizlik kuchayadi.
- Axloqiy buzilish: Halollik, mas’uliyat, sadoqat kabi qadriyatlar o‘z ahamiyatini yo‘qota boshlaydi.

Shunday qilib, korrupsiya jamiyatda normal ijtimoiy munosabatlar tizimini buzadi va ishonch muhitini yemiradi.

3. Korrupsiyaning genezisi (kelib chiqishi):

Korrupsiya qadimdan mavjud bo‘lib, insoniyat tarixining turli bosqichlarida turlicha shakllarda namoyon bo‘lgan. Uning kelib chiqishiga quyidagi omillar sabab bo‘lgan:

- Tarixiy omillar: Ko‘p hollarda korrupsiya jamiyatda kuchli ijtimoiy tabaqalanish, markazlashgan hokimiyat va qonun ustuvorligining pastligi natijasida shakllangan.
- Iqtisodiy omillar: Resurslarning adolasiz taqsimoti, kambag‘allik, ish o‘rinlarining tanqisligi korrupsiyani rivojlantiruvchi muhit yaratgan.
- Madaniy omillar: Kliyentelizm, tanish-bilishchilik, “sovg‘a” an’anasi kabi omillar ham korrupsiyani oqlovchi ijtimoiy normalar sifatida qabul qilingan.

Zamonaviy davrda esa korrupsiya ko‘proq byurokratik tizimda, davlat xarajatlarida va biznes-hokimiyat aloqalarida o‘z aksini topmoqda.

“Liderlar bor, va yetakchilik qiluvchilar bor. Liderlar – hokimiyat yoki ta’sir kuchiga ega bo‘lgan lavozim egalaridir. Yetakchilik qiluvchilar esa bizni ilhomlantiradilar.

Shaxs bo‘ladimi yoki tashkilot – biz yetakchilik qiluvchilarga ergashamiz, chunki majbur bo‘lganimiz uchun emas, balki o‘zimiz xohlaganimiz uchun. Biz ularga ular uchun emas, balki o‘zimiz uchun ergashamiz” [1…]. Xolllarda liderlarning axloqiylikka urg‘u xarakatlari ham, yoki axloqsiz xarakatlari ham ergashuvchilarga ko‘chishini ko‘rishimiz mumkin. Bu insonlarni axloqiy buzilishiga olib keladi. Natijada lider korrupsion yo‘l bilan boyigan bo‘lsa ergashuvchini ham korrupsiyaga moyilligi uyg‘onadi.

Korrupsiyani tushunishga yondashuvlarning xilma-xilligi

Korrupsiya – bu murakkab va ko‘p qirrali ijtimoiy hodisa bo‘lib, uni turli fanlar, maktablar va tadqiqotchilar turlicha talqin qiladilar. Shu sababli korrupsiyani tushunishga bir nechta asosiy yondashuvlar mavjud bo‘lib, ular hodisaning turli jihatlarini yoritib beradi.

Korrupsiyani ijtimoiy hodisa sifatida tushunish va mohiyatiga doir masala keng ko‘lamli fikrlarning mavjudligi bilan ajralib turadi, bu esa ob’ektiv va sub’ektiv omillar bilan belgilanadi. Ob’ektiv omillar, o‘z navbatida, muhokama qilinayotgan hodisaning murakkabligi va xilma-xilligi bilan bog‘liq. Sub’ektiv omillar esa shundan iboratki, korrupsiya fenomenini umumiy tahlil qilish zaruriyati, insoniyat sivilizatsiyasining murakkab va kompleks “artefaktlarini” o‘rganishni taqozo qiladi, buning ichiga huquqiy tartibga solish va davlat boshqaruvi kabi mustaqil fenomenlar kiradi. Korrupsiyani o‘rganish inson faoliyatidir. Shuni inobatga olish kerakki, tadqiqotchilar bir-biridan farq qiladi, ularning maqsadlari, vazifalari, imkoniyatlari va qobiliyatlari turlicha bo‘lishi mumkin. Biroq, bu holat, haqiqatda, ob’ektiv huquqiy haqiqatni o‘rganish maqsadlari, vazifalari va prinsiplarini inkor etmaydi, chunki ularning maqsadi, albatta, haqiqiy bilimlarni aniqlashdir. Aynan shu sababli, ilmiy amaliyotda ilm-fan ideallarini amalda qo‘llash maqsadida, biz korrupsiyani o‘rganish va unga qarshi kurashish bilan shug‘ullanuvchi barcha olimlarning tadqiqotlari samaradorligini belgilaydigan holatlarni ko‘rib chiqish va “aniqlashtirish”ni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Ilmiy nuqtai nazardan, mavjud bo‘lgan fikrlar xilma-xilligini ko‘rsatishning standart usuli, ko‘rib chiqilayotgan tushunchaning mavjud ta’riflarini keltirishni talab qiladi.

1. Huquqiy yondashuv

Korrupsiyaning huquqiy yondashuvi asosida korrupsiyaning ta’rifi va unga qarshi kurashish mexanizmlari aniq qonuniy normalar va tartiblar asosida amalga oshiriladi. Bu yondashuvda, korrupsiya – bu davlat resurslarini noqonuniy ravishda shaxsiy manfaatlar yo‘lida ishlatish, ya’ni huquqiy qoidalar buzilishidir. Uzoq yillardan beri korrupsiyaga qarshi kurashishda huquqiy mexanizmlar ishlab chiqilmoqda, jumladan, jinoiy javobgarlik, davlat organlari tomonidan monitoring va audit tizimlarining kuchaytirilishi. Shu nuqtai nazardan, Robert Klark (Robert Clark) va Xayek kabi olimlar korrupsiyani huquqiy ijtimoiy tizimdan ajralgan, ammo uni mukammallashtirish va huquqni himoya qilish orqali bartaraf etish mumkin deb hisoblaydilar.

2. Iqtisodiy yondashuv

Iqtisodiy yondashuv korrupsiyani iqtisodiy manfaatlar, resurslarni nohaq taqsimlash va bozor mexanizmlarining buzilishi nuqtai nazaridan ko‘radi. Bu yondashuvda, korrupsiya bozor iqtisodiyotining samaradorligini pasaytiruvchi omil sifatida talqin etiladi. Gary Beckerning (1993) iqtisodiy nazariyasiga ko‘ra, korrupsiya “iqtisodiy inqiroz”ga olib keladi, chunki u resurslarning samarali taqsimlanishiga halaqit beradi. Beckerning fikriga ko‘ra, korrupsiyaning iqtisodiy sabablari bozor sharoitida ishtirokchilarning iqtisodiy imkoniyatlaridan foydalanish orqali sodir bo‘ladi.

3. Siyosiy yondashuv

Siyosiy yondashuv korrupsiyani davlat boshqaruvining zaifligi va hokimiyatning noaniq taqsimoti bilan bog‘laydi. John Keanening (2009) fikriga ko‘ra, zamonaviy demokratik tizimlarda ko‘pincha siyosiy hokimiyat va biznes aloqalarining kuchayishi korrupsiyani kuchaytiradi, chunki bu holatda siyosatchilar va korxona rahbarlari o‘z manfaatlarini amalga oshirish uchun o‘zaro kelishuvga boradilar. Siyosiy tizimda adolatni ta’minlash va qonun ustuvorligini ta’minlash korrupsiyani kamaytirishda muhim omil hisoblanadi.

4. Ijtimoiy va madaniy yondashuv

Ijtimoiy va madaniy yondashuvda korrupsiya ijtimoiy normallar va madaniyatga bog‘langan hodisa sifatida ko‘riladi. Piyerre Bourdiyeu (1991) bu yondashuvni ijtimoiy va madaniy kapital doirasida tushuntiradi, ya’ni korrupsiya jamiyatdagi an’analar, ish uslublari va qadriyatlar asosida shakllanadi. U jamiyatdagi ijtimoiy aloqalar orqali korrupsiyaning normalizatsiyasiga olib kelishi mumkin. Bourdiyeu fikriga ko‘ra, jamiyatning yuqori tabaqalari o‘zlarining resurslarini boshqalar ustidan ustun qo‘yish orqali o‘z manfaatlarini himoya qilishadi, bu esa korrupsiya rivojlanishiga olib keladi.

5. Etik va axloqiy yondashuv

Axloqiy yondashuv korrupsiyani insoniyatning etika va axloqiy qadriyatlariga zid bo‘lgan amaliyot sifatida ko‘rib chiqadi. Alasdair MacIntyre (1981) tomonidan taqdim etilgan “virtuye ethics” (fazilatlar etikasi) nuqtai nazariga ko‘ra, korrupsiya jamiyatda axloqiy me’yorlarning pasayishi va halollik prinsiplarining inkor qilinishiga sabab bo‘ladi. Bu yondashuvda, ijtimoiy ongni oshirish, axloqiy ta’limotlarni kuchaytirish va xalqaro miqyosda etika standartlarini joriy qilish korrupsiyaga qarshi samarali vosita sifatida ko‘riladi.

Bu yondashuvlar korrupsiyaning turli jihatlarini va uning zamonaviy jamiyatdagi ahamiyatini aniqlashga yordam beradi. Har bir yondashuvning o‘ziga xos kuchli va zaif tomonlari mavjud, ammo ulardan foydalanish korrupsiyaga qarshi kurashishda birlashgan yondashuvni talab qiladi.

Jahon bankining davlatning zamonaviy dunyodagi roli haqida bo‘lgan hisobotida korrupsiya quyidagicha ta’riflanadi: “Davlat hokimiyatidan shaxsiy manfaat uchun suiiste’mol qilish” [2. 251].

Shu tariqa, huquqiy ensiklopediyada “korrupsiya” atamasi quyidagicha ta’riflanadi: “Siyosat yoki davlat boshqaruvi sohasidagi jinoyat faoliyati, bunda mansabdor shaxslar ularga ishonib topshirilgan huquq va hokimiyat vakolatlarini shaxsiy boylik orttirish maqsadida foydalanadilar” [3. 286].

Ilm-fanda mavjud bo‘lgan fikrlar xilma-xilligini ko‘rsatishning standart usuli, ko‘rib chiqilayotgan tushunchaning mavjud ta’riflarini keltirishni talab zarur. Korrupsiya davlat xizmatchilarining o‘z vakolatlaridan foydalanib noqonuniy moddiy extiyojlarini qondirish ekanligini takidlash mumkin.

Korrupsiya quyidagi ko‘rinishdagi jiddiy oqibatlarga olib keladi.

Birinchidan; insonlarda kreativlikni sustlashtirib yangilikka bo‘lgan intilishni yo‘q qiladi.

Ikkinchidan; boshqaruvga, jamiyatga va to‘g‘ri yo‘l bilan yuqorilashga ishonchni yo‘qolishiga olib keladi.

Uchunchidan; xarakatlarini ijobiy natijaga korrupsiyasiz erisha olmasligiga ishonch paydo bo‘lishi, natijada samaradorlikka e’tibor qaratmay yuzaki bajarib tezroq tasdiqni olishga intiladi.

Yuqoridagi oqibatlar to‘g‘ridan to‘g‘ri jamiyat rivojiga salbiy ta’sir ko‘rsatishini anglab yetishimiz lozim bo‘ladi.

N. F. Kuznetsova korrupsiyani “davlat apparati va nodavlat tuzilmalarining xizmatchilarini pora olishda ifodalangan ijtimoiy xavfli hodisa” [4. 107]. deb ta’riflaydi.

A. I. Kirpichnikov esa korrupsiyani “hokimiyatning koroziyasi deb ta’riflaydi. Pora olish metalni zanglatgani kabi, korrupsiya davlat apparatini vayron qiladi va jamiyatning axloqiy asoslarini yemiradi. Korrupsiya darajasi – bu jamiyatning o‘ziga xos termometridir, uning axloqiy holati va davlat apparatining o‘z manfaatlari emas, balki jamiyat manfaatlari yo‘lida masalalarni hal qilish qobiliyati ko‘rsatkichi. Metall uchun korroziya charchoqligi chidamlilik chegarasining pasayishi kabi, jamiyat uchun korrupsiyaga charchash uning qarshilik ko‘rsatish qobiliyatining pasayishini anglatadi” [5. 75].

Korrupsiyaning tasviriy taqqoslari ham mavjud, masalan: “Korrupsiya – bu hokimiyatning yemirilishi, davlat (yoki mahalliy) xizmatchilari va boshqa davlat funksiyalarini bajarishga vakolatlangan shaxslar o‘zlarining xizmatdagi holati, statusi va mansabidan shaxsiy boylik orttirish yoki guruh manfaatlari yo‘lida foydalanadigan ijtimoiy hodisa” [6. 88].

K.V. Konovalov o‘z navbatida, “korrupsiya” tushunchasiga yondashuvlar ijtimoiy fanlarning ayrim sohalarida farq qiladi deb hisoblaydi. Agar sosiologik nuqtai nazardan, korrupsiya ikki nuqtai nazardan qaraladi va ta’riflanadi:

- Shaxsiyning deviant xulq-atvorining shakli, bu ma’lum bir motivatsiya bilan bog‘liq, ayniqsa, jamoat hisobiga shaxsiy manfaat olish bilan;
- Maxsus ijtimoiy institut, barcha boshqa tizimlarga, shu jumladan siyosiy institutlarga kiradigan va jamoatning amaldagi me’yorlari va axloqiga nisbatan destruktiv tizimni o‘z ichiga olgan ijtimoiy aloqalar tizimi [7. 232-236].

Siyosatshunoslik esa, korrupsiyani, birinchi navbatda, jamiyatning siyosiy tashkilotini buzuvchi omil sifatida aniqlashga moyil. Siyosatshunoslikda korrupsiyani o‘rganish ushbu fenomenning siyosiy munosabatlar tizimi, hokimiyat, siyosiy institutlar va jarayonlar bilan sabab-oqibat aloqalarini aniqlashni nazarda tutadi. Korrupsiyaning boshqa jinoyat shakllari, ayniqsa, tashkil etilgan jinoyat va iqtisodiy jinoyatlar, shu jumladan, pullarni yuvish bilan bog‘liq aloqalari korrupsiyani transmilliy hodisaga aylantirib yubordi, bu esa butun dunyo jamiyatlarini va iqtisodiyotlarini o‘z ichiga oladi.

Mavjud bo‘lgan ko‘plab ilmiy yondashuvlarni tahlil qilgan holda umumlashtirsak, ilmiy adabiyotda korrupsiyani o‘rganishning turli yondashuvlari mavjud bo‘lib, bu esa ushbu hodisaning hamma uchun qoniqarli bo‘lgan yagona ta’rifining mavjud emasligiga olib keladi. Biroq, tarixan, korrupsiyaning birinchi ta’riflari aynan huquq sohasiga tegishli. Huquqiy nuqtai nazardan korrupsiya ta’riflarini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, umumiy nuqta sifatida barcha ta’riflar xizmatdagi holatni shaxsiy manfaatlar uchun suiiste’mol qilishga, ya’ni vakolatga ega bo‘lgan shaxslar o‘z vakolatlarini ularning asosiy maqsadlariga erishish uchun emas, balki shaxsiy yoki guruh manfaatlari uchun ishlatishlariga olib keladi. Bunday holat, ayniqsa, davlat boshqaruvi tizimida hokimiyat institutlari uchun xosdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Copyright © Simon Sinek, 2009 All rights reserved
2. Отчет Всемирного банка о мировом развитии / под общ. ред. Д. Тушунова; пер. с англ. Н. Сухова. М.: Прайм-Тасс, 1997.
3. Юридическая энциклопедия. 2-е изд. перераб. М. : Зерцало, 2003.
4. Криминология / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, Г.М. Миньковского. М. : МГУ, 1994.
5. Кирпичников А. Это модное слово “коррупция” // Российская провинция. Набережные Челны, 1995. № 5.
6. Волженкин Б. В. Коррупция как социальное явление // Чистые руки. 1999. № 1.
7. Коновалов К.В. Подходы к понятию “коррупция” как к историческому явлению // В сборнике: Развитие политических институтов и процессов: зарубежный и отечественный опыт. Материалы VIII Всероссийской научно-практической конференции. Редколлегия: И.А. Ветренко (отв. ред.), А.М. Балацкий, И.К. Жуков [и др]. 2017. С. 232-236.

ZAMONAVIY MAKTABLARDA XALQ TA’LIMOTI MEROSINI AKS ETTIRISH HAMDA O‘QUVCHILARGA MILLIY TARIX VA MADANIYATNI YETKAZISH, TARIXIY KONTEKSTNI BOYITISH ASOSLARI

ОСНОВА ДЛЯ ОТРАЖЕНИЯ НАСЛЕДИЯ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СОВРЕМЕННЫХ ШКОЛАХ, ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ УЧАЩИМСЯ, А ТАКЖЕ ОБОГАЩЕНИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО КОНТЕКСТА

BASIS FOR REFLECTING THE HERITAGE OF FOLK EDUCATION IN MODERN SCHOOLS, PROVIDING NATIONAL HISTORY AND CULTURE TO STUDENTS, AND ENRICHING THE HISTORICAL CONTEXT

Isoqjanov Furqat Qodirjon o‘g‘li
Namangan Davlat Pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi
e-mail: furqatisoqjanov22@gmail.com
Tel: +998 97 270 00 33

Annotatsiya

Mazkur maqola Boshlang‘ich ta’limida Sinfxonalar va o‘quv maydonchalari uchun interaktiv taxtalar, kompyuterlar, audio va video vositalari, laboratoriya asbob-uskunalari kabi zamonaviy texnika bilan ta’minlash orqali dars jarayonini yanada qiziqarli va samarali qilish, maktab binolarining ta’mirlanganligi, sinfxonalar, kutubxonalar, sport zalari va o‘quv xonalarning qulayligi ta’lim sifatiga katta ta’siri. Bino xavfsizligi, yo‘llar, sanitariya va energiya tejamkor tizimlarga e’tibor berish lozimligi hamda Internetga ulanish, elektron kutubxonalar va onlayn ta’lim resurslarini yaratish bilan ta’lim jarayonini raqamlashtirish orqali o‘quvchilarni bilim darajasini oshirish bo‘yicha aniq tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Аннотация

В этой статье обсуждается важность того, чтобы сделать процесс обучения более интересным и эффективным, снабдив классы и учебные пространства современными технологиями, такими как интерактивные доски, компьютеры, аудио- и видеооборудование, лабораторное оборудование. Реновация школьных зданий, комфорт классов, библиотек, спортзалов и учебных комнат оказывают большое влияние на качество образования. Разработаны конкретные рекомендации, направленные на решение проблемы безопасности зданий, дорог, санитарии и энергоэффективных систем, а также на повышение грамотности учащихся посредством цифровизации образовательного процесса посредством подключения к Интернету, создания электронных библиотек и онлайн-образовательных ресурсов.

Abstract.

This article discusses the importance of making the teaching process more interesting and effective by providing classrooms and learning spaces with modern equipment such as interactive whiteboards, computers, audio and video equipment, and laboratory equipment, and the renovation of school buildings, the comfort of classrooms, libraries, gyms, and study rooms. Specific recommendations have been developed to improve the level of knowledge of students by digitalizing the educational process with Internet access, the creation of electronic libraries, and online educational resources.

Kalit so‘zlar.

*Milliy tarix**,** pedagogik an’analar, zamonaviy dars texnologiyalari, sifatli ta’lim, innovatsion texnologiyalar, mahalliy ta’lim, didaktik mahorat.*

Ключевые слова.

Отечественная история, педагогические традиции, современные технологии обучения, качественное образование, инновационные технологии, локальное образование, дидактическое мастерство.

Key words.

National history, pedagogical traditions, modern teaching technologies, quality education, innovative technologies, local education, didactic skills.

O‘zbekiston hududi qadimgi davrlardan buyon ilm-fan va ta’lim markazi bo‘lib kelgan. Samarqand va Buxoro singari shaharlar tarixiy madrasalarning markazlari bo‘lib, ilmiy va madaniy meros shakllangan. Mazkur tarixiy tajriba hozirgi ta’lim tizimidagi yangilanishlarga va ta’lim sifatini oshirishga ta’sir ko‘rsatadi. Bolalar tarbiyasida va ta’lim tizimida qadimiy xalq ta’limoti, ma’rifatparvarlik qadriyatlari asos sifatida saqlanib qolmoqda. Zamonaviy maktablarda xalq ta’limoti merosini aks ettirish hamda o‘quvchilarga milliy tarix va madaniyatni yetkazish, tarixiy kontekstni boyitishi mumkin.

Sovet davrida ta’lim tizimi qat’iy markazlashtirilgan va yirik ilm-fan merosi bilan boyitilgan. Shu davrdan qolgan arxitektura, o‘quv dasturlari va pedagogik metodlar hozirgi kunda ham zamin bo‘lib xizmat qilmoqda. Sovet davrida qurilgan maktab binolari va ta’lim muassasalari O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan keyingi davrda modernizatsiyaga muhtoj bo‘lib qoldi. Tarixiy yodgorlik sifatida ko‘riladigan binalar va inshootlarni yangilash jarayoni tarixiy merosni saqlash va zamonaviy talablar orasidagi muvozanatni topishni talab etadi [1.1: 5-b].

Mustaqillikka erishgandan so‘ng, O‘zbekiston ta’lim tizimini mustahkamlash va xalqaro standartlarga moslashtirish bo‘yicha keng qamrovli islohotlarga duch keldi. Mustaqillik davrida milliy pedagogik an’analarni yangilash va zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish masalalari markaziy o‘rinni egalladi. Tarixiy nuqtai nazardan, pedagogik an’analar qayta ishlanib, yangi ta’lim metodlari bilan uyg‘unlashtirildi.

Raqamli ta’lim, interaktiv taxtalar, laboratoriyalar kabi zamonaviy texnologiyalarni joriy etish O‘zbekiston tarixidagi ta’lim tizimining rivojlanish bosqichlarini aks ettiradi va davlatning ilm-fan rivojiga bo‘lgan e’tiborining davomidir. Tarixiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, ta’lim tizimidagi muvaffaqiyatli o‘zgarishlar doim davlat va jamiyat hamkorligini talab qilgan. Davlat, mahalliy hokimiyat va ta’lim muassasalari o‘rtasidagi hamkorlik O‘zbekiston tarixidagi ilmiy va madaniy rivojlanish tajribasidan ilhomlanadi. Bu hamkorlik O‘zbekistonning qadimiy ilmiy markazlarida ham amalga oshirilgan. Yaxshi malakaga ega o‘qituvchilarni tayyorlash va ularni rag‘batlantirishga doir chora-tadbirlar o‘tmishda mavjud bo‘lgan ta’lim tizimi yondashuvlaridan keyingi bosqich sifatida ko‘riladi. Tarixiy nuqtai nazardan, bu holat O‘zbekistonning tarixiy davrlarida ham mujassam bo‘lgan “ustoz-cho‘pon” an’analariga parallel keladi [1.2: 7-b].

O‘zbekiston tarixining ta’limga oid boy merosi va tajribasi zamonaviy ta’lim tizimini shakllantirishda muhim asos bo‘lib xizmat qiladi. Mavjud dastur va loyihalar:

Tuzilmaviy yangilanish bilan tarixiy an’analarni hisobga olgan holda material-texnika bazasini yaxshilash,

Pedagogik an’analar va zamonaviy bilimlarni uyg‘unlashtirish orqali o‘quvchilarga milliy g‘urur, so‘zlashuv va kelajak uchun zarur kompetensiyalarni shakllantirishga yo‘naltiriladi.

Bunday yondashuv O‘zbekistonning boy tarixiy tajribasi bilan zamonaviy pedagogik va texnologik yutuqlarni uyg‘unlashtirishi hamda ta’lim sifatini oshirishi, shuningdek, kelajak avlodlarga mustahkam bilim va qadriyatlarni yetkazishda muhim ahamiyatga ega bo‘ladi.

Boshlang‘ich ta’lim sifati bolalarning kelajakdagi muvaffaqiyatlari uchun asosiy poydevor hisoblanadi. Shu bois, maktablarning moddiy-texnika bazasini yaxshilash va malakali pedagog kadrlarni tayyorlash ustuvor yo‘nalishlar bo‘lib, ularni amalga oshirish ta’lim tizimining rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi. Maktab binolari qulay, xavfsiz va zamonaviy talablariga mos holda ta’minlanishi kerak. Shuningdek, darslik xonalaridagi o‘rindiqlar, stol-sellafonlar va boshqa mebellar ergonomik va bolalarga qulay bo‘lishi lozim [4.1: 96-97-b].

Zamonaviy dars texnologiyalari – interaktiv doskalar, kompyuterlar, loyihorlar, audio-video tizimlar va laboratoriyalar – ta’lim jarayonini yanada samarali qiladi. Raqamli ta’lim resurslaridan foydalanish, onlayn platformalar va elektron darsliklarni joriy etish talabalarning bilim olish jarayonini qiziqarli va interfaol qiladi. Zamonaviy kutubxonalar va boy o‘quv materiallari, shuningdek, internetga ulanish imkoniyati ta’lim sifati va bolalarning mustaqil o‘qish odatini rivojlantirishga hissa qo‘shadi. Pedagoglar uchun muntazam treninglar, seminarlar, vebinarlar va kurslar tashkil etish ularning zamonaviy pedagogik texnologiyalar va metodlar bilan tanishishlariga yordam beradi. Bu jarayon orqali ularning didaktik uslublari yangilanib, darslarni interaktiv va samarali o‘tkazishga erishiladi.

Universitetlar va pedagogika markazlari zamonaviy talablarga javob beradigan ta’lim dasturlarini ishlab chiqishi lozim. Bu dasturlar nazariy bilimlar bilan birga amaliyotga yo‘naltirilgan bo‘lib, real sinf vaziyatlarida qo‘llanishga mo‘ljallangan bo‘lishi kerak. O‘qituvchilararo amaliy tajriba almashinuvi, hamkorlik sharoitlarida loyihalarni amalga oshirish hamda xalqaro va mahalliy ta’lim loyihalarida ishtirok etish orqali ularning didaktik mahorati va professional rivojlanishi ta’minlanadi.

Xulosa shundan iboratki yaxshi malakaga ega o‘qituvchilarni tan olish, rag‘batlantirish tizimini joriy etish ularning ishga bo‘lgan ishtiyoqini oshiradi va yosh pedagoglarni bu sohada faoliyat yuritishga undaydi. Moddiy-texnika bazasini modernizatsiya qilish bilan bir qatorda, sifatli pedagog kadrlar tayyorlash ham birgalikda amalga oshirilishi zarur. Bu jarayon davlat, mahalliy hokimiyat va ta’lim muassasalari o‘rtasidagi hamkorlikni talab qiladi. Natijada, bolalar sifatli ta’lim oladigan, innovatsion texnologiyalar bilan boyitilgan va motivatsion o‘quv jarayonida o‘qitiladigan tizimga ega bo‘ladi, bu esa ularning kelajakdagi muvaffaqiyatlariga zamin yaratadi.

Boshlang‘ich ta’lim muassasalarining sifatini oshirishda ikkita muhim yo‘nalishga e’tibor qaratish zarur: moddiy-texnika bazasini yaxshilash va pedagog

kadrlarni tayyorlash muhim ahamiyatga ega. Sinfxonalar va o‘quv maydonchalari uchun interaktiv taxtalar, kompyuterlar, audio va video vositalari, laboratoriya asbob-uskunalari kabi zamonaviy texnika bilan ta’minlash orqali dars jarayonini yanada qiziqarli va samarali qilish mumkin. Maktab binolarining ta’mirlanganligi, sinfxonalar, kutubxonalar, sport zalari va o‘quv xonalarning qulayligi ta’lim sifatiga katta ta’sir ko‘rsatadi. Bino xavfsizligi, yo‘llar, sanitariya va energiya tejamkor tizimlarga e’tibor berish lozim. Internetga ulanish, elektron kutubxonalar va onlayn ta’lim resurslarini yaratish bilan ta’lim jarayonini raqamlashtirish. Bu o‘quvchilarga zamonaviy texnologiyalar bilan ishlash imkonini berib, ularni kelajak kasblariga tayyorlaydi [8.1: 19-b].

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020- yil 18-fevraldagi “Jamiyatda ijtimoiy-ma’naviy muhitni sog‘lomlashtirish, mahalla institutini yanada qo’llab-quvvatlash hamda oila va xotin-qizlar bilan ishlash tizimini yangi darajaga olib chiqish chora-tadbirlari to’g‘risida”gi PF-5938-son Farmoni. Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 19.02.2020 y., 06/20/5938/0187-son; 03.04.2020 y., 06/20/5978/0393-son.
2. O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020- yil 4-yanvardagi “Xotin-qizlarni tazyiq va zo’ravonlikdan himoya qilish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to’g‘risida”gi 3-son Qarori.
3. O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020- yil 15-apreldagi “O’zbekiston Respublikasi Mahalla va oilani qo’llab-quvvatlash vazirligi faoliyatini tartibga solish sohasidagi normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to’g‘risida”gi 228-son Qarori.
4. O’zbekiston Respublikasi sudlari tomonidan xalqaro konvensiyalar normalarining qo’llanilishi. Amaliy seminar materiallari to’plami. –Toshkent, 2020.
5. O’razaliyeva G. Gender va ayollar huquqiy madaniyati. Monografiya. –T., 2009.
6. O’razaliyeva G. Oila va gender tengligi / Reproduktiv madaniyat va ma’naviyat muammolari. –T., 2002.
7. O’zbekiston Respublikasi Oliy va o’rta maxsus ta’lim vazirligi O’zbekiston Oliy ta’lim muassasalari rektorlari kengashi O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasini o’rganish va keng jamoatchilik o’rtasida targ‘ib etishga bag‘ishlangan ilmiy-ommabop qo’llanma. –Toshkent, 2019.
8. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqini o’rganish bo’yicha Ilmiy-ommabop risola. –T.: “Ma’naviyat” NMIU, 2017.
9. Harakatlar strategiyasidan – taraqqiyot strategiyasi sari // Yangi saylangan O’zbekiston Respublikasi prezidenti Sh.Mirziyoyevning lavozimga kirishish tantanali marosimiga bag‘ishlangan Oliy Majlis palatalari qo’shma majlisidagi nutqidan kelib chiqib infografika shaklida risola. –Toshkent, Taraqqiyot stregiyasi markazi, 2001.

FAROVON JAMIYAT QURISHDA DUNYOVIY VA DINIY TARBIYANING FALSAFIY OMILLARI.

PHILOSOPHICAL FACTORS OF SECULAR AND RELIGIOUS EDUCATION IN BUILDING A PROSPEROUS SOCIETY .

ФИЛОСОФСКИЕ ФАКТОРЫ СВЕТСКОГО И РЕЛИГИОЗНОГО ВОСПИТАНИЯ В ПОСТРОЕНИИ ПРОЦВЕТАЮЩЕГО ОБЩЕСТВА

Dadajonov Ro‘zimuhammad Abdusamad o‘g‘li.
e-mail: ro‘zimuhammaddadajonov22@gmail.com
Tel: +998 93 190 98 50

Annotatsiya.

Mazkur maqolada farovon jamiyat qurishda dunyoviy va diniy tarbiyaning falsafiy omillari chuqur tahlil qilinadi. Unda jamiyat taraqqiyoti, ijtimoiy barqarorlik va ma’naviy kamolot jarayonida tarbiyaning o‘rni, ayniqsa, dunyoviy va diniy qadriyatlarning o‘zaro uyg‘unligi asosida shakllanadigan ijtimoiy ong, axloqiy mezonlar va fuqarolik mas’uliyati kabi tushunchalar falsafiy nuqtayi nazardan yoritilgan.

Abstract.

This article provides an in-depth analysis of the philosophical aspects of secular and religious education in building a prosperous society. It highlights the role of education in the processes of societal development, social stability, and spiritual perfection, focusing on the formation of social consciousness, moral standards, and civic responsibility based on the harmony between secular and religious values.

Аннотация.

В данной статье проводится глубокий философский анализ роли светского и религиозного воспитания в построении процветающего общества. Особое внимание уделяется значению воспитания в процессе общественного развития, социальной стабильности и духовного совершенствования. Рассматриваются такие понятия, как формирование общественного сознания, нравственные нормы и гражданская ответственность на основе гармонии светских и религиозных ценностей.

Kalit so‘zlar.

Farovon jamiyat, Dunyoviy tarbiya, Diniy tarbiya Falsafa, Falsafiy omillar, Axloqiy qadriyatlar, Ma’naviy tarbiya, Din va jamiyat, Ilm va e’tiqod uyg‘unligi, Madaniy rivojlanish, Ma’rifatparvarlik,Ijtimoiy barqarorlik.

Keywords.

Prosperous society, Secular education, Religious education, Philosophy, Philosophical factors, Moral values, Spiritual education, Religion and society, Harmony of science and faith, Cultural development.

Ключевые слова.

Благополучное общество, Светское воспитание, Религиозное воспитание, Философия, Философские факторы, Нравственные ценности, Духовное воспитание, Религия и общество, Единство науки и веры, Культурное развитие, Просветительство.

Bugungi globallashuv va ma’naviy raqobat sharoitida farovon jamiyat qurish masalasi nafaqat iqtisodiy va siyosiy rivojlanishga, balki insonning ma’naviy va axloqiy yetukligiga ham bevosita bog‘liqdir [1, 24-25]. Inson kapitalini rivojlantirish, fuqarolik jamiyatini shakllantirish, tinchlik va barqarorlikni ta’minlash uchun tarbiyaning o‘rni beqiyosdir. Ayniqsa, dunyoviy va diniy tarbiyaning uyg‘unligi, milliy ong va axloqiy me’yorlarni mustahkamlashda muhim falsafiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Prezident Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganidek: “Ma’naviyati yuksak xalqni hech qanday kuch mag‘lub eta olmaydi” – bu fikr bevosita ma’naviy tarbiya va ijtimoiy uyg‘unlikning qanday ulkan ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatadi [2, 54-55]. Dunyoviy tarbiya insonni ilm-fan, tafakkur va zamonaviy bilimlar asosida kamol toptirsa, diniy tarbiya uni axloq,

adolat va halollik kabi ezgu qadriyatlar asosida shakllantiradi. Bu ikki yo‘nalishning uyg‘unligi orqali barkamol avlod, barqaror jamiyat va adolatli davlat poydevori yaratiladi. Ushbu maqolada farovon jamiyat qurishda dunyoviy va diniy tarbiyaning o‘zaro bog‘liqligi, ularning falsafiy ildizlari va zamonaviy ijtimoiy hayotdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, tarbiya jarayonida shakllanadigan axloqiy fazilatlar, fuqarolik mas’uliyati va jamiyatdagi o‘zaro ishonch muhitining roli keng yoritiladi. Har bir jamiyat o‘zining farovonligini ta’minlash yo‘lida ko‘plab omillarga tayanadi [3, 65-67]. Ularning ichida tarbiya – ayniqsa, dunyoviy va diniy tarbiya – alohida o‘rin egallaydi. Tarbiya bu – jamiyat hayotining ijtimoiy, madaniy va axloqiy asoslarini shakllantiruvchi kuchdir. Insoniyat taraqqiyotining butun tarixiy jarayonida tarbiya, ayniqsa falsafiy jihatdan qaralganda, jamiyatdagi barqarorlik, totuvlik va farovonlikning poydevorini tashkil etib kelgan. Bugungi kunda O‘zbekiston sharoitida bu ikki tarbiya yo‘nalishini uyg‘unlashtirish, ularning ijtimoiy funksiyalarini anglash va falsafiy tahlil qilish – farovon jamiyat barpo etishning muhim bosqichlaridandir. Maqolada dunyoviy va diniy tarbiyaning mohiyati, ularning jamiyatdagi o‘rni, falsafiy asoslari va farovon jamiyatga ta’siri tahlil qilinadi [3, 112-115].

Tarbiya – bu insonni ongli ravishda shakllantirish, ijtimoiy me’yor va qadriyatlarga moslashuvchan qilish jarayonidir. Tarbiya orqali insonning dunyoqarashi, axloqiy qadriyatlari va ijtimoiy pozitsiyasi shakllanadi. Dunyoqarash esa insonning borliq haqidagi umumiy tushunchalari, e’tiqodlari va qarashlaridan iborat bo‘lib, u bevosita tarbiyaning ta’siri ostida rivojlanadi. Falsafa nuqtayi nazaridan olganda, tarbiya – bu insonning ruhiy va ijtimoiy jihatdan mukammallikka intilishidagi vositadir. Har qanday jamiyat o‘z tarixiy, madaniy, diniy va siyosiy sharoitlariga asoslangan holda tarbiya tizimini shakllantiradi. Shu boisdan, tarbiya ijtimoiy hodisa sifatida jamiyat taraqqiyotining ajralmas qismidir [4, 54-56].

Dunyoviy tarbiyaning mohiyati va maqsadlari dunyoviy tarbiya – bu insonni ilmiy, huquqiy, ijtimoiy va madaniy tamoyillar asosida shakllantirishga yo‘naltirilgan tarbiya tizimidir. U insonni erkin fikrlashga, tanqidiy tahlil qilishga, jamiyat hayotida faol ishtirok etishga o‘rgatadi. Dunyoviy tarbiya insonni davlat qonunlariga, fuqarolik burchlariga, tenglik va adolat tamoyillariga sodiq bo‘lishga undaydi. Bu tarbiya yo‘nalishi, ayniqsa, zamonaviy demokratik jamiyatlarda muhim ahamiyatga ega. Unda ilm-fan, texnologiya, ijtimoiy adolat va inson huquqlari kabi qadriyatlar markazda turadi. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonuni va “Milliy taraqqiyot strategiyasi”da ham aynan dunyoviy tarbiyaning afzalliklariga alohida urg‘u berilgan [5, 93-95].

Diniy tarbiyaning mohiyati va asosiy yo‘nalishlari. Diniy tarbiya esa insonni ma’naviy poklikka, axloqiy tozalikka va ruhiy mukammallikka yetaklaydi. U insonni Allohga bo‘lgan muhabbat, insonparvarlik, halollik, sabr-toqat, hurmat va ehtirom kabi oliy qadriyatlarga asoslangan yashash tarziga yo‘naltiradi. Diniy tarbiyada qalb tarbiyasi, niyat pokligi va iymon butunligiga katta ahamiyat beriladi. Islom dini – O‘zbekiston xalqi tarixida asosiy ahloqiy-me’yoriy tizim bo‘lib, unda tarbiyaning har bir bosqichi Qur’on va hadislar asosida belgilanadi.

Payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v.) “Men go‘zal axloqni to‘ldirish uchun yuborildim” deganlaridek, diniy tarbiyaning eng muhim maqsadi – insonni axloqan mukammal qilishdir [5, 145-146].

Falsafiy yondashuv: inson, jamiyat va axloq. Falsafa – insonning borliqdagi o‘rnini, mohiyatini va maqsadini anglashga xizmat qiluvchi ilmiy-nazariy tizimdir. Tarbiya esa falsafaning amaliy ko‘rinishidir. Inson falsafasi, jamiyat falsafasi va axloq falsafasi – bularning barchasi tarbiya bilan chambarchas bog‘liq. Tarbiya orqali inson o‘zining kimligini, qanday yashash kerakligini, jamiyat oldidagi mas’uliyatini anglaydi. Falsafiy jihatdan qaraganda, farovonlik bu – moddiy boylikdan ko‘ra ko‘proq ma’naviy barkamollikdir. Dunyoviy va diniy tarbiya birgalikda ishlaganda, insonda to‘laqonli ma’naviy-axloqiy tizim shakllanadi. Bu esa o‘z navbatida jamiyat barqarorligi, ijtimoiy birdamlik va farovonlikni ta’minlaydi. Farovon jamiyat tushunchasi va uning asoslari. Farovon jamiyat deganda nafaqat iqtisodiy barqarorlikka erishgan, balki ijtimoiy adolat, axloqiy yuksaklik va ma’naviy uyg‘unlik qaror topgan jamiyat tushuniladi. Bu tushuncha chuqur falsafiy mohiyatga ega bo‘lib, jamiyat a’zolarining ichki dunyosi, o‘zaro munosabatlari va ijtimoiy tizimdagi faolligi bilan bog‘liq.

Farovon jamiyat quyidagi omillarga tayangan holda shakllanadi: Adolatli va samarali boshqaruv tizimi, Ilmiy-texnik taraqqiyot va ta’limning rivoji, Axloqiy qadriyatlarning ustuvorligi, Diniy bag‘rikenglik va millatlararo totuvlik, Ijtimoiy himoya va teng imkoniyatlar tizimi.

Tarbiya bu omillarning barchasiga zamin yaratadi. Aynan tarbiya orqali jamiyatda axloqiy me’yorlar mustahkamlanadi, qonunlarga itoat, fuqarolik mas’uliyati va insonparvarlik rivojlanadi.Dunyoviy va diniy tarbiyaning uyg‘unligi

Dunyoviy va diniy tarbiya bir-birini inkor qiluvchi emas, balki to‘ldiruvchi tizimlardir. Ularning uyg‘unligi – jamiyatning muvozanatli rivojlanishiga xizmat qiladi. Dunyoviy tarbiya insonni ilmga, ijtimoiy faoliyatga, qonunchilik va erkin fikrlashga o‘rgatsa, diniy tarbiya esa unga axloqiy mezonlarni, ma’naviy mezonlarni, pok niyat va halollikni o‘rgatadi. Ushbu ikki tizim uyg‘unlashganda, inson mukammal shaxsga aylanishi mumkin [6, 41-44]. Bu esa jamiyatda ijtimoiy barqarorlik, huquqiy ong va ma’naviy uyg‘unlikni ta’minlaydi. Islom dini ham, zamonaviy dunyoviy qarashlar ham bilimga, axloqqa va mehnatsevarlikka chaqiradi. O‘zbekiston tajribasida bu uyg‘unlik amaliyotda o‘z ifodasini topmoqda. Masalan, maktablarda ilmiy bilim berish bilan bir qatorda, “Ma’naviyat soati”, “Axloq saboqlari” kabi mashg‘ulotlar orqali diniy-ma’naviy tarbiya ham shakllantirilmoqda.

O‘zbekistonda tarbiya siyosati: Konstitutsiya va qonuniy asoslar O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qator qonun hujjatlarida tarbiya masalasiga alohida e’tibor qaratilgan. Jumladan, 2023- yilda yangilangan Konstitutsiyada “Inson sha’ni va qadriyati ustuvor” degan tamoyil ilgari surilgan bo‘lib, bu bevosita tarbiyaning falsafiy asosiga taalluqlidir. Ta’lim va tarbiya sohasida quyidagi huquqiy hujjatlar muhim o‘rin tutadi: “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun (yangi tahriri), “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimini yanada takomillashtirish”

konsepsiyasi, “Diniy tashkilotlar to‘g‘risida”gi qonun, “Yoshlar siyosati” va “Ma’naviyat va ma’rifat” dasturlari [6, 99-101].

Bu hujjatlarda dunyoviylik va diniy qadriyatlarning uyg‘un asosda qo‘llanilishi, yoshlarni har tomonlama yetuk shaxs sifatida tarbiyalash vazifasi belgilangan. Amaliy misollar va ijtimoiy tajribalar. So‘nggi yillarda O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar doirasida tarbiyaviy ishlar yangi bosqichga ko‘tarildi jumladan:

Maktab, kollej va oliy ta’lim muassasalarida “Ma’naviyat darslari” yo‘lga qo‘yildi, “Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi”, “Islom sivilizatsiyasi markazi” kabi diniy-ma’naviy muassasalar faoliyat yuritmoqda, Internetdagi zararli axborotlarga qarshi targ‘ibot ishlari kuchaytirildi, Yoshlarni Vatanga sadoqat, halollik va mehnatsevarlik ruhida tarbiyalash bo‘yicha “Yoshlar daftari”, “Mehr daftari” kabi loyihalar amalga oshirilmoqda.Bu amaliy tajribalar diniy va dunyoviy tarbiya uyg‘unligini real hayotga tatbiq etayotganini ko‘rsatadi [7, 32-34]. Farovon jamiyat – bu nafaqat moddiy jihatdan boy, balki ma’naviy jihatdan uyg‘un jamiyatdir. Bunday jamiyatni shakllantirishda tarbiya hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Ayniqsa, dunyoviy va diniy tarbiyaning uyg‘unligi – inson shaxsining mukammalligini, jamiyatning barqarorligini ta’minlaydi.

Farovon jamiyat qurish – bu nafaqat iqtisodiy yutuqlar, balki har bir fuqaroning ma’naviy yetukligi, axloqiy mas’uliyati va fuqarolik ongiga tayangan murakkab jarayondir. Bu yo‘lda dunyoviy va diniy tarbiyaning uyg‘unligi hal qiluvchi falsafiy asos sifatida namoyon bo‘ladi. Dunyoviy tarbiya insonni zamonaviy bilim, tafakkur va ijtimoiy faoliyatga tayyorlasa, diniy tarbiya unga halollik, poklik, sabr-toqat va adolat kabi muqaddas qadriyatlarni singdiradi. Mazkur ikki yo‘nalish bir-birini to‘ldirib, jamiyatda barqarorlik, totuvlik va taraqqiyot muhitini shakllantiradi [8, 21-25]. Demak, farovonlikka erishish uchun nafaqat moddiy asoslar, balki kuchli ma’naviy-axloqiy tayanch zarur. Shu jihatdan qaralganda, tarbiyaning falsafiy mazmunini anglash va uni amaliy hayotga tatbiq etish bugungi kunning eng muhim vazifalaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
2. G‘ofurov N. va boshq. Falsafa (darslik). – Toshkent: “Iqtisod-Moliya”, 2020.
3. Yusupov A.A. Falsafa asoslari. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2019.
4. Qur’on al-Karim. – Tarjimasi va tafsiri: Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. – Toshkent: Hilol nashriyoti, 2014.
5. Abdug‘aniyev M. Ma’naviyat va ma’rifat asoslari. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2021.
6. Al-Farobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Fan, 1993.
7. Navoiy A. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1991.
8. Abdullayev Q.X. Diniy erkinlik va dunyoviylik: O‘zbekiston tajribasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2022.
9. Jamiyat va ma’naviyat. – Toshkent: Ma’naviyat, 2012.

ЖАЛОЛИДДИН РУМИЙНИНГ “ИЧИНДАГИ ИЧИНДАДУР”АСАРИДА ИНСОН ЎЗЛИГИНИ АНГЛАШИНИНГ ФАЛСАФИЙ МАСАЛАЛАРИ.

ФИЛОСОФСКИЕ ВОПРОСЫ ПОНИМАНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В РОМАНЕ ДЖАЛАЛИДА ДИНА РУМИ “ИНСАЙДЕР”.

PHILOSOPHICAL ISSUES OF UNDERSTANDING HUMAN IDENTITY IN THE NOVEL BY JALALID DIN RUMI “INSIDER”.

Муҳаммаджон Раҳимов
“University of Business and Science” “Ижтимоий фанлар” кафедраси фалсафа фанлари доктори, профессор.

Аннотация.

Ушбу мақолада буюк форс-тоҷик мутафаккири ва тасаввуф шоири Жалолиддин Румийнинг “Ичингдаги ичингдадур” асари таҳлили орқали инсон ўзлигини англаш муаммоси фалсафий нуқтаи назардан ўрганилади. Муаллиф Румий таълимотида инсон қалби ва маънавиятининг марказий ўрин эгаллашини таъкидлайди ҳамда инсоннинг ташқи олам эмас, балки ички дунё орқали ҳақиқатга етмоғи зарурлигини асослайди. Мақолада Румийнинг “инсоннинг ҳақиқий қиёфаси – унинг ички оламида” деган ғояси таърифланиб, инсон ўзлигини англаш жараёнида тафаккур, қалб поклиги ва маърифатнинг аҳамияти таҳлил этилади. Шунингдек, асардаги рамзий образлар, руҳий камолот, ваҳдатул вужуд ғояси орқали инсоннинг комилликка интилиши фалсафий жиҳатдан ёритилади.

Annotation.

This article explores the philosophical aspects of self-awareness in the work “What You Seek Is Within You” *by the great Persian-Tajik thinker and Sufi poet Jalaluddin Rumi. The author emphasizes Rumi’s view that the essence of human identity lies not in the external world but in the inner self. The article discusses Rumi’s idea that true knowledge and reality can only be achieved through introspection, spiritual purity, and self-reflection. Symbolic images, the concept of spiritual perfection, and the philosophy of* wahdat al-wujud *(unity of being) are analyzed to show how Rumi portrays the path of human self-realization and inner development.*

Аннотация.

В данной статье рассматриваются философские аспекты самопознания в произведении великого персидско-таджикского мыслителя и суфийского поэта Джалаладдина Руми “То, что ты ищешь – внутри тебя”. Автор подчеркивает, что по Руми, суть человеческой природы заключается не во внешнем мире, а во внутреннем. Статья анализирует идею Руми о том, что к истине можно прийти только через самоанализ, духовную чистоту и размышление. Также исследуются символические образы, понятие духовного совершенства и философия вахдат аль-вуджуд *(единства бытия) как основа понимания пути самореализации и внутреннего развития человека.*

Жалолиддин Румий (1207 – 1273) номи дунёнинг улуғ донишмандлари қаторида алоҳида тилга олинади. Уни буюк файласуфлар Гегель ва Спиноза билан ҳам қиёслайдилар.У аслида ҳеч кимга ўхшамаслиги билан алоҳида ажралиб туради. Унинг илмий-ижодий фаолиятида тасаввуфни ҳам, илмий ҳикмат фалсафани ҳам, шеърият ва маънавиятнинг уйғунлигини ҳам яққол

кўриш мумкин. Алишер Навоий уни илоҳий ишқ куйчиси, буюкликнинг кўз илғамас чўққиси деб шарафлайди.

Жалолиддин Румий Афғонистоннинг Балх шаҳрида улуғ Шайҳ Муҳаммад Баҳоуддин Валад хонадонида туғилди. У турли шаҳарларда яшаб ижод қилди, лекин ўз юртига бошқа қайтиб келмади. Унинг ғазал, маснавий ва рубоийларни ўз ичига олган "Девони Кабир" ("Улуғ девон") деган тўплами бўлиб, унда уч мингдан ортиқ шеър мужассамлашган. Шунингдек, бир неча минг байтдан иборат "Маснавий маснавий" си ҳамда "Нимаики ундадур – ундадур" асари ҳам мавжуд.

Ўз асарларида Румий мураккаб сўфиёна мулоҳазаларини оддий тилда тушунтира олган. Инсон ақлининг қудратини, руҳиятининг мўъжизаларини моҳирлик билан баён эта олган. Румий асрлар давомида йиғилиб келинган Шарқ фалсафаси ва ҳикмати, исломий ҳақиқатларни уйғунлаштирган, тасаввуф ва фалсафани қўшиб, инсон руҳияти ривожланишини оча билган улуғ мутафаккирдир. Унинг "Ичиндаги ичиндадур" асари инсонни кенгроқ фикр қилмоққа ва шу орқали ўзлигини англашга ва Ҳақни – Яратганни тушунишга ундайди.

Бу асар ҳар бир индивид, одам, инсон, шаҳс ҳақида. Инсоннинг имкониятлари ва мавқеи ҳақида. Шу асар орқали барчамиз ўзлигимизни билишимиз, англашимиз мумкинлигини ҳис қиламиз. Зеро, машшойиҳлар айтганидек, "ўзни билган авлиё бўлади". Румийда ҳамма инсон мавқеидан қатъий назар, баб-баравар кўрилади, уни бой ва камбағалга, илмдору илмсизга ажратмайди. Асарни ўқир экансиз, сиз ўзингиз ҳаётдаги ўз ўрнингизни англайсиз, яшашдан мурод нелигини биласиз, эртанги, янги кунларга умид кўзи билан қарашни ўрганасиз.

Гап илм одамлари ҳақида кетар экан, ҳар қандай олимни йўлга солиб турган нарса бу – унинг ақлидир. Лекин олим шу ақлни амалдор учун эмас, бутун авом халқ учун ҳам сарфлаши керак. Агар керак бўлса амалдор олим ҳузурига келиб кўп нарсани ўрганиши мумкин. Олим учун эса амалдорнинг унчалик аҳамияти йўқ, чунки у илми билан бадавлатдир "нур сочаётган қуёш кабидир". *(қаранг: Жалолиддин Румий. "Ичиндаги ичиндадур". –Тошкент, "Ёшлар матбуоти", 2023, 15 бет. Эслатма: Кейинги ўринларда ушбу асардан фойдаланилганда фақат саҳифаси рақами бериб борилади.)*

Олим таркиби тупроқдан иборат бўлган тоғлардан мис, олтин, кумуш ва темир маъданлар ясайди. Тупроқни тозалайди, ёшартиради. Инсоннинг бунёдкорлик фаолиятига алоҳида урғу берилади. Шу маънода олим мақоми юқори туради. Олим дунёни ўрганиб, донишмандлик томон тобора яқинлашиб бораверади. Унинг онги ва тафаккури сайқаллашиб, бу оламни теранроқ англаб боради.

Румийда Тангри гўзал шакллар кўрсатиб алдайди, дейилади. Аслида шакллар орасида ёмонлари ҳам бор. Бизни инсоннинг "менга чиройли бир фикрлар ва яхши бир иш юз очди" дея ўзини алдаб ғурурланиши учун қилади. Агар ҳар бир кўринган нарса кўрингани каби бўлсайди, жуда ўткир ва зийрак кўзлар соҳиби Пайғамбар (с.а.в): "Нарсани менга бўлгани каби

кўрсат” деб фарёд этмасди. Бу Мавлоно Румийнинг фикрлари.. Инсонга онг ва тафаккур шунинг учун ҳам берилганки, у ақл тарозусидан ўтказиб, ёмонни ёмонга, яхшини яхшига, ҳунукни ҳунукка ажрата билмоғи керак. Бу билан Румий инсон ақлий фаолиятининг чексиз имкониятларга эга эканлигини ҳам назарда тутади. Инсон ижтимоий борлиқнинг бир бўлаги, жамиятнинг заррагина қисми сифатида бўлса ҳам дунёни англашга, борлиқни ўрганишга ҳамиша уриниб келган. Инсон ақл-заковатининг ютуқлари туфайли цивилизациялар рўй берган. У ўзини ва атроф муҳитни ўрганиш учун ҳамиша ҳаракатда, ривожланишда, изланишда бўлган.

Румий сўз қудратига алоҳида эътибор билан қарайди. Сўз – ҳақиқатнинг сояси ва парчасидир, – дейди у. Мадомики, соя ўзига тортар экан, у ҳолда ҳақиқат янада яхшироқ жазб этади. Сўз шунчаки баҳона бўлиши мумкин. Бир инсоннинг иккинчи инсонга тортган нарса сўз эмас, балки иккаловида ҳам мавжуд бўлган руҳий бирликдан бир парчадир *(21 бет).* Ҳар бир жисмда оҳангработек ўзига тортадиган нимадир бўлиши керак. Инсоннинг сўзи билан қалбидаги уй-ҳаёллари монанд, уйғунлашган бўлмоғи керак. Зеро, унинг қалбигина инсоннинг ким эканлигини, ҳақиқий суратини кўрсатади. Ташқи шакл кўпинча алдамчи бўлади.

Румий инсон ҳаёли уни ҳар томонга йўллашини, не-не орзулари борлигини, масалан, ҳар хил овқатлар истеъмол қилишга хоҳишини кўрсатар экан, бунга ягона сабаб очликдир, дейди. Очлик сабаб экан, тирикчилик учун ҳаракат оқибатдир. Шундай қилиб, инсон яшаши учун доимо ҳаракатда бўлади. Табиий ва ижтимоий борлиқни яратувчиси ва Эгаси бўлган Аллоҳдан умидини узмаслик керак. Умид – ишонч йўлининг боши. Йўлда юрмасанг ҳам, доимо йўлнинг бошини кўзла, дейди Румий. “нотўғри иш қилдим дема”, тўғриликни тут. Ўшанда ҳеч қандай эгрилик қолмайди. Агар бир ёмонлик қилган бўлсанг, ўзингга ўзинг қилгандирсан. Барча ёмонликларнинг манбаи – ҳар бир инсонни ўзидан, ўзининг феъл-атвори, аҳлоқи, дунёқараши қай даражадалигидан келиб чиқди.

Инсон яшар экан, ҳаётда унинг аниқ мақсади бўлмоғи керак. Бемақсад, бесамар, бемазмун умр яшалмагандек гап. Ҳаётга келганидан сўнг инсон ўзини англаган ҳолда жамиятда ўз ўрнини топа билмоғи зарур. Румий денгизга бориб, ундан фақатгина бир кўза сув олмоқ билан қаноатланиш ачинарли, дейди. Денгиздан олиш мумкин бўлган дур-жавоҳирлар ва бошқа қанчадан қанча нарсалар бўла туриб, биргина сув олишнинг нима қиммати бор? Ақлли одамлар бу билан қандай қилиб мақтанадилар ва нима деган инсон бўладилар? *(25 бет)*. Румий оламни бир кўпикка, авлиёлар билимларини эса денгиз қиёслайди. Олам кўпик экан, денгизнинг (билимлар) чайқалишидан покланади, софланади, гўзаллашади.

Румий аниқ ва равшан қилиб, бу дунёнинг зебу-зийнатлари, молу-қўйлари, ҳашамлари тўғрисида ёзиб, булар инсон ҳирсини қитиқлашини ва вақтинча дунё завқи эканлигини таъкидлайди. Дунёни безатилиши уни ҳақиқий гўзалигини билдирмайди, аксинча буларнинг ҳаммаси бойлигу гўзаллик ҳам муваққат, ўткинчидир. Буларнинг ҳаммаси инсонни алдайдиган

дунёнинг ташқи кўриниши, безаклари ҳолос. Одамлар буларга маҳлиё бўлиб, хотинлару ўғил-қизлар, шоҳона турмушга интилиб, олтину-кумушлар, деб дунёдан ўтиб кетаверадилар, улар ҳақиқий ўз моҳиятларини англаб етмайдилар,аслида дунё соҳта пул кабидир. Бу дунёнинг мол-мулкига ҳирс қўйишни у қаттиқ қоралайди, инсон ўзлигини, ҳақиқий моҳиятини англаб етмас экан, муваққат нарсалар билан банд бўлиб умрини фойдасиз нарсаларга сафлаб ўтиб кетаверади.

Ваҳоланки, Аллоҳ инсонга шундай ҳайрли ишлар қилиш орзуси ва имкониятларини берганки, у соф ниятли, амали билан юрган бандаларини ҳамиша мукофотлайди, иноятидан ҳеч қачон дариғ тутмайди. Агар,- дейди у,- сизни орзуларингиз заифлашаётган бўлса, Аллоҳ иноятидан маҳрум бўлаётганингизга ишорадир. Шунинг учун ҳам инсон доимо ҳаракатда изланишда, ижодда, янгилик яратишда, ўз ҳаётини ўзгартиришга мойилликда бўлиши керак. Бундай фикрлар билан ҳаракат ҳар қандай ривожланишни манбаи эканлигини кўрсатади.

Пайғамбар (с.а.в) дедиларким, “Қудратли бўлган вақтингда ҳам, ўзингни ожиз ҳис этган пайтингдагидек бечора кўрмоғинг яхши. Чунки, сенинг қувват ва қудратинг устида бир қудрат бордир. Демак, инсон барча ҳолда ҳам Ҳаққа маҳкумдир. Инсон хоҳ жисмонан, хоҳ моддий жиҳатдан қанчалик кучли, қудратли бўлмасин, яратганнинг олдида ожиз, кучсиз бандадир. Ҳатто қудратли ҳайвонлар, шеру-қоплонлар, наҳангу-китлар ҳам Тангри олдида ожиздирлар. Ерлар, кўклар... ҳамма ҳаммаси ожиздир. Уларнинг барчаси Тангрининг ҳукмига асирдир. Кези келганда айтиш кераккки, Аллоҳ табиий борлиқни – еру-самони, тоғлару-уммонларни, ўрмонлару-дарёларни яратиб, ҳавони инсонни нафас олиши ва яшашига мослаштириб, сўнгра, ижтимоий борлиқ сифатида инсонни мунаввар қилиб яратиб, унга онг ва шуур берди, тафаккур қилиш учун ақл берди.

Румий Аллоҳнинг буюклиги, уни дунё подшоҳи эканлигини таъкидларкан, жамиятда инсон омилига ҳам эътиборини қаратади. Инсон қўлидан келаётган ишлар ғоят ҳайратлидир, у тошларни лаъл ва ёқут, тоғларни олтин ва кумуш конларига айлантира олади. Ер юзидаги ўсимликларни ҳам ҳаракатга келтиради, тирилтиради. Турли мевалар етиштиради, боғ-роғлар қилади. Буларни барчасини ижтимоий борлиқ – жамият аъзоси инсон қила олади. Тоғлар ҳайбатли, улуғвор бўлсада, уларни “қўли”дан ҳеч нарса келмайди. Океану денгизлар турли жониворларни бағрида сақлаб, “парваришлаб” ўз измида олиб юради. Лекин шу қадар кенг уммон бўлсада инсон бажарадиган ишни қилолмайди. Улар жонсиз табиий борлиқдир, унинг бошқа “вазифа”лари бор...

Румий шундай ёзади: замонамиз олимлари... ўзларига боғлиқ бўлмаган нарсаларни ҳам яхши биладилар, аммо ўта мўҳим, ўзлари учун қолган барча нарсалардан янада яқин бўлганни, яъни ўзларини билмайдилар. Ҳамма нарсалар яқин бўлган борлиқ бу – уларнинг менлиги. Улар бирор иш тўғрисида бу – тўғри, бу ҳато, бу ҳалол, буниси ҳаром деб ҳукм чиқаришадию, ўз моҳиятларининг ҳалол ёки ҳаром эканлигини билмаслар

(34 бет). Румий инсон ўз моҳиятини англаб етмоғи лозимлигини таъкидлайди. Ҳар қандай инсоншунослар ҳам жудаям мураккаб феъл-атворга эга бўлган онгли мавжудот – инсоннинг асл моҳиятини билиб олишда ҳануз ўз изланишларини давом эттирадилар. Бу билан дунёни билиш имконияти мавжудлигини, у доимо ҳаракатда эканлигини таъкидлайди.

Румий “икки ракат номоз дунё ва ундаги нарсадан ҳайрлидир” деган сўзни ҳамма учун эмаслигини таъкидларкан, бу шундай кишилар учунки, уларга дунё моли қўлида бўлса ҳам икки ракат номозни ўқимаслик ўша молни бой беришдан оғироқ туюлади” *(36 бет).* “Юзингни қай тарафга бурсанг, Аллоҳ у ердадир” (Қуръон, 2-сура 109 оят). Дарҳақиқат, у ҳамма жойда мавжуддир. Чеҳралар доимийдир, ўлмасдир. Ошиқлар ушбу чеҳрага ўзларини фидо қилиб, эвазига ҳеч нарса истамаслар. Бошқалар эса ҳайвон кабидирлар *(36 бет)*. Аллоҳ васлига етишмоқ учун чин дилдан интилганлар – ҳақиқий ошиқлардир. Дунё зийнатига қизиққанлар, бу билан банд бўлганлар онгсиз жонзот кабидирлар. Бу билан Румий, инсон онги, тафаккури ва қўли билан яратилган ҳар қандай моддий бойликлар ўткинчи ва бесамар эканлигини, буларга маҳлиё бўлиб умрни беҳуда ўтказмаслик лозимлигини назарда тутади.

Румийда инсон у ёки бу шаклда дард чексагина, унга йўл очилиши масаласи бор. Бу билан у фақат тананинггина “дарди”ни кўзда тутуётгани йўқ. “Дард доимо инсонга йўл очади. Дунёдаги ҳар бир иш учун инсон юрагида иштиёқ, ҳавас ва дард бўлиши лозим. Акс ҳолда, инсон бу ишни қилмас.... Дунё ва оҳират, тижорат ва шоҳлик, илм ва бошқа ишларда бўлсин, барчасида аҳвол шундоқ. Дардсиз киши бир ҳайвон мисоли. Инсоннинг руҳи, унинг қалби дард билан яшаши керак. Бу – энг аввало яратганга муҳаббат дарди. Шундай ошиқлик бошидан ўтмас экан, Аллоҳнинг қудратини ҳам ҳис қилолмайди. Ҳонанда ҳам ошиқнинг дардини чин дилдан ҳис қилиб айтмаса, қўшиқ таъсирли чиқмайди, тингловчининг қалбига етиб бормайди. Дард деганда Румий ўткинчи дунё ғафлатларини теранроқ англашни, Яратганга бўлган ишқ дардини назарга олган.

“Номоздан афзалроқ нима бор деб,” сўраса, номознинг жони (руҳи) ўқилган номоздан яхшироқдир,-дейилган. Имон,- номоздан устундир, чунки номоз кунда беш маҳал иймон эса ҳамма вақт фарздир, дейди Румий. Номоз узрли сабаб билан қолдирилиб, фурсати бўлиши билан адо этилиши мумкин. Имон учун ҳеч қандай узрли сабаб билан бузилиб, кейинроқ бажариши фурсати йўқ. Дарҳақиқат, номозсиз иймоннинг фойдаси бўлади, бироқ имонсиз номознинг фойдаси бўлмайди. Номоз ҳар динда турлича, имон эса ўзгармайди. Иймон – тил билан иқрор қилмоқ ва дил билан тасдиқламоқдир. Иймон арабча ишонч, эътиқод маъноларини англатади. Албатта бу – исломнинг 5 та рукни (асос) ларидан бири бўлиб, Аллоҳга, унинг фаришталарига, китобларига, пайғамбарларига, қиёмат кунига, тақдирга ва ўлгандан кейин тирилишга ишонишни ёки “иймони муфассал”ни билдиради. Исломнинг шундай муқаддас рукнларига риоя қиладиган номозхон албатта ватанни севадиган, ота-онасига меҳрибон, эҳсонли, атрофдагиларга меҳр-

оқибатли, камбағалпарвар, одамлар корига ярайдиган, адолатли, ҳақиқатгўй, халол ва мард, оилапарвар каби инсоний ҳислатлар соҳиби бўлмоқлари лозимдир.

Румий инсон ва жамият фалсафаси ҳақида фир юритганда бу ҳақда алоҳида уқтириб ўтган. У дунёдаги барча орзу-ҳавас ота-она, ўғил-қиз, набиралар, гўзалликка ҳавас, қўшиқ тинглаш, маишат қилиш, севги ва шавқат – буларнинг ҳаммасини замирида тангрини севмоқ ва билмоқ ётади. Лекин буларнинг барчаси ниқоб, пардалардир. Одамлар нариги дунёга "кўчиб" ўтганларидан сўнг Яратганнни ниқобсиз кўрадилар ва ҳаммаси парда эканлигини англайдилар. Румий халқнинг тақдири билан қизиқмаган, аксинча ундан нолиган, унинг учун жонини куйдирмаган инсон инсон эмасдур, дейди. Инсон Ҳақни англаб ҳис этса ҳам, у тушуниб, идрок этган Ҳақ – ҳақ эмас. Инсон ишламоқдан, ғайрат кўрсатмоқдан қочмаган, Аллоҳ улуғлиги атрофида тинимсиз, ҳузурсиз айланган кишидир.

Румийда инсонлараро дўстлик, яқинлик муносабатларига алоҳида урғу берилиб, буларнинг муваққат томонлари маҳорат билан кўрсатилган. "Инсонда ўткинчи бўлган яхши ва ёмон сифатлардан ошиб, унинг ўзлигига бормоқ ва уни обдон танимоқ лозим. Одамларнинг бир-бирларига берган васфлари уларнинг аслий васфлари эмас...одамнинг яхши ва ёмонлигини бир четга қўйиб, унинг шаҳсиятининг аслига эътибор бермоқ керакми, кўрамиз ул зотнинг қандай ўзлиги ва жавҳари бордир. Кўрмоқ ва билмоқ мана шунақа бўлади *(56—57 бетлар)*.

Румий инсонни танимоқчи бўлсанг, уни гапга сол, сўзидан уни ким эканлигини билиб оласан, дейди. Инсон сўҳбат жараёнида ўзининг том моҳиятини қанчалик яширмасин, билмаган ҳолда дилидаги тилига кўчади, имо-ишораларида, ҳатти-ҳаракатларида, сўз тузилишларида рост ва ёлғон гапираётгани сезилиб қолади. Ўзининг кимлигини биров билиб қолишини истамаган одам бўлар-бўлмасга гапиравермайди, иложи борича сукут сақлайди.

Румий олимлик унвони, унинг масъулияти ва маъноси ҳақида ҳам батафсил тўҳталган. "Олим" калимаси орифдан устун ва маъноли дегани. Орифлар маърифат аҳлидан бўлиб, ақлу донишда етук маърифат нури билан қалби лиммо-лим пок ният, покиза аҳлоқли закий одамларга айтилади. Энди олимнинг орифдан устунлиги шунинг учунки, у Тангрига тааалуқлидир, яъни Тангри – олимдир. Ориф одам олдин билмай, кейин ўрганган киши. Ориф сўзи Аллоҳга нисбатан ишлатилмайди. Ориф, демак Аллоҳни таниган, билган ва илоҳий маърифатдан мукаммал ҳабардор киши.

Румий олимлик ва орифлик ҳақида фикр юритар экан, зуҳдни дунёдан юз угириш, тоат ва оҳиратга юзланиш, дунё ҳою-ҳавасларидан воз кечган кишига айтилишини таъкидлайди. Бунинг учун инсон дунёни, унинг чиркинлигини, вафосизлигини ва оҳират гўзаллигини, унинг доимий ва боқий эканлигини билиши керак... Фикрини давоми эттирар экан Румий, илмсиз зуҳд бўлмайди дейди. Шу эътиборла, зоҳид ҳам олим, ҳам зоҳиддир.

Ва бир олим юз зоҳиддан афзалдир фикри айни ҳақиқат эканлигига алоҳида урғу беради *(69 бет).*

Инсонни буюк бир мўъжиза сифатида кўрар экан, Румий унинг ичида ҳамма нарса ёзилганлигига эътибор қаратади. Бироқ, зулмат ва пардалар (инсоннинг дунё ишлари борасида олган тадбирлари ва кўнгулнинг сўнгсиз орзулари) уни тўсиб туради агар пардалар кўтарилса кўп нарсалар намоён бўлади. Аҳир, тикувчилик, меъморчилик, дурадгорлик, заргарлиик,, мунажжимлик, ҳакимлик ва яна сон-саноқсиз санъатлар ҳам инсондан, унинг ичидан юзага чиққан, тошдан ё кесакдан ҳосил бўлмаган *(73 бет).*

Инсон ва унинг жамиятдаги ўрни ҳақида фикр юритар экан Румий, Қуръонда “Инсон ожиз қилиб яратилгандир” (Қуръон; 4 сура, 28 оят) деб буюрилганини таъкидлайди. Амир этилганидек., инсон дастлаб ушоққина, заиф бўлади, бироқ, шу заиф учкунни парвариш этсанг, гуркураб оламни ёқади. Ушбу ҳусусда Қуръонда “Албатта сиз улуғ хулқ соҳибисиз дейилади. Бу билан инсоннинг ижтимоий ҳаётдаги ўрнига, мақомига эътибор берилганлиги кўринади. Инсон қанчалик ожиз бўлса (бу ожизлик Тангрининг буюклиги олдида) унинг ижодкорлик, бунёдкорлик имкониятлари ҳам мавжудлиги тан олинади. Инсон камолатга етиб борган сари дунё гўзалликларига маҳлиё бўлаверади, хуш нарсаларни хоҳлайди, уни эса чегараси бўлмайди. Дунёдаги хуш нарсалар инсоннинг ҳайвонлик тарафининг насибасидир. Улар ҳайвонликка куч беради, инсонлик жиҳати эса кундан кунга заифлашаверади. Демак, дейди Румий, бу дунёдаги унинг ҳайвонлик тарафининг озуқаси шаҳват қўзғатувчи нарсалар ва орзулардир. Инсонлик тарафининг озуқаси эса билим, ҳикмат ва Аллоҳнинг жамолидир. *(81 бет)* Инсоннинг ҳайвонлик тарафи Ҳақдан, инсонлик тарафи эса дунёдан қочмоқдадир. “Сизлардан айримларингиз мўъминдир”. Вужудда икки шаҳсият доимо жанг қилмоқдадир.

Румий комил инсон ҳақида ҳам ўз мулоҳазаларини баён қилади. Айрим амали бор одамлар маънавий жиҳатдан қашшоқ бўлишлари ҳам мумкин. Унингча баъзиларнинг амали бору, илми йўқ. Баъзиларда эса аксинча. Агар инсонда амал ҳам, илм ҳам бўлса, у ўта мувоффақиятли зотдир. Инсон бирор йўлдан кетар экан, у қай манзилга олиб боришини билиши зарур, ақл билан юрган йўловчи кўзлаган манзилига етади, кўр-кўрона ҳаракат қилган одам, йўлидан адашади кўп мушкулотларга дуч келади. Демак, илм ҳамма нарсадан устун.

Инсон орзуларининг чеки йўқ, лекин зоҳидлик йўлидан ҳамма ҳам юравермайди. Инсонда шу қадар улкан ишқ, ҳирс, орзу ва дард борки,- дейди Аллома,- юз мингларча олам ўзиники бўлса ҳам, кўнгли тинчимайди. У ҳамма соҳада машғул. Бироқ, буларнинг ҳеч биридан ҳузур топмайди. Чунки, ҳали у истаган нарсасини қўлга кирита олмаган. Завқ ва орзулар зинапояга ўхшайди. Зиналар ўтириб, дам олишга мослашмаган, аксинча, устига босиб тилади, ҳолос. Ва сўнггида Румий, умрини шу зиналарда беҳуда ўтказмаслик учун ғофилликдан тез уйғонган ва аҳволининг моҳиятини англаб етган зот қандай бахтли, дея хитоб қилади *(88 бет).*

Румийда ишқ-муҳаббат мавзуси мўҳим ўрин тутади. “Севилган киши гўзалдир. Аксинча бўлмайди. Яъни ҳамма гўзаллар-да севилавермайди. Ва севилиши шарт ҳам эмас,- дейди у. Мажнуннинг замонида ҳам гўзаллар бор эди ва улар Лайлидан ҳуснлироқ эди. Бироқ, Мажнун уларни севмади. Унга “Лайлидан гўзалроқларини сенга кўрсатайлик, берайлик дедилар. Мажнун эса “мен Лайлининг суратини севганим йўқ ва у кўринишдангина иборат эмас. Лайли менинг қўлимда бир қадаҳ кабидир. Мен бу қадаҳдан шароб ичяпман, чунки мен шаробга ошиқман. Сизнинг кўзингиз фақат қадаҳда, ичидагидан ҳабарингиз йўқ, ғофилсиз” деди у *(98 бет)*. Румий фикрича, қадаҳдаги шаробни мазасини билиш учун ишқ ва шавқ керак бўлади. Ишқ ҳамма қалбларни ҳам забт этавермайди. Ишқ, севги – илоҳий туйғу. У фавқулодда ва кутилмаган ҳолатда келади, қалб одамнинг ўзига бўйсунмайди.

Румий инсон сурати ва сийратига, ботиний туйғуларига алоҳида аҳамият беради. Унингча, амал – амал орқали, илм – илм билан, маъно маъно воситасида, шакл эса шакл ёрдамида англашилади. Бу амал нимадан иборат, номоз ва Рўзаданми, - деган савол қўяди ва булар амалнинг сурати (шакли) дир. Амал – ичкаридаги маъни: Одамдан Мустафо замонигача номоз ва рўза ҳозирги шаклда эмасди. Аммо амал мавжуд эди... Амал инсондаги маънодир *(102 бет)*. Ҳали кўпинча зоҳирон кўринган нарсани амал, деб билади. Амал – кўринмайди, бирдан англаб бўлмайди. Ҳар бир нарсанинг асли – сўз. Сўз-амал дарахтининг мевасидир. Чунки, у амалдан туғилади. Улуғ Тангри оламни сўз билан яратди ва “Бўл” дейиши билан у ҳам бўла қолди. (Қуръондан).

Имон қалбдаги маълум ҳодиса. Лекин агар уни сўз билан ифода қилинмаса фойдасиз бўлади. Номоз ҳам – амалдир. Агар Қуръон ўқимасанг, дейди Аллома,- ўқиган номозинг саҳиҳ (тўғри) бўлмайди. Инсон гапирувчи “ҳайвон” сифатида доимо сўзлайди, агар у кўринишидан жим турса ҳам ичида доимо сўзлайди, ўз-ўзи билан сўзлашади, лекин ҳамма сўзларни тилига чиқармайди, ўзига керакли деб ҳисоблаганларинигина гапиради. Инсон нимаики қилаётган бўлса, ақл шарофати билан бажаради. Қандай даражада бўлишидан қатъий назар, у ақл ўлчови билан ҳаракат қилади. Унда тафаккур, мантиқий ҳулосалар бошқариб туради. Румий, ақлнинг сояси ҳар на қадар йўқдек туюлсада, бари бир, бир кўланкаси бордир - дейди. Ҳудди шундай маънонинг ҳам борлиқсиз бир борлиғи мавжуд. Инсоннинг ақли созланмаган бўлса, унинг бутун аъзолари ишламайдиган ҳолга келади. Оёғи текис йўлда юролмайди, қулоғи ҳар сўзни нотўғри эшитади. Шундай экан, - дейди Аллома, - барча иш-ҳаракат ақлнинг шарофати билан юзага чиқади. Ақл фаришта жинсидандир *(136 бет)*. Инсон гўдаклигидек, ҳеч нарсани тушунмайдиган, ақли ривожланмаган оддий бир киши ҳисобланади, унинг қиёфасигина одамлигини кўрсатади. Унинг қилиқлари ҳайвондан ҳам баттардир. Турли ифлосликларга ҳам қўлини югуртираверади. Ҳатто ўз нажасини ҳам оғзига солади, ҳоҳлаган жойига ҳожат қилаверади. Фақат, онаси ёки атрофдагилар унинг нотўғри ҳатти-ҳаракатларини тўҳтатиб, тўғри

йўлга солиб туради. Манашундай ақли ривожланмагана болани Аллоҳ инсонга айлантиради, унинг ақлини сайқаллаштиради. Аллоҳнинг буйруғи билан эса вақти келиб, у ҳам тилга киради. Сўз бориб, инсоннинг қиймати қадар қадрли қилди.

Инсоннинг табиати шундайки, ўзи хали кўрмаган, эшитмаган ва ўйламаган нарсасига интилади ва унга ошиқлигини билдиради. Доимо уни қидиради ва унинг учун жафо чекади. Кўрган, тушунган нарса ва ҳодисадан эса зерикади ва бошқасини ҳохлайди. Шунинг учун ҳам файласуфлар кўришни инкор этадилар. Улар дейишадики, “кўрсам тўяман, сиқиламан ва бу тўғри эмас” *(144 бет)* Аллоҳнинг бир иши бошқасига ҳеч ҳам ўҳшамайди. Ҳурсандчиликда бошқача, қўрқувда бошқачаю, йиғида бошқача акс этади. Румий тушида ўзини шоҳ сифатида кўрган, атрофдагилар унга парвона бўлган инсон ҳақида гапириб, у агар ўйғониб кетса, уйда бир ўзини кўришини ҳамда “ Бу менман ва мендан бошқа ҳеч ким йўқ”, - дейишини мисол қилади. Бу – ҳақиқат. Ҳақиқатни кўрмоқ учун эса, бедор кўз керак. Уйқули кўз кўрмайди, - дейди у.

Ҳаёт қонуниятлари ҳақида фикр юритар экан, Румий айтадики, ёмонлик яхшиликдан айрилмайди. Яхшилик шу ёмонликни тарк этмоқдир. Ёмонлик бўлмаса, уни ташламоқ ҳам мумкин эмас. Агар ёмонлик қилиш сабаби бўлсайди, яхшиликдан воз кечиш ҳам бўлмасди. Ноҳуш нарса бўлмагунча, хуш нарсанинг бўлиши имконсиздир. Севилган севилмаганнинг заволи ҳисобланади. Севинч – Кадарнинг барҳам топишидир. Кадар ҳам ўз навбатида севинч билан йўқ бўлади. Оқибатсиз сабаб бўлмаганидек, Румий фикр юритганидек, масалалар аслида бир бутунни ташкил этади. Фақат яхши ёмонни, эзгулик ва ёвузликни, қисқаси қарама-қарши томонларни ажрата билмоқ лозим. Бу билан Румий ривожланишнинг ўзига хос зиддиятлари, қарама-қаршиликларини кўрсатган. Жумладан, инсон учун фақат икки ҳол мавжуддир: ё истайди, ё истамайди. Мутлақо истамасликни васфи эса инсонники эмас. Румийча, агар бундай инсон бўлса, у ўзидан қутулган, йўқ бўлган ва қолмагандир. Бундай бўлмасайди, унда инсонлик васфи яшарди ва албатта, ё истар, ё истамасди *(160 бет)*.

“Инсоннинг ичи – даҳлиз, дунё эса уй,- дейди Румий. Аввал даҳлизга, сўнгра эса уйга кирилади. Даҳлизда кўринган барча нарса уйнинг ичкарисида ҳам мутлақ зоҳирдир... Дунёни уй дедик. Тушунча ва фикрлар шу уйнинг даҳлизлардир. Даҳлиздаги борлиқ уйнинг ичида ҳам мавжуд эканлиги ҳақиқатини билишинг керак. Дунёда пайдо бўлган жамики ҳайрли ва хайрсиз ишлар, аввало даҳлизда юзага чиқади. Чунки, Улуғ Аллоҳ орзу ва истакни инсоннинг ичига қўяди. Булардан эса кўриб турганимиздек олам барпо бўлади *(170 бет)*. Шундай қилиб мавлоно Румий ижтимоий борлиқнинг вужудга келиши, унинг табиий борлиққа муносабати ҳақидаги ўзининг фалсафий фикрларини маҳорат билан кўрсата олган.

Инсоннинг ички оламини теранлик билан ёритар экан, Аллома қўл, оёқ, кўз, қулоқ ва инсоннинг барча туйғулари қалбу ақлдан ўрганиш қобилятига эгалигини таъкидлайди. Ақл ва қалбсиз инсон туйғуларининг ҳеч бири

ҳаракатга келмасди. Сенинг жисминг ақлинг ва қалбингга нисбатан кўпол ва қалиндир. Ақл ва қалбинг эса – латиф. Кўпол жисминг латиф бўлганлар (қалб ва ақл) билан қойимдир Унинг тозалиги ва латофати ҳам қалб ва ақлнинг шарофати билан *(178 бет)*. Қалбнинг равшанлиги, уни ғуборлардан ҳоли бўлиши ундаги ақл билан бошқарилади. Фақат ақлни тўғри йўналишга буриб юбормоқ лозим.

Ҳар бир ҳодисанинг моҳияти бўлади. Моҳиятсиз ҳодиса бўлмайди. Ҳар бир саволнинг ҳам жавоби бор. Фақат турлича. Ҳакимнинг қўлни ушлаши савол бўлса, томирнинг уриши жавобдир. Одамнинг юзига боқиш – савол, унинг ранг-рўйи сўзсиз – жавоб. Жавоблар сассиз бўлгани учун саволлар ҳам сассиз бўлиши керак. Уруғ чириб, ҳеч нарса ўсиб чиқмаслик ҳам жавобдир. Чунки, жавоб бермаслик ҳам ўзига хос жавобдир. Румий инсоннинг ҳар бир қилган ҳаракати саволдир ва севинч ёки қайғуси жавоб бўлади,- дейди. Гўзал жавоб учун Аллоҳга шукрона келтириш, ёмон жавоб учун эса, Аллоҳга товба қилиш лозим *(181 бет).*

Румий инсон зотига ҳос бўлган нафс ва унинг оқибатлари ҳақидаги фикрини давом эттирар экан, бошга келган барча балолар нафсдан, сен уни тузатишинг, тарбия қилишинг керак дейди. “Ҳамма нарса Аллоҳдандир” (Қуръон, 4 сура, 78 оят) дейишса, бунга жавоб сифатида айтамизки: ўз нафсингни айбламоқ ва оламни қутқармоқ ҳам Аллоҳдандир...Яхши ва ёмон сўзингни акси ўзингга, фақат ўзингга қайтади. Булбул сайраса, унинг акс садоси ҳам булбул ноласи бўлади., қарғанинг овози бўлиб келмайди...

Румий одамларни ишққа, меҳр-муҳаббатга чорлади. Қаерда ва қай аҳволда бўлсанг – бўл, фақат дўст ва ошиқ бўлмакка тириш. Муҳаббат сенинг мулкинг эса, ҳох мозорда бўлгин, ҳоҳ қиёмату хоҳ жаннатда, сўнггига қадар дўст бўлурсан. Мадомики, сен буғдой экдинг, муҳаққақки, буғдой битади омборда ҳам, тандирда ҳам (буғдой) бўлади. Мажнун Лайлига мактуб битмоқ бўлди. Қаламини қўлга олиб ёзди: “ҳаёлинг кўзимда, исминг тилимда, ёдинг дилимда. Шундай экан, кимга ва қаерга ёзай. Аҳир сен ўзинг шу ердасанку! У шартта қаламни синдириб, мактубни парча-парча қилди *(197 бет)*.

Изласанг топасан. Аллоҳ сенинг ҳаракатингга қараб беради. Боҳоуддин Нақшбанд “Дил баёру даст бакор”, яъни “ қўлинг меҳнатдаю, дилинг Аллоҳда бўлсин” деган. Тасаввуфнинг муҳим тамойилларидан бири. Дарҳақиқат, қидирмагунингча ҳеч нарса тополмайсан... Инсоннинг талаби тополмаган нарсасини кечаю кундуз изламоққа вақт кечирмоқдир. Инсоннинг талаби ҳали топмаган янги нарсасига кўра бўлади. Топилгандан кейин ҳам истамоқ эса, Ҳақнинг талабидир, дейди Румий. Чунки Улуғ Аллоҳ ҳар нарсани топгандир ва ҳамма нарса унинг қудратида мавжуддир. Инсон ўзлигини англаб, дунёни сиру-синоатларини кашф этар экан, ўзида ҳам чуқур ўзгаришларни ҳис қилади. Дарвоқе, Румийча Улуғ Аллоҳ инсонни ҳар лаҳза янгидан яратади ва унинг ичига янги-янги нарсаларни йўллайди. Уларнинг бири иккинчисига, иккинчиси учинчисига сира ўҳшамайди. Фақат инсон бундан – ўзидан ғофилдир, яъни ўзини танимайди...

Румий айтади: Абу Бакр (р.а)нинг устунлиги, унинг бошқаларга нисбатан кўп номоз ўқигани ёҳуд рўза тутганида эмас, балки унинг Аллоҳга бўлган муҳаббати ва Аллоҳнинг унга бўлган иноятидир. Қиёматда номозни, рўзани, садақани... ҳамма ҳаммасини тарозига қўярлар, фақат муҳаббат тарозига сиғмайди. Англашиладики, асл бўлган нарса – муҳаббат. Одамда муҳаббат пайдо бўлишини сезгани ҳамоноқ, уни қувватлантириши, мустаҳкамлаши учун ҳаракатга келиш керак. Ҳаракат қилсанг фойда ўз-ўзидан келаверади. Фойда кетидан қувиш – нафсни қондиришга қаратилган бўлади. Инсон нафсида шундай нарса борки, у ҳайвонларда йўқдир, дейишади. Аммо, бу инсон улардан ёмон, дегани эмас, деб таъкидлайди Румий, - Инсондаги ёмон феъл-атвор, нафс ва бахтсизлик мавжуд бўлган яширин жавҳарлардир. Фақат феъллар, бахтсизликлар ва ёмонликлар жавҳарнинг пардаларига айланган. Жавҳар қанча гўзал ва буюк бўлса, парда ҳам шунга ярашадир *(270 бет)*.

Юрагида уй қуриш истаги, ишқи бўлмаса, меъморунинг тархини чизмайди. Буғдой бир йил олтин баҳосида, бошқа бир йил тупроқ қийматида сотилиши мумкин. Ҳар икки йилда ҳам унинг сурати ўша – буғдойдир. Бироқ, унинг қадри унга бўлган ишқ (эҳтиёж) туфайли майдонга келмоқда. Ҳудди шундай, сенинг санъатинг ҳам фақат сен учун азиздир. Унга рағбат кўрсатиб уни севиб ўрганувчи (ишқ) топилмагунча, у яна шу ҳолда қолаверади. Румийда шундай, ҳаммаси аниқ, лўнда, маънили, тафаккурли...

Таниқли олим, профессор Н.Комилов Жалолиддин Румийнинг “Ичиндаги ичиндадур” асари ҳақида фикр юритиб, мураккаб сўфёна мулоҳазаларни оддий турмуш тафсилотлари билан тушунтириб беради, интиҳосиз қудратга эга инсон ақлининг, руҳиятининг мўжизаларини ҳайратомуз бир тарзда намойиш этади... У тийрак ва ҳушёр кўз билан дунёга назар солади, инсонни қандай бўлса шундай олиб ўрганади. Инсон қалбини тўридаги нозик, энг инжа, энг яширин сирларини ошкор этади, руҳимиз иқлимларимиздаги ўзимиз сезмаган қонуниятлар, заруриятларни кўрсатиб беради, - дейди. *(5—6 бет)*

Румийнинг ушбу бебаҳо китоби турли мажлисларда билдирган “ўтлуғ” фикрларидан таркиб топган. Унда инсон ва олам, онг ва борлиқ, инкор ва исбот, ҳаёл ва амал сингари фалсафий тушунчаларнинг асл моҳиятини англайсиз. Ва ҳамма нарса Ўзингизда, ҳамма нарса ўзингиздан эканлигини яна бир бор иймон келтирасиз. Таржимон Улуғбек Ҳамдам ёзганидек, бу асар инсонни фикрлашга, фикр орқали ўзлигини, ўзлиги орқали Ҳақни – Яратганни тушунишга ундайди... Асар аввало сиз ҳақингизда, мен ҳақимда, умуман ҳаммамиз ҳақимизда...

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР (REFERENCES)

1. Jaloliddin Rumiy. Ichingdagi ichingdadir. – Toshkent: O‘zbekiston milliy enskilopediyasi, 2018.

ATROF-MUHIT MUHOFAZASI BOSHQARUV TIZIMIDAGI ISLOHOTLAR

REFORMS IN THE ENVIRONMENTAL PROTECTION MANAGEMENT SYSTEM

РЕФОРМЫ В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДОЙ REFORMS IN THE ENVIRONMENTAL MANAGEMENT SYSTEM

Olimov Islombek Ulug‘bek o‘g‘li
Namangan Davlat Universiteti mustaqil tadqiqotchi
“University of bussines and science” Ijtimoiy fanlar kafedrasi o‘qtuvchisi
e-mail: olimov.islombek92@gmail.com
Tel: +998 97 560 33 99

Annotatsiya.
Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasi ekologiya, atrof-muhitni muhofazasi va iqlim o‘zgarishi bilan bog‘liq bo‘lgan islohotlar hamda soha boshqaruv tizimidagi islohotlar haqida so‘z boradi.

Abstract.
This article discusses reforms related to ecology, environmental protection and climate change in the Republic of Uzbekistan, as well as reforms in the sector’s management system.

Аннотация.
В статье рассматриваются реформы, связанные с экологией, охраной окружающей среды и изменением климата в Республике Узбекистан, а также реформы в системе управления сектором.

Kalit so‘zlar.
BMT, Rio-de-Janeyro, Yoxansburg, Kioto protokoli, Parij bitimi, Ekologiya, vazirlik, boshqarmalar, dastur, “Toza hudud”, “Yashil” iqtisodiyot

Keywords.
UN, Rio de Janeiro, Johannesburg, Kyoto Protocol, Paris Agreement, Ecology, ministry, departments, program, “Clean Zone”, “Green” economy

Ключевые слова.
ООН, Рио-де-Жанейро, Йоханнесбург, Киотский протокол, Парижское соглашение, экология, министерство, ведомства, программа, “Чистая зона”, “Зеленая” экономика

O‘zbekiston davlat mustaqilligiga erishganidan so‘ng, amaliy jihatdan avvalgi farq qiluvchi, tabiatni muhofaza qilish jarayonining meyoriy-huquqiy bazasi tubdan qayta tashkil qilinib, tabiatdan foydalanishning ma’muriy-buyruqbozlik boshqaruv usulidan, iqtisodiy usullariga o‘tila boshladi. Darhaqiqat, respublikada ilk mustaqilik yillaridayoq asosiy e’tibor inson faoliyati, kishilar sog‘ligini himoya qilish uchun qulay atrof-muhit sharoitlarini ta’minlashga qaratildi.

O‘zbekiston mustaqillikdan oldingi tuzumdan Orol dengizining qurib borishi bilan bog‘liq ekologik inqirozni, aholi salomatligi va atrof-muhit holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan, suv va yer resurslarini yo‘qotgan yerlarni meros qilib oldi.

1980 yillar oxirida O‘zbekistondagi ekologik muammolar shunchalik kuchayganki, hukumatning 1988 yil aprel oyida qabul qilingan qarorida davlatning atrof-muhit muhofaza qilish bo‘yicha davlat organi – O‘zbekiston Respublikasi

tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi Qoraqalpog‘iston Respublikasidagi qo‘mitaning hududiy bo‘linmalari viloyatlar, shuningdek Toshkent shahri tashkil qilingan davlat organlari maxsus yechim bo‘lgan [10].

O‘zbekiston Respublikasining ekologik siyosati Konstitutsiya, qonunchilik, O‘zbekiston Respublikasi Milliy xavfsizlik Konsepsiyasi, atrof-muhit va barqaror rivojlanish bo‘yicha Roi-de-Janeyro va Yoxannesburg deklaratsiyalarining tamoyillari asosida, xalqaro konvesiyalar va shartnomalardan hamda yetakchi davlatlarning qonunchilik sohasidagi tajribalardan kelib chiqadigan respublikaning majburiyatlari hisobga olingan holda olib borildi [1].

Tabiatni muhofaza qilish soha xodimlari tomonidan 1992 yilning o‘zida 40 ta hujjat loyihalari ishlab chiqilib, shulardan 28 tasi tadiqlandi [2, 13]. Ekologik qonunchilikni mustahkamlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasining “Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida”gi, “Yer osti boyliklari to‘g‘risida”gi, “Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risida”gi va “O‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risida”gi qonunlari, Yer kodeksi va boshqalar qabul qilindi.

Umuman olganda mustaqillik yillarida sohaga oid O‘zbekiston Respublikasining 51 ta qonuni, O‘zbekiston Respublikasi oliy Majlisining 4 ta qarori, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 8 ta farmoni va qarorlari, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 106 ta qarori O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida ro‘yhatdan o‘tgan 16 ta meyoriy-huquqiy hujjatlar qabul qilindi [3, 1].

Mamlakatda ekologik xavfsizlikni ta’minlash, ekologik vaziyatni yaxshilash, qulay ekologik holatni barqaror saqlash, ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi samaradorligini ta’minlash hamda sohada sodir etilayotgan huquqbuzarliklarning oldini olish bo‘yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarni yanada jadallashtirish maqsadida bir qator islohotlar olib borilmoqda. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasidagi davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish to‘g‘risida”, “Atrof-muhitni muhofaza qilish hamda ekologik nazorat sohasidagi davlat organlari faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”, “Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligi faoliyatini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida” va boshqalar shular jumlasidandir.

Respublikamizda atrof-muhit muhofazasi bo‘yicha qo‘yilgan yana bir muhim qadamlardan biri bu har yilgi an’anaga muvofiq Prezident tomonidan 2025 yilni “Atrof-muhitni asrash va “yashil” iqtisodiyot yili” deb nomlanishidir. Hamda ushbu yilda amalga oshiriladigan ishlar bo‘yicha Davlat dasturining qabul qilinishidir. Dasturga muvofiq “O‘zbekiston – 2030” strategiyasida va Oliy Majlis palatalarining majlislarida belgilangan vazifalarning ijrosini og‘ishmay tashkil etish, Birlashgan Millatlar Tashkilotining Iqlim o‘zgarishi to‘g‘risida hadli konvensiyasining Kioto protokoli va Parij bitimi doirasida mamlakatning global hamjamiyat oldida olgan majburiyatlarini bajarishda tarmoq va sohalarning uyg‘un “yashil transformatsiya”sini amalga oshirish, ularning raqobatbardoshligi va resurs

tejamkorligini ta’minlash, iqlim o‘zgarishi oqibatlarini yumshatish va unga moslashish hamda aholining yashash sifatini yaxshilash va iqtisodiy o‘sishning yangi “yashil rivojlanish” modeliga o‘tishdan iboratdir [4].

O‘zbekiston Respublikasining 2017 yil 7 fevralda qabul qilingan 2017-2021 yillar mobaynida rivojlantirishning besht ustuvor yo‘nalishdan iborat Xarakatalar strategiyasida belgilangan vazifalardan kelib chiqib, mamlakatda ekologiya, atrof-muhit muhofazasi, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni qayta tiklash, chiqindilar bilan bog‘liq ishlarni amalga oshirish sohasidagi davlat siyosatining samarali amalga oshirilishini ta’minlash, bu yo‘nalishdagi davlat boshqaruvi va nazorat tizimini takomillashtirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ekologiya va Atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish to‘g‘risida”gi Farmoni qabul qilindi [5]. Ushbu farmoyish bilan o‘zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasini O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo‘mitasiga aylantirish nazarda tutildi. O‘zbekiston Respublikasi ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi bundan buyon Davlat ekologiya qo‘mitasi deb nomlanadigan bo‘ldi [10]. Mazkur farmon doirasida Davlat ekologiya qo‘mitasiga bir nechta vazifalar yuklatildi. Jumladan, ekologiya, atrof-muhit muhofazasi, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni qayta tiklash sohasida davlat boshqaruvini amalga oshirish; maishiy chiqindilarni to‘plash, tashish, qayta ishlash, utilizatsiya qilish va ko‘mish ishlarining samarali tizimini tashkil etish, atrof-muhitning ekologik holati maqbul tarzda saqlanishini, ekologiya tizimlari, tabiiy komplekslar va alohida ob’ektlarni qo‘riqlashni, ekologik vaziyat sog‘lomlashtirishini ta’minlash; yer, yer osti boyliklari, suv, o‘rmonlar, qo‘riqlanadigan tabiiy hududlar, hayvonot va o‘simlik dunyosini muhofaza qilish va ulardan foydalanish, atmosfera havosini muhofaza qilish; chiqindilar bilan bog‘liq ishlarni amalga oshirish sohasidagi qonunchilikka rioya qilish borasida davlat ekologik nazoratni amalga oshirish; ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat kadastrini yuritish, shuningdek, yovvoyi hayvonlar, yovvoyi o‘simliklar ko‘paytiriladigan va saqlanadigan pitomniklar, zoologiya va botanika kolleksiyalarining davlat hisobini yuritish; ekologik tarbiya, targ‘ibot va ma’rifiy ishlarni, shuningdek, ekologiya va atrof-muhit muhofazasi sohasi mutaxassislarini qayta tayyorlash va malakasini oshirishni tashkil etish. Ushbu vazifalar mamlakatda ekologik xavsizlikni ta’minlash borasidagi ishlarni yanada takomillashtirishga xizmat qiladi.

Davlat ekologiya qo‘mitasi tizimida ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish bo‘yicha Qoraqalpog‘iston Respublikasi qo‘mitalari, shuningdek viloyatlar va Toshkent shahrining ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish bo‘yicha hududiy boshqarmalaridan tashkil topgan. Hududiy boshqarmalarning negizida “Toza Hudud” davlat unitar korxonasining shaharlar va shuningdek, respublika tumanlarida maishiy chiqindilarni yo‘q qilish bo‘yicha xizmatlar ko‘rsatish uchastkalari asosida tuman hokimliklarining obodonlashtirish bo‘limlari tuzildi [6].

Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish, qulay ekologik vaziyatni barqaror ta’minlash, hududiy birliklarning samaradorligini oshirish,

shuningdek, *2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasining rivojlanishning beshta ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha harakatlar strategiyasining maqsadlariga muvofiqlashtirish hamda davlat boshqaruvida ma’muriy islohotlar kontseptsiyasi* doirasida davlat boshqaruvining samaradorligini ta’minlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasida quyidagilar tuzilgan:

– **Biologik xilma-xillik va qo‘riqlanadigan tabiiy hududlarni muhofaza qilish va ulardan foydalanishni nazorat qilish inspektsiyasi** va yuridik shaxsni tashkil qilmasdan chiqindilarni yig‘ish, saqlash, tashish, yo‘qotish, qayta ishlash, ko‘mib tashlash va yo‘q qilish nazorati inspektsiyasi bazasida ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish nazorati inspektsiyasi;

– **Respublika ixtisoslashtirilgan sanitariya tozalash korxonalari assotsiatsiyasi**;

– **Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish va rivojlantirish markazi va billing tizimi** asosida davlat unitar korxonasi shaklida ekologik axborot markazi, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va multimediani joriy etish [7].

Raqamli texnologiyalar asosida zamonaviy ekologik monitoring mexanizmini yaratish, ekologik madaniyatni yanada oshirish, bioxilma-xillikni asrash va chiqindilar bilan bog‘liq ishlarni tartibga solish, daraxt, butalarni ekish va yashil hududlarni tashkil qilish hamda ularni muhofaza qilishning yangi tartiblarini joriy qilish orqali ekologik vaziyatni tubdan yaxshilash, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Respublika ijro etuvchi hokimiyat organlari faoliyatini samarali yo‘lga qo‘yishga doir birinchi navbatdagi tashkiliy chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi [8]. Farmoni ijrosini ta’minlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza sohasini transformatsiya qilish va vakolatli davlat organi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni qabul qilindi [9]. Ushbu farmon doirasida yangi vazifa va funksiyalarni qo‘shilganini inobatga olib, Tabiat resurslari vazirligi Ekologiya, atrof-muhit muhofaza qilish va iqlimi o‘zgarishi vazirligi deb qayta nomlandi. Shu bilan birga “Jamoatchilik ekologiya nazoratchisi” tizimi joriy etildi. Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va o‘rmon xo‘jaligi sohasidagi qonunchilikka rioya etilishi va uning ijrosi ustidan nazoratga mas’ul bo‘lgan Bosh prokuror o‘rinbosari lavozimi kiritildi, qolaversa bosh prokuratura tashkiliy-shtat tuzilmasida qo‘shimcha 6 ta shtat birligidan iborat ekologiya sohasidagi nazorat boshqarmasi tashkil etildi. Vazirlik tizimida alohida yuridik maqomga ega bo‘lmagan Davlat ekologik nazorat inspeksiyasi tashkil etildi. Farmon doirasida 2024 yil 31 dekabrga qadar joylarda atmosfera havosi ifloslanishi fon monitoringini amalga oshirish uchun avtomatlashgan kichik stansiyalar xarid qilish va o‘rnatish tartibi belgilandi [11].

Umuman olganda bugungi kunda atrof-muhit muhofazasiga dunyo hamjamiyati tomonidan jiddiy e’tibor qaratilmoqda. Bunga sabab ekologik tahdidlar, global isish jarayoni hamda suv taqchilligining vujudga kelishi hisoblanadi. Respublikada ham ekologiya sohasida bir qator islohotlar amalga

oshirib kelinmoqda. Sohadagi boshqaruv organlari faoliyati tubdan takomillashtirilishi hamda qayta tashkil etilishini shular sirasiga kiritish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Экология хабарномаси. –Тошкент, 2008. №9. –Б.9
2. ДЭКЖА. Ф.1. Оп.1. Ед. Хр. 26. Л.13. протокол №1 от 23.01.1993 г.
3. ДЕКЖА. Доклад председателя Госкомприроды РУз Б.Абдусаматова от 26.11.2015. Тошкент, 2015.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-16-sonli “O‘zbekiston-2030 strategiyasini atrof-muhitni asrash va yashil iqtisodiyot yilida amalga oshirishga oid davlat dasturi to‘g‘risida” farmoni. 2025 y. 31-yan.
5. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2017 й., 21-сон. 397-модда
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-2916-sonli qarori “2017-2021 yillarda maishiy chiqindilar bilan bog‘liq ishlarni amalga oshirish tizimini tubdan takomillashtirish va rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. 2017 y. 21-apr. https://lex.uz/ru/docs/-3174890
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentoning PQ-3956-sonli “Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”. 2018 y. 3-okt.
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-14-sonli qarori “Respublika ijro etuvchi hokimiyat organlari faoliyatini samarali yo‘lga qo‘yishga doir birinchi navbatdagi tashkiliy chora-tadbirlar to‘g‘risida”. 2023 y. 21-yan.
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-81-sonli qarori “Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza sohasini transformatsiya qilish va vakolatli davlat organi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. 2023 y. 31-may
10. O‘zEVJA. O‘zbekiston Respublikasi Davlat ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish qo‘mitasining tarixi. https://www.uznature.uz/uz/
11. https://lex.uz/docs/-6479180
12. O‘zEVJA. Davlat ekologiya qo‘mitasi tarixi. https://www.uznature.uz/

РАЗВИТИЕ МУЗЕЙНОГО ДЕЛА В КЫРГЫЗСТАНЕ

DEVELOPMENT OF MUSEUM BUSINESS IN KYRGYZSTAN

Дуйшонбаева Аида Байышевна
ОшГУ, Историко-Юридический Институт, г.Ош, Кыргызстан. к.и.н., доцент

Нурбек кызы Нурпери.
Магистрантка ОшГУ

Аннотация.

В статье рассматривается функциональность и развитие музейных дел. Дело музеев в рамках первого музей рассматривается как особый социальный институт с присущими ему определенными функциями, тогда как в русле второго - музей трактуется как некий феномен культуры. Исследования, проводимые в контексте институционального направления, представляют собой развитие на новом уровне традиционного структурно-функционального подхода к пониманию музея. Феноменологические построения базируются на новых подходах, имеющих в своей основе

современные общенаучные принципы теории коммуникации, семиотики, теории информации и системной методологии.

Annotation.

The article examines the functionality and development of museum affairs. Within the framework of the first approach, the museum is considered a special social institution with specific inherent functions, whereas in the second approach, the museum is interpreted as a cultural phenomenon. Research conducted in the context of the institutional approach represents a new level of development of the traditional structural-functional approach to understanding museums. Phenomenological constructs are based on new approaches rooted in modern general scientific principles, such as communication theory, semiotics, information theory, and systems methodology.

Ключевые слова.

Кыргызстан, музей,, этнос, политика, ресурс, приоритет, экономика, социальная сфера, регион.

Keywords.

Kyrgyzstan, museum, ethnos, politics, resource, priority, economy, social sphere, region.

Актуальность исследования. Среди соцкультурных институтов современного общества, для которого эволюционная динамика знаний является основным фактором развития цивилизации, музеи занимают одно из наиболее фундаментальных мест. Они сохраняют, фиксируют и представляют в особой форме предметное и природное окружение человека, являясь важным каналом ретроспективной информации. За время своего существования музей накопил богатый опыт, выполняя свои интегральные социальные функции: хранение культурных ценностей и совокупной исторической памяти народа, экспонирование коллекций, воспитание, обучение, эстетическое наслаждение, содействие развитию науки. В переломный период рубежа XX – XXI вв. в момент смены ценностей и приоритетов, музей стал одним из духовных центров процесса формирования открытого общества. Именно через музей осуществляется передача от поколения к поколению культурных и этнических ценностей, развитие и обогащение интеллекта нации. В музее памятники прошлого создают особую материализованную среду, призванную помочь людям сохранить свою идентичность и генетически проследить связь истоков с современностью. Музей также определяет общечеловеческие ценности, подчеркивая их значение как наследия для поддержания непрерывности и преемственности культуры.

Вторая половина XX столетия отмечена в культуре как время музейного бума. Статистикой зафиксировано, что темпы прироста музеев в мире в это время составляли в среднем 10 % за пятилетие, то есть из всего числа существующих в мире музеев половина создана в течение последних пятидесяти лет. В Великобритании, одной из наиболее музейных стран мира, в 1980-е г. посещаемость музеев превысила посещаемость футбольных матчей и кинотеатров. В России середины и конца 1990-х г. XX в. вследствие экономических трудностей наблюдается угрожающий спад культурной активности населения, однако и в этих условиях гораздо менее других

учреждений культуры он коснулся музеев. Именно в это время в Кыргызстане сложилась современная музейная сеть: из более чем сорока государственных музеев большая часть была создана в I960-1980-е г. В 1990-е годы музеи Кыргызстана, несмотря на переходный период развития, в среднем посещает около 45 тыс. человек в год.Естественно . предположить, что такое положение обусловлено достаточно серьезными причинами, заложенными в природе самого феномена музея, и обусловливающими сегодня насущность и необходимость его развития в современной культуре.

Сегодня в эпоху глобального культурного универсализма, усиливается стремление локальных культур сохранить свою самобытность, отстоять ценность своеобразия, избежать повальной унификации. Музеи – единственный культурный институт, который накопил значительный опыт работы в обоих означенных направлениях, что в значительной степени актуализирует задачу исследования природы этого феномена. Музей - один из институтов общества, требующий анализа вопроса о необходимости его присутствия в культуре, установления его связи с содержанием культуры в целом и её социальными функциями. Существующие традиционные подходы к изучению музея не могут удовлетворительно объяснить, в чем заключается специфика музея по отношению к другим институтам, деятельность которых также связана со сбором и хранением артефактов, что необходимо, в первую очередь, для историко-культурного осмысления1 генезиса современных форм музея. Нет единой концепции для различных социокультурных функций музея (научной, эстетической, педагогической, информационной, экономической, идеологической и др.) [1.61]. В рамках традиционных концепций имеется тенденция к выделению одной из функций музея в качестве основополагающей, тогда как остальные рассматриваются как подчиненные ей. Указанный подход не позволяет осмыслить весь комплекс функций музея в их многообразии и взаимодействии. Музей рассматривается как статичный институт, обладающий набором неизменных характеристик на всем протяжении его исторического развития.

Более перспективной представляется точка зрения, согласно которой музей может быть рассмотрен не в аспекте выполняемых им функций (образовательной, научной и т. п.), а как специфический механизм культуры, обеспечивающий существование и воспроизводство различных форм социокультурной практики, таких как наука, идеология, экономика, образование, искусство. В этом аспекте музей может рассматриваться как пространство формирования антропологического представления, то есть знания о человеке и среде его обитания и пространство самоидентификации субъекта, задающее формы социального взаимодействия. А также как пространство исторической памяти и механизм внедрения ее символов в повседневность. Осмысление всех этих аспектов функционирования музея требует нового подхода, который позволил бы интегрировать изучение разнообразных социальных практик, проецируемых в пространство музея, в

единую концепцию, позволяющую осмыслить его как целостный культурный институт.

Музеи чаще всего идентифицируются с хранителями вечности. Но сами музеи - живой организм, чутко реагирующий на изменения политической, экономической, социальной среды. Поэтому представляется особо актуальной необходимость изучения исторического прошлого музейного дела. Само понятие “история музейного дела” многозначно. Словарь “Музейные термины” предложил называть историей музейного дела научную дисциплину - часть музееведения, которая изучает возникновение, развитие, практику работы музеев, музейной сети и организации музейного дела на различных этапах исторического развития1. По мнению одного из ведущих российских музееведов А.М. Разгона, [2. 34]. история музейного дела изучает причины возникновения “музейной потребности, происхождение и исторический опыт всех форм общественных институтов, возникающих для удовлетворения этой потребности их функционирования в различных исторических условиях, музейную политику, формирование музейной сети и организации музейного дела, историю законодательства, относящегося к музеям и охране памятников.”1. Мы в своем исследовании придерживаемся мнения, что история музейного дела - это отрасль знания, которая включает в себя историю музея как учреждения, историю развития музейных функций, историю музейной теории и ее отражение в практике.

Объект и новизна исследования, рассматривающая исторический путь музеев и этапы их формирования представляется одним из весьма актуальных направлений исторических изысканий. Музееведение сегодня, в силу появляющихся перед ним новых усложняющихся задач, должно по логике развития уделять больше внимания разработке теоретических и методологических проблем, в том числе осмыслению истории музейного дела. Таким образом, осознание истории есть важный феномен оптимальной модели развития современных музеев. Цельное представление о развитии музейного дела на современном этапе и понимание стратегии его развития в дальнейшем возможно только с позиций его исторической ретроспективы [3. 105].

История музейного дела Кыргызстана является частью историко-культурного наследия страны. Поэтому назрела необходимость конституирования источниковедения и историографии истории музейного дела, и этот контекст также определяет актуальность темы исследования. Процесс становления и развития музейного дела не привлекал исследователей в Кыргызстане и, соответственно, не был проанализирован и обобщен. Актуальность исследования усиливается необходимостью определения перспектив развития музейной сети Кыргызстана, направленных не на увеличение количества музеев, а на развитие, их качественных характеристик. И наконец, преподавание истории музейного дела как учебной дисциплины имеет большое значение для подготовки

специалистов-музееведов. Объектом нашего исследования является история музейного дела Кыргызстана в 1920-е гг. XX - начале XXI вв [4. 34].

Предметом научной статьи являются история создания и деятельности музеев различного профиля, их взаимодействие и" формирование музейной сети Кыргызстана в 1920-е гг. XX – начале XXI вв., новые модели и парадигмы современного развития музеев. Цель заключается в том, чтобы комплексно и системно рассмотреть историю музеев Кыргызстана в 1920-е гг. XX - начале XXI вв.

В историографии музейного дела можно выделить два периода, которые отличаются количеством и квалификацией исследователей, концептуальными подходами и обобщающими выводами. 1. Первый период (1926 - 1990 гг.) – период одновременного становления в Кыргызстане и музейного дела и историографии, положивший начало изучению вопроса. Комплексный анализ документов позволяет нам утверждать, что первые работы в данной области носили нарративный декларативный характер: статьи в прессе о музейных событиях, путеводители по музеям, инструкции по различным видам музейной деятельности. 2. В 1950-1960-е гг. начинается подготовка методических разработок по вопросам музейной деятельности, по большей части представленных различными пособиями, которые, во-первых, носили компилятивный характер с подобных пособий, разработанных ведущими музеями Москвы и Ленинграда, а во-вторых, имели только прикладное значение [5]. В 1970-1980-е гг. крупные музеи в СССР становятся одними из важнейших символов государственности. Это в полной мере относится и к ведущим музеям Кыргызстана, где как раз в этот период складывалась музейная сеть, состоящая в основном из музеев историко-краеведческого и историко-мемориального профилей. В музейной историографии Кыргызстана в этот период появляются работы по истории создания музеев, формирования коллекций, истории государственных деятелей и мастеров культуры, которым были посвящены мемориальные музеи. Работы данного периода написаны с позиции марксистско-ленинской методологии. Основным методом- музееведения был институциональный (структурно-функциональный), который опирался на определение музея как одного из институтов культуры, осуществляющего целый комплекс функций по сохранению и пропаганде исторического и культурного наследия, значимых для общества. Второй период (1990-е г. – начало XXI в.) характеризуется появлением работ, в которых предпринята попытка создания целостной- концепции музея, основанной на философско-культурологической теории, что позволяет осознать истоки, пути и перспективы развития сети музеев Кыргызстана. На первый план выходят исследования особого музейного отношения к действительности на основе феноменологического метода. Новая парадигма исследования всех сторон музейной деятельности, в том числе и исторического направления музееведения, основана на анализе музея как специфического феномена культуры.

Музей привлекает исследовательский интерес специалистов из различных областей социального и гуманитарного знания. В различных ракурсах и с различными целями его изучали и изучают историки и искусствоведы, философы и культурологи, социологи и психологи, архитекторы и педагоги. Но основной массив исследований выполнен в той области знаний, которая в российской и кыргызской традициях именуется музееведением, а в зарубежной - музеологией. Связано это с амбивалентной ролью музея как субъекта и объекта культуры. Музей – это один из объектов культуры, отражающий культурные реалии определенной исторической эпохи, и одновременно- - средство формирования культуры. С момента своего появления музей не только отражает важные тенденции развития культуры и общества, но, будучи наделенным особым смыслом как инстанция вечности, со временем начинает оказывать все большее влияние на развитие социокультурной сферы.

Со второй половины XX в. музей перестает быть только инстанцией, накапливающей, изучающей и репрезентирующей посредством артефактов различные культурные ценности. Собирая и сохраняя вещи, предназначенные для передачи потомкам, то есть для бесконечно долгого хранения, музей постепенно превращается в место рождения и сохранения подлинных Истории и Культуры. Выступая с точки зрения вечности, он получает возможность воздействовать на культуру, диктуя ей императивы восприятия и оценок. По нашему убеждению, практически до середины XX в. музейное дело являло собой сумму практических знаний и сосредоточивало свое внимание на организационной стороне деятельности музеев: как грамотно построить экспозицию, как привлечь, посетителя в музей, как использовать громадный эмоциональный потенциал, заложенный в музейном Поскольку музеи Кыргызстана начали создаваться только в советское время, то до 1991 года историография музееведения в Кыргызстане - составная часть историографии музейного дела в Советском Союзе, никаких самостоятельных тенденций.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES)

1. Музейные термины. Терминологические проблемы музееведения. - М., 1986.

2. Разгон А.М. Исторические музеи в России (с начала 18-го века до 1861 1993.

3. Ольшевская Г.К. Отражение современности в музейной экспозии. - М., 1991.

4. Розенталь КС. Проблемы экспозиционной работы музеев в советской литературе 60-х - начале 80-х гг. // Музейное дело в СССР.-М., 1989.г.). - М., 1993.

5. Старусева Т.И. Государственный исторический музей Кыргызстана: история и современность // Музеи новой формации: традиции и новации: Материалы научно-практической конференции. - Бишкек, 2003.

FAROVON JAMIYATNING ASOSIY TO‘SQLARI.

THE MAIN OBSTACLES TO A PROSPEROUS SOCIETY.

ОСНОВНЫЕ ПРЕПЯТСТВИЯ НА ПУТИ К ПРОЦВЕТАЮЩЕМУ ОБЩЕСТВУ.

Dadajonov Ro‘zimuhammad Abdusamad o‘g‘li.
e-mail: ro‘zimuhammaddadajonov22 @gmail.com
Tel: +998 93 190 9850

Annotatsiya.

Mazkur maqolada farovon jamiyat qurilishiga to‘sqinlik qilayotgan asosiy omillar tahlil qilinadi. Jumladan, iqtisodiy tengsizlik, korrupsiya, huquqiy savodsizlik, ma’naviy inqiroz, ijtimoiy adolatsizlik va ekologik muammolar kabi dolzarb masalalarga e’tibor qaratiladi. Har bir omilning jamiyat taraqqiyotiga salbiy ta’siri asosli dalillar orqali yoritilib, ularni bartaraf etish yo‘llari muhokama qilinadi.

Abstract.

This article analyzes the main obstacles hindering the development of a prosperous society. Particular attention is given to pressing issues such as economic inequality, corruption, legal illiteracy, moral decline, social injustice, and environmental problems. The negative impact of each factor on societal progress is discussed with well-founded evidence, along with proposed solutions for overcoming them.

Аннотация.

В данной статье анализируются основные препятствия на пути построения процветающего общества. Особое внимание уделяется таким актуальным проблемам, как экономическое неравенство, коррупция, правовая неграмотность, моральный кризис, социальная несправедливость и экологические проблемы. Раскрывается негативное влияние каждого из этих факторов на развитие общества на основе обоснованных доказательств, а также рассматриваются пути их преодоления.

Kalit so‘zlar.

Farovon jamiyat, to‘siqlar, iqtisodiy tengsizlik, korrupsiya, huquqiy savodsizlik, ma’naviy inqiroz, ijtimoiy adolatsizlik, ekologik muammolar, barqaror rivojlanish, qonun ustuvorligi.

Keywords.

Prosperous society, obstacles, economic inequality, corruption, legal illiteracy, moral crisis, social injustice, environmental problems, sustainable development, rule of law.

Ключевые слова.

Процветающее общество, препятствия, экономическое неравенство, коррупция, правовая неграмотность, моральный кризис, социальная несправедливость, экологические проблемы, устойчивое развитие, верховенство закона.

Insoniyat tarixida farovonlik sari intilish doimo ijtimoiy taraqqiyotning harakatlantiruvchi kuchi bo‘lib kelgan. Har qanday davlat yoki jamiyat o‘z taraqqiyoti yo‘lida iqtisodiy barqarorlikka, ijtimoiy adolatga, siyosiy barqarorlikka va ma’naviy yuksalishga erishishni bosh maqsad qilib belgilaydi. Farovon jamiyat deganda, aholisi moddiy va ma’naviy jihatdan to‘q, huquqiy davlat tamoyillari asosida yashovchi, adolat va imkoniyat tengligi ta’minlangan ijtimoiy muhit tushuniladi. Biroq, ushbu yuksak g‘oya sari yo‘lda turli to‘siq va muammolar doimo mavjud bo‘lgan va hozir ham mavjud. Bugungi global tahdidlar, axborot bosimi, iqtisodiy nomutanosiblik, korrupsiya, ijtimoiy befarqlik, axloqiy inqiroz va huquqiy savodsizlik kabi omillar farovon jamiyat qurish yo‘lidagi eng asosiy to‘siqlar sirasiga kiradi. Ayniqsa, jamiyatda qonun ustuvorligi ta’minlanmagani, adolatga ishonchning pasayishi, xalq bilan davlat o‘rtasida ishonchli muloqot

bo‘lmagani hollari ijtimoiy beqarorlik va ma’naviy tanazzulga olib keladi. Shuningdek, yoshlar tarbiyasi, ta’lim sifati, ma’naviyatning yo‘qolishi yoki soxta qadriyatlarga berilish ham farovonlik sari yo‘lga jiddiy xalaqit qiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev bu borada shunday degan edi:*”Yangi O‘zbekistonni barpo etish – bu, avvalo, xalq manfaatiga xizmat qiladigan kuchli jamiyatni shakllantirishdir. Ammo bu yo‘ldagi eng katta to‘siq – bu befarqlik, eskicha qarashlar, loqaydlik va mas’uliyatsizlikdir.”* Mazkur so‘zlar farovonlik sari olib boruvchi islohotlar jarayonida mavjud bo‘lgan ichki ijtimoiy muammolarga aniq ishora qiladi. Bu maqolada farovon jamiyat qurishga to‘sqinlik qilayotgan omillar tahlil qilinadi, ularning chuqur ildizlari va zamonaviy ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan sabablari o‘rganiladi. Asosiy e’tibor jamiyatda bu muammolarni bartaraf etish uchun qanday mafkuraviy, madaniy va huquqiy mexanizmlar zarurligi masalasiga qaratiladi. Farovon jamiyat bu – faqat iqtisodiy yuksalish emas, balki yurtdoshlar orasida ishonch, hurmat, hamjihatlik va yuksak ma’naviy mezonlar hukm surgan muhitdir. Bunga erishish esa nafaqat hukumat siyosati, balki har bir fuqaroning ongli ishtiroki, faolligi va mas’uliyatini talab qiladi.

Har bir xalq va davlatning bosh maqsadi farovon, barqaror va taraqqiy etgan jamiyatni shakllantirishdan iborat. Bunday jamiyatda inson huquqlari ta’minlangan, ijtimoiy adolat hukmron va barqaror iqtisodiy rivojlanish mavjud bo‘ladi. Shu bilan birga, farovonlik sari intilayotgan har qanday jamiyat turli ichki va tashqi to‘siqlar, salbiy omillar bilan yuzlashadi. Ushbu maqolada farovon jamiyat qurishga to‘sqinlik qilayotgan asosiy omillar chuqur tahlil qilinadi hamda ularga qarshi kurashish yo‘llari ko‘rib chiqiladi [1, 23-25]. Jamiyatda ijtimoiy adolatning ta’minlanmasligi qatlamlar o‘rtasida ziddiyatlarga sabab bo‘ladi. Boy va kambag‘al tabaqalar orasidagi farq kuchaygan sari, jamiyatda ishonch, birdamlik va barqarorlikka putur yetadi. Adolatli mehnat taqsimoti va resurslardan teng foydalanish imkoniyatining yo‘qligi farovonlikka erishish yo‘lidagi jiddiy to‘siqdir. Korrupsiya davlat va jamiyat o‘rtasidagi ishonchni yemiradi. Rivojlanayotgan davlatlarda korrupsiya nafaqat iqtisodiy resurslarni samarasiz ishlatishga, balki malakali kadrlarning xorijga ketishiga ham sabab bo‘lmoqda. Poraxo‘rlik jamiyatda adolat va mehnatga bo‘lgan ishonchni yo‘qotadi. Sifatli ta’lim farovon jamiyatning poydevori. Ammo ta’lim tizimida korrupsiya, zamonaviy texnologiyalarning yetishmasligi, malakasiz kadrlar va muvofiqlashtirilmagan o‘quv dasturlar mavjud bo‘lsa, bu holat jamiyatda raqobatbardosh inson kapitalining shakllanishiga to‘sqinlik qiladi. Iqtisodiyotdagi barqarorlik darajasi ish o‘rinlarining mavjudligi bilan chambarchas bog‘liq. Ishsizlik yuqori bo‘lgan jamiyatlarda jinoyatchilik, giyohvandlik, radikalizm va boshqa ijtimoiy muammolar avj oladi [2,35-37] kambag‘allik esa sog‘liq, ta’lim va boshqa hayotiy ehtiyojlarga bo‘lgan imkoniyatni keskin cheklaydi. Farovon jamiyatning yana bir asosiy belgisi sog‘lom turmush tarzidir. Tibbiyot xizmatlarining sifatsizligi, dori-darmonlarning qimmatligi, mutaxassislarning yetishmovchiligi aholining salomatligini xavf ostida qoldiradi. Sog‘lom inson esa jamiyatning eng muhim boyligidir. Farovon jamiyat qurishda moddiy taraqqiyot

bilan bir qatorda, ma’naviy-axloqiy tarbiya ham muhim o‘rin tutadi. Bugungi kunda ayrim yoshlar orasida individualizm, iste’molchilik, befarqlik, milliy va diniy qadriyatlarga e’tiborsizlik holatlari kuzatilmoqda. Bu holatlar jamiyatda birdamlik va insoniy munosabatlarga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Ma’naviy inqiroz jamiyatning ichki mustahkamligini zaiflashtiradigan omildir [3,47-49].

Ekologik muammolar global miqyosdagi tahdid bo‘lib, u har bir jamiyatga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Atmosfera ifloslanishi, suv tanqisligi, chiqindilarning ko‘payishi va yerlarning degradatsiyasi natijasida inson salomatligi va yashash sifati yomonlashadi. Bu esa o‘z navbatida farovonlikka zamin bo‘ladigan sharoitlarni izdan chiqaradi. Yoshlarning migratsiyasi va “miya oqimi” Ko‘plab yoshlarning xorijga ishlash yoki o‘qish uchun ketishi jamiyat ichidagi imkoniyatlarning yetarli emasligidan darak beradi. Bu holat mamlakat ichki salohiyatining yo‘qolishiga, innovatsion va ilmiy taraqqiyotning sekinlashuviga olib keladi. Malakali kadrlarning boshqa davlatlar foydasiga xizmat qilishi, milliy rivojlanishga jiddiy to‘sqinlik qiladi [4,109-110].

Huquqiy savodsizlik va fuqarolik ongining pastligi. Jamiyat a’zolarining huquq va majburiyatlari to‘g‘risida yetarli tushunchaga ega emasligi, huquqiy ong va madaniyatning yetishmasligi ijtimoiy beqarorlikka olib keladi. Fuqarolar o‘z haq-huquqlarini himoya qilishdan ko‘ra, sustkashlik, befarqlik va norozilik holatlarini namoyon qilishadi. Bu esa jamiyatda qonun ustuvorligini zaiflashtiradi [5,130-137].

1. Iqtisodiy tengsizlik O‘zbekiston va global misol:

Ayrim hududlarda (masalan, Qoraqalpog‘iston yoki Surxondaryo viloyatlarida) aholi daromadi Toshkent yoki Buxoro kabi rivojlangan hududlarga qaraganda past. Bu esa aholining ta’lim, sog‘liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlarga teng imkoniyatlarga ega bo‘lmasligiga olib keladi. Xalqaro miqyosda esa Lotin Amerikasi mamlakatlarida bu muammo keng tarqalgan bo‘lib, kambag‘allik va boylikning haddan ziyod nomutanosib taqsimoti jamiyatda noroziliklarni kuchaytiradi [6,62-65]. O‘zbekiston: 2023 yilda Gini koeffitsienti taxminan 0.35 atrofida bo‘lib, bu o‘rtacha darajadagi tengsizlikni bildiradi.

Taqqoslash uchun:

Shvetsiya – 0.28 (nisbatan teng jamiyat)

Braziliya – 0.53 (yuqori tengsizlik)

2. Korrupsiya – real holatlar:

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda turli vazirlik va tashkilotlarda aniqlangan poraxo‘rlik holatlari (masalan, ta’lim, sog‘liqni saqlash tizimlarida) islohotlarga to‘siq bo‘lmoqda. Transparency International reytingida O‘zbekiston hali ham korrupsiya darajasi yuqori davlatlar qatorida turadi. Korrupsiya (Transparency International – 2023). O‘zbekistonning korrupsiyaga qarshi kurashish reytingida o‘rni: 126-o‘rin (180 davlat ichida)

3. Huquqiy savodsizlik:

Aholining bir qismi o‘z huquqlarini bilmagani sababli, noqonuniy harakatlarga qarshi kurasha olmaydi. Masalan, mehnat muhojirlari Rossiyada ishlayotganida o‘z huquqlarini bilmasligi tufayli ekspluatatsiyaga uchraydi. Adliya

vazirligi ma’lumotiga ko‘ra, 2022 yilda aholining atigi 27% qismi o‘zining asosiy huquq va erkinliklarini to‘liq bilishini bildirgan. Qonunlarga oid mobil ilovalar va portal foydalanuvchilari soni hali ham kam: 3 million foydalanuvchi (aholining ~10% atrofida)

4. Ma’naviy inqiroz:

Yoshlar orasida internetdagi zararli kontent, noqonuniy g‘oyalarning tarqalishi, ijtimoiy tarmoqlardagi zo‘ravonlik targ‘iboti ma’naviyatga tahdid solmoqda. Bu esa jinoyatchilikning ortishi, oilaviy ajrimlarning ko‘payishi kabi oqibatlarga olib keladi. Ichki ishlar vazirligi 2023 yilda yoshlar o‘rtasida jinoyatlar soni: 19 minga yaqinligini bidirgan. Jinoyatlarning 30% dan ortig‘i oilaviy tarbiyada muammo bo‘lgan yoki ishsiz yoshlar tomonidan sodir etilgan.

5. Ijtimoiy adolatsizlik:

Ishga joylashishda “tanish-bilishchilik”, teng imkoniyatlar yo‘qligi ko‘plab iste’dodli yoshlarning chet elga ketishiga sabab bo‘lmoqda. Bu esa “miyalar oqimi” (brain drain) deb ataladigan holatni kuchaytiradi.

6. Ekologik muammolar – Orol fojiasi: Orol dengizi maydoni 1960 yildan buyon 90% dan ortiqga kamaygan. Qoraqalpog‘istonda 600,000 dan ortiq aholi ekologik fojia hududida yashamoqda. Sog‘liqni saqlash tizimi ma’lumotiga ko‘ra, bu hududda bolalar orasida nafas olish yo‘llari kasalliklari 2 baravar ko‘proq uchraydi. Orol dengizining qurishi butun Markaziy Osiyo, ayniqsa, Qoraqalpog‘iston aholisi uchun ijtimoiy-iqtisodiy va sog‘liq muammolarini yuzaga keltirgan [7,17-19]. Bu hududda yashovchi fuqarolarning hayot sifati keskin pasaygan. Farovon jamiyat qurish har bir davlatning strategik maqsadi hisoblanadi. Biroq bu yo‘lda bir qator muhim to‘siqlar mavjud bo‘lib, ular orasida iqtisodiy tengsizlik, korrupsiya, huquqiy savodsizlik, ma’naviy inqiroz, ijtimoiy adolatsizlik va ekologik muammolar alohida o‘rin tutadi. Tahlillar va statistik ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, bu omillar jamiyatda ishonch muhitining susayishiga, barqarorlikning izdan chiqishiga va ijtimoiy ziddiyatlarning kuchayishiga olib kelmoqda [8,23-25]. Shu sababli, farovonlik sari harakatda kompleks yondashuv, tizimli islohotlar, huquqiy madaniyatni yuksaltirish, adolat va ijtimoiy tenglikni ta’minlash, shuningdek, ekologik barqarorlikni saqlash muhim ahamiyatga ega. Jamiyatda har bir shaxsning faolligi va ongli ishtiroki bu yo‘ldagi eng asosiy tayanch bo‘lib xizmat qilishi kerak.

Farovon jamiyat qurish yo‘lida uchraydigan asosiy to‘siqlar – bu korrupsiya, ijtimoiy tengsizlik, ma’naviy inqiroz, adolatsizlik va ta’lim-tarbiyadagi sustkashlikdir. Ushbu muammolar jamiyatning barqaror rivojlanishiga putur yetkazib, fuqarolarning davlatga bo‘lgan ishonchini susaytiradi. Shuningdek, huquqiy madaniyatning yetarli emasligi va fuqarolik faolligining sustligi ham farovonlik sari harakatga jiddiy to‘sqinlik qiladi [9,120-125]. Bunday to‘siqlarni bartaraf etish uchun davlat va jamiyat o‘rtasidagi hamkorlik, shaffoflik, adolatli boshqaruv va kuchli ma’naviy asoslar zarur. Zero, farovon jamiyat – bu nafaqat iqtisodiy rivoj, balki axloqiy yuksalishga tayangan ijtimoiy uyg‘unlik natijasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.

2. Al-G‘azali, A. (2001). Ihya’ Ulumiddin. Toshkent: “Adabiyot” nashriyoti.
3. Bobojonov, A. (2012). Tarixiy falsafa va uning ahamiyati. Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti.
4. Mirziyoyev, Sh. (2017). Ma’naviyat va ma’rifat - farovon jamiyatning poydevori. Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti.
5. Rashidov, F. (2016). Markaziy Osiyo va diniy tarbiya. Toshkent: “Fan” nashriyoti.
6. Tursunov, A. (2011). Diniy tarbiya va jamiyatda uning o‘rni. Toshkent: “Yangi Nashr” nashriyoti.
7. Xojayev, A. (2013). Dunyoviy tarbiya va uning jamiyatdagi roli. Toshkent: “Ma’naviyat” nashriyoti.
8. Xo‘jaev, M. (2015). Farovon jamiyat qurishdagi diniy va dunyoviy omillar. Samarqand: “Yangi Avlod” nashriyoti.
9. Yuldashev, R. (2014). Falsafiy ta’limotlar va diniy qadriyatlar. Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti.

ПРОБЛЕМЫ ВОСТОКА И СТАНОВЛЕНИЯ ТУРЕЦКОГО ГОСУДАРСТВА (VIII-XX вв.)

PROBLEMS OF THE EAST AND THE FORMATION OF THE TURKISH STATE (VIII-XX cc.)

Аида Байышевна Дуйшонбаева
к.и.н., доцент
ОшГУ, Историко-Юридический Институт, г.Ош, Кыргызстан.
e-mail: bektasheva80@mail.ru,

Нурматова Жылдыз Иргашовна
Магистрантка ОшГУ

Аннотация.

В статье расматривается в условиях углубления кризисной ситуации на Востоке Турция остается одним из наиболее стабильных государств. В то же время внутри страны идут сложные политические процессы, которые отражают борьбу двух тенденций: религиозно-политического консерватизма и исламского модернизма. В политике турецкого президента, направленной на либерализацию общественно-политической жизни и внешней политики, активно препятствуют исламские радикалы, опасающиеся проникновения западных ценностей и ослабления роли исламских институтов и, соответственно, потери своих руководящих позиций в обществе и системе власти.

Abstract.

The article examines the deepening crisis situation in the East, Turkey remains one of the most stable states. At the same time, complex political processes are taking place inside the country, which reflect the struggle of two trends: religious and political conservatism and Islamic modernism. The Turkish president’s policy of liberalizing socio-political life and foreign policy is actively hindered by Islamic radicals who fear the penetration of Western values and the weakening of the role of Islamic institutions and, consequently, the loss of their leadership positions in society and the government system.

Ключевые слова.

консерваторы, либералы, традиционализм, модернизация, исламские радикалы, эпицентр, пространства..

Key words.

conservatives, liberals, traditionalism, modernization, Islamic radicals, epicenter, spaces.

Актуальность темы. К странам Азии и Африки в начале XX в. обычно относили понятие “Восток”, т. е., в отличие от стран Запада, имели в виду неевропейские цивилизации. Обыденными тогда были понятия “отсталый Восток” и “передовой Запад”. В начале века действительно обнажился большой разрыв между динамичным научно-техническим, политическим и социальным развитием европейских стран и застойным состоянием азиатских и особенно африканских стран. Застойность процессов на Востоке была обусловлена сопротивлением традиционных обществ внешним влияниям и сложностью совмещения традиции и опыта Европы. Парижская мирная конференция обманула ожидания народов колониальных и зависимых стран. Колониальные державы не собирались предоставлять независимость своим колониям. Вырваться из тисков колониализма и отсталости для колоний и даже для зависимых, но суверенных стран оказалось задачей трудной, длительной по времени и почти невыполнимой до второй половины XX в. Для крушения колониальной системы не создались международные условия и внутренние предпосылки. Только кемалистская революция в Турции в 1918—1923 гг. доделала, довершила то, что не решила младотурецкая революция 1906—1908 гг [1. С.182]. В результате новой революции, названной по имени её лидера Мустафы Кемаля, В Китае Синъхайская революция 1911—1912 гг. решила только одну важную задачу – свержение маньчжурской династии, но не проблему объединения Китая, без чего модернизация этой огромной страны была невозможна. В 1920—1930-е гг. крупнейшие страны Востока – Япония, Китай и Индия шли разными путями, решали разные задачи. Однако для них и в целом для Азии и Африки, а также Латинской Америки стояла общая задача вырваться из зависимости, отсталости и стать на путь ускоренного развития. Отсюда идет актуальность данной работы.

Цель состоит в основном актуальные проблемы востока а так же в рассмотрении становления Турецкой республики. Для достижения данной цели необходимо выполнить следующие задачи: -Проследить формирование и становление Турецкой республики; -Провести анализ положения страны до и после изменения общественного устройства.

Изучаемые проблемы статьи является проблемы Востока в XX в. а так же возникновения и развития Турецкой республики. О становлении Турецкой республики написано много работ. Основным источником для изучения данного вопроса –история Турецкого государства и источники мемуары и воспоминания Мустафы Кемаля Ататюрка. А так же были использованы работы выдающиеся историков Алиева Г. З. Гасратяна М. А., Орешкова С. Ф., Петросяна Ю. А Георгияна Э.А. Данилова В.И. Киреева Н.

Г. Миллера А. Ф. В основном рассмотрено было деятельность Кемаля и развитие Турецкого государства.

Научная новизна *научной статьи заключается в том, что она является конкретным исследованием многовековой истории становления и развития государства турок а так же деятельность великого полководца Ататюрка Мустафы [2. С.49]. Собраны, систематизированы, изучены и прокомментированы многочисленные разножанровые материалы и источники по данной теме.* Мустафа Кемаль Ататюрк, “отец народа”, создатель новой нации турок, освободитель своей страны от экономической, финансовой, политической зависимости от европейских стран. По всей современной Турции можно увидеть, услышать высказывания Ататюрка, памятники, выставки, посвященные ему, память об этом человеке не угасает несмотря на то, что прошло много лет после его правления. Все это говорит о настоящем величии и необычности Мустафы Кемаля, о его неординарных политических способностях. Он до сих пор живет в памяти людей, поскольку оказал сильное влияние на ход событий Турции в тот период времени. Благодаря своему уму этот политик изменил мировоззрение, взгляды всей нации.

Но как при этом быть с Востоком? Но теперь ситуация несколько иная. Перед нами уже не условный, а действительно новый этап в истории Востока, связанный с проникновением туда колониального капитала вначале преимущественно в торговой, а затем и в промышленной его форме. Совершенно очевидно, что хронологически этот этап, важный для Востока в целом, включая Африку и Латинскую Америку, не вполне совпадает с хронологическими рамками европейской новой истории. Как же быть? Легче всего закрыть на это глаза, что обычно и делается в учебных пособиях, а также в специальных работах и энциклопедиях. Раз наступил период новой истории и раз этот период в некотором смысле всеобщий, всемирный, так что же мудрствовать? И история всех стран автоматически делится в соответствии с рамками европейской истории, вне зависимости от того, насколько это соответствует реалиям и динамике исторических событий в той или иной стране и тем более на Востоке в целом. Между тем периодизация как метод интерпретации и даже просто понимания исторических событий тем и ценен, для того и нужен, чтобы увидеть и вычленить определенные закономерности процесса развития. Если же вместо анализа этого процесса идти по пути автоматического пристегивания его к общему ходу событий, то это ничем не отличается от того, чтобы для упрощения понимания считать все древние общества рабовладельческими, а все средневековые – феодальными. Просто и понятно каждому. Но не хватит ли такой простоты?

Оставляя в стороне вопросы о периоде новой истории в Европе, о хронологических рамках этого периода и его важности для понимания всемирной истории, стоит поставить перед собой иные: каким временем можно очертить столь важный для истории Востока период господства

колониализма, где начало этого периода, чем и почему следует обозначить его конец? Как уже было показано, начало колониальной торговой экспансии было положено в XVI в. В Индии и особенно Индонезии, а также в Африке колониальная экспансия португальцев, испанцев, затем голландцев, англичан и французов ширилась с каждым веком [3. С.21]. Понемногу она захватывала и другие районы Востока. Логически рассуждая, именно XVI век по справедливости можно было бы считать началом этапа колониализма. И в какой-то степени это именно так и было. Дело в том, что, хотя колониализм так и не сумел привести к кардинальной ломке структуры стран традиционного Востока и тем более содействовать становлению там капитализма (о Японии разговор особый), он, однако, как уже было упомянуто, принес Востоку нечто сущностно новое. Вопрос только в том, как понимать это новое. Что это такое? И с какого именно момента этого сущностно нового было достаточно, чтобы вести речь о новом этапе истории Востока? На этапе торговой экспансии, сопровождавшейся грубыми вторжениями, территориальной аннексией выгодных форпостов, подчинением и даже определенной деформацией хозяйства в некоторых странах (Индия, Индонезия), а также массовым порабощением людей (Африка, частично Индонезия), активному воздействию колониализма подверглись лишь некоторые страны Востока. Кроме того, к кардинальным изменениям и существенной деформации экономики традиционных восточных обществ этап колониальной торговой экспансии не вел. Целью колонизаторов были вначале лишь восточные редкости, прежде всего пряности, а затем рабы. И хотя платили они за это мало, но все-таки платили. Серебро текло с запада на восток, а не в обратном направлении. То есть перед нами торговля. Пусть неравноправная, подчас неэквивалентная, даже из-под палки, сопровождавшаяся принуждением и насилиями, порабощением людей и т.п., но все же именно торговля. К торговому обмену Восток привык. Более того, не были для него необычными ни несправедливости, ни насилия, ни даже зверства, ни массовое порабощение людей либо вторжения злобных иностранцев [4. С.89]. Достаточно напомнить о монгольском нашествии, о походах Тимура. Правда, торговый колониализм принес с собой и нечто новое, к чему на Востоке еще далеко не везде привыкли: он принуждал людей к каждодневному тяжелому регулярному труду, сопровождая это принуждение силой оружия и превращая таким образом труд в каторгу, которую долго могли выдерживать лишь немногие (собственно, именно это и вызывало потребность во все новых и новых отрядах обреченных на быструю гибель рабов).

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ЛИТЕРАТУРЫ (REFERNECES)

1. Гасратян М. А., Орешкова С. Ф., Петросян Ю. А. Очерки истории Турции. - М.: Наука, 1983.

2. Георгиян Э.А. Турецкая Республика. Основные институты государственного строя. - М., 1975.

3. Данилов В.И. “Турция 20-30-х годов: путь к демократии” Восток. 1997.

4. Киреев Н. Г. История Турции XX в. - М.: ИВ РАН: М, 2007 г. С.89
5. Миллер А.Ф. “Становление Турецкой республики//Народы Азии и Африки” 1973.

MUSTAQILLIK YILLARIDA TAYYORLANGAN MILLIY MEDIA MAHSULOTLARNING YOSHLAR TARBIYASIDAGI O‘RNI.

THE ROLE OF NATIONAL MEDIA PRODUCTS CREATED DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE IN THE UPBRINGING OF YOUTH.

РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНЫХ МЕДИАПРОДУКТОВ, СОЗДАННЫХ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ, В ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ.

Akramov G‘iyosiddin Najmiddin o‘g‘li
“University of Business and Science”“Ijtimoiy fanlar” kafedrasi o‘qituvchisi.
giyosiddinakramov22@gmail.com
Tel:+998949072766

Mamadaliyeva Ra’noxon Abdurahmon qizi
“University of Business and Science” “Pedagogika va axborot texnalogiyalari” fakulteti
Maktabgacha ta’lim yo‘nalishi talabasi.
mmadinabonu166@gmail.com
Tel: +998 88 222 75 71

Annotatsiya.

Mazkur maqolada O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan so‘ng yaratilgan milliy media mahsulotlarning yoshlar tarbiyasiga ta’siri tahlil qilinadi. Mustaqillik yillarida ishlab chiqilgan filmlar, teledasturlar, multfilmlar, hujjatli filmlar va internet orqali tarqalgan milliy ruhdagi kontentlar yosh avlod ongida vatanparvarlik, milliy qadriyatlar, ma’naviyat va ma’rifat kabi muhim tushunchalarni shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Tadqiqotda bu media mahsulotlarning tarbiyaviy ahamiyati, mazmun-mohiyati va ularning yoshlar ongiga ko‘rsatgan ijobiy ta’siri yoritiladi.

Abstract.

This article analyzes the impact of national media products created after Uzbekistan gained independence on the upbringing of youth. Films, television programs, animated cartoons, documentaries, and nationally inspired content disseminated via the internet during the years of independence play a crucial role in shaping important concepts such as patriotism, national values, spirituality, and enlightenment in the minds of the younger generation. The study highlights the educational significance, thematic content, and the positive influence of these media products on the consciousness of youth.

Аннотация.

В данной статье анализируется влияние национальных медиапродуктов, созданных после обретения независимости Узбекистаном, на воспитание молодежи. Фильмы, телепередачи, мультфильмы, документальные фильмы и контент национального духа, распространяемый через интернет в годы независимости, играют важную роль в формировании у молодого поколения таких важных понятий, как патриотизм, национальные ценности, духовность и просвещённость. В исследовании освещается воспитательное значение этих медиапродуктов, их содержание и положительное влияние на сознание молодежи.

Kalit so‘zlar.

milliylik, milliy qadriyat, milliy media, o‘sib kelayotgan kelajak avlod, yoshlar tarbiyasi, OAV, annimatsion texnologiyalar, kontent.

Keywords.

National identity, national values, national media, the younger generation, upbringing of youth, mass media, animation technologies, content.

Ключевые слова.

Национальная самобытность, национальные ценности, национальные медиа, подрастающее поколение, воспитание молодежи, средства массовой информации (СМИ), анимационные технологии, контент.

Zamonaviy jamiyatda bolalarni tarbiyalashda ommaviy axborot vositalari, xususan, milliy media mahsulotlarining o‘rni beqiyosdir. Bolalar yoshida shakllanadigan dunyoqarash, axloqiy mezonlar, qadriyatlar va ijtimoiy ko‘nikmalar ko‘p jihatdan ular iste’mol qilayotgan axborot va ko‘rgan media kontentlariga bog‘liq. Shu sababli, ayniqsa mustaqillik yillarida yaratilgan milliy animatsion filmlar, bolalar uchun mo‘ljallangan ko‘rsatuvlar va onlayn dasturlar ularning har tomonlama barkamol bo‘lib voyaga yetishida muhim vositaga aylandi. O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so‘ng, jamiyat hayotining barcha sohalarida, jumladan, axborot makonida ham tub o‘zgarishlar yuz berdi. Xususan, milliy media mahsulotlarining shakllanishi va rivojlanishi jarayoni boshlangan bo‘lib, ular yosh avlodning tarbiyasida muhim omil sifatida qaralayapti. Bugungi kunda axborot vositalari nafaqat xabardor qilish, balki yoshlar ongiga ma’naviy, mafkuraviy va estetik qadriyatlarni singdirish vositasi sifatida faol ishlatilmoqda.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning yoshlar forumida so‘zlagan nutqida “Qanchalik qiyin bo‘lmasin, biz yoshlar tarbiyasi bo‘yicha o‘zimizga xos va ta’sirchan, bugungi kunga hamohang usullarni izlab topishimiz kerak. Jondan aziz farzandlarimizni buzg‘unchi va zararli g‘oyalar, jinoyatchilik, giyohvandlik, loqaydlik, ma’naviy qashshoqlik kayfiyatidan asrashimiz zarur”[1]–deya ta’kidlagan edilar.

Milliy tarbiya – bu xalqning tarixiy tajribasi, ma’naviy qadriyatlari, urf-odatlari, diniy e’tiqodi va madaniy merosi asosida shakllangan, avloddan avlodga o‘tib kelayotgan tarbiyaviy tizimdir. U yosh avlodni milliy ruhda, vatanparvarlik, o‘zlikni anglash, o‘z tiliga, diniga, millatiga sadoqat ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi. Bugungi globallashuv va raqamli axborotlashuv davrida milliy tarbiyaning o‘rni yanada ortmoqda. Chunki yoshlar zamonaviy texnologiyalar orqali har xil madaniyat, mafkura va axborot oqimlariga duch kelmoqda. Shu bois, ularning ongini mustahkamlash, o‘zligini anglash va milliy qadriyatlarga asoslangan immunitetni shakllantirish zarur bo‘lib qolmoqda.[2]

Ommaviy axborot vositalari odatda ma’lum vaqtda katta va turli-tuman aholi qatlamiga axborot tarqatish vositasi sifatida qaraladi. Aloqa vositalari turli xil bo‘lib, televizor va radio kabi uy elektronikalaridan tortib, gazeta, jurnallar va boshqa bosma ommaviy axborot vositalarigacha boradi. Telefonlar, internet va elektron pochta, faks kabi ofis va mobil uskuna ham aloqa vositalariga kiradi. Ushbu tadqiqot bolalar tarbiyasiga ommaviy axborot vositalarining ta’siriga

bag‘ishlanganligi sababli, bolalar ko‘proq vaqt ajratadigan televizion dasturlarga ko‘proq e’tibor qaratadi, chunki ular boshqa aloqa vositalariga qaraganda televizorga osonroq kirish imkoniga ega.

Ommaviy axborot vositalari (gazetalar, jurnallar, multfilmlar, radio, video o‘yinlar, filmlar va ayniqsa, televizor kabi) boshqa ijtimoiylashuv shakllaridan tubdan farq qiladi, chunki ular o‘zaro muloqot imkonini bermaydi. Televizor juda yosh bolalarga ta’sir ko‘rsatadi va ularning kognitiv hamda ijtimoiy rivojlanishiga ta’sir qiladi. Televizor yosh bolalarga eng kuchli ijtimoiylashuv ta’sirini ko‘rsatadigan vositadir va boshqa barcha media vositalaridan ancha ustundir. Televizorning interaktiv emasligi yosh bolalarning rivojlanishi uchun juda muhim ahamiyatga ega. Tomosha qilayotgan paytda bolalar o‘zlarini muloqot qilayotgandek his qilishadi, lekin ular aslida shunday emas. O‘rtacha bola kuniga 3–4 soat televizor ko‘radi, bu esa boshqalar bilan o‘ynash va ijtimoiy ko‘nikmalarni o‘rganish uchun qolgan vaqtni keskin kamaytiradi.[3]

Dunyoda hech narsa bolalardek qadrli emas. “Tarbiyalash” degan nom ostida biz kamchilik, nuqsonlar bilan to‘ldirib tashlaymiz, bir umr o‘sha kamchiliklarni tanqid qilib o‘tamiz. Har bir millatning borligi uning kelajagini ta’minlovchi muhim omil – bolalardir. O‘sib kelayotgan yosh avlod millatning g‘ururi, sha’niyu shavkati deb bot-bot takrorlaymiz. Xo‘sh, biz qay darajada milliyligimizni saqlash uchun harakat qilyapmiz? Zamonaviy axborot texnologiyalari jadal rivojlanayotgan bugungi kunda media mahsulotlar bolalar hayotida muhim o‘rin egallamoqda. Televizion ko‘rsatuvlar, animatsion filmlar, o‘yinlar, ijtimoiy tarmoqlar va boshqa axborot vositalari orqali bola nafaqat axborot oladi, balki ularning axloqiy-ruhiy kamolotiga ham ta’sir ko‘rsatadi. Shu nuqtai nazardan, milliy qadriyatlarimiz asosida tayyorlangan media mahsulotlar bolalar tarbiyasida salmoqli o‘rin tutadi.

Milliy media mahsulotlari – bu o‘zbek xalqi madaniyati, tarixi, urf-odati, mentaliteti, axloqiy qarashlarini aks ettiruvchi va o‘zbek tilida yaratilgan axborot vositalaridir. Televizion ko‘rsatuvlar, multfilmlar, o‘yinlar, ilovalar va bolalar uchun mo‘ljallangan audio kitoblar hamda podkastlarni keltirib o‘tish mumkin.

Ta’lim-tarbiya jarayoni davomida bolalarga ko‘proq ko‘rgazmali metod asosida faoliyatni olib boramiz. Ma’lumki, 3-7 yoshgacha bo‘lgan bolalarda maktabgacha bo‘lgan davrni maktabgacha ta’lim tizimiga qamrab olamiz. Bolalarni har tomonlama barkamol etib tarbiyalash xalqimizning azaliy orzusi bo‘lib, milliyligimiz, ma’rifatimiz, ma’naviyatimiz, madaniyatimizni qanday qilib yosh avlodga o‘rgatish ularni komillikka yetaklash yo‘llari, qonun-qoidalari mutassil izlangan.

Internetda yangi “bolalar raqamli media madaniyati” tez sur’atlar bilan shakllanib bormoqda. Ko‘plab nodavlat tashkilotlari, muzeylar, ta’lim muassasalari va davlat idoralari bolalar uchun onlayn kontent yaratishda muhim rol o‘ynamoqdalar. Ular bolalarga dunyoni kashf etish, boshqa bolalar bilan jamoalar tashkil qilish va o‘zlarining san’at va adabiyot asarlarini yaratish imkoniyatlarini taqdim etadi. Biroq, ko‘proq reklama qilinadigan tijorat saytlar, asosan media konglomeratlari va o‘yinchoq kompaniyalari tomonidan homiylik qilinadigan

saytlar, ta’lim saytlarini ortda qoldirmoqda.[4] Bolalarning Internetda kashfiyotlari noto‘g‘ri kontentga, agressiv reklamalarga yoki hatto noma’lum shaxslar bilan xavfli aloqalarga olib kelishi mumkinligi xavfi “xavfsiz zonalar” yaratishga olib keldi — ya’ni, bolalarni marketingchilar va xavfli odamlar ta’siridan himoya qiluvchi kiber-makondagi joylar.

Milliy media mahsulotlar bolalar ongida Milliy qahramonlar, tarixiy voqealar orqali bolalarda Vatanga bo‘lgan muhabbatni oshirishi, mehr-oqibat, kattalarga hurmat, halollik, sabr-toqat kabi fazilatlarni shakllantirishi, milliy bayramlar, urf-odatlar, tarixiy shaxslar orqali madaniy meroslarga sadoqatni uyg‘otishi, tilimizga xurmat ruhini shakllantirishi lozim.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 7-apreldagi PQ-5060-son “Kinematografiya sohasida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish hamda soha vakillarining ijodiy faoliyati uchun munosib sharoit yaratish to‘g‘risida”gi[5] qarori muvofiq “O‘zbekfilm” DUK negizida xususiy kinokompaniyalarga film, multfilm va seriallar yaratish bo‘yicha xizmat ko‘rsatuvchi “O‘zbekfilm” kinokonserni” DUK tashkil etildi hamda hozirgi kungacha bololar uchun mo‘ljallangan milliy media mahsulotlari, xususan multfilimlar tayyorlab kelmoqda.

Bugun dunyoda ellikdan ortiq, millionlab tomoshabiniga ega animatsion studiyalar bor. Pixar, Walt Disney Animation Studios, DreamWorks Animation, Industrial Light & Magic, Studio Ghibli, Framestore, Blue Sky Studios, Warner Bros Animation, Sony Pictures Imageworks kabilarning mahsuloti O‘zbekistongacha kirib kelgan. “Bolajon”, “Aqlvoy” telekanallarida xorij multfilmlariga ajratilgan soatlar ham salmoqli.[6] Shu bilan birga, bolalar uchun mo‘ljallangan milliy media mahsulotlarida bir necha muammolar ko‘zga tashlanadi:

Birinchidan, ayrim multfilmlarda animatsiya sifati, ovozlashtirish va ssenariy darajasi yetarli emasligi.

Ikkinchidan, bolalar ongiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadigan, milliy qadriyatlarni targ‘ib qiluvchi qahramonlar obrazining kamligi.

Uchinchidan, internet va televideniyeda g‘arbona qahramonlar va chet el animatsiyalari ustunlik qilishi, bu esa bolalarning dunyoqarashiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

To‘rtinchidan, zamonaviy animatsion texnologiyalardan foydalanish tajribasi yetarli emasligi. Ushbu muammolarni oldini olishda milliy haqramonlarni jonlantira oladigan ssenariy yozuvchi, media mahsulot tayyorlovchi soha mutaxassislarini tayyorlash, ularni tayyorlashda nafaqat davlat dasturlari, grantlari, balki keng jamoatchilikni, hayriya fonlarini ham keng jalb qilish maqsadga muvofiqdir.

Bugungi globallashuv jarayonida xorijiy media mahsulotlarining oqimi nihoyatda kuchli. Bolalar orasida chet el animatsiyalariga qiziqish ortmoqda. Bunday sharoitda milliy mahsulotlar raqobatbardosh bo‘lishi, texnologik va mazmuniy jihatdan jozibador bo‘lishi muhim. Hozir hammaning qo‘lida, yoshu-qari deymizmi, XXI asrning buyuk inqilobi – internet, telefon, planshet ta’riflab

tugata olmaydigan, qulayliklar ombori. Ularning biz uchun bir qancha qulayliklari va shuningdek, chalg‘ituvchi omillari ham mavjud. Bu vositalarsiz bugun hayotimizni tassavur etib bo‘lmaydi. Bugun eng ommalashgan ijtimoiy tarmoqlar ichida yoshlar keng foydalanadigan “Tik Tok” va “Instagram” kabi platformalar, ijtimoiy tarmoqlar, bolalar o‘ynaydigan mobil o‘yinlardan tortib, ilovalargacha farzandlarimizning ertangi kun kelajagi uchun xavfli bo‘lishi ehtimoldan xoli emas. Milliy tarbiya faqat maktab yoki oilada emas, balki ommaviy axborot vositalari orqali ham samarali olib boriladi. Milliy filmlar, musiqalar, seriallar, multfilmlar, YouTube dasturlar yoshlar orasida ommaviylik kasb etmoqda. Bu kontentlar orqali tarbiyaviy g‘oyalarni qulay, tushunarli va zamonaviy shaklda yetkazish imkoniyati kengaymoqda.

Milliy media mahsulotlari va milliy tarbiya o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lib, ularning uyg‘unligi bugungi yoshlar ongini, dunyoqarashini va ma’naviy dunyosini shakllantirishda hal qiluvchi omilga aylanmoqda. Mustaqillik yillarida yaratilgan ko‘plab media kontentlar milliy tarbiyaning boy merosini zamonaviy shaklda yoshlar qalbiga singdirishga xizmat qilmoqda. Bu esa O‘zbekistonning kelajagi – yoshlarning sog‘lom, vatanparvar, g‘oyaviy immunitetga ega bo‘lib voyaga yetishida muhim ahamiyatga egadir. Milliy media mahsulotlari – bu bolalarni zamon ruhiga mos, lekin o‘zligiga sodiq holda tarbiyalashda eng samarali vositalardan biridir. Mustaqillik yillarida ushbu sohada olib borilgan islohotlar, yaratilgan kontentlar bugungi avlodni milliy g‘urur, ezgulik, bilim va madaniyatga yo‘g‘rilgan shaxs sifatida voyaga yetkazishga xizmat qilmoqda. Kelgusida bu mahsulotlarni sifat va mazmun jihatidan boyitish orqali tarbiya tizimiga qo‘shimcha kuch bo‘lib xizmat qilishi shubhasiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Mirziyoyev Sh.M Yoshlar kelajagi bilan bog‘liq har qanday vazifa birlamchi ahamiyatga ega. 2020-yil 25-dekabrdagi Yoshlar forumida so‘zlagan nutqidan.//https://president.uz/oz/lists/view/4042
2. Xatamboyevna A.S. “Tarbiyasi qiyin o‘quvchilarni kasb-hunarga yo ‘naltirish masalalari”. Qo‘qon universiteti xabarnomasi 9 (2023): 180-183.
3. Skoczek, Anna. “The Role of the Media in Upbringing Children of Pre-school Age.” Multidisciplinary Journal of School Education 6.2 (12) (2017).
4. Akramov, G‘iyosiddin. "Falsafa va marginalizatsiya: falsafiy g‘oyalarning marginalizatsiyani tushunishga qo ‘shgan hissasi." *acta nuuz* 1.1.5. 1 (2024): 52-54.
5. Kinematografiya sohasida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish hamda soha vakillarining ijodiy faoliyati uchun munosib sharoit yaratish to‘g‘risida. PQ-5060-son. 2021-yil 7-aprel. https://lex.uz/docs/-5374446
6. https://daryo.uz/2022/01/21/2021-yilning-kattalarga-va-bolalarga-birdek-yoqadigan-eng-yaxshi-multfilmlari

FARG‘ONA VODIY VILOYATLARIDA MEHNAT BOZORI: MAVJUD HOLAT VA MUAMMOLAR

"LABOR MARKET IN THE FERGHANA VALLEY REGIONS: CURRENT SITUATION AND PROBLEMS

РЫНОК ТРУДА В ОБЛАСТЯХ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ: СУЩЕСТВУЮЩАЯ СИТУАЦИЯ И ПРОБЛЕМЫ

Abduxamidov Islombek Abduxalim o‘g‘li
Farg‘ona davlat texnika universiteti “Ijtimoiy fanlar va sport” kafedrasi katta o‘qituvchisi, t.f.f.d. (PhD). e-mail: klaviho@mail.ru
Tel: +99891 112 55 99

Annotatsiya

Mazkur maqola mustaqillik yillarida Farg‘ona vodiysi viloyatlaridagi mehnat bozori va bu borada olib borilgan davlat siyosati masalalari muhokama qilingan. Sovet tuzumida mavjud bo‘lgan rejali iqtisodiyotdan bozor munosabatlariga o‘tishdagi muammolar va bu borada yo‘l qo‘yilgan kamchiliklar to‘g‘risida tanqidiy fikrlar keltirib o‘tilgan.

Abstract

This article discusses the labor market in the regions of the Fergana Valley during the years of independence and the state policy pursued in this area. Critical remarks are made about the problems and shortcomings in the transition from a planned economy to market relations, which existed under the Soviet system.

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы рынка труда в областях Ферганской долины в годы независимости и государственная политика, проводимая в этом направлении. Приводятся критические замечания о проблемах и недостатках, возникших при переходе от плановой экономики, существовавшей в советской системе, к рыночным отношениям.

Kalit so‘zlar

Vodiy, bozor iqtisodiyoti, qishloq, inqiroz, iqtisoiy islohotlar, bandlik, ishsizlik.

Keywords

Valley, market economy, village, crisis, economic reforms, employment, unemployment.

Ключевые слова

Долина, рыночная экономика, село, кризис, экономические реформы, занятость, безработица.

Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq ijtimoiy yo‘naltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslangan demokratik davlat qurishga kirishildi. Bu davrda mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga bozor tamoyillari hamda xo‘jalik yuritish qoidalarini joriy etish jarayonida aholining zaif qatlamini himoya qilish tizimini yonma-yon barpo etish, ayniqsa, aholining band bo‘lmagan qismini ish bilan ta’minlash vazifalari kun tartibidagi eng dolzarb vazifalardan biri edi. Sovet davrida yetilib kelgan ishsizlik muammosi bozor munosabatlariga o‘tish sharoitida yanada ziddiyatli tus olib, bu ayniqsa Farg‘ona vodiysi viloyatlarida yaqqol namoyon bo‘ldi. Bu davrda Farg‘ona vodiysida 1,5 million kishi doimiy ish bilan ta’minlanmagan edi [7, 129].

Ma’lumki, qishloqlarda agrar ishlab chiqarish aholi bandligini ta’minlasa, shaharlarda esa sanoat korxonalari ushbu vazifani bajaradi. Sovet mustamlakachiligi davrida butun respublikada bo‘lgani kabi Farg‘ona vodiysida qurilgan sanoat korxonalari ham o‘zbek xalqining milliy manfaatlari uchun emas, balki imperiya manfaatlari uchun tashkil etilgan bo‘lib, ishlab chiqarishning qariyb 80 foizi qishloq xo‘jaligi bilan bevosita bog‘liq edi [8, 37]. Qolaversa, o‘lkadagi yirik sanoat korxonalari boshqaruvda to‘g‘ridan-to‘g‘ri “Markaz”ga bo‘ysungan. Masalan, birgina Andijon viloyatidagi 131 ta yirik sanoat korxonasidan 22 tasi ittifoq, 64 tasi ittifoq-respublika idoralari boshqaruvida bo‘lgan [9, 13]. Sovet imperiyasining “bo‘lib tashlab hukmronlik qil” tamoyili asosida amalga oshirilgan boshqaruv siyosati natijasida mustaqillikning dastlabki yillaridanoq texnik jihatdan eskirgan, bir yoqlama ishlab chiqarishga asoslangan sanoat korxonalari faoliyati birin ketin to‘xtay boshlagan. Bu kabi holatlarning davomli bo‘lishi bandlik muammosini yanada murakkablashtirgan. Masalan, birgina Marg‘ilon shahridagi “Atlas” firmasida 9 ming [1], “Marg‘ilon ipak kombinati”da esa 11 ming [2] ishchi o‘rni mavjud bo‘lib, ularning inqirozga yuz tutishi bandlik muammosini yanada keskinlashtirgan.

1991 – 1995-yillarda shahar aholisining bandlik ko‘rsatkichlarining yillik o‘sish sur’atlari keskin tushgan holda, qishloq joylarida bu ko‘rsatkich sezilarli ortgan [11, 47]. Shaharlarda sanoat korxonalaridagi inqiroziy vaziyat ishsizlik darajasining ortishiga olib kelgan. Shuningdek, 1991 – 1995-yillarda respublika aholisiga 550 ming gektar qo‘shimcha yer maydoni ajratib berilgan bo‘lib, bu o‘z navbatida qishloq aholisi bandligini ortib borishini ta’minlagan.

Qishloq xo‘jaligi iqtisodiy samaradorligini oshirish maqsadida fermer xo‘jaliklariga alohida urg‘u berildi. Natijada sovet davrida shakllangan jamoa xo‘jaliklaridagi yashirin ishsizlik yaqqol ko‘zga tashlana boshladi. Jumladan, mustaqillik arafasida qishloq xo‘jaligida bandlik darajasi 40 foizni tashkil etgan bo‘lsa, bu ko‘rsatkich 2011-yilda 27,2 foizni tashkil etgan [11, 47]. Lekin, sohada puxta o‘ylanmay, shoshma-shosharlik bilan qilingan o‘zgarishlar natijasida qishloq xo‘jaligida bandlik muammosi orta boshlagan [10, 125]. Qolaversa, ichki migratsiya qonunchiligi qishloqdagi ortiqcha ishchi kuchini erkin harakatlanishiga yo‘l bermagan. Ayniqsa, yirik shaharlarga ish izlab kelganlar ko‘plab qiyinchiliklarga duch keldi. Shu sababli ishsiz qolgan qishloq aholisi xorijiy davlatlarga chiqib keta boshlagan.

Bozor mexanizmlarining to‘liq amal qilinmasligi kichik, o‘rta korxonalar, shuningdek chet el sarmoyasi hisobiga tashkil etilgan qo‘shma korxonalar faoliyatiga o‘zining salbiy ta’sirini o‘tkazdi. 1993 – 1995-yillarda birgina Andijon viloyatida mavjud bo‘lgan 56 ta qo‘shma korxonadan faqat “MACK” qo‘shma korxonasigina tashqi bozorga mahsulot sotgan [4]. Farg‘ona viloyatida 1998-yil 1-iyun holatiga 4057 ta kichik va o‘rta korxona mavjud bo‘lgan bo‘lsa, 2001-yil aprel holatiga ularning 40 foizi o‘z faoliyatini tugatgan [6]. Bu kabi salbiy holatlar istiqboldagi rejalarning sust amalga oshirilganligida ham namoyon bo‘ladi. Masalan, 1996-yil Farg‘ona viloyatiga 200 ming AQSh dollari miqdorida xorijiy sarmoya kiritish vazifasi belgilab olingan bo‘lsa-da, amalda atigi 8,3 ming AQSh dollari miqdoridagina xorijiy sarmoya kiritilgan [3]. Bu kabi holat keyingi yillarda ham davom etgan. Xususan, 1999-yilda viloyatning iqtisodiy samaradorligini

oshirish uchun xorijiy sarmoyadan foydalanishga doir 180 ta loyiha tayyorlangan bo‘lib, ushbu loyiha 76 foizga bajarilgan xolos [5].

Mustaqillikning dastlabki chorak asri davomida respublikadagi rasmiy ishsizlik darajasi sun’iy ravishda pasaytirib ko‘rsatib kelindi. Masalan, 2000 – 2006 - yillarda rasmiy ishsizlik darajasi atigi 0,3 foizni tashkil etgan. Vaholanki, soha mutaxassislarining hisob-kitoblariga ko‘ra bu ko‘rsatkich iqtisodiy faol aholining 3,8 – 5 foizini tashkil etgan [12, 82].

Farg‘ona vodiysi viloyatlarida ishsizlik darajasi (2000 – 2021-yillar)

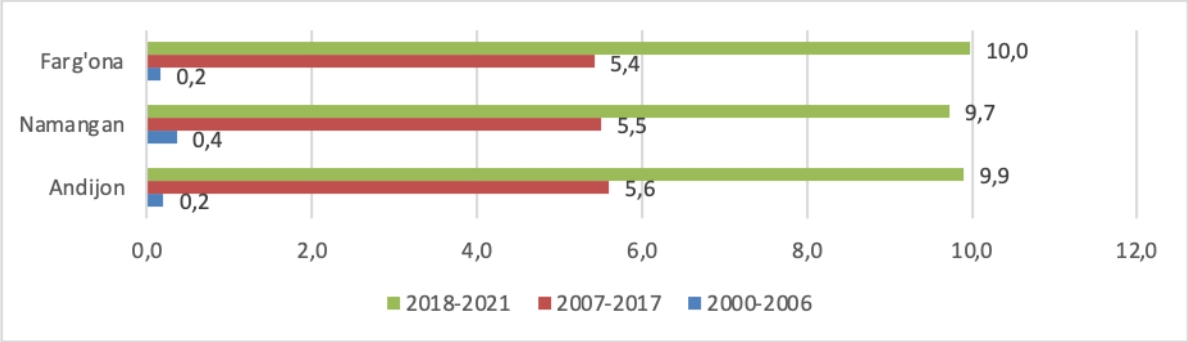

2018 – 2021-yillarda Farg‘ona vodiysi viloyatlaridagi o‘rtacha ishsizlik darajasi 9,9 foizni tashkil etgan. Bu ko‘rsatkich 2000 – 2006-yillarga nisbatan 31 marta, 2007 – 2017-yillarga nisbatan esa 1,9 marta yuqori bo‘lib, ushbu farq ishsizlik darajasining ortib borganligi bilan emas, balki sohada olib borilgan shaffoflik bilan bog‘liq edi.

Mazkur sohada yo‘l qo‘yilgan jiddiy muammolardan yana biri bu – ish o‘rinlarining yaratilishida bo‘ldi. Mamlakatda jahon moliyaviy inqirozi yillaridan (2008-2009-yillar) boshlab yiliga respublika iqtisodiyoti ko‘tara olmaydigan yuz minglab soxta ish o‘rinlari yaratildi. Bu borada yillik davlat dasturlari ishlab chiqilgan bo‘lib, ular “rejadan oshirib bajarilgan” edi. Dasturni amalga oshirishda aholi zich joylashgan, mehnat resurslari yuqori bo‘lgan hududlar inobatga olinib, u hududlarda “ko‘plab ish o‘rinlari yaratilgan”. Masalan, birgina 2010-yilda Farg‘ona viloyatida 71,9 ming, Andijon viloyatida 69,7 ming, Namangan viloyatida 57,6 ming ish o‘rinlari tashkil etilgan.

So‘nggi yillarda aholi bandligi masalasida yashirib kelingan muammolar ochiq-oydin tan olinib, muammolarni bartaraf etishda samarali ishlar qilina boshlandi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev 2020-yilda ilk bor mamlakatdagi kambag‘allik masalasiga to‘xtalib, respublika aholisining 12-15 foizi kambag‘al ekanini ta’kidlab o‘tdi [13]. Aholi bandligi va ishsizlik muammosini bartaraf etish hukumat olib borayotgan siyosatining ustuvor vazifalaridan biriga aylandi. Xususan, 2017 – 2021-yillarda qabul qilingan aholi bandligini ta’minlash dasturlari bo‘yicha yaratilgan yangi ish o‘rinlari soni 2011 – 2015-yillarga nisbatan 2,4 barobar kam tashkil etilgan bo‘lsa-da, bu raqamlar osmondan olinmaganligi bilan ahamiyatlidir.

Xulosa qiladigan bo‘lsak, respublikada sovet mustamlakachiligi davridan shakllanib, yetilib kelgan ijtimoiy-iqtisodiy muammolar mustaqilligining ilk yillaridanoq o‘zini namoyon eta boshladi. Mehnat bozorida muvozanatning buzilishi aholi zich joylashgan Farg‘ona vodiysi viloyatlarida bandlik, ishsizlik muammosining keskinlashuviga sabab bo‘ldi. Natijada aholining tashqi mehnat migratsiyasidagi ishtiroki orta boshladi. Mustaqillikning dastlabki chorak asri davomida sohada ko‘zlangan rejalar amaliyot bilan zid kela boshladi va kutilgan

natijalarni bermadi. Tom ma’noda mehnat bozori shakllanmadi, natijada u norasmiy sektorga ko‘chib o‘tdi. So‘nggi yillarda olib borilgan iqtisodiy islohotlar haqqoniy voqelikdan kelib chiqqan holda amalga oshirila boshlandi. Zero, tizimda aniq hisobotlarning yuritilishi sohadagi mavjud muammolarning bartaraf etishda g‘oyat muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Farg‘ona VDA. 2479-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 224-yig‘majild, 24-varaq.
2. Farg‘ona VDA. 2593-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 135-yig‘majild, 9-varaq.
3. O‘zR PAA. 975-jamg‘arma, 25-ro‘yxat, 120-yig‘majild, 164-varaq.
4. O‘zR PAA. 975-jamg‘arma, 25-ro‘yxat, 2-yig‘majild, 143-varaq.
5. O‘zR PAA. 975-jamg‘arma, 25-ro‘yxat, 411-yig‘majild, 34-varaq.
6. O‘zR PAA. 975-jamg‘arma, 25-ro‘yxat, 411-yig‘majild, 39-varaq.
7. Бобожонова Д.Б. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатларнинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатлари (70-80 йилларнинг ўрталари). Тарих фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 1998.
8. Рахматуллаев Ш. 1980 йиллар охири – 1990 йиллар бошларида Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш муаммолари. // Ўзбекистон энг янги тарихининг долзарб масалалари. – 2019. – № 1 (4).
9. Рахматуллаев Ш. Фарғона водийси шаҳарларида иқтисодий трансформация жараёнлари (1991-1996 йиллар). – Тошкент, 2017.
10. Салимов Ш. Ўзбекистонда ўтиш даври ижтимоий-демографик жараёнлари: ҳолати ва ўзгаришлар (1991-2016). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2023.
11. Статистик тўплам. 1990-2011 й.й. – Тошкент, 2013.
12. Ўзбекистон иқтисодиёти. Йиллик нашр, 2002 йил. – Тошкент, 2003.
13. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожатномаси // Халқ сўзи. 2020, 25 январь.

M U N D A R I J A

III SHO‘BA. ROSSIYA IMPERIYASI VA SOVET MUSTAMLAKACHILIGI DAVRIDA FARG‘ONA VODIYSI TARIXI MUAMMOLARI.

1. ***Rasulov A.N.*** Oziq-ovqat taqchilligi yillarida «qopchi savdogarlar» muammosi 3
2. ***Darmonova M.A.*** Andijon qo‘zg‘oloni muzeylarda: mustamlakachilikka qarshi xalq kurashi 7
3. ***Maxmudov M.A.*** XX asr boshlarida jadidlarning o‘zbek xalq folklori merosini asrashdagi faoliyati 1 2
4. ***Isoqboyev A.A.*** «Tarjimon» gazetasi sahifalarida Qo‘qondagi maktablarning yoritilishi va tarixiy tahlili 1 8
5. ***Nasretdinova D.M.*** Namanganda maorif masalasi..... 28
6. ***Рахимджанова Н.*** «Садоий Фарғона» газетасида Фарғона водийси тарихининг ёритилиши (XIX аср охири – XX аср бошлари) 31
7. ***Tursunboyeva M.*** Rossiya imperyasi davrida geografik tadqiqotlar 38
8. ***Мингноров А.Т.*** Фарғона вилоятида ўтказилган ер ислоҳоти ва унинг оқибатларининг даврий матбуот саҳифаларида ёритилиши. 43
9. ***Mansurov U.U.*** Namangan shahrida aholiga xizmat ko‘rsatish tizimi (1917-1990 yy.).... 49
10. ***Dadamirzayeva G.*** Косиб ва ҳунармандчилик ишлаб чиқаришини кооперативлаштириш сиёсати ва унинг оқибатлари (XX аср бошлари) 54
11. ***Sharipova N.A.*** XX asrning 50-60- yillarida qishloq o‘qituvchilarining uy-joy bilan ta’minlash imtiyozlaridan foydalanish darajasi (Farg‘ona oblasti misolida) 59
12. ***Abdullayev R.I.*** Rus generali G. A. Kolpakovskiyning Qo‘qon xonligidan yig‘ib olgan qo‘lyozma kitoblari xususida 67
13. ***Йўлдашев А.А.*** Лутфулла Олимийнинг «Олия» мадрасасидаги ижодий фаолиятига доир 71
14. ***Akbarov R.M.*** Farg‘ona vodiysi viloyatlarining II jahon urushi yillaridagi tarixini yoritishda matbuot materiallarining ahamiyati 76
15. ***Xaydarov Z.U.*** Is’hoqxon Ibrat ma’rifat fidoiysi 80
16. ***Тоғаева А.З.*** Фарғонада темир йўллар қурилишига миллий зиёли ва тараққийпарварлар муносабати 85
17. ***Абдуллаев А., Xusainov R.*** Совет тузуми даврида қатағон органлари 90
18. ***Mahamadyunusov Sh.*** Deportatsiya qilingan xalqlarning maxsus manzilgohlardagi huquqiy holati 93
19. ***Rasulov M.F.*** O‘zbekiston tarixini o‘rganishdagi madaniy meros obyektlarining o‘rni (Farg‘ona viloyati misolida) 101
20. ***Jumayev A.M., Xalilova S.O.*** XIX asrda Rossiya va Qo‘qon xonligi o‘rtasida savdo aloqalarining tarixiy ahamiyati..... 108
21. ***Tursunov B.Ya.*** Qo‘qon xonligi hududlarining Rossiya tasarrufiga o‘tishi tarixidan..... 115
22. ***Ravshanqulov F.M.*** Farg‘ona vodiysidagi irrigatsiya masalasi 121
23. ***Xaydarova D.A.*** Jadidchilik g‘oyalarini yangi O‘zbekiston sharoitlariga uyg‘unlashtirish tajribasi va istiqbollari 126
24. ***Tishabayeva I.R.*** Urushdan keyingi yillarda O‘zbekistonda maktabgacha tarbiya muassasalarining faoliyati 132
25. ***Botirjonova G.U.*** Ikkinchi jahon urushi davrida Namangan viloyatida sanitariya va epidemiologiya xizmati 137
26. ***Xolmirzayev X.L.*** Mulla Shamsiddin Shavqiy va uning tarixiy asarlari – tarixchilar nigohida 143
27. ***Tojiyev B.T.*** XIX asrda buyuk britaniyaning Buxoro amirligidagi siyosiy harakatlari va uning strategik ahamiyati..... 147
28. ***Mansurov I.G‘.*** Shamsiddin Somiyning «Qomus ul-a’lom» ensiklopediyasida Farg‘ona vodiysining xix asrga oid ma’lumotlar tahlili 152

29. ***Dosmaganbetov S., Yusupov O.*** Sayd Muhammed Xudiyarxon «oq uylik» davrida Orenburgni tark etishi: erkinlikka intilgan ma'naviy mardlik namunasi 157
30. ***Nabijanov U.A.*** Farg'ona vodiysi va Toshkent jadidlari 162
31. ***Vaxobov D.A.*** Ijodkor ziyolilar va madaniy-ma'rifiy muassasalarning dushman ustidan qozonilgan g'alabaga qo'shgan hissasi 165
32. ***Begmatov X.X.*** Jadidlarning ta'lim tizimidagi islohotlari 170
33. ***Nuritdinov A.U.*** O'zbekistonda sovet davrida yuqumli kasalliklarni keltirib chiqargan omillar 174
34. ***Abdullayev I.I.*** Namanganda 1916- yil qo'zg'oloni 179
35. ***Abduraxmonov A.S.*** 1953–1990 yillarda Farg'ona vodiysi shaharlarida ijtimoiy va iqtisodiy va madaniy o'zgarishlar 187
36. ***Ilyosov A.S.*** Namangandagi Mulla Qirg'iz madrasasi tarixi 191
37. ***Kamolov D.J.*** Mamadali Topivoldiyev (Kazbek) ning II jahon urushidagi qahramonliklari 195
38. ***Sobitjonov Y.M.*** 1941-1945- yillarda Farg'ona viloyatida iqtisodiy-ijtimoiy hayot..... 199
39. ***Холмирзаев Н.Н.*** Ўрта асрлар, Чор Россияси ва совет даври шаҳарсозлиги ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари 202
40. ***Xudoyberdiyev O.G'.*** Rossiya imperiyasi zulmiga qarshi Farg'ona vodiysida ko'tarilgan xalq harakatlari 208
41. ***Qosimov A.M.*** Turkiston jadidchiligining tarixiy ildizlari va taraqqiyot bosqichlari..... 213
42. ***Turg'unboyeva M.A.*** Turkiston (Qo'qon) muxtoriyati: ozodlik va demokratiya yo'lidagi ilk qadam 219
43. ***Болтабоев Ё.*** Ўш шаҳрида шаҳар думасига сайловларнинг ўтказилиши..... 226
44. ***Nuritdinov A.U.*** Hygiene and health education in the USSR 1930-1941 230
45. ***Djalolov B.Dj.*** Farg'ona vodiysida ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar va bolalarga ko'rsatgan ta'siri (1945-1991 yy.) 236
46. ***Олимов Ж.Б.*** XIX аср охири XX аср бошларидан Фарғона водийси ўрмон хўжаликлари фаолиятига назар 241
47. ***Юлчибаев Ж.Ш.*** Роль татарской диаспоры в культурной жизни Туркестана в начале XX века (на примере Ферганской долины) 245
48. ***Olimov J.*** Farg'ona vodiysida o'rmon xo'jaligini vujudga kelishi tarixidan..... 249
49. ***Xolboyev M.K.*** Arxivlarni mutaxassislar bilan ta'minlash va kadrlar yetishmovchiligi masalalari (Farg'ona vodiysi misolida 1917-1945 yy.) 252
50. ***Khojamov M.R.*** 1940-1950 yillarda O'zbekiston SSRda g'allachilik masalalari (Farg'ona vodiysi misolida) 256
51. ***Asatullayeva Z.L.*** Qurbonjon dodxohning hayoti va faoliyati 259
52. ***G'ulomova R.R.*** XIX asr ikkinchi yarmida Farg'ona vodisida milliy ozodlik uchun olib borilgan kurashlar 264
53. ***Madaminov U.M.*** XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Marg'ilon shahridagi ta'lim tizimi.. 268
54. ***Mamadaliyev Sh.I.*** Turkistonda bolalar komissiyalarining tashkil etilishi va ularning faoliyati 275
55. ***Рахматуллаев Ш.М.*** Состояние промышленности в Ферганской долине 1980-х гг: проблемы и противоречия 283
56. ***Isoridinov N.Z.*** Farg`ona vodiysida suv manbalaridan foydalanishning tarixi va rivojlanish bosqichlari 289

IV SHO'BA. MUSTAQILLIK YILLARIDA FARG'ONA VODIYSINING IJTIMOIY-IQTISODIY VA MADANIY TARAQQIYOTI MASALALARI.

57. ***Babajanova D.B.*** Mustaqillik yillarida Farg'ona vodiysidagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarning millatlararo munosabatlardagi o'rni 298
58. ***Akira Ueda.*** Digital humanities and historical GIS in Central Eurasian studies: new approaches to the history of the Fergana valley 304
59. ***Mirzaxalov S.J.*** Yoshlar tadbirkorligini tashkil etishda nodavlat notijorat

tashkilotlarning o‘rni 307
60. ***Нурматов А.Н.*** Фарғона водийси вилоятларида озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш масалалари 311
61. ***Norkuziyev D.R.*** Farg‘ona vodiysi hududlari ekologiyasini sog‘lomlashtirish masalasi (tarixiy tahlil) 318
62. ***Mamasaidov L.P.*** Maktablarda ta’lim sifati, moddiy-texnik bazasidagi yutuq va kamchiliklar (Namangan viloyati xalq ta’limi tizimi misolida) 325
63. ***Salimov Sh.Y.*** Farg‘ona vodiysi viloyatlarida aholi bandligi masalasi (1991 – 2021-yillar) 332
64. ***Jurayev A.T.*** Davlat-xususiy sheriklik tushunchasining mazmun va mohiyati, uning ijtimoiy-falsafiy ahamiyati 338
65. ***Komilova Sh.B.*** Farg‘ona viloyati ayollari migratsiyasiga oid mulohazalar 346
66. ***Gulmatov U.X.*** O‘zbekiston havo transporti tizimida mutaxassis-kadrlar faoliyati 352
67. ***Yuldashev U.K.*** Namangan viloyatida Pisa tadqiqotlariga tayyorgarlik tarixi 357
68. ***Ergashev J.A.*** Namangan viloyatidagi oliy o‘quv yurtlari tashkil topishi 362
69. ***Sarimsokov A.A., Mirzamaxmudov M.T.*** O‘zbekiston ва Koreya Respublikasi munosabatlari yangi bosqichda (Namangan viloyati misolida) 368
70. ***Kurbanov R.R.*** Madaniyat va san’at sohasidagi islohotlarni amalga oshirishda yoshlar tashkilotlarining o‘rni 372
71. ***Раҳимов М.*** Ойбекнинг «Навоий» романида улуғ шоир ижтимоий-фалсафий қарашларининг тарихий аҳамияти 379
72. ***Axrorova U.X.*** Tarix fanlarini o‘qitishda tizimli yondashuv asosida talabalarda o‘ylash, fikrlash va dunyoqarashni kengaytirishning nazariy asoslari 386
73. ***Asaboyev G‘.Q.*** Fiqhning kelib chiqishi va shakllanishi 392
74. ***Насретддирова Д.М., Махамадалиева Д.М.*** Ислом динида юксак маънавиятли шахсни тарбиялаш масалалари 398
75. ***Kipchokov X.G.*** Korrupsiyaning ijtimoiy hodisa sifatidaги tushunchasi va mohiyatini aniqlash muammolari, hamda uning genezisi (kelib chiqishi) 403
76. ***Isoqjanov F.Q.*** Zamonaviy maktablarda xalq ta’limoti merosini aks ettirish hamda o‘quvchilarga milliy tarix va madaniyatni yetkazish, tarixiy kontekstni boyitish asoslari 408
77. ***Dadajonov R.A.*** Farovon jamiyat qurishda dunyoviy va diniy tarbiyaning falsafiy omillari 412
78. ***Раҳимов М.*** Жалолиддин Румийнинг «Ичиндаги ичиндадур» асарида инсон ўзлигини англашининг фалсафий масалалари 417
79. *Olimov I.U.* Atrof-muhit muhofazasi boshqaruv tizimidagi islohotlar 428
80. ***Дуйшонбаева А.Б., Нурпери Нурбек кызы.*** Развитие музейного дела в Кыргызстане 432
81. ***Dadajonov R.A.*** Farovon jamiyatning asosiy to‘sqlari 438
82. ***Дуйшонбаева А.Б., Нурматова Ж.И.*** Проблемы востока и становления Турецкого государства (VIII-XX вв.) 442
83. ***Akramov G.N., Mamadaliyeva R.A.*** Mustaqillik yillarida tayyorlangan milliy media mahsulotlarning yoshlar tarbiyasidagi o‘rni 446
84. ***Abduxamidov I.A.*** Farg‘ona vodiy viloyatlarida mehnat bozori: mavjud holat va muammolar 451

“FARG‘ONA VODIYSI TARIXINING DOLZARB MUAMMOLARI”
mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari
***(2025- yil 15-16- may*)**